

КОРПУС
І ЧОВИЖ
ТРИЛЬЦІВ

UKRAINIAN CORPS OF THE SICH RIFLEMEN

A MILITARY-HISTORICAL STUDY

PUBLISHED BY
THE JUBILEE COMMITTEE FOR THE COMMEMORATION
OF THE 50TH ANNIVERSARY OF THE SICH RIFLEMEN

CHICAGO

1969

КОРПУС СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ

1917 — 1967

На основі Книги „Золоті Ворота”
В-ва „Червона Калина” у Львові (1937)
з доповненням новими матеріялами

ЮВІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ВІДЗНАЧЕННЯ
50-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ФОРМАЦІ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

ЧІКАГО

1969

111015

КОРПУС СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*д-р Олесь Бабій, Володимир Зарицький,
Дмитро Герчанівський і інж. Богдан Білинський
при співпраці Романа Завадовича*

Обкладинка проекту В. Зарицького, роботи Л. Рихтицького

Віньетка „Золоті Ворота” — арт.-мал. Марія Гарасовська-Дачишин

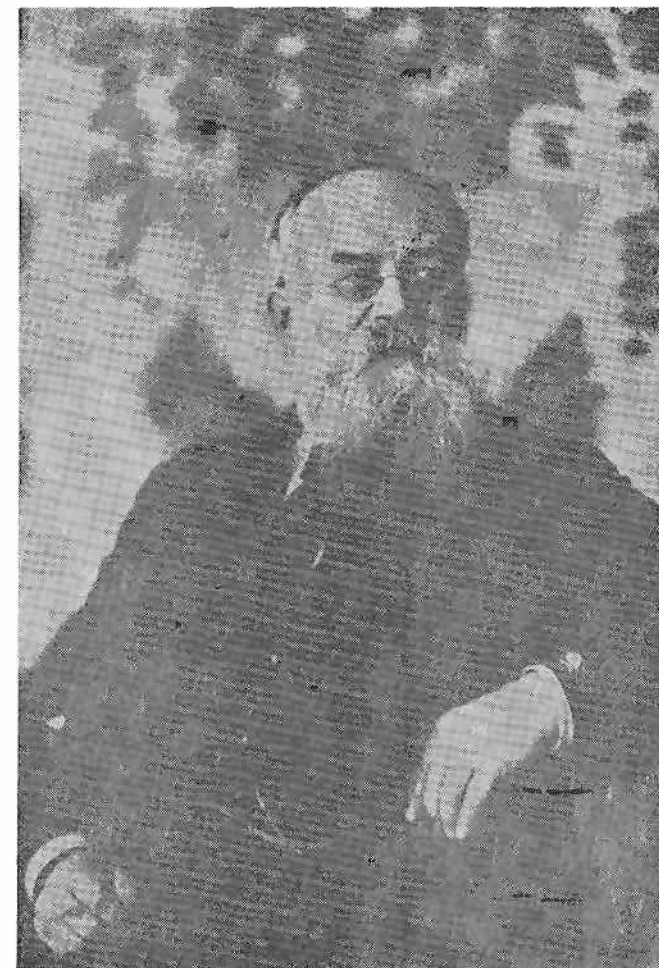
Ювілейна Пропамятна Відзнака — арт.-мал. Л. Перфецький

Library of Congress Catalog Card Number: 71-92457

ДРУКАРНЯ ВИДАВНИЦТВА МИКОЛИ ДЕНИСЮКА
Загальне керівництво: Микола Денисюк. Складачі: Ізидор Рибак,
Степан Кутний, Володимир Гайдук, Мирослав Турянський. Вер-
стка: Роман Боднар, Володимир Глубіш і Ірина Стецишин. Друк:
Фостер Меннінг. Наклад 2,500 примірників. Друковано в друкарні
Видавництва Миколи Денисюка в Чикаго. Переплет: Антон Шпліт

*Printed by Mykola Denysiuk Printing Company
2226 W. Chicago Ave., Chicago, Illinois 60622, USA*

MANUFACTURED IN THE U.S.A.

**Проф. Михайло Грушевський,
Голова Української Центральної Ради.
* 29 вересня 1866. † 25 листопада 1934 р. на заслання
в м. Кисловодську на Кавказі.**

ВСТУПНЕ СЛОВО

до ювілейного видання

Воєнні та повоєнні події примусили багатьох українців покинути Рідний Край і жити емігрантами в чужих країнах. Завданням і обов'язком емігрантів є виконати ту суспільну роботу, яку неможливо виконати в ріднім краю, що перебуває під чужою ворожою займанщиною.

Потреба такої роботи дуже велика.

Щоб нарід міг жити й розвиватися, він мусить зберегти історичну пам'ять і всі ті цінності, що дають йому національну свідомість, силу в боротьбі за існування, особливо цінності, окуплені й освячені кров'ю борців — національних героїв.

В Україні, що перебуває під фіктивно-українською радянською владою, тих цінностей ніхто не зберігає, а навпаки, ворог їх руйнує.

У столичнім городі України, Києві, мало хто з українців знає, що над Дніпром, коло Аскольдової Могили поховані учасники битви під Крутами, а в так званім „Царськiм Саду” поховані герої Січових Стрільців — сотник Федір Черник, сотник Микола Загаєвич та п'ятнадцять їх товаришів, що полягли в бою під Мотовилівкою.

Большевицька влада й партія свідомо промовчують національно-визвольні змагання Українського Народу 1917-1921 років, а в своїх публікаціях представляють українське військо, як злочинців, зрадників, „буржуазних націоналістів” і ворогів народу.

Виростають покоління українців, які й не чули про Українську Армію в роках 1917-1921, а якщо і знають, то так, як її змальовує фальшива, забріхана пропаганда теперішніх володарів України.

Чинники, ворожі ідеї Української Державности, закривають ту правду, що в подвигах українського війська в роках 1917-1921 діяли найбільш творчі та здорові сили українського народу, а між ними була і формація Січових Стрільців, яких у роках визвольної війни часто називано „Гвардією Української Армії”.

Корпус Січових Стрільців був одною з найбільш здисциплінованих і боездатних формацій Армії Української Народньої Республіки, він і створив одну з найсвітліших сторінок історії Української Армії.

В період Директорії Корпус СС-ів був найчисленнішою військовою формацією УНР. Його кількісний стан виносив більш як 20,000 бійців.

Січові Стрільці були основною ударною військовою силою, яка, завдяки своїй зразковій зорганізованості, дисципліні та високій національній свідомості, вважалась одним з найбільш рішальних чинників у критичні періоди революційної боротьби за суверенну і соборну Українську Державу.

Роля Січових Стрільців, фанатично відданих ідеї Відбудови Української Державности у визвольній збройній боротьбі Українського Народу — є неоціненна.

Про те, як високо цінили Січових Стрільців державні й військові діячі того часу, свідчать їх похвальні характеристики та вислови.

1. Президент проф. М. Грушевський і Головний Отаман С. Петлюра часто висловлювали Січовим Стрільцям своє щире признання за жертвенну службу для України.

2. Голова Директорії В. Винниченко: „Таке військо трапляється раз на тисячу літ.”

3. Міністер Військових Справ УНР генерал Михайло Греків: „Проти комуністів тільки Січові Стрільці тримаються на фронті”.

4. Міністер Військових Справ за гетьманату генерал Лігнав: „Січовим Стрільцям не дорівняють у бойовій муштрі навіть колишні частини гвардії мирного часу.”

5. Гетьманський міністер проф. Д. Дорошенко по здачі полком СС у німецькі руки зброї в Києві 30.IV.1918 року сказав: „Гарні то були хлопці, віддані українській національній справі.”

6. Прем'єр Уряду Директорії Ісаак Мазепа: „Січові Стрільці — майже єдина надійна частина на нашому фронті.”

7. Шеф штабу Корпусу СС ген.-штабу генерал Марко Безручко: „Січові Стрільці — це найкраща зорганізована частина Армії УНР.”

Для Української еміграції не може бути сумніву, що політично зрілий нарід повинен любити свою батьківщину і шанувати її борців, навіть знаючи їх помилки і хиби.

Не може бути сумніву і в тому, що нарід може свідомо творити свою будучину лише тоді, коли знає своє минуле, користується досвідом минулих поколінь і вивчає їх збройну боротьбу, описану правдиво учасниками в спогадах та історичних нарисах.

У літературі з визвольною тематикою про творення і чини українських військових формацій в період відродження нашої державности написано досить багато і про Січове Стрілецтво. Та найобширнішою працею про історію Січових Стрільців є досі воєнно-історичний нарис полк. В. Кучабського, видрукуваний в 1937 році в збірнику „Золоті Ворота.”

Нині ця книга є бібліографічною рідкістю. Тож не дивно, що в 50-ліття постанови формації Січових Стрільців Комітет СС, який створився в Америці для відзначення цих роковин, вирішив видати „Ювілейну Книгу”, що охоплювала б у першу чергу всі праці, друковані в „Золотих Воротах”, з додатком нових матеріялів.

Редакція „Ювілейної Книги”, яку видаємо під новою назвою, „Корпус Січових Стрільців”, не змінюючи змісту праць авторів збірника „Золоті Ворота”, вважала необхідним виправити в них бодай місцями мову, правопис, помічені недокладності, деякі неточні вислови, а навіть деякі суперечності, пояснюючи їх своїми вставками. Замітки авторів згаданих праць зазначено зірками.

Замітки редакції „Ювілейної Книги” подано в дужках у тексті або під текстом на тій самій сторінці за порядковими числами.

До цього видання входять такі нові матеріяли:

1. Спогад сотника Б. Гнатевича: „Вишкіл СС у Білій Церкві”.
2. Вірш Олесь Бабія: „Січові Стрільці”.
3. „Причинки до історії Української Революції” — полк. Євгена Коновальця, при виданні „Золотих Воріт” сконфісковані польською цензурою; їх видано пізніше окремою публікацією, яка сьогодні також належить до рідкісних видань. Редакція нового видання пропустила в „Причинках” останній розділ, що не має жадного відношення до історії Січових Стрільців.
4. „Сильветка полк. Є. Коновальця” — пполк. В. Зарицького.
5. Спогад сотн. Федора Мамчура: „Правда про обставини виїзду Головного Отамана С. Петлюри за кордон 5-6 XII 1919 р.”
6. Опис бою під Житомиром, зладжений підполк. В. Зарицьким на підставі матеріялів, залишених пор. В. Афанасівським.
7. Спогад підполк. А. Гончаренка: „Бій під Крутами”. Автор був командантом всієї частини, що брала участь у бою.
8. Документи.
9. Розділ про збірку видавничого фонду: (список фундаторів і добродіїв видання цієї книги, список збирачів і жертводавців).
10. Список ілюстрацій.
11. Розділ про „Ювілейну відзнаку СС”.
12. Редакція впорядкувала поазбучний список СС, виготовлений проф.

Іваном Шендриком у „Золотих Воротах”, доповнивши його прізвиськами, знайденими серед світлин „Золотих Воріт”, у новіших публікаціях та з інших джерел, що й відмічено у новому списку. Список усіх СС за весь час існування формації виготовити неможливо.

13. Додаткова бібліографія нових публікацій про СС.

Всім, що цікавляться історією СС, звертаємо увагу на працю ген.-хор. д-ра Р. Дашкевича: „Артилерія Січових Стрільців” (у боротьбі за Золоті Київські Ворота), що появилася в 1965 р. в Америці у видавництві „Червона Калина”.

Ідеї і чини Січових Стрільців — то одна з карт історії України з періоду збройної визвольної боротьби.

В Золотий Ювілей постановля українських регулярних збройних сил і відродження Української Державности видаємо цю пропам'ятну книгу під новою назвою з переконанням, що вона при всіх своїх хибках буде скромним, але тривким пам'ятником воїнам Корпусу Січових Стрільців, що своїми чинами засвідчили безмежну відданість і безмежну любов до України.

Хилимо голови перед їх світлою пам'яттю!

Іх подвиги хай завжди будуть прикладом для грядучих поколінь!

Редакція

ВСТУПНЕ СЛОВО

(До Збірника „Золоті Ворота”)

Скільки колишньої січово-стрілецької братії залишилось ще при житті тепер, навесні 1937 року, коли написані ці рядки, Господь один відає. Розбрелась вона по всьому світі, опинилась по найрізномордніших політичних таборах, є напевно такі по тому боці Збруча, які в найтайнішому кутику своєї душі заховали пам'ять про своє січово-стрілецьке минуле — може є й такі, що відцуралися навіть власного імені. Але найбільше тих, які прилучилися уже до колишніх товаришів зброї, що своїми кістками засіяли і кров'ю своєю полили широкі поля України. А з тих, що залишились, напевно найбільше таких, які цю книжку візьмуть у свої руки з почуттям найбільшого зворушення. Бо ця книжка пригадає всім тим, що злучені спільним сантиментом до свого вояцького минулого, подробиці славних давно пережитих днів, днів великих поривів і зневіри, перемог і поразок та впертої, безупинної і безсмертної віри в остаточну перемогу ідеалів, завдяки яким постав і діяв Легіон Січових Стрільців, що становить одну з найсвітліших сторінок в історії українського визвольницького здвигу 1917-1921 рр.

Є ще особлива причина, чому ця книжка колишніх Січових Стрільців зворушить: бо вони слушно могли вже сумніватися, чи ще взагалі появиться друком нарис історії Січових Стрільців, що був уже стільки разів заповіджений — надаремне. Ця книжка сама вже має свою історію, і про неї слід тут кілька слів сказати.

***

Архів Корпусу Січових Стрільців, як відомо, залишився за Збручем. Чи збережеться він у своєму сховку аж до часу, поки хтось із кількох давніх СС-ів, що знають його місце, зможе його видобути; чи останеться до того часу хоч один колишній член Стрілецької Ради, чи теж, може, той архів давно вже в руках большевиків або, може, попав у несвідомі руки й пішов зовсім намарне, того ми не знаємо.

В усякому разі, здаючи собі справу, що саме через утрату архіву треба мерщій з поодиноких документів, які залишились у різних людей, та з пам'яті учасників відтворити історію Січових Стрільців, відповідальні керманічі Січового Стрілецтва вирішили вже на еміграції зреалізувати цю думку та в 1921 році у Відні звернулися до автора цих рядків перейняти редакцію такого видання. Я запропонував два проекти: один скромний, обмежений виключно історією СС-ів, політичним наświetленням її та хронікарсько-стра-

тегічним оглядом боїв, з додатком наявних документів, реєстрів, фотографічних знімків і т.д. — все у такій же скромній технічно-видавничій формі. Другий проєкт, так мовити репрезентаційний, передбачав видання великого настільного альбому, який вміщав би в собі все, що й посередньо торкається історії того Стрілецького Легіону, себто низку історичних, військових та ідеологічних статей, тісно зв'язаних спільною державницькою тенденцією, а також відповідно добрану белетристичну частину, що рівноважила б трохи важкий науковий та публіцистичний характер решти книжки і робила б її доступною для широких кіл. Такий характер Альманаха вимагав би теж вибагливого видання.

Видавничий Комітет СС-ів затвердив цей другий проєкт. Під проводом автора цих рядків, що в 1922 році вернувся до рідного краю, склався редакційний комітет, якого найбільшою журбою була, очевидно, історична частина Альманаха. Редакцію тієї частини вів Василь Кучабський. До двох літ увесь рукописний та ілюстраційний матеріал, (обгортка, ініціали і заставка Павла Ковжуна, кольорові баталістичні образи Л. Перфецького, портрет Мазепи — Петра Холодного) був готовий до друку та переданий берлінському видавництву „Українське Слово”, з яким Видавничий Комітет СС-ів уклав відповідну умову. Американські українці поспішили з видатною матеріальною допомогою. Вже більше як 10 аркушів було видрукуваних (у форматі „великої чвірки”, на прегарному папері) та були готові всі кліші. Друкувалась книжка в одній з найбільших і найкращих друкарень Європи, у друкарні Ельснера в Берліні. Аж ось раптом прийшла катастрофа, у висліді якої єдиним доказом переведеної праці та зусиль авторів, видавців і редакції є чудово видані тодішні проспекти, які можна знайти й оглянути в Бібліотеці чи в Музеї Наукового Т-ва ім. Шевченка... І лише з оцих архівально-музейних проспектів, які ще видніють по виставках графіків, залишилась назва Альманаха Січових Стрільців „З о л с т і В о р о т а”. Він мав стати найтривкішим пам'ятником тієї визвольно-державницької ідеї, яку втілили у знаменито організованому, дисциплінованому, високоідейному патріотичному війську — С і ч о в і С т р і л ь ц і...

Подробиці катастрофи „Золотих Воріт” у їх первісному вигляді донині невідомі мені, їх колишньому головному редакторові, і маю враження, що дуже мало осіб їх знає, бо ті, що знають, дуже нерado про них розказують. Відомо тільки, що власники в-ва „Українське Слово” закидали Видавничому Комітетові СС-ів, що він не вплатив в означеному терміні одної умовленої грошової суми.

Знову ж „Українському Слово” закидали, що воно витратило перші гроші, які вплинули на рахунок „Золотих Воріт”, на видання інших книжок свого видавництва. Найповажнішою причиною катастрофи був крах берлінського банку, до якого вислано для в-ва гроші з Америки: невиплатність банку захитала видавництвом та безпосередньо відбилась трагічно на виданні „Золотих Воріт”. Так чи інакше, одного гарного дня друкарня Ельснера за борги в-ва припинила друк Альманаха, весь матеріал, який мала, затримала та по-якімсь часі все знищила чи продала на макулятуру. Десь у той самий час стався влом до домівки в-ва „Українське Слово” в Берліні і тоді знову щось пропало. Величезної вартости графічний матеріал та образи, виготовлені спеціально для репродукції до книжки, збереглись у приватних руках за кордоном. Однак з рукописів чимало пропало.

Пропали передусім виготовлені колективно, після морочливої праці списки старшин СС-ів і списки поляглих. Із публіцистично-історичних статей пропав, м.і., нарис д-ра В. Старосольського про ідеологічні початки організації УСС. Пропала майже вся спеціально для Альманаха світочами української літератури написана белетристика (Лепкий, Кобилянська, Маковей, Стефаник, Черемшина та ін.). Дещо з неї появилoся згодом у різних інших збірниках (напр. Романа Купчинського „Дума про Федя Черника” та М. Рудницького перший на українську мову переклад „Мазепи” В. Гюго). Рукописи історичної частини Альманаха здебільша видавці таки врятували. У 1933 р. на підставі збереженої коректурної відбитки ген. М. Безручко видрукував у Воєнно-Історичному Т-ві у Варшаві в журналі „За Державність” та окремою відбиткою зладжений для „Золотих Воріт” стратегічний нарис воєнних операцій за час його перебування в Корпусі СС-ів. Зберігся теж текст першої, найважнішої частини Альманаха, — широкий історичний нарис Василя Кучабського, виготовлений на підставі великої кількості зібраних від різних СС-ів споминів та матеріалів, а потім перевірений гуртком членів колишньої Стрілецької Ради. В 1930 році велись навіть розмови з в-вом „Червона Калина” про видання того нарису, як окремої книжки. Цей намір перенесено потім на перемиський терен, і вже, навіть, появилoся оповістки, що книжка в друку в одному перемиському видавництві. Аж ось саме наспіли відомі осінні події 1930 року, й після якоїсь ревізії ці матеріали опинились на поліції. Минуло чимало часу, поки їх щасливо добуто. З того, що добуто, складено саме цю книжку.

Являється вона у багато-багато скромнішому вигляді, ніж це

передбачалось первісно. Щоправда, коли б хотіли сьогодні видати розмірно повну історію Січових Стрільців (наскільки це можливе без оригінального архіву), то треба б зібрати перш усього весь видрукований уже матеріал, зробити його селекцію, та все вартісне отримати і видати в одному суцільному збірнику. Очевидно, що треба б обов'язково старатися відтворити бодай список січово-стрілецьких старшин.

Тим часом гурткові одиниць, яким тяжіла на серці ця справа та які просто своєю місією уважали залишити грядучим поколінням та дослідникам української революції і визвольної війни бодай найскромнішу книжку, присвячену формации Січових Стрільців, стало ляхно розпочинати знову редакційну працю, обраховану як не на роки, то хоч би на місяці. Не хотілось давати нової нагоди лихий долі, що завзялася на „Золоті Ворота”. І тому вирішено видавати тільки те, що найнеобхідніше для пізнання історичної ролі й характеру Січового Стрілецтва.

Отже, склався на цю збірку передусім недрукований ще ніде „ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС” — частина перша („Від першопочинів до Проскурівського періоду”) Василя Кучабського, ще раз перевірений новоскладеним комітетом СС-ів. З матеріалів, які вже появилися в друку, вирішено видати тут тільки одну вищезгадану публікацію, яка була спершу писана й призначена для Січово-Стрілецького Альманаха та без якої історія СС-ів не може бути зрозуміла: „СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ У БОРОТЬБІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ” генерала Марка БЕЗРУЧКА, „ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧОРТОРИЇ” — друга частина „ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО НАРИСУ”).

Тракуємо цей нарис не як передрук, а як рукопис, призначений первісно до Альманаха „Золоті Ворота”. Не тримаємось теж ригористично видрукованих уже текстів, в яких із різних причин є в нашому виданні деякі невеличкі відхилення. І до автора цього нарису і до тих, про яких у тексті згадка, підходимо виключно як до колишніх діячів історичного Січового Стрілецтва. Тому для видавців і редакції цієї книжки зовсім байдужа, бо з погляду характеру і цілей цієї книжки ні трохи не суттєва нинішня організаційно-політична приналежність та нинішнє ідеологічне обличчя друкованих тут авторів. Усі вони три — у трьох різних українських національних політичних таборах. Для цієї книжки це ніякого значення не має.

Крім того, Редакція цього видання просила лише проф. І. Шендрика, бібліографа „Літопису Червоної Калини”, зладити бібліографію до історії СС-ів. Може знайдеться колись людина, яка ско-

ристає з цих матеріалів для глибших студій над історією тої української військової формации, яка складалась із „лицарів абсурду” та про яку В. Винниченко, тодішній голова Директорії УНР, висловився, що „раз на 1000 літ родиться таке військо...”.

І тому всі ті, які працювали над книжкою „Золоті Ворота”, віддають її нині в руки широкого громадянства з двояким почуванням: радості, що врешті таки їхній труд не пішов цілком на марне, і смутку, що з таких гарних задумів і таких великих зусиль вийшло таке скромне діло! А проте цією неповною книжкою таки бодай частинно заповнюємо болючу прогалину, що досі існувала у нашій визвольній літературі. Після появи історії Січових Стрільців нинішня поява історії Січових Стрільців, під технічно-видавничим оглядом достосована до тієї першої книжки, є черговою чолобитнею для культу української історичної традиції. Коли б ще незабаром появилася Історія Української Галицької Армії та Історія Армії Української Народньої Республіки, тоді минувся б гіркий докір совісті, що українська історіографія легковажить собі підвалини культу української новочасної державницької традиції, зрошені та зціплені кров'ю борців.

Видавництво „Червона Калина”, якому „Золоті Ворота” завдячують цю свою появу рівно у 20-ті роковини постанови Січових Стрільців, робить чергове велике діло на мірку далеко-далеко більшу, ніж одна книжка чи сотні книжок. Пригадування героїських поривів славетного минулого подобає інколи на тлі сучасної української дійсності на гіркий глум та викликає гнітючі рефлексії. А проте чи може існувати більш цілюще джерело віри у майбутнє та життєтворніше джерело енергії — витривати й перетворити сучасне, як те славне українське минуле?

А в славетному українському минулому Січові Стрільці займають своє цілком окреме, цілком виняткове місце. Бо Січових Стрільців не можна порівнювати буквально ні з одною іншою військовою формациєю української Армії — УГА чи Армії УНР. Це не значить, що ставимо її бойову вартість вище понад вартість будь-яких інших українських хоробрих частин із часу визвольної війни. Передусім казати про це могли б тільки дійсно авторитетні високі українські військовики — і невійськові прикмети маємо в даному випадку на увазі. Крім характеристики СС-ів як війська, найдуть Читачі на чергових сторінках ще й оцінку Стрілецького Легіону, як частини, що своїми діями безпосередньо впливала вирішально на хід історичних подій. Буде при цьому мова і про блискучі перемоги і про погані поразки. Буде мова про всесторонню діяльність СС-ів і як вояків, і як військових організаторів, і як політиків. Бу-

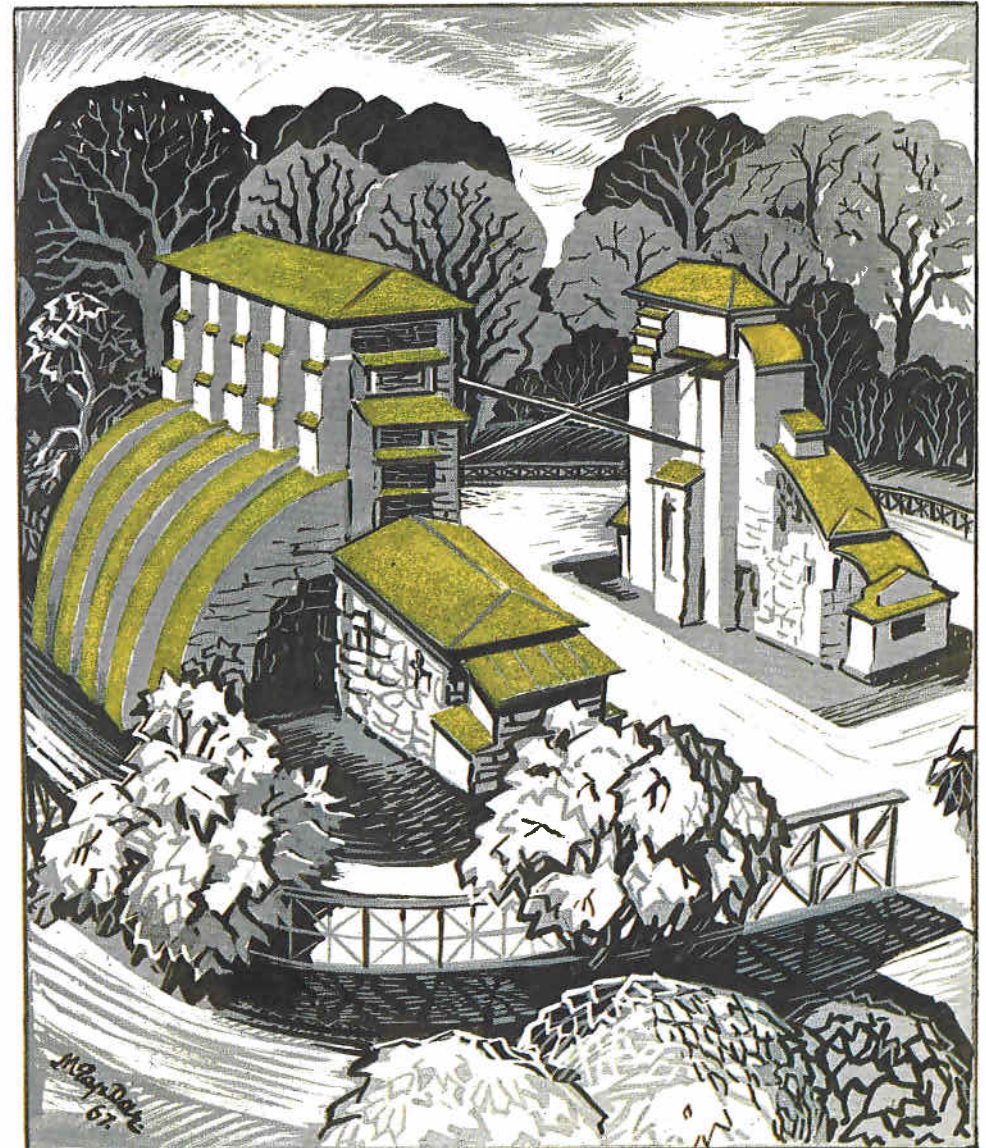
де теж мова про безліч найгірших закидів, що падали та подекуди й сьогодні падають на голови колишніх СС-ів з титулу їхньої діяльності на широких просторах України та в її золотоверхій столиці. І казатимуть автори статей, що складаються на цю книжку, не одне гірке слово на адресу надто покvapних обвинувачів СС-ів: не для виправдування себе, не для виладування свого жалю, тільки в ім'я історичної правди, щоб під намулом оцих закидів не затемнилось сутнє значення Січових Стрільців для української нації.

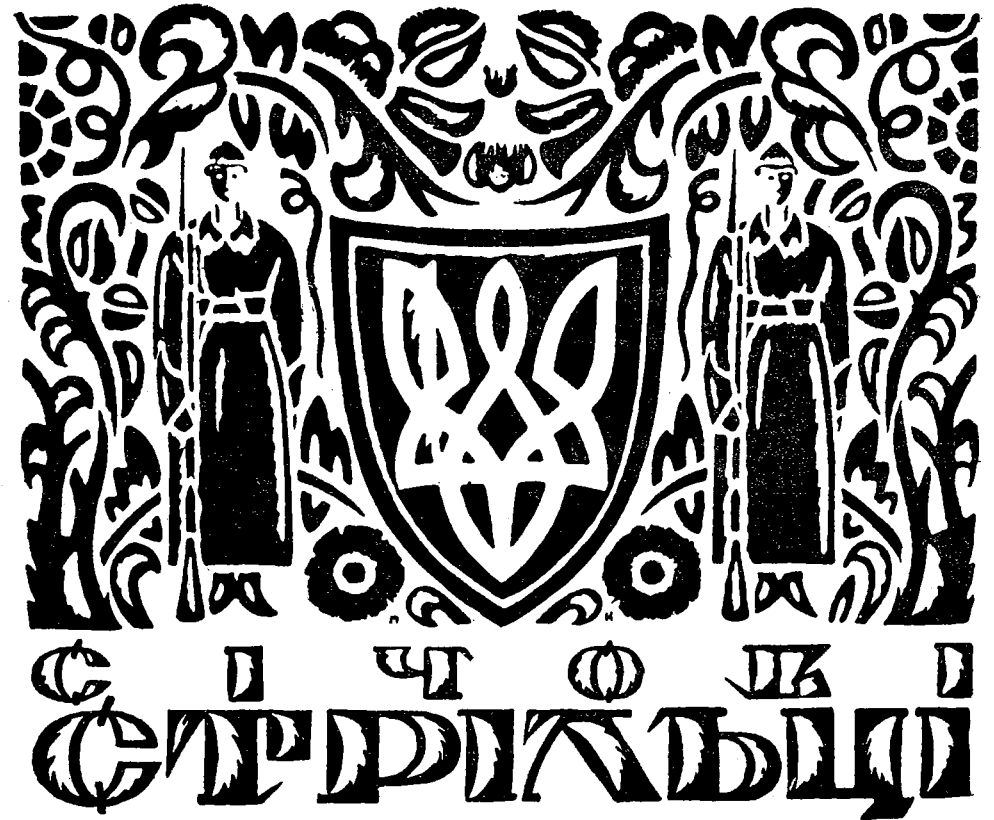
І те сутнє вікопомне значення лежить не у вояцьких прикметах СС-ів, не в їхніх поривах і зламах, не в їх хисті і їх ролі чи то як колісця, чи мотору у машині, яка старі ломала й нові кордони створювала та потоками крові зливала Схід Європи у рр. 1917-20. Сутнє значення СС-ів було і навіки залишиться в тому, що вони перші в новітній історії України були дужою зорганізованою силою, яка на правду і з сантименту, і з глибини свідомости була СОБОРНИЦЬКОЮ та свій ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ХАРАКТЕР доказувала мечем і вогнем. Це єдина організація, про яку не можна сказати, що вона „галицька” чи „наддніпрянська”. Соборність духа у січово-стрілецькій організації дійшла до того ступеня досконалости, що всі окремі члени від простих рядовиків до найвищих старшин включно затратили у собі питоменні риси різних окремих частин великого українського народу, витворені підо впливом різних географічних, і топографічних, і політичних, і культурних місцевих обставин. Січові Стрільці були великим історичним експериментом, який доказав українцям, що проблема кордонів для нації, свідомої свого імени, своєї гідности, своїх ідеалів і своїх конкретних цілей, не існує. Січові Стрільці були тими вчителями, які навчали всіх своїх земляків, що не має значення, де хто з українців народився, де є і що діє: має значення, ким і чим він себе почуває.

Були і — є. Бо проклін партикуляризму все ще тяжить на деяких відломах сучасного покоління, і в майбутньому може ще накоїти величезного лиха. Бо проблема „ми” і „ви”, між якими були колись та й нині є політичні кордони, не минулася. Бо з волі лихої долі не завершився ще остаточно й без решти процес перетоплювання різних частин народу в одну велику Націю не тільки з одною мовою та одною культурою, але й одною політичною думкою.

Ця книжка є поклоном для Січового Стрілецтва, що було могутнім двигуном у тому процесі і на своїх прапорах несло вічно актуальне українське імперативне гасло: ЄДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХА, ЄДНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ДУМКИ.

І. Кедрин

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС.

I.

ВІД ПЕРВОПОЧИНІВ
ДО ПРОСКУРІВСЬКОГО ПЕРІОДУ

Написав: Василь Кучабський.

ВІД АВТОРА

У порівнянні з великого розміру переворотами в Україні в 1917-1920 рр. пригоди кількох соток чи тисяч борців за волю України — доля і недоля Січового Стрілецтва — могли б здаватися дрібним епізодом, незамітним в історії України. Але ж вага якогось історичного чинника міряється не абсолютними числами, тільки величиною його впливу на долю народів.

Урятуванням Української Центральної Ради від захоплення її більшовиками в січні-лютому 1918-го року та потім повстанням проти гетьмана Скоропадського в листопаді 1918-го року Січове Стрілецтво стало спричинником подій першорядної ваги не то для історії одної тільки України, а історичної долі всієї Східньої Європи. Отже без монографії про Січове Стрілецтво історіографія про події в Україні в 1917-1920 рр. була б далеко неповна.

Але ж предметом оцього нарису історії Січового Стрілецтва не є доля Січового Стрілецтва у зв'язку з долею тогочасної України та всієї Східньої Європи. На такі історичні твори ще не прийшов свій час. Оцей нарис накреслив собі багато скромніші рямки:— він має на меті тільки не дати пропасти для організаторів будучого українського війська принаймні зовнішнім вартостям Січового Стрілецтва, його багатим організаційним досвідом пристосування західньої військової спільноти до української національної душі.

Щоби поконати таке завдання, перша частина нарису вдержана не у фахово-військовому, але в популярному тоні. Тому то в ній звернено головну увагу на перші часи Січового Стрілецтва, коли воно було дуже малою, але міцно споеною військовою частиною, і з'ясовано ті часи його історії з усіми подробицями та ілюстраціями, що видались характеристичними. Бо, коли мова про чоти й сотні, а не про полки й дивізії, то легше читачеві відчутти, що за словом „військо” криються десятки й сотні й тисячки живих людей, з яких кожний, як і він, думає і почуває. Легше тоді йому оцінити, чим викликається готовість отих соток і тисяч живих людей — „війська” — кожної хвилини головою

ляти за те, що вважається добрим і бажаним для своєї суспільності, і легше теж йому полюбити своє національне військо — сіру масу озброєних живих людей, із яких кожна одиниця, йдучи в бій, не знає, чи після бою сонце ще світитиме й для неї.

Відсіля й різка різниця поміж першою частиною цього нарису історії Січового Стрілецтва й другою — про його боеві чини з того часу, коли воно розрослося в корпус, зложений із кількох полків піхоти й артилерії та технічних частин. Загально-доступний тон мусів уступити перед більш відповідним фахово-військовим тоном твору Начальника Штабу тогочасного Січового Стрілецтва, старшини Генерального Штабу генерал-хорунжого Марка Безручка. Бо в масах, якими тоді оперувало Січове Стрілецтво, жива одиниця-людина вже в значній мірі пропадала і в його долі можна добачати ще тільки колективи: курені й полки — дані, якими може оперувати тільки військова наука.

З уваги на те, що найцінніший архівальний матеріал до історії Січового Стрілецтва, оригінальні документи, накази, звідомлення і т. д. захований у Великій Україні, і, що лише невеликої кількості документальних даних можна було вжити при складенні цього нарису, здебільша опертого на мемуарних матеріалах, у ньому без сумніву знайдуться — хоч розмірно незначні — неточності в датах і подробицях. Але й такого, яким він є, цього нарису не можна б було скласти, коли б не збірка всіх доступних матеріалів, переведена дуже совісно старшиною Січових Стрільців тов. Г р и ц ь к о м Г л а д к и м, який, на превеликий жаль — не дожив появи цієї книжки. Крім його власних споминів і причинків у підстави цього нарису лягли дуже точні дані, подані старшиною Січових Стрільців Осипом Думіном, і спомини старшин Січових Стрільців: Андрія Мельника, Романа Сушка, Архипа Кмети, Юхима Осипенка, Михайла Кураха, Степана Козака, д-ра Івана Рихла, Федя Микуляка, Андрія Жуківського, Дмитра Герчанівського, Івана Чмоли, Володимира Зарицького, С. Білодуба, Михайла Завбермана, Михайла Вацика, Франца Бориса, Федя Мамчура, М. Пікаса, Івана Данькова, І. Максим'яка, Володимира Чубатого, П. Подолюха, Івана Татаринського, Івана Гончаренка, Євгена Зиблікевича, Романа Дашкевича, Івана Кичуна, Андрія Домарадського, Василя Соловчука, Ів. Пака, Філоновича й Осипа Вудкевича. Деякі подробиці цього нарису подали з-поза Січового Стрілецтва дд. Борис Гомзин і Павло Богацький, яким за те належить окрема подяка.

І. ПЕРЕДІСТОРІЯ СІЧОВОГО СТІЛЕЦТВА

Примітивізм передвоєнної української політичної думки. Світанок української національно-військової думки в 1912 р. Вплив нового українського національно-військового руху на українське громадянство в Галичині. Вибух Великої Війни 1914. року. Українські Січові Стрільці. Вплив революції 1917. р.

1.

Первочинів Січового Стрілецтва слід шукати не щойно 19 листопада 1917 року, коли 22 українців, полонених із австрійської армії, перейшло з табору полонених в Дарниці біля Києва в столицю України, щоб дати початок організації Січових Стрільців, а багато раніше — в перших українських тайних військових організаціях у Галичині на розсвіті української національно-військової думки, у 1912 році. Бо з тих організацій вийшло й у них творило свою думку відродження збройної сили Української Нації, як головного засобу здобуття української державності, вийшла більшість перших організаторів Січового Стрілецтва: тих його старшин і рядовиків, що стали його ідейними провідниками на початках його існування.

Замисли збройної боротьби за українську державність зродилися були в несприятливих умовах; 1911 року був ще непокінчений, хоч столітній уже, процес національно-культурного відродження українського народу. Думка про національну окремішність України встигла захопити ще лише розмірно дуже незначні кола інтелігенції, що вийшла з української етнографічної маси; в саму цю масу просякнула вона ще назагал беручи дуже плитко, а на широких областях України навіть цілком непомітно. Такий непевний, хиткий ґрунт народу, який навіть з національно-культурного боку далеко ще не був забезпечений перед етнічною русифікацією і польонізацією, був, розуміється, ще аж надто безплідний, щоби з нього могла вирости дійсна, жива, ні в кого не наслідувана державницька тенденція.

Розуміння того, що український нарід був у своїй масі національно несвідомий, мало вирішній вплив на українську на-

ціонально-політичну думку. Вона мусіла звернутися головню в напрямі шукання засобів, які найлегше й найшвидше дали б змогу розвинутися перш усього українській національній культурі. З уваги на безсилля українського народу були дуже небажані хоч би й найменші перешкоди збоку держав - окупантів — Австрії й Росії. Тому одною з найважливіших функцій української політики мусіло бути переконування окупантських держав, що скріплення національної свідомости й культури українського народу не ослабить його лояльності до володіючої держави. Тактика лоялізму, на який нібито в українським національним інтересі не сміла впасти ні тінь підозріння, перемінилася в аксіому української політичної думки. З її погляду українські національно-державницькі мрії мусіли видаватися шкідливими для національної справи викликуванням недовір'я, а за тим і гноблення українського життя окупантськими державами. Від такої тактики до визнання, що перебування України під владою окупантських держав є не лише вічне, але й при змінених умовах може бути бажане й корисне для українського народу, був тільки один крок. Цей крок і зробив загал українського громадянства по цей і той бік Збруча. Його думка не посміла й не хотіла сягнути далі поза автономію українських земель у межах окупантських держав, як одну корисну для української справи її розв'язку. Ця наскрізь лоялістична національно-політична думка загалу всього — без огляду на австро-російський кордон — українського громадянства проявилася в найчистішій формі в австрійській займанщині, бо конституційний устрій Австрії легше дозволяв українцям зжитися з нею. На Наддніпрянщині, де царат занадто безоглядно нищив українське національне життя, український лоялізм до Росії став лоялізмом не до існуючого царського, а до майбутнього, демократичного Петрограду, для якого українство вже не буде „крамолою”. Російську державність підставлено там „всеросійською революційною демократією”, як майбутнім володарем Росії. Це й надавало українській політичній думці Наддніпрянщини деяку революційну закрутку, яка проте з ідеєю самостійної української державности не мала нічого спільного.

При таких поглядах і настроях загалу української суспільности не було місця для української державницької ідеї як прямої народної змагань. Цю ідею проголосили були „в принципі” деякі соціалістичні українські течії ще наприкінці XIX. століття, але вона була лише логічним висновком соціалістичної ідеї взагалі, ідеї повного визволення людини з „поневолення” у всіх його

формах. Таким чином це не була ніяка своя власна жива тенденція й думка самої-ж таки України, тільки запозичений із чужини, від Заходу, продукт демократичного розвитку всієї Європи. В такій генезі пізніших українських державницьких змагань у 1917-1920-их роках і крилося якраз джерело державнотворчої слабости тогочасної України. Бо, як холодна, логічна категорія, що не впливала ні з почувань, ані потреб української суспільности, така національно-державницька українська ідея була чужа й незрозуміла загалові. Як теоретичний принцип, вона прийнялася зрештою лише в нечисленних гуртах соціалістичної молоді, — і то майже виключно тільки в Галичині, в рішальній мірі під впливом польської соціалістичної національно-державницької думки. Українські ж соціалістичні течії Наддніпрянщини, що стояли під впливом московського соціалістичного руху, для якого, як для руху внутрі державної нації питання національно-державного визволення взагалі не існувало, не прийняли навіть такої ідеї української державности. Без практичного значіння осталися теж і органічно з історичного ґрунту самої-ж таки України вирослі національно-державницькі мрії розкиданих по всій Україні фантастів, зроджені зі захоплення бувальщиною українського народу. Бо вони ставили ідею української державности в гурті відірваних від сучасного життя національно-історичних пам'яток і святощів. Та все ж, хоч і твором здебільша логічної спекуляції, чужим загалові громадянства, були в 1911 році натяки на можливість українських державницьких змагань, колись у дуже ще, як здавалося, віддаленому майбутньому. Це були наче передвісники перетворення української лише культурної нації в політичну. Бо ці натяки на власну державність могла перемінити в ціль практичних змагань всяка європейська завірюха, яка розвіяла б в українським громадянстві привичку думати, що міжнародне положення України, яке устоялось більше сотні літ, уже незмінне, і яка за прикладом інших поневолених народів штовхнула б згідно з ідеями демократизму теж і Україну на шлях національно-державницьких змагань.

2.

Рішальним моментом для популяризації думки про українську державність, як ідеї не цілком відірваної від життя, стала можливість зміни європейського положення, що виявилась у 1912 році, зміни довшеної міжнародними потугами, рівними силі австрійської та російської держави. Вже від 1908. року в Європі не прсєводились гострі міждержавні непорозуміння. У всіх європейських державах навипередки почалось зброєння, щоб швидше дій-

ти до повної воєнної готовості. Завірюха на Балкані довела нарешті в 1912 році воєнну гарячку, що захопила була цілий ряд європейських держав, до найвищого ступеня кипіння. В тому році показалося, що десятиліттями миру закріплювана європейська рівновага кожної хвилини може розвалитися, що над Європою кожного дня може розгулятися воєнна хуртовина, якій рівної не знає світ.

Сподівання великих воєнних подій зворушили думку всіх поневолених народів, у яких національно-державницький рух був хоч трохи живий і популярний. Усі вони обіщували собі, що результатом грядучої війни буде така зміна карти Європи, яка їм бажана. До слова почала приходити їхня власна національна енергія і кристалізувала думку, що вони не можуть бути пасивними свідками подій, а мусять узяти в них активну збройну участь в ім'я свого визволення. Отже був це рік відродження національного мілітаризму поневолених народів, в їх числі й польського в австрійській займанщині. Щораз ширші кола польського громадянства почала тоді захоплювати польська ідеологічна національно-військова література, яка доказувала, що Польща може чекати свого визволення лише підіймаючи збройну партизанську й терористичну боротьбу проти займанців, переведену конспіративною національно-революційною польською армією, яка теж прийняла б участь у грядучих європейських війнах, як окремішня сила.

Цій літературі судилося мати рішальний вплив теж на українську молодь у Галичині. Воєнна небезпека 1912. року принесла непевність і нервові напруження й серед деякої в першу чергу молодшої частини української галицької суспільності. Бо ця небезпека перекидала привичний спосіб думок громадянства й ставила перед його очима можливості, до яких воно ніколи не займало ніякого становища: можливості пересунути австрійсько-російський кордон на українських землях без участі й волі українського народу, отже й небезпеку, що й галицькі українці, яким досі жилося під владою Австрії більш-менш вільно, попадуть у російську „тюрму народів”. Це вимагало негайної відповіді, що слід робити українському народові, щоб хоч трохи вплинути на майбутню свою долю. Її дала якраз тогочасна польська ідеологічна національно-військова література, бо ситуація польського народу була аналогічна до українського: український народ повинен організувати свою власну збройну силу, щоб не лише відбороняти більш-менш вільну Галичину від російського поневолення, але й використати нагоду й визволити ще й деяку частину Наддніпрянщини з-під російського ярма для самостійного національно-держав-

ного життя. Таким чином холодна, логічна, відірвана від життя категорія — українська національно-державницька думка — нараз набирала живої плоти, вона ставала реальною метою, що поривала своєю сміливістю. Така ідея могла захопити й справді захопила найкращу частину української молоді в Галичині.

Англійська ідея пласту (скавтіngu) й глухі вістки про тайні польські військові організації показали цій галицькій українській молоді, як слід організувати збройну силу. Так-то спершу серед гімназійної, швидко потім і університетської української молоді у Львові постають перші українські тайні військові товариства. Ідея революційного українського війська, що підійме боротьбу за недосягну, як недавно видавалося, мрію — українську державність — швидко захоплювала чимраз ширші кола молоді, і тайні військові організації української молоді починали оснóвуватись і в інших галицьких містах поза Львовом. Без фахово-військових провідників почала ця молодь займатись військовою самоосвітою. Її військовими підручниками були статuti австрійської армії й нечисленні ще покищо польські фахово-військові видання. Зорганізована в своїх військових товариствах українська молодь муштрувалась в безхмарну чи дощову погоду, іноді й під час снігової завірюхи, робила бойові вправи й походи вдень і вночі. Багато було в цьому молодечому пориві наївного й недоцільного з фахово-військового погляду, але — національним вояком ставав оце юнак, що ніколи в ніякій армії не служив і навіть не мав учителя, що пройшов би хоч яку військову службу. І все-ж ці наївні організації гімназистів видали навіть перші українські фахово-військові підручники, биті в одній чи двох сотнях примірників на шапірографі. Тих підручників, зокрема досить доброго підручника, перерібки з польського, про розвідчу службу, що вивчив пізніших Українських Січових Стрільців на добрих у своїм часі розвідчиків, вживали ще під час великої війни в 1914. році в рядах Українських Січових Стрільців.

Тим часом гостре міжнародне напруження 1912 року минулось. Життя пішло начеб-то давніми, спокійними шляхами. Та все-ж зброєння європейських держав не вгавало, й усі вони робили енергійні зусилля, щоб серед свого населення спопуляризувати мілітаризм. Тому Австрія звернула увагу на відродження протиросійського польського мілітаризму, і, щоб допомогти його розвитку — дала дозвіл на творення легальних польських військових товариств. Із цієї легальної можливості скористали теж українці, і вже весною 1913 року заклалася у Львові за почином „Українського Січового Союзу” (У. С. С.), перша явна українська вій-

ськова організація, що прийняла назву „Стрілецького Т - ва”, а згодом, по затвердженні статуту, назву „Українських Січових Стрільців”, яка пізніше перейшла на „Українських Січових Стрільців” — легіон при австрійській армії 1914 р. — і на київських „Січових Стрільців” у 1917 р. Вперше прилюдно появилися озброєні українські вояки, одягнені в свою окремішню військову форму.

3.

Загал галицького українського громадянства прийняв появу перших „Січових Стрільців” насмішливо, бо воєнне напруження 1912 р. швидко проминуло, не лишивши в його думці ніяких слідів. Для нього європейський міжнародний овид даліше остався цілком незахмарений; і, на його погляд, європейському мирові рішуче ніщо не загрожувало. Але після заснування першої легальної організації „Січових Стрільців” думка творити власне військо вже не згасла. Особливо „Січові Стрільці II.” у Львові стали незвичайно популярними серед українського львівського міщанства й робітництва, що гуртувалися у львівській „Січі”, і швидко в них зібралося кілька сотень членів. Рівночасно з великим розмахом організувалися у всій Галичині польські „Стрілецькі” товариства. Успіх організації „Січових Стрільців II.” при львівській „Січі”, головно бажання конкуренції з подібними польськими товариствами, швидко призвичаїли загал українського громадянства до національно-військової новинки: вона не лише перестала видаватися смішною, але навпаки — почала манити.

І так наприкінці 1913 року у всій Галичині товариство „Січ”, а за ним подібне українське товариство „Сокіл” почали формувати свої відділи „Січових” і „Сокільських” „Стрільців”, щоби військовими справами зацікавити своїх членів. Товариства, що формували українські військові відділи, не об'єдналися під спільним штабом і навіть не створили ніякої програми фахово-військової підготовки ні фахово-військових шкіл. Між ними пішли сварки й дрібничкові інтриги, а вартість їхньої військово-вишкільної праці була дуже незначна. Більше уваги присвячував стрілецьким т-вам тільки „Український Січовий Союз”, який об'єднав у собі Т-ва „Українських Січових Стрільців”, створив у себе з делегатів двох стрілецьких Товариств у Львові Стрілецьку Секцію, яка давала т-вам напрям праці, присвятив стрілецьким справам частину свого органу „Січові Вісти” і видав перший друкований „Правильник Піхотинця”, якого вживали потім увесь час УСС, а далі вся Українська Галицька Армія і СС.

Легальна можливість, правда, швидко спопуляризувала українську національно-військову справу, але рівночасно затемнила її ідеологічний характер. В давніших тайних військових товариствах обережно підбирано членів, і ті товариства справді розвивали самостійну, незв'язану ні з чим постороннім українську національно-державницьку думку. Потім до легальних „Стрілецьких” товариств попадав усякий елемент, а зрештою їхні організатори за невеликими винятками здебільша взагалі не розуміли важного національно-політичного значення, яке може мати ними-ж творений військовий рух. Між усіма стрілецькими т-вами вирізнялося Т-во „УСС II” у Львові, яке принципово відкидало поміч Австрії (Австрія помагала польським стрілецьким Т-вам, до того стриміли деякі українські Стрілецькі Т-ва), і само закупило собі зброю, з якою потім вирушило й на війну. Зброю купували собі самі й Т-ва у Бориславі, Ясениці Сільній і Тустановичах. Але назагал думки більшості членів українських стрілецьких товариств ні трохи не виростили понад австрофільські льоялістичні настрої загалу українського громадянства в Галичині. Таким чином дві цілком суперечні ідеї: самостійницько-державницька і австрійсько-льоялістична у практиці сплелися в поглядах чи не більшості членів і організаторів різних „Стрілецьких” Товариств в одно, і в їхніх думках український національний інтерес цілком покритися з австрійським державним інтересом, не лише не ослаблюючи, а навпаки — скріплюючи масовий український австрофільський льоялізм у Галичині. Але, хоч і так, українська національно-державна думка бодай перестала бути незрозуміла ширшим колам українського громадянства в Галичині: хоч і зіпсовану австрійським льоялізмом, все таки її ширили „Стрілецькі” Товариства.

З військових виступів перших українських військових організацій годиться відмітити загальні військові вправи (маневри), які влаштували УСС II і Повітова Січ у Львові у квітні 1914 року. У вправах взяли участь також „Січі” львівського і бобрецького повітів у числі до 800 осіб.

Це справді слід відмітити, — бо по віках неволі це вперше стріляли українські кріси, що заповідали новий зворот в історії українського народу.

4.

Може бути, що, коли б ще кілька літ було минуло від появи українських військових товариств до вибуху великої війни 1914 року, то тогочасна українська національно-державна ідея за цей час змогла б була увільнитися бодай від зв'язку з австрійським льоялізмом: — працювали ж у легальних „Стрілецьких” товариств

вах учасники перших українських національно-революційних тайних військових гуртків. Тим часом для всіх несподівано нагрнула велика війна, не ждучи, поки скристалізується новий український національно-політичний світогляд.

З погляду тогочасної української національно-державницької ідеї у момент вибуху Великої Війни 1914 року не могло бути, як тоді загально здавалося, сумнівів, що український нарід повинен піти в союзі з центральними державами на знищення головного історичного ворога України — Росії. Бо, як виглядало, лише перемога центральних держав могла в тому часі принести можливість збудувати українську державу на українських землях, відбитих від Росії. Але, коли ціле національно-свідоме українське громадянство Галичини стануло по боці центральних держав, то навіть не такі, хоч і кволі, та все-ж державницькі міркування наказували йому його поставу, а різні куди менше далекосяглі погляди. Спільне у всіх було те, що війна несе визволення України, але може для більшості галицького українського громадянства воно рівнялося лише відірванню частини Наддніпрянщини від Росії, щоби піддати її під владу... Австрії. Лише дехто мріяв про щось у роді „Великого Князівства Київського”, злученого унією з Австро-Угорщиною. А вже тільки найскрайніші фантасти думали про самостійну українську державу з габсбурським монархом. Точка тяжіння в усіх цих українських мріях і комбінаціях лежала на всякий випадок не на Україні та її думці й силі, а на Австрії та її ласці. „Чи дасть нам тепер Австрія Україну”? — у цьому загально популярному в тому часі серед галицьких українців питанні й висловлювались не лише їхні настрої, а й уся їхня політична думка. Галицькому українському громадянству не оставалось при такім ставленні справи нічого іншого, як тільки доказати Австрії свою повну лояльність. Її й доказувало поривом, із яким ішло в ряди австрійського війська на мобілізаційний заклик. Україна, Австрія, національно-державницька ідея — все це настільки покривалося й перемішалося в тому часі в думках українського загалу в Галичині, що немало української молоді потягло добровольцями в австрійську армію, вважаючи, що якщо українець покладе свою голову під Београдом, то й це вийде Україні на користь.

Ось думки, почування й настрої галицьких українців. Тільки й вони важні при оцінці, як український нарід зустрічав велику війну, бо думки українського громадянства на Наддніпрянщині, назагал беручи, не змінилися в порівнянні з 1911 роком. Національно-державницька думка не прийнялася там загально в ніякому виді. Аксіомою остався чистий лоялізм до Росії.

Тим часом зараз же в перших днях мобілізації австрійської армії централі польських військових товариств розпорядили мобілізацію своїх членів, щоб створити польський легіон для боротьби проти Росії. Цей польський приклад немало причинився до того, що політичний провід галицької української суспільности наказав таку-ж саму мобілізацію Українських Січових Стрільців. Українська молодь з усієї Галичини у надзвичайному пориві пішла на цей поклик у збірні пункти. Таким чином майже за кілька днів зібралось вісім тисяч юнаків: студентів, гімназистів, селян, робітників. А йшли ці тисячі синів українського народу під зброю захоплені думкою, що вони мають стати першим від двісті літ незалежним українським національним військом, виявом незламної сили української нації. Але для політичного проводу і — для більшості — галицького українського громадянства збірка Українських Січових Стрільців була лише „атутом”, що доказував Австрії українську лояльність для неї. Характеристичним для цього, яку ролю бачило старше громадянство в Українських Січових Стрільцях, є те, що їх порівнювали з куренем „русских тирольців Сходу”, що добровільно зібрався був у 1848 році на допомогу Австрійській державі здавлювати тогочасний її революційний рух. Отак велика війна заскочила українське громадянство в Галичині зашвидко, й воно ще не встигло присвоїти собі думки про національне військо, як самостійного, ні від кого незалежного борця за українську державність.

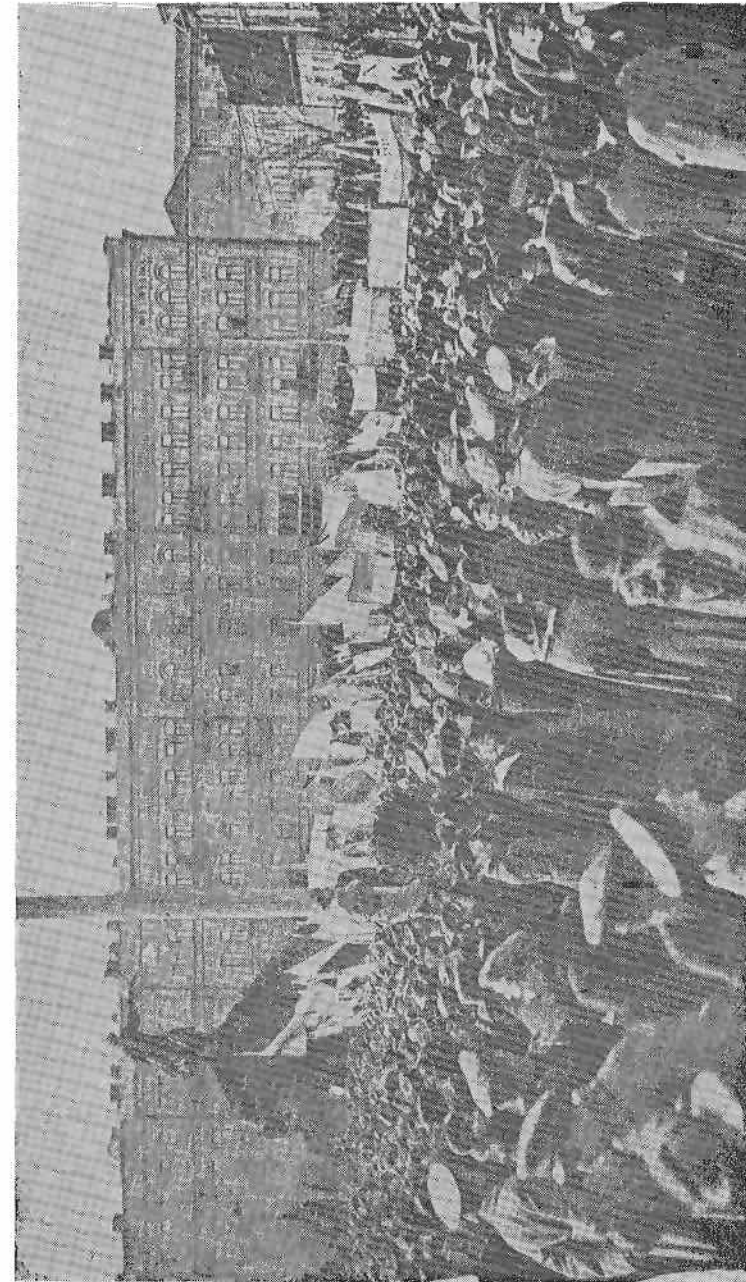
Цьому юнацькому поривові швидко нанесено перший важкий удар, бо австрійське командування обмежило число Українського Січово-Стрільського Легіону, що мав боротися проти Росії, до 2000 бійців. В обличчі переможних російських військ, що йшли чимраз глибше в Галичину, розігнано в Стрию, де концентрувалися відділи Українських Січових Стрільців, яких шість тисяч юнаків, не давши їм навіть грошей на повернення додому. Залишену жмінку перших вояків України оточили узброєним австрійським військом і присилювали скласти присягу на вірність Австрії та вивезли на Закарпаття в околиці Мукачеве.

За першим ударом прийшов другий: зараз же у вересні 1914 року Українських Січових Стрільців кинули без ніякого військового вишколу на карпатський фронт. Немало було тоді таких „стрільців”, що пішли в свій перший бій в дослівному розумінні не вмючи набити кріса, не кажучи вже про вміння стріляти чи поводитись в бою. До того ж через брак всякої поважно постав-

леної військової підготовки в роках перед великою війною, Українські Січові Стрільці опинилися без власних старшин і попали в руки декількох запасних молодших старшин австрійської армії, для яких здебільша однаково „нашим” було австрійське, що й Українське Січово-Стрільцьке військо, з тою лише різницею, що на їхній погляд австрійське військо було „справжнє”, а Українські Січові Стрільці були на ніщо нездатною, незорганізованою й невишколеною „бандою”.

Але час гоїв рани. Серед боїв і сутичок перші Українські Січові Стрільці вчилися військового ремесла, починаючи від найпримітивнішої муштри. У безвістях карпатських гір, оподалік від австрійських штабів відроджувалася теж і їхня національно-військова думка. Творили-ж її не їхні запасні австрійські старшини, а сама фронтова Січово - Стрільцька сіра братія, поміж якою немало було студентів, учасників перших тайних військових організацій. Вирішним для відродження цієї думки були відродження почуття особистої гідності, ще недавно роздавленої і чужим австрійським і „своїм” командуванням. Бо молодий, інтелігентний та ідейний Січовий Стрелець дуже швидко набирав військового досвіду і ставав кращим вояком, аніж сусідній австрійський чи мадярський, і до нього з пошаною й симпатією почали ставитися — чужинці. Таке відношення чужинців швидко викликало в рядах Українських Січових Стрільців почуття гордості, що вони все-ж таки, хоч і в австрійських мундирах, є українським національним військом, яке вміє гідно заступати честь своєї нації. Порівняння власної бойової вартості з куди меншою здатністю австрійських і мадярських військ, що були в Карпатах, зродило нарешті погорду до „гонведів”, як погіршливо Українські Січові Стрільці називали австрійців. Ось такими шляхами йшло споєння Українських Січових Стрільців, що боролися на фронті, в одностайне ціле. Разом із тим у них відроджувалася давня національно-державницька мрія і кристалізувався погляд, що головне завдання чекає Українських Січових Стрільців не тепер, у самому розгарі війни, а щойно наприкінці її, і, що щойно тоді повинна бути кінена на вагу подій збройна сила Української Нації, бо покищо все ще йде боротьба за існування Австрії, а не за безпосередній український національний інтерес. Тому Українські Січові Стрільці не рвалися сліпо в бої, зате боролися так, що викликували похвали чужинців, якщо доводилось їм рятувати положення на фронті; бо тоді гнало їх у бій їхнє почуття української національної честі.

Австрійське командування глухо відчувало те окремішне

„Свято Свободи” 16-го березня (ст. ст.) 1917 року в Києві. Українська маніфестація під жовто - блакитними прапорами.

Українська маніфестація у Києві 19-го березня (ст. ст.) 1917 року. Професор М. Грушевський промовляє з балкону Міської Управи до більш як 100,000 учасників.

„щось”, що було в Українськiм Сiчовiм Стрiлцтвi, й ставилось до нього дуже нерiвно. Пiд час боiв, в яких визначилися Українськi Сiчовi Стрiльцi, австрiйським похвалам не було кiнця, пiд час же затишшя на фронтi австрiйським зневагам теж не було кiнця: тодi Українськi Сiчовi Стрiльцi бували для австрiйцiв iнколи лише „рутенськими зрадниками.” Болiло це й обурювало цих „зрадникiв” i в них родився напiвсвiдомий настрiй погiрдливоi ненавистi до Австрiї. Він крiпшав на вид кривавих знущань мадярського та австрiйського вiйська над українським селянством. Не без впливу на створення цього настрою була й свiдомiсть власної збройної вартостi: для Українськiх Сiчових Стрiльцiв було ясне, що не дуже так уже й важко було-б для них у бою громити здеморалiзованого австрiйця. Звичайно, весь оце накреслений розвiй вiдбувався дуже нерiвно в усiй Стрiлецькiй масi. Був це розвиток поглядiв i настроiв її передових елементiв, а до свого найвиразнiшого вислову прийшов він згодом у двох найбільше революцiйних сотнях: Дмитра Вiтовського й Андрiя Мельника.

I так наприкiнцi 1916 року розвиток душi Українського Сiчового Стрiлцтва, що боролося на фронтi, дiйшов був аж до здiбности звернути стрiлецький багнет проти Австрiї, якщо б вимагала того потреба. Але такої потреби не було, й ця здiбнiсть не прийшла до свiдомого слова в Українськiм Стрiлцтвi нiколи. Та все ж Українське Сiчове Стрiлцтво рiзнилось в тому часi вiд загалу українського галицького громадянства, в якому все ще жило австрофiльство, пiдняте на висоту рiвнозначну з українським національним патрiотизмом. Вiдчув отой напiвсвiдомий настрiй Українськiх Сiчових Стрiльцiв начальник штабу австрiйського корпусу, в якого рядах вони боролися, поляк граф Лямезан, реферуючи про них у 1916 році: „Українськi Сiчовi Стрiльцi добрi вояки, хоч боюся, що вiд них можна всього сподiватися.”

З-помiж такої сiрої Стрiлецької мужви, що впродовж двох лiт в той спiсiб розвинулась у своїх настроях, завдяки своїм боевим заслугам i вiйськовiй умiлостi вибився до старшинського ступеня цiлий ряд студентiв, у значнiй частинi колишнiх членiв тайних українськiх вiйськових гуртiв. Це були першi українськi національно-вiйськовi старшини, якi нiколи в нiякiй займанницькiй армiї не служили, а всi свої спогади i всi свої гордоцi зв'язали були з незалежною українською національною армiєю i з мрiєю про самостiйну Українську Державу. З гуцi Стрiлецької мужви тi старшини винесли не лише вiдчуття думки про українську державнiсть, i не лише гордоцi з того, що вони старшини українського вiйська, але й розумiння душi й потреб рядовика, умiння нав'я-

зати з ним дружні взаємини без шкоди для дисципліни й своєї старшинської поваги та погорду до старшин займанницьких армій, яка не минула й українців-офіцерів, що в своїй більшості встигли виказати в тім часі нерозуміння ваги української національно-військової й державницької справи. Але понад усе винесли національно - революційний інстинкт стрілецького рядовика його глибокий національний ідеалізм, здібність до самовідречення й брак дрібних особистих амбіцій та його високу боеву вартість. З-поміж таких старшин і таких стрілецьких рядовиків вийшла більшість перших організаторів та ідейних провідників київського Січового Стрільцтва 1917 року. Тут теж і нав'язується нитка поміж київським і галицьким Січовим Стрільцтвом, бо зрештою обидві організації склалися з цілком різного елемента: у своїй величезній більшості київські Січові Стрільці ніколи не були галицькими Українськими Січовими Стрільцями. Але-ж у київським Січовим Стрільцтві прийшло до повного й нічим постороннім нез'язаного вислову все те, що не могло було розвиватися в галицьких Українських Січових Стрільців у межах австрійської займанницької армії та осталося в них лише інстинктовим і напівсвідомим.

6.

Щойно Велика Російська Революція 1917 року вплинула на свідомий вияв національно-революційного інстинкту Українського Січового Стрільцтва. Мова тут про тих Українських Січових Стрільців, які впродовж 1914-1916 рр. попали були в російський полон і опинилися здебільша в таборах східноєвропейської Росії, Західного Сибіру й Туркестану.

Не рахуючи на те, щоб роздавлене царським режимом українське життя в Наддніпрянщині могло так швидко відродитись, як це сталося після вибуху революції 1917 року, деякі полонені галицькі українці, а в їх числі й Українські Січові Стрільці, привітали вибух революції 1917 року як початок кінця Росії й нагоду здійснити українську національно-державницьку думку при допомозі Центральних Держав.

Але цей погляд швидко змінився в першу чергу в полонених Українських Січових Стрільців, у другу-ж чергу і здебільша під їхнім впливом, у деякій, найбільше революційно настроєній частині інших полонених галичан-воjakів австрійської армії. Бо в Києві постав 17 березня 1917 року новий український національно-політичний центр — Центральна Рада. Наспіли теж відомості з

Український Генеральний Військовий Комітет (6-ий зліва: Симон Петлюра).

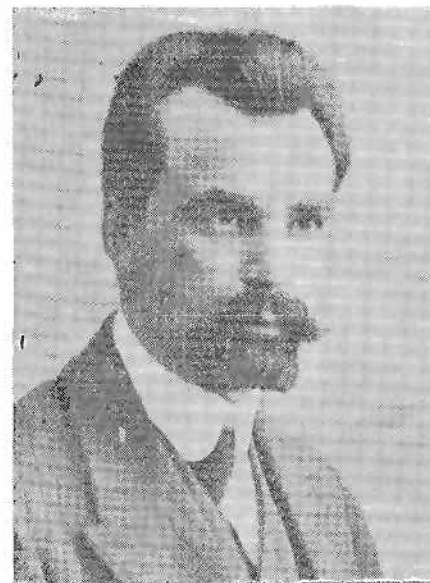

ПРОГОЛОШЕННЯ 3-го Універсалу Української Центральної Ради, 20-го листопада 1917 р. в Києві на Софійській Площі. Посередині стоять: С. Петлюра (1) і проф. М. Грушевський (2).

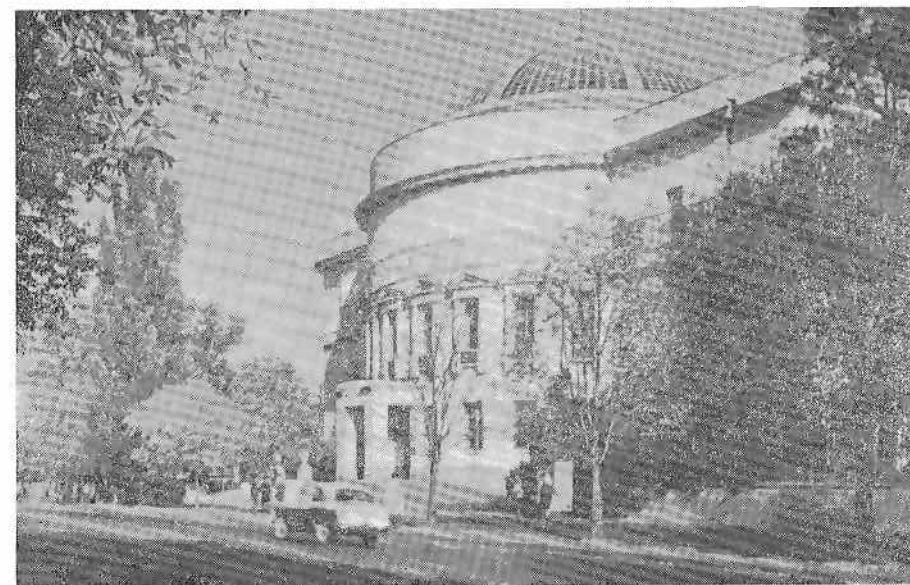
Делегати УНР М. Левітський, О. Севрюк і М. Любинський підписують мирову грамоту. — Бересть Литовський, 9-го ~~жовтня~~ 1918 р.

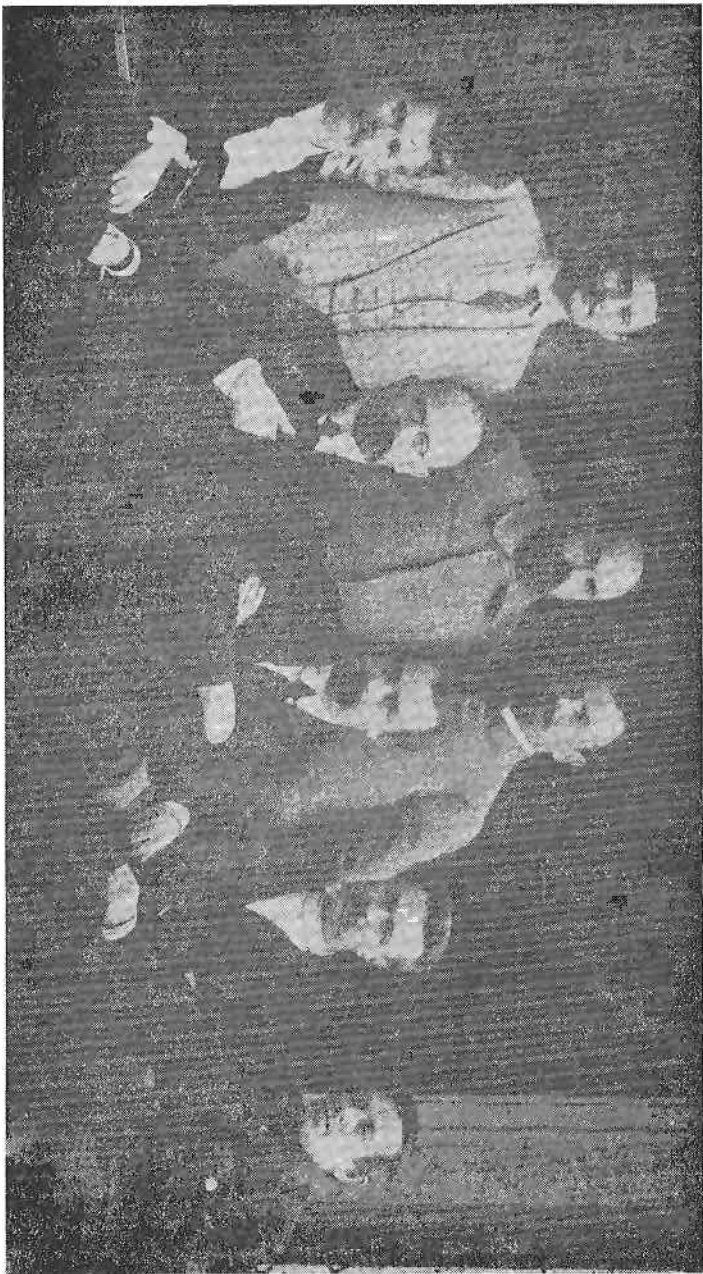
В. Винниченко
Голова Генер. Секретаріату
і Директорії УНР.

Симон Петлюра,
Голова Укр. Ген. Військ. Комітету.

Будинок Української Центральної Ради.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД (ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ).
 Сидять зліва направо: Іван Стещенко, Хведір Барановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов і Симон Петлюра. Стоять: Павло Христюк, Микола Стасюк і Борис Мартос.

України про стихійне відродження українського національного життя й навіть про творення окремишньої української армії, про т. зв. „українізацію” деяких давніх російських частин. Усе це видавалось доказом, що реальна сила української нації в Наддніпрянщині така могутня, що вже не слід оглядатися ні на які Центральні Держави та їхню „ласку”, а треба будувати українське національне життя лише своїми, українськими силами й по лінії своїх українських бажань. Коли-ж після вісток про непорозуміння між революційним російським Тимчасовим Урядом і Центральною Радою наспів перший її Універсал зі сміливою заявою: „Однині самі будемо творити наше життя”, й вістка про створення окремишнього українського уряду — Генерального Секретаріату — та про ентузіазм, яким українська народня маса зустріла цю заповідь, то революційні елементи полонених галичан усе це зрозуміли так, що Українська Центральна Рада нарешті зневірилась в можливість українсько-російської спілки, твердо ввійшла на шлях будови самостійної Української Держави. Запевнення ж льюальности до Росії, що були в першому Універсалі, вони прийняли спочатку як хитрощі, які мали приспати увагу Москви до часу, поки Українська Держава не скріпиться настільки, щоб піти на відвертий розрив із Росією. До того-ж, всупереч відомостям з України, що говорили про українську стихійну організованість, із Московщини наспівали вістки про щораз дужчий розвал. Отже, здавалося, що перемога України в її боротьбі з Московщиною певна, навіть коли-б мала заговорити українська зброя. Коли-ж російський Тимчасовий Уряд зараз же на другий день після проголошення Першого Універсалу пішов на згоду з Українською Центральною Радою, то це уважалось доказом, що, на ділі, Росія вже повалена, й ради свого спасення не хоче, щоби ще й Україна звернулася проти неї. Виглядало так, що зв'язок України з Московщиною вже лише формальний. Зірвати навіть і такий зв'язок — це питання одного моменту. При такому погляді на становище виявилось, що Україні не лише не треба миру, щоб полегшити відірвання від Росії, а навпаки — треба війни за розгром Австрії й відібрання від неї українських земель, щоб ось так скріпити міжнародне положення твореної Української Держави. Тут нагрянув наступ Керенського на галицьким фронті. Українська Центральна Рада закликала зукраїнізовані війська, щоб добре боролися, й вони справді билися найкраще з усіх, що вели наступ. Усе це привело в найбільш революційному елементі галицьких полонених до перевероту в поглядах, що довершився майже впродовж днів.

Скрізь по таборах Українські Січові Стрільці, а за ними і інші

найбільше революційні галичани, рішили, що прийшов час їхати до Києва, й хоч би рядовиками зукраїнізованої армії піти зі зброєю в руках проти Австрії за визволення тих українських земель, що були ще під її владою. Отже полонені галичани здирали австрійські відзнаки зі своїх мундирів і, як хто міг, почали втікати з російських таборів. Немало з них, тих пізніших організаторів і старшин київського Січового Стрілецтва, таки на місці вступило рядовиками у місцеві зукраїнізовані полки й доїхало з ними аж на західній фронт. Переворот у думках найбільше революційних елементів з-поміж галицьких полонених довершився, правда, під впливом їхньої хибної оцінки тогочасних цілей українського політичного проводу Наддніпрянщини. Але й коли-б їхня оцінка була правильніша, то й тоді був би довершився той сам переворот: наглядно ж вони бачили, що вони не єдині українські національні воюючі, і що українська енергія Наддніпрянщини така значна, що давні їхні погляди, зроджені в сліпо льояльній для Австрії Галичині з засновку, що нібито поза українським галицьким життям із української нації вже не лишилося майже ніщо, — ті давні погляди неправильні й пережиті.

Проти полонених Українських Січових Стрільців і дрібної частини інших полонених галичан, що пішли з ними, скрізь по таборах рушив „одностайним фронтом” загальний полонених галичан-австрійців. Той загальний назвав їх „зрадниками”, іноді зриваючи з ними навіть товариські зв’язки. Були й такі українці патріоти австрійського льоялізму, що не вагалися писати доноси до австрійських військових судів на своїх таки, ворожих Австрії земляків за їхню „зраду”. Але ніяких доносів не боявся той, хто брав за зброю проти Австрії, бо знав, що все одно пощади йому ніякої не буде, як він попаде в австрійські руки.

І так звідусіль потягли усі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини із таборів полонених, щоб піти на службу Українській Державі хоч би й проти всього світу. Ішли з надволжанських степів, із Уралу, Сибіру, ішли з Туркестану й пограниччя Китаю й Паміру, навіть із полярних тундрів Мурмані йшли. Йшли в столицю України обдерті, голодні й босі, без копійки в кишені. В Золотоверхий Київ наспівали щойно в половині 1917, а то й на кінець 1918 року і вступали в ряди Січового Стрілецтва, що саме під кінець 1917 року почало там формуватися. Вони й стали його ідейним ядром і провідником, що надавав думку всьому Січовому Стрілецтву. Та думка була незвичайна в тому часі. А з’ясувати її можна-б так: „Всеукраїнська національно-дер-

жавна ідея не орієнтується ні на кого, крім бажання й збройної сили української нації. Ця ідея не знає ніяких, ні „австрійських”, ані „російських” українців, а знає лише всеукраїнський нарід, для якого надзбручанський кордон не існує. Вона знає теж лише один інтерес — „національно-всеукраїнський”. Отже не галицькою і не наддніпрянською військовою частиною стало Січове Стрілецтво, захоплене цією своєю думкою. В 1917-1920 рр. воно боролось на всіх фронтах, де тільки гриміли українські гармати. В його-ж рядах були сини всіх українських земель: і тих, що над Кубанню, й тих, що над Доном, і тих, що були давнім Запоріжжям, сини Поділля, Волині й навіть Закарпаття — всієї України.

Полк. Євген Коновалець
К-р Корпусу Січових Стрільців.
* 14 червня 1891 — † 23 травня 1938

Полк. Андрій Мельник

Полковник Роман Дашкевич,

Сотн. І. Чмола,
в однострою чот. УСС.

Полк. Роман Сушко

II. ПОЧАТКИ СІЧОВОГО СТІЛЕЦТВА

Розвиток революції в Україні до листопада 1917 року. Галичани на Наддніпрянщині в 1917 році. Поява Січових Стрільців у Києві 1917 року і первісний Січово-Стрільцький хаос. Розвал зукраїнізованої армії, безчинства збольшевиченої солдатчини в Києві. Похід Січових Стрільців на Бахмач. Зріст Січового Стрільцтва. Останнє віче Січових Стрільців.

1.

Здалека, судячи лише по газетних відомостях, національно-революційний елемент полонених галичан уявляв собі по таборах розвиток революції 1917 року в Україні далеко не так, як він відбувався на ділі.

Поволі завмираючи, російський царат розложив був своєю мертвечиною все суспільне життя давньої Росії. Коли ж несподівано й ніким не підтриманий він 12 березня 1917 року упав і вся влада нараз попала до рук самого-ж громадянства, то контраст поміж безпросвітнім учора й мерехтливим сьогодні був такий безконечний, що ніяке слово не підходить, щоби змалювати той радісний порив, який нараз захопив був сотню мільйонів людей у колишній Росії. Лише беручи до уваги той порив, можна зрозуміти інтенсивність, із якою розцвіло життя помертвілих донедавна народів Росії у перших часах революції 1917 року.

Несподівано буйним життям заграло в тих умовах теж досі лише підсвідоме, бо люто здавлене царатом, національне почування українських мас. Чи треба відроджувати український нарід, чи він є самостійною нацією, — такі питання не існували в той час, бо заговорила сама кров, що плила в жилах українця. Оце буйно розцвіле почування й казало гуртуватися й несподівано відродженому українському громадянству в організовану силу в перших часах революції 1917 року. Ось так пішла стихійна „українізація” України, стихійне творення українських комітетів і товариств, українізація нарешті тих полків давньої російської армії, що склалися в більшості з українців. Стихія організувалася, щоб „Україна зажила вільним життям”, хоч і не вмiла з’ясувати, як оте

„вільне життя” повинно виглядати. Тут вона з довір’ям віддала свою долю в руки давніх українських діячів, бо вони — на її погляд — усю справу передумали, „бо їм видніше”.

Але Українська Центральна Рада, організація, заснована київськими українцями для об’єднання й керування всім українським життям у Наддніпрянщині, не цілком доросла була до всіх самостійних політичних завдань. Повного розуміння того, чим держави живуть, а від чого гинуть, у неї не багато було; вона складалася з партій, які вмiли робити „принципіальну опозицію” проти всякого, хто на чолі держави, але-ж самі нездатні були щонебудь творити. Здатні лиш до промов, вони теж і в думці не мали брати керму в Україні в свої руки — адже, що вони з такою кермою зумiли-б робити? — а всі свої надії поклали на „розвиток всеросійської революції”. Під тим розуміли вони, що це річ Петрограду будувати „нову Росію” та в ній і Україну, а їхня річ тільки слідкувати, чи в тому ділі Петроград не „кривдить України”, та й опозицією таку „кривду” відвертати. Але розбурхана в своїх національних почуваннях українська маса жила своїм життям і, поступово додумуючись до того, чого їй треба, штовхала Українську Центральну Раду, щоби в українській національній справі ставити центральному російському урядові щораз далі йдучі домагання.

Йдучи за подіями, Українська Центральна Рада спершу поставила була вимоги лише національно-культурної автономії України, й щойно згодом, під натиском із кожним днем гомінкіших українських громадських організацій, видвинула домагання української національно-територіальної автономії в Росії, перебудованій на федеративних підставах. Але російський уряд розумів, що в автономно-державній організації українського національного руху, та ще й з окремішньою зукраїнізованою армією, криється в майбутньому небезпека відірвання України від Росії, і поставився рішуче проти домагань Центральної Ради.

Таке ставлення російського уряду до української справи викликало, розуміється, обурення всієї української стихії, яка в самих лише зукраїнізованих полках начисляла вже в травні 1917 року около одного мільйона багнетів. Присилувана цим обуренням Центральна Рада видала 23 червня (н. ст.) перший „Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу на Україні і поза Україною сущого”, в яким заявляла, що береться за здійснення автономії України без уваги на російський центральний уряд. Центральна Рада проголошувала себе парламентом України, якого виконавчим органом мав бути кабінет міністрів — Генеральний Сек-

ретаріят”. „Однині самі будемо творити наше життя”. Ті могутні слова Першого Універсалу, яким, на жаль, в ніякому відношенні не відповідала дійсна здатність українства, викликали, як міцне гасло, незвичайний порив у цілій українській суспільності. Підтримана цим поривом Центральна Рада стала національним урядом, якого накази на перші часи, поки вражіння не розвіялось, знаходили скрізь в українським народі послух.

Це була переломова хвилина революції 1917 року в Україні. Піти по лінії творення свого життя власними силами й переміни **самого** лише морального авторитету, опертого на хитких мітингових настроях, в авторитет державної влади — ось шлях, що лежав перед Центральною Радою. Але Центральна Рада не пішла ним. Щоби дійти до еventуальної перемоги, треба було б негайно взятися за створення міцної власної армії і міцного державного апарату, а для цього треба було б спинити похід соціальної революції в Україні, зберегти весь дотогочасний соціально-політичний уклад, — як це потім після 1-го листопада 1918 року зробили були галичани, — щоб лиш згодом, після закріплення української держави, взятися за дійсно вже надто, особливо в земельній справі, пекучі реформи. Та з уваги на вибух соціально-революційних інстинктів серед мас отаке припинення соціальної революції во ім'я будівництва української держави було б нечувано важким завданням, безконечно важчим, аніж у Галичині, де народня маса була і більше освічена і здисциплінована. А що-ж про це й казати було в Наддніпрянщині, де інтелігенція сама майже поголовно була соціально-революційна, а не була ніяк фахово здатна зорганізувати армію й державний апарат! До того-ж вона навіть не мала хисту і змоги стати на чолі соціальної революції, як це зробили були большевики, і навіть із соціально-революційного боку задивилася на те, що робитиме в цих справах „одностайний революційний фронт” — у Московщині. Генеральний Секретаріят не склав навіть ніякої державно-організаційної схеми, не кажучи вже про міцний державно-адміністративний апарат і централізовану армію, він існував лише у Києві, і то тільки на декляраціях і заявах, не маючи не лише повного, необхідного для канцелярії міністерств, апарату досвідчених урядовців, але навіть — часто-густо — **домівок**.

„Однині самі будемо творити наше життя” — залишилося лише заявою. Українська Центральна Рада ввійшла в затяжні переговори з російським Тимчасовим Урядом, усяко переконуючи його про українську лояльність для Росії й небажання творити своє життя без дозволу російського уряду. Хоч інтерес „самостійного творен-

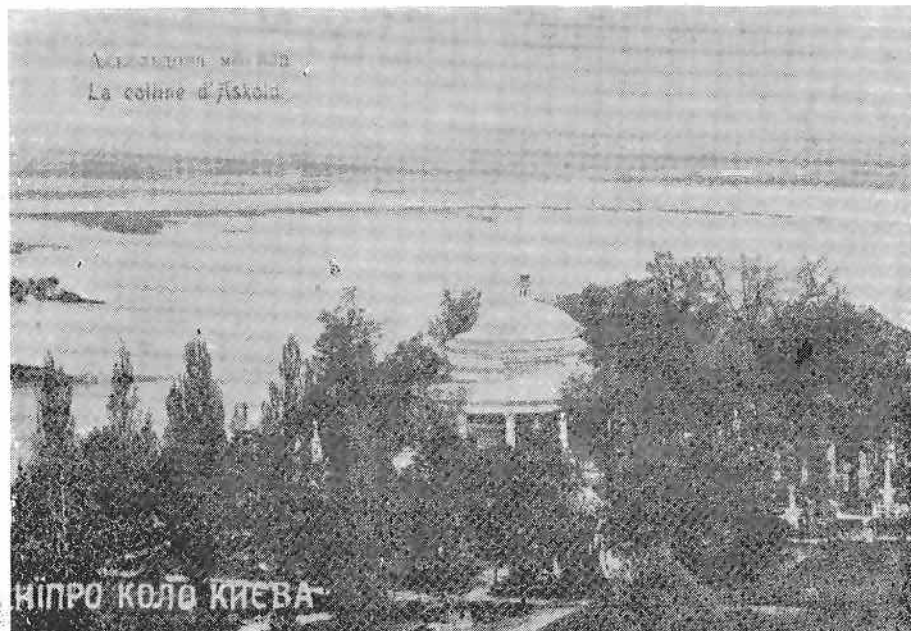

Собор св. Софії.

Хрещатик.

Аскольдова Могила

ня нашого життя” вимагав негайно заключити мир з Центральними Державами, то Українська Центральна Рада пішла по лінії тогочасного російського державного інтересу, закликаючи зукраїнізовані полки, щоб боролися „до повної перемоги”. Весь же свій авторитет, якого не вживала для твердого опанування анархії, що іноді почала вже проявлятися в Україні, зужила на те, щоби переконувати українське громадянство про шкідливість відірвання України від Росії, отже — щоби бити в українське національне почуття, самотню свою тривку опору.

Тут настрої розчарованої у своїм пориві національного почуття української маси почали потрохи опадати, а разом із тим почав тратити свій блиск виключно на них опертий і лише моральний авторитет Центральної Ради.

Українська ідилія „стихійної зорганізованості” почала по законах кожної масової революції псуватися, і вже в липні-серпні 1917 року щораз частіше стали проявлятися позначки соціальної анархії в Україні: грабіж давніх панських маєтків і самосуди. Так само під впливом щораз більшого розвалу московських полків почала щораз помітніше слабнути дисциплінованість зукраїнізованих частин.

Але, хоч і поблідлий уже, моральний авторитет Центральної Ради все ще тримався. Тимчасом у вересні-жовтні 1917 року в Московщині розгорілася боротьба між большевизмом і Тимчасовим Урядом. Події чим далі тим грізніше заплутувались у нерозв’язаний хаос. Тут Українська Центральна Рада розгубилася, перемилюючись своїми симпатіями раз на один, то знову на другий бік: розвиток „всеросійської революції”, до якої мала пристосовуватися „революція в Україні”, починав ставати неясний. Але російський Тимчасовий Уряд не звертав уваги на хитання Центральної Ради і, борючись за своє існування, вирішив за одним ударом покінчити з большевизмом і з українським відосереднім рухом. Саме в Москві розгорілися в перших днях листопада затяжні вуличні бої між большевиками та військами, вірними Тимчасовому Урядові, як з наказу Тимчасового Уряду московські полки пішли на Київ проти Центральної Ради. Дня 7 листопада бої в Москві покінчилися перемогою большевизму, а 11 листопада на вулицях Києва столичні зукраїнізовані полки, підтримані місцевими большевиками, на власну руку виступили збройно проти московських частин, надісланих Тимчасовим Урядом проти Центральної Ради. Рівночасно на підтримку Центральної Ради зідусіль вирушили на Київ зукраїнізовані війська — українська національна стихія. Але й у цей рішучий для неї мент Центральна

Рада не спромоглася на ніщо більше, крім — „неутралітету”. Тут іще раз — і востаннє — українська національна стихія доказала, що якщо взагалі можна було втримати її в руках, то не соціальними гаслами, а національними й державницькими вартостями. Після розгрому війська Тимчасового Уряду 12 листопада переможні зукраїнізовані полки прийшли перед Центральною Радою й віддали їй реальну державну владу, якої вона ще після I Універсалу не зуміла була взяти й зорганізувати сама. Був це останній зрив української стихії, що відбувся не лише без проводу, але навіть без участі Центральної Ради. На могилі Тимчасового Уряду й на руїнах єдиної Росії Центральна Рада востаннє отримала змогу самостійно збудувати українську державність. Підштовхана домаганням зукраїнізованого війська вона проголосила у III Універсалі самостійну Українську Народну Республіку, але навіть у цей мент виявила своє повне безсилля, бо заявила, що Українська Народна Республіка стоїть у федеративному зв'язку з неіснуючою вже Росією.

2.

Свідками цих подій були ті полонені галичани, що попали в 1917 році на Наддніпрянщину. Для них було ясно, що вже стихійний порив, якого вони були свідками, дуже пливкий, бо Україні бракує організаторських сил, щоб влити його в тривкі форми української державности. Тому, хоч і мріяли колись про збройну боротьбу проти Австрії, вирішили, що Україні тепер не час на війну за розгром Австрії, а час напружити всі сили для технічної організації державного апарату. Тому бралися за технічно-організаційну працю на Наддніпрянщині, йдучи на службу урядовцями в першу чергу до офіційних установ Української Центральної Ради.

Ось так у Києві зібралася досить численна колонія галичан-урядовців. Вони гуртувалися при гуманітарнім „Галицько-Буковинським Комітеті допомоги жертвам війни”, якого домівка стала вже в липні-серпні 1917 року наче-б то клубом галицьких українців. Отой „Комітет” заклали при Центральній Раді на початку її існування для допомоги галицьким полоненим і „біженцям” та українському населенню зайнятої російськими військами частини Галичини. Офіційно був „Галицько-Буковинський Комітет” у руках декількох громадян галичан, що різними способами попали в Київ, як ось Дмитра Левицького, Володимира Охримовича, Миколи Шухевича, М. Сабата, М. Балгаровича й Ів. Герасимо-

вича. Але на ділі керували ним більше чи менше національно-революційні молоді його урядовці й той гурток галичан та їхніх симпатиків наддніпрянців, що сходилися в „Комітеті” наче у своїм клубі. Попавши в такі руки, „Комітет” не обмежився лише гуманітарною діяльністю, хоч вона була дуже велика. Щоб не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-організаційної праці галицького елемента, „Галицько-Буковинський Комітет” заклад своє бюро посередництва праці, даючи галичанам змогу не лише прожити, але й працювати при українських офіційних і громадських установах. Працюючи в цьому напрямку, „Комітет” пішов навіть на нелегальщину. Ось зразу в перших часах революції 1917 року він виборов собі право виставляти „біженцям” галичанам пашпорти чи там особисті посвідки важні для поліційних органів російського Тимчасового Уряду, який без уваги на I-ий Універсал Центральної Ради аж до осені 1917 року був фактичною державною владою в Україні. Отже, користаючи з цього права, „Комітет” виставляв документи „біженців” теж галицьким утікачам із російського полону і таким чином уможлилював їм, хоч і під фіктивними прізвищами, легально перебувати в Києві та працювати при Центральній Раді чи інших українських установах.

Згодом політичний характер Комітету почав проявлятися ще виразніше. Ось уже в липні 1917 року в гуртку галичан, що сходився в Комітеті, пішли балачки про створення окремишньої військової частини зі завданням берегти Центральною Радою й стати зразком дисциплінованості для всієї зукраїнізованої армії.¹⁾

Після цих розмов Комітет, чи там національно-революційний гурток, що при ньому збирався, почав робити старання перед Центральною Радою, щоб дозволила на формування отої галицької частини. Але Центральна Рада від цього рішуче відмовилася, бо боялася й тіні підозріння від російського Тимчасового Уряду, що вона спирається на „австрійця”. У своїх зусиллях виказати лояльність для Росії, Військовий Секретаріат пішов був у вересні 1917 року аж так далеко, що рішуче заборонив українізованим полкам приймати в свій склад колишніх полонених галичан!

¹⁾ З тією метою, але ще перед тим, Євген Коновалець з табору полонених на „Даргорі” в Царицині, в порозумінні з вужчим гуртом полонених українців в Лубовці в домі „Челюканова олин” (Мельник. Сушко, Матчак та ін.) зверталися окремим письмом до Української Центральної Ради з пропозицією, перевезти в Україну полонених українців з російських таборів. Та від Центральної Ради відповідь на це не прийшла.

Тим часом щораз більше слабшала дисциплінованість зукраїнізованих частин, і Комітет почав у вересні й жовтні 1917-го року вже цілком рішуче домагатися від Центральної Ради дозволу на галицьке військово-формування. Але надаремно. Тоді Комітет заговорив прилюдно. Наприкінці жовтня 1917-го року Комітет скликав у Києві велике віче галичан, що мало запротестувати проти тодішнього акту австрійського цісаря про неподільність Галичини. Отже, галичанам не було чого сподіватися автономії Східної Галичини від Австрії. На цьому вічу виступив речник гуртка, що збирався біля Комітету — Євген Коновалець і подав думку творити галицьку військову частину для боротьби проти Австрії за визволення українських земель з-під австрійської займанщини. Зібрані на вічу молоді галичани, що для них Австрія видавалася вже чужа й далека, прийняли цю думку з захопленням, і віче поставило до Центральної Ради рішуче домагання уможливити галичанам формування військової частини. Ще раз почав свої старання Галицько-Буковинський Комітет²⁾

Тимчасом большевики повалили Тимчасовий Уряд, а в Києві довершився український державний переворот, і виявилось, що Центральна Рада вже не має кому доказувати свою лояльність. Не стало причини відкидати домагання творити галицьку військову частину, і Центральна Рада дала врешті свою згоду її формувати³⁾.

3

Для маніфестації, що Центральна Рада має за собою український народ усіх займанщин, „Галицько-Буковинський Комітет” придумав для своєї військової частини назву „Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців”. Назву „Січових Стрільців” українське громадянство Наддніпрянщини знало ще від 1914 року й високо їй цінило, ставлячись до них із глибокою симпатією, дарма що вона суперечила його лоялізмові для Росії.

Так заснувався відділ Січових Стрільців у Києві. Вони повин-

²⁾ Це й спонукало Українську Центральну Раду вислати двох людей до табору полонених в Дарниці, щоби зорієнтуватись у тому, що собою уявляють там перебуваючі полонені галичани (див. В. Келповський: „Українські Січові Стрільці в Дарницькому таборі” — „Свобода” з 21 травня 1965, ч. 95).

³⁾ Письмо Генерального Секретаряту Військових Справ до „Галицько-Буковинського Комітету” з дня 12 листопада 1917-го року. Наступного дня, в київській газеті „Нова Рада” ч. 203 була надрукована про те відозва із закликом зголошуватись добровольцям. Цю відозву підписали: Іван Лизанівський, Євген Коновалець, Іван Чмола, Федір Черник, Роман Дашкевич, Микола Низькожлон і Григорій Лисенко.

ні були формуватися як окремих курінь у складі зукраїнізованого полку ім. Дорошенка. Їм відведено казарму при вул. Пирогівській ч. 9. Військовий Секретарят призначив навіть командира куреня — колишнього старшину російської армії Олександра Лисенка.

А розпочалося формування Січового Стрільцтва під знаком наївної віри, характеристичної для тогочасної організації всякого державного, українського життя: „зберуться й зорганізуються і буде військова частина!” Перший командир Січового Стрільцтва, займаючись своїми політичними справами, чекав, поки „галичани йому зберуть курінь”, так наче-б то військо могло творитися „стихийно”, „митингово” й „само з себе”. „Галичани” ж, себто „Галицько-Буковинський Комітет”, міг лише подбати про надсилку добровольців у курінь, бо був гуманітарною інституцією, а не військовим штабом. Зайняті ж на громадських посадах, до того, не маючи ніякого офіційного призначення в курені, що оце формувався, ініціатори думки про формування могли займатися справою Січового Стрільцтва лише у вільних від іншої праці хвилинах. Ось так „стихийно” і „всім народом” почалася організація Січових Стрільців.

З доручення Комітету поїхав 18-го листопада (н. ст.) 1917-го року Роман Дашкевич до табору полонених у Дарниці, біля Києва, щоб там набрати перших Січових Стрільців, і на другий день привіз у Київ у казарму на Пирогівській 22-ох перших охотників. Разом із цим Комітет почав надсилати в казарму всіх, хто приходив до нього за допомогою і заявляв охоту служити в Січових Стрільцях. В перших двох тижнях зібралося ось так в казармі коло 200 охочих. Для формування не приготовлено ніяких магазинів ані самостійного господарства. Отже, Січові Стрільці-охотники ходили в перших часах у своїм старім лахмітті австрійських полонених і харчувалися в київському „етапнім пункті” нарівні з робітничими сотнями полонених австрійців.

Був це буйний елемент — оті перші Січові Стрільці. Здебільшого високоідейний і національно свідомий та виразно державницький елемент, сміливий, бо готовий піти навіть проти Австрії, — він разом із тим скоро підпав під вплив тогочасного вічевого революційного руху. Лад у народньому війську уявляв собі у формі повної влади вояцьких рад. Інституція старшинства була йому ненависна, як прояв поневолення людини, як рештки „старого режиму”, які треба знищити без сліду. Амбіції цього елемента йшли у тому напрямку, щоб молоде Січове Стрільцтво

стало на всю Україну зразком „народоправства” у війську. Був це погляд звичайний у тому часі⁴).

Його пильно поширювали у солдатській масі московських і зукраїнізованих полків, а також і серед перших Січових Стрільців большевицькі агітатори, щоб, знищивши вплив старшин і передавши „владу” у війську солдатським мітингам, розложити й знищити всяку збройну силу, що інакше могла би стати перешкодою для їхніх переворотницьких замислів. На розвиток уявного „радянства” в перших Січових Стрільців головню вплинуло те, що зібрані охотники фактично опинилися самі без ніякого командира, який знав би, якого війська хоче, й систематично працював би в тому напрямку⁵). Отже Січово-Стрільцьке „радянство” було в значній мірі виявом самопомочі маси, якою ніхто не опікувався, оставляючи в ній тим самим широке поле для діяльності різним агітаторам.

Але, хоч і „народоправне” й „стихийне”, Січове Стрільцтво було можливе лише, якщо б його одягнули по-військовому й озброїли. Зробив це на власну руку й без нічийого доручення Роман Дашкевич, різними способами, цілком зрештою неформальними через перешкоди, що їх стрічав у різних офіційних військових установах. Він роздобув для першого Січового Стрільцтва запас військових одягів і зброї та завів також сяке-такє самостійне господарство частини.

Не маючи ніякого доручення ні від кого, Роман Дашкевич мусів у своїй праці „опертися” на самім же „народі”. Отже за його почином „Січово-Стрільцький народ” оформив сам себе в сотню піхоти, поділив себе на чоти й настановив начеб-то колективного командира: комітет, що мав слідкувати за господарством сотні й вести в ній освітню працю. „Січово-Стрільцький народ” почав теж „стихийно” муштру, яку добровільно вели раз один, на другий день інший, колишні підстаршини і двоє-трое недосвідчених молодших старшин, що рядовиками попали були в Січове Стрільцтво в Києві. Назверх Січово-Стрільцька сотня робила гарне вражіння здисциплінованого війська, бо всякому охотникові на цьому залежало, щоб Січове Стрільцтво стало „гордощами революції”. Тільки зблизька показувалося, що його вартість незначна,

⁴) А це тим більше, що вояцькі ради були не лиш у Дорошенківському полку, але й у інших українізованих частинах на чолі з Всеукраїнською Радою Військових Депутатів.

⁵) А вибрана „Стрільцька Рада” не уважала вказаним виламуватись з-під загальноприйнятих організаційних принципів Всеукраїнської Ради Військових Депутатів.

бо його командиром був властиво мітинг, якого рішення могли бути дуже різні в залежності від настрою.

Але радянський лад першого Січового Стрільцтва був далекий від ідилії. Не зважаючи на високоідейну більшість куреня, в ньому були теж — як неминуче й мусіло бути в охотничій частині, — пройдисвіти, які бачили в Січовому Стрільцтві тільки тимчасовий сф’ї захист, поки розглянуться за іншою „посадою”; були й агітатори з певними означеними завданнями. Їм залежало на тому, щоб у Стрільцтві не закріплювався взагалі ніякий твердий лад. А для високо демократичного курінного комітету якось важко було твердою рукою прочистити стрільцькі ряди, бо й пройдисвіти були повноправним „народом”. Тому безладдя було в казармі Січових Стрільців: ніхто не знав, як далеко сягають його права й відкіля починаються вже обов’язки. Це викликало в перших Січових Стрільців невдоволення з отих порядків, яке повернулося проти „Ділового Комітету” й того гурта, що заініціював був формування, бо виглядало, що його члени, здебільшого колишні старшини, спокійно чекають, поки збереться Січове Стрільцтво, щоб, не працюючи для нього ні трохи, потім прийти на — „готову старшинську посаду”.

Ось так застав Січове Стрільцтво грудень 1917-го року. В тому часі українська залога столиці вспіла вже настільки розбігтися, або розложитися, що не вистачало війська для гарнізонної служби. Січові Стрільці дістали наказ виставляти свої варті в деяких місцях Києва. Але наряд на службу був більший ніж було Стрільцтва на зміну. Серед таких обставин була неможлива взагалі ніяка організаційна праця. Невдоволення росло аж до обурення. Та частина охотників, що прийшла в Стрільцтво ради насущного хліба, потрохи покидала казарму. На їхнє місце приходили нові „добровольці”, які здебільшого теж не видержували. „Січово-Стрільцький народ” попробував рятуватися з безладдя тим, що вибрав постійних командирів частин. Але це були дуже молоді й недосвідчені старшини, яких свобода рухів була зв’язана радами, тому і вони нічого не зуміли направити.

4.

Але був один момент, що спиновав розвал Січового Стрільцтва в початках. Воно було свідком безславного кінця зукраїнізованої армії й перших злочинів збольшевиченої солдатчини у Києві. Тут стрепенувся патріотизм Січового Стрільця і його по-

чування національних гордоців: він відчував, що серед загального безладдя йому не вільно кинути зброю й відійти з Січового Стрілецтва.

Идучи до захоплення державної влади в Росії, большевики почали з розкладу московської армії, щоб на перешкоді большевицькому державному переворотові не станули ніякі збройні сили. Большевицька пропаганда заграла спершу на военній втомі війська й кинула гасло: „Досить війни!“ Це гасло прийнялося в мільйонових солдатських масах і було причиною ганебного розгрому наступу Керенського в липні 1917-го року на Галичину. Потім пішла агітація проти старшин, яка домагалася, щоб військо розпоряджалося само собою при допомозі виборних воєнних рад. Коли закріпився радянський порядок у війську, — пішло домагання, щоб й своїх командирів вибирали самі вояки. Зі старшин солдати позривали всякі відзнаки, їх усували, й на їхнє місце призначували демагогів, що зуміли захопити солдатську масу на мітингах. Рядом із цим ішов розвал фронту. Ще вліті 1917-го року на фронті пішло „братання“ поміж російськими та австро-німецькими вояками під знаком негайного миру. У вересні 1917-го року полки вже покидали передові лінії на фронті і скупчувалися на квартирах. Сотні тисяч вояків тоді самовільно рушили додому. Пішли безконечні мітинги, на яких большевики нарешті кинули гасло негайно повалити Тимчасовий Уряд й віддати всю державну владу в руки солдатських і робітничих рад, що підпали цілком під большевицький вплив. В жовтні 1917-го року розпочалися бої поміж частинами ще вірними Тимчасовому Урядові й „розбольшевиченими“ полками. А що старшинство в своїй масі стояло по боці Тимчасового Уряду, то солдати почали масово розстрілювати їх. Ота боротьба покінчилася 7-го листопада большевицьким переворотом у Москві. Зараз же збольшевичені московські озброєні маси рушили зі своїх місць і подалися цілими частинами до дому, несучи на своїх багнетах большевицький переворот скрізь, куди проходили. Слідом за ними розливалася повільно грабежів і вбивств.

Пацифістична й радянська пропаганда большевиків не минула й зукраїнізованих полків. У них теж пішла величезна дезерція до дому. Але в них не прийшло до повного розладу між старшинством і рядовими, бо в зукраїнізованих полках покищо не прийнялася переворотницька большевицька пропаганда: рядовик і старшина однаково стояли проти Тимчасового Уряду й за Центральну Раду. Коли в жовтні 1917-го року почався збройний

большевицький переворот, то скрізь поруч із большевицькими полками виступили проти військ Тимчасового Уряду теж зукраїнізовані частини. Але після большевицького перевороту в Москві московські збольшевичені полки заявили, що ніякої України ні Центральної Ради не визнають і вимагають одностайної большевицької солдатсько-робітничої влади на всю колишню Росію та виступили збройно проти української влади. Тут у всій Україні ще раз прийшло до боїв, цим разом українсько-большевицьких. Був це листопад 1917-го року, час проголошення самостійної Української Народньої Республіки в III. Універсалі Центральної Ради.

Було очевидне, що хвилина вимагає від Центральної Ради рішучих організаційних чинів, бо інакше в анархії втопиться тількищо проголошена Українська Народня Республіка. Опанувати безладдя, яке на своїх багнетах несли найтемніші збольшевичені елементи, можна вже було не переконанням збройних, майже виключно московських ватаг, а такою ж збройною силою. Але таких засобів не вжила Центральна Рада. Вона „пішла на зустріч“ нічим із Україною не зв'язаному чужинецькому большевизмові, стараючись задовольнити його різними новими своїми законами. Але це не приносило ніяких успіхів, бо большевики рішили повалити Центральну Раду все одно, яка-б вона не була, щоб об'єднати всю колишню Росію одним всеросійським, большевицьким урядом. Пішовши по лінії „мирного переконання“ большевиків, Центральна Рада рівночасно начебто вирішила знищити рештки своєї зукраїнізованої армії. Вона й тепер не об'єднала зукраїнізованих частин, розкинутих по всій Україні, розумним своїм фахово-військовим знанням, дорослим до завдання, українським національно-військовим головним командуванням. Через те зукраїнізована військова маса не була зреорганізована, об'єднана в нові, відповідні до обставин дивізії й корпуси зі своїми командними штабами. Не об'єднані десятки й сотки окремих зукраїнізованих частин, жили своїм життям, не керовані ніякими наказами згори. Навіть у самому Києві численні зукраїнізовані полки, що наспіли були в половині листопада 1917-го року на підтримку Центральної Ради, не були взяті твердою рукою центрального командування, що розуміло-б, у якому напрямку слід зреорганізувати зукраїнізовану силу й мало-б доволі сміливості й твердості задуману реорганізацію систематично перевести. Були й такі зукраїнізовані частини, що прибули тоді в Київ, яким не лише не видано ніяких наказів, але не призначено приміщення і навіть не постачено їжею. Центральна Рада не використала теж свого ще не цілком померклого автори-

тету, щоб в ім'я спасення України, для якого оце останній мент настав, вимагати від українських військових мас розв'язання рад і повного підпорядкування відповідно згори підбраному старшинству. Навпаки, „Всеукраїнська Рада Військових Депутатів” ужила якраз у тому відповідальному часі всіх засобів, щоб завести ради навіть у таких частинах, в яких вони якось перевелися, підсилюючи цим розклад зукраїнізованого війська.

Не бачачи мети перед собою, бо ніхто не поставив перед ним можливості швидкої війни проти Московщини за українську державність, покинувши всякі військові зайняття, бо ними не вміли зацікавити свого вояка його старшини, перебуваючи у безладді й займаючись хіба тільки мітингами, без наказів, інколи без помешкання й без їжі, зукраїнізоване військо почало тратити свій порив, дезорганізуватися й зневірюватися в національній справі. Отже масово військо розходилося по домах, несучи в серцях розчарування, а то й ненависть до Центральної Ради. Тут до слова прийшла большевицька пропаганда, й на руїнах авторитету Центральної Ради приймалася в тих рештках полків, що не встигли розбігтися.

До цієї головної причини розвалу зукраїнізованої армії долучилися ще інші. В першу чергу брак відповідного старшинства. В кількатисячних полках часто-густо було лише по два-три національно-свідомих старшин-українців, та й то молодших і недосвідчених. Але й вони, залякані недолею московського старшинства, мордованого його ж солдатами, не вміли владною своєю особою волею опанувати вояцьку масу. Старшини потурали їй у всьому й підлещували, тратячи тим у неї пошану. Тим-то старшини не змогли своїм особистим впливом зліквідувати радянський порядок у війську й замінити його довір'ям вояків до старшинського проводу. Радянство швидко переросло понад їхні голови, вони опинилися збоку й пізніше, по приході большевиків, їхні вояки інколи ще тільки рятували їхнє життя, радячи старшинам утікати, але — не слухалися й не йшли вже за ними.

Останньою причиною була втома війною і бажання вернутися додому до привичної праці. Таке військо міг повести в бій тільки великий порив або віра в провідників. Але порив вигорів і спопелів, а старшини не вміли стати провідниками. На такий ґрунт упала большевицька пропаганда і мітингами — добила військо.

Отак проминули останні два-три тижні після проголошення ІІІ. Універсалу, в яких іще можна було гарячковою працею опанувати останки зукраїнізованого війська й відповідною адмініст-

рацією сяк-так упорядкувати край. В грудні 1917-го року вже було запізно. Зукраїнізоване військо розбіглося так, що навіть у столиці України не було кому пильнувати магазинів. Центральна Рада все ще радила над різними „законами”, але їх уже ніхто не читав і не слухав. У цілім краю вешталися озброєні большевицькі ватаги. Грабежем і злочинами та пожежами запалала вся українська земля з усіх усюдів.

Почалися напади на вулицях самої столиці. Відбувалися тисячні мітинги, на яких промовці закликали до перевороту проти Центральної Ради за всеросійську большевицьку одностайну владу. Ватаги збольшевиченої солдатчини, що через Київ верталися кудись у глуху Московщину, на вулицях нападали на зустрічних старшин. Вперше тоді зневажувано Січових Стрільців, зриваючи з їхніх рамен „погони”, приписані Центральною Радою для зукраїнізованого війська, на яких Стрільці носили золоті букви „С. С.”

5.

Кінець зукраїнізованої армії й большевицькі злочини на вулицях Києва лише скріпили національний патріотизм великої більшості Січових Стрільців. Цим патріотизмом, свідомістю, що не слід під час завірюхи розходитися, трималися Січові Стрільці разом, хоч радянське безладдя в їхніх рядах від того не меншало. І хоч до куреня тимчасом прийшов Федь Черник, колишній хорунжий УСС, а згодом один із найвизначніших старшин СС, і хоч він на спілку з колишнім хорунжим УСС Андрієм Домарадським, писарем Грицьком Гладким і деякими колишніми рядовиками й підстаршинами УСС почав змагатися з мітинговим безладдям, то не міг його поконати, бо на перешкоді стояла нещасна радянська система Січового Стрілецтва. Скасувати-ж її ані на думку не приходило Січовій Стрілецькій масі.

Тут, наприкінці грудня 1917-го року, Січово-Стрілецька сотня дістала від Військового Секретаріату наказ у складі Дорошенківського полку вирушити на Бахмач і роззброїти збольшевичені московські ватаги, що їдучи з фронту, там бешкетували. Цей наказ в одну мить перемінив вигляд сотні. Січово-Стрілецька маса нараз оживилася. Зневажене бешкетом на Україні „якихось москвинів” національне почування Січових Стрільців розгорілося в бойовий порив. Усе, що було в касарні, захопило за зброю, щоб привести її до порядку перед сподіваним боєм. Сподіваючись боїв, сотня безоглядно підпорядкувалася Ф. Черникові, що прийняв

над нею провід. З давніми піснями Українських Січових Стрільців на устах, сотня вирушила з Києва. В касарнях окрім сотенного писаря, що мав приймати нових добровольців, не осталося ні живої душі.

Разом із останками зукраїнізованого полку ім. Дорошенка сотня доїхала потягами аж під Михайлівський хутір. Тут у цьому полку зчинився бунт. Його вояцькі ради й мітинги вимагали негайного повороту назад до Києва, щоб відсвяткувати там Різдвяні Свята. Під впливом домагання полку прийшов із Києва відповідний наказ. Полк завернув назад у столицю і на місці осталися лише Січові Стрільці. До боїв не прийшло, і на другий день Різдвяних Свят у січні 1918-го року Стрільці вернулися у свої касарні. Вернулись Січові Стрільці в бадьорому настрою, але ще більше занархізовані, до чого причинився наказ командира Дорошенківців Капкана під час роззброювання москвинів, що все, що Стрільці добудуть — то їхнє. Наслідком того, Стрільці повернулися узброєні рушницями, револьверами, шаблями, кинджалами, а навіть зі скорострільними стрічками через плече. Було чимало клопоту з тим, поки вдалося зібрати все під розписки і зложити в магазині, як власність Стрільців.

6.

Поки перша сотня Січових Стрільців побувала під Бахмачем, у Київ прибула з Катеринославщини нова, зорганізована поверх 200 вояків, сотня колишніх полонених галичан, що працювали в тамошніх рудниках. Рівночасно з „Галицько-Буковинського Комітету” прислано майже вдвоє стільки нових добровольців. Наплив такого великого поповнення вимагав швидкої реорганізації Січового Стрілецтва. Без тривкої влади воно вже не могло обійтися. Тому „Галицько-Буковинський Комітет” на місце першого командира Січових Стрільців Олександра Лисенка, який тимчасово мусів цілком відійти від Стрілецтва до іншої праці, призначив Василя Дідушка. Але його зразу змінено, бо проти цього назначення рішуче запротестувала перша сотня. В неї, особливо серед колишніх Українських Січових Стрільців, у яких Василь Дідушок був старшиною в 1914-1916 рр., він мав дуже лиху славу. Отже назначено третього й останнього командира — Євгена Коновальця.

Рівночасно⁶⁾ з-над Волги прибули в ряди СС кол. старшини

⁶⁾ Над ранком 13-го січня 1918 року.

УССтрільців Андрій Мельник, Роман Сушко, Дмитро Герчанівський, Петро Пасіка, Василь Кучабський, старшини, які поруч Федя Черника й Євгена Коновальця відіграли вирішальну роль не лише для тогочасної організації, але й для всього майбутнього Січових Стрільців. Тих старшин зустріла рішуча ворожнеча прихильників радянського устрою у війську. Вони зразу почали боротьбу проти прибулих старшин, домагаючись від Стрілецької маси, щоб не прийняла їх у свої ряди, бо вони „контрреволюціонери” й приїхали „на вигідні посади”. Заворушені ось так Січові Стрільці захвилювалися. Але не зважаючи на зневаги, прибулі старшини вступили рядовиками в Січове Стрілецтво, щоб видати бійрадам, знищити їх своїм впливом і працею в Стрілецтві та зреорганізувати його у дисципліноване військо.

А зродився в них отой плян на вид радянського безладдя, що його зустріли в Стрілецтві. Бо коли їхали в Київ, їм, що самі вийшли колись із рядовиків Українських Січових Стрільців, була чужа офіцерська психологія пересічного австрійського чи російського старшини, який не бачив у своєму рядовикові людини. Тому ті колишні полонені й їхали до Січового Стрілецтва не з тим, щоб у ньому стати старшинами, а з тим, щоб взагалі служити хочби й рядовиками. Коли ж побачили радянське безладдя, вирішили, що не такого війська треба Українській Державі, і, що, коли б їм була дана змога, вони повели б Січове Стрілецтво краще ніж вели його „ради”.

До знищення рад готувалися старшини, але й знищити старшин рівночасно домагалися й „радянці”. 18-го січня 1918 року, чотири дні після приїзду старшин знад Волги, сотні Січових Стрільців перейшли в нові касарні в Духовній Семінарії, що над Подолом, а вже на другий день після того Курінна Рада скликала віче всіх стрільців, щоб рішити, як їм бути: з радами чи зі старшинами. На віче запрошено голову Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, щоб своїм авторитетом переважив на бік рад.

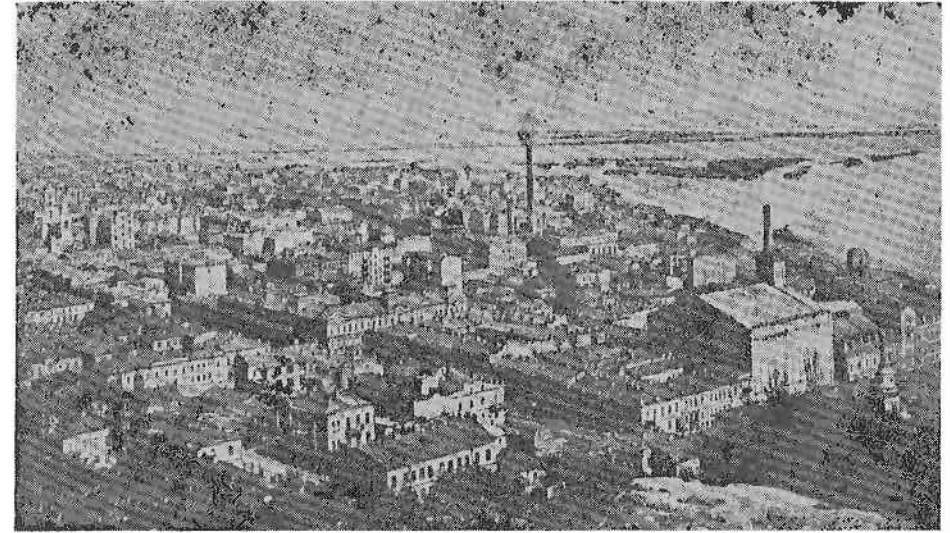
7.

19-го січня 1918 року пополудні почалося в одній із заль Духовної Семінарії віче в присутности майже 600 Січових Стрільців⁷⁾.

⁷⁾ Ці збори всього Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців скликала „Стрілецька Рада” для з’ясування загальної ситуації в Україні (воєнна агресія Совнаркомун), завдання куреня, та реорганізації „Стрілецької Ради” у зв’язку з постановою Української Центральної Ради про демобілізацію армії, а творення міліції. (Дм. Дорошенко пише в „Історії України”, том I, ст.374 так: „16-го січня 1918 р. в Малій Раді обмірковувався законопроект Генерального Секретаріату Військових Справ про творення народної міліції на місце регулярної армії”).

Курінна Рада склала тут звіт зі своєї діяльності, й після того з дуже різкими промовами виступили деякі вороги старшинства. На зібраних в одному кутку старшин показували як на „офіцерів”, що хочуть відновити давній, хоч би й царський режим, і як на кар’єристів, ласих на посади, яким добро Української Держави й народу не в голові. Демагоги закликували Стрільців, щоб вибрали нову раду, а всяких „панів” прогнали від себе „як собак”. Під час ось таких демагогічних промов, звернених проти людей, що їх самі ж промовці бачили вперше в своїм житті, за те лише, що вони колишні старшини, напруження віча росло. Озвалися оклики обурення. Були хвилини, коли здавалося, що роз’ярена юрба прожене гурток старшин, не вислухавши його. Тут виступили старшини. Вони змалювали большевицьку грозу, яку бачили по дорозі в Київ на власні очі, що, кров’ю й руїною значачи свої сліди, якраз рушила з Харкова й Курська на підбій України. Промовці змалювали безладдя й розвал в самій Україні та її нездібність оборонитися військом, бо його вже нема. З’ясували шкідливість радянства у війську й сміливо назвали його зрадою національної справи. Старшини заявили вкінці, що почуваються на силах вести Січових Стрільців, але вимагатимуть сліпого послуху, бо тверді будуть їх накази. Були це надзвичайні промови у ті часи. Ніколи ще Січовий Стрелець не чув, щоб хто поважився так сміло зневажувати радянські святощі революційного війська, й так твердо й безоглядно ставити до війська домагання сліпо підкоритися напевно твердим і неприємним наказам. А говорили старшини з таким вогнем, ні трохи не підхліблюючи собі, а навпаки, так рішуче й отверто розкриваючи хиби зібраної перед ними маси, що глуха мовчанка залягла серед кількох сот Січових Стрільців, і ні один оклик не перебив промов. Під переможним вражінням отих отвертих промов старшин і деяких стрільців, зокрема УСС-ів, Січове Стрільцтво пішло всією масою й майже однодушно за здебільшого ще незнайомими йому в тому часі старшинами. Не помогли погрози Голови Всеукраїнської Військової Ради, що зукраїнізовані полки обеззброять Січових Стрільців. У відповідь на його погрози стрільці називали його зрадником, а саму погрозу зустріли сміхом.

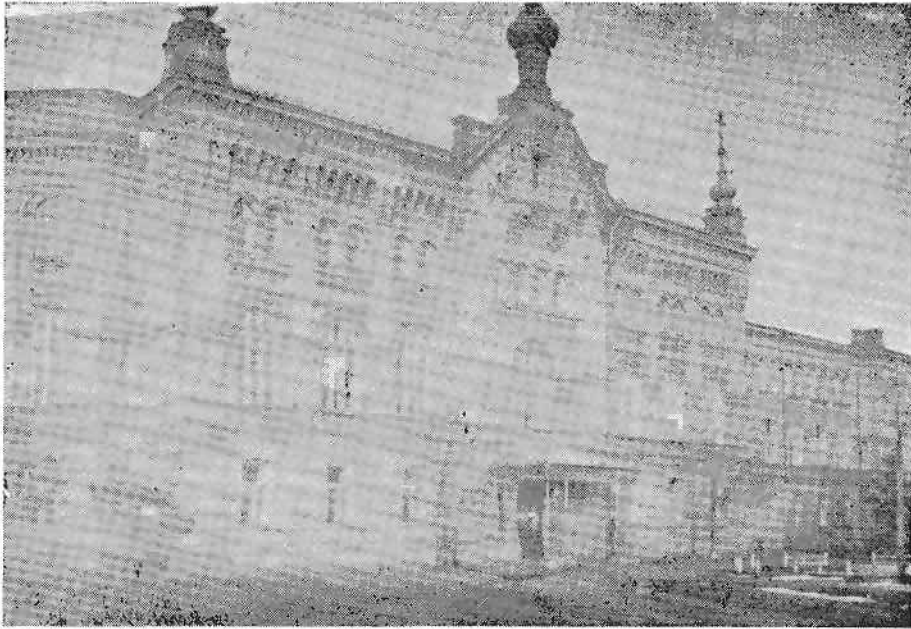
І так: останнє віче Січових Стрільців майже однодушно скасувало вояцькі ради в Стрільцтві й рішило, що Січове Стрільцтво підпорядкується без ніяких розмов тим старшинам, що будуть назначені Командуванням. Повинна була залишитися лише т. зв. „Стрільська Рада”, зложена з Командира всього Січового Стрільцтва (тобто під цю пору з Командира куреня Січових Стріль-

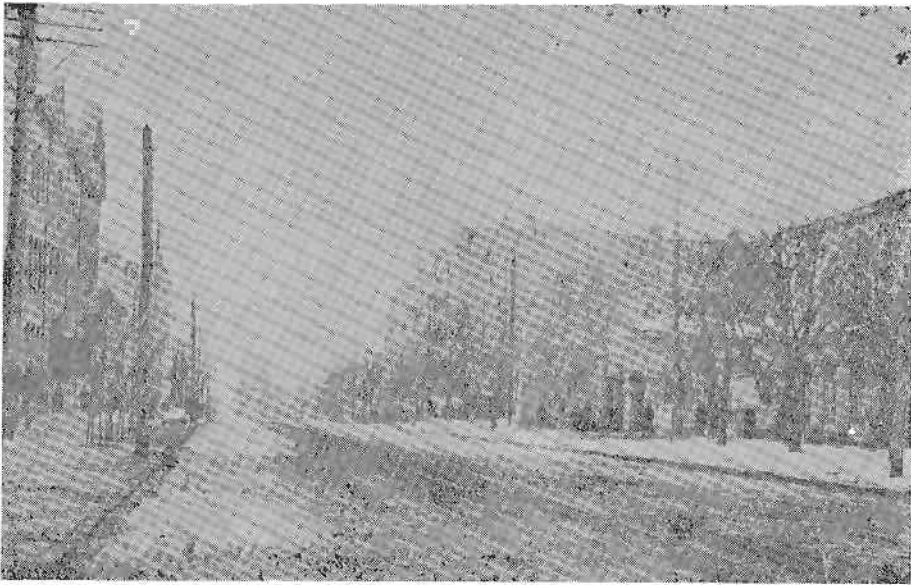
Поділ.

Андріївська церква.

Духовна Семінарія.
(Приміщення Січових Стрільців)

Стежа СС на вул. Велико-Володимирській під час боїв з більшовиками.

ців -- ред.) й командирів Стрільцьких сотень і тих старшин, яких вони підберуть собі самі, щоб рішати всі справи засадничого для Стрільцтва значення.

Так почалася Стрільцька Рада, що потім відіграла немало-важну роль, як дорадчий орган, до якого Стрільцький Командир відкликався в особливо важних, головно політичних справах.

Оте останнє віче (по вдалому зредагуванню Василем Кучабським постанов тих зборів куреня, — ред.) покінчило період „первопочинного хаосу” в Січовім Стрільцтві. Тепер воно ввійшло на той певний шлях здисциплінованого війська, з якого пізніше старалося вже не сходити.

III. СІЧОВЕ СТІЛЕЦТВО НА ПЕВНОМУ ШЛЯХУ

І справді: твердо повели Стрілецькі старшини своїх Січових Стрільців. План реорганізації Січового Стрілецтва виробила Стрілецька Рада, куди ввійшли Євген Коновалець, Федь Черник, Андрій Мельник, Роман Сушко, д-р Кость Воевідка, Іван Чмола і Василь Кучабський — усі (за винятком Євгена Коновальця) старшини УСС. Вони вирішили, що Січове Стрілецтво мусить згуртувати лише дуже добірний і високо боєвий елемент. Тому зараз же на другий день після останнього віча Січових Стрільців почалася „чистка” Стрілецьких рядів. Стрільцям подали до підпису дві заяви: одну, що боротися будуть проти Австрії, якщо такий наказ буде, і другу, що безоглядно підкоряться наказам командування, яке має необмежене право карати за проступки. Коло 80 „добровольців” відмовилося підписати одну чи обидві заяви. Їх зразу віддалили з касарні. Але не викинули зі Стрілецтва ні одного недавнього ворога старшин, якщо підписав вимагані заяви. Тут Стрілецька Рада вийшла з засновку, що вони здебільшого революційні ідеалісти, отже як елемент високоідейний, корисні для Стрілецтва. При цьому та Рада не сумнівалася, що вони самі підпорядкуються старшинам, як тільки побачать їхню працю.

Після того вийшов наказ, що назву „Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців” змінюється на „Перший Курінь Січових Стрільців⁸⁾”.

⁸⁾ Цей перший наказ команди Першого Куреня Січових Стрільців був формальним повторенням усіх загальних постанов зборів куреня (віча — за В. Кучабським) з дня 19-го січня 1918 року, в тому і мотивів зміни назви куреня. Отже, ті збори величезною більшістю голосів залишили (перевібрали) Євгена Коновальця командиром цього Першого Куреня Січових Стрільців, його помічником (а не „командиром пішого куреня”), особливо в організаційно-технічній і оперативній праці, обрано Андрія Мельника, а курінним ад'ютантом назначено Михайла Матчака. Начальником курінної канцелярії (курінним писарем) залишено Гриця Гладкого, а господарем куреня затримано Івана Данькова.

Ті збори обрали командирами сотень: першої — Романа Сушка, другої — Івана Чмола, скорострільної — Федя Черника, запасної — Василя Кучабського, майбутньої батерії — Романа Дашкевича. Лікарем став д-р Кость Воевідка.

Командири сотень мали дібрати собі командирів чот, що вони й зараз встановили так: в першій сотні командирами чот залишено: Вудкевича, Олійника, Чорниша і А. Домарадського; в другій сотні призначено: П. Пасіку, Ф. Мамчура, Вирвича і Думіна. Помічником к-ра Запасної Сотні призначив Є. Коновалець — Д. Герчанівського.

При новій назві Стрілецька Рада вийшла з засновку, що Січове Стрілецтво повинно стати військом всієї України, доступним для синів усіх українських земель. Його ж метою об'єднати всі українські землі в одну Українську Державу, й тому воно мусить відкинути зі своєї назви всякі галицько-буковинські окремішності, сліди австро-російського кордону. До нової назви додано чергове число, бо була очевидна можливість і потреба значно поширити Січове Стрілецтво поза межі одного куреня. Командиром усього Стрілецтва залишився Євген Коновалець.

Стрілецтво поділено на частини: курінь піхоти, зложений із двох сотень, кожна з поперх 200 вишколених бойовиків під командуванням Романа Сушка й Івана Чмола і запасної сотні, зложеної лише з поперх 100 немущтрованих іще молодих галицьких „біженців”, під командуванням Василя Кучабського; сотню скорострільів, на яку складалося коло 150 колишніх скорострільників, під командуванням Федя Черника; відділ гармашів, зав'язок майбутньої Січово-Стрілецької батерії, зложений із 12 стрільців, здебільшого найзавзятіших „радянців”, під проводом Романа Дашкевича. Д-р Кость Воевідка, давній лікар УСС, почав організувати санітарну частину Січового Стрілецтва й шпиталь. При запасній сотні закладено евіденційну канцелярію. Організацію канцелярського діла при командуванні Січових Стрільців доручено Грицькові Гладкому. Потрохи також налагодив господарську справу Січового Стрілецтва Іван Даньків.

В реорганізації Січового Стрілецтва і пізніше за весь час його існування немалі заслуги поклали молодші старшини, майже всі колишні УСС піхотинці: Роман Харамбура, Андрій Домарадський, Михайло Матчак, Дмитро Герчанівський, Петро Пасіка, Осип Думін, Федь Микуляк і Микола Бісик; скорострільники: Василь Глова, Петро Сагайдачний, Василь Соловчук, Михайло Турок і Микола Василенко, — один із перших наддніпрянських старшин у Січовому Стрілецтві, та гармаш Михайло Курах.

Старанням Командира Січового Стрілецтва куреневі облегшено службу в місті, обмежуючи її лише до кількох варт, як ось: для особистої охорони у неспокійній столиці Голови Української Центральної Ради професора Михайла Грушевського, при Управі Київської Военної Округи і ще в декількох найважливіших місцях. Це дало змогу перевести інтенсивну внутрішньо-організаційну працю в Стрілецтві.

Заведено тривку внутрішню службу на всю касарню й у сотнях відповідальну за точне виконання наказів у справі ладу в касарні. Точно управильнено життя стрільців, визначено відповід-

ний час для відпочинку, муштри й інших зайнять та вільного виходу в місто: До міста дозволено виходити у вільних годинах лише тим стрільцям, що були бездоганно одягнені. Звернено велику увагу на зверхній вигляд і чепурність касарні. Щодня відбувалася кількогодинна, з кожним днем гостріша муштра. Пішло теж теоретичне військове навчання й велися розмови, в яких старшини вияснювали актуальні в тому часі політичні питання. Уся ця праця була така інтенсивна, що її добрі наслідки показали вже всього кілька днів пізніше під час боїв за Київ.

Система відношення до Січово-Стрілецького рядовика, прийнята Стрілецькою Радою, опиралася на ось яких принципах:

1. Всяка демократизація устрою, — але не духу — армії, шкідлива. Армія мусить бути цілком централістичною установою, в якій відповідальність є лише перед зверхниками, ніколи перед підлеглими.

2. Дисципліни в революційній армії не можуть творити ні мертві приписи, ні кари, лише: віра в одну ідею, особистий вплив старшини на його підчинених, як розумної й владної одиниці, військові зайняття, внутрішній лад, точно означений наказами, та культурно-освітня праця.

3. Основною ідеєю Січового Стрілецтва є: „Самостійна Українська Народня Республіка, зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських громадян без впливу війська з його насильницьким багнетом”. В цій ідеї повинні виховувати Січового Стрільця його старшини, щоб він завжди знав, за що повинен збройно боротися. Зі стрілецьких рядів слід нещадно викинути кожного, хто не є готовий за цю ідею полягти, во ім'я засади: „якість перед кількістю”.

4. Від Стрілецького старшини вимагається: щоб терпів усі ті невидги, які терпить його стрілець, чи в бою, чи в мирі, і так особистим прикладом скріплював витривалість рядовика; щоб завше відносився до свого стрільця привітливо і з рівним настроєм, але не входив із ним у тісні товариські, „фаміліярні”, зносини, бо вони підкопують його повагу, отже й дисципліну, і щоб не потурав настроям і бажанням вояцької маси, якщо вони шкідливі для військової справи, але завжди йшов назустріч бажанням своєї частини, щоб зробити сіре життя в касарні різноманітним і приемним; щоб рішуче вмів виступити проти безладдя, навіть коли б такий виступ загрожував його життю; щоб у бою був прикладом сміливості й холонокровності, не вагаючись для прикладу наражувати своє життя; щоб у виконанні своїх обов'язків

був взірцем самопосягати. Прикмети старшини революційного війська ціняться вище його фахово-військового знання. Тому старшини окупантських армій — австрійської та російської — мусять починати свою службу в Січовому Стрілецтві від рядовика, щоб доказати, що справа збройної боротьби за українську державу їм цінніша від їхнього старшинського ступня, й виявити такі прикмети характеру, в першу чергу почуття обов'язку на підрядних постах, які доказували б його здібність стати старшиною теж у Січових Стрільцях.

5. Брак військового зайняття розвалює військо. Час вояків мусить бути заповнений так, щоб вільних годин у нього було менше, ніж зайнятих.

6. Ніяких провин, зокрема провин проти дисципліни, не можна лишати безкарно. Найменшою карою є докір старшини, найбільшою — виключення з рядів Січового Стрілецтва. Тілесних і призивних кар Стрілецтво не знає ніяких. Але всякі кари (з рівночасним виключенням із Стрілецьких рядів) і кара смерті допущені за всяке свавілля у відношенні до мирного населення, бо злочини руйнують дисципліну й перемінюють військо у узброєну юрбу.

7. Виховання Січового Стрільця повинно викликати в нього в першу чергу почуття особистої честі, в другу — почуття гордості на Січове Стрілецтво, бо це необхідні й підставові прикмети доброго вояка. Інтенсивною культурно-освітньою працею слід поширити світогляд Січового Стрільця, бо чим вояк більше освічений, тим краший.

Ось принципи, з якими Стрілецька Рада бралася за реорганізацію Січового Стрілецтва. Січове Стрілецтво завжди старалося бути їм вірне, удосконалюючи їх у періодах своєї спокійної організації. Найдосконаліше всі ці засади були вжиті в Білій Церкві перед повстанням проти гетьмана, й виховали тоді такого залізного Січово-Стрілецького вояка й бойовика, який перейшов до історії, як гордість всього українського визвольницького здвигу у рр. 1917-20.

Посторонні глядачі звичайно клали здисциplinованість і регулярщину Січових Стрільців на рахунок їхнього галицького походження та думали, що вона була б неможлива з наддніпрянцями. Тимчасом Січове Стрілецтво пізніше дуже значно було поповнилось наддніпрянським елементом, не змінюючись від нього ні трохи. Не походження, а всебічно передумана і вперто виконувана совісними й численними старшинами система виховання вояків,

ось що зробило тогочасне Січове Стрілецтво оригінальною появою в Україні.

Так-то старшини творили Січове Стрілецтво, й таке Січове Стрілецтво виступило кілька днів пізніше в бою на вулицях Києва та спасло Українську Центральну Раду, а з нею й усю тогочасну українську державність. Коли б слідами Січових Стрільців, бодай у час його реорганізації пішли були всі інші українські частини, що були ще в Києві, то можливо — була б відперта большевицька навала з України самими лише українськими силами, а тоді вся українська історія може пішла б була іншим і щасливішим шляхом.

Тимчасом скасування рад у Січовім Стрілецтві і заведення в ньому твердого, назверх „старорежимного”, хоч по суті нового й дуже революційного ладу, поставило проти Січового Стрілецтва одностайним фронтом усю українську залогоу Києва. Під впливом Всеукраїнської Ради Військових Депутатів дехто навіть відгрожувався збройною силою розігнати Січово-Стрілецьке „контрреволюційне гніздо”. Це не лякало Січових Стрільців, бо тепер вони почувалися такою силою, якій здезоровані військові частини всього Києва не були страшні. Ворожість київської залогоу лише споїла Січових Стрільців: вони почали почуватися чужо серед розбурханих хвиль безладдя, й чимраз більше робилися здібними піти пробоем хочби — проти всіх. І такі почування немов скріплювали боездатність Стрілецтва.

IV. ПЕРШІ БОЇ СІЧОВОГО СТІЛЕЦТВА ЗА КИЇВ

Ознаки близького большевицького перевороту в Києві. Наступ московських большевиків на Україну від Харкова й Курська. 1. сотня Січових Стрільців у поході на Лівобережжя. Большевицьке повстання в Києві. Січові Стрільці в бою на вулицях Києва. Перший день бою. Другий день бою. Третій день бою. Четвертий день бою. П'ятий день бою. Січові Стрільці в боях за Печерський Арсенал. Сумерк столиці.

1.

Після упадку російського Тимчасового Уряду перед Україною з'явився другий ворог — московські большевики.

Приготовляючись повалити на Україні Центральну Раду, большевики пильно старалися перехилити на свій бік незначні рештки зукраїнізованих полків, і те їм із деякими зукраїнізованими частинами вдалося. Але головною силою большевицького перевороту в Києві мав бути в першу чергу цілком змосковщений київський „люмпенпролетаріат”, у другу ж не менше змосковщене справжнє робітництво. Отже, пішло прискішене зброєння головно передміської голоти. Означало воно нічну стрілянину на окраїнах столиці й безупинні грабежі та вбивства. Отак у січні 1918 року запалювалася пожежа, яка швидко мала спалахнути полум'ям перевороту. Українська Центральна Рада опинилася над берегом безодні.

Для оборони ладу в столиці український уряд мав: дуже ненадійну міліцію, що прийшла на місце давньої поліції, зложену здебільша з дуже підозрілого елемента, в якому часто-густо траплялися звичайні злочинці; непевні рештки декількох зукраїнізованих полків, які здебільшого цілком відмовлялися іти проти „народу”, що оце грабував і мордував по ночах; „Вільне Козацтво”, з військового боку дуже слабо зорганізовані відділи народньої міліції, зложені з громадян-охотників, між якими, як це зрештою мусіло бути у великоміській добровольчій відділі, теж немало було темного елемента.

Технічна організація ладу осталась по суті в руках давніх поліцаїв із царських часів, що високою моральною вартістю не відзначалися. Ота столична адміністрація з кожним днем чимраз виразніше відчувала, що тратить ґрунт під ногами, а з початком січня 1918 року в неї помічалась вже така нервозність і непевність, що очевидним було, що в обличчі вирішних подій вона покажеться так само нездарна, як царська адміністрація на початку революції в березні 1917 року. Але покищо вона все ще безсистемно пручалася, силкуючись обеззброїти населення київських передмість.

До обеззброєння вживали міліції, Вільних Козаків і Січових Стрільців. Інші військові частини вже не виконували наказів, особливо, коли вони були звернені проти „народу”. Під час декількох обеззброєнь показалося, що деякі міліціонери, а може й дехто зі слабо зорганізованих Вільних Козаків, не так за зброєю шукають у помешканнях, як за цінними речами. Випадково знайдену зброю — особливо ціннішу — міліціонери ховали собі або роздавали своїм знайомим. В одному штабі міліції, що керував обеззброєнням, заливали горілкою непевність завтрішнього дня й частували нею частини, що були в його розпорядженні. Січово-Стрілецький рядовик паленів із сорому, бачачи ці практики, й обурювався. Його обурення дійшло нарешті до того, що почав загрозувати отвертий бунт: бували випадки, що Січові Стрільці відмовлялися виконувати накази своїх старшин у справі обеззброєння. До того ж слід було побоюватися, що морально слабші елементи, від яких напевно теж і Січове Стрілецтво не могло бути цілком вільне, як зрештою всяка добровольча частина в часі революційної завірюхи, від участі в такому обеззброюванні здеморалізуються, тим більше, що легко можна уникнути контролю старшин і товаришів. З уваги на те, Командування Січових Стрільців рішуче заявилося 24 січня 1918 року перед Начальником Київської Воєнної Округи, якому підлягало, проти дальшого вживання Січових Стрільців до обеззброювання столиці. Акція обеззброєння припинилася цілком, хоч і до того вона не мала ніякого практичного значення для безпеки столиці перед переворотом.

2.

Поки таке діялося в столиці, у другій половині січня (н. ст.) вирушили з Харкова й Курська на Київ відділи большевицького війська під проводом Муравйова, Антонова й Юрка Коцюбинського, в силі може до 10.000 бійців з гарматами. Ішов той наступ ніби-

то з наказу советського уряду України, що почав існувати в Харкові ще з перших часів захоплення влади большевиками в Москві. На ділі ж, війну проти України повів московський большевицький уряд здебільшого таки московськими збройними ватагами. У відповідь на той московський похід Українська Центральна Рада покищо проголосила 22-го січня 1918 року своїм IV Універсалом повну державну незалежність Української Народньої Республіки, але все ще нічого не зробила, щоб проголошену державну самостійність ще й оборонити. Зукраїнізовані полки ніде не ставили ніякого опору большевицьким ватагам, заявляючи „неутралітет”, а то й переходячи на їхній бік, щоб валити Центральну Раду. З отих зукраїнізованих полків доходили в Київ лише невеликі відділи старшин і свідомих важкої руїни козаків по кілька десятків із кожного полку. Але вони навіть у цей грізний час даремне шукали в столиці хоч якоїсь військово-організаційної праці Військового Секретаріату і здебільшого розходилися додому. Лише декому з них пощастило зустріти нерозложену ще докраю військову частину й пристати до неї.

Коли ж прийшли вістки про те, що большевики зайняли Полтаву й таки поважно завзялися добути теж Київ, у столиці на швидку руку почав формуватися „Лівобережний Кіш” під проводом Симона Петлюри для походу на Слобожанщину. У двох-трьох днях до нього записалося коло 600 охотників, здебільша втікачів із лівобережних зукраїнізованих полків. Із них вибрано лише 250 осіб, гарний, високобойовий елемент, зложений здебільшого з колишніх старшин, і сформовано з них „Загін Червоних Гайдамаків”. У склад Коша ввійшла теж зукраїнізована київська юнацька школа, ок. 150 юнаків, під назвою „Загін Чорних Гайдамаків”. Відрізнялися оба загони тим, що Гайдамаки одного носили червоні, а другі ж чорні шлики на шапках.

Поки цей Кіш формувався, большевики наблизилися від Курська вже лише на 150 верст, а що ніхто не спинював їх, то була небезпека, що большевики потягами преспокійно під'їдуть під столицю й накриють Українську Центральну Раду шапками. Тут уряд заметушився, і по-своєму зрозумівши справу збройної оборони України, вислав проти большевиків те, що йому якраз випадково попало під руку: сотню квіту української молоді, найідейнішого українського студентства в Києві, цілком немуштрованих добровольців, що, бачачи руїну України, з власного почину, лише декілька днів тому, почали були формуватися для збройної оборони української землі в т. зв. „Студентському Полку Січових Стрільців”. Кинено цю сотню на фронт, хоч при розумній ор-

ганізації в самому лише Києві можна було набрати не менше колищніх вояків українців, аніж було всієї большевицької „армії”, що наступала на Київ, і сформувавши їх у більш-менш міцно здисципліновану частину за один-два тижні. Дня 29-го січня 1918 року большевики під Крутами оточили Студентську сотню і в більшості там вимордували її.⁹⁾

3

У часі, як українські студенти їхали з Києва до Крут по свою смерть, І сотня Січових Стрільців у складі коло 200 бойовиків під командуванням Романа Сушка, дістала наказ 23 (н. ст.) січня 1918 року виїхати в Яготин у 90 верствах від Києва по залізниці на Полтаву. Там вона повинна була перейти в розпорядження командира відтинку фронту Захарчука. Туди ж рівночасно виїздила теж сотня Чорних Гайдамаків. Командування Київської Воєнної Округи, що видало наказ, очевидно, не подбало, щоб на стації в Києві був приготований потяг. Сотня (Сушка — Ред.) мусіла через саботаж залізничників сама приготувляти вагони для себе й сама мусіла в Дарниці подбати за вугілля для паровоза. Тому щойно вночі з 25 на 26 січня прибула в Яготин. Тут Чорним Гайдамакам наказано разом з одною чотою Січових Стрільців ударити на большевицькі сили, що стояли 30 верст далі на схід під ст. Кононівкою. Решта сотні Січових Стрільців повинна була охватом противника піддержати наступ. Але поки сотня встигла вирушити, щоб виконати своє завдання, наспів другий наказ: не дожидаючи чоти, приділеної до Чорних Гайдамаків, вона повинна негайно податися назад через станцію Дарницю на ст. Бобрік, де Симон Петлюра вже стояв із Червоними Гайдамаками. Причина: большевики перебили під Крутами відділи української армії і не маючи нікого проти себе, нестримно йдуть на Київ від Ніжена.

Згідно з наказом, сотня в повній боевій готовості, зі скорострільними, готовими до стрілу на площадках, пустилася в дорогу, бо невідомо було, чи поки вона прибуде в Дарницю, шлях не буде вже відрізаний большевиками. Але без перешкод сотня доїхала до Дарниці, а відтіль на північ до ст. Бровари. Ось тут на гарячій учинку переловила підривника із зукраїнізованого полку ім. Наливай-

⁹⁾ Про дійсні втрати Студентської сотні в людях в бою за станцію Крути, багато осіб у своїх спогадах подають помилкові дані. Подані інформації в уступі про Крути, В. Кучабський взяв з неперевірених джерел. Для наświetлення правдивої загальної бойової ситуації і дійсного огляду бою на фронті коло станції Крути з ватагами Муравйова 29-го січня 1918 р., уміщуємо в цій книзі спогад підполк. А. Гончаренка, кол. командира всіх частин, що під його командою брали участь у боях в обороні станції Крути.

ка, розташованого в містечку Броварах, який намагався висадити потяг Січових Стрільців ладунком піроксиліни в повітря. Підривника доставили до штабу Лівобережного Коша в Бобріку і там він признався, що розагітований большевиками Наливайківський полк, про якого існування в Броварах ніхто в штабі не знав, у силі 1400 багнетів збирається вдарити на Київ проти Центральної Ради. Отже сотню Січових Стрільців, скріплену 12-ма Червоними Гайдамаками, вислано обеззброїти Наливайківців.

Дня 1-го лютого досвіта сотня Січових Стрільців прибула до Броварів. Тут несподівано захопила всю варту Наливайківців на станції, що мала пильнувати, чи не наближаються по залізниці які частини Центральної Ради. Після того сотня Січових Стрільців заховалася в містечку, а її командир Роман Сушко порозумівся із старшинами Наливайківців, щоб допомогли. Вранці вдалося, при допомозі цих старшин, заманити весь полк при зброї на мітинг. Тоді нараз появилася сотня Січових Стрільців і, оточивши мітинг, примусила 1400 озброєних солдатів цього полку скласти зброю. Забрано 2500 крісів, 75 скорострільів і 8 гармат при великим іншим військовим матеріалі. Глибоко вразила ця подія Січових Стрільців. Ось на Україну надвигається чужинецька орда, а вони мусять обеззброювати такий міцний український полк. До того ж полк складає свою зброю в переконанні, що її відбирає частина Чехо-Словацького Легіону, бо здисциплінованість Січових Стрільців зробила на нього вражіння, що вони — чужинці.

Ледве виконано цей наказ, як наспів другий: „Негайно знищити зібрану зброю і податися назад у Дарницю. В Києві большевицьке повстання”. Січові Стрільці спалили зібрану зброю, поливши її нафтою, і, скріплені відділом 60 старшин і козаків колишніх Наливайківців, що з полкових коней сформували відділ кінноти, вночі з 1-го на 2-го лютого вирушили на Дарницю.

Після того, як сотня Січових Стрільців мусіла повернути назад під Київ, уже не могло бути мови про наступальну акцію Чорних Гайдамаків під станцією Кононівкою. Вони окопалися довкола цієї станції, а чота Січових Стрільців далі впереді по залізничному шляху, рішені відборонюватися, як довго буде можна. Ота залюга Кононівки легко відбила наступ передових сил большевицької навали й примусила її розвинутися в повній її силі — майже яких 6000 піхоти в трьох розстрільних із відділами кінноти по боках. Билися тут Січові Стрільці з великим гумором, бо зразу після першого стрілецького вогню всі три розстрільні противника змішалися в безладді, перестрілюючи одна одну. Та трусливість большевицької орди показувала, як легко можна було б розбити й

викинути з України першу большевицьку навалу, коли б у свій час була зібрана хочби й кількатисячна лише, але міцно дисциплінована й боева українська армія. Довго ось так тримали Чорні Гайдамаки й Січові Стрільці Кононівку, поки противник не оточив їх перстеном. Тоді Січові Стрільці й Гайдамаки обсадили потяг, і, відстрілюючися на всі боки, в останній момент без втрат покинули станцію, поки большевикам удалося зірвати рейки на шляху назад у Київ.

4.

Поки на Лівобережжі українські відділи як могли рятували становище, в Києві вибухло відкрите большевицьке повстання, що мало на меті розгромити українські сили, а принайменше влести московським большевикам здобути столицю. Почалося воно з того, що київська „Рада Робітничих Депутатів”, зложена майже виключно з місцевих москвинів, зажадала уступлення Центральної Ради й передачі всієї влади большевицьким „совітам”. Дня 27 січня озброєні большевики заняли Арсенал. Із кожною годиною заворушення поширювалось і нарешті одностайним перстеном захопило всі передмістя столиці та почало посуватися чимраз ближче до її центру; 28 січня в большевицькі руки попали всі київські залізничні двірці, а 29 сколихнувся Поділ, звідкіль уже вранці вирушили збройні большевицькі ватаги на здобуття середини міста з будинком Української Центральної Ради внизу по вулиці Великій Володимирській. Того дня й почалися в Києві відкриті й люті вуличні бої.

На ультимат большевиків Українська Центральна Рада відповіла проголошенням воєнного стану в Києві, при чому вся влада опинилася в руках—за тогочасною термінологією — „Особливого Коменданта” М. Ковенка. Той же „Особливий Комендант” повинен був керувати збройною обороною Центральної Ради й розбиттям большевицького повстання. Але керування українською боевою акцією Особливим Комендантом було в перших днях боїв у Києві доволі містичне, бо, — як усе в Україні від початку революції 1917 року, — оборона Центральної Ради розвивалася „стихійно”, „всім народом”, і „сама собою”. По наказу Особливого Коменданта з дня 7 лютого (25-го січня ст. ст.) 1918 року судячи, не вчислюючи Січових Стрільців і Лівобережного Коша, в обороні Центральної Ради брало того дня участь цілих п'ять давніх зукраїнізованих полків, усіх разом 478 чоловіка, старшин і бійців, та цілих сім різних окремих відділів і загонів, із яких найсиль-

Сотн. Федь Черник,
герой Мотовилівки, в однострою
хор. УСС (світл. з 1916 р.)

Сотн. Микола Загаевич,
герой Мотовилівки
(світл. з 1908 або 1909 р.)

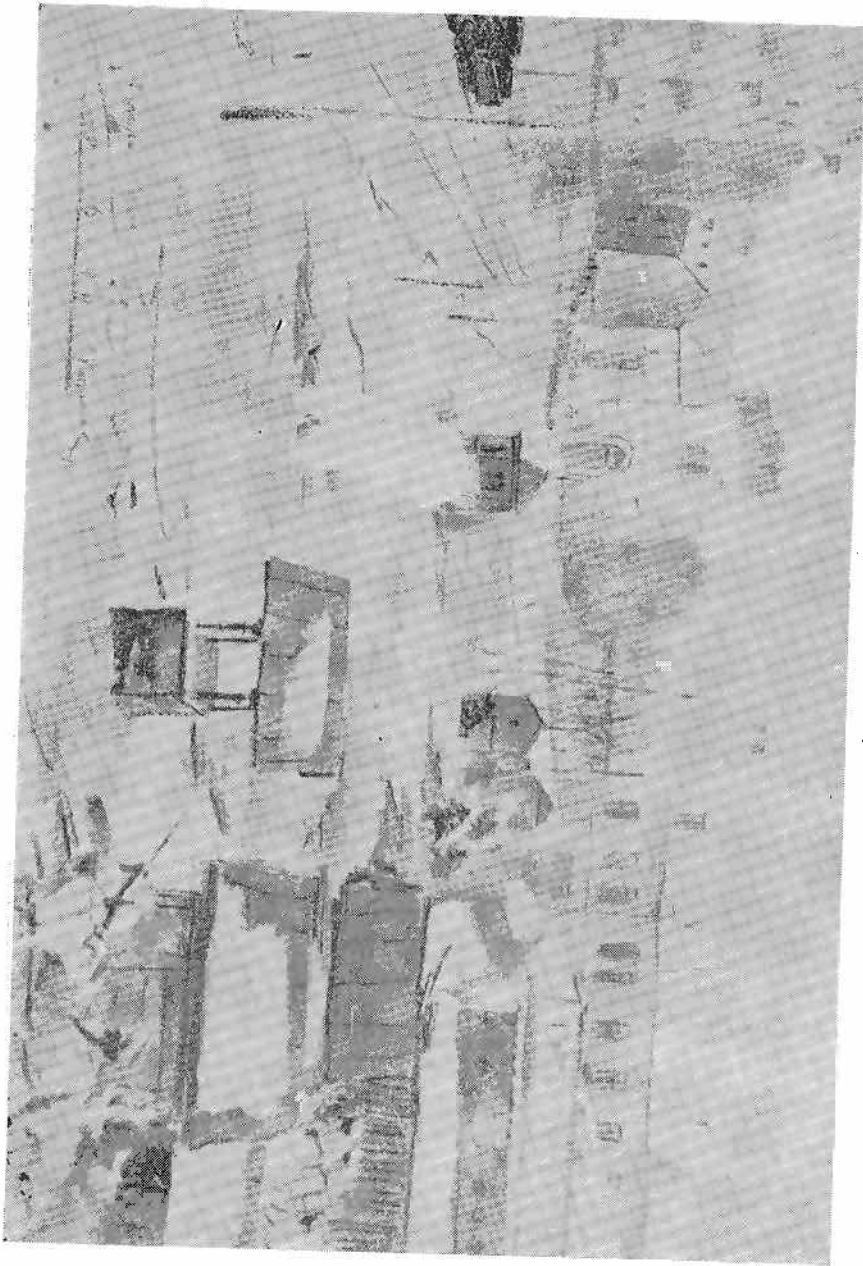

Полк. В. Кучабський
(в ун.формі сотника).

Сотн. М. Матчак

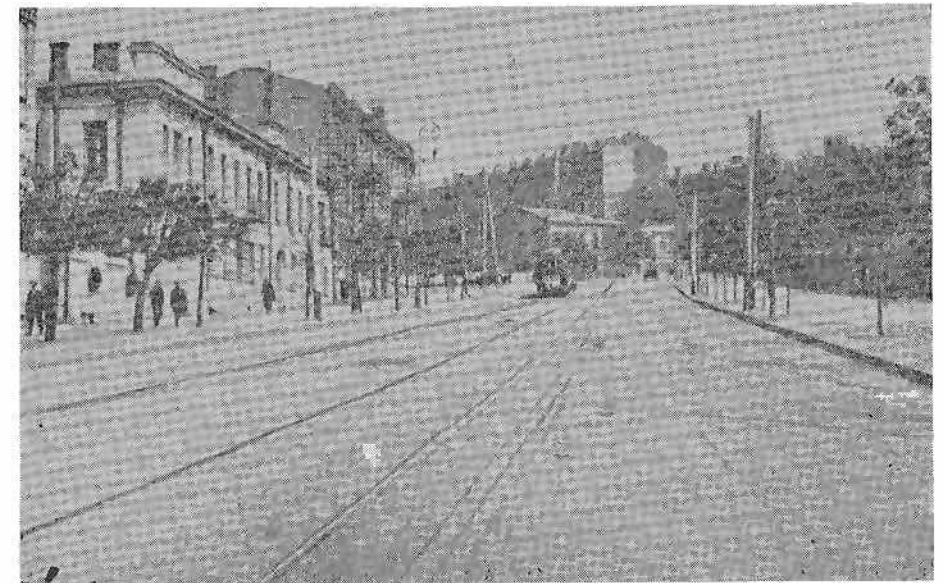

Місце бою «Сіна Площа» в Києві.
Січових Стрільців з більшовиками.
(Мал. О. Курілас).

Перша сотня СС,
що пробилася з Гайдамаками з Лівобережжя до Києва і з ними здобула арсенал.

Вул. Безаківська, місце завятих боїв між СС і більшовиками в січні 1918 року.

Сотн. Осип Думін

Сотн. П. Пасіка

Пполк. М. Курах

Полк. І. Рогульський,
в однострою хорунжого УСС.

ніший був відділ Вільних Козаків (200 осіб), всіх разом 620 боеків. Не вчислені тут рештки найрізніших колишніх технічних військ: важких і легких бригад артилерії, панцерників, скорострільів, інженерних і авіаційних відділів, які напевне всі разом не мали більше як 200 осіб. У перших днях большевицького повстання було ще гірше, бо вже під час боїв поодинокі малесенькі відділи злучилися були в спільні загони. Ось так полки, загони, відділи й поодинокі громадяни — військові й невійськові, студентська молодь і старики, здебільша без нічийого наказу, озброєні збиралися першого й другого дня боїв біля Центральної Ради й залягали в бій, де й як кому було видно. Щойно в самому розгарі боїв оборонці Української Центральної Ради зв'язалися у фронт, підчинювались наказам командирів з їхньою „стихійною ініціативою” і через них попадали в зв'язок і під керівництво „Особливого Команданта”. Але навіть тоді ні цей зв'язок ні керування не мали великого практичного значіння. Фактично вся боротьба з українського боку велася майже безплянно і „стихійно” та „по приватній ініціативі”. Тим то, хоч на оборону Центральної Ради першого дня бою 29-го січня 1918 року явилася, не рахуючи Січових Стрільців, коло 1000 вояків, їхні бойові успіхи без уваги на велику інколи хоробрість одиниць, не могли бути значні. До того ж оте „стихійно” заімпровізоване громадянське військо, не споене одностайною організацією й без харчевого довозу, було дуже пливке: оборонці Центральної Ради билися, розходилися по домах, щоб відпочити, і знов приходили битися. Билася ось так озброєна юрба високо патріотичних, іноді героїських одиниць. Організованими одиницями були лише рештки Богданівського полку, який у своїх касарнях на Печерську був весь час прикований до Арсеналу, з яким без перерви змагався і кінний полк імені Костя Гордієнка, (під командуванням Всеволода Петрова — Ред.), який на самі бої наспів з російського Західного фронту та відразу виступив до бою в обороні Української Центральної Ради.

Проти Центральної Ради йшли московські технічно-військові частини, як ось різні інженерні, гарматні, авіаційні і т. п. відділи, цілий, доволі сильний і ще немало боекватний давній зукраїнізований полк Георгієвських Кавалірів і частини інших зукраїнізованих полків, але головною силою були зорганізовані большевиками ватаги московського столичного населення. Всього разом большевики мали напевно декілька разів численнішу силу, ніж оборонці Центральної Ради. До того ж большевицька сила була краще зорганізована, бо, підготовляючись до повстання, большевики заздалегідь приготували штаби з окремими завданнями, які

повинні були керувати підчиненими їм задалегідь ватагами й частинами. А оборона Української Центральної Ради не була взагалі приготовлена.

Тим то не диво, що рішальну й найголовнішу роль у здавленні большевицького повстання відіграли Січові Стрільці. У них була сильна, військова організація й доцільна акція, передумана їхнім Командуванням, в якій кожний крок і кожний удар був обчислений. Але Січові Стрільці не зразу й не сліпо кинулися були в бій, як тільки 27-го січня починалася була в столиці розруха. Не визнаючись в тогочаснім хаосі українського політичного життя на Наддніпрянщині, Січові Стрільці були заскочені большевицьким переворотом, усе ще не знаючи, хто його робить — ліві українські революційні партії чи московські большевики. На цю невпевненість Січових Стрільців вплинуло хитання самої таки Української Центральної Ради від часу большевицького листопадового перевороту в Москві та її спроби примиритися з московським большевизмом, включитись у „всеросійський одностайний революційний фронт”. Поміж тогочасними заявами й поглядами лівиці Центральної Ради й большевизмом важко було Січовим Стрільцям що в тому часі ще не знали програмових відмінностей різних політичних течій, схопити різницю. До того зукраїнізовані полки здебільшого заявляли „неутралітет”, лише згодом і поступово виступаючи проти большевиків уже під час боїв. Особливий же комендант М. Ковенко почав свою боротьбу з переворотом від того, що самовільно заарештував у самій залі Центральної Ради й під час її нарад кількох лівих українських соціалістів-революціонерів. Усе те складалося так, наче б то розруха в столиці була внутрішньо-політичною справою самого українського громадянства. Отже Січові Стрільці не почувалися в праві встрявати в неї, тим більше, що їхньою засадою було, що про устрій Української Держави повинно рішати само громадянство без ніякого вмішування війська. А це громадянство покищо лише поділилося на два збройні табори, які, не рахуючи незначних місцевих сутичок, два перші дні перевороту 27 і 28 січня один проти другого в бій не виступали. Розваживши все це, Стрілецька Рада, що зібралася на вістку про заворушення в місті, рішила, що поки розглянеться в становищі, Стрілецьтво мусить зберегти вичікуюче становище. Згідно з цим рішенням Командир Січового Стрілецьтва наказав лише дуже гостре бойове поготівля й заборонив Січовим Стрільцям вмішуватися активно в події та наказав не відповідати на ніякі провокації, з чийого боку вони не були б, а спокійно чекати на дальші розпорядки.

Цей наказ виконано з цілою суворістю. Бо ось, коли увечері 28-го січня на одну з повертаючих у касарню Стрілецьких варт із одного будинку на Інститутській вулиці посипались кулі і вбили одного Січового Стрільця, то його товариші лише мовчки підібрали трупа, навіть не відстрілюючись, ні не шукаючи виновника. Не відповіли теж Січові Стрільці ні одною кулею на обстріл своєї касарні збоку Пюдолу, ні на обстріл стрілецьких харчових вантажників біля товарової залізничної стації. Січовики чекали на наказ.

Тимчасом Стрілецьтво було на ділі беззбройне. В касарні було обмаль скорострільів і набоїв. Щойно другого дня завірюхи й третього вранці вдалося одному Стрілецькому вантажникові кілька разів пробратися на товарову стацію, вже заняту большевицькими повстанцями, й за кожний раз, користуючись тим, що большевики вважали його своїм, вернутись відтіля зі скорострільами й набоями. Тут у касарні закипіла праця вдень і вночі. Прочищено заржавілі скорострільи, набивано скорострільні стрічки й випробовувано справність зброї. Разом із тим ішла інтенсивна боева муштра на подвір'ю касарні. З новобранцями „біженцями” почали вишкіл від того, як стріляти з кріса і як поводитися в бою. Третього дня, 29-го січня ок. полудня, Січове Стрілецьтво стояло готове до бою.

Вранці того дня командир Стрілецьтва Євген Коновалець і його помічник Андрій Мельник від'їхали до Центральної Ради й до Командування Київської Воєнної Округи, якому безпосередньо підлягали, щоб дістати останні інформації. Тут упевнилися, що українські ліві партії в перевороті участі не беруть і що він є ділом лише московських большевиків. Виступ Січового Стрілецьтва для оборони Центральної Ради був рішений. Євген Коновалець заявив у Всеукраїнській Військовій Раді, що Січові Стрільці виступають проти большевиків і після того Е. Коновалець разом із Андрієм Мельником швидко подалися до Стрілецької касарні. Большевицькі наступальні відділи з Подола появилися якраз у центрі столиці на Великій Житомирській і Великій Володимирській. Автомобіль Командира Січових Стрільців проскочив через Сінну Площу у касарню саме в останній момент: на площу від Великої Житомирської рівночасно входив большевицький відділ. Тут затріскотіли скорострільи на різних вулицях — почався бій.

5.

В цей мент, як командир Стрілецьтва (Першого Куреня Січових Стрільців — Ред.) наспів у касарню, ситуація в місті вигля-

дала так: від товарної залізничної стації („Товарного Вокзалу”) большевицькі відділи дійшли по Великій Васильківській майже під Хрещатик, а по Великій Володимирській аж під Бібіковський Бульвар*); від Печерського Арсеналу аж на той кінець Хрещатика, що від Московської та на Липки аж до околиць Лютеранської; від головного залізничного двірця („Пасажирського Вокзалу”) по Фундуклеївській аж до Пироговської і далі вперед. Головний большевицький наступ ішов від Подолу по Великій Володимирській, де большевики зайняли готель „Прагу” за чотириста кроків від будинку Центральної Ради, який узяли під сильний скорострільний і крісовий обстріл. У будинку ж Центральна Рада якраз радила в повному складі. Оборонці Центральної Ради, — між ними Всеукраїнська Рада Військових Депутатів, що своїм радянством розложила зукраїнізоване військо,¹⁰⁾ тепер опинилася без тих мільйонів багнетів, які репрезентувала, — тримали в своїх руках безпосередню околицю її будинку, частину Хрещатика й Липок біля Лютеранської. Оточені звідусіль, оборонці Української Центральної Ради відстрілювались, маючи дуже мало надії на те, щоб перемогти, а щоб спасти життя. Окремо була оточена стрілецька касарня в Духовній Семінарії по Вознесенській Спуску. Від центру міста й Центральної Ради відрізав Січових Стрільців большевицький відділ, що замкнув Вознесенський Спуск від сторони Львівської. Було це після другої години по полудні.

Прибувши в касарню, командир Стрільцтва негайно скликав старшин, у кількох словах з'ясував військову й політичну ситуацію та видав наказ виступити в бій. Наказ був прийнятий Стрільцями з почуттям полегші: кінчалася нарешті мука непевності. Поки на подвір'ю касарні збиралися Січові Стрільці, помічник командира, Андрій Мельник виготовлював оперативний наказ. Він рішив ударити в большевицьку групу, що наступала з Подолу, зіпхнути її по Великій Житомирській і Великій Володимирській назад на Поділ і Дніпро, і ось так перервати зв'язок поміж Печерською й Подільською большевицькими групами, щоб, зліквідувавши потім повстання на Подолі, перекинути Стрільцькі сили на інші zagrożені місця. До розпорядження були: сотня скорострільів Федя Черника 8 скорострільів, 2-га піша сотня Івана Чмоли яких

*) Назви вулиць подаємо в їх тодішній, ще старій російській номенклатурі. Потім за часів У.Н.Р., як відомо, ті назви були частинно зукраїнізовані, зі злишенням старо-українських історичних назв. Большевики ввели нову номенклатуру касуючи однаково царські, як українські старі й нові назви. Схема ч. 1.

¹⁰⁾ Вона сама не розложила українського війська солдатськими радами, але й не спромоглася на те, щоби врятувати бодай якусь більшу частину того війська від розкладу.

180 багнетів і невеликий відділ студентів і студенток „Студентського Полку Січових Стрільців”, яких 20 крісів, що прибув уранці того дня під проводом якогось старого полковника, щоби боротися у Стрільцях рядах. Наступ мала повести 2-га сотня зі сотнею скорострільів трьома відділами: перший у силі півсотні здовж Великої Житомирської і по Андріївським Спуску в напрямку на Поділ; другий у силі одної чоти здовж Великої Підвальної і третій — одна чота — здовж Стрільцях, оба потім через Софійський Майдан з метою здобути Михайлівський Монастир і піти далішим наступом на Поділ по Михайлівським Спуску один, а через Володимирську Гірку й Велику Олександрівську другий.

Всі інші Стрільцькі відділи залишалися як резерва у касарні, яку повинен був боронити Василь Кучабський своєю сотнею новобранців і двома скорострільами. Всією боєвою акцією Січових Стрільців мав керувати Андрій Мельник.

Бойовикам роздали набої й ручні гранати й розділили відділами відповідно до завдань. З одного вантажника заімпровізовано „броневик”, уставляючи на ньому скоростріль, — експеримент, що зразу в першому бою показався нездатний.

„Хто не хоче полягти, хай відступить на бік”! — заявили старшини Січовим Стрільцям. Не відступив ніхто.

6.

О год. 2:45 хв. по полудні вхідна брама в касарні відчинилася, на ній став вантажник із скорострільом і відкрив вогонь по большевиках, що залягли від Львівської. Рівночасно під проводом Петра Пасіки рванув у бій перший Січово-Стрільцький відділ. Він швидко осягнув Львівську вулицю і вдарив на Сінну Площу.

Тут зав'язався короткий, але надзвичайно кривавий бій. Там один із перших був важко ранений Петро Пасіка. На заімпровізованім „броневикі” за кілька хвилин уся залага полягла. Один тільки забутого прізвища наводник у живих остався, і, не відриваючись від скорострільа, ні на хвилину не припинив обстрілу большевиків. Тут рушив удар Січових Стрільців на багнети й ручні гранати. Сінну площу здобуто.

Після того перший відділ Січових Стрільців під проводом Федя Черника пробіг Велику Житомирську серед вогню, що сипався з домів. Від будинку Старокиївського Поліцейського Участку, що на розі Великої Житомирської та Великої Володимирської, густо обсаженого сильним большевицьким відділом, він стрінув важкий опір. Тут два стрілецькі скорострільи підсунулися аж під

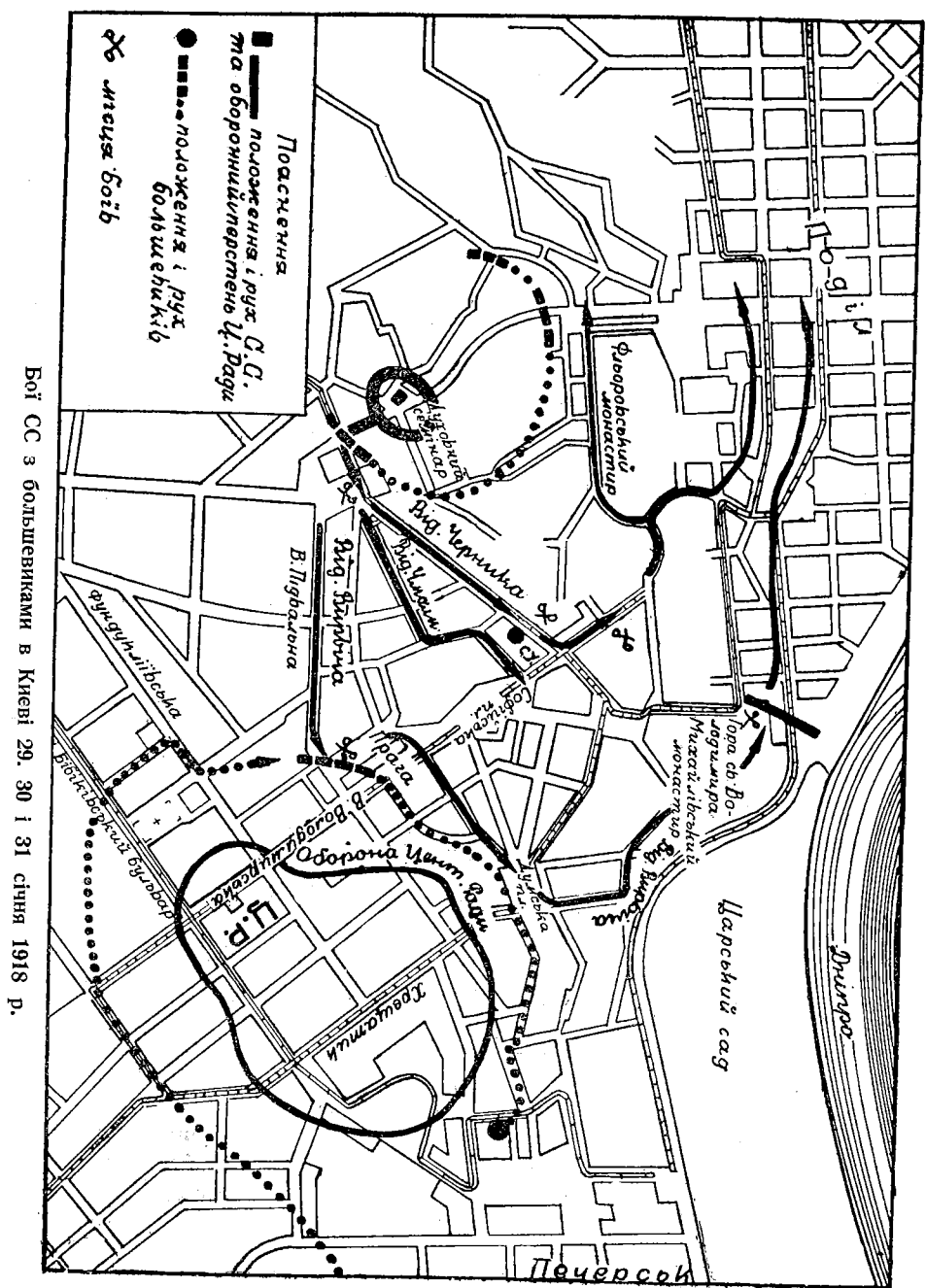

СХЕМА Ч. I

Бої СС з большевиками в Києві 29, 30 і 31 січня 1918 р.

будинку і своїм вогнем розстрошили ворожий скоростріл, що стояв у брамі будинку. Тридцять Січових Стрільців вдерлися в браму й ручними гранатами здобули поверх за поверхом, кімнату за кімнатою. Саких полонених узяли тоді поверх 70 комуністичних повстанців.

Щойно у глибині Великої Володимирської від Трьохсвятительської перший відділ Січових Стрільців зустрів покищо непереможний ворожий опір сильного большевицького відділу. Тут надвигала ніч і наступ припинився.

Весь час на тилах першого Стрілецького відділу не вгавав обстріл із будинків. На них раз-у-раз мусіли повертатися Стрілецькі скоростріли. Стрілецькі стежі здобули деякі будинки з боєм. Здобута вулиця нарешті затихла.

Такі величезні втрати мав перший Стрілецький відділ, що в ночі 29-30-го січня довелося післати йому на підмогу одну чоту новобранців, що патрулювала на його тилах, і останній скоростріл, якого ще можна було позбутися з касарні. Всю ніч на цьому відтинку не вгавав бій. Большевики пробували викинути Січових Стрільців зі здобутих позицій, але безуспішно. Тоді большевики підтягнули міномети, важкими мінами густо обстрілюючи перший Січово-Стрілецький відділ усю ніч. Поки перший Стрілецький відділ Федя Черника приймав на себе удари, другий відділ під проводом Івана Вирвича легко дійшов Великою Підвальною під готель „Прагу” і здобув його, як був здобутий Старокиївський Учасок.

Так припинено безпосередній обстріл будинку Центральної Ради. Надвечір відділ Січових Стрільців зупинився перед Софійським Майданом від Великої Володимирської, виславши стежі аж під Хрещатик.

Третій відділ Івана Чмоли без більших перешкод дійшов по Рильському провулку до Софійського Майдану, де перебував усю ніч.

Перед другим і третім відділом Січових Стрільців ніч минула спокійно, бо загрожені проломом на Поділ большевики стягнули все, що могли, перед відділ Федя Черника в околицю Трьохсвятительської вулиці.

Проти касарні, що стояла на високій кручі над Подолом, большевики обмежилися покищо перестрілкою.

7.

Вранці на другий день, 30-го січня, відділ Івана Чмоли після

легкого бою заняв Михайлівський Монастир, відбив слабі большевицькі відділи, що пробували наступати від Михайлівського Спуску й Володимирської Гірки, й пересунувся Михайлівським Спуском у напрямку на Трьохсвятительську, натискаючи на ліве крило большевицької групи, що скупчилася проти відділу Федя Черника. Відділ же Івана Вирвича дійшов аж по Хрещатик і Царську Площу, відтіль здобув Володимирську Гірку й закріпився на ній, перериваючи обстрілом здовж Олександрівської в напрямку на Поділ та стежами, закріпленими над Дніпром, зв'язок між Подолом і Печерськом. У чинах цього Стрілецького відділу взяли дуже визначну участь уже й інші відділи оборонців Центральної Ради, головню Вільні Козаки, що першого дня бою боролися на Хрещатику в околиці Думської Площі.

Але важкий бій кипів увесь день на відтинку Федя Черника в околиці Трьохсвятительської. Тут зустрілися дві головні наступальні хвилі одна з одною. Впродовж ночі тут скупчилися подольські большевики всі свої сили, щоб на цьому місці проломитись в середину столиці. Тут теж впродовж дня Січові Стрільці кинули все, що мали, за винятком одного скоростріла й коло 15 новобранців, що боролися доступу до касарні провулками з Подолу. Сам будинок касарні боролися навіть ті ранені Січові Стрільці, що могли стріляти з вікон.

Кілька разів ходили Січові Стрільці під проводом Федя Черника в наступ на Трьохсвятительську і всі рази відбили їх большевики з величезними втратами. Стрілецькі наступи чергувалися большевицькими протинаступами, але завше були теж криваво відбиті.

Так надійшла ніч з 30-го на 31-го січня. Впродовж цієї ночі большевики, здається, змиркували, що по Великій Володимирській уже не проб'ються під Центральну Раду. Отже почали густо обстрілювати мінами Стрілецьку касарню, рішаючись вранці проломити Стрілецький фронт в його найбільш недоступному місці: на кручі за Стрілецькою касарнею.

8.

Вранці третього дня, 31-го січня, перші большевицькі відділи почали підступати від Фроловського Монастиря під Стрілецьку касарню. Але рівночасно всі стрілецькі скоростріли, за винятком одного, що в касарні, скупчилися проти Трьохсвятительської на відтинку Федя Черника й там заграли. Побудовані там за ніч большевицькі барикади були розсічені вогнем стрілецьких скоро-

стрілів на тріски. Під охороною того вогню ще раз пішли тут Січові Стрільці в наступ, розстрожили ворожий опір і дійшли до Андріївського Спуску; дорога на Поділ лежала перед ними відкрита.

Тут большевицький полк Георгієвських Кавалірів ударив від Подолу на касарню. Криваво відбитий, відступив і заліг в околицях Фроловського Монастиря. Обі ворожі сили знеможені затихли до кінця того дня. Пішла лише перестрілка, бо занадто скришавились обі сили. Але доля Подолу, а з нею й усього большевицького повстання, вже була рішена Січовими Стрільцями перемогою Федя Черника на відтинку Трьохсвятительської вулиці та успішною обороною касарні СС.

Надвечір цього дня Василеві Кучабському, післаному для зв'язку в штаб „Особливого Коменданта“, вдалося перехилити його на бік Стрілецького плану ліквідації большевицького повстання спершу на Подоллі, щоб скупченими силами потім повернутися проти Печерська й залізничних двірців. Спільно з цим старшиною полковник Генерального Штабу Слівінський, що працював тоді в оперативній частині Особливого Коменданта, виробив план наступу на другий день проти Подолу. Згідно з тим планом штаб Особливого Коменданта віддав у розпорядження Стрілецького Командування Полуботківський полк у складі 50 вояків, що саме зломив свій „неутралітет“ і підійшов під штаб, погоджуючись взяти участь в бою. (Це була, здається, лиш частина полку, бо друга частина вже раніше брала участь в боях на боці Центральної Ради на різних відтинках по наказу Особливого Коменданта). Тут, під вечір, з українськими піснями на устах підійшов під штаб іще зукраїнізований полк „самокатчиків“ у складі яких 300 вояків, теж зломивши свій „неутралітет“. Його теж вислали під ніч у Стрілецьку касарню. Бадьоро ввійшов він туди, співаючи українські пісні.

Отримавши таку несподівану й величезну підмогу, Стрілецьке Командування залишило всю оборону Стрілецької касарні „самокатчикам“, стягаючи в Михайлівський Монастир усю Стрілецьку залогоу касарні й усі Стрілецькі стежі з вулиць, які можна було стягнути, щоб відпочили до наступу на другий день.

Тимчасом уночі почався обстріл Стрілецької касарні большевицькими важкими мінами. Тут бадьорі „самокатчики“ не вдержали. Пізно вночі, розграбивши Стрілецькі магазини й усе особисте майно Стрільців, що було в касарні, „самокатчики“ подалися назад у безпечні свої касарні, пограбивши по дорозі ще й крамниці на Хрещатику. Ось так Стрілецька касарня, а в ній Стріле-

цький шпиталь із десятками ранених Стрільців, була покинена на ласку Божу. Успіхи триденних Стрелецьких наступів могли бути змарнуватись за одну ніч. На щастя, большевики не завважили, що головний опірний пункт, на якому, наче на завесах, обертався весь Стрелецький триденний наступ, залишений. Стрелецька залога під кінець ночі ще раз обсадила Духовну Семінарію, а вранці 1-го лютого розпочалося здобування Подолу.

9.

Під проводом Василя Кучабського, по Андріївським Спуску, та з Іваном Чмолою, з яким пішли й інші відділи оборонців Центральної Ради, по Великій Олександрівській пішов удар на Поділ. Стрелецькому відділові, що пішов по Андріївському Спуску, повинні були забезпечити тил Полуботківці. Тимчасом, зачувши стрільбу внизу Андріївського Спуску й пробоевий клич, вони, йдучи від Духовної Семінарії в напрямі оперативного штабу С. С. в Михайлівським Монастирі, спинилися в одній з поперечних вулиць, почали скажену стрілянину поверх домів у небо. Заспокоєні, вони вже не були вжиті до ніяких завдань і розбрелися.

Тимчасом впродовж дня оба Стрелецькі відділи з боєм, місцями дуже завзятим, здобули Поділ із Житомирським Базаром і Фроловським Монастирем, який узяв Роман Дашкевич зі своїми гармашами і спинилися надвечір на Верхнім Валі. Між Фроловським Монастирем і Стрелецькою касарнею здобуто міномети, якими большевики так завзято обстрілювали касарню. Обслуговувало їх кількоро полонених австрійців, яким большевики платили за це кожному по 100 карбованців у день. В цьому бою силу подольських большевиків зломано. Хоч іноді того дня і всю ніч із 1-го на 2-го лютого і навіть перед полуднем другого дня большевицькі повстанці виринали на тилах Стрелецького фронту, будуючи нові барикади й обстрілюючи відтіль Стрільців, то скрізь удалося Стрелецьким відділам і скорострілам зломити ці рештки спротиву ворожих сил.

10.

Зате вночі з 1-го на 2-го лютого останній більший відділ подольських большевицьких повстанців у силі 300-400 багнетів закріпився на Шекавицьким Цвинтарі, стрімкій і важко доступній горі поміж Подолом і Курнівкою. Їх впродовж 2-го лютого вибито відтіля рукопашним боєм. Після цього большевицькі повстанці

залишили в цій частині міста всякий опір: їх розтрощено цілком. Залишилися ще Печерський Арсенал та залізничні двірці, щоб українська перемога була повна.

Ось так своїм виступом 29-го січня у київських боях Січові Стрільці врятували не лише життя членів уряду й Центральної Ради, що все ще радила чи не в повному своєму складі, але й саму тогочасну українську державність. Якраз у тих днях ішли переговори української Мирової Делегації з Німеччиною в Бересті. Заглада українського уряду в Києві була б імовірно виключила Україну з ряду міжнародних чинників на довший час. Імовірно теж кінець Центральної Ради був би в той час надовго кінцем державних змагань українського народу, поки на місці діячів Центральної Ради виринули б нові політичні провідники України. Тому й большевики так запекло атакували Київ, щоб унеможливити українцям переговори в Бересті.

Рятунок українського уряду окупило Січове Стрільцтво дорогою ціною, бо воно втратило майже половину свого боевого складу в убитих та ранених. Довелося дві піші сотні, з якими Стрільці входили в бій, з коло 300 бойовиками стягнути в одну під проводом Івана Чмоли у складі ледве 170 Стрільців. Наполовину перебита була теж сотня Стрелецьких скорострілів, яку з 8 скорострілів стягнуто в п'ять. Хто поліг в Києві зі Січових Стрільців? Невідомо. Лише кілька прізвиськ осталося в пам'яті: Василь Семень, колишній УСС, студент львівського університету, дуже здібна й загальнолюблена молода людина; молодий студент, колишній УСС., Роздольський, із батьків, що втратили всіх своїх трьох синів у війні за українську державність у 1918 і 1919 рр.; Іван Грицюк; Гриць Матійчин зі Стрийщини; Стецула, що поліг на горі св. Володимира, кинувшись сам один із багнетом на п'ятьох большевиків; Меленчук, незнаного імени й роду, — та й тільки. Скрізь по вулицях валялися Стрелецькі трупи, яких не мали коли підбирати Стрільці, що самі падали з втоми у бою. Кияни ж показували на ці трупи: „Ось іще один чехо-словак лежить. Так йому й треба. А чого ішов, куди його не кликали?”...

Після боїв Стрелецьке Командування наказало підібрати стрелецькі трупи, що лишилися були ще на вулицях. Але їх уже не встигли поховати Стрільці. А сам список поляглих Січових Стрільців пропав кілька днів пізніше під час відступу з Києва.

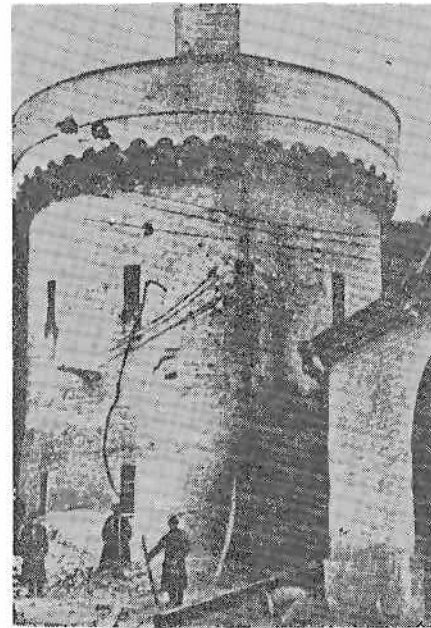
З усіх моментів, що складались на джерело Стрелецьких успіхів, найбільшу роль відіграла їхня систематичність і плянове керівництво згори. Стрелецькі відділи повинні були по змозі не залягати, а безупинно йти на пролом, рвати таким чином зв'язки

ворожого фронту, використовувати неминуче на випадок пролому заміщення ворога й негайним криловим ударом валити весь його фронт, поки він зможе покинути загрожені відтинки. Отже була це боротьба не за поширювання власного терену, а за повне знищення противника. Схематично Стрілецький наступ виглядав так: наступальний відділ виділює зі себе лише нечисленну стежу 10-20 багнетів завше бодай з одним, а то й двома й трьома скорострілами. Ударна стежа посувається вперед двома боками вулиці під безупинним прикриттям скорострільного вогню. Під час наступу скоростріли повинні не вгаваючи сіяти по ворожій позиції, (барикаді, вікнах домів), або входити у двобій із ворожими скорострілами. Посувалися вони вперед під прикриттям вогню інших скорострільів, або дуже живої стрільби ударної піхоти. Бій рішає ударна стежа багнетами й ручними гранатами. Передумова вдалого наступу: його швидкість і несподіваність. Скорострільів уживалося з вікон домів і взагалі з підвищених місць лише під час власного наступу, і то рідко, щоби не спинялася швидкість їхнього посування вперед. Зрештою вони повинні діяти з рівня вулиці, особливо, щоби відбити ворожий наступ, бо тоді їх вогонь найкраще криє терен. Скорострільного вогню вживано з успіхом, щоби розбивати зачинені ворота ворожих будинків. Решта наступального відділу забезпечувала ближчий і дальший тил ударної стежі і ліквідувала залишені нею гнізда противників. Вона теж виділювала нові ударні стежі для крилових ударів. Поміж ударною стежею та її резервою і поміж усім наступним відділом і Стрілецьким штабом безупинний зв'язок підтримували малі стежі, які берегли безпеки на очищених уже вулицях і ліквідували усяке підозріле скупчення на них. Ударну стежу змінювала резерва по змозі якнайчастіше, зокрема зараз же після пролому, бо втомлений наступом боевик не може вповні використати пролому. Вимагається якнайбільшої ініціативи від провідника стеж і відділів та від кожного рядовика: „Не ждати на підкріплення, бо вже нема кого післати!“ Для доброго прикладу командири наступальних відділів звичайно йшли із ударними стежами.

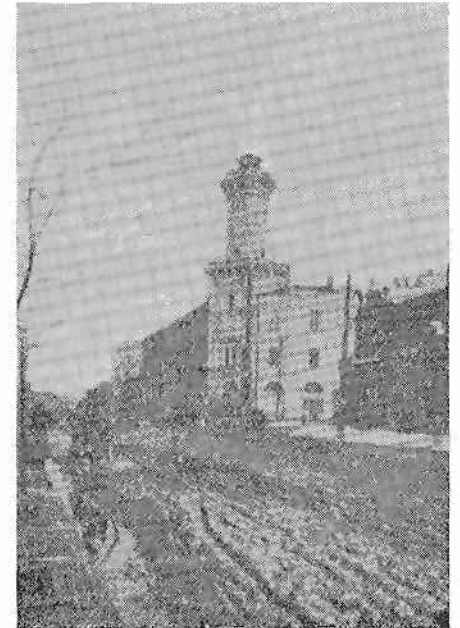
Стрілецький штаб старався безупинно керувати всім боем, завжди забезпечуючи собі хоч малу резерву. Стягав її частинами від тих наступальних відділів, що зустрічали слабший ворожий опір. Поміж наступальним відділом посилювалася з загальної резерви лише в крайніх випадках. Цілком на совісті штабу лежало постачання харчів і набоїв на фронт. Поки ця справа була як слід налагоджена, першої ночі Стрілецьких боїв командир усієї боевої акції Січових Стрільців Андрій Мельник, переглядаючи Стрілецький фронт,

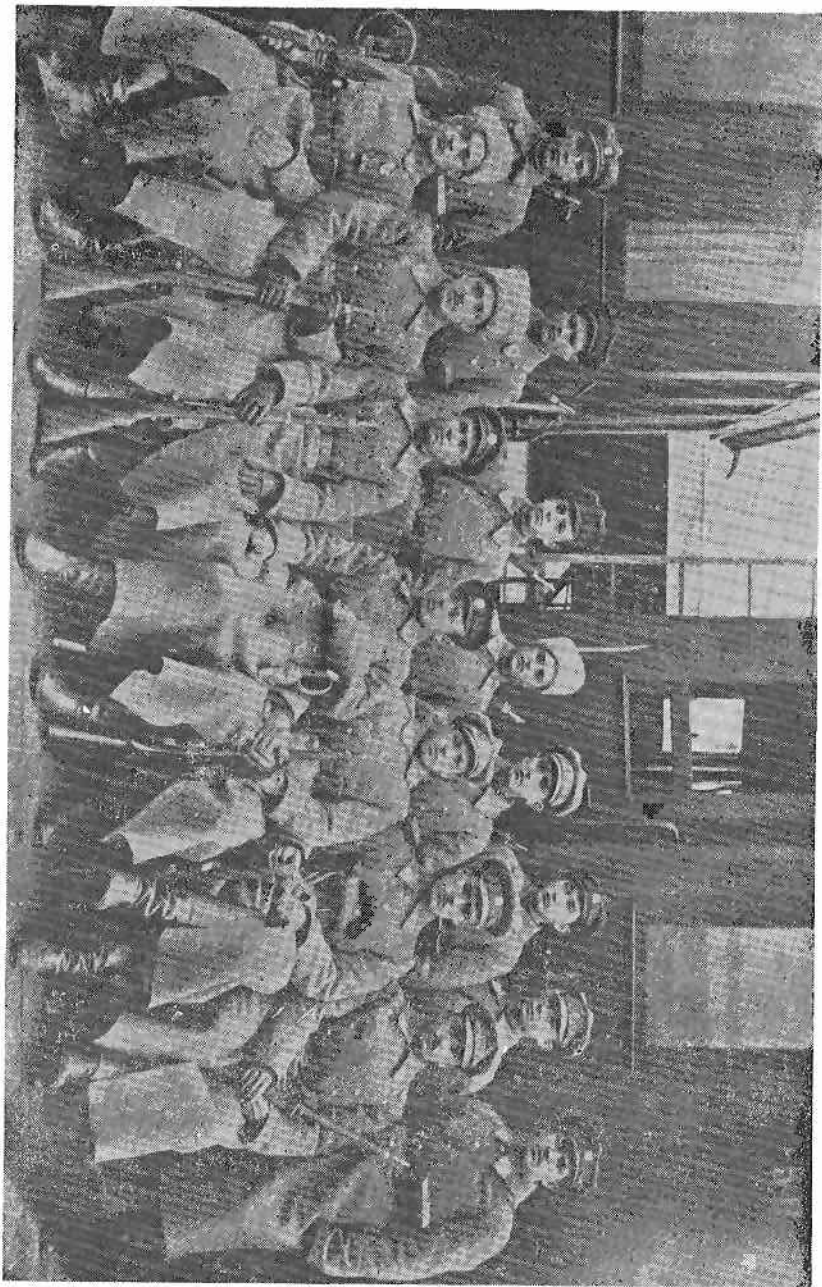
Штаб Гайдамаків Коша Слобідської України в січні 1918 року.
Сидять зліва направо: третій у ряді ген. Кирей, четвертий — Кошовий Отаман С. Петлюра, п'ятий — нач. штабу Коша сотн. О. Удовиченко.

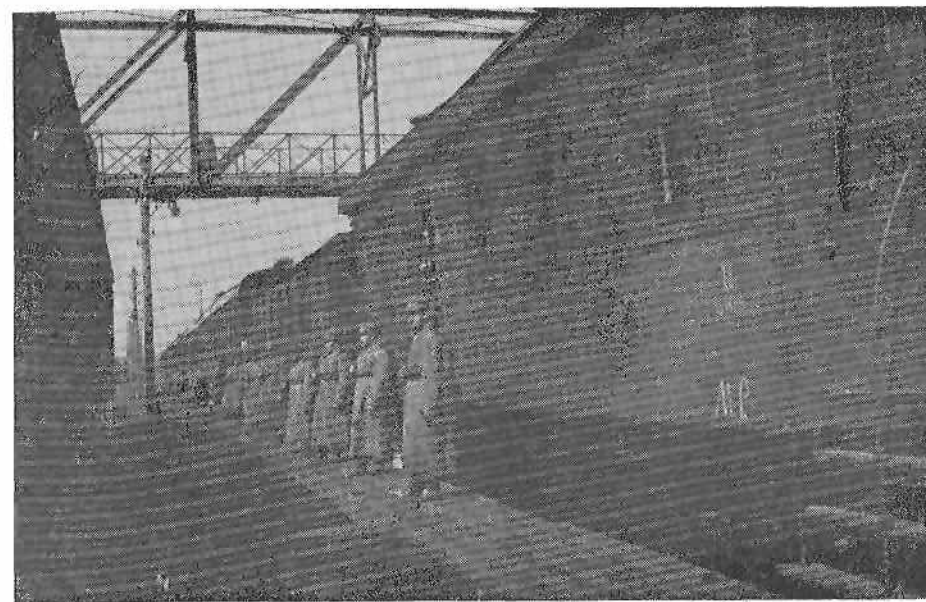
Київський арсенал.

„Старокиївська” станиця поліції.

Частина охорони Уряду України (г. зв. "Залізні Бригади").

Сійки СС при вагонах Уряду України.

Сотня СС на вправах.

на своїх плечах розносив теж харчі Стрільцям боевикам.

Така тактика мала на меті дати Січовикам багато наступальної рухливості й уможливити їм для рішальних ударів скупити теж більш-менш достатні сили. Повинна була також дозволити стягненим у загальну резерву Стрільцям хоч трохи відпочити. Але на практиці вся схема тактики Січових Стрільців у київських боях далеко не могла бути здійснена, бо Стрільці були занадто нечисленні. Тим то й відпочинок не був Стрільцям забезпечений так, як бажалося. Взагалі київські бої вимагали від Січового Стрільця надлюдської видержливості: якщо він не йшов в наступі ударної стежі, то мусів берегти спокій на здобутих вулицях, а в загальну резерву попадав рідко та на короткий час. Після останнього бою на Шекавицькім Цвинтарі Січові Стрільці вже так виснажилися, що взагалі були непридатні до бою.

Зорганізованість і пляновість Стрільцьких наступів, очевидно, давала Січовим Стрільцям величезну перевагу над численним, але мало рухливим і куди слабше зорганізованим, хоч інколи дуже завзятим противником. У наступках большевицькі повстанці звичайно не бували занадто грізні, але вперті були іноді в пасивній обороні. До того залюбки поміщували свої скоростріли високо на домах, через що не були в силі використати діяння їхнього вогню. Зрештою справність їхніх скорострільників далеко не дорівнювала Стрільцькій. Найбільшою ж помилкою большевиків була оборона з-поза барикад, які цілком не давали ніякої охорони перед Стрільцьким скорострільним вогнем. У рукопашних боях слабо здисципліновані большевицькі повстанці не видержували. Рішальним для всіх боєвих подій було те, що лише подольська большевицька група енергійно наступала. Заховані за укріпленням Арсеналу печерські большевики не могли його покинути, бо були зв'язані Богданівським полком, й тому не могли зі свого боку теж почати рішучий наступ. Отже не було наступальної співпраці окремих большевицьких груп. Інакше Стрільці програли б свій бій перед Подолом, хоч би й удвоє так добре боролися.

11.

Поки на вулицях Києва йшов бій, лівобережні українські частини скупчилися 1-го і 2-го лютого з-під Бобріка та Яготина в Дарниці, зірвавши за собою залізничні шляхи, щоб відтілювати на відсіч Українській Центральній Раді. Важке було їхнє положення. Московські большевицькі орди Муравйова були вже лише на віддалі дводенного маршу на схід від них, а шлях на Київ

був для них замкнений підміськими большевицькими повстанцями. Після наради старшин Лівобережного Коша й Січових Стрільців рішено негайно пробиватися на Київ, наступаючи на Печерський Арсенал двома колонами: правою здовж битого шляху з Броварів через Микольську й Передмостну Слобідку та Ланцюговий міст. 1-шу сотню Січових Стрільців Романа Сушка в повному складі, бо 1-ша її чота з-під Яготина долучилася до сотні в Дарниці, 177 багнетів, приділено в резерву правої колони, до складу якої входили ще: Курінь Дорошенківського полку 50 багнетів і Курінь Червоних Гайдамаків 80 багнетів при двох легких гарматах Гайдамацького Коша.

У боєвому порядку права колона вирушила з Дарниці 2-го лютого о 8 год. вранці та швидко зупинилася перед ворожим передовим відділом, закріпленим у півтора верстви на південний схід від Микольської Слобідки. Після короткого бою, в якому взяла участь теж одна Січово-Стрільцька чота, противник відступив і заліг на східнім березку Передмостної Слобідки, вперто обороняючи міст, що на Дніпровім рукаві поміж Микольською та Передмостною Слобідкою. Наказано було здобути той міст Дорошенківцям і Гайдамакам, але це їм не вдалося і вони мусили залягти з великими втратами, що доходили до 20 убитих і ранених. Тоді командир сотні Січових Стрільців із власної ініціативи пішов зі своєю тільки сотнею в наступ. При допомозі своїх, Стрільцьких, чотирьох скорострільів він швидким і рішучим ударом здобув міст і Передмостну Слобідку. Січові Стрільці втратили тоді 4-ох убитими, між ними Івана Белза з Грушева біля Дрогобича, й 8-ма раненими, а большевики лишили на побойовиську коло 50 убитих і ранених, 8 скорострільів важких та 4 ручні й 4 важкі гармати. Крім того 33 большевицькі повстанці попали в руки Січових Стрільців.

Після цієї важкої поразки противник залишив оборону головного Ланцюгового моста на Дніпрі, й коло 5-ої год. увечері доступ до цього мосту був обсаджений від Києва на правім березі Дніпра одною чотою Січових Стрільців. Наступу на Арсенал цієї ночі з 2-го на 3-го лютого не переведено, бо не було зв'язку з іншими українськими військами.

Дня 3-го лютого в 1-ій год. вранці сотня Січових Стрільців, оставивши для охорони мосту одну чоту з Андрієм Домарадським, перейшла на Печерськ перед Лавру. Перед нею ішов уже бій Гайдамаків, що рушили здобути Арсенал. Дивне положення було на Печерську: Арсенал і вся Московська вулиця були в руках большевицьких повстанців. Розкинуті в касарнях по всьому Печерську

різні московські частини стояли по боці большевиків, хоч у бій не дуже рвалися. Зукраїнізовані полки здебільша заявили „нейтралітет”. Завзято оборонялися в своїх касарнях лише Богданівці й учні юнацької школи, вірні Центральній Раді.

Отже здовж Московської вулиці пішли зранку Гайдамаки й Дорошенківці на Арсенал, здобуваючи дім за домом. Але мали такі важкі втрати, що швидко кинено туди сотню Січових Стрільців. Тут виявилася вищість міцно здисциplinованого й пляново керованого війська, Січових Стрільців, над заїмпровізованими відділами, зложеними з очайдушно хоробрих одиниць, у більшості старшин, що билися кожний на свою руку або вирішували справу гуртами. Ця сотня вжила іншої тактики, бо в неї не був такий важний поспіх, як під час Стрільцького наступу на Поділ: ударні її стежі не залишали за собою ніяких ворожих гнізд. Лише крок за кроком здобували Січові Стрільці Печерськ під прикриттям свого скорострільного вогню і здобували майже без втрат. Ось так надвечір наступальні відділи дійшли аж під пам'ятник Іскрі та Кочубеєві, маючи перед собою могутні мури Арсеналу. Тут під пам'ятником застали покинуті якоюсь військовою частиною важкі гармати. Відомий у російській армії артилерист генерал Кирій, що йшов у наступ з Гайдамаками, перший навів одну гармату на оточений грубезними мурами Арсенал і почав обстріл. Побачивши це, „нейтральні” гармаші найближчої касарні різних національностей і різних „суспільних поглядів”, для власної „артилерійської приемности”, взялися навипередки помагати ген. Кирієві. Швидко в могутніх мурах Арсеналу вибито вилом і туди вскочили Гайдамаки з Січовими Стрільцями. Поки запала ніч, значну частину Арсеналу здобуто в рукопашнім бою, що припинився щойно через нічну пітьму.

На цьому бої за Арсенал припинилися, бо вранці 4-го лютого большевицькі повстанці капітулювали. Січово-Стрільцьку сотню стягнуто в Михайлівський Монастир, де скупчувалося ціле Стрільцтво.

По полудні цього дня й уранці 5-го лютого Гайдамаки разом з іншими відділами, цим разом без Січових Стрільців, здобули іще три київські залізничні двірці.

Так зліквідовано большевицьке повстання в столиці.

12.

Але перед полуднем того самого дня, орда Муравйова стала безпосередньо перед Києвом на лівому березі Дніпра та поча-

ла обстріл столиці з важких гармат. Рівночасно вдалося большевицьким ватагам пройти по залізничнім мості на правий беріг Дніпра, відбити товарну залізничну станцію та перейти в наступ на Печерськ. Наново запала бій. Тут очевидним стало, що вже не сила виснаженим боями цілого тижня оборонцям Української Народньої Республіки відбити кількакратно сильніші й свіжі большевицькі сили.

Тоді Січові Стрільці отримали від уряду наказ забезпечити шлях відступу зі столиці на Житомир. До вечора 6-го лютого Січове Стрільцтво зосереджувалося в Святошині й обеззброїло там прерізні „нейтральні”, а то й явно большевицькі частини.

Тимчасом у Києві йшов нерівний бій. На столицю безупинно падали важкі гранати батарей Муравйова з-поза Дніпра. З безмежною самопосвятою билися на Печерську Гайдамаки. Вони мали наказ оборонятися до останньої краплі крові, бо наспіла телеграма, що саме підписується мир із Центральними Державами в Бересті Литовським, і, що столиця мусить остатися в українських руках, поки не буде підписаний мир. Так само люто билися і інші військові відділи, та навіть поодинокі громадяни-українці на товарній залізничній станції (Товарний Вокзал). У місті ж запанувала анархія. Іноді летіли кулі десь із домів. Це стріляли тільки що приборкані большевицькі повстанці, кожний на свою руку стріляв зі своєї домівки. У штабі Особливого Коменданта було деяке замішання, але він ще не тратив надії та видавав один наказ за другим із розпучливими плянами наступу. Тільки несила вже нікому їх виконувати.

Зомлілі руки борців за українську державність опускалися з крісом. Впродовж 7-го лютого большевики здобули Велику Васильківську аж по Хрещатик.

Тут штаб Особливого Коменданта утратив усі надії. Видав Січовим Стрільцям наказ забезпечити стежами шлях зі Святошина до центру столиці, щоб Центральна Рада могла безпечно покинути її. Уночі з 7 на 8-го лютого Центральна Рада покинула Київ, щоб під охороною Січових Стрільців податися в Житомир. За нею цієї ночі відступали рештки відділів, що боронили столицю. Чимало оборонців української державности, розкинутих по всьому місті, залишилося в Києві, бо через брак зв'язку і загальну метушню, спричинену відступом, їх про відступ не можна було повідомити. Чимало їх досвіта на другий день розстріляли большевики по одному, а то й цілими гуртами.

Жахливі дні тепер прийшли на столицю. Три дні гуляла большевицькі ватаги, розстрілюючи на вулицях тих, хто видався

їм підозрілий. Полягло, так начислюють, яких 3000 українців. Важко поплатилися теж „нейтральні” зукраїнізовані частини. Їхніх воjakів розстрілювали большевики на вулицях, бо „нейтральні” предкладали большевицьким ватагам друковані на червоному папері легітимації, приписані Центральною Радою для українських військ.

V. ПЕРШИЙ ВІДСТУП СІЧОВОГО СТІЛЕЦТВА З КИЄВА І ДРУГЕ ЗДОБУТТЯ СТОЛИЦІ

Відступ до Сарн. I. Батерія Січових Стрільців. Стрільцьке постачання. З німцями на Київ.

1.

Охороняючи уряд під час відступу зі столиці, Січово-Стрільцькі відділи прибули 13-го лютого в Житомир. У пригнобленій настрої відступали Січові Стрільці, але цей настрій вернувся до давньої бадьорости 9-го лютого, коли Стрільцям над Ірпенем була прочитана телеграма про укладення миру в Бересті, бо тим актом існування Самостійної Української Держави було признане іншими державами вперше від соток літ.

Тим часом звідусіль ішли московські збольшевичені ватаги, повертаючись з фронту. І так під Бердичевом загорілися незвичайно запеклі кількадевні бої поміж большевиками й Запорізьким Законом, який постав з об'єднання довкола нього всіх українських частин, що відступили з Києва. У тих боях поліг м. і. визначний старшина, командир батерії Запоріжців, сотник Савінський, майже з усією обслугою своїх гармат. Запоріжці пізніше підтримували його культ не менше високо, як Січові Стрільці пам'ять про Федя Черника. Не зважаючи на геройство, доказане в цих боях Запоріжцями, положення в Житомирі стало дуже непевним. Тому відпала думка, щоб із Житомира організувати війну проти Московщини, й рішено, що уряд буде пробиватися крізь хвилі збольшевиченої солдатчини через Коростень на Сарни назустріч німецьким військам, які українська Мирова Делегація в Бересті якраз закликала на підмогу Україні.

А пробивався уряд потягами під охороною Січових Стрільців. Авангардом ішла I-ша сотня Романа Сушка. Тут ішла „війна на залізницях”, характеристична для тогочасного розстрою взагалі всіх суспільних зв'язків, в якому кожна місцевість була окремишньою державою, що порядкувала собою, як знала. Як виглядала вона, показує „Коростенська справа”.

У Коростень прибув Стрільцький авангард зі завданням забезпечити шлях на Сарни та зірвати в 30 верствах від цієї станції

залізничні шляхи на Овруч, Київ і Новгород Волинський, бо з тих напрямків могли появиться большевицькі відділи. Авангард беззброїв численні ешелоны солдатчини, що були на Коростенській станції, й почав виконувати своє завдання. Чоти, що була вислана на Новгород Волинський, робітники залізничного депо не хотіли дозволити зірвати шлях і скликали мітинг, що змішався зі Стрільцями чоти. Тут відкись появилася у робітників зброя. Юрба почала хвилюватися. Коли ж командир чоти нарешті зорієнтувався в положенні, й хотів зібрати Стрільців разом, щоб або пробитися назад до сотні, або розігнати мітинг, обурена тисячна товпа кинулася на Стрільців, двох убила, чотирьох ранила та около 20 узяла в полон.

Інша Стрільцька чота, що стояла оподалік, у відповідь на те, почала перестрілку з юрбою, але з вини свого командира, збентеженого перевагою противника, заломилася й у безладді відступила. За нею кинулася тисячна юрба, й біля коростенського правобережного двірця загорівся дуже нерівний бій, бо Стрільцькі частини, вислані для зірвання шляху в інших напрямках, іще не повернулися були. Тимчасом у замішанні з коростенської станції вирвався один поїзд беззброєних солдатів у напрямку на Київ. Його спинила чота, що в 20 верствах від Коростеня якраз розбирала шлях і, скінчивши своє завдання, разом із затриманим поїздом подалася назад у Коростень. Прибула туди під ніч, коли для Стрільців, що боронили станцію, прийшла була вже скрутна хвилина. Але на вид довезеного поїзду беззброєних вояків, що саме в'їхав на станцію, юрба спинилася в наступі, бо прийняла його за нові підкріплення Січових Стрільців. Цей момент використав командир Стрільцького авангарду, й телефонічно зажадав від Робітничого Виконавчого Комітету: за пів години стягнути назад в депо повстанчі робітничі відділи, скласти зброєю й видати вбитих, поранених і полонених Стрільців, бо інакше — депо буде знищене вогнем важких гармат. Щоб скріпити вражіння, наказав двом паровикам з гуком і шумом їздити по станції, наче б то справді вантажилися тяжкі гармати. Як на те під час цієї небезпечної комедії на станцію в'їхав із Житомира поїзд з урядом. Але, на щастя, Виконавчий Комітет відповів, що приймає домагання і прохає лише, щоби продовжити реченець складання зброї; через 15 хвилин справді окремим поїздом прибули Стрільці взяті робітниками, а швидко потім робітничі відділи почали відступати. Рівночасно з Житомира підійшов головний поїзд Січових Стрільців разом зі штабом. Для переговорів наспіла робітнича делегація й вияснила, що влас-

тиво ціле коростенське повстання було непорозумінням, бо робітники не знали, чи Стрільці зривають шлях по наказу уряду чи самовільно. Випадкові повстанці справді без опору склали зброєю, й на цьому мирно і з однаковим задоволенням обох сторін скінчилася вся „коростенська справа”. Командирів чот, що в ній завинили, поставлено під суд і відібрано їм їхні назначення.

Тимчасом І-ша сотня Січових Стрільців поїхала далі й 19-го лютого вранці прибула на ст. Клесово під Сарнами. Тут довідалася, що містечко й станція Сарни зайняті большевицькими полками, м. ін. кількатисячним Кексгольмським полком. Тож непомітно сотня обсадила увечорі залізничний міст на Случі перед Сарнами, чекаючи на головні Стрільцькі сили. Вночі вдалося сотні зв'язатися телеграфом із одним українцем телеграфістом, що робив службу на станції в Сарнах, і таким робом безустанку отримувати від нього відомості про те, що там діється. Так наспіла відомість, що большевики видко довідались про відступ Української Центральної Ради на Сарни, бо вислали технічний поїзд з узброєною залогою і двома паротягами, щоб зірвати міст на Случі. Поки командир сотні міг видати накази, цей поїзд підійшов аж до семафору сарненської станції. В цьому місці стояла висунена стежа трьох Стрільців: Петра Дупака, Крота й Сютрика, що мала наказ слідкувати, що діється впереді, але ніяк не виявити своєї присутності. Побачивши поїзд стежа згідно з наказом залягла у рові при залізниці. Тимчасом большевицький поїзд чогось спинився, і смуга світла впала з одного відчиненого вагону якраз на стежу. З вагону питали: „Хто це?” — й прицілювалися з крісів. Тут вістун Петро Дупак у мить зорієнтувався в положенні, і не відповідаючи, закричав до Стрільців: „За мною!” Всі три зірвалися, і під ворожим обстрілом вскочили на паровик, що позаду потягу. Дупак наказав обом Стрільцям, стоячи по обох боках паровика, стріляти здовж усього поїзду, а сам примусив смертельно переляканого машиніста на всіх парах пхати поїзд до мосту на Случі, занятого Стрільцями. В поїзді зчинилася страшна паніка, большевики вискакували з вагонів під кулі Стрільців. Поїзд зупинився біля чоти, що боронила мосту, і вона взяла в полон ще 8 большевиків, що не встигли втекти. (Стрільць Петро Дупак був пізніше командиром чоти в 5 пп. СС. Завжди відзначався незвичайною хоробрістю. Поліг у 1919 році під Бердичевом). Так зліквідовано спробу висадити міст, але присутність Січових Стрільців була відкрита. На станції Сарни вмить погасли світла. Тут над'їхав імпровізований Стрільцький панцерний поїзд із Коростеня з одною гарматкою. Отримавши таке підкріп-

лення, командир Стрілецького авангарду почав боеву акцію проти Сарн від телеграфічного ультимату під адресою „большевицького командира”: скласти негайно зброю. Ультимат викликав на стації величезну паніку. Тут прибув уряд із головними Стрілецькими силами й користаючи з паніки противника, обі Стрілецькі сотні зі скорострільним і гарматним вогнем пішли у наступ. Після короткого бою II-га сотня під проводом Івана Чмоли зайняла Сарни. Большевицькі ешелони почасті втікали на Лунинець (напр. Кексгольмський полк), а почасті склали зброю.

2.

Боем під Сарнами скінчилася своєрідна „війна по залізниці”, ведена потрохи зброєю, а потрохи хитрощами. У цьому бою вперше взяла участь Стрілецька легка батарея. Зав'язком цієї батареї був відділ Стрілецьких гармашів, що, відступаючи з Києва, мав 12 рядовиків і робив службу піхотинців. Під Житомиром удалося Романові Дашкевичеві і його помічникові Михайлові Курахові роздобути в якійсь дезорганізованій давній російській гарматній частині чотири легкі гармати з передками й набійними скринками, 60 коней і кілька вагонів вівса і сіна. У відповідь на це Стрілецьке Командування приділило до відділу гармашів 37 учнів Коростишівської учительської семінарії, що пристали були до Січового Стрілецтва. Тоді Роман Дашкевич перейменував свій відділ на „I батарею Січових Стрільців”, і разом з Михайлом Курахом почав артилерійський вишкіл без уваги на все, що довкруги діялось. За кілька днів по тім, як сформувалася „батерія”, вона „муштрувалася” вже в бою під Сарнами. Ту „муштру” продовжувала потім у сутичках під Антонівкою, Німовичами, Корнилівкою й Олевськом, де Січові Стрільці, щоб забезпечити Сарни, обеззброювали всякі тамонні збольшевичені відділи.

3.

Подібно, як батарея, формувалося теж незалежне Стрілецьке постачання. Не маючи ні обозів, ні запасів, ані навіть похідних кухонь, Стрілецтво опинилося після відступу з Києва цілком без постачання: за ним їхав лише один віз з набоями й ручними гранатами й один з хлібом і цукром. Брак бази, на яку б відступала тогочасна українська армія, вимагав від Січових Стрільців, щоб самостійно забезпечилися всім потрібним, везучи запаси з собою.

Це завдання доручено Іванові Данькову. Виконати його він зміг лише тому, що вся Україна була базою колишньої велетенської російської армії. Прецінні скарби всякого воєнного матеріялу, впродовж літ громаджені для повного забезпечення кількамільйонових армій на довгий час, були розміщені величезними магазинами по всіх більших містах і залізничних станціях України. Під час завірюхи, що оце пішла по всій Україні, усе це велетенське військове майно почало пропадати, грабоване і здеморалізованою солдатчиною і самим населенням. Щоб скільки можна спасти не лише для самого Січового Стрілецтва та для добра його розвитку на майбутнє, але й для інших частин майбутньої української армії, Стрілецьке Командування за дозволом уряду наказало Стрілецькому постачанню робити якомога більші запаси. Відсіль уже в Сарни Стрілецьке постачання тягнуло за собою 60 вагонів усякого військового добра, набраного з залізничних магазинів і військових поїздів. Із Сарн назад у Київ Стрілецьке постачання прибуло вже з чотирма довжезними поїздами запасів, разом яких 200 вагонів. Збирання цих запасів було неминучим злом тогочасної розрухи, хоч пізніше дозволило на швидкий ріст Стрілецтва, якому брак воєнного матеріялу не клав межі, за винятком хіба браку готових одягів. Наслідком цього зла був брак ощадности і те, що частини постачання були нерозмірно зачислені в порівнянні з фронтowymi частинами. Стрілецьке Командування мусіло потім багато доложити старання, щоб упоратися з тими хибами.

4.

Поки Стрілецька батарея в сутичках „муштрувалася”, а Стрілецьке постачання збирало запаси, від Маневич до Сарн підходили німецькі частини. Першим українським військом, що зустріло їх, були ті самі Січові Стрільці, які недавно мріяли, що зустрінуться з німцями — лише в бою за австрійську займанщину українських земель. Відступаючи перед німецьким напором з-під Маневич, якась большевицька частина наскочила під Сарнами на Січових Стрільців. Тут Стрільці зустріли її так, що вона воліла — завернути назад до Маневич до німців. За нею погнався заімпровізованим панцерним поїздом з одною гарматкою Стрілецький відділ під проводом молодшого стрілецького гармаша, старшини Олекси Пилькевича, і доїхав аж до Маневич, де оваційно привітали його німецькі війська.

З німецькими військами почався тепер поворот у Київ. Аван-

гардом кількасоттисячної німецької армії, що йшла в Україну, скрізь повинні були стати українські частини. Вони, а не німці, повинні були з боями очистити Україну від московських большевицьких займанців, а завданням німців мало бути лише розставити свої залоги для втишення внутрішнього безладдя.

По шляху Сарни-Київ повинні були наступати Січові Стрільці й Гайдамацький Кіш з Симоном Петлюрою на чолі з завданням: їхати потягами вперед якомога швидше, щоб большевики не мали часу нищити залізничного шляху. Для цього сприятлива була паніка у большевиків на вістку про німецький похід. Тому поспішно відступали большевицькі ватаги, здаючи одну станцію за другою, інколи вже після декількох гарматних вистрілів. З наскоку в сутичках, в яких залюбки „муштрувалася” Стрілецька батарея, були взяті Коростень, Тетерів і Бородянка.

Рішучий опір поставили большевики щойно під Колонією Северинівкою біля Бучі на західньому березі р. Ірпень під Києвом, де боронили залізничного мосту на цій ріці. Большевики спинили тут наступ Гайдамаків важким артилерійським огнем і самі перейшли в грізний протинаступ. Положення врятувала I-а сотня Січових Стрільців, перейшовши в свою чергу з резерви в наступ. Ударом на багнети вони відкинули ворога поза Ірпень. Обхід II-ої Стрілецької сотні через Романівку в ліве крило ворога примусив його залишити теж і цю позицію. В боях взяла дуже визначну участь Стрілецька батарея.

Після цього бою большевики вже більше не обороняли Києва; 3-го березня 1918 року Січові Стрільці з Гайдамаками, за якими у віддалі кількох годин походу тягли німці і Запоріжці, ввійшли в столицю. Привітало їх загальне захоплення київського населення, бо за три тижні свого перебування в столиці большевики успіли страшно населенню дошкулити. Квітами привітав Січових Стрільців Київ, і була це хвилинка, коли здавалося, що погідне майбутнє лежить перед українською державністю.

VI. СІЧОВЕ СТІЛЕЦТВО У КИЄВІ ПЕРЕД ГЕТЬМАНСЬКИМ ПЕРЕВОРОТОМ

Умовини формування Січового Стрілецьтва після повернення в Київ. Запасний Курінь Січових Стрільців. Піхота й артилерія, санітарна справа і постачання Січових Стрільців. Командування і старшинський кадр Січових Стрільців. Січові Стрільці і громадянство.

1.

Укладення Берестейського миру й похід німців в Україну га сподіванки, що для української держави тепер настане довший період мирної праці, примусили Стрілецьку Раду ще в Сарнах призадуматися, чи Січове Стрілецьтво, організоване під гаслом боротьби проти Австрії, повинно далі існувати. На це питання Стрілецька Рада рішила, що поки в Україні зорганізується місцева армія обов'язкової військової служби, Стрілецьтво не повинно розходитися, а повинно збиратися далі. Це рішення здійснено після повернення в Київ.

Умови організації Стрілецьтва були тепер незвичайно сприятливі. Німецька залога принесла повне заспокоєння столиці, і вона швидко набрала вигляду центру великої держави. Так само заспокоювався весь край. Правда, в першій половині березня 1918 р., на повітах іще не успіла зорганізуватися влада, й там іноді були ще грабежі, душегубства й крадежі, але ці останки безладдя скрізь поволі миналися. Для береження ладу всюди організувалася міліція. Поруч неї розташувались невеличкі німецькі відділи навіть у повітових містечках. Громадянство відіхнуло після страхіть останнього часу, і прийнялося за звичайну працю. Глухе побоювання за землю йшло, правда, між селянством із приводу німців, але німці покищо цілком не встрявали в місцеві справи й вели себе дуже коректно: німці щойно орієнтувалися в положенні, а населення до них привикало.

До цих сприятливих умов спокійного життя слід додати незвичайно прихильне ставлення уряду до Січового Стрілецьтва. Під час останніх подій воно виявило себе вірною підтримкою уряду і високо боевою та здисциплінованою частиною, яка ніколи не

дозволяла собі на ніяке свавілля супроти населення. Тому уряд рішив вибрати якраз Січових Стрільців як гвардію війська України, залишаючи їх у Києві і йдучи назустріч усім бажанням Стрільцтва в справі його організації. Всі ж інші українські частини, що об'єдналися були в Дивізію (потім Корпус) Запоріжців, майже не спиняючись у Києві, погналися за більшовиками далі на Лівобережжя, де Запоріжці й тоді, і пізніше, не раз успіли виявити себе частиною, що вміє з великою самопосвятою боротися за українську державність. І так: для Січового Стрільцтва осталась лише гарнізонна служба у столиці, та й то не важка, бо лише біля найважливіших державних установ. Усяку ж іншу службу несли в Києві німці й окремі вартові сотні. Були це, очевидно, вимріяні умови для формування.

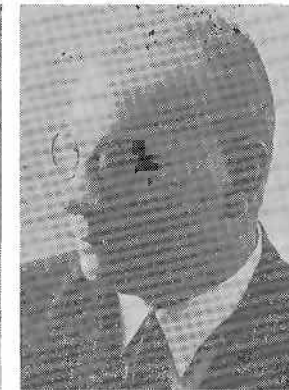
Використовуючи ці умови, Січові Стрільці взялися за інтенсивну організаційну працю. Центр ваги Січового Стрільцтва перенісся тепер на запасну сотню, бо вона формувала нові Стрільцькі сотні й відділи та поповнювала давні. Наплив охотників до Стрільцтва пішов такий великий, що швидко I-ий піший курінь доповнився до чотирьох сотень і почалося формування II-го куреня. Уже 10-го березня 1918 року вийшов перший наказ до першого пішого полку Січових Стрільців. Разом із тим давню нескладну організацію запасної сотні удосконалено й переіменовано її в Запасний Курінь Січових Стрільців.

2.

Величезний наплив охотників уявляв собою значну небезпеку для Січового Стрільцтва, бо в нього тепер не стало тих більш-менш певних засобів гуртувати лише що ідейніший, державно-свідомий і боевий елемент, як було давніше: перспективи участі в війні проти Австрії й безнастанної боевої готовості. Спокійне й матеріально дуже добре забезпечене життя в столиці манило тепер усякий елемент. Підібрати більш-менш пригожий для Січового Стрільцтва матеріял повинна була окрема канцелярія при Запаснім Курені. І так: без ніяких дальших розмов у Січових Стрільцях віддаювали тих, хто починав з того, що інформувався про матеріяльні умови служби в Січових Стрільцях. Тут відпадала величезна більшість колишніх солдатів і старшин російської армії, що досі мирно проживали біля магазинів різних колишніх російських частин, а тепер шукали легкого хліба в українських формаціях, бо український уряд почав був дуже енергійно ліквідувати їхні давні частини. Також віддаювали всякий чужонаціональний

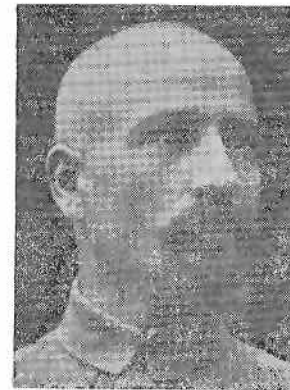
Сотн. І. Андрух

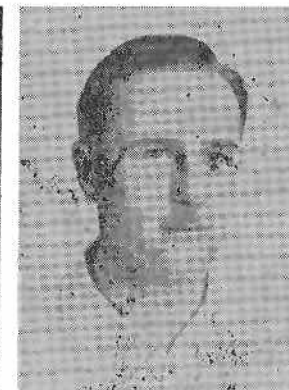
Сотн. Д. Бурко

Сотн. Д. Герчанівський

Сотн. Г. Гладкий

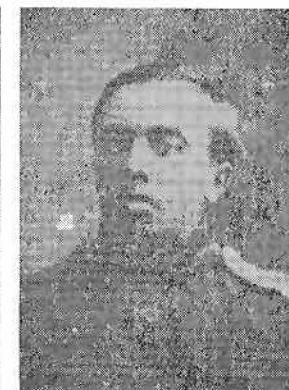
Сотн. Є. Зиблікевич

Сотн. І. Кичун

Пор. Б. Збудовський

Хор. П. Сагайдачний

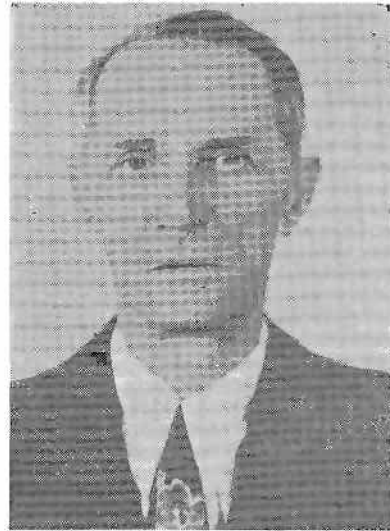

Хор. Мирослав Талпаш

Сотн. Ф. Мамчур

Сотн. А. Сава

Чет. Р. Харамбура і чет. М. Маренін.

Сотн. А. Бялий і чет. Сташинський

Полк. О. Жуковський,
військовий міністер УНР у 1918 р.

Українські делегати на мирову конференцію в Бересті в переїзді через Львів.

Мирова конференція в Бересті. Делегат України М. Любинський відповідає дел. Росії Л. Троцькому.
(Малюнок арт. Шворштєдта, співробітника німецької Пресової Кватіри.)

елемент, хіба, що даний охотник дуже подрібно з'ясував свої безсумнівно ідейного характеру мотиви вступлення в Стрільцтво. Далі відкидали тих російських чи австрійських старшин, що не заявили повної готовності служити в Стрільцтві від рядовика. Потім приходила черга на тих, чия моральна вартість видавалася підозрілою.

Для того заводили з охотником розмову, і розпитували про все його життя та про причини, чому хоче вступити до Стрільців. Після того розказували охотникові про сувору дисципліну в Стрільцтві й вимагали, щоб надумався і ще раз прийшов. Багато не приходило більше. Нарешті відбирали від охотників всі посвідки, легітимації й документи, що були при ньому, й віддаювали тих, хто мав більше ніж одно прізвище в кишені, — якщо такий видержав аж до цієї проби. Аж тоді доставлювали охотника до лікарських оглядин, під час яких іще й лікар проганяв декого. Щойно після цього всього вписували охотника, й давали йому до підписки відповідні зобов'язання.

Прийнятих охотників відбирав окремий старшина, що вів їх у купальню, де вони підстригалися, як кому подобалось, і купалися, відбирав їхню одіж до магазину й видавав новий одяг і білизну. Після того охотників розділювали по родах зброї і розсилали до відповідних Стрільцьких частин для вишколу. Здебільша призначували їх все таки до піхоти, бо Стрільцьке Командування виходило з засновку, що піхотинський вишкіл найшвидше дисциплінує вояка. Непіхотинні частини ще раз відбирали найбільше пригожих для себе охотників, завертаючи неприйнятих у піхоту. Найпильніший підбір переводив для Стрільцьких скорострільів Федь Черник, їхній командир, бо якраз від Стрільцьких скорострільників вимагали найбільш очайдушної відваги в боях.

З новоприйнятими починали вишкіл зразу таки в Запаснім Курені в сотнях по 200 людей кожна, які до кінця вишколу зменшались через дезерцію і видалявання пройдисвітського елемента до 160-170 охотників. Дуже гостру муштру ведено зараз із першого дня вишколу. Без уваги на всякі підписані охотником зобов'язання, що служитиме не менше пів року і що за непослух прийме всякі кари, тут викидали зі Стрільцтва всякого, хто при ближчій розгляді показався хоч трохи підозрілим, або виявляв хоч найменшу охоту не дотримати підписаної умови. Запасний Курінь був доволі справною машиною для підбору поповнення Січового Стрільцтва; і не диво, що нові Стрільцькі сотні дуже швидко майже нічим не відрізнялися від двох перших та що, їх здисциплінованість від того не слабула. Запасний Курінь скла-

дався з одностайно й обережно підбраного, у великій більшості ідейного та державно-свідомого елемента.

Для поповнення Стрілецтва добрими підстаршинами при Запаснім Курені була суворо ведена школа підстаршин, в яку йшли найкращі рядовики давніх сотень. Туди ж на деякий час приділювали колишніх російських і австрійських старшин, прийнятих у Стрілецтво. Їх зараз же після вивчення Стрілецької муштри, що значно різнилася від російської, призначували підстаршинами в сотнях, а швидко після того звичайно йменували Січово-Стрілецькими старшинами. Тих колишніх старшин окупаційних армій, що не могли пройти цієї, для них важкої, проби, відпускали зі Стрілецтва без ніяких труднощів, якщо хто собі цього бажав.

Окремою частиною при Запаснім Курені була Евіденційна Канцелярія, що повинна була збирати дуже подрібні дані про кожного Січового Стрільця.

Пляновано заснувати окрему школу старшин Січових Стрільців, в яку ввійшли б інтелігентні й заслужені давні Стрільці. Тут Січові Стрільці мріяли про те, що їм судиться дати зав'язок школи, яка виховає найкраще молодше старшинство всієї майбутньої української армії. Цьому плянові не дав здійснитися — гетьманський переворот.

Організацію Запасного Куреня вів Василь Кучабський зі своїм помічником Дмитром Герчанівським. (Перший мав уже тоді ступінь сотника, а другий — значкового [поручника] — Ред.)

Праця у вже сформованих піших сотнях та інших Стрілецьких частинах перетворювала охотників у Січових Стрільців. Відбувалося воно швидко, бо в Стрілецтві з його революційними традиціями й організаційними засадами не було мертвої „казьонщини”. Вона кінчалася на гострій муштрі і на тому, що зверталось дуже пильну увагу на чепурність і лад у помешканні та того самого безоглядно вимагалось від одягу й зверхнього вигляду Стрільця. Але гостру муштру й інші фахово-військові навчання не ведено занадто довго, пильно звертаючи увагу, щоб бадьорий і юнацький настрій під час цього не покидав Стрільців. Тому вгамовувано всяку грубу поведінку підстаршин. Дбайливість за добрі матеріальні умови життя Стрільця й привітливе ставлення до нього було першим обов'язком старшин. Понад те у всіх Стрілецьких частинах йшла дуже пильна культурно-освітня праця, яка починалася з охотником зразу з першого дня. Курси для неграмотних, читальні й бібліотеки, виклади й розмови, побування у столичних театрах, — усе те, поширюючи його світогляд, давало Стрілецькому рядовикові стільки нового, цікавого, йому незна-

ного, що він мусів — закохуватися в Стрілецтві, й поза ним забувати про дім і батьків. Газети й політичні дискусії були дозволені. Вони разом із лекціями про устрій держави й права та обов'язки громадянина повинні були виховувати не лише вояка, але й громадянина. Тим то ніяка большевицька агітація Січовому Стрілецтву не була страшна. Усе те, і військове і освітнє і громадянське виховання Стрільця мало на меті плекати в ньому почуття особистої й Стрілецької честі, на якому й опертися повинно було розуміння Стрільця, що йому можна, а чого не слід робити. Однак воно вимагало дуже впертої праці й прикладу старшин. А вони працювали не лише „в урядових годинах”, але бували при своїх Стрільцях теж і під час їхніх розваг. Усі ж жили в касарні біля своїх сотень і їли те, що й їхні Стрільці, зі сотенного кітла. Стрілецьке Командування й командири куренів давали підлеглим старшинам лише найзагальнішу програму праці. Зрештою старшинам була дана повна воля підбирати в своїй праці такі методи, які вважатимуть за найдоцільніші. Це повинно було дати Стрілецтву всебічні досвіди, з яких найліпші можна б було в майбутньому взяти як обов'язкові для всього Стрілецтва. Тому „традиційні” звичаї поодиноких Стрілецьких частин значно від себе різнилися. У деяких сотнях доходило навіть до того, що в них був „освячений традицією” звичай, що командир сотні завжди зрікався свого права судити провини та віддавав їх під розгляд „Стрілецького Суду”, складеного з самих тільки рядовиків¹¹⁾ і в неприсутності старшин. Ось так творився „справжній Стрелець”. В таких умовах за дисципліною і доброю поведінкою Стрільців слідкував уже не тільки старшина, а й сам рядовий Стрелець.

3.

Ось так у кінці квітня 1918 року в Києві стояв полк Січових Стрільців із трьох куренів по чотири сотні в 160-170 багнетів кожна. Командиром I-го куреня в тому часі був Роман Сушко; 2-го Іван Чмола, чотири останні сотні належали ще до Запасного Куреня. Командирами сотень були: Андрій Домарадський, Осип Думіч, Іван Рогульський, Микола Загаєвич, Іван Андрух, Микола Бісик, Федь Мамчур, Мирон Маренін, Дмитро Бочан і Іван Чорниш.

В тому часі до полку належали дві сотні скорострільів по 8

¹¹⁾ Був тільки один і одинокий такий випадок і про нього тут мова нижче у 5 підрозділі.

кожна, обидві під командуванням Федя Черника. Найдобріший Січовий Стрелець служив при скорострілах. Повне число коней і першорядний технічний матеріал дозволяли скорострільним сотням кожної хвилини рушити в бій, якщо б була потреба. Проектовано поповнити 1-ий полк ще двома скорострільними сотнями. Зі старшин скорострільчиків слід згадати: Василя Соловчука, Михайла Турка, Василя Глову, Богдана Збудовського, Миколу Василенка й Федя Купранця.

Останньою частиною 1-го пішого полку Січових Стрільців була кінна розвідка коло 50 шабель під командуванням Франца Бориса. Формуванню Стрелецької кінноти стояв на перешкоді брак коней.

Перша батарея Січових Стрільців розвинулася була до кінця квітня в гарматний дивізіон двох легких батарей. Великий організаційний хист тут виявили сотник Роман Дашкевич і його помічники Михайло Курах та Комаровський. Стрелецькі гармати були найкраще одягнені й відживлювані з усіх Стрелецьких частин. Великі магазини всякого добра забезпечували формування на довгий час. Коні й технічний матеріал відповідали вимогам походів і боїв. При дивізіоні працювали всі майстерні, які лиш були потрібні. В Стрелецькій артилерії найкраще була поставлена культурно-освітня праця. Курс для неграмотних, курс всебічної загальної освіти, хор, драматичний гурток, читальня з усією київською пресою, бібліотека поверх 2000 книжок, доповіді й дискусії, три рази на тиждень котрийсь зі столичних театрів, прогулянки по місті, церквах і музеях — ось аж занадто люксове поставлення освітньої справи. В плані було формування ще одної важкої й одної кінногорної Стрелецької батареї. З гарматних старшин слід ще згадати: Олексу Пилькевича й Грицинюка.

Пильна праця йшла теж при організації медичних пунктів із досвідченими санітарями та двох шпиталів: похідного й постійного. В постійний Стрелецький шпиталь стягали всіх Стрільців, ранених у боях за Київ, які переховувалися після відступу Січових Стрільців із Києва, в різних місцевих шпиталях. Їх оточили великими вигодами й лікували якмога старанніше. Організацію цієї справи вели лікарі д-р Кость Воевідка й д-р Іван Рихло. Пляновано заснувати Стрелецьку санаторію й дім інвалідів.

Частина постачання під проводом Івана Данькова порядкувала й доповнювала величезні Стрелецькі магазини. Крім того вишколювано весь Стрелецький апарат постачання.

4.

1-им полком СС командував штаб на чолі з Євгеном Коновальцем. Технічно - організаційну працю вів Андрій Мельник зі своїм помічником Михайлом Матчаком та ад'ютантом Грицьком Гладким¹²⁾. Стрелецьке Командування мало ще завдання підбирати й іменувати Стрелецьких старшин. Тут Січове Стрілецьтво не пішло по лінії думок тогочасного українського військового міністерства, яке плянує творення не постійної армії, а народньої міліції, не признавало старшинам військових ранг, а означувало старшинські ступені відповідно до посади, яку даний старшина в даний момент займає. Вважаючи, що ця система шкідлива для підбору тривкого й доброго українського старшинського кадру, тут Стрелецька Рада рішила залишити в Січовому Стрілецьтві старшинські ранги та обережно й самостійно творити окремішній Січово-Стрелецький старшинський кадр. При підборі Стрелецьких старшин треба було вживати подвійної контролю. Кандидатом на Стрелецького старшину міг був стати лише той, що проти його військового й загального знання та особистого характеру ніхто в Стрелецькій Раді не підніс ніякого закиду. Якщо закидів не було, запитували повний збір Стрелецьких старшин, чи ніхто з них не має ніяких зауважень щодо особистої честі кандидата й прийняття його за товариша-старшину. Якщо й тут ніякого закиду не було, Стрелецьке Командування іменувало даного кандидата хорунжим Січових Стрільців. Підвищення ступеня старшин залежало тільки від їхніх військових здібностей. Але при підношенні старшинських ступенів Стрелецьке Командування поводитися назагал дуже обережно. Вже йменованій старшина Січових Стрільців міг втратити свій ступень лише на підставі засуду за якусь провину.

Швидкий розріст Січового Стрілецьтва після повернення в Київ примусив Стрелецьку Раду¹³⁾ не поводитися у підборі старшин так обережно, як вона бажала. Її замисл був уповні здійснений щойно пізніше в Білій Церкві, де Стрілецьтву вдалося зложити повнотою свій старшинський склад.

У кінці квітня 1918 року Січове Стрілецьтво складалося у трьох четвертинах з галичан і в одній з наддніпрянців. Між ними

¹²⁾ Михайло Матчак був ад'ютантом полку, а Гриць Гладкий — начальником полкової канцелярії. — Ред.

¹³⁾ Не Стрелецьку Раду, а Команду полку.

не помічувалась ніяка різниця: всіх швидко опанував однаковий Стрілецький дух.

5.

З громадянством Січове Стрілецтво мало нагоду близько стрічатися лише в дуже неприємних умовах — під час актів обеззброювання, до яких Січові Стрільці були вживані поруч з німцями і в самій столиці і на повітах Київщини, зокрема там, де адміністрація ще ніяк не могла упоратися з безладдям. Ніде під час цього неприємного завдання Січові Стрільці не ввійшли в конфлікт із населенням. Іноді траплялось, що самою своєю появою й ставленням до селян Січові Стрільці переконували їх, що треба самим позносити зброю, щоб ось так забезпечити спокій і лад. Як розуміли своє завдання Січові Стрільці і чим взагалі трималося Стрілецтво, показує такий випадок: під час обеззброєння Обухова на Київщині якісь два стрільці пограбували місцевого рабана. Винувників ніяк не можна було відкрити, бо рабін, боячись пімсти їхніх товаришів, відмовився їх виявити. Але жидівське населення прийняло це за умисне небажання командира чоти покарати грабіжників і післало в Центральну Раду окрему делегацію зі скаргою на „неможливі утиски”. Тим часом серед Стрільців чоти кипіло: вони заявили своєму командирові, що не повернуться в столицю, поки не змиють ганьби, що впала не лише на них самих, а й на ціле Січове Стрілецтво. Цілком випадково самим таки Стрільцям удалося нарешті відкрити винувників провини. В сотні, до якої належала ця чота, був „освячений традицією” звичай Стрілецького Суду. В неприсутності старшини, командира, самі Січово-Стрілецькі рядовики відбули суд, склали протокол, у якому навели мотиви засуду, й засудили обох своїх — як дослівно сказано в протоколі — „колишніх товаришів” на смерть. Тепер іще раз пішли жидівські делегації, прохаючи цим разом — помилування. Не допомгло. За дві години після засуду обидва грабіжники були розстріляні.

Ось так Січове Стрілецтво, в якому самі Стрільці-рядовики дбали про дисципліну, успіло за не цілі два місяці розвинутися з двох піших сотень, одної скорострільної та одної батареї в могутню частину, що начисляла коло 3000 міцно здисциплінованих й високо боездатних вояків. Вимагало воно від організаторів Січового Стрілецтва — старшин і його ідейних провідників з-поміж рядовиків — вкласти всю їхню душу в свою працю. І тому великою особистою трагедією було для кожного Січового Стрільця складення зброї, до якого вони були примушені гетьманським переворотом.

VII. СІЧОВЕ СТІЛЕЦТВО ПІД ЧАС ГЕТЬМАНСЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ

Причини гетьманського перевороту. Підготовка перевороту.
Січове Стрілецтво під час перевороту. Складення зброї
Січовими Стрільцями.

1.

Впродовж квітня 1918 року щораз виразніше почало зарисовуватися невдоволення командування німецької окупаційної армії з політики уряду Української Центральної Ради. Для зголоднілої й виснаженої Німеччини, що якраз робила свої останні зусилля у великій війні, Україна уявляла собою вартість у першу чергу постільки, поскільки постачала збіжжя й сирівці. Тим часом Центральна Рада й надалі йшла давнім шляхом соціальної революції, особливо в земельній справі, і німці боялися, що селянство не пообсіває земель, так, що потім з України не можна буде вивести стільки, скільки центральні держави сподівалися. Разом із тим пішло в Німеччині взагалі розчарування Україною. Німці прийшли до переконання, що таке українське громадянство, яке було репрезентоване Українською Центральною Радою, нездатне заснувати українську державу, бо інакше не треба було б кликати їх, німців на підмогу, тільки сама Україна змогла б була дати собі раду з большевицькою анархією. У свідомості того, що німецька окупація України не зможе бути вічна, і, що треба про це думати, кому віддати Східню Європу, так, щоб і лад там зберігся і щоб Східня Європа союзником Німеччини осталася, німці почали щораз більше схилитися до думки, що в німецькому інтересі лежить радше відбудова Росії, ніж підтримування кволої, соціально експериментуючої української держави. Отже, німецьке командування почало приймати щораз гостріший тон у відношенні до уряду Центральної Ради, а коли й це не помагало, стало думати про переворот, в якому до влади в Україні прийшов би новий уряд. Тут німецьке командування зійшлося в першу чергу зі зрусифікованим уже в більшості великим поміщицт-

вом України, бо воно, не сподіваючись від Центральної Ради викупу за свою землю, забрану йому під час революції селянами, готове було стати вірним союзником Німеччини за ціну здавлення соціальної революції та повернення в Україні давніх соціально-політичних підстав. У здатність тих кругів до державного будівництва вірили в Німеччині більше, ніж у здатність української революційної демократії. До підготовки задуманого німцями перевороту приступила також національно-московська велика буржуазія українських земель „Протофіс” — („Промисл” — „Торгівля” — „Фінанси”), якої інтереси теж перекреслював непоступливий революційний соціалізм Центральної Ради. Таємними нарадами підготовлювався цей переворот, і там теж виринув проєкт віднови Гетьманщини в особі Павла Скоропадського. Сам переворот був організований на дуже швидко руку, й не був попереджений ані відкритою й вселюдною пропагандою, яка може відкрила б українському загалові очі, що методами Центральної Ради державу годі заснувати, ані справді міцною організацією середнього й багатого українського селянства, теж невдоволеного земельною політикою Української Центральної Ради, опертою не на приватній власності, а на усупільненій землі. Через те гетьманський переворот не був переворотом у повному цього слова значінні, опертим на використанні живого й зорганізованого суспільного руху, а був лише наслідком таємної змови, з успіхом переведеної не силами, зв'язаними з українською землею, а стороннім, отже випадковим, чужинецьким насиллям. У тому, що Гетьманщина не виросла органічно з українського ґрунту, вже згори тайлася її нежиттєздатність.

Цей характер гетьманського перевороту мусів відштовхнути від Гетьманщини широкі кола громадянства не лише тоді, коли переворот довершувався, але й у перших часах уже довшеної Гетьманщини. Переворот заскочив наче грім із погідного неба все громадянство столиці і краю. Заскочив теж і Січових Стрільців, бо хоч уже за два тижні перед переворотом Стрілецьке Командування мало відомості, що він готується, та попередило про це уряд Центральної Ради, то було заспокоєне відповіддю, що ніби-то нічого поважного у змовницьких задумах немає, бо німці їх не підтримують.

2.

Почався гетьманський переворот власне з обеззброєння Києва з передмістями, переведеного німцями. Після того німці обез-

збрїли нараз уночі з 26 на 27 квітня радикально настроєну Дивізію Синьожупанців, сформовану в Німеччині з українців, колишніх полонених російського війська, яка саме у тих днях прибула в Київ. Столиця затривожилась. Почали поширюватись всякі поголоски й здогади: буцім-то грозить новий большевицький переворот, то знову німецька окупація України, то врешті — прихід московської реакції до влади при німецькій допомозі. Але ніхто нічого напевно не знав, — і це характеристична риса всього гетьманського перевороту. Уряд же Центральної Ради навіть у цей момент не вважав за можливе, щоб німці зважилися рішуче встрянути у внутрішньо-українські справи, ломлючи свої виразні зобов'язання. Тому навіть тепер не підготовлювався до можливості перевороту.

Поки це все відбувалося, Головний Командир німецької армії на Україні маршал Айхгорн, без відома й попередження Центральної Ради*) видав наказ до українського селянства, щоб засіяло землю, і щоб там, де селяни самі цього не вспіють зробити, засівами займалися давні поміщики. Центральна Рада гостро запротестувала проти цього наказу, а населення глибоко захвилювалося: наказ був передвісником рішучого вмшання німців в українські справи, а нікому не було відомо, як воно виглядатиме на ділі. У відповідь на протест Центральної Ради несподівано дня 28 квітня появився німецький військовий відділ на засіданні Української Центральної Ради та — поводячись досить брутально — арештував двох членів уряду, вмшаних у справу таємного вивезення з Києва промисловця Доброго, що робив перед німецьким командуванням старання в справі перевороту проти Центральної Ради. Разом із тим німці дали дозвіл добровольчим „дружинам” московських старшин збиратися у різних місцях столиці й узброїли їх. Населення Києва задеревіло. З одного боку навчене страхітливими досвідами січневого большевицького повстання, з другого перепоєне жахом перед реакцією і її помстою, київське громадянство у своїй величезній більшості прихилило свої симпатії до Центральної Ради, вважаючи її безпекою демократії. Але уряд розгубився. Він не зробив ніякого рішення: ані не зважився увійти в переговори з німцями й, виторгувавши бодай що-небудь, добровільно віддати владу новому якомусь урядові, ані піти на відверту

*) За даними, що багато пізніше виявилися, на цей наказ дав свою згоду, на власну руку, тогочасний міністер земельних справ, Микола Ковадецький, хоч довго цього факту потім відпирився. Це не змінє факту, що Центральна Рада про Айхгорнівський наказ задалегідь не знала.

боротьбу проти німецьких затій. Уряд безрадно станув перед невідомим майбутнім і чекав, що воно йому принесе, тому й не видав ніяких наказів Січовому Стрілецтву.

3.

І Січове Стрілецтво в своїй масі затривожилося. Воно так само, як усе столичне громадянство, не знало докладно, що діється, і серед нього кружляли ті самі сплетні, що в усьому місті. Не знаючи, що означає обеззброєння Синьожупанців, Стрілецьке Командування наказало для всіх Стрілецьких частин бойове поготів'я. Розкинуті в різних місцях столиці Стрілецькі касарні укріплено й виставлено в них скоростріли й застави. Четвертина їхньої залоги лежала з крісами в руках, готова зараз же почати бій із усяким, проти кого б наказали піти. Але в сотнях ще відбувалися звичні зайняття, хоч серед Стрільців помітне було немале нервово напруження. Коли-ж прийшли 28 квітня відомості, що формується московські офіцерські відділи, то це бойове напруження почало доходити аж до фізичної гарячки. Товариш міністра військових справ, ген. Греків, якому Стрілецьке Командування пропонувало, що Стрілецтво зараз же готове розігнати московські офіцерські ватаги, не дав дозволу, бо, мовляв, невідомо, як до такого факту поставились би німці, а встрявати ще й з ними в бій грозить Січовим Стрільцям страшним проливом крові. Гетьманські змовники зробили були — з погляду гетьманського інтересу — помилку, що не притягнули для своєї справи Січових Стрільців, які мали великі симпатії серед українського громадянства, і приєднання яких напевно прихилило б на бік гетьманщини значну частину українського загалу. Але з погляду втримання Української Центральної Ради при владі — тепер Стрілецьке Командування зробило помилку тим, що послухало свого військового міністерства. Ця помилка перерішила гетьманський переворот, бо у виступ Січових Стрільців проти московських ватаг німці правдоподібно ще не встигли б вмішатися того дня: вони ще непевні були, чи переворот не викличе стихійного нищення німців по всій Україні, й боялися того.

Вранці 29 квітня нараз появились на вулицях в околиці Липків і Хрещатика узброєні ватаги московських офіцерів. У різних кінцях столиці залунали поодинокі рушничні постріли. Нервовий настрій Стрільців дійшов до найвищого ступеня. Стрільці були певні, що на їхніх очах гине українська державність, валена кимось, кого — не знають. Перед давніми Стрільцями виринули спогади

про недавні січневі бої, й січовики боялися, щоб бойовий наказ не прийшов запізно. У старшин не вистачало сили спокійно продовжувати зайняття. Нічим не зайняті Стрільці тепер заметушилися в касарні, наче напівпритомні.

Тимчасом уряд не видав ніяких розпорядків, навіть коли наспіла відомість, що якась юрба вибирає в цирку Чінізеллі якогось гетьмана. Стрілецьке Командування переслало тоді такий телефонічний наказ: „Якась юрба вибирає собі в цирку Чінізеллі якогось гетьмана. Що воно таке, невідомо. Авантюра швидко буде зліквідована. Зарядити гостре бойове поготів'я. Заховати спокій. Поки прийде новий наказ, не нападати, хоч би й що діялося навкруги. Лише нападеним вступати в бій. Одна сотня скорострільів із касарні по Львівській і дві піші сотні з Луцьких касарень у повній бойовій готовості перейдуть на Терещенківську вулицю для оборони Центральної Ради.” Видаючи цей наказ, Стрілецьке Командування вірило, що німці його не обманюють, бо дістало від німців категоричне запевнення, що вони не стоять у ніякому зв'язку з „подіями” в цирку Чінізеллі, та побажання, щоби Стрільці оминали проливу крові й зберігали повний спокій, бо німці самі зліквідують переворот своїм впливом.

За десять мінут після отримання цього наказу сотня скорострільів із Федем Черником на чолі, зі скорострілами, готовими до стрілу на двуколках ішла Великою Житомирською й Великою Володимирською в напрямку Софійського Майдану. Стрільці мали на шапках червоні стрічки замість символічної „Червоної Калини” на знак, що йдуть у бій. Такі ж стрічки були вплетені теж у гриві коней. Коли сотня появилася на вулицях, — склалося незвичайне для Києва диво: вулиці повні громадян, збентежених подіями невідомого їм значіння, привітали Стрільців, яких обмосковлена столиця не любила, з ентузіазмом. Ось так маси київського населення поклали усі свої надії на Січових Стрільців, що вони не допустять до приходу реакції. Гучними окликами привітана сотня в'їхала на Софійський Майдан і побачила перед пам'ятником Богданові Хмельницькому юрбу кількисот людей і полів у ризах. Черник зразу зорієнтувався, що це відбувається молебень із нагоди вибору в цирку гетьмана та на хвилину завагався: чи повернути скоростріли проти юрби, й під їхньою загрозою арештувати гетьмана й ось так зліквідувати розруху, чи слухати наказу, який виразно забороняв нападати. Здається, що був би прийняв перше рішення, коли б не те, що випадково він був хворий і в дуже високій гарячці, почував, що не сміє прийняти такої відповідальної постанови, якщо нездібний холодно передумати справу. Отже серед мерт-

вої тиші, що нараз налягла на юрбу, Стрілецька сотня спокійно переїхала попри неї вниз по Великій Володимирській у напрямку будинку Центральної Ради . . . За кілька хвилин німецькі відділи, що, скрившись оподалік від Софійського Майдану у бічних вуличках, повинні були пильнувати молебня, виступили явно та — зблизька оточивши благодарні молебні — надали їм значіння події — переломової для української державности. Дивним тільки збігом обставин пізніше повалив Гетьманщину якраз той самий Федь Черник, „душа Січового Стрілецтва”¹⁴⁾, Стрілецькою перемогою під Мотивилівкою, за яку заплатив своїм життям.

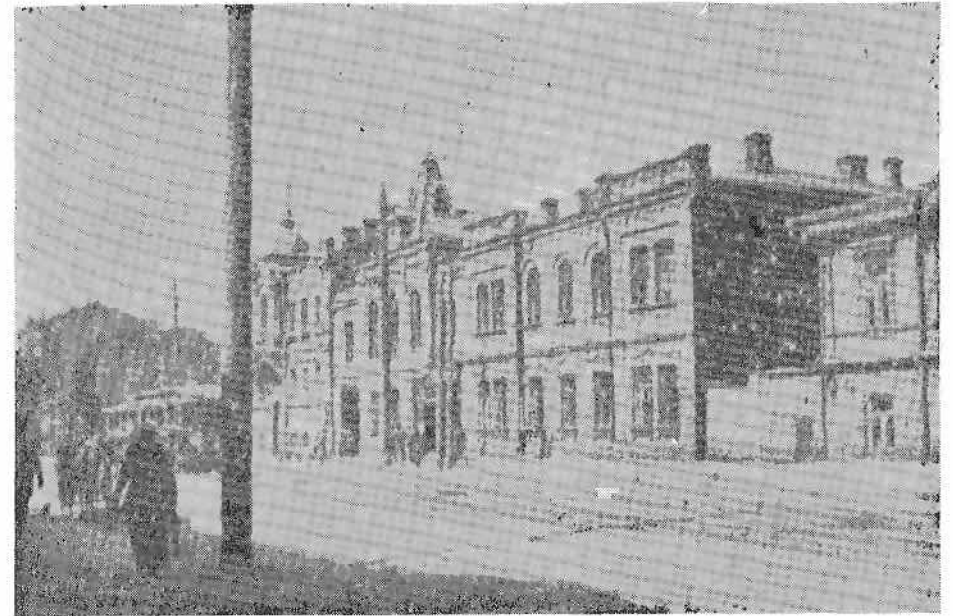
Стрілецькі скоростріли спокійно доходили до Терещенківської вулиці по Бобіковським Бульварі, коли повз сотні понісся якийсь візник скільки сил було в рисаках, і від московських офіцерів, що сиділи в повозці, впало кілька вистрелів, убиваючи Стрільця Василя Нероду з Угорської України та раничи ще кількох. Навздогін за повозкою зразу сипнули кулями Стрілецькі скоростріли, вбиваючи двох московських офіцерів, що стріляли з повозки.

Після того Стрілецьке Командування розіслало стежі на довколишні вулиці. Вони доставили впродовж дня коло 40 переляканих до півсмерти московських старшин, узятих зі зброєю в руках. Рівночасно забезпечено скорострілами вулиці, що вели під будинок Центральної Ради. Тому й перестали в околиці Терещенківської вулиці появлятися повозки з московськими офіцерами. Але вони розїздили по інших вулицях, чомусь то стріляючи в повітря.

А тимчасом Січові Стрільці берегли ще тільки — будинок Центральної Ради. Сама ж вона швидко розбіглася, й усі ці події були глибоко символічні для тогочасної державної квалости України. Отже табір української демократії пішов урозтіч, хоч думав, що нібито без того табору українська державність пропаде, а ось тут противний табір консерватизму України довершував державний переворот з таким браком політичного такту, що годі припустити, щоб у нього в той час дійсні були ті високі державно-творчі вартості, яких від аристократичного консерватизму слід очікувати. Небаром Стрілецьке Командування стало єдиним фактичним представником Української Народньої Республіки.

Голову Центральної Ради, проф. Михайла Грушевського, заховано у Стрілецькій касарні на Львівській ч. 24, а Командир Січо-

¹⁴⁾ „Душею” Січового Стрілецтва була ідея, якою була просякнута Стрілецька спільнота, а Федь Черник був одним із найзамітніших, активних одиниць серед неї. Та Січові Стрільці мали добре зорганізований провід, з яким вони перебули тяжкі й світлі дні не лише у період Української Центральної Ради й Гетьманщини, але й Директорії.

Касарні Запасного Куреня СС при вул. Львівській ч. 24.

Збірка СС.
(Запас. Курінь, вул. Львівська, 24).

Січові Стрільці слухають думи про Сагайдачного в касарні при вул. Львівській ч. 24.

Сотня СС на пароплаві в дорозі до Канева. Біля стола кмдт. сотн. А. Домарадський і чет. Р. Харамбура.

Оркестра СС.

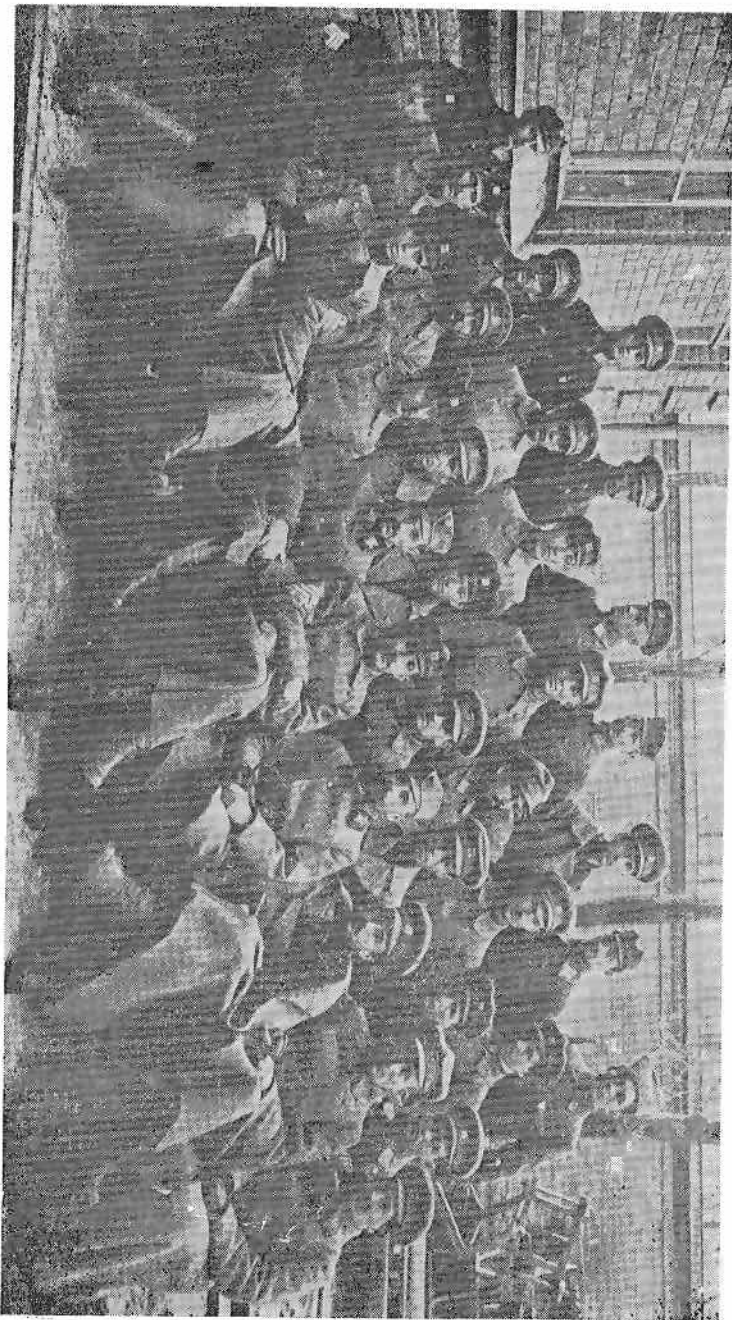

вого Стрілецького Євген Коновалець увійшов у безпосередній зв'язок із німецьким командуванням. Воно все ще запевнювало про свою непричетність до подій дня.

Коло полудня появилися у всіх Стрілецьких касарнях відділи німецької піхоти ніби-то для зв'язку, щоб запобігти передчасній зав'язці бою між Стрільцями й Гетьманцями, поки німецьке Командування буде переговорювати. На ділі ж наслані німці повинні були слідкувати за поведінкою Стрільців у касарнях. Німецьких „зв'язкових” прийнято в касарнях гостинно, але рівночасно видано, на всякий випадок, відповідні накази, щоб обеззброїти їх у мить, коли треба було б.

Так минав день. Тут німецьке командування почало змінити тон: ніби-то склалося дуже трудне положення, ніби-то проти гетьмана німці властиво нічого не мають, ніби-то слід чекати на дальший розвиток подій, ніби-то гетьмана німці зліквідують, якщо бачитимуть, що він не устоїть. Стрілецькому Командуванню здавалося достатнім доказом, що гетьман не встоїть, буде гостре негативне відношення більшості громадянства до так кепсько доконуваного перевороту і — чекало. А рівночасно відкись із довколишніх домів почали падати стріли на Стрільців, що берегли будинку Центральної Ради. Увесь вплив старшин був потрібний, щоб здержати Стрільців перед сліпим ударом у місто на — невловимого противника. Коли-ж із одного дому при Фундуклеївській, напроти Опері, посипались кулі на один Стрілецький скоростріл, то він нараз затарахкотів по вікнах того дому, відкіль неслися кулі. Рівночасно в глибині Фундуклеївської появилася німецький відділ у колоні, й Стрілецький скоростріл сипнув кульми по нім. Були звістки, що німці в одну мить утратили тоді кількох убитих і коло 20 ранених, між ними двох важко ранених старшин, хоч ніколи потім німецьке командування до цього не признавалось. Як на те — тут появилася ще й якийсь австрійський автомобіль на Бібіковському Бульварі. І його обстріляла Стрілецька стежа, що там стояла. Обурення Стрільців переливалося вже через край. Після того опустіли вулиці довкола Терещенківської. На них не появлялися вже більше і німці.

Поки таке діялося в центрі міста, в Стрілецькій касарні при Львівській вулиці з'являлася одна делегація за другою, то від обеззброєних Синьожупанців, то від залізничників, то знову від місцевого громадянства, і всі вони заявляли, що хто живе — візьме за зброю, якщо Стрілецьтво виступить у бій. Повідомлене про це Стрілецьке Командування наказало зберегти повний спокій, бо йдуть переговори з німцями. На ділі йому не відомо було, проти

СТАРШИНИ С С РАЗОМ ІЗ ПІСТЬМИ, ПРЕДСТАВНИКАМИ У С С — В КИЄВІ НАВЕСНІ 1918 РОКУ.
Зтори зліва 1-ий ряд: хор. І. Вирейч, сотн. М. Загезвич, сотн. І. Ротульський, підхор. УСС О. Гриндай, чет. М. Мареній, підхор. УСС В. Біляч, стр. Н. Н.; 2-ий ряд: дес. УСС В. Гіряк, сотн. М. Харамбура, сотн. І. Андрух, сотн. В. Кучабелький, сотн. М. Вісок, сотн. І. Гладкий, хор. Д. Грималюк, чет. Ф. Мамчур; 3-ий ряд: хор. В. Дзюковський, хор. І. Пак, чет. І. Чорниш, хор. Т. Кизьма, сотн. І. Чмота, сотн. М. Матчак, сотн. Ф. Черняк, сотн. А. Домаралевський; 4-ий ряд: лік. шпозк. д-р І. Рихло, сотн. П. Пасіка, лік. шпозк. д-р К. Воєвідка, от. УСС д-р Н. Гіряк, полк. Є. Коновалець, от. УСС Т. Рожанковський, сотн. В. Дідушок, полк. А. Мельник, сотн. Р. Сушко.

кого властиво виступати. Проти гетьманців? Невидимий противник. Проти німців? Немає певности, що вони ведуть лише свою гру зі Січовим Стрілецьством, й самі інсценізують переворот. Невидна рука потаємної, анонімної інтриги придавлювала й паралізувала здатність рішення. Як показалося потім, виступом проти німців був би тепер якийнебудь виступ Стрілецьтва. Навіть при найбільшій боевій напруженні Стрілецької маси вигляди на перемогу в бою проти десятикратно численніших німецьких сил були для Січового Стрілецьтва неймовірні.

Увечорі цього самого дня до Стрілецького Командування прийшли два парламентарі від Павла Скоропадського, запрошуючи до нього Євгена Коновальця й Андрія Мельника, при чому заявили, що Скоропадський ручається своїм словом чести за їхню недоторкальність. Запрохані поїхали туди й застали Павла Скоропадського на Липках у віллі при Катерининській, оточеній відділом московських офіцерів. Скоропадський запропонував Євгенові Коновальцеві, щоб на другий день Стрільці пройшли попри його дім і окликами „Слава!“ визнали його законною владою Української Держави. Зате обіцяв свої „ласки Гетьманські“ для Січових Стрільців. У відповідь командир Січового Стрілецьтва сказав, що таке важне рішення могла б прийняти лише Стрілецька Рада та заявив, що, якщо переворот доконаний німецькими руками, то буде нещастям для України. На цьому безпосередні розмови між Стрілецьким Командуванням і Павлом Скоропадським урвалися.

Про вислід цієї розмови, видно, негайно повідомлено німців, бо вони зараз після повернення командира Стрілецьтва запропонували Січовим Стрільцям покинути центр міста й перейти на край столиці в Луцькі касарні, щоб, як казали, не повторилася сутичка між Стрільцями й німцями. Стрілецьке Командування було переконане, що в німців не може бути ніяких сумнівів про готовість Січових Стрільців кожної хвилини підняти бій, і тому рішило ще раз доказати німецькому командуванню, що Стрілецьтву залежить на тому, щоб не допустити до зайвої і кривавої борні. При тому Стрілецьтво було переконане, що Січові Стрільці відіб'ють центр міста так само легко, як оце його покидають. Одного лише не припускало Командування того Січового Стрілецьтва, що пильно культивувало лицарську, стрілецьку, честь: воно не розуміло, що у великих переворотах державні мужі, що стоять на чолі народів, не можуть керуватися поняттям ідеальної чести й тому не думало, що Січовим Стрілецьством уже два дні грається німецька дипломатія, супроти якої Стрілецька простолійність є — наївністю. Опів-

ночі із 29 на 30 квітня Стрілецькі сотні відійшли з центру міста в Луцькі касарні. Ідучи Січовики не знали, що слідом за ними в покинену їхню касарню при Терещенківській вулиці в будинок Центральної Ради входять московські офіцерські „отряди“.

4.

На другий день Стрілецьтво не мало вже навіть найменших виглядів перемогти. Досвіта 30 квітня всі стрілецькі касарні були густо оточені німецьким військом, скорострілами й броневиками. Німецькі батареї стояли націлені на Луцькі касарні. Виступ Стрільців проти німців був тепер безнадійною справою. Січові Стрільці були б перестріляні ще, поки могли б розгорнутися до бою зі своїх касарень, і полягли б під руїнами будинків.

Тепер німецьке командування заговорило твердо. Коло 10-ої години перед полуднем воно заявило, що гетьман є законною владою України, й поставило Стрілецьтву ультиматум: перейти під накази німців чи гетьмана, або — скласти зброю. Командир Січового Стрілецьтва скликав нараду всіх Стрілецьких старшин у Луцькі касарні на 11-ту годину перед полуднем і запитав про їхню думку. Шість старшин промовляло за те, щоб Січове Стрілецьтво підняло бій із німцями і зі славою полягло для історичної демонстрації. Один старшина заявлявся за те, щоб ніби-то перейти на бік гетьмана, і, врятувавши ось так Січове Стрілецьтво, — виступити проти нього пізніше у більше сприятливих умовах. Усі ж інші старшини стояли за те, щоб скласти зброю, бо воно менше ганебне для недавнього найвірнішого війська поваленого уряду, Січових Стрільців, аніж перехід — та ще до того зі скритою думкою зради — на бік гетьмана, підтримуваного лише німцями й московськими офіцерами¹⁵⁾ всупереч виразним бажанням усього українського громадянства. Щодо проекту, що Стрілецьтво повинно полягти, то вони висловлювали думку, що на смерть Січового Стрілецьтва ще не прийшов час, бо прийде пора, коли українська державність ще потребуватиме Стрілецьтва. Ніхто з тих промовців не сумнівався лише в одному: що Січове Стрілецьтво не сміє скласти своєї зброї під загрозою німецької сили. Отже, була вимога, щоб Стрілецьке Командування постаралося, щоб із Стрілецьких касарень і сусідніх вулиць забралися німецькі відділи на таку віддаль, з якої їх не було б видно. Тоді складення зброї Стрільцями буде називатися „добровільним розформуванням“. Якщо б німецьке ко-

¹⁵⁾ Та великими землевласниками, в більшості не українцями.

мандування не погодилося на це, — то Стрільці повинні виступити в бій і полягти. Це внесення було прийняте майже всім збором старшин Січових Стрільців (здержалося від голосу шість прихильників негайно розпочати бій, один був за переходом на бік гетьмана і голосував проти). Передумовою розформування Стрілецьтва мусіло бути запевнення німецького командування, що голова Центральної Ради, проф. Михайло Грушевський, буде недоторканою особою, і, що Стрільці не будуть переслідувані ні німцями ні новим урядом.

Поки командир Січового Стрілецьтва їхав до німецького командування з тими домаганнями, Січові Стрільці на всякий випадок готувалися в касарнях на свій останній бій. Але до цього не прийшло, бо німецьке командування без ніяких суперечок прийняло всі стрілецькі вимоги та, крім того, з власної ініціативи рішило, що старшини Січових Стрільців повинні залишитися при зброї.

Коли 3-ої години пополудні того дня німецька піхота нараз покинула Стрілецькі касарні. За ними потягли німецькі броневики й скоростріли. Швидко пропали з овиду. Тоді зібрано Стрілецькі сотні й відділи й повідомлено їх, що I-ий полк Січових Стрільців розформовується, закликано Стрільців, щоб ще раз у Стрілецьтві зійшлися, як буде нова „збірка Січових Стрільців”, і наказано покласти зброю на землю. Тут ридання озвалися в стрілецьких рядах. Холодну сталь цілували Січові Стрільці й ламали кріси й шаблі. Тоді наказано всім стрільцям увійти в касарню, щоб ні один Січовий Стрілець не був на подвір'ї, як німці прийдуть за покиненою зброєю, і не бачив своєї ганьби, як зброю ту будуть забирати. Потім повідомлено Січових Стрільців, що від цієї хвилини їх не зобов'язує ніяка військова дисципліна, бо вони, — вільні громадяни.

За півгодини на опустілих подвір'ях Стрілецьких касарень ще раз появились німці і розставили свої варти довкола. Стояли ж ті варти неначе на побоевищі серед розкиданої зброї. Швидко заїхали німецькі вантажники і, вщерт навантажені Стрілецькою зброєю, почали від'їздити. Пусті були подвір'я Стрілецьких касарень. Тільки на одному з них стояв Федь Черник, що ніяк не міг розпрощатися зі своїми скорострілами. Тут німецький старшина приступив до нього, силкуючись потішити Черника. А сотник Січових Стрільців Федь Черник погірдливо поглянув на нього: „Сьогодні ви відбираєте в нас зброю, але вважайте! Вважайте, бо прийде час, коли разом із вашою зброєю складатимете ваші голови — нам!”.

Швидко після розформування Січового Стрілецьтва заграли дзвони київських соборів. В розкішну, квітами прибрану, весняну днину святковано Великдень. Якраз у цю розкішну Великодню неділю стрільці проводили на цвинтар одного свого товариша, стрілецького гармаша, українця з далекого Закарпаття, що покінчив із життям, не можучи пережити складення Стрілецької зброї. Того ж самого дня в маленькім містечку Таращі йшли похорони стрілецького скорострільчика з відділу посланого туди за кіньми. На вістку про кінець Січового Стрілецьтва він вирішив, що і його життя повинно покінчитись.

Сумний то був Великдень для більшости киян, а вже найсумніший для тих, хто бездомний, озлоблений на весь світ, без цілі й без надій тинявся по скупаних весняним сонцем вулицях столиці, або лежав на брудній долівці залізничного двірця, чи гнав у потязі кудись у невідоме, — для колишніх Січових Стрільців.

VIII. БІЛА ЦЕРКВА

Скитання Січових Стрільців. Становище Гетьманщини до серпня 1918 року. Заходи в справі віднови Січового Стрілецтва. Збірка Січових Стрільців.

1.

Невикористаний боевий запал Стрільців, що під час гетьманського перевороту горів сам у собі, тепер, після складення Стрільцької зброї, повернувся в ненависть Стрільцьких рядовиків до їхніх колишніх старшин, яких ще недавно Стрільці так глибоко поважали. Їх уважало Стрілецтво винувниками того, що опинилося у безвихіднім становищі й мусіло розійтись. Поширювались навіть і деякі зневажливі для старшин сплетні поміж Стрільцями, м. ін., що нібито старшини запродалися гетьманові чи німцям. Тим тяжче було для Стрільцьких старшин стерпіти перші часи Гетьманщини. В таких умовах Стрільцьке Командування почало ліквідацію Стрілецтва. Воно не дало німецькому командуванню вимаганих списків стрільців, щоб ніби-то по списках, під німецькою охороною, відсилати їх групами до тих місць, до яких вони хотіли б виїхати з Києва. Бо стрілецтво вже не вірило німцям і боялося, щоб вони не вивезли в Австрію Стрільців, колишніх австрійських підданих. Виглядало, що німці так хочуть зробити¹⁶⁾, бо обставили своїми вартами Стрільцькі касарні, не випускаючи Стрільців до міста. Зате Стрільцьке Командування заснувало в Михайлівському Монастирі таємне бюро, ведене Романом Дашкевичем, Грицьком Гладким і Мироном Мареніном, яке видавало колишнім Стрільцям грошові підмоги й дарові військові проїзні білети та інші документи. Рівночасно переказало стрільцям по касарнях, щоб утікали й зголошувалися до того бюро. Стрільці швидко справилися з німецькими вартами і кілька днів після складення зброї в касарнях не осталось ні живої душі.

Січові Стрільці розходились зі столиці в тій думці, що швид-

¹⁶⁾ Про це є вже тепер відомі документи. Див. щоденник „Америка” з 14 березня 1964 р. ч. 52.

ко прийде заклик до „збірки Стрілецтва”. Ні вони, ні ціле громадянство не вірило, що Гетьманщина закріпиться. Тим-то Стрільці здебільша старалися потрапити у військові частини, що були тоді в Україні, щоб заклик застав їх при зброї. І так майже ціла 12-та сотня з Мироном Мареніном увілялась у вартову сотню авіаційного парку на Пості Волинським під Києвом, а майже ціла 2-га сотня одинцем пробралася в Верхне-Дніпровськ на Катеринославщині, де робила службу сотні повітового команданта. Багато Стрільців поодиночі вступило в міліцію й інші збройні частини. Але найбільше переїхало до Запорізького Корпусу в бригаду Натієва. Цього корпусу врешті-решт не обеззброєно, хоч він довго хитався, поки визнав владу гетьмана, вступивши навіть у збройні сутички з німцями, — мабуть тому, що стояв на фронті проти большевиків. Зараз же після складення зброї Стрільцьке Командування увійшло в переговори з командуванням того корпусу, щоб дозволити стрільцям збиратися в ньому в окремих стрільцьких частинах. Запоріжці дуже радо пішли назустріч проханню Стрілецтва, бо з одного боку Січові Стрільці славилися в тому часі як добре військо, з другого-ж Запоріжці були ворожо настроєні до Гетьманщини, а підкорились їй, щоб зберегти зброю в своїх руках, і, — як у тому часі мріяли — повернути її колись проти гетьмана. Запоріжці навіть дорікали Січовим Стрільцям, що й ті не схитрили так само. Швидко зібрався в Запорізьким Корпусі чи не найкращий Стрільцький елемент, який з часом сформувався при 2-ім Запорізьким пішим полку в окремий курінь Романа Сушка з Миколою Загаєвичем, Іваном Рогульським та Іваном Андрухом, командирами піших сотень, і Михайлом Турком, командиром скорострільної сотні Січових Стрільців. Роман Дашкевич сформував легку Стрільцьку батарею при Запорізьким гарматнім полку. І в Запорізьким Корпусі колишні Січові Стрільці не залишили правильних військових зайнятть „як за давніх часів”, і швидко Стрільцькі частини стали належати до найкращих усього Корпусу. Зжилися там старшини зі стрільцями, а стрільці галичани зі своїми товаришами наддніпрянцями краще рідних братів, згадуючи спільно прожиті минуле і мріючи про велике майбутнє. Співали тоді Січові Стрільці пісні всіх українських земель від далекого Закарпаття по Кубань, від Лемківщини й Холмщини по Полтавщину, Донщину й старе Запоріжжя, бо сини всіх українських земель були в стрільцьких сотнях. Проміряли тоді Стрільцькі сотні ціле Лівобережжя вздовж і впоперек. На землях старої „Січі”, на Хортиці, ввійшли були в дружні зносини з галицькими Українськими Січовими Стрі-

льцями, що в тому часі там стояли, пробуваючи в рядах австрійської окупаційної армії. Немало з тих Українських Січових Стрільців навіть пристало тоді до Стрільцьких сотень. І над Дінцем стояли Січові Стрільці, й над Айдаром на східній Харківщині, бували й на північній Чернигівщині. Безкраї степи з могилами й старими переказами і товаришування з деякими частинами Запоріжців, дуже хоробрих лицарів із своєрідними звичаями й своєрідною дисципліною, що різко відрізнялася від новочасної регулярщини Стрільців і була начеб-то відродженням старовинної бойової романтики українських степів — усе це поглибило націоналізм стрільців і сотнями ниток зв'язало всю їхню душу з тою землею, за яку боролися. А вже найбільш приятельські відносини чомусь-то нав'язалися поміж Стрільцями й Червоними Гайдамаками: притягала їх взаємна їхня контрастна непохожість одних на других... Гайдамаки — це була найбільше нерегулярна й найменше здатна до береження ладу в гарнізонній службі частина Запоріжців, а при тому незрівняно очайдушні бойовики; бойова кіннота, може найкраща в тому часі й пізніше на всю Європу, інколи дика й свавільна поява, інколи-ж по-лицарськи великодушна, — жах не тільки для большевиків, але й для союзних німецьких військ, що билися поруч на фронті — знову до життя закликана страшна й разом із тим романтично приваблива примара могил на степах старого Запоріжжя — Гайдамаки. Вони то раз-у-раз гостювали у Стрільців, найбільш по зверхньому вигляді неукраїнської і новочасної появи всієї Української Армії 1917-20 рр. Скитаючись ось так, Січові Стрільці зжилися теж із тим українським селянством якому хотіли принести волю й державне життя. Зжилися так, що селяни з плачем їх провозжали, як Стрільці відходили далі. І не диво. „Карательні отряди”, що в тому часі появилися були скрізь в Україні, щоб помститися на селянах за революцію, не сміли в присутності Стрільців допускати ніяких здирав і поводитися лагідніше. А ні, — то Січовий Стрелець не міг стерпіти, вдаряв, обеззброював, розганяв на чотири вітри „карательні отряди”. Гарні спогоди винесли Січові Стрільці з своєї гостини у Запоріжців тим більше, що й тодішній командир полку Запоріжців, до якого належав Курінь Січових Стрільців, Петро Болбочан, незвичайно прихильно ставився до Січових Стрільців, ідучи їм назустріч у всьому. Ці відносини, правда, наприкінці літа змінилися, бо гетьманський уряд переорганізував був у тому часі Запорізький Корпус у Дивізію, а давніх Запорізьких старшин змінив і нових наслав, здебільшого чорносотенних москвинів. Але цю зміну Стрільці не дуже відчували,

бо швидко потім покинули Запоріжців: у Білу Церкву закликано якраз „Стрільцьку збірку”. Увесь же час стрільцької гостини в Запоріжців Січові Стрільці були на фронті проти большевиків. Важких боїв тоді не було, хоч часто-густо бували сутички місцевого значіння.

Поки ось так одна частина Січових Стрільців чекала на заклик у різних військових відділах, друга, зложена здебільша з цілком непримирних ворогів Гетьманщини, розбрелася по всій Україні на службу в різних українських товариствах, — „Просвітах”, кооперативах, сільських школах. Були й такі Стрільці, що йшли на Звенигородщину, чи Таращанщину в повстання проти німців і „карательних отрядів”. Немало Стрільців промишляло торгівлею. Тільки найгірші й найслабші потягли були в Австрію „додому”. Всі інші чекали на „збірку”.

2.

Тим часом Гетьманщина начебто закріпилася. Це закріплення було поверховне, бо органічним воно було-б лише в тому випадку, коли-б тогочасне українство було консервативне й монархічне, а тимчасом воно було у великій більшості революційно-демократичне і республіканське. І тому на ділі Гетьманщина спиралася головним чином не на зв'язаних із Україною національно-українських силах, а на чужинецьких, німецьких багнетах. Політика реставрації, на якій стояла Гетьманщина, подиктувала першу „Грамоту” Гетьмана, якою приверталися всі передреволюційні порядки, а вплив на владу віддавався силам, на яких спиралася передреволюційна Росія: поміщцтву й великій буржуазії. А вони були в Україні здебільшого зрусифіковані, й прийшовши до впливів на владу Української Держави мусіли свідомо й послідовно повести її в напрямі реставрації у всій колишній Росії та об'єднання України знову з Московщиною після повалення большевиків у Москві. Гетьманська Держава почала гостинно приймати реакційних утікачів із большевицької Росії, яким, як „фахівцям”, віддавала творення всього державного апарату і штабів війська України, дарма що в цих „фахівців” часто-густо були патріотично-всеросійські погляди. Правда, Гетьманщина старалася приєднати теж національно-свідомий український елемент, алеж цей був такий революційний, що консерватизм і монархізм видавався йому безглуздя, так, що те приєднання ніяк не могло вдатися. І, беручи щораз більше верх, москалі почали згодом національно-свідомих громадян українців навіть усувати з державного апарату.. Разом із тим об-

московленням державного апарату, міста в Україні стали центрами виразно протиукраїнського політичного руху, в якому об'єдналися з метою воскресення „єдиної Росії” всі кола й політичні напрямки московського чи зрусифікованого населення України.

Щоб паралізувати московські впливи, що русифікували Україну й невідхильно штовхали її злитись з реакційною Росією, об'єдналися теж майже всі політичні напрямки українського громадянства Наддніпрянщини. Але вони опинилися поза можливістю впливу на владу Української Держави, бо ця держава спиралася на таких суспільних силах — поміщицтві й буржуазії, які видавалися українцям такими смертельними ворогами, що з ними ніякої спільної мови не було й бути не могло. В таких обставинах одиною передумовою „українізації” влади в українській гетьманській державі могло бути ще лише заспокоєння селянського голоду землі негайною й дуже далекойдучою земельною реформою, щоб українська державність могла опертися ще на третій суспільній силі України, цим разом уже національно-українській, економічно міцнім селянстві. Бо лише так змогла-б Гетьманщина згодом примирити з собою українське громадянство, й разом із тим, маючи за собою силу селянства, загнuzдати теж другого ворога Гетьманщини, крім революційного українства — „общерусску” реакцію. Але така земельна реформа Гетьманщини була неможлива, бо вимагала-б від головної сили Гетьманщини, від поміщицтва, добровільної самопосвяти і з його економічного і з його „общерусского” інтересу. Тимчасом величезна більшість і поміщицтва, і буржуазії, і бюрократії України була вже занадто і з політичного і з морального боку розложена, щоб бути на таке діло здібною. В тої більшості не було навіть настільки політичного розуму, ні такту, щоб здавати собі справу з того, що після величезних потрясень 1917-го року одним лиш бичем уже не можна перевести реставрації, як це вдалося було в 1905-му році. Отак-то, — абстрагуючи від багатьох цінних одиниць, що стояли при Гетьманщині, загал цих сил, на яких вона спиралася, був так само тільки державно-нетворчий й нездатний, як і загал революційно-демократичного українства.

І так, на села нагрянули т. зв. „карательні отряди”, складені часто-густо з московських офіцерів, які, силуючи селян, щоб заплатили за всі втрати поміщиків за час революції, катували й розстрілювали селян без ніякого суду й без ніякої уваги на індивідуальну вину, накладали на них величезні контрибуції, куди більші, ніж усі втрати поміщиків, і заводили по селах просто кріпацькі звичаї й повинності, маючи на меті не лише повернути дореволю-

ційні порядки, але й якомога жорстокіше помститися за революцію і якомога лютіше дошкулити. Будучи рівночасно речниками теж „общерусского” інтересу поміщицтва, „карательні отряди” скрізь провокаційно заявляли катованим селянам: „Ось так вас Україна б'є, щоб на другий раз знали, що воно таке — ваша Україна”. Цією провокацією „карательні отряди” мали на меті зогидити українську національну справу в українських таки селянських масах — і свою мету досягнули. Селянство почало вважати за одне й те саме: Україну, Гетьманщину, поміщицтво і катування „карательників”. Так само й по містах пішла гульня найчорнішої московської чорносотенної реакції й свідомо дискредитація української державности, практикована самим апаратом дискредитованої держави.

Тут селянська маса сколихнулася. Скрізь пішли більші й менші повстання, нпр. на південній Київщині, незвичайно вперті й напрочуд добре зорганізовані самими селянами. Тепер встрянули німці й серед нелюдськи жорстокої з обох сторін і кривавої борні взяли подавляти селянський збройний рух. Довго ревли німецькі гармати по всій Україні, поки при кінці серпня 1918 року стомлене борнею українське село замовкло.

У центрі змагань суперечних сил і інтересів опинився гетьман Павло Скоропадський із правами самодержавного володаря України. Поминаючи те, що він був слабкою індивідуальністю, його влада була ще й тому ілюзорна, що він мусів виконувати побажання німецької сили, яка й винесла його до керування державою.

Бажаючи скріпити своє значіння і вплив на українську державу, над якою ніби-то самовладно панував, та увільнитися від диктату національно-московського „Протофісу”, який почав виростати понад голову гетьмана, Павло Скоропадський мусів старатися шукати противаги для них в українському громадянстві. Але це не вдалося з причин уже з'ясованих, і через перешкоди збоку „общерусскої” бюрократії, бо вона часто-густо на свою руку переводила безупинні арештування тих самих українських політичних діячів, якими гетьман задумував противажити московські впливи. Змінити ж режим і припинити ці арештування не сила була гетьманові, навіть, коли б хотів.

Таким робом швидко стало ясно, що Гетьманщина Павла Скоропадського є лише перехідним явищем, яке, продовжуючи реакційну політику, мусить скінчитися тим, що українська державність пропаде, а прийде злиття України з реакційною „єдиною Росією”; коли-ж знайде в собі силу до такої кризи не допустити, то

мусить покінчитися демократизацією й боротьбою проти „общерусского” насилля. Більше даних промовляло за таким кінцем Гетьманщини, який принесе з собою теж і кінець української державности. Про це виговорився знечев'я вже в серпні 1918 року гетьманський прем'єр Ф. Лизогуб, говорячи, що уряд має намір довести Україну до федерації з Росією.

3.

Так оцінюючи положення, Стрілецька Рада, зібрана в липні 1918 р., рішила, що Січове Стрілецтво повинно зустріти сподіваний переломовий момент Гетьманщини при зброї, й тому слід старатися уможливити „збірку Січових Стрільців”. Дві можливості бачила Стрілецька Рада перед відновленням Січовим Стрілецтвом: або Гетьманщина відборонить український характер держави і всебічно опереться на українським громадянстві, відштовхнувши російські впливи, порве з дотеперішньою реакційною політичною лінією і заспокоїть голод землі селянства, на якому будуватиме державу, — а тоді Січове Стрілецтво повинно стати такою вірною обороною Гетьманщини, як вірно підтримувало колись Центральну Раду — або Гетьманщина, продовжуючи свою політику реакції, піддається московським впливам та заведе Україну до об'єднання з Росією, а тоді Стрілецтво мусить стати авангардом українського національно-державного повстання проти Гетьманщини. І одне, і друге вимагало найшвидшої „збірки Стрілецтва”, щоб воно мало час підготувитися до вирішних подій, і тому Стрілецька Рада доручила Стрілецькому Командуванню переговорювати з гетьманським урядом у справі нового формування Січового Стрілецтва.

Командир Січового Стрілецтва заручився дозволом „Національного Союзу”, об'єднання майже всіх українських політичних партій національно-політичного центру Наддніпрянщини, та почав старання перед гетьманом і його урядом. Ці старання натрапили на прихильність гетьмана, бо для збільшення особистого його значення в „його” державі йому важно було мати під рукою реальні сили, якими можна-б було противажити московський безконкурентний натиск. Стрілецькі намагання знайшли підтримку тих членів уряду, м. ін. міністра військових справ Рогози та одиниць із найближчого оточення Павла Скогопадського, яким залежало на тому, щоб під могутнім натиском московських реакційних кол не впала українська державність. Проти формування Січового Стрілецтва рішуче заявлявся голова міністрів Ф. Лизо-

Сотн. М. Турок веде навчання серед кулеметників.

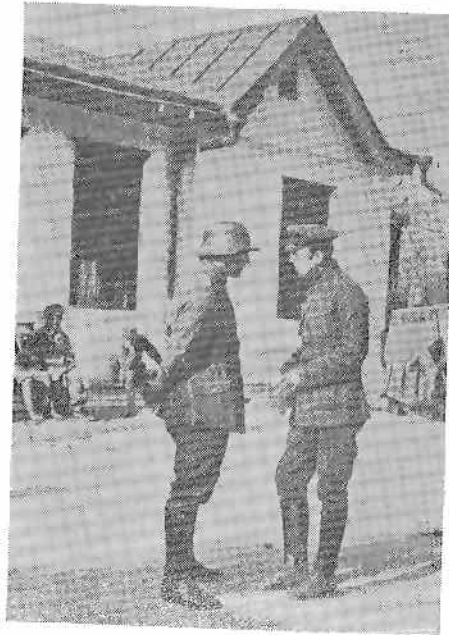
СС готові до виступу (Київ, вул. Львівська ч. 24).

**Д-р К. Воевідка,
полковий лікар.**

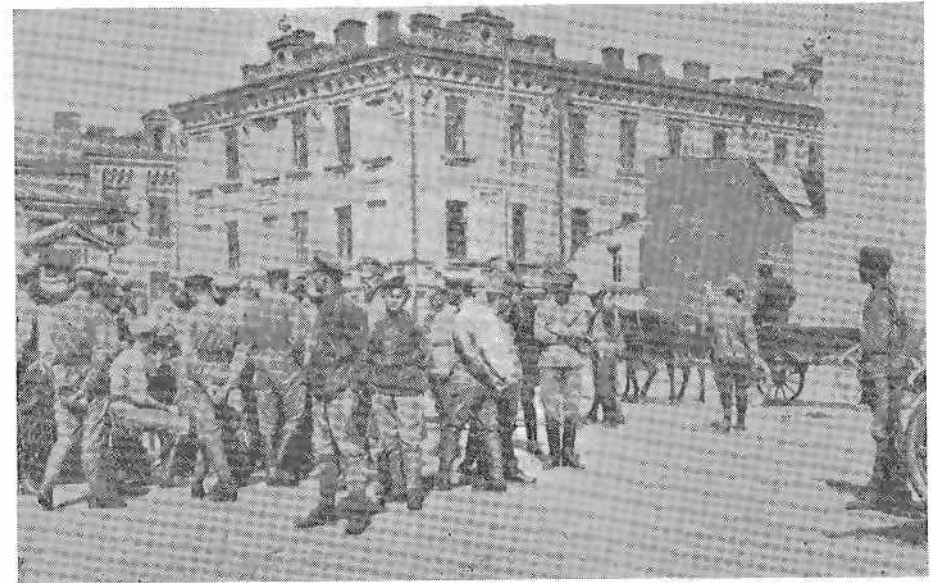
Перед медичною станицею СС.

**Полк. лікар д-р І. Рихло
в розмові з нім. старшиною.**

Санітарний пункт СС. (Львівська 24).

СС одержують платню (Львівська 24).

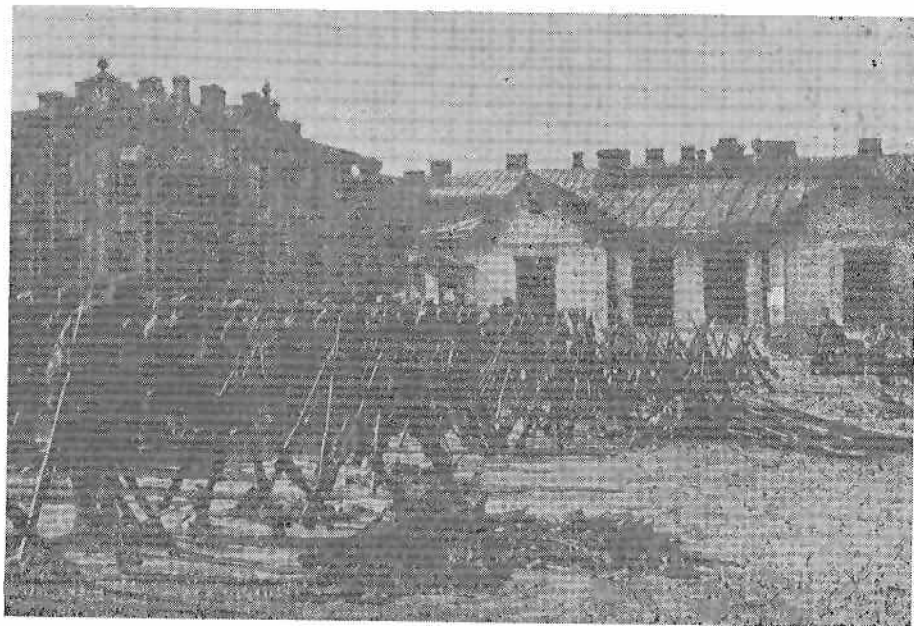

Німці на подвір'ї касарні СС (Львівська, 24).

СС складають зброю (Львівська 24).

Вишкіл СС по складенні зброї

губ, який страшив гетьмана, що Січові Стрільці його повалять, та цілком змосковлений гетьманський Генеральний Штаб за винятком його оперативної частини, в якій працювали такі українські патріоти-державники, як Василь Тютюнник і Олександр Мешковський. Але українські впливи на гетьмана перемогли і до нього була покликана делегація Стрілецької Ради, щоб офіційно попросила дозволу на віднову Січового Стрілецтва. Стрілецька делегація в складі Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Михайла Матчака й Василя Кучабського в довшій, дуже відвертій розмові, в якій звертала увагу на лиха в Українській Державі, виразно заявила, що Січове Стрілецтво досі стояло і завше в майбутньому непохитно стоятиме на платформі української державности і, що воно виступить проти всякого, хто її валив би. Розмовою і заявою Стрілецької делегації гетьман Павло Скоропадський був задоволений, і 23-го серпня 1918 року видав наказ про формування „Окремого Загону Січових Стрільців”. Тут московські кола заметушились і почали псувати справу не лише перед гетьманом, але й перед німецьким командуванням, яке теж погодилося на формування Січових Стрільців. Наслідком цієї метушні було, що Січовому Стрілецтву дозволено збиратися не в самому Києві, а оподалик у Білій Церкві, або в Яготині. Стрілецька Рада вибрала Білу Церкву за місце формування Окремого Загону Січових Стрільців, що мав за наказом про формування складатися з одного пішого куреня чотирьох сотень, кожна по 160 багнетів, одної сотні скорострільців, кінної розвідки в силі 80 шабель і одної легкої батареї. Разом у Загоні могло бути лише трохи поперх 1000 стрільців і 30 старшин.

4.

„Збірку Січових Стрільців” зараз таки оголосили в часописах і послали висланців із цією вісткою до Запорізької Дивізії. Рівночасно оснували в Києві канцелярію, у якій зголошувались Стрільці. Після запису їх висилали гуртами у Білу Церкву.

Нужденно виглядала „Стрілецька збірка” в перших двох тижнях. Білоцерківські бараки, призначені для Стрілецтва, були ще недавно епідемічним шпиталем. Вони були потрохи знищені й неймовірно неохайні: перед ними лежали купами гній і сміття. „Збірка Січових Стрільців” мусіла початися від очищення помешкань і цілого табору. Бараки дезинфекціоновано, мито, білено й направлявано, купи сміття вивожено й виношено. Перші

Січові Стрільці, що прибули в Білу Церкву, повних два тижні нічим іншим не могли займатися, як отою чорною роботою, зранку до пізнього вечера працюючи. Але нарешті довели бараки до такого чепурного ладу, якого в них, здається, ще ніколи не було.

Не менші труднощі зустріла „Стрільська збірка” при заготові запасів потрібних для формування. Різні установи військового постачання, що були в руках здебільшого чорносотенного московського старшинства, як могли перешкоджали Січовим Стрільцям дістати потрібні військові матеріали. Часто-густо доводилося турбувати військового міністра, щоб особисто видав рішучі накази управлінням військових магазинів, щоб доставили те, чого домагалось стрілецьке командування. Московська провокація тут пішла аж так далеко, що під її впливом німці заарештували були раз у Києві командира Стрілецьтва Є. Коновальця, цілий відділ Січових Стрільців, що прибув був у Київ, щоб вписатися до Стрілецьтва, київське бюро, що приймало Січових Стрільців, і цілий відділ Стрілецького постачання разом із його начальником Іваном Даниковим, що якраз збирав у Києві майно, потрібне для білоцерківського формування. Але й ці перешкоди вдалося, хоч і не без трудно, перебороти.

І так щойно при кінці вересня 1918 року могла початися військова праця в білоцерківським Січовим Стрілецьтві. В тому теж часі стали прибувати цілі відділи давніх Січових Стрільців, що досі перебували в різних військових частинах. Не без перешкод прибув тоді теж Стрілецький курінь і батарея з Запорізької Дивізії, звідки довго не хотіли їх відпустити.

Багато праці вложено було в Стрілецьку організацію в Києві перед Гетьманщиною, тут у Білій Церкві та праця мала більше пожвавлене темпо. Методи організації білоцерківського Стрілецьтва всебічно обговорила й визначила до подробиць Стрілецька Рада ще в серпні, як тільки почалися заходи в справі Січового Стрілецьтва. Підсумувавши всі досвіди Стрілецьтва з часів його організації за Центральної Ради, Стрілецька Рада, в цілості підтвердила організаційні засади, прийняті ще в січні 1918 року, рішаючи за впливом Федя Черника, Андрія Мельника, Івана Чмоли, Р. Сушка, Кучабського, Загаєвича здійснювати їх із безоглядною рішучістю. Дві можливості вона бачила перед Стрілецьтвом, й до обох рівночасно мусіла його підготувати: або воно стане найближчою підтримкою уряду, якщо він непохитно піде по лінії будування незалежної української державности, або воно буде присилуване піти в дуже нерівний бій проти Гетьманщини,

якщо вона зрадить українську державницьку ідею. Перша можливість вимагала від Січового Стрілецьтва репрезентативности, яка відповідала б почесній ролі залози столиці великої держави. Друга вимагала незвичайної боездатности всього Січового Стрілецьтва й кожного Стрільця зокрема, та повної готовости з честю полягти. Команда першого куреня СС. рішила завести в Білоцерківським Стрілецьтві такий твердий режим, щоб у ньому міг залишитися лише найдобріший, найбільше досвідчений, видержливий і боевий елемент. Рівночасно рішено звернути увагу на нове завдання: товариське виховання стрільця-рядовика і старшини. Перше мало бути виконане викладами старшин для рядовиків про ввічливе, привітливое відношення до населення, друге — товаришування старшин між собою в старшинським клубі, під час спільних обідів і вечер. Зверхній „полір” Стрілецьтва мав відповідати теж загальній освіті Стрілецьких рядовиків і старшин. Тому зараз у перших днях „збірки” білоцерківського Стрілецьтва, (з ініціативи Івана Чмоли — Ред.), післано одного старшину в Австрію, який привіз відтіль прегарно підбрану бібліотеку з кількох тисяч томів не лише фахово-військових, але й наукових творів і гарного письменства, призначену здебільшого для старшин. В декілька разів численніша була величезна бібліотека для стрільців-рядовиків, поміщена в окремім баракі з кімнатами, призначеними на читальню з великою театральною залєю.

Виходячи з міркувань, що старанний й докладний піхотинний вишкіл найшвидше й найкраще дисциплінує військо та надає йому одностайний зверхній вигляд, Стрілецьке Командування рішило, що всі Стрільці з усіх родів зброї спершу мусять пройти вишколення піхотинця (так було і в запасному курені СС за Центральної Ради — Ред.). Як відомо Стрільці-рядовики не розійшлися були зі своїми старшинами після складення зброї друзями. До того ж і саме розформування I-го полку Січових Стрільців і пізніші їхні скитання не могли не знищити тої дисципліни, що її вдалося виховати в Стрілецьтві за часів Центральної Ради. Отже виринала необхідність за всяку ціну зломити свавілля у Стрілецьких рядах і цілком опанувати їх владною волею старшин. Повинна була доконати цього тверда, прецизна піхотинна муштра. Вона, крім того, повинна була бути така, щоб могла виховати якнайбільшу швидкість і пружність рухів стрільця, фізично підготувавши його до якнайрухливіших і з розмахом переведених наступів у боях. Як найвідповіднішу в обох цих напрямках муштру Стрілецьке Командування прийняло муштру Українських Січо-

вих Стрільців. Була це в основі австрійська муштра, але з деякими подробицями і загальним характером виконання німецької: гарна легкість рухів, але така, що вимагала напруження кожного мускула вояка, якщо виконувати її добре. Таку австро-німецьку муштру доповнено подробицями з російської муштри та дечим своєрідним Січово-Стрільцьким. Ось так постала окремішня муштра Січових Стрільців, якої ніде поза ними не вживали. Доповнювали її пильні вправи в бігу, в маршах і руханка. За бойову муштру прийнято муштру німецьких ударних куренів. Наука стрільня, кидання ручними гранатами з усякого положення, рукопашного бою, останнє слово бойових досвідів великої війни, якого вчилися непереможні в своїх ударах чи не найкращі з усіх воюючих армій німецькі пробоеві курені, — ось фахово-боева сторона вишколу білоцерківського Січового Стрільцтва. З такими теоретичними і практичними засобами виховання вояка почало білоцерківське Стрільцтво свою військову організацію в останніх днях вересня 1918 року.

На посаду інструкторів муштри запрошено деяких старшин і підстаршин Українських Січових Стрільців, як ось: Богдана Гнатевича, Володимира Чорнія, Людвика Стрільчука та інших, які пройшли були тверді німецькі військові курси. Муштрове й боеве навчання ведено в Білій Церкві чотири години перед полуднем з одною півгодинною перервою й дві години пополудні. Початок і кінець вправ кожної подробиці муштри був означений на мінути й додержуваний із точністю годинника.

Після муштри слідували двогодинні виклади, в яких чергувалися фахово-військові лекції про підстави тактики з лекціями про Стрільцтво й обов'язки національного війська та поведіння стрільця. Після одногодинної перерви на вечерю відбувалися культурно-освітні лекції й розмови в читальні, проби хору й театрального гуртка.

Іноколи використовувано навіть перерви на обід і вечерю та нічний час на пробні тривоги в сотнях і під кінець вишколу доведено до того, що поодинокі сотні з повним похідним набором на плечах стояли до 5 хвилин, серед найглухішої ночі, готові до Сою, а цілий Загін не більш аніж іще 5 хвилин пізніше. Збірка Стрільцьких частин не лише на зайняття, але навіть до харчу в кухні була вимагана з точністю, доведеною майже до секунд: ані на хвилину ні раніше ні пізніше, як було наказано. На цю точність звертали незвичайну увагу, й прогаяння хоч би одної мінути вважалось важкою провинною.

Січове Стрільцтво завше організувалось в занадто твердих умовах, щоб у ньому могло знайти місце для романтизму, яким так відзначувалися нпр. Українські Січові Стрільці. Воно за весь час свого існування не створило ні одної своєї пісні. Воно було, назагал беручи, дуже понуре військо, в якому навіть відповідно підібрана боева пісня була взята „на рахунок” і використана не так для розваги, як для плекання бойового духа й Стрільцького почуття гордоців. Обрахованість, що людське життя взагалі та зокрема життя Січового Стрільця мало бути засобом важним лише постільки, оскільки закріплювало українську державність, була характеристична для білоцерківського Січового Стрільцтва¹⁷⁾. Виховуючи фанатичну любов до України, Січове Стрільцтво рівночасно відкидало всяку зверхню ознаку національного сантименту. Тут свідомо зі Стрільцьких мундурів були усунені всі національно-українські ознаки. Тільки золотими ініціалами „С. С.” на мундирах і шинелях відзначалися Січові Стрільці, зрештою по своєму зверхньому цілком інтернаціональному вигляді могли бути рівно добре українським, як і всяким іншим військом. Бо в протизвагу до іншого тогочасного українського національного війська, якого національний характер часто-густо цілком обмежувався лише такими зверхніми ознаками, як чуби, різнокольорові шлики, жупани й сап'янці, Стрільцький націоналізм повинен бути в глибині душі. Стрільців призивчали до думки, що вони завше боротимуться проти великої чисельної ворожої переваги, і, що в бою їхня честь не повинна дозволити їм відступити назад. Але рівночасно вполювали в Стрільця думку, що якщо він поляже, то слави йому зате ніякої не буде, бо ніхто за ним не заплаче і ніхто, мабуть не поховає. Тому навіть романтична й романтична пісня Українських Січових Стрільців, якщо її співав білоцерківський Стрільць, ставала яко сь твердо й різкою.

Звичайно, в такому війську як Січове Стрільцтво не всякий міг видержати. Воно відштовхувало не лише фізично невидержливого, але й морально слабшого, чи хоч би такого, для якого ідея української державности не була висунена на перше й найголовніше місце його особисто-життєвих цілей. Тому багато відходило з Білої Церкви світ за очі. Стрільцьке Командування спинювало дезерцію радше „про людське око”, бо вона була бажана для того, щоб Стрільцтво стало одностайним, хоч і нечисленним. Однак слід

¹⁷⁾ Ці й інші прикмети Січового Стрільцтва в Білій Церкві були лише повторенням і розгорненням усіх основних принципів виховання і вишколу С.С. з передгетьманського періоду.

завважити, що покидали Січових Стрільців здебільшого лише колишні, зіпсовані свавіллям, солдати давньої російської армії. Зате, за винятком кількох окремих випадків, не було дезерції поміж новобранцями з Білоцерківщини, яких, як вони потім призналися, наслали були в Стрілецьтво їхні батьки лише для того, щоб запаслися новим одягом і чобітьми „у формуванні”, й мерщій поверталися додому. Їх, здебільшого національно цілком несвідомих парубків Стрілецьтво чомусь-то незвичайно швидко й докладно асимілювало.

Ще більше, ніж від рядовика, вимагало білоцерківське Стрілецьтво від старшин. У ті години, коли Стрільці розважалися у читальні, Стрілецькі старшини слухали теоретично-військових викладів і всі без винятку муштрувалися так само твердо, як їхні рядовики, щоб добре знали, якого виконання муштри повинні вимагати від них на другий день. Старшини повинні були стати прикладом видержливості для своїх Стрільців. Коли напр. у морозні осінні поранки Стрільці муштрувалися в сукняних мундирах (шинелі під час муштри й маршів не були дозволені в Стрільцях у Білій Церкві навіть у найбільший холод), то багато старшин із власної волі одягалися лише в легкі, полотняні, літні мундири (під час муштри й маршів шинелі і для старшин були заборонені). Бачачи це, Стрільці ніколи не важилися нарікати навіть у найбільш докучливі приморозки. У сотнях видано наказ, щоб сотенні вартові підстаршини вранці будили сотню, починаючи від сотника і сотенних старшин. Стрілецький старшина мусів бувати при своїх Стрільцях від час роздачі харчів і повинен був часто провірювати службу у своїй сотні вночі. Для того, щоб прочитати книжку, старшина мусів використовувати навіть кількахвилинні перерви поміж зайняттями. А все ж багато старшин навіть у таких умовах працювало чи то над перекладами з чужинецької військової літератури, чи над поширенням свого військового й загального знання. Відпочивали старшини лиш одну годину при спільній обіді й другу при спільній вечері. На сон їм здебільша не залишалося більше, ніж 4-5 годин на добу.

Все це називалося „темпо”. Уживав цього слова Федь Черник, і якраз він був одним з тих, що штовхали білоцерківське Стрілецьтво до щораз інтенсивнішої праці. Ось так „темпо” швидшало з кожним днем, використовуючи всі сили кожного Січового Стрільця для організації Стрілецьтва.

Предметом і учасником цього „темпа” було Січово-Стрілецьке вояцтво. Воно вернулося в Січове Стрілецьтво з деякими про-

тигетьманськими настроями. Незвичайне „темпо” праці воно приймало спершу за гарячкову підготову до повстання. Алеж, бачачи працю старшин, те вояцтво швидко підкорялося їм, так, що не було сумніву, що навіть при цих своїх настроях воно буде вірно стояти при гетьмані, якщо цього вимагатиме добро України. Тут забулися давні наклепи на Стрілецьких старшин і все невдоволення з них із часів складення зброї, а хоч вони були занадто тверді й безоглядні, то пошана до них була така, що докір старшини вважався за пониження.¹⁸⁾

Ось таке білоцерківське Січове Стрілецьтво мало дня 15 листопада 1918 р., на день перед його повстанням проти гетьманщини: перший курінь під проводом Романа Сушка, зложений із чотирьох піших сотень (командири: Іван Рогульський, Осип Думін, Микола Загаєвич і Василь Кучабський) разом боевого складу 20 старшин і 474 багнетів; одну скорострільну сотню Федя Черника — 12 скорострільів; одну легку батарею Романа Дашкевича — 4 польові гармати; кінну розвідку Франца Бориса — 1 старшина й 30 шабель; школу підстаршин Володимира Чорнія — 1 старшина й 27 стрільців; булавну сотню Дмитра Герчанівського, в яку входили обозники й майстри всіх Стрілецьких майстерень; кіш Андрія Домарадського, в якому приймали й одягали нових охотників — 3 старшин й 23 іще не приділені до сотень охотників і шпиталь лікаря Шамраєва, пізніше Кекала. Разом бойовий склад Стрільців виносив 46 старшин і 816 рядовиків усіх родів зброї¹⁹⁾. Технічну організа-

¹⁸⁾ У Білій Церкві, де вже Січові Стрільці не були розкинені сотнями в казарнях, так як були раніш у Києві, а весь Окремий Загін С.С. був укупі, сувора „педаґогія”, дисципліна були позитивною необхідністю, в якій Січові Стрільці з найбільшою приємністю й задоволенням себе взаємно підносили. Як за часів Центральної Ради, так і тепер, кожному Січовому Стрільцеві залежало на тім, щоби він і його частина відповідали усім вимогам потрібного Україні війська.

¹⁹⁾ А. Крезуб у ст. „Бої за Львів і наддніпрянські Січові Стрільці” (Календар „Червоної Калини” на 1930 рік, ст. 29) пише про тодішній, а вищенаведений стан Окремого Загону Січових Стрільців, так: „Слід знати, що з чотирьох сотень піхотного куріня тільки три перші склалися зі старих стрільців, що перейшли один чи другий вишкіл і донебудь брали участь в боях, а четверта сотня це були охотники-новобранці, які познайомилися щойно з крісом.

Щодо сотні скорострільів, батареї і кінної розвідки, то там вишкіл стрільців не оставляв нічого до бажання, зате в тих відділах були інші недостачі. Сотня скорострільів мала дуже мало набоїв, а ще менше мала їх батарея. Ще гірше було з кінними.

Батерія до самого виступу мала такі погані і схорвані (коростою) коні, що з ними виступати в поле було немислимим. „Кінський матеріял” в кінній розвідці був ще гірший. Щойно 15 листопада по роззброєнню якогось мадярського гусарського полку відносини під цим оглядом поправилися.

Взагалі гетьманське міністерство війни свідомо робило Загонові різні труднощі і у видачі наряду, зброї, харчів і т. д. та трактувало його гірше, ніж будь-котре з чорносотенних офіцерських „отроків” і „дружін”.

цію білоцерківського Стрілецтва вів помічник командира Загону СС військовий старшина Андрій Мельник із адьютантом Михайлом Матчаком.

Ціла піша 4 сотня Січових Стрільців складалася з молоденьких новобранців із Білоцерківщини. Тільки статистичне значіння мало те, що Окремий Загін складався у двох третинах із галичан, а в одній із наддніпрянців, бо ніяких різниць зрештою не помічувалось між ними.

Стрільцьке постачання функціонувало доволі справно. Стрільців відживлювали дуже добре, багато понад офіційно призначений пайок і зодягнули цілком без закиду. Дуже багато старань і енергії коштувало отримання набоїв до крісів і гармат. Вони наспіли в Білу Церкву щойно в момент вибуху повстання проти Гетьманщини і то в малій кількості. Тоді теж прибуло до Січового Стрілецтва телефонічне майно і запас зброї.

Січове Стрілецтво осягнуло в Білій Церкві дуже високий рівень своєї військової справності. Спомини про Білу Церкву з тодішню залізною дисципліною й „темпом” праці належали пізніше до найкращих спогадів Січових Стрільців. Вони мріяли, щоб ще раз вернулася „Біла Церква” й відродила Стрілецтво. Кілька днів перед Стрільцьким повстанням проти гетьмана на перегляд Січових Стрільців приїхав був другий товариш військового міністра, ген. Лігнав, з роду німець, якого Стрільці глибоко поважали за його чесну працю в тогочасній українській армії. Хоч іще виїжджаючи з Києва в Білу Церкву ген. Лігнав знав, що їде побачити добру військову частину, то був зачудований тим, що найшов у Стрільцтві. Після перегляду Стрільцьких касарень і частин під час їхньої муштри і в рядах, ген. Лігнав був захоплений, і не вагався пізніше казати, що Січовому Стрілецтву не дорівнювали навіть найкращі колишні російські частини гвардії мирного часу.

Ось таке Січове Стрілецтво виступило кілька днів пізніше проти гетьманщини і розгромило її.

Піхотні сотні прим. вийшли з Білої Церкви під Київ з 140 набоями на стрільця і всього шести запасними скриньками на сотню при обозі. Перев'язок, ізза малої їх скількості, стрільцям взагалі не видано, а їх відповідно до потреби видавали тільки сотенні санітарі — факти, що говорять самі за себе.

Коли відчислити четверту сотню, якої ізза її слабого вишколу, в бою не можна було вжити, — то ясно, що сила Загону була ще менша.

Піхоту можна було скріпити школою підстаршин (27 стрільців); в крайньому випадку також кінною розвідкою (30 стрільців), а в тому випадку силу піхотного курія можна було піднести до яких 410 або 420 крісів”.

ІХ. ПОВСТАННЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Гетьманщина у вересні і жовтні 1918 року. Підготовка повстання. Переговори з німцями. Виступ Січових Стрільців проти Гетьманщини.

1.

Поки Січове Стрілецтво в гарячковім темпі організувалось до рішальних подій в Україні, Гетьманщина щораз виразніше йшла до переміни Української Держави в базу, з якої повинна була відбудуватися „єдина Росія”. Можна вважати, що перша половина вересня була останнім часом, коли — при передумові підтримки з боку українства — Гетьманщина могла ще урятуватися, як тривка форма устрою української державності. Цей останній час проминув. Державний апарат зрусифікувався дорешти, московська мова стала в ньому на практиці не рівнорядною, а першою й головною державною мовою. У тіснім порозумінні з німцями, яких політика тепер, як здається, рішуче поверталася вбік відбудови „єдиної Росії” як німецького союзника, скрізь в Україні почали формуватися московські збройні сили, як ось „Южная Армія” „Северная Армія”, „Особий Корпус”, „Добровольческія Дружини” і ін. для розгрому большевизму і разом із тим для відбудови старої „єдиної” Росії.

Ось так Гетьманщина опинилася в площині збройних переворотів. Коли б не йшла по лінії всеросійсько-об'єднательних замислів, то грозили їй тепер збройні сили, що домагалися перетворити Україну в базу відбудови довоєнної Росії. А коли б пішла остаточно туди, то неминуче мусіла б зустріти збройний український виступ. Погроза московського перевороту була для Гетьманщини ближча й грізніша, бо в силу всієї її дотеперішньої політики московські кола, що були допущені до влади, були теж міцніше зорганізовані. Так-то Гетьманщина мусіла поступатися їм щораз більше.

Вже від літа 1918 року вся московська преса відверто писала в Українській Державі, що українська державність не має

розумного сенсу. В жовтні прийшов перший офіційний московський наступ на українську державність. У меморіалі з 8-го жовтня 1918 року „Протофіс” відверто заявив Гетьманові: „Україна-Малоросія — частина Єдиної Російської Держави і т.д. Найближчим завданням інтелігентних груп підготувати безболісний перехід України від самостійности до всеросійського об'єднання... Штучно створена держава (себто українська) віджила свою історію, й не може далі існувати”. В меморіалі росіяни, автори меморіалу, дораджували гетьманові зробити „перехід” непомітно, „шляхом реальних заходів” без усяких декларацій. Але більшість ради міністрів у тих днях поспішила й відверто вимагала від гетьмана ще й повселюдної декларації про федерацію України з Московщиною. Це довело до кабінетної кризи, якою покористувався Український Національний Союз і вспів упровадити в новий кабінет українську меншість. Рівночасно те оточення гетьмана, що було українське й державницьке, старалося завернути Гетьманщину з її угодовецького підходу до московської реакції. Однак навіть, коли б у новому кабінеті була українська більшість і коли б українське оточення гетьмана було вдвоє сильніше, то й тоді не могло б завернути Гетьманщини відтіль, куди штовхала її уже пів року соціально-економічна і політична дійсність. Вихід міг бути хіба ще тільки у насильстві: у збройному розгоні добровольчих московських частин в Україні й насильному зламанні того всеросійського „об'єдинительного” перстеня, що затискався довкруги влади Української Держави. Але де була запорука того, що присмиривши московську реакцію, Україна не попаде ще раз на шлях соціальної революції і не дійде вкінці до большевизму?!

На той насильний вихід із положення Гетьманщина не пішла, й не могла піти ще й з інших причин: в неї не було національно українських збройних сил, бо поминаючи бажання чи небажання Гетьманщини, тих збройних сил не дозволило творити німецьке командування. Але й ті, що й за німецьким дозволом були створені, як ось Сердюцька Дивізія в Києві, були в руках національно-московських „об'єдинительних” штабів, так, що гетьманські полки по суті не різнилися від „малоросійських” частин колишньої російської армії. До того ж вони в тому часі вже розкладалися, бо московські офіцери не зуміли їх національно освідомити й захопити. Через те гетьман вступив наприкінці жовтня в переговори з генералом Красновим, що організував Донське Козацтво, маючи на меті створити один фронт всіх контрреволюційних сил кол. Росії для спільної боротьби проти большевизму в Московщині. У

цих розмовах говорилося про федерацію України з Росією як про **найближче завдання, що стояло на черзі дня.**²⁰⁾

2.

В останніх жовтневих днях Командир Стрілецтва декілька разів отверто остерігав людей близьких гетьманові про небезпеки його „об'єдинительної” політики. Щодо постави Січового Стрілецтва в гетьмана не було й не могло бути сумнівів. Але грізніша від погроз Стрілецтва була для гетьмана небезпека московського державного перевороту в Україні.

Ось так виявилось, що співпраця українських національних кол із Гетьманщиною вже неможлива. Уночі з 29-го на 30-те жовтня Національний Союз телеграфічно закликав Командира Січових Стрільців у Київ, щоб прийняти остаточні рішення. За його відсутністю поїхали туди його помічник Андрій Мельник і Федь Черник. На нараді були: Володимир Винниченко, Микита Шаповал і ген. Олександр Осецький. В. Винниченко повідомив відпоручників Стрілецтва, що переговори Національного Союзу з гетьманом остаточно зірвані і що національне українське повстання проти Гетьманщини вже неминуче. Нічого тільки не згадав В. Винниченко про свої переговори з московськими большевиками, в яких заручився був їхньою „прихильною неутральністю.” На доказ неминучости повстання відчитано текст промови про федерацію України з Росією між гетьманом Павлом Скоропадським і ген. Красновим під час їхньої зустрічі в цих днях. Оту розмову, передану телеграфічно з місця зустрічі обох генералів до гетьманської канцелярії, перехопив був один телеграфіст-українець і передав Національному Союзові. Відпоручники Стрілецтва заявили, що Стрілецтво піде не хитаючись

²⁰⁾ Гетьман удержував контакт з генер. Красновим і перед зустрічю з ним у Скороходові. При підтримці гетьмана, в Україні формувалися частини генералів Краснова, Семейонова, Алексеева, полковн. Святополк-Мірського та ін. Гетьман виділив з державних грошей 10 млн. карбованців „Добровольчій” армії. Довкруги гетьмана гуртувалися всеросійські „об'єдинительні” круги (як великий князь Дмитро Павлович, генерали — Келлер, Драгоміров, Лукомський, політики — Мілюков, Гурко, Шебеко, Нелідов, Шульгін та ін.), які й ждали на остаточне, вже лиш формальне рішення гетьмана.

А що рішення гетьмана переходило рамки домовлення чисто військового характеру, то це він виявив у своїй грамоті з 14 листопада 1918 року, на основі чого Україна мала стати частиною „відновленої великої Росії”.

У 20-их числах листопада 1918 року, французький „консул” в Одесі — Енно повідомив гетьмана, що Антанта визнає владу гетьмана в Україні, всяку спробу замаху на ту владу буде здавлено, а німці відновлять порядок у Києві та в краю до приходу військ Антанти.

в авангарді повстання. Підраховано сили, Ген. Осецький був захоплений. Він бачив революційне військо скрізь і в кожній частині, рахував повстанські багнети на десятки тисяч. Так само оптимістично дивився на справу М. Шаповал. Але для Стрілецьких відпоручників було ясно, що весь цей оптимізм є самообманом, бо в рішучий момент виступить одно лише Січове Стрілецтво, а в найкращому випадку лише дуже мала частина передбачених сил, і Стрілецтво мусітиме видержати перші удари само. Однак таке переконання не викликало ніяких питань, чи можна „чи є з чим” робити повстання, чи ні, — справа була рішена самою вісткою про задуману гетьманом федерацію України з Московщиною, і Стрілецькі відпоручники знали, що Стрілецтво зважиться на повстання, хоч би було очевидне, що йде на певну смерть, якщо тільки буде переконане, що так треба зробити для рятунку ідеї української державности.

З тим, що протигетьманське повстання вже неминуче, відпоручники Стрілецтва вернулись увечері 30-го жовтня в Білу Церкву. негайно скликано Стрілецьку Раду. Були в ній: Федь Черник, Андрій Мельник, Роман Сушко, Михайло Матчак, Іван Чмола й Василь Кучабський. Не було Євгена Коновальця, що саме виїхав був на кілька днів на відпустку, й Романа Дашкевича, що поїхав був за гарматним майном. Стрілецьку Раду повідомлено, що Національний Союз рішив виступити з повстанням проти гетьмана, що для керування акцією створено Оперативний Штаб на чолі з ген. Осецьким, що Національний Союз покладає усі свої надії на Січове Стрілецтво і що центром повстання буде Біла Церква, а не Київ. Для Стрілецької Ради все це було таке зрозуміле, що навіть ніхто не піднімав питання про можливість успіху повстання. Тому обговорено лише технічний бік підготовки Січових Стрільців до виступу й доручено Федеві Черникові виїхати в Київ для праці в Оперативнім Штабі, щоб там виготовити плян та означити реченець.

Тепер закипіла праця в Білій Церкві, в Січовому Стрілецтві, вже не лише вдень, а й уночі. Бойовий вишкіл приспішено до останніх меж видержливості людини. Раз-у-раз проголошувано пробні тривоги й бойове поготів'я. Різними заходами стягали запас набоїв до рушниць і гармат. Була думка завершити бойовий вишкіл Січового Стрілецтва так, як його кінчили німецькі пробоеві, ударні курені: боевими вправами, в яких обидві сторони обстрілюють себе гострим крісовим і гарматним вогнем та кидають на себе гострими ручними гранатами. При таких вправах майже завше бували вбиті й ра-

нені, але вони краще всіх інших учили, як поводитися в бою, а тільки це одне й було в той момент для Січових Стрільців важне; та задумані вправи не відбулися, бо не стало часу: почалося було повстання й Січові Стрільці перевели свою останню боеву муштру на Мотовилівським побоевищі, на якому впала Гетьманщина.

У ці дні останньої підготовки помічувались на ставленні Києва до Січового Стрілецтва всі хитання гетьмана так, як у сейсмографі нотується далеке тремтіння землі. Українське оточення гетьмана бажало, видко, стягнути Січове Стрілецтво в Київ, щоб забезпечити Гетьманщину перед московським переворотом і, може бути, думало навіть над обеззброєнням московських добровольчих частин, що щораз твердше ставили свої вимоги. А рівночасно московські „обєдинительні” кола намагалися присилувати гетьмана, щоб наказав відсунути Січове Стрілецтво ще далі від Києва, щоби спокійно могли тягнути Гетьманщину далі туди, куди вже пів року тягнули. І так, у перших днях листопада в Києві в оточенні Гетьмана обговорювали проект заміни тогочасної наємної охорони гетьмана — відділу, зложеного в великій частині з москвинів — Січовими Стрільцями. Призначили вже касарні, Братський Монастир на Подолі, і начальник Оперативного Відділу Генерального Штабу полковник Олександр Мишковський дав був навіть телефонічний наказ Стрілецтву вислати туди квартирієрів. За дві години цей наказ відкликали. Рівночасно військовий міністер повідомив усно Євгена Коновальця, щоб Стрільці готувалися очистити залізничний шлях із Жмеринки по Волочиська від мадярських ватаг із розложеної австрійської окупаційної армії, які, грабуючи по шляху, тягнули з-під Одеси до себе додому. (Австрія якраз розлетілася і в Центральній Європі розгорілася революція); 7-го листопада прийшов навіть остаточний наказ Січовим Стрільцям вирушити на Вапнярку.

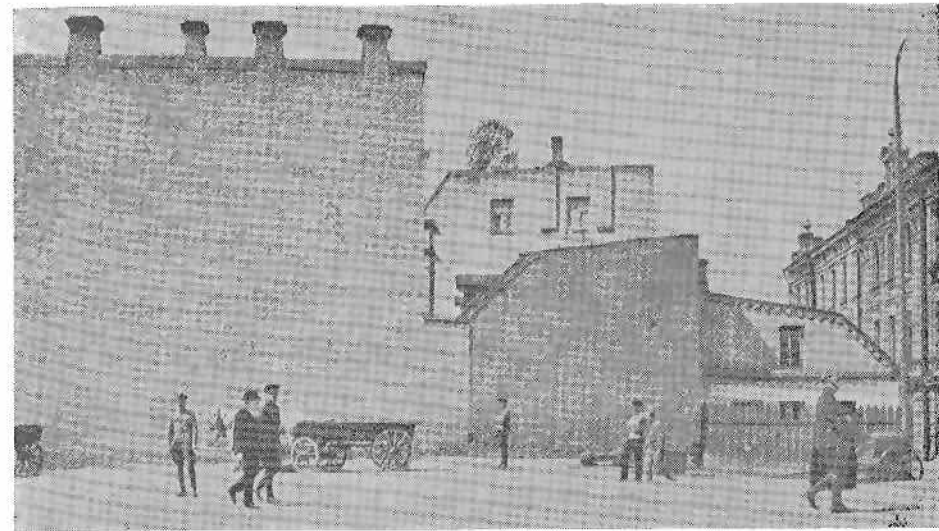
Тут Стрілецьке Командування домагалося поїздив, але цілком не з тим, щоб виконати наказ, а щоб — піти на Київ. Бо таке віддалення Стрільців з під столиці означало, що Гетьманщина остаточно рішається на федерацію. В даній ситуації такий наказ міг бути для Січового Стрілецтва ще лише сигналом для повстання. До цього й підготовлялись Січові Стрільці. Стрілецьке командування оцінило ситуацію так: „Хоча звідусіль Стрілецькі висланники доносять, що „тільки кликнути, а народ повстане”, то в найкращому випадку слід рахувати, що повстанчі селянські маси будуть слабо зорганізованими ватагами, нездатними до великих маршів, і тому без значіння для бою за столицю, бо важко буде

скупчити їх під Києвом. В найгіршому випадку Стрілецькі висланники можуть помилятися, бо хоч маса палає ненавистю до Гетьманщини, то навчена кривавими досвідами повстань улітку, взагалі не здвигнеться. Залізниця в руках німців, а міста в руках добровольчих московських військ означають для Гетьманщини можливість скупчити таку велику чисельну перевагу проти Стрілецтва, що коли воно прогає час, чекаючи на селянські ватаги, то буде розторощене без сліду". Так оцінивши становище, Стрілецьке Командування прийняло єдино, як йому здавалося, можливий, хоч об'єктивно беручи, божевільний плян: „Виступаючи на повстання, Січові Стрільці не повинні прогаяти ні одної хвилини. Вони мусять підїхати потягами аж у столицю і взяти її зненацька з одного удару у вуличних боях. Вправді неймовірні вигляди перемоги, бо проти Стрільців виступлять не лише московські добровольчі частини, але, бути може, і німці, алеж все одно доведеться полягти. Краще це зробити на самих вулицях столиці, щоби вороги бодай не задусили Стрілецтва потайки десь далеко в глухій полі". Підготовляючи Стрілецтво до виконання цього пляну, Стрілецьке Командування наказало по всіх сотнях і відділах виложити тактику вуличних боїв та поробити відповідні практичні справи. Укладено було три проекти здобуття столиці боем відповідно до трьох більше чи менше сприятливих умовин: один, що Січовим Стрільцям удається підїхати лише під Пост Волинський (найгірша можливість), другий, що вони вдарять від пасажирської залізничної станції, третій, що вдасться здобути для бази наступу ще й товарну станцію (найкращий випадок). У всіх трьох проектах завдання поодиноких сотень і відділів були означені дуже подрібно. На всіх можна було рахувати лише, коли б передбачена проектами акція могла була розвинути так, як у подробицях її розписано. Кожне заломання скомплікованого наступу, що мав розвинути наче прецизний механізм, мусів покінчитися повною катастрофою, і це було, розуміється, хибою всього проекту.

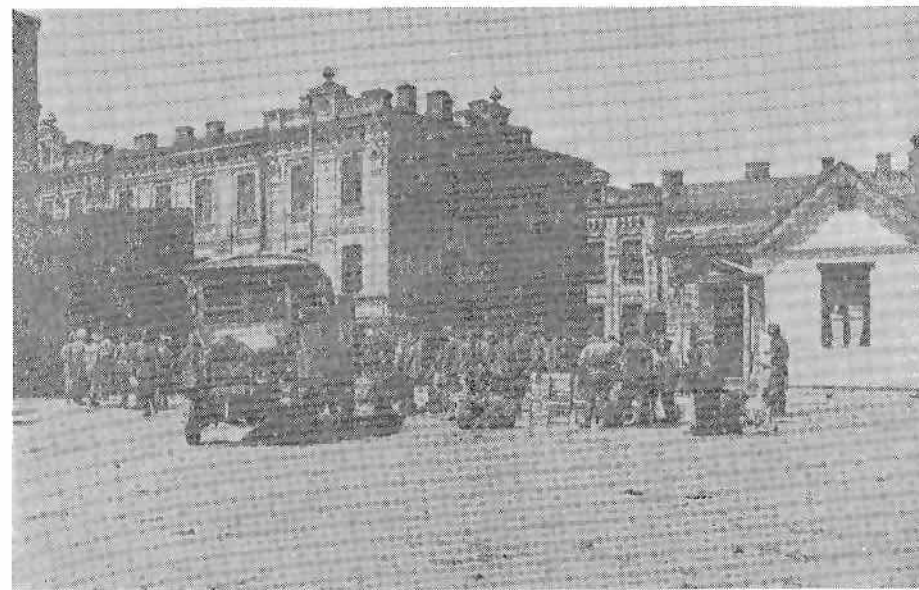
Але до виконання проектів не прийшло, бо 7-го листопада не доставили вагонів, що мали підвезти Стрільців у Вапнярку. А не доставили їх може тому, що і в Києві рахувалися з тим, що Січові Стрільці можуть ужити їх для походу на столицю, а може, що українські впливи на гетьмана знову зміцніли.

Бо Стрілецький сейсмограф нотував тимчасом далі.

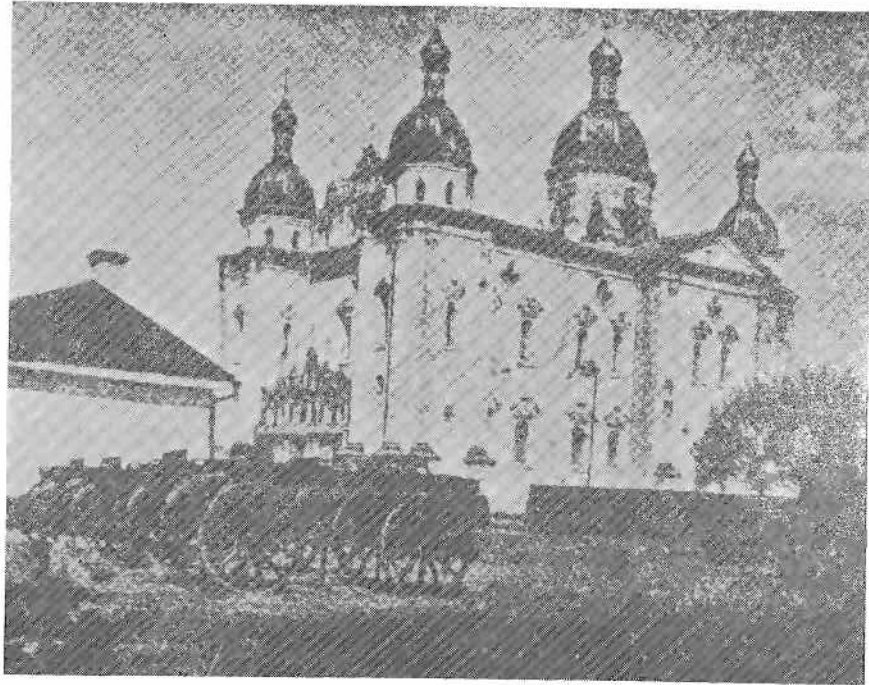
Вночі 11 листопада генеральний писар гетьмана, Полтавець-Острияниця, зателеграфував, що гетьман не лише остаточно дав

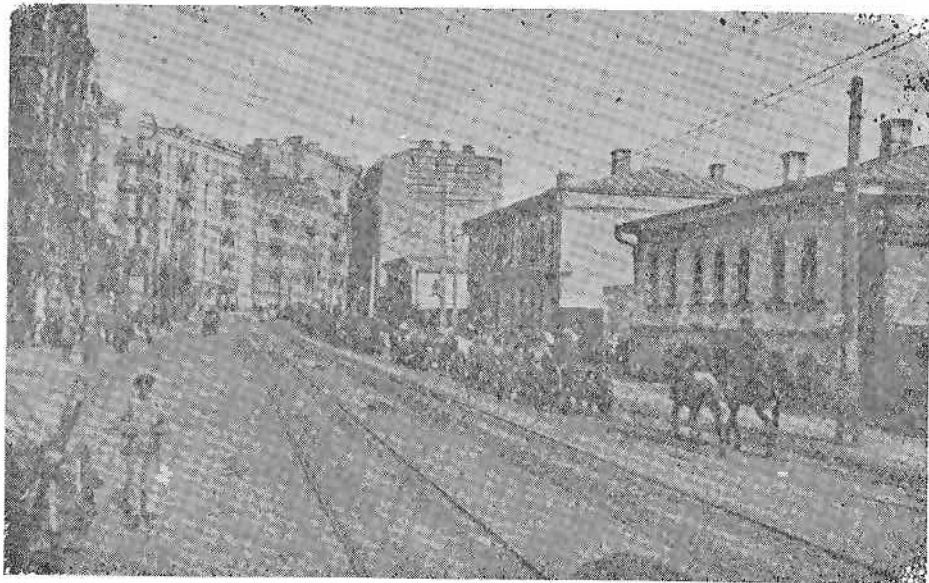
Проф. Грушевський на подвір'ї касарні СС при вул. Львівській 24.

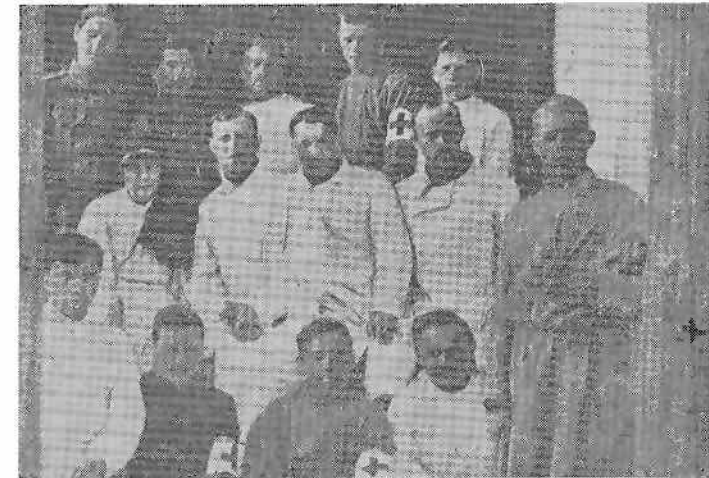
Німці вивозять зброю СС (Львівська 24).

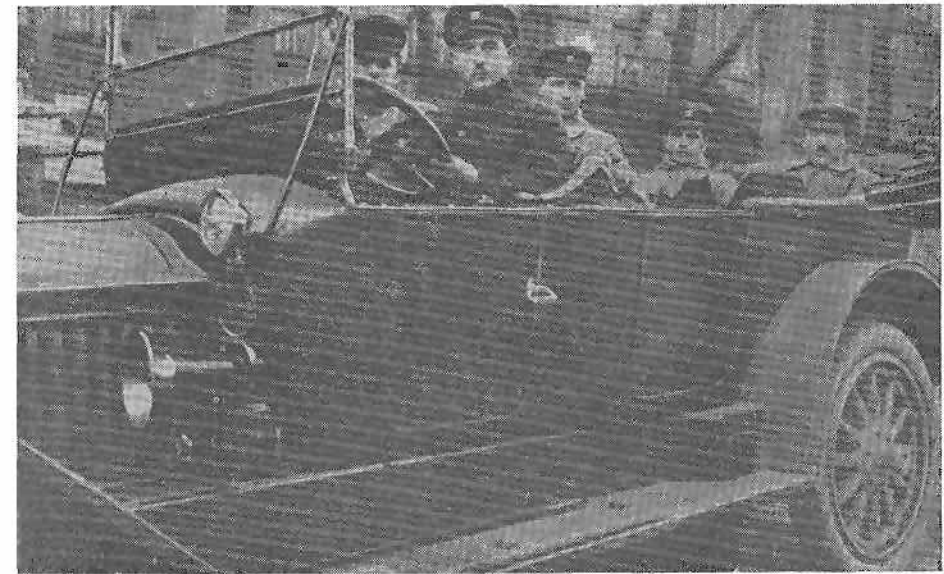
Михайлівський монастир у Києві.

Артилерія СС переїздить Львівською вулицею у Києві.

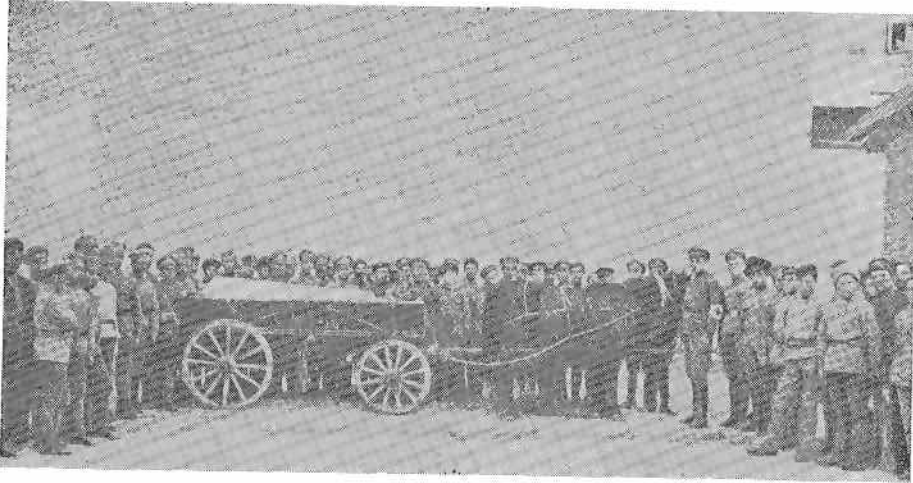

Санітарна поміч СС (Львівська 24), посередині полк. лік. д-р Рихло та його заст. сан. старш. Гілецький.

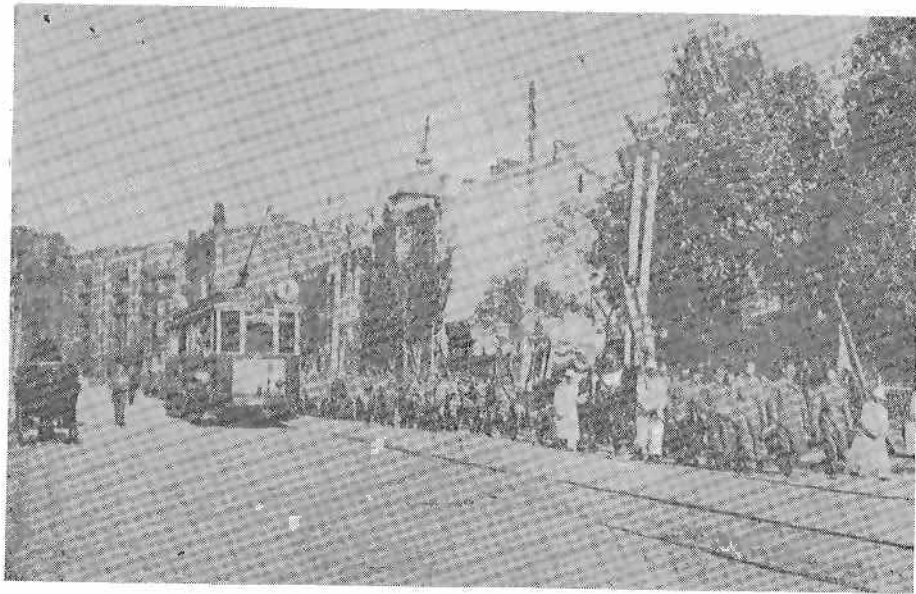

Авто команди СС.
Полк. Є. Коновалець, поруч нього адьют. сотн. П. Пасіка і сотн. Ф. Черник.

Перед похороном Січового Стрільця із Закарпаття, що не міг перенести складення Стрільцями зброї і наложив на себе руки.

Похорон того самого стрільця. Київ, 4 травня 1918 р.

дозвіл прибути Січовим Стрільцям у Київ, але й що сам вибирається в Білу Церкву до них. Над ранком 12-го листопада наспіла друга телеграма, що для вирішення цієї справи до Стрільців їде полковник Блаватний, один із гетьманських прибічників. Він справді прибув коло полудня. Після розмови з Командиром Стрілецтва й старшинами вислав телеграму до гетьмана, що в праці при будівництві Української Держави Стрілецтво його підтримає. Говорилося в ній теж: „На шляху до Самостійної України ніякий ворог Січовому Стрілецтву не страшний”.

Як на те, начеб то навмисне, щоб відтягнути Січових Стрільців з-під Києва й розв'язати до решти руки „обєдинителям Росії”, 12-го листопада приїхав зі столиці до Січових Стрільців відпоручник Галичини д-р Осип Назарук, якого післали до гетьмана, щоб цей поміг в українсько-польській боротьбі у Львові. Д-рові Назарукові доручено прохати в гетьмана не війська, а лише воєнно-технічних засобів, але по дорозі д-р Назарук роздумав, що краще буде, якщо приведе під Львів іще військо. А що на Наддніпрянщині з українського війська були в тому часі лише Січові Стрільці, що могли взяти участь і заважити на боях у Львові, то д-р Назарук попрохав гетьмана, щоб якраз їх відпустив у Галичину. Гетьман радо зустрів прохання д-ра Назарука, бо правдоподібно вже втомився жонглерством поміж двома багнетами: українським і московсько-добровольчим і рад був нарешті якось рішитися. Отже гетьман заявив, що нічого не матиме проти того, щоб Січові Стрільці, вислані для очищення шляху з Вапнярки на Волочиська, ніби то самовільно перейшли Збруч і опинилися у Львові. І хоч Національний Союз в особі Володимира Винниченка назвав старання д-ра Назарука в справі Січових Стрільців йому ж у вічі, національною зрадою, то д-р Назарук не спочив, поки не приїхав до Січових Стрільців, щоб переконати їх, що не Київ, а Львів є ключем визволення всієї України.

Негайно була скликана Стрілецька Рада, на яку запрошено ще й її нечленів Миколу Загаевича, Миколу Бісика, Осипа Думіна й Юліяна Чайківського (що саме тоді прийшов був до Січового Стрілецтва), щоб дала свою відповідь д-рові Назарукові. Тут Назарук розплакався, і, представивши важкі бої у Львові, почав: „Батьки й матері вас проклянуть, якщо не підете на Львів!” Після того Назарук говорив про „галицький Піємонт” і обіщував, що справившись при допомозі Січових Стрільців із львівськими поляками, галичани цілком певно вирушать тоді проти... Росії, щоби — знищивши її — побудувати всеукраїнську державність.

До думок д-ра Назарука прихилився один тільки Роман Сушко. Микола Загаєвич радив, щоб до Львова післати лише одну Стрілецьку пішу сотню з чотирма скорострілами. Всі інші старшини заявили проти виїзду до Галичини. Головним їхнім речником був Федь Черник. Ті старшини говорили так: „Нема сумніву, що Загін Січових Стрільців здобув би Львів, коли б узяв участь у львівських вуличних боях. Рішила б може навіть одна сотня Січових Стрільців зі своїми скорострілами, якщо б була вживана лише до ударів, а всяку іншу службу несли галицькі відділи. Але ж виглядів на перемогу під Києвом майже ніяких нема, і тому не вільно відпустити зі Стрілецтва ані одного багнета, бо кожний Стрілець у даних умовах ціниться більше від своєї ваги золотом. Виступ проти Гетьманщини в ім'я української державної ідеї вже неминучий. Ніщо вже не заверне Гетьманщини з її походу в обійми Росії. Ось так і з нею пропаде й українська державна ідея, бо Гетьманщина здискредитувала в розумінні маси й саму цю ідею і навіть назву України. Слід буде повстанням проти Гетьманщини, піднятим під гаслом оборони української державности, доказати, що гетьманщина й українська держава це не одне й те саме. По всій імовірності Січовому Стрілецтву доведеться полягти в цій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, яка доказуватиме, що вже ніколи Україна не об'єднається добровільно з Московщиною. Смерть Січового Стрілецтва виховуватиме майбутні покоління всього українського народу, й вихований таким прикладом, цей народ іще зірветься колись усією своєю масою до боротьби за свою державність, і тоді — здобуде її. Тому лиш ідеальну ціль матиме Стрілецька боротьба під Києвом. Але коли в українським народі нема реальних даних, щоб тепер здобути свою державність, то не слід не використати нагоди бодай на те, щоб із великих тих часів він виніс бодай спогади про, хоч і безнадійну, але геройську боротьбу за державу. Бо з таких вартостей будується сила народів і їхня сміливість у їхній визвольній боротьбі. На випадок, хоч він неймовірний, успіху протигетьманського повстання, Україна завше зможе ще проголосити війну Польщі, бо центром української державности є Київ, а не Львів, і з Наддніпрянщиною теж і Галичина упаде. Якщо Стрілецьтво піде на Львів, а Україна стане базою відбудови „єдиної Росії“, то який же остаточний результат тимчасової перемоги у Львові? Від польської влади Галичина попаде під московську. Невже для такого остаточного кінця вільно не дозволити Січовим Стрільцям полягти під Києвом? „Галицький Піємонт?“ Обі-

цянки, що Галичина відбиватиме Україну з під Росії? Невже чесні ці обіцянки д-ра Назарука, коли цей „Піємонт“ не може власними силами сам себе визволити з під гурту галицьких поляків, і хоче стягнути останні українські війська Наддніпрянщини, Січових Стрільців, без яких неможливе повстання проти Гетьманщини, як одинокий доказ, що Україна справді не хоче ніякого зв'язку з Москвою? Невже такий „Піємонт“, колинебудь зважиться встрянути в боротьбу проти могутньої Росії, коли тодішня слабосила Польща — для нього непереможний противник?”

Ось так питали Стрілецькі старшини д-ра Назарука. На другий день, 13 листопада, Стрілецька Рада всіма голосами проти голосу Романа Сушка відкинула прохання д-ра Назарука й рішила всіма Стрілецькими силами рушити на Київ. (Про ті „сили“ Окремого Загону Січових Стрільців у дні 15 листопада, 1918 року, була тут мова вище у розділі VIII, підрозділі 4 — Ред).

Тимчасом білоцерківський староста Кейхель, очевидно на наказ згори, почав стягати в Білу Церкву „карательні отряди“ з повіту, щоби обеззброїти Січових Стрільців. Вістку про це прийняли в Стрілецьких бараках глузуванням. Стрільці заздалегідь смакували свою сподівану розправу зі зненавидженими „золотопогонниками“. На всякий випадок Стрілецьке Командування проголосило боеве поготівля й виставило застави й гармати. Можливість бою з білоцерківськими ватагами „карательників“, в якому Стрільці напевно сподівалися розмести їх у пил, викликала серед Стрілецьких рядовиків, у противенстві до стрілецьких старшин, непохитне переконання, що Стрілецьтво перемаже теж і в повстанні проти гетьмана. З таким переконанням і йшли декілька днів пізніше Січові Стрільці на Київ. Але старшини, хоч ясно розуміли, як мало виглядів на перемогу матиме повстання, цієї віри Стрільців не підривали, хоч і не підтверджували її. Вони лиш одверто казали, що прийдуть бої проти могутньої ворожої чисельної переваги, та й стільки.

Але події грянули. 14-го листопада гетьман видав давно сподівану Стрілецтвом повселюдну декларацію „грамоту“ про федерацію України з Московщиною²¹). На вістку про неї навіть найрадикальніші московські „об'єдинительні“ кола рішили, що Гетьманщина репрезентує вже лише „Юг єдиної Росії“. Зате, як тоді видавалося, ні в кого з українців-державників, навіть у найближчих прихильників Гетьманщини, не стало сумнівів, що в ім'я української державности слід тепер ударити на Гетьманщину. Текст федера-

²¹) Див. Локументи. Грамота Гетьмана з 14. XI. 1918 про федерацію України з Росією.

ційної заяви наспів у білоцерківські бараки ще того самого дня. Але Січове Стрілецтво не зразу виступило. Воно мусіло відкинути свій плян негайної атаки на столицю, бо все одно він уже був нереальний: адже московський Київ уже підготовлювався на стрілецький удар. Отже Січове Стрілецтво чекало на членів Директорії Української Народної Республіки, яку вибрав у тих днях Національний Союз, щоб станули на чолі протигетьманського повстання. Вони й прибули до Білої Церкви 15 листопада разом із Оперативним Штабом. У декого з приїжджих була певність перемоги. Але член Директорії Симон Петлюра принагідно в розмові сказав: „Звичайно! Хіба ж можна думати, що чотирма гарматами й кількома сотнями людей ми розіб'ємо гетьмансько-німецькі полки? Я знаю, що всі йдемо на смерть. Але ми мусимо пожертвувати собою. Це має бути крик розпуки народу, котрого насильно жемуть в обійми ненависної Москви”. Увесь той день ужито, щоб виготовити відозви до українського народу й німецьких військ і впевнитися, чи теж і проти німців доведеться боротися, щоби скласти відповідний плян усього повстання.

3.

Хоч не такий страшний був німецький противник, як улітку, то все ж був для справи повстання дуже грізний. Виступ чи не двосоттисячної німецької армії проти Директорії й жмійки Січових Стрільців, якщо б не вибухнуло сподіване деким всенародне повстання, легко міг би розтрощити задуману історичну демонстрацію так, що вона навіть може не стала б занадто відома. Але, й хоч би здвигнулися маси, то й тоді небезпека не дуже меншала. Розгром організаційного центру повстання, Директорії й Стрілецтва, легко міг би перемінити цілий протигетьманський збройний рух у величезну анархію без ніякої провідної думки. Але німецькі вояки не рвалися в бій. Останні дні жовтня 1918 року принесли були катастрофу фронтів центральних держав. В Австрії розгорілася революція. Вже з перших днів листопада австрійська окупаційна армія потягла ватагами з під Одеси додому. В німецьких військах скрізь постали ради вояцьких депутатів, „зольдатенрати”, й значно ослабла дисципліна. Але німці все ще трималися купи, життя свого ради, бо лише зорганізовано могли вернутися в Німеччину, і все ще були в високій мірі боездатні. Треба було переконати ті німецькі війська, що тепер бажали лише вернутись в батьківщину, що, не виступаючи проти повстання Директорії, вони швидше зможуть побачити свій рідний край.

Цього завдання піднялася 15 листопада делегація Стрілецьких старшин Романа Сушка й Володимира Чорнія до німецької залоги Білої Церкви. Вона застала білоцерківських німців у повній боевій готовості, бо вони, вже попереджені про те, що заварюється в стрілецьких бараках, боялися, чи Стрільці не захочуть обеззброїти їх. Хоч і не страшно виглядала ця залякана кількатисячна німецька залога в Білій Церкві, то все ж немало могла пошкодити. Зрештою річ була в тому, щоб білоцерківські німці передали Стрілецькі аргументи й домагання далі. Отже Січово-Стрілецькі вистанники заявили білоцерківському „зольдатенратові”, що „народний гнів, що оце надвигається, змете німців без сліду”, якщо вони не будуть нейтральні. З другого боку обіцювали, що по наказу Директорії повстанські загони, які ніколи не переставали скубти німців, де могли, залишать їх нарешті в спокою, і, що повстанське командування швидше відправить їх у Німеччину, ніж гетьманський уряд, який на них спирається. Білоцерківський „зольдатенрат” відповів, що зараз же вишле своїх відпоручників до армійського „зольдатенрату” в Києві і, порозумівшись там, дасть остаточну відповідь. Тоді Стрілецькі старшини заявили, що на **другий день**, без уваги на німців, буде зайнята Біла Церква, й буде проголошена в ній влада Директорії Української Народної Республіки.

Щойно другого дня, 16 листопада, під вечір наспіла з Києва в Білу Церкву делегація армійського „зольдатенрату”, і зразу на стації зажадала від імені німецьких військ, щоб... спинити повстання, поки німці не покинуть України. Стрілецький старшина, що приймав делегацію, у відповіді показав рукою на паровик, що саме на всіх парах проїздив через стацію, і сказав: „Спиніть, якщо можете!” Ця коротка увага, видно, переконала німецьку делегацію, бо після кількох хвилин наради вона заявила згоду почати переговори про умови німецької нейтральності. Всю ніч із 16 на 17 листопада йшли переговори, і щойно досвіта о год. 3:45 списано умову, яку підписала Директорія УНР з одного боку, і відпоручник „зольдатенрату” німецької окупаційної армії — з другого. В умові німці зобов'язувалися додержати повної нейтральності, а зате Директорія обіцяла недоторкальність німецьких частин і їхнього майна, утримання німців до часу, поки покинуть Україну і відсилку їх назад у їхню батьківщину по змозі якнайшвидше.

4.

Але Січові Стрільці не чекали на вислід переговорів із німцями. Вже 16 листопада вранці зібрано Стрілецькі сотні, відчитано

ім „грамоту” про злуку Гетьманщини з Росією та наказ, що від цієї хвилини вони переходять під владу Директорії Української Народньої Республіки, виступаючи проти Гетьманщини походом на Київ. Такий наказ був очікуваний з години на годину вже кілька днів, та все ж викликав загальні радощі. Рівночасно роздали Стрільцям бойові шоломи. Розпущені зі збірки деякі Стрільці начили на шоломи червоні стрічки під тризубом. Так почався виступ Січових Стрільців проти Гетьманщини.

Тимчасом надалі стрілецьтво не було здібне до походу, бо ні гармати, ні скоростріли не мали потрібного числа коней. Їх не дав Стрільцям гетьманський уряд, щоби Стрілецьтво не могло рушитися з місця. Тут наче чудом над'їхали з-під Одеси два потяги з двома сотнями австрійської кінноти. Їх миттю обеззброїли й забрали коні, яких вистачило не лише для батерії, скорострелів і кінноти, але й для деяких старшин Січових Стрільців. Рівночасно Стрільцька батерія поповнилася 30-ма учнями Коростишівської учительської семінарії, які й давніше служили в Січових Стрільцях, а після складення зброї вернулись були до науки. Тепер вони ще раз прийшли. (Всі вони були потім у Стрільцькій артилерії аж до самого її кінця, немало заслуг поклавши при її організації. Після розгрому української армії наприкінці 1919 року ті з них, що осталися при житті, вернулись були в Коростишів, де всіх їх, як говорять, большевики розстріляли в 1920 році. Говорять, що один із тих Стрільцьких гарматців був під час розстрілу лише важко ранений, і так покинутий поміж трупами своїх друзів. Вернувшись до свідомости, він, скривавлений увесь, заволікся до чрезувичайки і прохав, щоб його добили. Чекісти зворошилися його виглядом і дарували йому життя. Але він не поступився: „Перестріляли ви моїх друзів, то тепер і мені нема життя. Добийте!” Чекісти добили).

По полудні 16-го листопада одна стрільцька сотня увійшла в містечко й до вечора без труду обеззброїла державну варту й місцевий кадр кавалерійського полку. Але зібраних Кейхелем „карательників” уже не застала, бо вони поспішно відступили на Сквиру. В місті розставлено стрільцькі варті й проголошено владу Української Народньої Республіки, поставивши в її імені місцевого команданта. Всю ніч із 16-го на 17-те листопада друковано в місцевій друкарні відозву Директорії УНР до населення, і всю ніч натовп облягав друкарню, чекаючи на появу відозви. Коли ж уранці розкинули її стрільці, то натовп на радощах наче здурів —

так дошкулив був населенню гетьманський режим. Поки таке діялося в містечку, рівночасно зранку 16-го листопада почали заїздити перед стрільцькі бараки паровози й вагони, з яких складано поїзди для походу на Київ. Доставлювала їх умить організація залізничників на телеграфічний наказ залізничного комісара при Директорії, Вірка, дарма що Хвастів був іще в руках гетьманської влади. І того дня й пізніше, за весь час протигетьманського повстання, не справитися б було Січовим Стрільцям, коли б не самовіддана праця українських залізничників і телеграфістів.

Надвечір того самого дня закінчилася вся подрібна підготовка, і зараз вирушив на Хвастів стрільцький авангард: 2-га піша сотня Осипа Думіна з Романом Сушком, командиром 1-го стрільцького пішого куреня, щоб, зайнявши Хвастів, забезпечити Білу Церкву від сторони Києва. Цей і чергові стрільцькі поїзди виглядали так: напереді критий вагон із вирубаною передньою стіною; в ньому гармата, готова до стрілу, захищена мішками із піском. За ним площадка з двома скорострїлами, захованими у прасованому сїні. Потім паровіз, далі криті вагони з піхотою, врешті площадка з двома скорострїлами. Поміж командиром поїзду, паровозом і гарматою проведено телефон. Поїзд мав сповняти функції „панцерника”.

Надвечір 16-го листопада стрільцький авангард під'їхав на півтори верстви від хвастівської станції. Тут виладувався і бойовим порядком із скорострїлами, готовими до стрілу, зайняв станцію. На станції, крім німецької частини, стояла якась гетьманська сердюцька частина. Стрільці мовчки обеззброїли сердюцьку варту, а сердюки віддали рушниці, взагалі не розуміючи, що з ними діється. Тоді кілька стрільців увійшло в ждальню, де перебувала ціла сердюцька частина, і так само мовчки обеззброїло її. Бачачи це, публіка наче закам'яніла. Щойно заспокоївшись, почала снувати різні здогади, між іншим, що це французи прийшли з-під Одеси. Але стрільці покищо не виявляли, хто вони. Забезпечили лише скорострїлами й заставами станцію і так держали її всю ніч.

Німці спочатку начебто не помічали, що діється. Потім підтягнули піхоту й робили такий вид, що не пропустять стрільців на Київ, навіть розпочнуть бій. Але за ніч стрільці потрохи перемовили німецьких вояків, щоб не виступали проти української народної справи. Рівночасно хвастівське німецьке командування зв'язалося з білоцерківським і, видно, дістало наказ чекати кінця переговорів, що саме тоді відбувалися між Директорією й ар-

мійським „зольдатенратом”, бо німецька ворожість нараз ослабла. Але з Києвом хвастівські німці ніяк не могли знайти зв'язку: місцеві українські телеграфісти зіпсували й замотали всі німецькі сполучення так, що німецькі зв'язкові ніяк не могли їх наладрати.

Переговори з німцями дуже припізнили стрілецький похід на Київ. Щойно опівдні 17-го листопада вирушив з Білої Церкви другий стрілецький поїзд під проводом Федя Черника. У поїзді їхала 3-тя сотня Миколи Загаєвича, гармата з Романом Дашкевичем та чотири скоростріли. Цей поїзд потім перший почав був славний бій під Мотовилівкою. Заквітчані червоною калиною з білоцерківських лісів (або червоними стрічками на шапках — Ред), їхали Січові Стрільці цього поїзду, наче на весілля. Навіть стала гармата й сталеві скоростріли були завітчані гронами червоних ягідок. А надвечір вирушив третій і останній стрілецький бойовий поїзд. Їхала в ньому 1-ша сотня Івана Рогульського й 4-та Мирона Мареніна з скорострілами та гарматою. В поїзді були і Директорія і Оперативний та Стрілецький Штаби. Коли вони прибули опівночі з 17-го на 18-те листопада у Хвастів, то застали там лише поїзд Романа Сушка. Повідомлені про умову щодо німецької нейтральності, хвастівські німці вже перестали ставити труднощі стрілецькому походу. Поки третій стрілецький поїзд наспів у Хвастів, то другий стрілецький поїзд серед нічної пітьми обережно просувався в напрямку на Київ. Їхав у ньому під Мотовилівку його командир, гронами червоної калини завітчаний Федь Черник — по стрілецьку перемогу й кінець Гетьманщини та... по свою смерть.

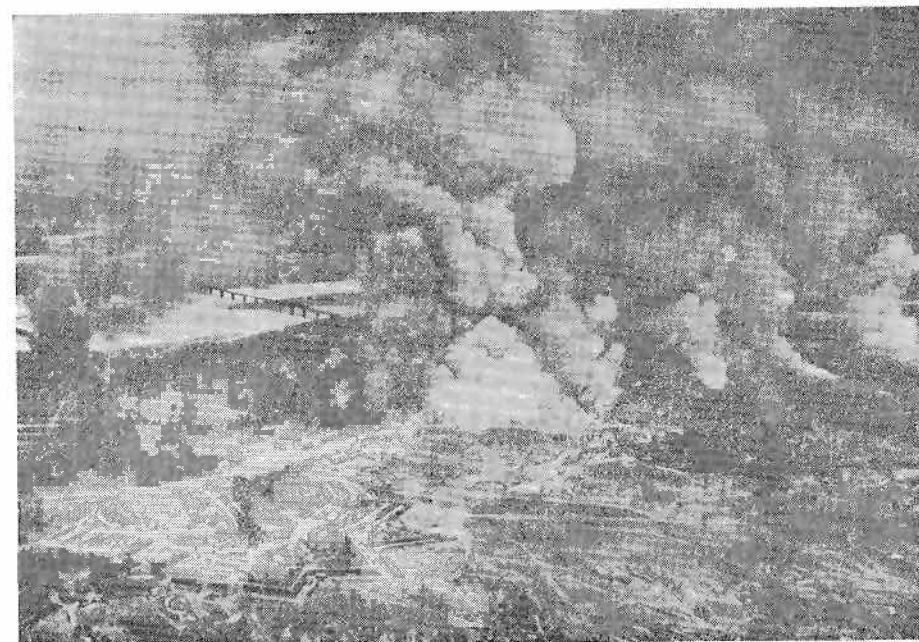
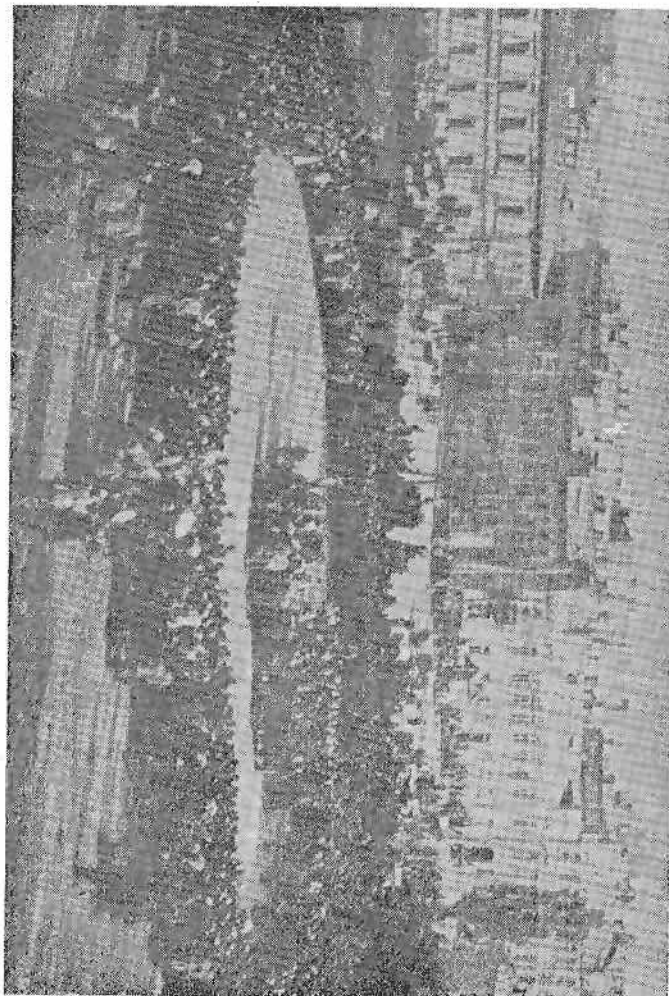

Гетьман П. Скоропадський

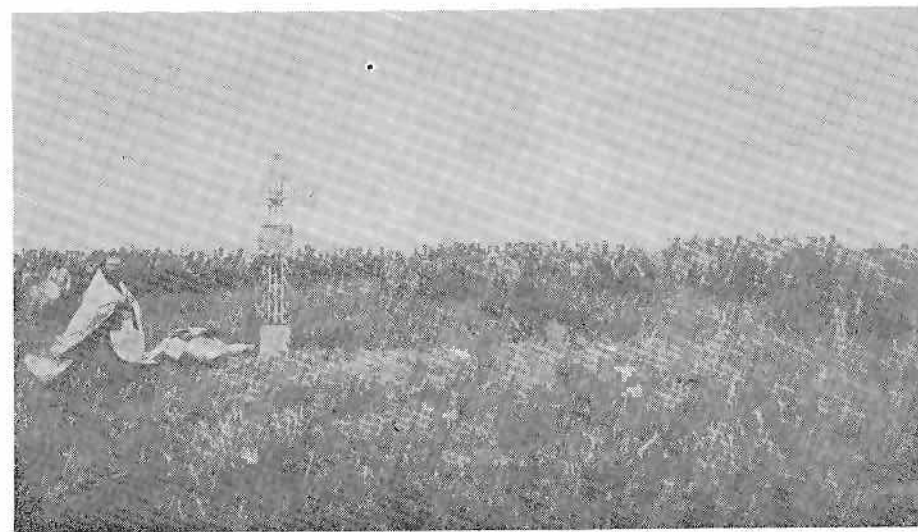

Під час гостини у гетьмана.

Проголошення Гетьманату на Софійській Площі у Києві 29.IV.1918 року.

Вибух аmunіції 6-го липня 1918 р. в Києві (Звіринець).

Панахида на Дніпровому острові „Хортиця” за душі давніх запорожців. Її влаштував 2-й п. Запорізької див. В складі полку сотня СС (Загаєвича).

Полк. П. Болбочан,
к-р 2-го Запорізького полку.

Команда Запорізької дивізії і старшини 2 полку.

Х. МОТОВИЛІВСЬКИЙ БІЙ

„Київ наш!”

Уже два дні столиця знала, що діється в Білій Церкві. Швидко організовано там виправу проти Січових Стрільців. Уночі з 17-го на 18-те листопада вона й прибула на станцію **Васильків**. До її складу входили: добірна московська офіцерська частина — дружина князя Святополк-Мірського в силі яких 600 багнетів і частини гетьманської гвардії, сердюків, між ними цілий 1-ий полк, разом може поверх 1000 багнетів. До цього треба додати одну чи дві сотні кінноти, панцерний поїзд та багато скорострелів. На станції Васильків вони вдосвіта спинилися, довідавшись, що сусідня, за дев'ять верстов станція Мотовилівка вже зайнята повстанцями. Командир цілої виправи, кн. Святополк-Мірський, вирішив здобути її вранці. Сердюки, зовсім молоде й небойове військо, не мали охоти йти в бій. Але в офіцерській частині був прегарний настрій. Московські офіцери вмовили в себе, що проти них ідуть незорганізовані ватаги, які після кількох пострілів розбіжаться. Занадто легковажне ставлення офіцерів-гетьманців до противника було одною з причин їхньої страшної поразки 18-го листопада, хоч билися вони надзвичайно відважно.²²⁾

Серед густого лісу лежала мотовилівська станція. До його межі треба було йти від станції по залізничному шляху в напрямку на Васильків і Київ три з половиною верстви. Оце місце на межі мотовилівського лісу й було центром бою. Коли з цього місця розглядати околицю, стоячи на залізничному шляху лицем до Києва, то видно було ось що: ліворуч межа лісу бігла майже під прямим кутом до залізничного шляху рівною, хоч місцями доволі повигиною лінією аж до села Плисецьке, якого перші хати видніли на віддалі приблизно однієї тисячі кроків. Хто виходив з лісу поміж Плисецьким і залізничним шляхом, той мав перед собою цілком чисте й так легко схвильоване поле, що людина не могла б сховатися перед його зором аж на віддаль принаймні

²²⁾ Дмитро Дорошенко, міністер при уряді гетьмана Скоропадського у своїй „Історії України”, том II, стор. 420, такими словами характеризує ту гетьманську армію, що боролась проти війська Української Директорії під час повстання: „Серед офіцерів, що входили в склад „гетьманських дружин” було дуже багато російського або зросійщеного елемента. Не за гетьмана і не за Україну думали вони боротися, а за Росію, проти якої тепер виступали українці”.

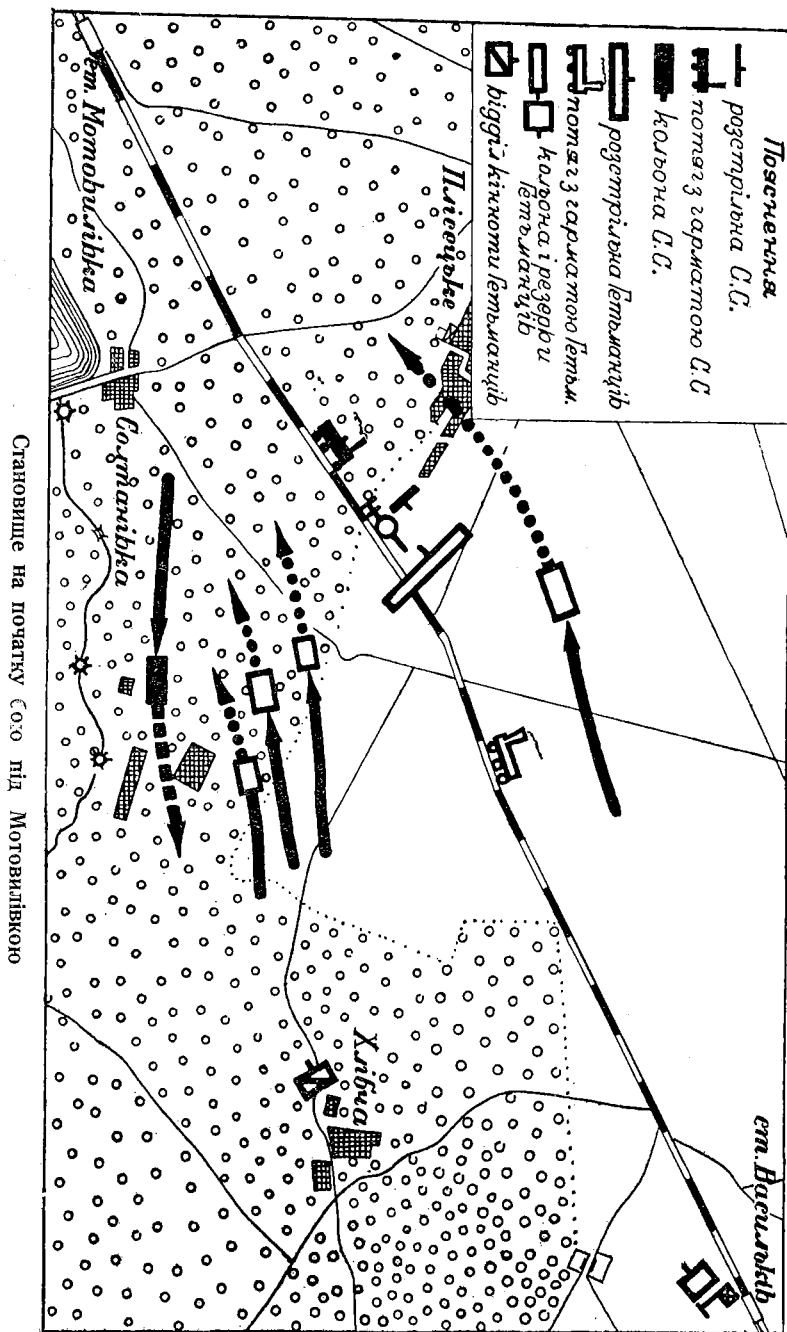

СХЕМА Ч. 2.

1000 кроків, а то й більше. Хто ж стояв ближче до залізничного шляху, то бачив на одну чи дві верстви. Якщо б із цього місця боронити ліс перед наступом від сторони Василькова, то завдання було б легке: напереді чисте поле. Не те праворуч від залізниці. Ліс виступав там довгим язиком уперед так, що й кінця йому не було видно. Хто наступав би від станції Васильків із цього боку залізниці, той увесь час був би схований у лісі й міг би непомітно обійти ззаду оборонця лісу, що залягав поміж залізничним шляхом і селом Плисецьке.

Уночі з 17-го на 18-те листопада, в той час, як Святополк-Мірський займав Васильків, на мотовилівську станцію прибув у потязі Федь Черник із третьою пішою стрілецькою сотнею Миколи Загаєвича, коло 120 багнетів, з чотою Романа Харамбури 2-ої сотні Думіна, з одною гарматою Романа Дашкевича і чотирма скорострілами. Стрілецький авангард зупинився на станції до ранку. Удосвіта донесли Федєві Черникові, що на васильківську станцію прибули частини московських офіцерів і сердюків. Легковажно ставлячись до ворога, Черник перечекав до ранку, наказав стрільцям поснідати, а старшин покликав на обговорення наступу на Васильків. Прийнято такий плян: під проводом Володимира Стефанишина (що поліг у 1921 році під Коростенем під час зимового походу Юрка Тютюнника) півтори чоти третьої сотні з одним скорострілом піде ліворуч від залізничного шляху до межі лісу під Плисецьким і відтіль буде наступати полем у напрямку до того виступу лісу, що лежить праворуч залізниці; друга півсотня 3-ої сотні піде під проводом Миколи Загаєвича з двома скорострілами праворуч залізниці в напрямку хутора Хлібча, що лежить далеко напереді у виступі лісу, всього на 2-3 верстви від станції Васильків. Серединою поїде стрілецький „броневик” під проводом Федя Черника з одною гарматою під командуванням Романа Дашкевича, з двома скорострілами та одною півчотою 3-ої сотні. Кожній частині додано по 4-6 кінних гармашів, розвідвачів і іздових для розвідки та зв'язкової служби. Вийшовши на межу лісу перед хутором Хлібча, півсотня Миколи Загаєвича має наступати далі спільно з Володимиром Стефанишином полем, щоб здобути станцію Васильків. Обидві ці крилові частини мають орієнтуватись на „броневик” як на центр усієї бойової лінії.

О год. 8-й ранку частини рушили. На станції Мотовилівка залишено під охороною весь поїзд, вперед рушили лише два вагони — один з гарматою і другий із скорострілами, за ними паровіз. Всі обозні, телефоністи та ін. пішли в лінію. Поперед „бро-

невіка" вислано двох кінних гармашів для контролю шляху, чи не зірваний. „Броневик", самозрозуміло, йшов швидше, ніж піхота на обох крилах бойової лінії, й незабаром залишив її далеко за собою. Поїзд підійшов якраз на якихсь 100 кроків до межі лісу ліворуч від залізниці, як кінні гармаші завернули звідти й повідомили, що на полі ліворуч від залізниці видко серед мряки щось наче розстрільні; праворуч все закрито хащами й рідким лісом. Поїзд спинено, щоб вислухати звіту — і враз розірвався над ним один, а далі й другий шрапнель: це ворожий броневик помітив пару й дим із стрілецького паротяга, тим більше що машиніст, спинивши поїзд, дав із привички свисток. Стрілецька гармата миттю відповіла кількома стрілами уздовж шляху. В той сам час машиніст і кочегар стрілецького паротяга втекли непомітно в ліс. Залишився тільки помічник машиніста, чех і, коли послано йому для обслуги двох гармашів, „броневик" зміг рушити з місця. Федь Черник вислав тим часом вершників із наказом для Загаєвича й Стефанишина, щоб примкнули до „броневика". Той, б'ючи гарматою вперед, доїхав до краю лісу. Тут націлено гармату на поле ліворуч — гарматний вогонь праворуч був даремний, бо на хащах і деревах розривалися шрапнелі зараз же біля поїзду. Весь цей час стрілецький „броневик" був під обстрілом ворожого панцерника, а тепер посипалися на нього ще й кулі ворожої піхоти. Федь Черник спинив поїзд і, знявши з нього один, а потім ще й другий скоростріл, зайняв невеличкий горбок серед хащів за яких 100 кроків праворуч від залізниці й почав стріляти по лісі — на цій позиції він пізніше й поліг. Півчоті піхоти Черник наказав залягти на межі лісу ліворуч від залізниці, щоб відбивати ворожі розстрільні, що йшли полем. Гарматним і скорострільним вогнем Романа Дашкевича й Федя Черника спинено на якийсь час гетьманців, а тим часом наспів Стефанишин і продовжив своїми стрільцями ліве крило. Праве ж крило, боронене лише двома скорострілами Федя Черника, повисло наче в повітрі. Мотовилівський бій почався.

Таким чином до бою стала — після того, як підійшов Володимир Стефанишин — всього-на-всього півсотня Січових Стрільців, разом яких 60 багнетів при чотирьох скорострілах та одній гарматі проти майже 600 багнетів при численних скорострілах і справжньому бронепоїзді.

Легковажно ставлячись до ворога, Святополк-Мірський кинув свої частини, щоб здобути мотовилівську станцію начебто навмання, найближчими шляхами. Цілу московську офіцерську дружину

він спрямував найближчим і найвигіднішим шляхом — по залізниці, дарма що аж до мотовилівського лісу треба їй було йти чистим полем. Для охорони боків цього добірного „офіцерського отряду" Святополк-Мірський призначив найгірше своє військо, сердюків, до яких, для підтримки настрою, приділено невеликі частини офіцерів дружини. Розділивши їх на дві половини, послав одну лісом, праворуч залізниці, якщо дивитись в напрямку Києва, а другу полями під село Плисецьке. Підходячи вже під ліс, дружина московських офіцерів розпустила три густі розстрільні на чистому полі так, що лиш ліве крило сягало трохи поза залізничний шлях аж до хащів, що їх боронив Черник.

Перша офіцерська розстрільна була вже лише на 400 кроків від лісу, як відтіля нараз висунулася ріденька розстрільна стрільців та обидва скоростріли Черника. Була 9-та год. ранку. Швидко потім вступив у бій ще й відділ Володимира Стефанишина, завдяки якому ліворуч від залізниці стрілецька лінія зміцнилася. Влучний стрілецький вогонь (а стрільці добре вправляли стрільбу в Білій Церкві, зокрема ж їхні скорострільники славилися нею) зразу наніс великі втрати московським старшинам, і всі три їхні розстрільні залягли на чистому полі. Незабаром заграли численні московські скоростріли. У відповідь на це стрілецькі скорострільники стали вишукувати ворожі скорострільні гнізда і зв'язувалися з ними в завзятім двобою. Стрілецька гармата Романа Дашкевича встряла тим часом у двобій із ворожим броневиком, не підпускаючи його ближче до лісу й раз-у-раз відгонюючи його влучним вогнем назад. Але по густоті пострілів московські старшини швидко зміркували, що мають проти себе лише нечисленного противника. Кілька разів зривалися до наступу. Тоді стрілецькі скоростріли залишали свій двобій із ворожими й сікли по московських лавах. Ті знов залягали. Зазнавши від стрілецького вогню дуже великих втрат, московські офіцери почали окопуватись. Видко, вирішили, що очайдушний штурм буде занадто дорого їх коштувати — зрештою з неприємного становища урятують їх сердюцькі частини, що наступають праворуч у напрямку на Плисецьке й ліворуч лісом. Рахунок був добрий, бо кожний із обох цих сердюцьких відділів міг легко обійти жміньку Січових Стрільців і непомітно опинитися в лісі позаду них, чи то йдучи через Плисецьке, чи тим виступом лісу, що був по той бік залізничного шляху.

Тим часом сердюки, що йшли на Плисецьке, чогось залягли собі під селом, і то було одною з вирішальних причин пізнішої

загибелі гетьманців. Зате ліве вороже крило було „на тонкий волос” від виконання свого завдання: обійти ззаду скоростріли Федя Черника, піхоту Володимира Стефанишина й гармату Романа Дашкевича й цілком знищити стрілецький авангард своїм ударом у спину. Бо в той же час, як Січові Стрільці, що боронили залізницю, стояли в бою із офіцерською дружиною, на їхнім правім крилі в лісі виринули розстрільні сердюків й почали розтягатися, щораз більше оточуючи Федя Черника. Півсотня Стефанишина виділила проти них 12 стрільців, які залягли групами по двох-трьох праворуч залізничного шляху в безпосередньому сусідстві стрілецького поїзду та ув’язавшись з сердюками в перестрілку, як могли, спинювали пересовування їхніх розстрільних на зади Січових Стрільців. Проте становище сил Федя Черника виявилось майже безнадійним: zagrożені обходом ворога на свої зади, і втративши всякі зв’язки з півсотнею Миколи Загаєвича, якої завданням якраз і була оборона правого стрілецького крила, вони могли надіятися ще лише або на швидкий прихід головних стрілецьких сил, або на чудо. І якраз чудо й завершилося.

Йдучи в напрямку на хутір Хлібчу лісовими стежками, півсотня Миколи Загаєвича разом із двома скорострілами Талпаша щораз більше віддалювалася від залізниці й зашивалася глибше в той виступ мотовилівського лісу, що праворуч від залізниці кінчається аж недалеко васильківської станції. Зашита в гущавину, Загаєвичева півсотня почула першу перестрілку Федя Черника й Володимира Стефанишина далеко скісно зліва позади себе. Тут наспів до неї кінний вістун з наказом Федя Черника мерщій підійти до залізничного шляху й захищати праве крило стрілецьких сил, що саме вступають у бій із ворогом поміж залізницею й селом Пилисецьким. То був єдиний момент зв’язку поміж обома половинами стрілецьких сил за весь бій. Микола Загаєвич розвинув свою півсотню в розстрільну й просувався з нею скісно наліво від того напрямку, яким досі йшов на хутір Хлібчу, сподіваючись незабаром дійти до залізничного шляху згідно з наказом Федя Черника. Ліс потрохи починав рідшати, й півсотня Загаєвича, знайшовши в ньому вигідне становище, залягла. Вона не знала, що вже опинилася на задах ворожого лівого крила і що поміж нею та Черниковим відділом — ворог. Тим часом що далі, то лютіший кипів бій ліворуч. Тут Микола Загаєвич узяв стежу з кількох стрільців і пішов у напрямку бою шукати правого крила решти стрілецьких сил. Кільканадцять мінут потім, згідно з останнім наказом, що його видав Загаєвич перед відходом, його півсотня, те-

лер уже під проводом Степана Козака, рушила в тому самому напрямку, в якому досі йшла, і швидко доходила до межі лісу, бачачи поміж деревами поле. Тут, на самій межі лісу, вона нараз натрапила на якийсь ворожий відділ у колоні, очевидно резерву ворожого лівого крила, обсипала його знечев’я дуже сильним рушничним і скорострільним вогнем та після короткого бою на близьку віддаль розігнала. Рівночасно Микола Загаєвич наскочив з своєю стежею на якийсь інший ворожий відділ у колоні. Загаєвич умить зорієнтувався, що цей відділ іде в обхід правого крила Черникових сил, і вирішив за всяку ціну бодай на хвилину спинити його. Тому Загаєвич наказав своїй стежі відкрити короткий, але дуже сильний вогонь, і після того із жмінькою стрільців, що були при ньому, кинувся на ворога з багнетами. Сердюки, що становили цей відділ, спершу збентежені кинули зброю й піддалися, але московські офіцери, що були при них, зорієнтувалися, що проти них лише слабка ворожа стежа. Отже, почали сильну стрільбу і з багнетами рушили на стрільців, по кількох на одного. Від ворожих куль і багнетів згинув тут Микола Загаєвич і згинула вся його стежа, за винятком двох стрільців. Їм удалося кинути кілька ручних гранат у саму гущу ворога і серед метушні відступити.

Смерть Миколи Загаєвича не була даремна: ворожа частина, на яку наскочив Микола Загаєвич з своєю стежею, хоч і розтросила стрілецьку стежу, то все ж збентежилася й захиталася, бо побачила, що вдарено в неї ззаду, звідки ніхто не сподівався небезпеки. Тому ця частина спинилася в своїм поході в обхід Черникових сил. Рівночасно сердюцька розстрільна, що була перед цим відділом і вже оточувала Січових Стрільців у лісі, почувши глибоко за собою відгомін бою своєї власної резерви, заломилася: вона затривожилася, що попала в пастку. Якраз у цей момент безпорадності ворога на нього вдарила ще й та решта сотні Загаєвича, що була під проводом Степана Козака. Склалося воно так:

Відгомін бою Загаєвича почув Степан Козак. За хвилину на нього наскочив якийсь до півсмерти переляканий сердюк, — мабуть, з того відділу, що бився з Загаєвичем. На основі вістей від сердюка Козак зміркував, що попав з своєю півсотнею на зади ворожих відділів, які оце опинилися поміж ним і Мотовилівською станцією, пробиваючися лісовою гущавиною в обхід сил Федя Черника. Не гаючись ні хвилини, Козак розгорнув свій відділ в той бік, звідки лунали постріли, і з одним скорострілом пішов у наступ на зади обхідних ворожих сил. Швидко наткнувся на

якийсь ворожий відділ теж у колоні, очевидно, резерву сердюцької розстрільної, що оточувала сили Федя Черника — здається ту, від якої поліг Загаевич, хоч його тіло знайдено пізніше у купі ворожих трупів на іншому місці. Стрільці Козака та його скоростріл відкрили несподіваний і дуже сильний вогонь по зустрічних гетьманцях. Ті, що не згинали від стрілецьких куль, розбіглися.

Цей удар одним махом розтрошив ціле вороже ліве крило. Збентежена й захитана атакою Загаевича ворожа резерва лівого крила тепер у паніці розскочилася, думаючи, що її серед лісу оточено. Сердюцькі розстрільні, що оточували сили Черника, довідавшись, мабуть, від утікачів із резерви, що діється за їхніми плечима, нараз почали безладними купами відступати. Сталося все це якраз тоді, коли до фронту почала підходити 1-ша стрілецька сотня, а на відтинку Федя Черника рішалася його доля — про що ще буде мова.

Викінчили ворожих утікачів скоростріл Талпаша й кількоро стрільців, що загубилися від Степана Козака й залишилися на останнім його становищі на межі лісу, яке він займав, поки пішов у тількищо згаданий наступ. На Талпашевий відділ наскочили ті юрби гетьманців, що в паніці після удару Миколи Загаевича й Степана Козака залишали ліс. На них відкрили стрільці дуже сильний вогонь і розігнали їх у ще більшим переполосі на чотири вітри.

Так цілком припадково стрільці півсотні Загаевича минули ворожі охоронні стежі, що, без сумніву, забезпечували гетьманські обхідні відділи, несподівано опинилися на задах усього ворожого лівого крила та, насакаючи на нього зненацька, розгромили. Скінчився цей розгром якраз тоді, коли скоростріл Талпаша зіпсувався, а стрільці півсотні Загаевича дострілювали свої останні набої.

Тим часом, поки все це діялося, на відтинку Федя Черника далі кипів бій. Офіцерські скоростріли люто сікли по стрілецькій розстрільній і шрапнелями обсилав її ворожий броневик. Щастя Січових Стрільців було хоч у тому, що на залізничному шляху за 1000-1500 метрів був перед ними поворот, і скільки разів ворожий броневик намагався його взяти, щоб досягти до стрілецької розстрільної, стільки разів утрачав із поля свого обстрілу стрілецьку гармату, а вона за кожним разом приневолювала його влучними гранатами відходити назад і наново підіймати з нею двобій. На лихо, стрілецький гарматний вогонь ставав щодалі рідший. Бо на всю стрілецьку батарею видало було гетьманське постачання лиш

240 набоїв — мовляв, „тепер війни нема, а для пробної стрільби цього доволі”. Отже, гармата Романа Дашкевича мала на початку бою всього яких 50 набоїв, з того ж ледве 15 гранат, а тепер, чим далі тягнувся бій, тим більше доводилось їй мовчати. Нарешті вдалося стрілецьким гармашам зірвати прямим влучанням одну рейку перед поворотом, і ворожий броневик відійшов на короткий час на станцію Васильків, щоб по другому, незірваному шляху ще раз піти вперед. Одначе перед поворотом був пошкоджений стрілецькою гранатою й відійшов назад. Тим часом стрільці відстрілювались завзято. Вже поверх 20 ранених і убитих, себто майже половину свого складу, мала півсотня Стефанишина. На додаток, у стрілецькій розстрільній вичерпувався запас набоїв. Не зважаючи на благання своїх скорострільників, щоб лягти на землю, Федь Черник увесь час стояв біля своїх скорострільів, кермуючи вогнем останніх скорострільних стрічок. Нараз якийсь ворожий скоростріл помітив його й повернув на нього свій вогонь. Смертельно ранений Федь Черник упав. Рівночасно всій стрілецькій розстрільній забракло набоїв. Замовкли стрілецькі скоростріли. Дружина московських офіцерів рушила вперед до наступу. Наближався розгром.

Тим часом більш-менш на годину перед цією критичною хвилиною, коло 10-ої год. перед полуднем, на мотовилівську станцію прибув поїзд Романа Сушка з 2-ою сотнею Осипа Думіна, одною гарматою під командою Пількевича, і чотирма скорострілами. Швидко потім заїхав ще й третій стрілецький поїзд разом із стрілецьким штабом і 1-ою та 4-ою сотнями Івана Рогульського й Мирона Мареніна, одною гарматою і трьома скорострілами. Помічник командира стрілецьтва, Андрій Мельник, зразу вислав половину другої сотні з Осипом Думіном на ліве крило стрілецьких сил під Плисецьке, а „броневика” з одною гарматою, чотирма скорострілами та чотою 2-ої сотні з Євгеном Зиблікевичем під проводом Романа Сушка — на бойову лінію. На всіх парах понісся поїзд туди, де кипів бій. Наспів якраз момент, коли стрілецька розстрільна затихла, а московська дружина зірвалася до наступу. В одну мить січовики зняли чотири скоростріли й поставили тут же на залізничним шляху та доставили набої двом скорострілам, біля яких лежав смертельно ранений Федь Черник. Заграло нараз шість стрілецьких скорострільів, густо сіючи уздовж ворожих розстрільних. Поки вони грали, січовики доставили набої решткам півсотні Стефанишина. Рівночасно свіжа стрілецька гармата відкрила поле густими шрапнелями. Таким робом в останній момент

ще раз спинено наступ московської дружини. Вона знову залягла.

Тепер ліворуч від сотні Стефанишина появилася половина 2-ої сотні Осипа Думіна і, вийшовши з лісу, почала оточувати праве вороже крило, вступаючи з ним у бій. Незабаром підійшла ще й розстрільна 1-ої стрілецької сотні Івана Рогульського, скріплюючи центр і забезпечуючи праве крило від усяких несподіванок від сторони хутора Хлібчі. Вона стала оточувати ліве крило офіцерської дружини. За стрілецьким центром стала тепер ціла 4-та сотня Мирона Мареніна в запасі. Бій рішився одним махом на користь Січових Стрільців.

Ворожий центр, добірна офіцерська частина Святополк - Мірського, швидко опинилася в півколі стрілецьких сил. Нічого їй надіятися вже на сердюцькі частини, що ліворуч від неї пішли лісом, бо їх тількищо розгромили й розігнали стрільці. Ніяких теж надій на сердюків правого крила, бо їх віч-на-віч зупинила половина 2-ої стрілецької сотні. А тим часом сікли стрілецькі скоростріли, пороли землю стрілецькі гранати. У всій стрілецькій частині ланувало бажання помсти за смерть Федя Черника й Миколи Загаєвича.

Тоді ворог зробив останню спробу здобути ліс і принаймні підтримати, а потім витягти з бою офіцерську дружину. Від станції Васильків ішли ровами попри залізничий шлях вояки ворожої резерви. Уже минали поворот цього шляху, вже їхній авангард, обстрілюваний одним стрілецьким скорострілом, підходив до офіцерської розстрільної. Ворожий броневик ще раз понісся вперед, щоб узяти поворот. Тим часом Роман Дашкевич, що, заступлений гарматою Пількевича, від'їхав був до станції Мотовилівка по набої, якраз повернувся з своїм поїздом знову на фронт. Влучною гранатою він збив телеграфічний стовп при залізничім шляху, так що стовп звалився перед ворожий броневик, і той іще раз завернув назад. Через це резерва, що підходила, втративши підтримку броневика, зупинилася. Накопичивши на рейках барикаду з залізничих порогів, щоб забезпечитися перед погонею стрілецького „броневика”, почала відходити назад, кидаючи знесилену і зморену офіцерську дружину на поталу долі. Побачивши це, Роман Дашкевич погнався своїм поїздом у погоню за ними. Дашкевич прорвався крізь ворожу розстрільну, впав на її зади, але зупинився перед барикадою. Ворожий броневик сів густо гранатами, що рвалися біля застави. Алеж уже два коростишівські семінаристи, що на заклик добровільно до цього зголосилися, розкинули серед вогню цю перешкоду на шляху, і стрілецький „броневик” увігнався за хвилину між ворожу резерву й винищив її картечами та скоростріла-

ми до ноги. Те знищення, що тут відбулося, було найжахливішим моментом усього мотовилівського бою. Бачачи сміливий прорив „броневика”, стрільці на всьому фронті, палаючи бажанням помсти, пішли на приступ. Миттю кинулись на офіцерську розстрільну і багнетами знищили ворога без рєшти. Сердюки під Плисецьким розбіглися, а остання ворожа резерва, кинена якраз на виступ лісу на правім стрілецьким крилі, щоб рятувати офіцерську дружину, на вид її повного розгрому пішла врозтіч разом із ворожою кіннотою, що весь час стояла в хуторі Хлібча, не беручи участі в бою. Була третя година по полудні 18 листопада 1918 року. Так скінчився мотовилівський бій.

Починала його одна стрілецька сотня — несповна 120 багнетів при чотирьох скорострілах та одній гарматі, більш як дві години спиняючи і громлячи майже вдсятеро більші ворожі сили. Вирішив бій підхід іще чотирьох стрілецьких скорострілів і ще одної сотні — коло 120 багнетів. Завершив бій удар багнетами трьох із половиною (4-ої сотні) стрілецьких сотень, не більше 400 багнетів при вісьмох скорострілах і двох гарматах. Полягло, голов-но з 3-ої сотні, 17 стрільців, 22 стрільці були важко ранені. Відомо, що, крім Федя Черника й Миколи Загаєвича, полягли під Мотовилівкою, між ін., ще стрільці Микола Вітик — син батьків, що всіх своїх синів утратили в боях за українську державність під Києвом і Львовом, Петро Шлюсар і Семен Лабіда. Зате ворог залишив на мотовилівським побойовиську коло 600 трупів. У ворожому центрі майже вся московська офіцерська дружина Святополк - Мірського до останньої душі полягла. З того центру не врятувався ніхто. Багато полонених узяли Січові Стрільці з-поміж сердюків.

Звичайно, бій під Мотовилівкою, як усякий зрештою бій у лісі, далеко не пішов так гладко, як виходило б із цього схематичного опису. Півсотня Стефанишина, добре бачачи ворога перед собою, аж до кінця бою боролася, наче на муштрі на білоцерківських полях. Зате на правім стрілецьким крилі створилася після загибелі Миколи Загаєвича зразкова „каша”. Попавши несподівано на зади кількох ворожих частин, що гущавиною пробивалися в обхід правого крила сил Федя Черника, півсотня була відрізана від решти стрілецьких сил. Маневруючи, щоб знайти з ними зв'язок, вона припадкоом натрапляла на скупчені ворожі відділи і громила їх, але й сама розгублювалася, бо кілька разів ішла розстрільною в гущавині. Потім її гуртки, а то й поодинокі стрільці, шукаючи зв'язку, насакували на сотню Івана Рогульського. Від-

сіль перед кінцем бою були звіти цієї сотні в стрілецький штаб: „3-тя сотня розбита відступає”, „Ворог на правім крилі в лісі”. Тим часом усі ці звіти були спізнені і, хоч в добрій волі, фальшиві. Третя сотня не була розбита ворогом, а мандрувала в гущавині і не відступала, а, навпаки, з наступом пробивалася до головних стрілецьких сил. „Ворог в лісі” цілком не був небезпечний. Він іще менше знав, що діється, ніж стрілецьке праве крило та його старшини. Припадково розбитий одними й тими самими частинами 3-ої сотні, ворог серед метушні цілком оправдано припускав, що його свідомо оточили. Вільніше віддихав тільки тоді, як опинився поза мотовилівським лісом.

Крім помилок самого ворога, м. ін., дивної пасивності його правого крила, щасливих припадків на правім стрілецьким крилі й високої бойової вартости кожного поодинокого Січового Стрільця, на перемогу під Мотовилівкою склалася погорда смерти трьох стрілецьких старшин: Федя Черника, який своєю смертю окупив завзяття оборони жмільки Січових Стрільців у центрі бою проти вдесятеро численнішої ворожої переваги; Миколи Загаєвича, що очайдушним приступом, за який заплатив своїм життям, збентежив ворожі обхідні колони на правім стрілецьким крилі — і, врешті, Романа Дашкевича, який, маючи проти себе справжній ворожий панцерний поїзд, ні на крок не поступався перед ним, а навпаки, наприкінці бою виїхав на чисте поле з своєю ніяким панцером не забезпеченою гарматкою, щоб до решти знищити знесиленого невдалим боєм противника.

Те, що діялося серед москалів у Києві вночі після мотовилівського бою і на другий день, 19 листопада, можна окреслити одним словом: жах. Недобитки виправи Святополк-Мірського, між якими лиш небагато було таких, що врятувалися з передових ліній, розказували страшні речі про стрільців: „Нам говорили, що „стрелки” — це банда. А тим часом вони надзвичайні вояки, вони втілені чорти!”

Тому не дивно, що мотовилівський розгром зразу зломив ініціативу ворога. Після цього він уже не смів стосувати на довшу мету обчислених наступів за весь час протигетьманського повстання. В Києві ніхто не сумнівався, що „втілені чорти”, „стрелки”, ось-ось появляться у столиці. Широкі кола київського населення раділи. Хто міг, кидав усе і йшов шукати „війська Директорії”.

А в стрілецьких рядах, серед друзів покійного Федя Черника, запанував тяжкий настрій. Після мотовилівського бою вже ні один Січовий Стрелець, все одно чи старшина чи рядовик, не сумнівав-

ся, що „Київ наш”, що Директорія вже перемогла, що під Мотовилівкою в домовину Черника покладено теж і гетьманщину, але кожний відчував дуже боляче мотовилівську втрату — убитого Черника і Загаєвича. „Поліг улюбленець Січового Стрільцтва” — говорили стрільці про Федя Черника, бо той старшина був живим втіленням усього тогочасного стрільцтва — фантастичного, залізного війська української державницької ідеї.

Поки ворожий Київ із жаху отупілий чекав, поки Стрільці понуро пішли вперед, по всій Україні неслася телеграфічними дротами вістка про стрілецьку перемогу. І де наспіла, скрізь, наче заворожені, будилися маси. Тисячі й десятки тисяч селян викопували приховані рушниці, кидали сім'ю і йшли бити „гетьманців”. Був це нестримний, могутній рух, якого ніхто не міг опанувати, — наче друга Хмельниччина. Лише хвастівський телеграф при штабі Директорії нотував цей рух десятками назв міст і містечок із коротким додатком: „Сьогодні взято республіканськими військами з боєм...” Таким відгомоном залунала по всій Україні Мотовилівка Січових Стрільців. Гетьман зрікся влади в Україні²³⁾, і після того з німецьким військом виїхав до Німеччини.²⁴⁾

²³⁾ Див. Документи. Акт відречення від влади гетьмана П. Скоропадського.

²⁴⁾ Микола Ковалевський у творі „При джерелах боротьби” на стор. 531-532 пише: „Об'єктивність вимагає ствердити, що сам П. Скоропадський, перебуваючи вже на еміграції в Берліні оголосив на адресу Женевської Ліги Націй добре уgruntований меморандум, в якому признавав помилковість свого кроку в жовтні 1918 року і підкреслював, що український народ у своїй масі прагне самостійності, і що ніяка інша форма державного устрою не задовольнить його” .

ХІ. ОБЛОГА КИЄВА

Останні сутички Окремого Загону Січових Стрільців. Розріст повстанського руху. Імпровізація Дивізії Січових Стрільців. Конфлікт з німцями. Імпровізація Осадного Корпусу. Обеззброєння німців. Здобуття столиці.

1.

Звичайно, протигетьманський рух мас, що швидко після битви коло Мотовилівки захопив усю Україну, не був спричинений боями Січових Стрільців. Для цього руху були куди глибші причини, витворені ставленням гетьманського уряду до українського селянства. В листопаді 1918 р. справді було так, як звітували стрілецькі висланники: „Тільки кликнути, а народ повстане”. Як лише на півдні України австрійська окупаційна армія в перших днях листопада розпалася й ватагами потягла додому, зразу там рушилося українське село. Скрізь на півдні України, на Катеринославщині аж по Цвіткову й Вапнярку спалахнуло повстання ще на тиждень-два до виступу Січових Стрільців. Появилися міцні селянські ватаги, навіть іноді цілі села повставали. Можна рахувати, що в міру розкладу німецьких військ те саме відбулося б пізніше і на півночі України, під німецькою займанщиною. Тільки ж це був ще не всенародний рух, а заворушення найбільш очайдушного елементу села, що не витворили ніякого бойового гасла. Селяни ж у своїй масі все ще чекали, щоб „хто кликнув”. Таким теж кличем і була стрілецька Мотовилівка. Село нараз повірило, що справді настав слухний час, і повстало всенародним зривом.

Але, поки той зрив міг докотитися аж під столицю й дати помітну збройну підтримку Січовим Стрільцям, усе ще мусіло пройти декілька днів, коли Січове Стрілецтво повинно було нести на собі весь тягар боротьби за столицю.

Щоб використати мотовилівську перемогу, Січові Стрільці негайно рушили уздовж залізничного шляху на станцію Васильків і далі в напрямі Києва у погоню за ворогом, що відступав. Розмірно значні втрати Січових Стрільців під Мотовилівкою й розсилка поодиноких стрільців та цілих груп з різними самостійними завдан-

Симон Петлюра
1879 — 1926,
Голова Директорії після В. Винниченка
Головний Отаман Військ
Української Народньої Республіки.

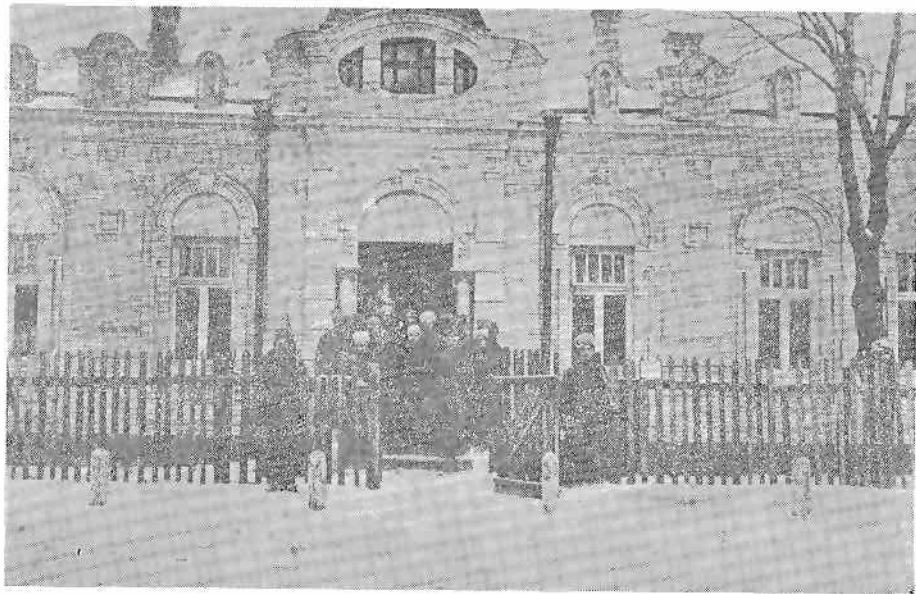

Генштабу ген. О. Осецький,
Нач. Гол. Штабу Повст. Військ
Директорії.

Полковник Василь Тютюнник

Штаб Осадного Корпусу в домі Пйонтковського у Хвастові. Листопад 1918 року.

Почесна чота СС на зал. двірці у Хвастові під час приїзду Головного Отамана.

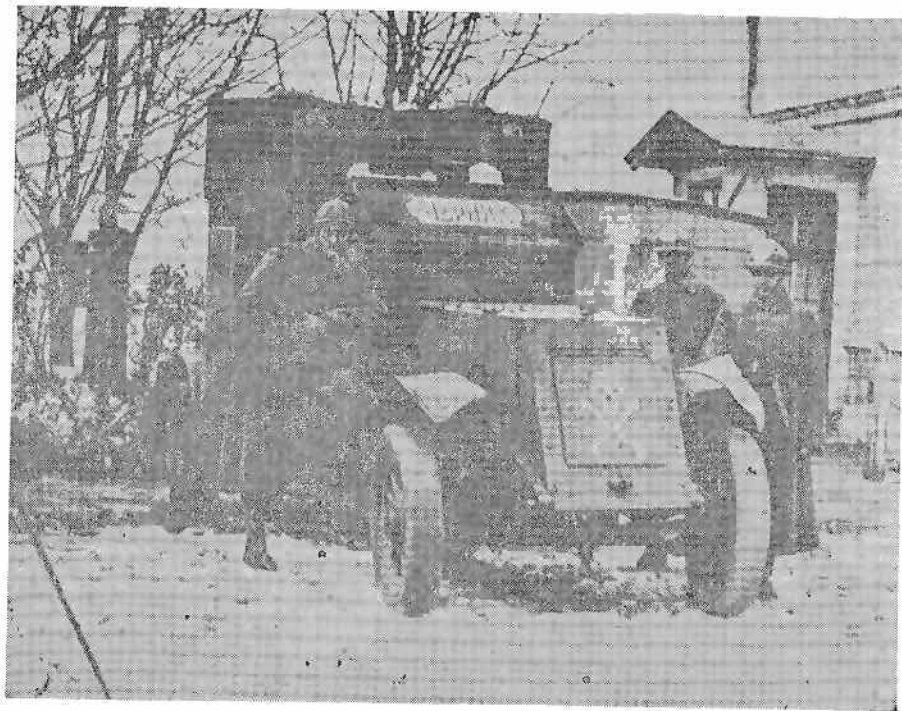

Сотн. М. Турок

Сотн. К. Мандзенко

Панцерне авто „Черник” з Автопанцерного Дивізіону СС на підльвівськiм фронтi

нями дуже зменшили і без того невелике число Січового Стрільцтва. Це й наказувало велику обережність у дальших бойових діях, тим більше що всяка більша поразка Січових Стрільців могла б вирвати ворога з остовпіння та перекреслити мотовилівську перемогу. Смерком після мотовилівського бою Роман Сушко захопив станцію Васильків. На другий день, 19 листопада, пішов дальший наступ на ст. Глеваху й Боярку, гетьманці не ставили опору, наступ спинювала тільки направа зірваного ними залізничного шляху, отже Іван Рогульський зайняв без труда Глеваху, а Іван Андрух — село й станцію Боярку. З Боярки відступив ворог у такому безпорядку, що не зірвав навіть свого телефонічного сполучення з Києвом, зокрема із штабом гетьманців на Посгі Волинськiм. Яких чотири дні стрільці могли підслухувати розмови того штабу. Звідтіть вони й довідалися про безголов'я в Києві і навіть про пересування ворожих військ. Ще того самого дня стрілецький „броневик” обстріляв Жуляни, де ворог поставив уперше рішучий опір.

Зустріч стрілецького „броневика” з ворожим розпочала нову фазу боїв: боротьбу за безпосередні підступи до Києва. Третього дня після мотовилівського бою Роман Сушко зайняв Гатне і стрільці дійшли під Юрiївку, зустрiвши на лінії Жуляни — Юрiївка досить сильний ворожий опір. Увесь четвертий день горів на тому фронті зтяжний бій, який скінчився здобуттям Юрiївки. Зміркувавши в тому бою, якими нечисленними силами стрільці наступають, ворог очунав і п'ятого дня, 22 листопада, вирушив із Жулян у наступ на Гатне, але відбитий заліг знову у своїх окопах.

Тим часом на підмогу Січовим Стрільцям їхав із Бердичева Чорноморський Кіш під командуванням отамана Поліщука, формований іще за часів Гетьманщини. Він подібно, як Січові Стрільці, складався з добровольців. Кіш мав чотири піші сотні, кожна по верх 100 багнетів при скорострілах, і на швидку руку організував батарею. Чорноморці склалися з гарного й бойового елемента рядовиків. Тільки ж, хоч поміж їхніми старшинами було чимало таких обов'язкових і бойових патріотів, як напр., сотник Царенко, то сам їхній командир отаман Поліщук і деякі старшини про свою частину мало дбали. Через те, хоч на початку своєї участі в повстанні Чорноморці добре виконували свої бойові завдання, то пізніше, коли довелося організувати селянські маси, якими їх поповнено, в дисципліноване військо, а це вимагало великого почуття обов'язку і пильної праці, то з вини свого старшинства Чорноморці завданню не відповіли. Але покищо Чорномор-

ський Кіш був поважною силою. І коли 20 листопада вивантажився в розпорядження Стрілецького Командування на станції Боярка та рівночасно прибув із Хвастова заїмпровізований панцерний поїзд, який обладнано стрілецькою гарматою й скорострілами, то Стрілецьке Командування вирішило, не ждучи на селянські маси, повести 22 листопада рішучий наступ на Київ. Його повели Січові Стрільці з фронту Крюківщина — Монастирський Хутір у напрямку на Пост Волинський і далі, а Чорноморці з Борщагівок — на Житомирський шлях у столицю.

Бої на лінії Жуляни - Юріївка й були, власне, підготовою цього загального наступу, і до 22 листопада вони закінчилися так, що не тільки Юріївка була взята й ворожий наступ від Жулян був відбитий, але й було здобуте село Крюківщина і в особливо запеклій боротьбі була зайнята станція Жуляни. Проти себе мали Січові Стрільці частини Сердюцької Дивізії й різні московські офіцерські „отряди”, що здебільша боролися без зв'язку між собою, бо одностайна оборона столиці щойно організувалась. Але противник був маловартний. Національно свідомі з-поміж сердюків переходили до Січових Стрільців, а несвідомі дезертирували додому. Тим то стрілецькі стежі густо-часто вибивали багнетним ударом і майже без втрат цілі сердюцькі сотні й курені з їхніх позицій. Цілий же сердюцький кінний Лубенський полк, висланий із Києва по шляху через Красний Трактир на Хотів проти правого стрілецького крила, в повному порядку перейшов до Січових Стрільців, і опівдні 20 листопада вишикувався перед стрілецьким штабом на станції Боярка. Цим полком командував старшина Генерального Штабу Юрій Отмарштайн, пізніший визначний штабовий старшина Січових Стрільців, якого в травні 1922 року скрито вбили непокарані досі душогуби в таборі інтернованих розбитків армії УНР в Щепюрні. Для переходу цього полку на бік Директорії головним чином заслужився полковий панотець Матіюк.

Тим часом Чорноморці, ніде не зустрічаючи ворога, впродовж 21 листопада скупчилися в Софійській Борщагівці і, не виставивши ніяких забезпек, лягли там нічлігом. А в Києві пішла гарячкова збірка офіцерських сил, і їх удосвіта 22 листопада кинули на фронт. На відтинку Січових Стрільців, що займали тоді лінію від Жулян по Хутір Монастирський, зразу зав'язався з ними бій, що тягнувся весь день. А в районі Чорноморців, що спокійно спали в хатах у Софійській Борщагівці, передові офіцерські відділи, не прочуваючи нічого злого, вдосвіта пройшли село й закріпилися на його західній околиці. Вони не знали, що свого воро-

га лишили на постоях за собою. Щойно вранці Чорноморці побачили їх і вибили до ноги та, згідно з наказом, повели наступ у напрямку на Братську Борщагівку, мабуть, так само не забезпечений, як і їх останній нічліг, що випадково так щасливо для них скінчився. Тим часом у Святошині, на лівім крилі Чорноморців, появився відділ Святополк-Мірського, сформований у Києві наново. Він ударив на крайню ліву сотню Чорноморців і розніс її. Тоді весь фронт Чорноморців заломився і відскочив більше як на десять верстов назад, опинившись надвечір дезорганізованими купами в селах Білгородці та Забір'ю. Під час того відступу Чорноморці втратили дві легкі гармати, що їх покинула зібрана на швидку руку їхня обсада.

Так заломився весь цей наступ, бо, зачуваючи про розгром Чорноморців, Січові Стрільці не важилися наступати всіма силами. Надвечір 22 листопада стрілецьке командування, правда, ще пробувало дати Чорноморцям час зібратись і впорядкуватись та наказало Січовим Стрільцям ударити на лінію Жуляни - Красний Трактир, щоб зв'язати рухи противника, але Січові Стрільці були так перетомлені сутичками і службою останніх днів, що, йдучи в наступ, валилися з ніг і тут же на снігу засипали. На щастя, ворог не використав поразки Чорноморців, яка дозволяла йому вдарити з Борщагівок на зади Січових Стрільців, а це дало змогу Січовим Стрільцям закріпитися на здобутім терені.

Тут виявилось, що вже ніяк не можна, не ждучи на селянські маси, здобути столицю, бо й ворог успів зібрати досить значні сили, та й допомога Чорноморців, на яких Стрілецьке Командування покладало надії, завела. Тому припинено наступальні акції під Києвом і наказано стрільцям закріплюватись на лінії Теофанівський Монастир - Гатне - Крюківщина - ст. Жуляни, а Чорноморцям — на східній околиці Білгородки з заставами поміж цим селом і ст. Жуляни для зв'язку з Січовими Стрільцями. Тим часом ворог закріплювався на лінії Голосіївський Монастир - Красний Трактир - село Жуляни - Борщагівка - Святошин. Таким чином почалася під Києвом позиційна війна.

2.

Поки Січові Стрільці напружували під Києвом останні свої сили, щоб проломити фронт ворога, у Білій Церкві діялися дивні речі. Вийжджаючи відтіль 17 листопада на Київ, Стрілецьке Ко-

мандування вислало в повіт Франца Бориса з 30 вершниками, щоб громив „карательників” і ніс вістку про владу Директорії, а в стрілецьких бараках у Білій Церкві залишило Андрія Домарадського, щоб формував селянські резерви. В його розпорядженні було лише двох молодших стрілецьких старшин і помічник господаря Загону Січових Стрільців, Володимир Чубатий — ні одної живої душі більше. Залишені так старшини пересиділи всю ніч із 17 на 18 листопада в одному бараці, поклавши револьвери перед собою й розважаючи, чи „карательники”, що їх виполошував Борис із повіту, зайдуть по дорозі в гості в опустілі стрілецькі бараки, чи побоятся. Досвіта 18 листопада поміж бараками появилася якась збройна ватага. З наведеними револьверами вийшли проти неї стрілецькі старшини, але перед собою побачили — озброєних селян. Із них зразу сформовано залогу, що розставила варти біля бараків, на станції та в містечку. Були це перші селяни, що пристали до повстання. Коли ж рознеслася вістка про мотовилівський бій, а потім прийшов мобілізаційний наказ Директорії, то з усієї Білоцерківщини нараз сотнями й тисячами, вдень і вночі почали стягатися в стрілецькі бараки озброєні й беззбройні селяни. Були села, що виряджали в повстанці всіх, хто міг носити зброю. Збірка цих селянських мас відбувалася, на диво, спокійно й упорядковано. Не тільки про грабежі, але й про крадіжки не було спочатку мови. Послух цих селян наказам був незвичайний. Вони в більшості чекали, що зразу попадуть у тверді рами військової дисципліни, й бажали її. Тим часом, не було старшин, щоб оцю селянську масу зразу перетворити в упорядковане військо. Отже, формування селянських частин відбувалося дуже примітивним способом. Тих, що прийшли попереднього дня, вистроювали вранці й розділювали відповідно до родів зброї, при яких служили в колишній російській армії. З піхотинців тут же формовано сильні сотні по 200-250 вояків й розділювано їх на чоти й рої. Старшинами призначувано селян, що колись служили підпрапорщиками російського війська. Були вони здебільшого дуже мало освічені й мало тямущі в військовій ділі та своїх частин провадити не вміли. Траплялися й темні типи, що подавали себе за старшин, ніколи ними не будши. Так сформовані частини одягали й озброювали, маючи великі білоцерківські магазини. Після того їх зразу відсилали міцними куреннями в поїздах на Київ, щоб зробити місце в бараках для нових сотень і тисяч селян.

Усю цю працю вів Андрій Домарадський з своїми стрілецькими старшинами, іноді звалюючись з ніг від втоми. До того, силою

революційної розрухи, він став єдиним прагнелем усієї Білоцерківщини для всіх громадських справ. Домарадський приймав десятки селянських депутацій із найглухіших сіл, що приходили подякувати Січовим Стрільцям за те, що підняли повстання. Домарадський давав розпорядження, як хазяйнувати в панських економіях, куди звозити збіжжя й слати худобу для потреб війська, бо в багатьох селах самі селяни почали були порядкувати економіями й оце присилали Домарадському посланців з списками відібраного панського майна та по накази, як далі бути. Домарадський розсуджував карні й приватно-правні справи по-патріархальному на швидку руку, бо звідусіль тяглися до нього люди, прохаючи суду. Серед такої величезної праці стрілецькі старшини молились, щоб їх відіслали на фронт, щоб могли там відпочити.

Сформовані селянські маси попадали з Білої Церкви поїздами у Хвастів. Тут стрілецьке постачання видавало їм ті частини одягу, яких не вистачило в Білій Церкві, а далі похідні кухні, вози й коні, набої, ручні гранати й харчі та висилало їх далі в розпорядження Стрілецького Командування на ст. Боярка. Щоб зібрати потрібні запаси, посланці постачання розїздили по залізниці всюди, куди докотилося повстання, й визбирували всяке зустрічне військо майно, що від початку повстання лежало по магазинах і поїздах без нічної охорони; висилали у Хвастів поїзд за поїздом з гарматами, скорострілами, рушницями, зброєю, возами, набоями, технічним знаряддям, одягом, харчами. Всю цю безліч майна у Хвастові порядковано й розсилано, куди було треба. Заїмпровізував це постачання для всього фронту під Києвом і для кількадесяти тисяч людей Василь Кучабський. Робив це так справно, що стрілецьке командування отримувало все потрібне на ст. Боярку за дві-три години, навіть такі подробиці, як гліцерину для скорострілів. Звичайно, при таких господарюванні чимало майна марнувалося, але воно бодай не пропадало ніким не бережене в цілості, а по змозі сил зберігалось Січовими Стрільцями для всієї тогочасної й майбутньої Армії УНР. На всякий випадок, без цих заходів ніяк не вдалось би забезпечити потреби фронту, ні одягнути, озброїти й прохарчувати десятки тисяч озброєного селянства, що згодом прибули під Київ і стали зав'язком Армії УНР за часів Директорії.

Незалежно від цієї організаційної праці Січових Стрільців, для якої залишено у Хвастові Василя Кучабського у зв'язку з Директорією і Головним Командуванням Військ Директорії УНР, ішло у Хвастові формування самого цього командування. Коли стрільці

виїздили 18 листопада з Хвастова до Мотовилівки, то Директорію та Оперативний Штаб повстання — всього кільканадцять осіб — залишили були на хвастівській станції під охороною одного стрілецького скоростріла й дев'яти стрільців зі школи підстаршин під наказами Василя Кучабського. У безпосередньому ж сусідстві Хвастова скрізь вешталися „карательні отряди” й „державні варти”, але побоялися заглянути в містечко й швидко стягалися до Сквири. Як виглядала в той час оборона Директорії і, взагалі, розріст усього повстання, найкраще видко з такого випадку:

Зібрані з усіх усюдів „карательники” вирушили 21 листопада зі Сквири на Паволоч, щоб пробитися на Житомир, де гетьманці трималися дуже міцно. Близько їхнього шляху, на ст. Попельня, у 40 верствах від Хвастова на Козятин, був величезний магазин рушничних набойів. Щоб забезпечити той магазин і залізницю на Козятин та спинити похід „карательників”, Василь Кучабський наказав стрілецькому підстаршині Остапові Гукові навантажити один вагон рушницями (запас 40.000 рушниць, призначений гетьманським урядом для посилки Генералові Краснову на Донщину, знайдено у вагонах на станції Хвастів) та поїхати з цією зброєю у Попельню. Його вже голова була і в тому, щоб до рушниць набрати ще й війська. І Гук набрав. На другий день zorganizував у Попельні варту біля магазину, а ще за день вступив у перші сутички з „карательниками”. Третього дня примусив їх повернути назад на Сквиру, а ще через кілька днів, — іменуючи себе вже „отаманом” Гуком, а свої відділи — „окремою групою”, розтрощив „карательні отряди” і здобув Сквиру, де взяв багато полонених, дві гармати й безліч скорострілів та рушниць. До Києва привіз у другій половині грудня доволі здисциплінований курінь — поверх 1000 вояків.

У таких умовах формувалося Верховне Командування, „Головна Ставка Військ Директорії УНР”, на чолі якої став ген. Олександр Осецький і старшина Генерального Штабу Василь Тютюнник. Немалі заслуги в порядкуванні селянських резерв „Ставкою” поклав Олександр Шаповал.

Працю „Ставки” могутньо підтримувала ініціатива організації залізничників, поштовців і телеграфістів. Наказ їхнього комісара при Директорії, Вірка, в одну мить знаходив послух скрізь по всій Україні, куди тільки дійшов. Залізничний транспорт і телеграфний зв'язок функціонували завдяки самопосвяті кожного залізничника й телеграфіста зокрема та поривові, що казав забувати за втому. Але, хоч „Головна Ставка” мала прями телегра-

фічні відомості звідусіль, навіть із гаки. місцевостей, що де міцно трималися гетьманщини, то її вплив на події був дуже незначний. Ці події розвивалися зусиллям соток і тисяч різних Остапів Гуків по всій Україні, що збирали ватаги, як знали, й воювали, як уміли, кожен на свою руку.

3.

Забезпечені всім потрібним у Хвастові, селянські частини вивантажувалися на ст. Боярка, де стояв стрілецький штаб. Тут докінчувано їхню організацію. Відділи селянських скорострільників відсилано до заїмпровізованого стрілецького скорострільного „коша” в селі Боярка, де з них формовано скорострільні сотні. Тут же формував Роман Дашкевич із селян-гармашів нові батареї. 2-а батарея Січових Стрільців під проводом Михайла Кураха постала ще 21 листопада тим способом, що 1-а. Тепер під командою Грицинюка дала обслугу для чотирьох гармат, присланих з Хвастова. Всі дальші батареї постали вже із змобілізованих селян — спершу 3-тя під командою Кудри й 4-та Пількевича, а трохи пізніше 5-та Мачехи і 6-та Шульги. Крім того, сформовано 58-лінійну гавбичну батарею Ничая — і так за які два тижні після мотовилівського бою Січові Стрільці мали артилерійську бригаду під командуванням Романа Дашкевича, складену з сімох батарей. У піхоті замінювали тих селян-старшин, що виявили свою нездарність, стрілецькими молодшими старшинами, а то й підстаршинами. Тут же назначували командирів селянських куренів або розділювали поодинокі селянські сотні поміж курені, що вже стояли на фронті. Де командиром куреня чи сотні був стрілецький старшина, там навіть на фронті не залишали дальшої організаційної праці: нагадували селянським старшинам і рядовикам польову службу і, навіть, вели муштру. Всеприсутня у всякий час контролю стрілецького командира примушувала такі селянські частини точно виконувати накази. Тому селянські відділи, що стояли під безпосереднім керуванням Січових Стрільців, були найбільш боездатним військом з усіх змобілізованих, що згодом боролися під Києвом. Для прикладу, як Січові Стрільці заводили дисципліну, згадаємо такий випадок:

Одна селянська сотня, що стояла в резерві в с. Шахравщині, під ворожим гарматним вогнем розбіглася. Командир куреня, стрілецький старшина, наказав їй зібратись. Коли вона нарешті зійшлася, видержав її в лавах на відкритім вигоні за селом під во-

рожим гарматним обстрілом більш одної години, весь час спокійно проходжуючись перед її фронтом. Ця сотня пізніше трималася дуже добре.

Рівночасно в ряди старих білоцерківських стрілецьких сотень вступали маси селянства довколишніх підкиївських сіл. Уже 21 і 22 листопада кожна сотня Січових Стрільців дістала по 280 рушниць, щоб узброїти селянських охотників. Але безоглядного „білоцерківського” режиму, який вимагав від Січового Стрільця самопосвяти до останніх границь, вони здебільша не видержували і потім покидали стрілецькі сотні, вступаючи в селянські частини, де старшини вимагали від вояків менше, а то й цілком нічого.

Ось так за тиждень від 21 листопада заімпровізовано Дивізію Січових Стрільців, складену з двох полків. Перший з них був під безпосереднім проводом Січових Стрільців, розкинутих по всьому полку. З цього полку перший курінь Романа Сушка, в якому залишились ще дві давні стрілецькі сотні в повному складі, був найкращий. Слабше представлявся п'ятисотенний третій курінь, якого командиром став після наладнання постачання Василь Кучабський, бо для його сотень не вистачило стрілецьких старшин і до них призначено лише по кількох стрілецьких підстаршин і рядовиків. Найслабший був другий курінь Івана Чмоли, бо в ньому було найменше Січових Стрільців. Та все ж цей перший полк був цілком боєздатний, здібний і до оборони і до досить сильних наступів, накази виконував здебільша точно і в маршах бував видержливий. Зате куди слабший був другий полк, для якого не вистачило вже не то стрілецьких старшин, а навіть рядовиків. Старшинський елемент цього полку був здебільша дуже слабкий, безрадний, недбалий і мало освічений. Цей полк легко підпадав паніці, до сильних наступів був нездатний, у маршах дуже невидержливий, накази виконував пиняво й важко. Уже на початках свого існування почав переходити до вічового порядку, а потім уже псувався швидко. Та все ж таки, він безпосередньо відчував тверду руку стрілецького командування. У ньому не було бодай таких бешкетів і старшинських пиятик, як в деяких інших частинах, що їх згодом тим самим способом сформувало Стрілецьке Командування під Києвом.

Близкучі висліди досягнули Січові Стрільці при творенні артилерії та скорострільних сотень. Елемент, з якого їх формували, колишні російські скорострільники й гармаші, був більш освічений і свідомий, ніж піхота, сміливіший та більше здисциплінований від неї. До того ж у них був добрий і досвідчений старшинсь-

кий склад, набраний здебільшого з наскрізь національно - українського кадру гетьманського Вінницького Корпусу, який на вістку про повстання зразу перейшов у повному складі на бік Директорії та прибув у розпорядження Стрілецького Командування під проводом ген. Колодія.

Скорострільні сотні організував Василь Соловчук. У скорострільним коші, що його заснувало Стрілецьке Командування, вже 22-23 листопада було яких 1500 вояків. Селяни з усіх усюдів звозили до нього свої скорострільи, їх вдень і вночі лагодила й прочищувала окрема стрілецька майстерня. Крім того, окремих стрілецьких старшини вибирав у весь технічний скорострільний матеріал на всьому залізничному шляху аж по Козятин і цілими поїздами доставляв його в скорострільний кіш. Тим то із стрілецького скорострільного коша виходили скорострільні сотні, організовані до подробиць: кожна з двоколками, кіньми, обозом, запасом харчів і набоїв. Ці сотні бували дуже вперті в бою. В них розкладу не помічалось й пізніше.

Імпровізована організація стрілецької артилерії, переведена Романом Дашкевичем, була ще більшим чудом. Стрілецька легка батарея за один тиждень від 21 листопада розвинулася в Гарматний Полк з чотирьох легких батарей і одної тяжкої, всі з повною кількістю коней, обозами і майже цілком бездоганим технічним матеріалом. Доставу набоїв для стрілецьких батарей та всякого іншого матеріалу зразково перевів Дмитро Бурко. Для підвозу постачання він обладнав окрему колону обозів, яка безупинно працювала на зміну вдень і вночі. Подібно, як скорострільні сотні, теж і вся артилерія, яку тоді й пізніше створило було стрілецьтво, ніколи не впала жертвою розкладу — доказ, що для того, щоб створити армію, замало вояцької маси, а ще й треба совісного й розумного та досить численного старшинства.

Точність, з якою функціонувала ця велика організаційна машина Січових Стрільців при облозі Києва, починаючи від збірного пункту селян у Білій Церкві та стрілецького постачання у Хвастові, а кінчаючи на стрілецькім штабі, кошах і фронті, інколи нагадувала часи найбільшого розмаху світової війни. Всебічність, із якою Січові Стрільці працювали, видно хоча б на такому прикладі: йдучи на Київ, Січові Стрільці не мали запасу військових карт. Щоб поповнити цей брак, Стрілецьке Командування стягнуло в штаб усіх рисівників, що були в стрілецьких сотнях, і створило окремих картографічний відділ, який удень і вночі працював, безупинно перерисовуючи карти й доставляючи від-

битки фронтовим частинам. Подібно обладнано теж організацію відділів телефоністів для всіх повстанських військ під Києвом.

Звичайно, при невеликій кількості Січових Стрільців уся їхня імпровізація військ під Києвом вимагала не лише організаційного хисту, але й такої непомітної праці, витрати енергії, безоглядної впертості в досягненні намічених цілей, що стрільці робили у ті дні на посторонніх людей враження загипнотизованих, сліпих і глухих на все, що довкола діється, які знають лише одну мету: підготову до здобуття столиці. Незвичайна пошана для них не лише від власного громадянства, але й від ворогів і „нейтральних” німців, була їм заплавою. „Святі якісь люди йдуть на Київ, іноді говорили селяни. — Вони нічого для себе не бажають. Усе дають за волю народу”. То були часи незрівняного героїчного підйому Січового Стрілецтва, про який із подивом висловлювалися всі посторонні очевидці.

4.

Скупчення селянських сил під Києвом на лінії Мишелівка-Монастирський Хутір - Крюківщина - Гатне - станція Жуляни - Білгородка весь час прикривалося активністю на фронті Січових Стрільців. Раз-у-раз там ішли більші й менші наступи на Красний Трактар, Голосіївський Скит і околицю на північ від Мишелівки. У цих наступках виявлялась мала бойова вартість селянських військ під Києвом. І так, широко закroений наступ 27 листопада на відтинку 1-го і 2-го куреня 1-го полку Січових Стрільців від Монастирського Хутора по Дніпро, в якому взяв участь теж трисотенний курінь Дніпровців, себто селянської дивізії, якраз формованої отаманом Зеленим на Трипільщині, і двосотенний курінь Низових Козаків, себто загону, формованого в Могилеві ще під час Гетьманщини і тількищо перевезеного під Київ — не вдався без уваги на успіхи сотень, що були під проводом Січових Стрільців, хоч проти наступальних військ Директорії стояли слабші від них відділи гетьманців. Серед бою і Дніпровці, і Низові Козаки розбілися так, що весь наступ довелося припинити. Тут виразно виявився брак доброго старшинства в повстанських військах. Тільки одна сотня Дніпровського Куреня, що була під наказами сміливого й енергійного старшини, держалася цілком добре й відступила з цього бою одна з останніх.

Цей та інші досвіди виявляли понад усякий сумнів, що узбро-

ені маси селянства можна вважати лише матеріалом для війська, яке щойно слід буде створити відповідною військово - організаційною працею старшин. Така праця вимагала часу, а його не давали — німці. Для них сутички під Києвом тягнулися вже занадто довго, спинюючи виїзд німецьких військ у їхню батьківщину. Тим то німці щораз рішучіше почали домагатися закінчити бойові дії під Києвом. Коли ж 25 листопада один німецький курінь що йшов зі Святошина на ст. Боярка, під Білгородкою попав через непорозуміння під обстріл гармат Чорноморців та ув'язався з ними в бій із великими втратами для себе, то німецьке командування обурилося й вирішило примусити Стрілецьке Командування припинити бої та відкрити залізничий шлях на Хвастів і Козятин для евакуації німецьких військ. Зараз же 26 листопада німці кинули три курені піхоти при кінноті й гарматах, які вдарили 27 листопада з-заду на ліве крило повстанських військ в напрямку Шпитки - Гореничі. Поповнені селянськими куренями, подібно як Січові Стрільці, Чорноморці, що стояли на цьому крилі, мусіли покинути Білгородку й ув'язатися під Шпитками в завзятий бій із німцями з великими втратами з обох сторін. До появи таких значних ворожих сил на задах свого лівого крила повстанські війська під Києвом не були приготовані. Було самозрозуміло, що німецький удар, якщо буде продовжуватися, відкине війська Директорії від залізничного шляху Київ - Хвастів, поки ще вдасться відповідно перегрупувати частини Січових Стрільців, які на правім своїм крилі, біля Голосіївського Скиту й Мишелівки стояли вже в безпосередньому сусідстві столиці. Щоб уникнути грізних втрат, стрілецьке командування мусіло відразу вступити в переговори з наступальною німецькою групою й довело до тимчасового перемир'я на фронті. Рівночасно почалися теж переговори з німецьким командуванням у Києві. Воно поставило ультимативну вимогу, щоб повстанські війська відступили з-під Києва на лінію, віддалену за 25 верств від столиці (Підгірці - Глеваха - Жернова - Богущівка - Будова - Буча - Гостомель) та припинили всяку бойову акцію. Пильнувати цього перемир'я повинні були німецькі війська, що мали розташуватися скрізь по селах поміж оборонним фронтом гетьманців і новими, на 25 верств від столиці віддаленими позиціями повстанських частин. Якщо б стрілецьке командування цього ультиматуму не прийняло, то німці, яких у Києві було самої лише піхоти 16 сильних куренів, готові були виступити в бій на всьому фронті. В той час організація Дніпровських Дивізій на Трипільщині ще не була закінчена, а підхід Запорізької Дивізії під

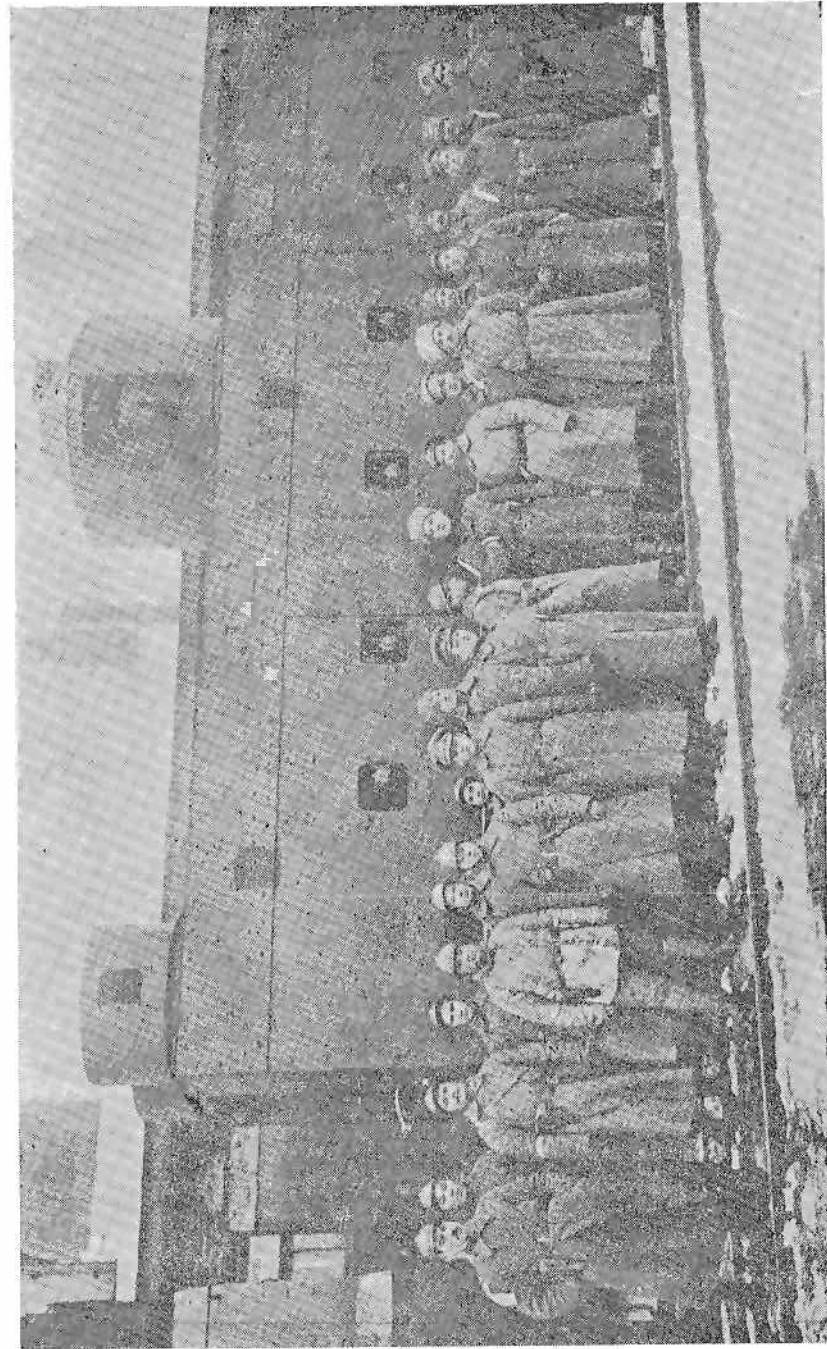
проводом Болбочана з Лівобережжя проти Києва щойно почався. Крім того, перстень повстанських військ ще не замикав Києва від півночі. Отже, було б помилкою входити в конфлікт з німцями. Вигідніше було використати час і призначити його не на непевні бої проти такого міцного ворога, тільки по якнайінтенсивнішій організаційно - військовій підготові та скупченні й упорядкуванні своїх сил, одним махом упоратись і з гетьманцями і з німцями. Отже, присилене загальним становищем, Стрілецьке Командування прийняло на наказ Верховного Командування УНР німецький ультимат, і вночі з 29-го на 30-те листопада повстанські війська на всьому фронті відступили з-під Києва на лінію, устійнену з німцями. Їхні ж давні позиції скрізь зайняли німецькі війська. Ось так припинилися бойові дії під Києвом. Перемир'я повинно було тривати аж до часу виїзду німців з України.

5.

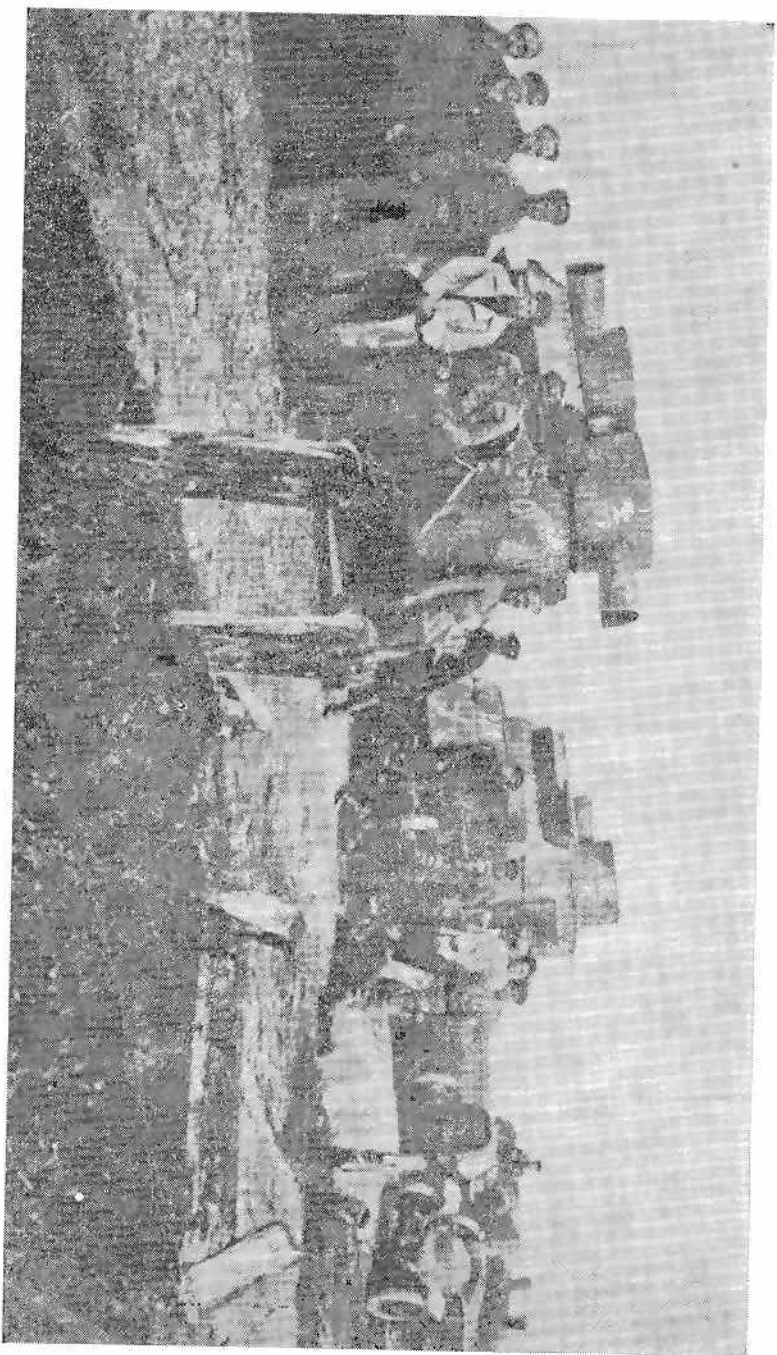
Але Січові Стрільці, прийнявши німецькі домагання, не могли їх виконати. Повстання захопило вже всю Україну й не було сили, щоб його спинити. Німецькі ж війська були тепер грізні лише під Києвом, бо в столиці вони скупчилися найчисленніше. Виринало завдання підтягнути під Київ такі значні повстанські війська, щоб могли в відвертому бою розбити не лише гетьманців, що вже не являли собою великого значення, але й німців.

Стрілецьке Командування переїхало зі ст. Боярка у Хвастів, керуючи звідтіль поповненням повстанського фронту. А мав він під час відступу з 29-го на 30-те листопада на самім лише відтинку Січових Стрільців яких 5,000 багнетів, 300 шабель, 4 легкі і 1 важку батарею та 8 скорострільних сотень. Впродовж тижня майже до такої самої сили доповнено Чорноморців і пересунено їх на північ в колищу Гостомеля, щоб замкнути залізничий шлях із Києва в Коростень. Поміж них і Січових Стрільців, розташованих в районі ст. Васильків, розставлено в околиці Ясногородки першу Дніпровську Дивізію, яку тим часом на Трипільщині зібрав отаман Зелений. Вона складалася з двох досить сильних полків.

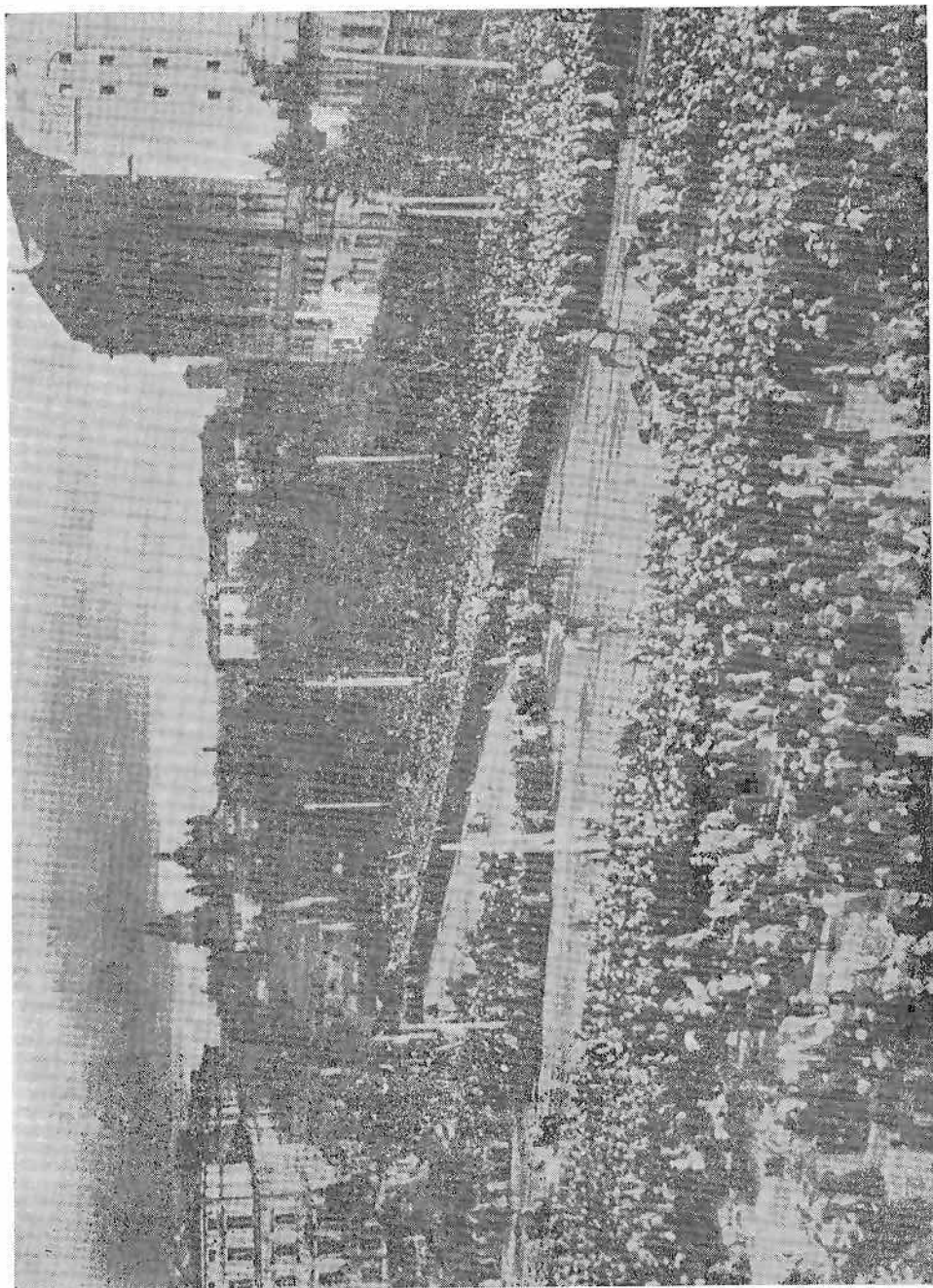
З цих трьох дивізій — Січових Стрільців, Чорноморців і Дніпровців наказом Уряду Української Директорії до військ УНР із 3 грудня 1918 року створено т. зв. Осадний Корпус на чолі з командиром стрілецтва Євгеном Коновальцем. Почався наплив тисячних селянських мас. Він не йшов упарі з відповідним напливом доброго й працездатного старшинства, що вміло б сплєвувати зброй-

Панцерний поїзд „Січовий Стрелець” і його обслуга після здобуття Києва 1918 року. Кмлт. чет. О. Вудкевич, чет. В. Глова, чет. Грицюк.

Панцерні авта „От. Коновалець” і „От. Мельник” Автопанцерного Дивізіону СС.

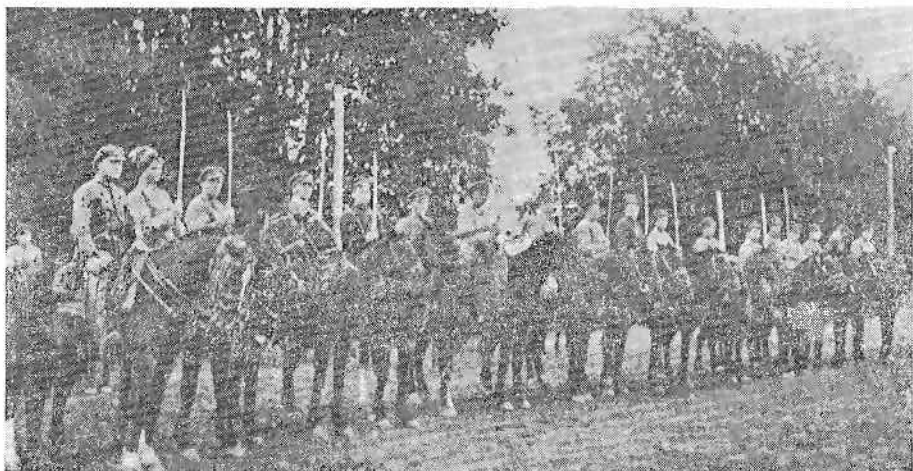

Софійська Площа під час проголошення акту соборності.

Момент проголошення соборности всіх українських земель у Києві 22 січня 1919 року. Побіч членів Уряду УНР члени галицької делегації.

Кінна розвідка 3-го п. СС. Комдт. хор. Борисів.

ні маси в здисципліноване військо. Головна Ставка Військ Директорії УНР не скупчила відповідного й доброго старшинського кадру для всієї Армії УНР і тому не могла опанувати збройних селянських мас, твердою рукою усуваючи різних, здебільша морально дуже нікчемних отаманчиків, що виплили наверх у ті бурхливі часи, та замінюючи їх освіченими, енергійними військовими старшинами, а перш усього людьми з великим почуттям обов'язку. Головна Ставка Військ Директорії приймала тисячні селянські ватаги такими, якими вони були — незорганізованими як слід, і передавала їх під керівництво Стрілецького Командування, рахуючи, що Січові Стрільці, які досі виявили стільки організаційного хисту, твердості й працездатности, згодом опанують селянські ватаги своїм білоцерківським апаратом. Тим часом Січовим Стрільцям, що вивели з Білої Церкви всього 40 старшин і через недостачу старшинства майже всім своїм підстаршинам мусіли призначити під час повстання функції старшин, таке завдання було, очевидно, не під силу. Довелося Стрілецькому Командуванню обмежитись виключно тим, щоб селянські ватаги скупчувати в одностаїні тактичні одиниці: дивізії, полки, курені, не змінюючи їхнього командного кадру, бо не мало ким його замінити. Сподівання на організаційний хист другої поруч Січових Стрільців під Києвом більш менш регулярної частини, Чорноморців, не оправдалися. Через те швидко виявилось, що без уваги на працю білоцерківських Січових Стрільців і поодиноких старшин з-поза стрілецтва в Чорноморській Дивізії, працю, що іноді перевищувала людські сили, весь Осадний Корпус, за винятком лише декількох частин, що були або під безпосереднім проводом Січових Стрільців, або під керівництвом дуже нечисленних совісних старшин з-поза Стрілецтва, був лише кількадесятитисячною нерегулярною збройною юрбою. Ця юрба покищо поводитися ще доволі пристойно, бо і в селянських масах усе ще був той святий порив перших днів протигетьманського зриву, який не дозволив на зловживання, і малі стежі давніх білоцерківських Січових Стрільців повнили службу публічної безпеки в областях, зайнятих Осадним Корпусом, маючи наказ карати смертю за грабіж чи душегубство. Але отаманське старшинство піло й гуляло, мало дбаючи про своє військо, і ця розперезаність поволі починала втискатися і в повстанські маси. Дійшло нарешті до того, що командуванню Осадного Корпусу залишилося ще хіба слідкувати за цим поширюванням розкладу, бо все одно воно не мало такого численного старшинського кадру, щоб могли змінювати п'яних отаманів, а самих їх карати за свавілля. Борю-

чись із впливом отаманського розкладу, Дивізія Січових Стрільців мусіла оголосити вже 5 грудня наказ, що в її районі буде на місці покараний смертю всякий козак іншої дивізії, який без службової потреби туди заблукається. Такими крутими заходами Дивізії Січових Стрільців удалося, щоправда, довести до того, що в її районі аж до часу здобуття столиці не було ні одного випадку грабежу, але ці заходи були лише тимчасові й місцеві. Довкруги ж почалися розвал і свавілля, що далі, то більші.

Так створився Осадний Корпус. До його складу приділено 8 грудня 2-гу Дніпровську Дивізію отамана Данченка, 8-му пішу дивізію в Умані, три курені хвастівської залоги, Білоцерківську й Уманську резервну бригаду, Білоцерківську окрему бригаду, окремий запасний курінь у Попельні, Ходорківський курінь і всі резервні та охоронні частини, що були в області колишнього російського Київського Корпусу — разом поперх 25,000 вояків, не рахуючи різних окремих „отаманських” партизанських загонів, що вже були на фронті під Києвом під наказами фронтових дивізій. Усе разом — тисячні незорганізовані озброєні ватаги, де досвідчених і обов'язкових старшин були лише десятки. Таким чином коло 10 грудня 1918 року Осадний Корпус мав до 50.000 багнетів і 48 гармат. Із них коло 5,000 піхотинців і 6 легких батарей творили дивізію Січових Стрільців, під безпосереднім впливом і рукою „білоцерківських” стрільців. 5-ту і 6-ту легку батарею сформували Січові Стрільці від 30-го листопада до 5-го грудня.

6.

Зосередження цих величезних збройних з'єднань під Києвом, що, хоч і не мали доброго старшинського проводу й тому розклалися, та все ж були поважною силою, дозволило українському урядові нарешті поставитися рішуче до німців. У великій тайні Верховне Командування підготувало все, щоб в один день обеззброїти німців на всьому Правобережжі й так зломити останню перешкоду на шляху до закріплення влади Директорії. Це обеззброєння й довершено нараз на всьому Правобережжі 8-го грудня 1918 року. Оточені повстанськими частинами німецькі війська здебільша складали зброю без бою. Але в деяких містах, як ось у Білій Церкві та Хвастові, капітуляція німців відбулася щойно після важких боїв, які іноді тягнулися й декілька днів. У районі Січових Стрільців обеззброєння пішло дуже гладко, бо Січові Стрільці мали діло лише з невеличкою залогою у Василькові та з ні-

мецькими поїздами, що над'їздили з Києва. Деякі січово-стрілецькі частини, як ось сотня скорострільів із панцерним поїздом, брали участь у боях із німцями у Хвастові й Білій Церкві.

На вістку про повстання проти німців німецьке командування у Києві спершу лютувало. Коли ж побачило, що його погрози не роблять ніякого враження, прийняло всі вимоги, що їх поставили в свою чергу Січові Стрільці, й уклало з Верховним Командуванням останню умову: що німецькі частини стягнуться з околиць столиці в касарні, не перешкоджаючи більше походів повстанських військ на Київ, і на своїх касарнях вивісять білі прапори. Під час вступу військ Директорії в столицю німецьким воякам вільно було появлятися на вулицях лише без зброї. Так відкрився шлях у столицю.

7.

Вночі з 12-го на 13-те грудня двигнулися чотири дивізії Осадного Корпусу, в склад якого увійшла також Дніпровська Дивізія, разом поперх 20,000 багнетів і рушили на Київ. 13-го грудня вони зайняли позиції з часу перед відступом 29 листопада. І так, 1-ша Дивізія Січових Стрільців, якій підпорядковано ще два курені Низових Козаків, зайняла фронт від Жулян по с. Мишелівку, 1-ша Дніпровська Дивізія підійшла під Пуцу Водицю. 2-гу Дніпровську Дивізію з отаманом Данченком перекинено з Трипільщини на лівий берег Дніпра, й вона рушила на Дарницю, щоб замкнути столицю зі сходу. Мали всі ці дивізії незвичайно легке завдання: ворог, що стояв проти них, розпоряджав 6-го грудня, як подає „Дневник воєнних чинів” ген. Кирпичева, командира одного відтинку фронту гетьманців, разом усього 2,396 багнетів, 109 скорострільів, 36 легких гармат, 6 гавбичних, 1 важку гармату та 83 шаблі.

На 14-те грудня наказано загальний наступ. Маючи відомості, що дніпровські отамани обіцяли своїм козакам три дні вільної та безкарної гулянки „по київській буржуазії”, себто три дні грабежу й погрому, та побоюючись, щоб, вступивши з різних боків у столицю, дивізії не змішалися в безладді, Командування Осадного Корпусу наказало Дніпровцям і Чорноморцям припинити наступ на київських передмістях. Столицю повинна була взяти сама тільки Дивізія Січових Стрільців, що мала зломити ворога, коли б він вирішив боронитися на вулицях. Тим часом цей наказ викликав велике обурення, особливо у дніпровських отаманів. Один

із них, Тимченко, відповів на нього безпосередньо перед вступом у столицю 14 грудня так:

„Отверто докладаю, що козаки моєї дивізії билися, як тигри, є велика сила ранених і вбитих, дисципліна в нас сувора, грабежі й безчинства розстрілюється на місці, і от, одержавши наказ Ваш оперативний під чергою 7, не думаю, що довірена мені дивізія спокійно буде дивитися на церемоніальний марш сусідніх частин, які завдяки тому, що не було зв'язку, наступали не поруч з нами. Я, як дійсний і старший козак дивізії, прикладу усі сили для того, щоб виконати Ваш наказ, але за проведення його в життя на цей раз не ручаюсь. Осмілююсь прохати пана Корпусного Отамана віддати справедливість тій доблесті і лицарству, що проявили Дніпровські Козаки, та не посилати їх в околиці Києва, а надати їм ту частину города, котру вони кров'ю здобули”.

Цей доклад був висланий у штаб Осадного Корпусу якраз тоді, коли Дніпровці своїм „церемоніальним” маршем уже підходили в столиці до Хрещатика.

А відбулося воно так: уранці 14 грудня по всьому фронті під Києвом заграло майже 100 гармат з обох боків, і в наступ рушила 1-ша Дніпровська Дивізія, щоб зайняти Борщагівку. Зараз після того повинна була завдати рішучий удар ворогові Дивізія Січових Стрільців з Гатної й Крюківщини в напрямку на с. Жуляни - Пост Волинський - Соломенка - пасажирська станція Київ. Тим часом наступ Дніпровської Дивізії на Борщагівку розвивався дуже мляво. Не маючи терпеливості дочекатись його кінця, Дивізія Січових Стрільців пішла о год. 12.30 у наступ самостійно. Вороже командування, бачачи безнадійність дальшої боротьби, та ще до того під час заворушень у столиці, якої значну частину захопили були місцеві українці, наказало оборонцям столиці зійти рівночасно на всьому фронті о год. 1-ій по полудні з позицій і розійтися по домах. Розстрільні Дивізії Січових Стрільців якраз підходили під с. Жуляни, як його покидали гетьманці. Не зустрівши опору, наступальні курені Дивізії Січових Стрільців зібралися в колони й забезпеченим маршем почали підходити під Київ до пасажирської станції. Рівночасно рухнув увесь фронт Дніпровців „у город”, найшвидше в Святошині. Безладними юрбами Дніпровці потягли чимшвидше всіма доріжками, особливо ж по житомирським шляху, щоб першими вступити в столицю. Це їм удалося легко. Їхні безладні ватаги скупчилися в Києві на Жидівським Базарі й, роздобувши десь портрет Тараса Шевченка, понесли його вулицями столиці кількатисячною юрбою. Надвечір, коло 4 год.,

ось так дійшли аж до Хрещатика. Тут біля Думи зустрів їх малий відділ московських офіцерів скорострільним вогнем. Юрба вмить сколихнулась і в страшній паніці повернула назад, очунявши аж поза Жидівським Базаром. За півгодини вулиці міста наче вимерли.

Таким сумним і зловісним інцидентом почалася влада Директорії в столиці України. Він нагадував слова одного московського генерала з тих, що боронили Київ перед повстанськими військами: „Бувають такі переможиці, що подобають на переможеніх”.

Тим часом біля Кадетського Ліска скупився трикурінний 1-ий полк Січових Стрільців. Коло 9-ої год. увечері він спокійно ввійшов на пасажирську залізничну станцію, і вночі з 14 на 15 грудня, не зустрічаючи ніде ні найменшого опору, поступово зайняв майже ціле місто з Хрещатиком, усю ніч забезпечуючи стежами лад і спокій у столиці.

ХІІ. ПЕРЕМОЖЕНІ ПЕРЕМОЖЦІ

Україна на переломі 1918-1919 років. Політична роля Осадного Корпусу. Спроба організації нового Січового Стрільцтва. Війна з большевицькою Московщиною. Бої Січових Стрільців на Лівобережжі. Бій під Гребінкою. Упадок Києва. Розклад війська УНР.

1.

Україна була у важкій міжнародній ситуації в ті дні, коли Директорія УНР здобувала столицю. На північному пограниччі від Луїніця по Курськ усе ще стояв воєнний большевицький фронт, бо Гетьманщина не уклала миру з большевицькою Росією. Але, коли б мир і був укладений, то становище від цього не змінилося б. У Московщині був голод, і для свого власного рятунку большевики готові були піти по український хліб, коли б тільки трапилась нагода. На Правобережжі не стояли проти большевиків ніякі українські сили, бо всі ті сили були зайняті борнею проти Гетьманщини, а німців, що за Гетьманщини боронили українські кордони, обеззброєно. На Лівобережжі, правда, нероззброєні німецькі війська все ще були на давніх місцях, але вже швидко їх покинули, щоб повернутись на свою батьківщину. На заході України, в Галичині й на Холмщині, йшла важка війна з Польщею, що далі, то більше кривава. На схід, на Донщину, з боями відступали перед частинами Запорожців останки московських добровольчих військ, що формувалися під час Гетьманщини в Україні. На півдні, над Дністром, румуни зайняли якраз Басарабію й Буковину. А в Одесі після розгрому Болгарії й Туреччини та зломання фронтів Центральних Держав закріплювався антантський десант, головно французи. Під їхньою охороною там починала формуватися московська добровольча армія для походу на Україну й далі проти московських большевиків. Проти Одеси довелось вже під час повстання зорганізувати окремішній фронт.

Внутрішнє становище України було не менше грізне. Хоча офіційно за заявами Директорії протигетьманське повстання йшло під кличами рятунку української державности, то лише незначні

кола повстанських селянських мас розуміли й визнавали ці заяви. Практика Гетьманщини спинила процес національного освідомлення українських селянських мас і зробила для них ненависною не лише Гетьманщину, але й саму українську державність. Під час облоги столиці часто-густо доводилося чути в розмовах селян-повстанців, колишніх російських солдатів: „І ось прийшов кінець етой Україне!” Їхня національна свідомість була ще настільки мала, що змобілізовані повстанські маси з привички вживали здебільша ще давнього солдатського московсько-українського жаргону. В деяких частинах, де були розумні й ідейні старшини, роз'яснювали селянам різницю поміж Україною й Гетьманщиною. Але лише подекуди, бо таких старшин було мало. Тому й повстання не освідомило з національного боку селянських мас так, як могло й повинно було освідомити. Під час розгулу гетьманської реакції українське селянство в своїй масі привикло оглядатися на московських большевиків, як на єдину силу, що спасе його від гніту Гетьманщини й німців, та вірило большевицькій Москві. Розбиті в Україні німцями вліті 1918 року селянські повстанці, як ось Таращанці, пішли в Московщину, де сформувалися в гарні й високоездатні війська під керівництвом большевиків. Коли говорити про політичну думку тогочасних українських селянських мас, то це специфічний селянський „большевизм”, який прагнув „всієї влади народові”, хоча ясного погляду, як ця влада повинна виглядати, він не мав. Метушню в Україні та настрої селянського „большевизму” використали були зразу, як тільки загорілося повстання проти Гетьманщини, прихильники негайної революції різних течій — агенти московських большевиків та українські ліві суспільно - революційні кола. Вони наполегливо намагалися з'ясувати масам, що їхній невиразний настроєвий „большевизм” прагне радянської селянсько - робітничої влади, диктатури трудового народу в Україні, єднання трудових мас усіх народів для спільного нищення буржуазії й поміщицтва та внутрішньої громадянської війни проти буржуазії в Україні. Ця пропаганда натрапила на дуже податливий ґрунт, бо гетьманська реакція взагалі помагала ростові крайніх суспільно - політичних настроїв і поглядів.

Повстання проти Гетьманщини знищило весь її державно-адміністративний апарат, бо й не могло бути інакше: він був занадто зненавиджений, щоб повсталі маси не змели його. До чого це довело, вже зілостровано картиною громадських і державно-адміністративних обов'язків стрілецьких старшин, що формували селянські резерви в Білій Церкві. Подібні відносини внутрішньодержав-

ного безладдя панували скрізь по всій Україні. Тут повстанські маси взяли ініціативу в свої руки, скрізь творячи місцеві ради й революційні комітети, замість адміністраційної влади. А що настрої мас були прихильні для ідеї большевизму, то ці ради легко попадали в руки агентів московських большевиків або українських прихильників всесвітньої суспільної революції і щораз рішучіше й загальніше почали домагатися передачі Директорією влади в Україні диктатурі трудових мас, урядові Рад.

В таких грізних умовах міжнародної дійсності України почала свою працю Директорія. В неї не було ніякого ясного погляду, куди слід спрямувати події в Україні, бо Директорія була колективом, складеним з людей цілком суперечних суспільно-політичних поглядів. Розсварена внутрі, Директорія до сміливих рішень не була здібна. Коли б рахувалася з „большевицькими” настроями й лівими українськими суспільно-революційними діячами, то мусіла б іще в самому розгарі повстання проти Гетьманщини передати свою владу українським лівим суспільно-революційним течіям, щоб вони завели в Україні „диктатуру трудових мас” і радянський устрій та штовхнули українську державність і на „внутрішню війну з буржуазією” на зразок тої, що йшла в Московщині з усіма її важкими наслідками, і на тісний союз із большевицькою Московщиною. Було це занадто ризиковне рішення для такого різноманітного колективу, як Директорія, тим більше, що навіть найкращі ліві її члени, так само, як більшість тогочасного освіченого українського громадянства, думала, що через малу національно-державну свідомість українських мас легко до рішального слова в місцевих радах, а разом із тим в українським уряді прийдуть агенти большевицької Московщини, що означатиме фактичну окупацію України Московщиною без ніякого українського спротиву. Вірити ж большевицькій Московщині, що вона буде респектувати недоторканість української держави і розвиток суспільної революції в Україні по лінії бажань місцевого суспільно-революційного елемента, а не діятиме за диктатом з Москви, ні Директорія, ні більшість українського освіченого громадянства після досвідів 1917-го року і початку 1918-го року не мали причин. Виходило б, що раз суспільно-революційний курс української державної політики небезпечний для української державности, то слід негайно забезпечити селянський голод землі й доказати, що Директорія повстала проти Гетьманщини в обороні селянських інтересів, розбурхати українські націоналістичні інстинкти в українським селянстві та, опершись на праві, власницькі круги населення під кличками крайнього націоналізму, змагатися проти

большевизму й усякої суспільно-революційної пропаганди, як чужинецької інтриги та звернутися різко проти всякої Московщини, як винувника всіх лих, що їх Україна терпіла століттями. Але і в самій Директорії, і в більшості тогочасного освіченого громадянства були занадто живі симпатії до всесвітньої суспільної революційности і до національної толерантности, а власницькі елементи були замало зорганізовані, щоб піти на такий шлях. Зрештою, і той шлях через дуже малу національну свідомість українських мас видавався ризиковний, і невідомо було, яка крайність — суспільно-революційна чи націоналістична переліцитує одна одну в симпатіях мас. На випадок же провалу націоналізму й упадку Директорії з її правим курсом політики знову ж відкривалося місце для московських большевиків і їхньої окупації України. Відсіля вийшла внутрішня політика паліативів, хитань і півзаходів Директорії. Вона визнавала, що диктатура трудового народу з радами і „внутрішня війна” проти буржуазії в Україні, яка не перестала бути предметом зазіхань Московщини, є в даних умовах прямим ударом в українську державність. Тому Директорія фактично стояла на становищі збереження існуючого суспільно-економічного порядку в Україні з застереженням, що земля мусить попасти в селянські руки, отже з погляду ідеї всесвітньої суспільної революції стояла на становищі „контрреволюційним.” Але рівночасно хотіла задовольнити суспільно-переворотницькі настрої українських мас, пильно розбурхані крайньою суспільно-революційною пропагандою, й видавала різні розпорядки, що мали на меті „нищити буржуазію” і „нетрудову інтелігенцію”. Тим часом ці півзаходи нікого не могли задовольнити і відштовхували від Директорії і праві й ліві кола населення. Українські суспільно-революційні діячі не хотіли приймати до уваги ризику їхньої пропаганди для існування української державности й розбурхуванням мас старалися приневолити Директорію здати місце новому „урядові трудової диктатури.” Дошкульно б'ючи Директорію, вони в даних умовах били й українську державність, не даючи їй закріпитися настільки, щоб ніякі суспільно-революційні експерименти не були страшні для її існування.

Розбурхана, політично невироблена, національно малосвідома маса почала віддалятися від Директорії, про яку говорено, що вона „контрреволюційна” і хоче повороту до давніх порядків.

Таку саму хитку й нерішучу політику півзаходів і залицянок до непримиренних крайностей повела Директорія й назовні. Могла бути мова про три лінії її зовнішньої політики: або шукати союзу з большевицькою Московщиною, щоб в ім'я всесвітньої су-

спільної революції повести війну проти Антанти, яка в той час наважилася була знищити російський більшовизм; або шукати союзника в Антанті, щоб з нею піти війною проти більшовицької Московщини; або визнати неможливість союзу ні з Антантою, ні з більшовиками, зате відстоювати суверенність України збройною силою проти всякого, хто на неї посягав би. В усякому разі стояла перед Україною війна. Але хитка й нерішуча Директорія і тут, так само, як у внутрішній політиці, жонглювала поміж непримиренними противенствами, думаючи, що їй може вдасться обманути цих і тих і забезпечити Україні мир, що було неможливе. Рівночасні переговори Директорії з Антантою в Одесі і в Москві з більшовиками відштовхнули від неї обидві сили, з якими договорювалася, але й без того Директорія мала в своїй зовнішній політиці великі труднощі. Представники Антанти вперто відмовлялися визнати українську державність, стоячи на становищі відбудови „неделімої Росії”, а, власне, лише визнання української державности могло б перехилити Директорію на бік Антанти. З другого боку виразно видно було фальшиву гру більшовицької Москви. Не знаючи, яку силу уявляє собою Директоріяньська Україна, звідусіль загрожена походом військ російської реакції, більшовицька Москва, щоправда, не зривала переговорів із Директорією, щоб не напитати собі ще одного відвертого й рішучого ворога, але рівночасно шильно приготівлялася до походу по українські багатства, якщо покажеться, що Директорія не зможе оборонитися. Вже в листопаді 1918 року складалось у Москві „Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України” з людей різко й відверто ворожих не лише до української державности, але й до української національної культури. Воно, будучи експозитурою московського уряду, тільки для обману національно свідомішої частини українських мас величало себе „українським урядом”, на ділі ж нічим, крім своєї інтенсивної суспільно-переворотницької пропаганди на Україні, не було зв'язане з українською землею та її населенням; до українських суспільно-революційних кіл, які з таким самовідреченням працювали в Україні, щоб повалити Директорію й промостити шлях для „диктатури трудового народу”, воно ставилося так само вороже, як і до „контрреволюційної” Директорії, маючи на меті знищити їх, як тільки ці кола виконають своє завдання, себто промостять своєю пропагандою дорогу до столиці України для того „Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства”, створеного в Москві.

Маючи діло з такими контрагентами, Директорія металася від

одного до другого, щоб і тут і там зустрічати фальшиву гру²⁵). А переворотницькі кола в Україні використали її залицання до Антанти як доказ, що Директорія хоче встановити нову Скоропадщину в Україні, цим разом не в спілці з німецькою, а з французькою буржуазією. Маса щораз більше почала хвилюватися. Тут і „Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України” в Москві пустило наприкінці грудня 1918 року в глиб Лівобережжя регулярні московсько-більшовицькі полки. Разом із тим скрізь по Україні пішло відверте повстання проти Директорії під проводом московсько-більшовицьких агентів і таки українських суспільних революціонерів. Тоді Директорія звернулася до своєї збройної сили, щоб здавила суспільно-переворотницький рух. Силою, що мала доконати цього в Києві, був Осадний Корпус разом із його Дивізією Січових Стрільців.

2.

Українське громадянство мало здавна, бо ще з часів Центральної Ради, беззастережне довір'я до Січового Стрілецтва як до військової частини, що вірно стояла на сторожі української державности та рівночасно за ніяку ціну не хотіла впливати активно, погрозою своїх багнетів на національну політику. Великі заслуги Січового Стрілецтва під час протигетьманського повстання ще збільшили це загальне довір'я. Організаційний хист, що його в тому часі виявили Січові Стрільці, навів Директорію і навіть ширші кола українського громадянства на думку, що якраз Січовим Стрільцям слід дооручити організацію не лише Осадного Корпусу, але й усїєї Армії УНР. Вийшло воно з того, що навчені гіркими досвідами Гетьманщини, і уряд, і свідоме українське громадянство, і маси були воро-

²⁵) Автор цієї ж статті, д-р Василь Кучабський, тільки на іншому місці, бо у книжці „Ді Вестукраїне ім Кампфе міт Полен унд дем Більшевізмус ін ден Ярен 1918-1923”, Юнкер унд Дінггаупт Ферляг, Берлін, 1934, на стор. 322-323 пише (в перекладі на українську мову) так:

„Не ці недостачі й помилки самих українців, лиш зовнішні обставини довели до сумного кінця. Це був круг (бляк) чотирьох ворожих сил, у яких не було ніякого зрозуміння для справи відбудови української держави. Це був „ЧОТИРИКУТНИК СМЕРТИ”: поляки, більшовики, Денікінська армія і румуни, які поборовали українців то збройно, то відгороджували зовсім від решти світу...”

Інший автор, бо американський журналіст Генрі Алсберг, в журналі „Нейшен”, Нью Йорк, 1919 року, писав: „Ми не тільки задушили Петлюру страшною бльокадою, але ми в дійсності знищили його сили. Ми не хотіли, щоб ні він, ні совети володіли Україною, тому ми підтримували анархію довкола Денікіна... Сотні тисяч згинули через нашу глупоту, а ми осягнули те, що Україна є одним із місць, найближчих до пекла”.

же наставлені до фахово-військового старшинства, головню вищих ступенів, і побоювалися їхньої зради, тому не тільки не допускали їх до вищих команд, але й відштовхували від Армії УНР взагалі. Така тенденція Директорії й винесла січово-стрілецьких старшин — Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Івана Данькова, д-ра Івана Рихла — на провідні військові посади і в самому Осадному Корпусі і в центральних установах усїєї Армії УНР. Цих несподіваних почестей січово-стрілецькі старшини, які добре розуміли, що не мають ані потрібного фахово-військового знання, ані життєвого досвіду, довго не хотіли приймати, домагаючись, щоб їм доручували менші військові частини під загальним командуванням досвідчених фахово-військових старшин вищих ступенів. Стрілецьке командування й старалося таких старшин вишукати серед розрухи й притягнути їх до праці в Армії УНР, м. ін. колишнього товариша військового міністра за часів Гетьманщини ген. Лігнава, всупереч тогочасній загальній ворожості до „генералів” та „офіцерів”. Доходило до того, що стрілецькі старшини, піднесені головним Отаманом військ УНР до високих військових ранг „за революційні заслуги”, цілими тижнями відмовлялися ці ранги прийняти, а прийняли щойно тоді, коли Верховне Командування заявило, що така їхня поведінка є образою для Верховного Командування Військ УНР²⁶). Ні Січові Стрільці, ні їхнє командування не хотіли не то грати якунебудь політичну роллю в Україні чи керувати Армією УНР, але навіть, знаючи, що великоміське життя впливає в загальному деморалізуюче на війсьсько, не хотіли залишатися в столиці і домагалися, щоб Дивізія Січових Стрільців була поставлена залогою донебудь на Лівобережжі, щоб у спокійних умовах могли зорганізувати її як слід. Тим часом у Директорії не було іншого війська бодай настільки впорядкованого, як тогочасна Дивізія Січових Стрільців, і вона примусила Січових Стрільців залишитись в Києві залогою. Тут Директорія, не маючи майже ніякого свого державно-адміністративного апарату, почала раз-у-раз доручати Осадному Корпусові, в якому сьак-

²⁶) Таким чином залишилися у Січових Стрільців „отамани”, полковник Є. Коновалець, полковник А. Мельник, сотник І. Даньків, для означення отаманських становищ, і то лише в часі, коли вони ті становища займали. Тому оба перші увійшли до історії як полковники, а третій — як сотник. Генерал-хорунжий д-р Дашкевич в книжці „Артилерія Січових Стрільців” виданій у 1965 році, на сторінці 123, писав і про підвищення в полковники сотника Івана Чмоли, сотника Василя Кучабського. Цей останній, правдоподібно, таки не прийняв цього підвищення, бо на світлині Стрілецької Ради з грудня 1919 року він є в однострою сотника, і як сотника його згадують мемуаристи, а про Івана Чмолу, як полковника, згадують ген. Безручко й інші мемуаристи. Те саме торкається і полковника Івана Рогульського. — Ред.

Сотн. В. Калимон

Сотн. В. Чорний

Пор. Л. Савойка

Пор. В. Артемовський

Пор. Даниленко

Чет. О. Стецишин

Пор. Стецишин

Хор. В. Андрухів

Хор. І. Вислоцький

Генштабу полк. М. Безручко,
Начальник штабу Корпусу СС.

Генштабу полк. Ю. Отмарштайн,
начальник Штабу 11 дивізії СС.

Генштабу полк. В. Змієнко,
начальник Штабу 10 дивізії СС.

Генштабу генерал-полковник
М. Юнаків

Генштабу генерал-хорунжий
М. Греків

Генштабу генерал-полковник
Мих. Омелянович Павленко

Генштабу генерал-полковник
Микола Капустянський

Сотн. Я. Чиж

Хор. П. Богаєць

Хор. Т. Гладилевич

Хор. Д. Купчак

Хор. В. Козлів

Хор. М. Шешор

Хор. Перегінець

Хор. Д. Угринук

Хор. І. Байдак

гак налагоджувався командний апарат, виконувати найрізніші завдання, що часто-густо нічого спільного з військовою справою не мали. Ось так Осадний Корпус був повільно примушений всупереч бажанням Січових Стрільців і їхнього Командування, відіграти за часів Директорії в Києві більшу роллю, ніж на це дозволяли його організаційні засоби.

В перші часи свого перебування в Києві Осадний Корпус взагалі не втручав у ніякі політичні справи, займаючись лише очищенням столиці від збройних ватаг деяких слабо здисциплінованих військових частин і обороняючи безпеку життя й майна громадян перед граб'яками й самовільними виступами збройної солдатчини. В той час Січове Стрільцтво, як і під час повстання, ані не думало виступити навіть проти найлівішого курсу української політики разом із „диктатурою трудового народу” й радянським устроєм. Коли ж хитка політика Директорії й суспільно-переворотницька пропаганда довели до місцевих повстань подекуди в Україні, а на північному Лівобережжі появилися регулярні московсько-большевицькі війська, просуваючись щораз далі в глиб української землі, і, коли рівночасно уряд почав доручати Осадному Корпусові завдання щораз виразнішого політичного характеру, то Командування Осадного Корпусу вирішило, що раз уже іде фактична війна большевицької Московщини проти України, то першим і найголовнішим українським завданням є зорганізувати здисципліноване українське військо. А що очевидним було, що при безладді, підсичуваному переворотницькою пропагандою, міцної національної армії взагалі не можна створити, то не якісь суспільно-політичні пляни, а лише бажання скріпити українську збройну силу й оборонити всяку Україну перед чужинецькою окупацією спонукало Командування Осадного Корпусу рішуче повернутись проти всякої переворотницької пропаганди в столиці.

Тим часом українські суспільно-революційні кола, не кажучи вже про агентів московських большевиків, не хотіли визнати, що, коли суне на Україну чужинецька збройна сила, хоч би й під гаслами всесвітньої суспільної революції, то це вже не „громадянська війна”, і що потурати цьому — значить давати допомогу чужинецькій окупації. Ці ліві українські доктринери не лише не припинили свою пропаганду, а, навпаки, скріпили її, переконуючи масу, що ніби то до влади в Директорії вже прийшли „гетьманські генерали”, й оце своєю „військовою диктатурою” та „збройним насиллям над українським селянином і робітником” підготовляють ґрунт для нової Скоропадщини. Цей демагогічний і неправдивий

аргумент був дуже переконливий для мас, які боялися й тіні можливості повороту тількищо поваленої Гетьманщини і втрати тількищо здобутої землі. Не диво, що розбурхані маси ще більше захвилювалися. Большевицькі чи українські суспільно-революційні повстання зразу широкою повинню розлилися по всій Україні. Щораз частіше доводилося Директорії здавлювати їх збройною силою. Тут до загального безладдя приєднався ще один ганебний момент. Частини військ Директорії, що стояли оподалік від Києва і поза впливами тогочасного військово-організаційного центру Правобережжя, Осадного Корпусу й Дивізії Січових Стрільців, були в руках здебільша дуже мізерного з морального боду отаманства. Не боячись ніякої кари, бо посеред загальної завірюхи був важкий контроль і майже немислима швидка висилка з Києва військових експедицій, що карали б провінціональних отаманчиків за їхні злочини, вони, подавляючи місцеві большевицькі повстання, частогусто влаштовували ганебні бешкети. Це відштовхувало громадянство ще далі від Директорії, а переворотницькій пропаганді давало ще один аргумент, яким можна було здобути симпатії для руху проти Директорії. Через те навіть у Києві, де Командування Осадного Корпусу люто здавлювало всякі злочинні дії, переворотницька агітація проти Директорії з кожним днем ставала сміливіша і здобувала щораз більші симпатії. Тут витворилося коло: зміцнення переворотницької агітації змушувало Осадний Корпус до рішучіших репресій, а вони в свою чергу, не заспокоювали, а, навпаки, ще більше розбурхували переворотницьку пропаганду.

3.

До того Осадний Корпус далеко не був тим Січовим Стрілецьком, що колись бувало²⁷⁾. Давні старшини Січових Стрільців були перетомлені і своєю працею в Білій Церкві і повстанням. Вони далеко не були здібні витратити стільки енергії для праці в Осаднім Корпусі, скільки давніше від них вимагалось. Поповнення добрими й обов'язковими старшинами з-поза Стрілецтва було в Осадному Корпусі дуже незначне. А вже найгірше було те, що цілий найважливіший для військової адміністрації столиці Політичний Відділ при штабі Осадного Корпусу опинився в руках цілком випадкових

²⁷⁾ Осадний Корпус не був формацією Січових Стрільців, лиш у боевому відношенні того часу підлягав командирові цих останніх. Дивізія Січових Стрільців була тоді лиш одною з частин Осадного Корпусу. Тим то правильна назва цього Корпусу була: „Осадний Корпус“.

людей. Командир цього відділу, Юліян Чайківський, що прийшов до стрілецтва напередодні повстання, добирав собі помічників здебільша дуже підозрілої моральної вартости. Отже, цей відділ допускався зловживань владою, про що тільки згодом довідалося Командування Осадного Корпусу. Слідство у справі таких випадків, про які Командування Корпусу було повідомлене ще в Києві, завсіди виявляло брак вини Політичного Відділу та його командира, бо Чайківський та деякі його помічники вміли про це постаратися. Це, очевидно, не могло здобути симпатій громадянства ні для Осадного Корпусу, ні для Січових Стрільців, яких до деякої міри помилково ідентифіковано з Осадним Корпусом.

Не обходилося і без провокацій. За рахунок Осадного Корпусу й Січових Стрільців ішли злочини, dokonані різними збройними ватагами з різними незалежними від Корпусу „слідчими відділами“, що „працювали“ в Києві самостійно з доручення різних членів Директорії зокрема, без найменшої участі Осадного Корпусу. Звичайно, вина за практики Політичного Відділу Осадного Корпусу падає не на Юліяна Чайківського, а на Командування Осадного Корпусу, бо воно повинно було постаратися, щоб підлеглий йому відділ не робив нічого без його відома, а коли вже й був повідомлений про надужиття, то повинен був безоглядно карати за них. Тим часом Командування Осадного Корпусу, знаючи солідність давніх січово-стрілецьких старшин, було радше схильне вірити Політичному Відділові, ніж постороннім свідкам.

4.

Та все ж, хоч і з якими важкими хибами працював Осадний Корпус, забезпечуючи лад і спокій у Києві, йому вдалося здавити наскільки це взагалі було можливе в той час, свавілля й неслухняність та інші часто провокаційні злочини в самій столиці. А йшла загроза теж і від Дніпровських Дивізій, розташованих чи то в самій столиці, чи на її передмістях. Опанувати полки, що були під безпосереднім контролем січово-стрілецьких старшин, і деякі частини Чорноморців удалося розмірно швидко. Ентузіастично вітаючи десятки тисяч військ УНР, що 15 грудня 1918 року церемоніальним маршем входили на Софійський Майдан, київське громадянство було захоплене їхньою грізною і здисциплінованою поставою. Тільки не розуміло, що грізний вигляд війська Директорії є лише святочним видовищем, бо кожному козакові й отаманчикові навіть найслабше зорганізованих Дніпровських

Дивізій залежало на тому, щоб грізно й гордо, „по-військовому” виступити перед публікою. Уже вночі з 15 на 16 грудня в різних місцях столиці відбулися самочинні обшуки, грабежі колишніх російських офіцерів, виконані тими самими козаками різних дивізій, що вдень так здисципліновано виглядали. Це й не дивувало ознайомлених з вартістю повстанських військ, бо вони знали, що в ряди тих військ попало чимало маловартного свавільного елементу. Його держали в ладі під Києвом лише невсипущим контролем і — браком нагоди наживатися на квартирах у вбогих підкиївських селян. Часу й наполегливої праці старшинства треба було, щоб поволі перетворити збройні маси Директорії у справжнє військо. Тим часом події, що розвивалися в Україні, не дали на те спокійного часу, а совісного старшинства було замало. У тих нечисленних частинах, де воно було, зразу почалося військове навчання й культурно-освітня праця. В інших, як ось у Дніпровських, а то й Чорноморській Дивізії почалася безжурна гулянка декого з-поміж старшинства й отаманства. Козаки цих дивізій опинилися цілком без діла, а незайняте ніякою працею військо швидко дає ґрунт злочинності й розкладові. Бездіяльність та багато цілком вільного часу дали найкращу нагоду для політичної переворотницької агітації в деяких частинах. Вже 30 грудня 1918 року Інформаційний Відділ Головної Команди Військ УНР повідомляв, що в Дніпровських Дивізіях ідуть між козаками балачки такого змісту: „Хочемо навести в Києві порядок. Як би воно не було, а все таки большевики прийдуть із Росії до нас і тоді ми зможемо з ними з'єднатися”. Поруч з большевицькою переворотницькою пропагандою пішла теж у тих частинах провокаторська агітація, ведена чорносотенцями. Ось так із різних боків впливали вороги, щоб у злочинності й безладді втопити зав'язок організації регулярної української армії.

Щоб зберегти лад у столиці і в околиці, Командування Осадного Корпусу розташувало Дніпровські Дивізії на передмістях, а Чорноморську Дивізію, згідно з наказом Верховного Командування, відправило на фронт на Лівобережжя, вважаючи, що вона поправиться в боях із московсько-большевицькими військами. А большевики почали там уже в другій половині грудня натискати на Україну, хоч большевицький уряд офіційно не проголосив Україні війни. Не маючи досить старшин, щоб ними замінити командний склад Дніпровців та інших частин на Київщині, що належали до Осадного Корпусу, його командування вирішило перекинути ці частини туди, де правдоподібно вони

отримають новий старшинський кадр — на Лівобережжя в поповнення Запорізького Корпусу і в Галичину під Львів. Тим часом частини, як ось, напр., Хвастівські Курені, які кинено на Лівобережжя, не лише не дались опанувати Запоріжцями, а навпаки, принесли з собою розклад ще й до них. Кількатисячні ж частини, вислані під Львів, не знайшли в українській Галицькій Армії твердої руки, яка б їх зреорганізувала й підмуштрувала. Ці частини кинуті на фронт у тому складі, в якому вони приїхали. Вони розбіглися, граблячи, і треба було їх обеззброїти. А Дніпровські Дивізії, що 2-го січня дістали наказ вирушити під Львів, під впливом лівих українських кіл, які хотіли мати збройну силу для виступу проти Директорії під Києвом, наказу не виконали і з усією зброєю потягли на Трипільщину, щоб швидко потім своїм повстанням проти Директорії помагати московським большевикам здобути столицю.

5.

Бачачи малу боездатність деяких частин військ Директорії, зібраних під час протигетьманського повстання, Командування Осадного Корпусу вирішило використати всі сили давнього білоцерківського стрілецтва не на впорядкування Дніпровських Дивізій чи Хвастівських Куренів, а на формування цілком нових військ, що їх вишколювали й виховували стрілецькі старшини довший час. Так мало постати нове Січове Стрілецтво, яке не повинно було поступатись своєю вартістю перед давнім, з часів Центральної Ради чи Білої Церкви.

До складу Дивізії Січових Стрільців, якою тепер командував Роман Сушко, приділено, крім 1-го і 2-го пішого полку, кінноти, скорострільів та батарей Січових Стрільців, ще останки 1-го, 2-го і 3-го Сердюцьких піших полків, що залишились у Києві з часів Гетьманщини. Сформовано з них 3-ій полк Січових Стрільців, який поповнено стрілецькими старшинами та почато з ним січово-стрілецький військовий вишкіл. Останки 4-го Сердюцького полку перейменовано на 4-ий полк Січових Стрільців та поповнено його скорострільною сотнею Січових Стрільців і одним куренем давніх протигетьманських повстанців. З уваги на те, що в цьому полку був давній доволі гарний старшинський склад, який і під час повстання здебільшого виступив проти гетьмана, залишено його без змін. У перших днях січня 1919 року до Дивізії Січових Стрільців прибуло коло 2.000 новобранців з Галичини. Ними почасти

поповнили наявні вже полки, а з 10 міцних, кожна поперх 150 мужви, сотень, сформовано Вишкіл Січових Стрільців під командуванням Миколи Бісика. Тут під проводом Володимира Чорнія почалося пильне військове навчання. Командування Дивізії Січових Стрільців звернуло головну увагу на 1-ий і 3-ій полки та вишкіл, маючи на меті з цих трьох частин створити нове Січове Стрілецтво. 2-ий полк, сформований виключно з білоцерківських поповнень, мав слабо вироблене старшинство, тож був слабим місцем Дивізії Січових Стрільців. Був це національно малосвідомий полк, вояки називали себе: „Втарой Сечевічкій Полк”. Отже, на нього махнуло рукою Командування Стрілецької Дивізії, задумуючи розформувати його, як тільки інші стрілецькі полки стануть на відповідній висоті. А праця в цих полках була важка, бо кожний з них повнив дуже велику варту службу в Києві. Разом у Дивізії Січових Стрільців було піхоти до 7.000 багнетів самого лише боевого складу. Якщо Дивізія мала б змогу бодай один місяць довше спокійно формуватися, то війна з большевицькою Московщиною імовірно була б розвинулася пізніше багато корисніше для України, ніж це сталося.

У блискучу, надзвичайно гарно здисципліновану військову частину сформувалася стрілецька кіннота Франца Бориса в силі коло 200 шабель. Так само гарно пішло формування стрілецьких скорострільних сотень. Стрілецький Скорострільний Кіш під командуванням Василя Соловчука підготував за один місяць, тобто до кінця січня 1919 року 8 нових, до подробиць зорганізованих і здисциплінованих сотень. При Коші формувалися теж відділи панцерних автомобілів і поїздів. Вони, озброєні січово-стрілецькими скорострілами, навіть у часи найбільшого розкладу зберегли повну боездатність. Цим поїздам доводилося раз-у-раз вирушати з Києва на фронт.

А вже найкращих успіхів домоглася праця Гарматного Коша під командуванням Романа Дашкевича. До кінця січня 1919 року Дашкевич до подробиць сформував чотири нові легкі батареї під командуванням Руссета, Вакуловського, Чумакова й Голубаєва та дві важкі батареї Ничая й Бутрима. Таким чином стрілецька артилерія мала до кінця січня 1919 року 10 легких і 3 важкі батареї. З них до половини січня 1919 року 5 батарея під командуванням Володимира Зарицького (молодшого — Ред.) брала участь у сутичках з „добровольцями”, німцями й большевицькими повстанцями на півдні України: під Одесою, Миколаєвом і Новоолександрією. З Михайлом Курахом брала участь у боях із большевицькими

повстанськими ватагами під Левковом і Житомиром, а розбивши їх, мусіла ув'язатися в лютий бій із ватагами отамана Палієнка, щоб припинити їхній жидівський погром. Одна батарея, розділена поодинокими гарматами по панцерних поїздах, билася на фронті проти большевиків на Лівобережжі. Завдяки численному, гарному й совісному, освіченому й здебільша національно свідомому старшинству, що зібралося в стрілецькій артилерії та скорострільних сотнях, у тих частинах не виявився розклад, хоч вони поповнювалися майже виключно повстанцями-селянами, подібно, як і піхота. У цих стрілецьких частинах, де, зрештою, і рядовики були куди більше освічені, ніж у піхоті, ніяка московська чи українсько-большевицька пропаганда не знаходила ґрунту.

6.

Але не вдалося закінчити організації цієї наскрізь регулярної Дивізії Січових Стрільців, на яку раховано, що вона стане центром організації всієї правильної Армії УНР, і міцно забезпечити столицю. Уже в другій половині грудня 1918 року німецькі війська, що досі боронили північне пограниччя України на Лівобережжі, рушили в Німеччину. Українським частинам, що боронили Лівобережжя, було не під силу зупинити напір московських большевицьких військ до часу, поки виручати їх прийде Дивізія Січових Стрільців. А вирушили московські большевицькі війська на підбій України, хоч Московщина війни формально не оголосила.

Після того, як радянська пропаганда й безладдя в Україні підготували ґрунт для московського наступу, ще в останніх днях грудня 1918 року рушили московські большевики в Україну. Обороняли Лівобережжя в той час на Харківщині Запорізький Корпус під командуванням Петра Болбочана, а на північно-східній Чернігівщині проти Новгород-Сіверського і в районі Ворожби — Дивізія Сірожупанців. На підмогу Сірожупанцям уже в останніх днях грудня кинули з Києва частини Чорноморської Дивізії. І Сірожупанці і Чорноморці спершу добре виконували свої завдання, а Запоріжці творили чудеса хоробрости й самопосягати. Тим часом похід московських большевиків прихильно зустрічало саме українське збольшевизоване селянство. Скрізь позаду українських військ почали появлятися повстанські ватаги, приневолюючи українські частини відступати в глиб України. На Катеринославщині виринули величезні ватаги Махна, через що Запорізький Корпус мусів вислати ще й проти них міцний загін. Непевність і хуртовина в запіллі українських військ, що боронили Лівобережжя, та інтенсивна пропаганда „згоди” з большевиками, ведена українськими лівими ко-

лами, швидко розклала в першу чергу Чорноморську Дивізію, де прокидалась щораз більша дезерція. Чорноморці почали тратити бойову відпорність. Так само щораз менше боєздатними ставали перетомлені Запоріжці, яким доводилось боронити занадто широкий фронт. Так заломився східній і північний фронт України проти Московщини. Швидко впав Харків і Запоріжці опинилися в районі Полтави, а Чорноморці й Сірожупанці — в околиці Ворожби.

Розпачливого домагання отамана Петра Болбочана, щоб із Києва прислали йому кілька міцних полків, не можна було задовольнити, бо таких полків не було, а Дивізія Січових Стрільців, яка щойно починала формуватись у великій своїй частині з новобранців, до боїв іще не була готова. Отже вислали одну за другою частини Осадного Корпусу, зібрані ще під час протигетьманського повстання, вислали навіть два полки аж з-під Одеси, але вони здебільша або не доїздили до фронту, розбігаючись по дорозі, або попавши до Запорожців, не були опановані, несучи з собою тільки розклад. Командир Запоріжців Петро Болбочан обурювався, роблячи закиди Січовим Стрільцям, що вони нічого не діють для організації армії, але ці закиди були безпідставні. Коли Запоріжці, що мали ще з часів Гетьманщини старшинський кадр на цілій корпус, не могли зорганізувати міцної й численної української армії на Лівобережжі, то що вже говорити про Січових Стрільців, які, виходячи з Білої Церкви, мали всього 40 старшин і поповнювались цілком випадковим старшинством, якого вартости ще не було часу пізнати.

Тим часом Директорія обмінювалася нотами з большевицькою Московщиною, домагаючись відповіді, що має означати похід регулярних московських большевицьких військ на Україну без оголошення війни. Московські большевики відповіли, що ніякі їхні частини на Україну не йдуть. Коли ж понад усякий сумнів виявилося, що це неправда, Директорія оголосила большевицькій Московщині 16-го січня 1919 року війну. Але й без того війна з Московщиною йшла вже повним розмахом. Якраз у ті дні перетомлені украй Запоріжці без уваги на свій геройський опір, приготувлялися здати Полтаву й відступити на Кременчук.

7.

На виручку Запоріжцям Дивізія Січових Стрільців почала наспіх організувати Ударну Групу Січових Стрільців під командуванням Романа Сушка з начальником штабу старшиною Генерального

Штабу Сулковським. До складу Групи ввійшли: 2-ий курінь 1-го полку Січових Стрільців з Захарчуком, — разом усієї піхоти 1,800 багнетів, кінний Лубенський дивізіон — 200 шабель, 2-га батарея Січових Стрільців Михайла Кураха, 1-ша гавбична батарея Ничая, технічний курінь з ремонтним поїздом для направи залізниць і мостів та панцерні поїзди „Стрелець” і „Дорошенко”.

Вибираючись на бої на Лівобережжя, Січові Стрільці влаштували в Києві величавий похорон Федя Черника, Миколи Загаєвича і стрільців, перевезених з-під Мотовилівки в столицю. Їх поховали в давнім Царському Саду на горі над Дніпром, щоб наче показати молодій Дивізії Січових Стрільців, що Січовому Стрільцтву жити і вмирати для Києва. На могилі поставили могутній дубовий хрест, задумуючи вшанувати пам'ять похованих у ній пам'ятником, збудованим колись пізніше.

Після похоронів Федя Черника Ударна Група Січових Стрільців вирушила на Лівобережжя. Авангард цієї групи, 2-ий курінь 1-го пішого полку Січових Стрільців, прибув під Полтаву 17-го січня 1919 року — запізно, бо перетомлені Запоріжці якраз здали місто, поспішно відступаючи на Кременчук перед большевиками, що наступали з Харкова. Авангард Січових Стрільців здобув сильним ударом частину Полтави, але, загрожений глибоким ворожим обходом, уже 19 січня мусів її покинути. Тут наспіли головні сили Ударної Групи, й почали закріплюватися на р. Псьол. Тим часом зв'язок із Запоріжцями, що відступили аж у Кременчук, загубився. Рівночасно без належного опору піддалися ворогові на півночі Ворожба, Конотоп і Бахмач, а швидко потім большевики здобули Чернігів, Крути і Ромен. Чорноморська й Сіра Дивізії, перетомлені боротьбою з большевиками на фронті і в запіллі, тратили свою боєздатність. Не помагало відбиття Ударною Групою Гадяча й Ромна від большевиків та акція переконування селян, що зле роблять, коли підносять повстання. Викликаних лівими українськими колами повстань, розкладу й відступу частин, що досі боронили північних кордонів України, це не спинило. З усієї Сірої Дивізії залишилося лише кількасот багнетів, а в Чорноморців найсильніший полк, під проводом найкращого їхнього старшини Царенка, мав 90 вояків. На оборону столиці від сторони Чернігівщини Ударна Група мусіла вислати кінний дивізіон, а сама загрожена, що їй відітнуть шлях на Київ, відступила в Гребінку, раз-у-раз здержуючи своїми випадками наступаючого з Полтави ворога.

8.

Під Гребінкою Ударна Група Січових Стрільців добула останню велику перемогу, на жаль, у братовбивчому бою, після якого прийшла довга черга поразок.

З двох боків доводилося боронити Гребінку від московсько-большевицьких наступів: від півночі з-під Ромна і від сходу з-під Лубень, куди кинено майже всі сили Ударної Групи. Але не цей ворог був страшний. Якраз у ті дні командир полку в Корсуні, отаман Хименко, під намовою українських лівих кіл перекинувся з своїм полком на бік большевиків, захопив з собою залогу Черкас і бригаду в Золотоноші і в силі яких 2.500 піхотинців та кінноти у 300 шабель при легких і гавбичних батареях та панцерних поїздах вирушив із Золотоноші проти Ударної Групи з півдня. Рівночасно залог Переяслава, що приєдналася до повстання Хименка, відрізала Ударній Групі шлях на Київ, зайнявши ст. Переяславськ і ст. Яготин. Таким робом Ударна Група опинилась у важкій становищі, з усіх боків оточена ворожим кільцем. Щоб розбити відділи Хименка, вона мала у Гребінці лише чотири сотні 2-го куреня 1-го пішого полку Січових Стрільців, разом яких 400 багнетів, два панцерні поїзди, одну гавбичну й одну легку батарею та ремонтний поїзд. Ці сили мали вирушити під проводом Андрія Домарадського перед досвітком 27 січня проти Золотоноші. Як авангард, ще вночі поїхала ремонтним поїздом 5-та сотня Січових Стрільців давнього стрілецького старшини Івана Кичуна під охороною одного панцерного поїзду, щоб біля села Петрівки направити зіпсований залізничний міст. Уранці Січові Стрільці пішим порядком вирушили з ст. Гребінки через Городище до тієї самої Петрівки, за яких 4 верстви від Гребінки, щоб далі йти в напрямку Золотоноші назустріч от. Хименкові. Вирушила туди і 8-ма сотня Січових Стрільців давнього стрілецького старшини Федя Микуляка при двох гарматах. Головні сили у складі 6-ої сотні Січових Стрільців давнього стрілецького старшини Гриневича і 7-ої Ільчука повинні були вирушити швидко потім поїздом аж до ст. Драбово, за 25 верств від ст. Гребінка, відкіль повинні були почати наступальні дії проти Золотоноші.

Тим часом 5-та сотня саме перед досвітком несподівано натрапила в Петрівці на передові сили от. Хименка, які вже йшли, щоб одним швидким ударом несподівано захопити ст. Гребінку. Тут зав'язався завзятий зустрічний бій, в якому 5-та сотня здобула

село Петрівку і, переслідуючи ворога, зустрінула на півдні від села головні його сили.

Рівночасно панцерний поїзд „Чорноморець” у двобою з повстанським панцерником розбив його своїм гарматним вогнем. Але в нерівному бою, маючи проти себе поверх 2.000 ворожих багнетів, та ще до того загрожена на своїм правім крилі повстанською кіннотою в силі 300 шабель, сотня Січових Стрільців серед завзятого бою мусіла відступати крок за кроком здовж залізниці на Гребінку. В той сам час головні сили ворога йшли шляхом від с. Петрівки на Городище, щоб чимдуж потрапити на ст. Гребінка. На самій греблі городиського ставу, що півколом обгинав Городище з півдня від сторони Петрівки, вони зустріли 8-му сотню Січових Стрільців. Тут зав'язався другий бій. Обидві стрілецькі сотні залягли на горбах на південь і південний схід від Городища, маючи перед собою замерзлий став і, підтримувані вогнем стрілецької гавбичної батареї Нечая, боронились на смерть і життя.

Але ворог наступав надзвичайно хоробро цілими масами, дарма що мав дуже великі втрати. Рівночасно ворожа кіннота зайняла залізничний шлях Київ-Полтава, зриваючи по обох боках ст. Гребінки всі телефонічні сполуки штабу Ударної Групи. Після того одні відділи повстанської кінноти обійшли Гребінку й натискали на неї з півночі, а другі насадили на праве крило 5-ої сотні. Але там стрілецька чота під проводом давнього Січового Стрільця Ценко так зручно маневрувала, що загнала нарешті один більший відділ ворожої кінноти на лід на городиськім ставі й перестріляла його так, що з нього мало хто урятувався.

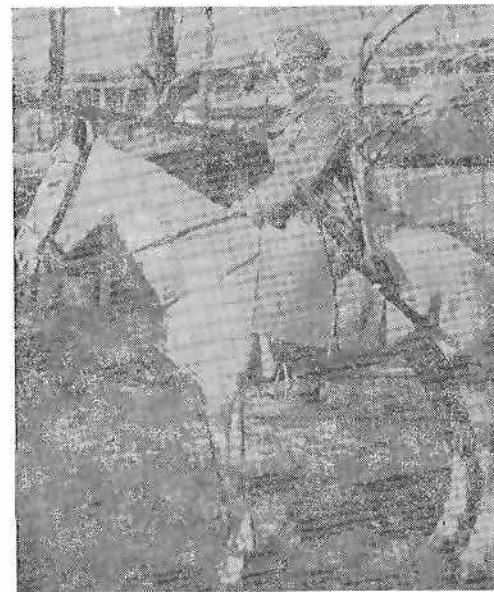
Тим часом не сила було встоятися двом стрілецьким сотням проти 2.000 піхоти, тим більше, що стрілецька гавбична батарея замовкла і передчасний вибух розірвав одну гармату, вбиваючи команданта батареї Нечая та 6 гармашів і ранивши кільканадцять інших. Ворог завзято вдаряв на ліве крило 8-ої сотні і, хоч мав великі втрати, вибив її з позиції та здобув дві стрілецькі гармати, що там стояли. Тут уся 8-ма сотня, а за нею й 5-та заломилась і відступила аж під ст. Гребінка. У безпосередньому сусідстві станції, з усіх боків оточеної кілька разів численнішим ворогом, розгорівся розпучливий бій. В ньому взяли вже участь і рештки 1-го Чорноморського полку, що в силі яких 90 багнетів під особистим проводом свого командира Царенка обороняли станцію перед ворожими відділами, що вже появилися з півночі. На цьому північному відтинку командир 2-ої батареї Січових Стрільців, Михайло Курах, ішов з своїми гармашами в багнетну атаку, щоб відпер-

ти ворога на таку віддаль, щоб можна було обстрілювати його з 2-ої батареї в закритій позиції на самій станції.

Тоді кинено останні сили, 6-ту й 7-му сотні Січових Стрільців проти головних сил ворога, що насадили збоку Городища. За рушниці вхопило все, що жило в самому штабі. Але повстанці билися надзвичайно вперто й хоробро, хоч їхні втрати були величезні. Їхні розстрільні підходили вже ледве на 60-100 кроків до розстрільної Січових Стрільців. У цьому критичному моменті, коли ворог своєю величезною перевагою ось-ось мав узяти станцію приступом на багнети, стрілецький панцерний поїзд „Стрелець” виїхав на праве крило розстрільної Січових Стрільців і відкрив сильний криловий вогонь по ворожих розстрільних. Тут курінь Січових Стрільців, не маючи вже ніякого іншого виходу, як тільки своїми багнетами попередити ворожий удар, зірвався до наступу на багнети і примусив ворога податися назад. Як на те, рівночасно вдалося Царенкові та його Чорноморцям розбити відділи ворожої кінноти, що насадила на Гребінку від півночі, і вони втекли назад здовж залізниці в напрямі до Золотоноші. Свою власну розбиту кінноту повстанська піхота, що зайняла була Городище, прийняла за атаку стрільців. Її охопила паніка, й вона почала відступати. Січові Стрільці кинулися в погоню за відступаючим ворогом і багнетами вибили його з Городища, відбиваючи там обидві втрачені стрілецькі гармати, та скинули безладні ворожі купи на льодом покритий городиський став. Тут до решти знищили їх стрілецькі скоростріли. Весь бій скінчився о год. 11.30 хв.

Ворог залишив на самому побоєвищі поверх 250 убитих. Поверх 400 важко ранених повстанців знайдено у поближких селах. Поверх 500 вояків Січові Стрільці взяли в полон. Піхота Січових Стрільців втратила разом 21 убитого і кількадесят ранених. Причиною повного розгрому ворога було те, що, хоч він надзвичайно хоробро наступав, то за браком розумного проводу раз-у-раз ішов на чолові атаки на дуже некорисному терені, бо на кілька верств довгому і на верству широкому ставі, не використовуючи можливості куди меншими втратами розгромити Січових Стрільців, особливо дві перші їх сотні, криловими ударами. Це й дозволило 5-ій сотні Івана Кичуна видержати левину частину цього бою, тим більше що вона досконало знала терен, бо якраз на день перед боем проміряла його уздовж і впоперек під час бойової муштри.

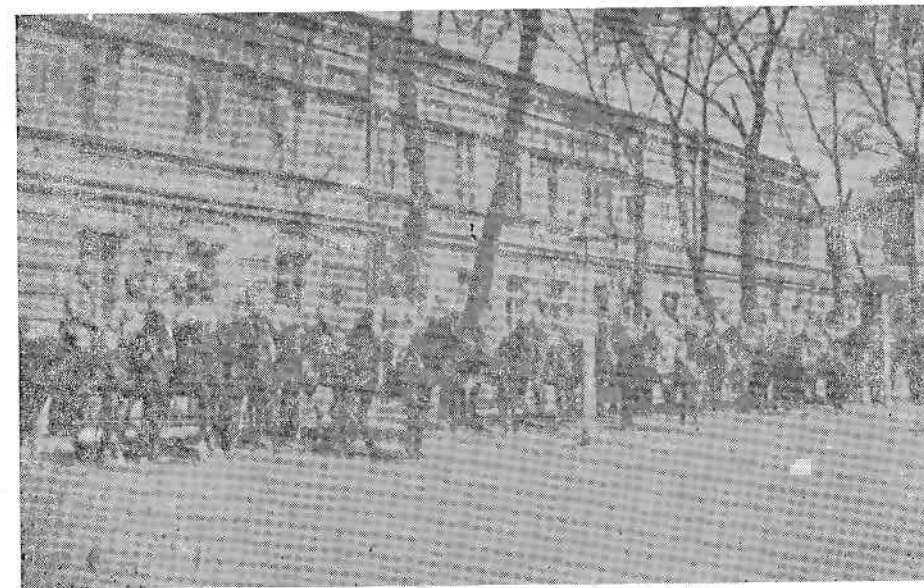
Розмірно малі втрати Січових Стрільців виявили величезну перевагу добре вишколеного, високо здисциplinованого та ідейного війська, здібного до маневрів під час бою під проводом хо-

Кіннотник СС.

Сотн. Ф. Борис,
кмдт і організатор кінноти СС.

Збірка кінноти СС.

Сотн. І. Юрїїв

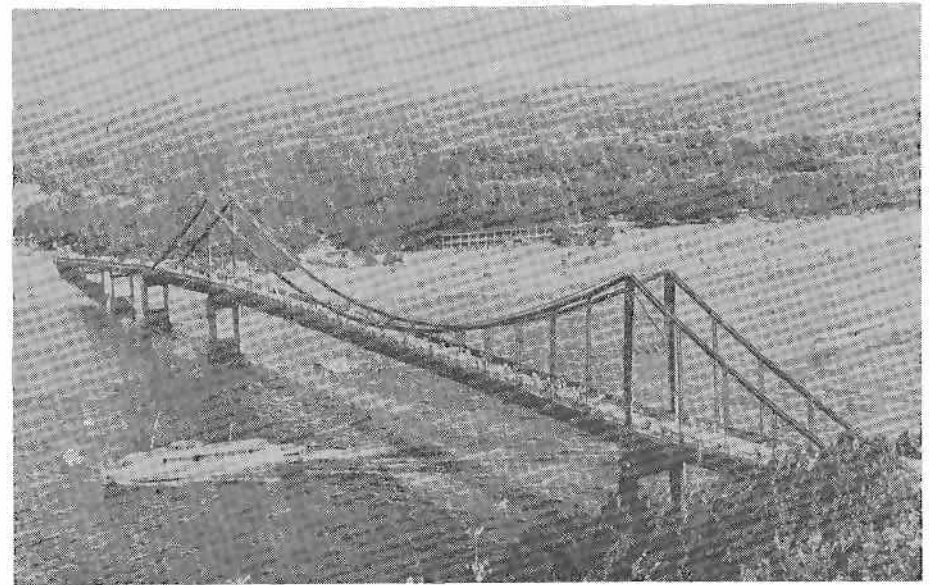
Сотн. І. Даньків,
начальник постачання СС

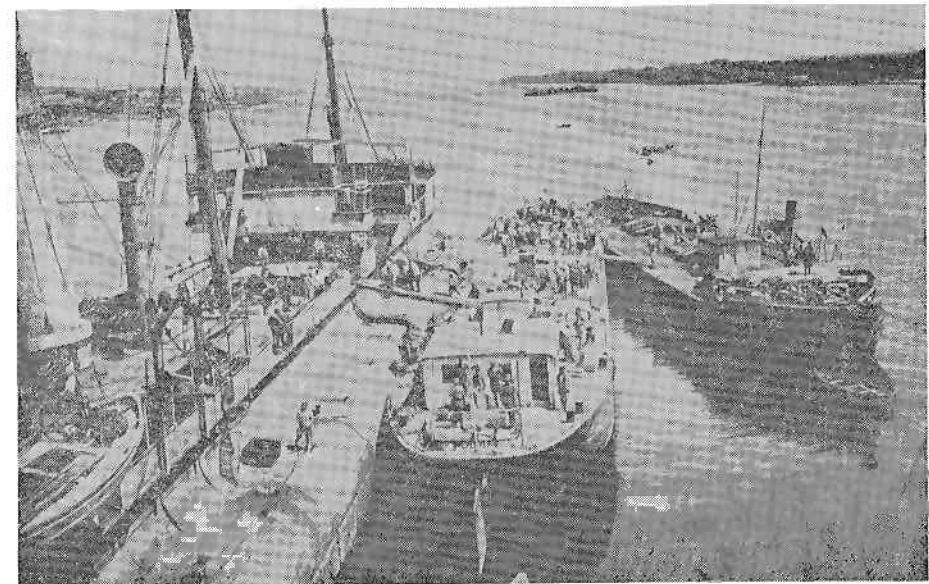
Польовий духовник о. Бобик

Хор. О. Бабій

Дніпро.

Німецький корабель вантажить українське збіжжя в Херсоні. Літо 1918 року.

Хор. В. Данилюк

Стр. П. Бойчук

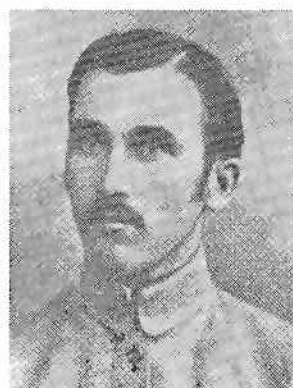
Стр. А. Щепанський

Бунч. Крушельницький

Бунч. М. Фільц

Ст. стр. Клубок

Стр. Д. Цюпка

Стр. Гурєга

Бунч. І. Солодчук

лоднокровних і відважних старшин над очайдушно хороброю, але не споєною в твердій дисципліні й не керованою в бою безголовою масою.

Щойно після бою під Гребінкою виявилася вся його трагедія. З півночі натискали чужинецькі ворожі війська на Україну, а поле густо вкрилося трупом синів української землі, що повстали на допомогу чужинецькій силі проти своєї таки власної державности. Скільки очайдушно, впертої української хоробрости намарно в тому бою витрачено з обох боків!

Глибокий трагізм отого бою ілюстрував так, як не міг краще, ось який випадок. Один стрілець Куреня Січових Стрільців знайшов поміж полоненими повстанцями свого рідного брата. „Чого ж ти йшов на нас?” — питає. — „Нам казали, що в Гребінці мадяри й австрійці, й ми хотіли їх вирізати, бо чого у нас шукати австрійцям?” — відповів брат. Тут стрілець заривав і вдарив свого брата в лице.

Через три роки зустрілися в румунській тюрмі учасник бою під Гребінкою Іван Кичун і Ангел, один із організаторів повстання проти Директорії на Лівобережжі та учасник боїв під Гребінкою. Розговорилися і пригадали минулі часи. „Ех! Дурні, дурні ж ми були тоді, — сказав тоді Ангел, — не розуміли вас!” Але то було через три роки...

9.

Такі трагедії бували в той час скрізь по всій Україні. І так, саме в той день, коли проголошено „вічну” злуку західних українських земель з Українською Народньою Республікою, 22 січня 1919 року, з Києва вирушив кол. стрілецький старшина Осип Думін з двома сотнями 1-го пішого полку Січових Стрільців та пішим двосотенним куренем Осадного Корпусу отамана Голуба, разом около 850 багнетів при 8 скорострілах, двох легких батеріях 8 гармат та дивізіоні кінноти Січових Стрільців і Лубенців, разом 190 шабель, щоб обеззброїти район Трипілья на Київщині, де отаман Зелений готував з своїми Дніпровцями повстання проти Директорії. Виступ проти УНР заварив був начальник штабу от. Зеленого Трав'янка, переконаний большевик, пізніший визначний большевицький комісар, під якого впливом перебував тоді от. Зелений. Другим спричинником повстання був український комуніст Драгомирецький. Серед Дніпровців крутилося „для зв'язку” кілька большевицьких агентів — москалів і київських жидів. Існувала там таємна платна большевицька „комячейка” з 15-20 місцевих комуністів, і вона пізніше, коли от. Зелений виступив проти большевиків,

доносила їм про всі його рухи. Один із членів цієї „комячейки”, Шевченко, що пізніше звав себе Советським, ставши большевицьким комісаром, був пострахом для цілої Трипільщини.

Проходячи селами, експедиція Осипа Думіна скрізь чула ті провокаційні чутки, якими в той час вороги підіймали українське селянство на допомогу чужинецькій силі та намовляли валити українську державність, мовляв, „Петлюра й Січовики” замирилися з Скоропадським, а Винниченко, що боронить „селянське право”, арештований. 23 січня до Думіна прибула від от. Зеленого делегація для переговорів: от. Зелений не хотів проливу крові в бою з Січовими Стрільцями, яких високо поважав. Під час переговорів ще раз виявилось, якими демагогічними брехнями українські й чужинецькі суспільні революціонери розбурхують українське село, називаючи потім завірюху, викликану такими фальшивими вістками, „непофальшованою волею українського селянства”. На питання Думіна, проти кого Трипільщина повстає, один із делегатів (отже, один із второпніших селян) сказав, як це дослівно записано: „Директорія й Січовики хочуть завести старий режим і вже злигалися з гетьманом”. Переговори ні до чого не довели, але на домагання трипільської делегації Думін, який теж не хотів проливу крові, післав січово-стрілецьких відпоручників, хорунжого Беїка і двох Січових Стрільців із гарматних рядовиків, наддніпрянців із Київщини, до Зеленого для дальших переговорів.

24 січня о год. 2:30 експедиція підійшла під Обухів, де зразу зав'язався бій, який скінчився здобуттям стрільцями Обухова. Отаман Зелений разом із стрілецькою делегацією та своїми ватагами відступив до Трипілья. Тут 25 січня скликав великий мітинг, щоб вирішити, як бути: здати зброю чи битися. На мітингу ще раз виявилася чужинецька рука, що в той час керувала „непофальшованою волею українського народу”, бо промовляли на мітингу в ім'я трипільців два москалі-большевики по-московськи. Вони казали, що на Трипільщину йдуть „чужинці” галичани-січовики і гетьманські офіцери, що вони вороги робітників і селян, та що вони домагаються голови улюбленого селянського отамана Зеленого. Ці промови довели юрбу до такої скажености, що отаманові Зеленому ледве вдалося спасти життя делегації Січових Стрільців. Тоді виступив із промовою січово-стрілецький старшина Беїк. Розказавши про те, хто такі Січові Стрільці й чого хочуть та що таке українська самостійна державність, довів розлючену ще недавно юрбу до того, що селяни з околиць Обухова і Трипілья рішили скласти

зброю. Така глибока була та „непофальшована воля” народу, що зривався проти Директорії.

26 січня експедиція Думіна увійшла в Трипілья, де взяла 600 рушниць, складених селянами. Але беззброєння Трипільщини експедиція не могла довести до кінця, бо того самого таки дня дістала наказ, щоб спішно вернутися на оборону Києва, zagrożеного зі сходу регулярними московсько - большевицькими військами. Січові Стрільці втратили в бою під Обуховом 3 убитих і кілька раних. Трьох стрілецьких вершників, яких було післано для зв'язку, трипільці схопили й розстріляли.

Через півтора чи два роки командири бою під Обуховом, січово-стрілецький старшина Осип Думін і отаман Зелений зійшлися разом у лісах Київщини у спільній повстанській боротьбі проти большевиків. Казав тоді от. Зелений, хрустально чесна людина, боготворений довколишнім селянством провідник, до своїх Дніпровців: „Бачите, діти, самі, що з большевиками нам не по дорозі. Там усе латиші та китайці, жиди та москвини!” Але це було через півтора року...

Поки Осип Думін беззброював Трипільщину, північного фронту на Чернігівщині начебто не стало. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими московськими большевицькими військами й ворожістю українського селянства, навіть ті рештки частин УНР, що не розбіглися під впливом агітації по домах, втратили всяку надію, що похід большевиків взагалі можна спинити. Тому, не приймаючи ніяких поважніших боїв, вони почали відступати на Київ. Швидко їхній настрій безнадійности докотився з фронту в столицю. Втікачі з місцевостей, уже зайнятих большевиками, розказували жахливі речі про жорстокість, із якою большевики нищили українську інтелігенцію на місцях і всякі прояви українського національного життя. Ці оповідання не лише не викликали серед українського громадянства й війська столиці бажання оборони, а, навпаки, ширили безнадійну резигнацію.

Серед таких загальних настроїв довелося кинути в бій Дивізію Січових Стрільців. На ній лежав обов'язок берегти саму столицю перед большевицьким переворотом, і тому вона не могла бути вжита в цілості на фронті, а висилалася туди частинами.

Однак с'як-так налагодити ситуацію можна було лише тим способом, щоб ужити нараз більших мас свіжого війська, які дозволили б витягнути з фронту небоездатні рештки частин, що досі там билися, щоб упорядкувати їх і дати їм змогу відпочити й пе-

ремогти апатію в спокійнішій обстанові. Вливання поодиноких нових частин у здеморалізований фронт не лише ні трохи не скріплювало духа на фронті, а навпаки, заражувало духом безнадійності теж і свіжі частини. Щоб могли латати фронт, треба було майже цілком розв'язати Вишкіл новобранців і, не підготовивши їх як слід із бойового погляду, влити в існуючі полки Січових Стрільців. А що 3-ій піший полк Січових Стрільців повністю мусів бути використаний для безпеки самої столиці, а 2-ий полк, складений виключно з давніх протигетьманських селянських відділів, поповнених новобранцями Вишколу, був докраю розагитований і готовий до переходу на сторону большевиків, то вся Дивізія Січових Стрільців могла для рятування фронту дати лише один полк — 1-ий полк Січових Стрільців.

Його й кинули 27 січня під Семиполки, щоб боронив безпосередніх підступів до столиці з півночі, поки з-під Гребінки вернеться до Києва Ударна Група. Командирові цього полку, Іванові Рогульському, підпорядковано всі розбиті частини давнього Північного Фронту, й так створено окремішню групу. Тим часом настрій апатії, що був на фронті, зразу захопив 1-ий піший полк Січових Стрільців, так само, як присланий з-під Гребінки від Ударної Групи кінний Лубенський полк і 4-ий піший полк Січових Стрільців. Вся група Рогульського, прийнявши лиш один поважніший бій під с. Богданівкою, почала відступати часто-густо перед появою незначних ворожих сил. Не ворог, а власна уява й настрої безнадійності гнали тепер війська УНР назад. Зневірене в те, що є ще за що битися, військо погодилося з думкою, що большевики все одно мусять прийти. Військо кидало рушниці й розходилося по домах або капітулювало, цілими частинами переходячи до переможців. Не допомогло те, що в ряди 1-го пішого полку Січових Стрільців вливали один курінь із Києва за другим. Їх одного за другим несподіваними наскоками нищила високоездатна большевицька, так звана Тарашанська Дивізія, складена з тих українських повстанців Київщини, що в серпні 1918 року відступили були перед німцями в Московщину, а тепер наступали в рядах московсько-большевицьких військ.

І так, заледве Ударна Група переїхала ст. Гребінку, як група Рогульського опинилася 2 лютого вже в безпосереднім сусідстві столиці, в Слобідках. Тут загальний настрій паралізуючої апатії захопив і Ударну Групу. Ідучи через Київ, вона втратила наслідком дезерції половину свого складу, який ще тільки кілька днів

тому так добре бився під Гребінкою. З потопуючого корабля рятувався кожний, як хто міг. До того протягом всіх тих днів ішла гарячкова евакуація військового майна й державних установ на захід, збільшуючи загальну паніку.

Бачачи, що оборона столиці доведе до того, що Дивізії Січових Стрільців не стане, й бажаючи урятувати рештки, упорядкувавши їх у спокійнішій обстанові здалеку від ворога, Командування Осадного Корпусу, яке керувало тепер обороною столиці, вирішило здати Київ. Наказало Ударній Групі з усіма рештками окремих частин, що приєдналися були до неї під Гребінкою, відступити поза Київ аж на річку Ірпень у район станції Буча для оборони залізниці Київ-Коростень. Так само вночі з 3 на 4 лютого наказано групі Рогульського відступити в район Горенич для оборони шляху з Києва в Житомир. Для оборони відступу залишено в столиці 2-ий і 3-ій піші полки Січових Стрільців і січово-стрілецьку кінноту та кілька окремих куренів і частин, що або поверталися з Лівобережжя, або стояли перед тим у Києві. З тих частин лише 3-ій піший полк і Курінь Синьожупанців та Стрілецька кіннота трималися добре, не допускаючи в місті до вибуху бандитизму. Всі інші частини опанував якийсь сліпий жах, тим більше що вночі з 3-го на 4-те лютого на передмістях столиці вбито декілька стеж і поодиноких зв'язкових Січових Стрільців. Весь 2-ий піший полк Січових Стрільців під впливом намов українських лівих соціалістів - революціонерів, що прихилили на свій бік майже все його старшинство, покинув усупереч наказові вранці 4 лютого доручений його обороні район Печерська, де зразу почали збиратися озброєні ватаги місцевих большевиків, і прискішеними маршами пішов на Хвастів. Ось так уночі з 4-го на 5-те лютого довелося без бою здати столицю. Останній залозі Києва наказали відступати на лінію Крюківщина - Гатне для оборони залізничного шляху з Києва у Хвастів.

10.

На новій оборонній лінії відступаючі частини Армії УНР почали потрохи прокидатися зі свого отупіння. З Крюківщини й Гатного вони зробили кілька наскоків на передмістя столиці, зайнятої большевиками. Почали навіть думати про відбиття Києва. Тим часом большевики стягнули в столицю всі свої сили давнього Північного Фронту. І так, крім міцної Тарашанської Дивізії, до 12 лю-

того в Києві опинився Курський полк, 1-ий український советський полк, два лотиські полки, китайські відділи коло 1000 муж-ви, 10-ий український полк (сформований у Петрограді), Звенигородська Дивізія та Сухумський кінний полк.

Ці частини й кинуто проти військ УНР, щоб не дати їм опам'ятися. А стояла проти них мозаїка, з десятків різних більших і менших частин, останків різних полків та нових „отаманських” загонів і відділів під назвою Східнього Фронту. Керівництво цим фронтом доручено давньому командуванню Осадного Корпусу. Східній Фронт був поділений на три відтинки: Північну Групу, що боронила залізницю Київ-Коростень, Центральну Групу, що боронила шляху Київ-Житомир і Південну Групу на шляху Київ-Хвастів. Разом увесь Східній Фронт мав самих лише піших частин тридцять одну, часто-густо складених усього з кількадесяти багнетів. На таку невпорядковану мозаїку і вдарили большевики в половині лютого 1919 року. У двох боях у районі Крюківщина-Боярка вночі з 12-го на 13-те і 16-го лютого большевики розстрожили Південну Групу, при чому її найсильніша частина, 3-ій піший полк Січових Стрільців, втратила поперх 500 полоненими, вбитими й раненими. Тепер почався поспішний відступ усєї військової мозаїки УНР.

Найкраще трималася Північна Група, відбронюючи Коростень, зі сходу, півночі, а далі й північного заходу. Там часто приходило до більших і менших сутичок і боїв, у яких Група своїми ударами, як це було на станції Малин, відбивала ворожі сили. Зате злучені разом Центральна й Південна Групи замітного опору не ставили, тим більше що на їхнє крило раз-у-раз насадили частини отамана Зеленого. Вже 19 лютого упав Хвастів.

Тут пішов страшний розвал. Десятки окремих частин самовільно захоплювали на станціях поїзди та в безладді мчалися назад одна поперед другої. Штаби потратили зв'язки з фронтом. Де ворог, а де свій — не завжди було відомо. До того в здеморалізованих частинах прокинулася злочинність, з якою не було як систематично боротися. До загального безладдя приєдналися ще й збройні виступи сіл. Відступаючі відділи Армії УНР іноді підпадали під обстріл селян із засідок, іноді селяни зривали залізничні рейки.

Тут стало очевидним, що лише поява міцно зорганізованої більшої регулярної частини могла б змінити критичне становище на Східньому Фронті. Тому Стрільська Рада вирішила, що слід усі стрілецькі частини, розкинені по всьому фронті, стягнути в глибоке запілля, там згуртувати їх бодай у міцну дивізію і щойно то-

ді вислати як одностайну частину для наступальних дій на фронті. До цього проекту Штаб Дієвої Армії УНР прихилився. 26 лютого давнє Командування Осадного Корпусу передало Східній Фронт полк. Хилобоченкові і його начальникові штабу полковникові Генерального Штабу Олександрові Мишковському. Рівночасно знято з фронту всі частини давньої Дивізії Січових Стрільців, перекидаючи їх у глибоке запілля в район Проскурова й Старо-Костянтинова²⁸⁾. На фронті залишився лише 4-ий піший полк Січових Стрільців, у т. зв. Північній Групі під командою Романа Сушка, яка боронила Коростень, а потім доступу до Житомира, і 3-ий піший полк Січових Стрільців у групі отамана Оскілка, борючись під Коростенем, Олевськом і Мозирем. Ці полки вернулись до Січового Стрільцтва щойно згодом. Скупчення стрілецьких частин у спокійнішому запіллі й швидко переведена реорганізація урятувала Січове Стрільцтво, а це немало причинилося до того, що большевикам не вдалося цілком зліквідувати війська, а з ними й існування УНР вже напровесні 1919 року.

²⁸⁾ У зв'язку з цим, серед деяких частин Дієвої Армії на відтинку Волинського фронту, зачали ширитися поголоски, буцімто Січові Стрільці посуваються плянано в сторону Галичини, та ще й військоове майно забирають туди зі собою. Кампанія проти Січових Стрільців притихла після інтервенції представників командування С.С. у Головного Отамана С. Петлюри.

ХІІІ. СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ СІЧОВОГО СТІЛЕЦТВА

Настрої й погляди Січового Стрілецтва в Проскуріві. Елементи Січового Стрілецтва. Піші полки Січових Стрільців. Артилерія Січових Стрільців. Артилерія Січових Стрільців у рядах Української Галицької Армії. Скоростріли й технічні частини Січових Стрільців. Організація поповнення Корпусу Січових Стрільців. Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців. Постачання Січових Стрільців. Настрої населення.

1.

З переходом у район Проскурова для спокійнішої реорганізації січово-стрілецькі частини лишили за собою, починаючи від половини листопада 1918 року, період крайньої перевтоми та великих втрат у людях у ненастанних боях. (Крім того, від часу здобуття Києва, на них спадали ще й неслухні докори збоку керівних чинників за тодішні тяжкі обставини в краю. — Ред.). Під знаком деякої зневіри починалася реорганізація стрілецьких полків. Між старшинством, особливо січово-стрілецьким, підіймалися голоси, щоб розв'язати Січове Стрілецтво. Інші радили вибрати з полків лише найкращий елемент і з них створити невеличку, але міцно здисципліновану частину, в якій повинна залишитись назва Січових Стрільців, іншим же частинам корпусу цю назву треба відібрати. Але решта старшинства, яке тількищо в Києві прийшло до Січового Стрілецтва та потрохи гордилося, що служить у цій частині, яка хоч і тепер розбита, мала все таки великі й гарні традиції за собою, цьому спротивилась. Під натиском цього старшинства закинено думку про розформування Січового Стрілецтва.

Багато нарад відбулося потім про те, які цілі поставити перед новим Січовим Стрілецтвом. Усіх, старих і нових Січових Стрільців, дуже боліла ворожість частини селянського населення до Армії УНР взагалі, зокрема до Стрілецтва, та закиди, буцімто Січові Стрільці хочуть іще раз „привести Скоропадщину”. Тут Стрілецька Рада видала повселюдну декларацію, в якій заявляла, що Січове Стрілецтво завше боролось й буде боротися за суверен-

ність Українського народу і самостійну Українську Республіку та що воно було й завжди буде слухняним військом кожного уряду самостійної Української Народньої Республіки, який признаватиме право на землю за українськими селянськими масами. Щодо радянської форми влади в самостійній УНР, то в декларації заявлялося, що Січові Стрільці і її будуть підтримувати, якщо такого устрою своєї держави бажає Український Народ. (Див. Документи — Ред.)

У стрілецьких рядах чергувались ще й інші думки й настрої. Загальна думка була, що раз частина українського селянства не стає на оборону української державності, звертаючи свої очі на Київ з його більшовицьким урядом, то стрілецтво повинно радше перейти на західній фронт проти Польщі.

Так думали в першу чергу галичани.

Тим то, коли після реорганізації прийшов наказ стрілецтву вирушити під Бердичів, то стрілецькі полки не пішли туди з таким захопленням, якого треба б було. Але на настрої годі було оглядатися, бо здавалося, що, коли б навіть Січове Стрілецтво перейшло під Львів, то й тоді небаром мусіло б звернутися знову проти більшовиків, які на Збручі напевно не спинили б свого походу, тим більше що якраз приходило до комуністичних заворушень і переворотів на Мадярщині і, взагалі, в Центральній Європі. Але, навіть ідучи на Бердичів, стрілецтво було настроєне проти переговорів з Антантою. Переговори все ще велися і були дуже добрим аргументом більшовиків перед українськими масами. Стрілецтво було проти згоди УНР з Антантою, бо передбачало, що Україна зможе купити антантську поміч лише за ціну відречення від своєї суверенності.

Серед такого хаосу настроїв і розбіжних поглядів реорганізувалися в Проскуріві 1-ий і 3-ій піші полки Січових Стрільців, їхня артилерія, скоростріли й кіннота. Рівночасно формувався теж 5-ий піший полк Січових Стрільців, складений з різних куренів, присланих групою Романа Сушка з-під Коростеня. Серед них найсильніший був курінь новобранців колишнього Вишколу Січових Стрільців у Києві. Наказом Штабу Дієвої Армії всі січово-стрілецькі частини колишнього Осадного Корпусу ввійшли до складу новоствореного Корпусу Січових Стрільців.

Реорганізацію Січового Стрілецтва проводив Штаб Корпусу Січових Стрільців, якого провід після різних змін уклався так: Командир — полковник Євген Коновалець, начальник штабу — стар-

шина Генерального Штабу полковник Марко Безручко (один із найвидатніших із усієї Армії УНР керівників боями, що прийшов до Стрілецтва в квітні 1919 року, на зміну попередньому начальникові штабу Корпусу Січових Стрільців, старшині Генерального Штабу полковникові Сулковському). З визначніших старшин штабів Корпусу Січових Стрільців, що були зразком працездатності й обов'язковості, слід згадати Михайла Матчака, Грицька Гладкого, Микиту Нерослика, М. Буевського, Михайла Стронціцького, та Комісара по Пересуванню військ Корпусу Січових Стрільців Івана Юрієва²⁹). Тут теж належить згадка одному з найстарших віком поміж Січовими Стрільцями, скарбникові Корпусу Січових Стрільців Ількові Пакові, якого дорослий син теж служив у Січовім Стрілецтві від перших часів його існування. Незвичайно совісний урядовець, він немало причинився до того, що зокрема грошові справи були в Корпусі Січових Стрільців упорядковані й контрольовані так, як може ні в одній іншій частині Армії УНР.

Після переформування Стрілецтва у дві дивізії в липні 1919 року, командиром 1-ої дивізії став Іван Рогульський, поруч уже тоді покійного Федя Черника, а також Івана Андруха та Володимира Стефанишина найбільш бойовий старшина Січових Стрільців. Командиром 2-ої дивізії був Роман Сушко. Начальниками штабів були: старшина Генерального Штабу в 1-ій дивізії Всеволод Змієнко, після нього ж Валентин Сологуб, а в 2-ій — Юрій Отмарштайн.

Окремо слід згадати жертвну працю душпастирів Січових Стрільців, що були при штабі Корпусу Січових Стрільців: православно панотця Олександра Маричова, людину з молодою революційною душею, прегарного промовця, що нераз ішов поруч із Січовими Стрільцями під час їхніх наступів у перших рядах, пориваючи їх своїм прикладом і словом, та греко-католицького священника панотця Семена Гребенюка, людину голубиноного серця, що нераз серед куль і гранат ніс останню потіху смертельно раненим

²⁹) В листі з дня 19 серпня 1966 року сотн. Іван Юрій писав:

„В причинках до історії С.С. нема згадки про „Комісаріят по пересуванні військ Корпусу С.С.“. Його основано з початком 1919 року на доручення полк. Є. Коновальця й іменовано сотн. Івана Юрієва комісаром по пересуванні військ Корпусу С.С., до якого були керовані всі залізничні справи до полагодження.

Був ще заступник — хор. Дроздів (придніпрянець), ад'ютант хор. Дзундза і кількох урядовців галичан, прізвищ яких не пам'ятаю.

Праця у Комісаріяті йшла справно і полк. Коновалець був з неї вдоволений”.

стрільцям або під час страшної пошести тифу підтримував духа хворих стрільців у шпиталях своїм добрим словом. Він теж наскільки міг, збирав списки поляглих Січових Стрільців, щоб передати вістку їхнім батькам.

2.

Нове Січове Стрілецтво, що починало творитися в Проскуріві, а остаточно спювалося щойно на бойовиськах і в безугавних боях, дуже значно різнилося від того одностайного стрілецтва, що було в Білій Церкві чи в Києві перед Гетьманщиною. Та й не могло бути йнакше, бо давнє білоцерківське стрілецтво не розросталось повільно, асимілюючи свіжі елементи, що до нього приходили, а розрослося з одного маху. Тому на деякий час загубилася була колективна січово-стрілецька думка і тільки згодом відроджувалася, захоплюючи щораз ширші кола нового Січового Стрілецтва та перетоплюючи в одне ціле ті різні елементи, з яких воно складалося.

Надавали тон новому Січовому Стрілецтву давні Січові Стрільці, ті з часів Української Центральної Ради і з Білої Церкви. Творили духа всього нового Січового Стрілецтва тепер не давні члени Стрілецької Ради, а розкидані по кількох по всіх полках Січових Стрільців молодші січово-стрілецькі старшини, які в Білій Церкві часто-густо були щойно підстаршинами. Їхній вплив на нове Січове Стрілецтво підтримували колишні січово-стрілецькі рядовики з Білої Церкви, які тепер були теж розкидані по всіх полках як підстаршини. Найбільше білоцерківських рядовиків залишилось у 1-ому пішому полку Січових Стрільців, де була майже виключно з них сформована окрема сотня пішої розвідки під командуванням Володимира Стефанишина. Був це блискучий відділ, якому всі інші стрілецькі частини даремно намагалися дорівняти. Суворо здисциплінована, ця сотня лише слабо піддавалась настроям, виконуючи всі **покладені на неї завдання** чи в бою, чи в заплілі так, як ні одна інша частина Січових Стрільців. І старшини і рядовики білоцерківських Січових Стрільців становили начебто окремішню сім'ю в рядах стрілецтва, в яку важко було потрапити сторонньому. Вони жили спогадами про ті часи, коли міцно споена стрілецька частина, не зазнавши у відвертому бою ні одної поразки, мала більші бойові заслуги й більший вплив на події в усій Україні, ніж тепер увесь великий Стрілецький Корпус. Славна традиція, якої

були учасниками, вливала в них енергію й рішучість та бажання великих чинів, але й засліплювала їх, часто-густо стаючи причиною невиправданої зарозумілості. Тим то, хоч вони непомітно опановували своїм духом і світоглядом усе нове Січове Стрілецтво й поамалу робили його подібним до давнього, то люблені не були.

Другим елементом нового Січового Стрілецтва були свіжі старшини й рядовики галичани. Вони тількищо вчилися почуватись громадянами й вояками всієї України, але спюювались із Стрілецтвом швидко. Був це здебільша дуже слухняний і пильний елемент із значним почуттям обов'язку й потребою порядку.

Третьою складовою частиною Стрілецтва були ті старшини й рядовики наддніпрянці, що прийшли до Стрілецтва під час повстання проти Гетьманщини або після нього. Високоездатний елемент, кращий під цим оглядом, від галичан, він більше піддавався настроям і регулярної військової служби взагалі не любив. І між цими наддніпрянцями і між галичанами був цілий ряд прегарних та інтелігентних старшин, які дорівнювали й іноді перевищали найкращих січово-стрілецьких старшин з часів розквіту Стрілецтва.

Ось такі різні елементи зійшлися в одному Січовому Стрілецтві. Відповідно до переваги того чи іншого елемента, частини Січових Стрільців значно різнилися поміж собою, хоч у всіх було більше регулярщини, ніж в інших частинах тогочасної української армії.

3.

Найбільше регулярним, здисциплінованим і боездатним був 1-ий піший полк Січових Стрільців спершу під командуванням Івана Рогульського, пізніше під проводом молоденького, надзвичайно здібного старшини, кол. підхорунжого УСС, а тепер сотника Івана Андруха, що поліг у серпні 1921 року, розстріляний більшовиками у Києві. Цей полк цілком дорівнював 1-ому пішому полкові Січових Стрільців із часів перед Гетьманщиною. У ньому був прекрасний старшинський склад. До найкращих його старшин належали Микола Королюк (командир куреня, пізніше помер на тиф), Андрій Жуковський (командир куреня, пізніший помічник Андруха), Антін Сава (командир сотні), Петро Смолій (командир скорострільної сотні), Степан Калиняк, молоденький старшина, що брав участь у перших боях у Львові, а потім помер від смертель-

Пполк. Г. Лисенко

Сотн. Ю. Чайківський

Поруч. А. Батюк

о. С. Гребенюк
духовник СС
(в однострою УГА)

Старшини Пішої Розвідки 1-го п.п. СС. Зліва направо: сотн. В. Стефанишин, хор. М. Макогін, чет. А. Щепанський, чет. В. Андрухів, уряд. Ю. Скірко, чет. О. Козак.

Старшини Коша Скорострільів Корпусу СС. Проскурів 11. III. 1919 р. Згори зліва 1 ряд: хор. Т. Бемко, хор. Л. Ліщинський, хор. Ф. Бей, хор. І. Гонца (вбитий на броневику від розриву гранати), хор. В. Марусяк, чет. В. Підлісецький, хор. Леонтович, чет. І. Лотиш; 2 ряд: чет. І. Лисак, чет. С. Небеш, кмдт. Коша сотн. В. Соловчук, Н. Н., чет. Б. Збудовський, чет. П. Сагайдачний.

Сотн. О. Гринейич

Пор. Матвій Загаевич

Хор. С. Іванець

Пор. О. Грабар

Хор. І. Пак

Пор. Ілько Пак

Хор. Я. Орицин

Сотн. І. Малько

Пор. М. Притула

Хор. О. Гусак

Хор. М. Лебідь

Чет. Хлібовицький

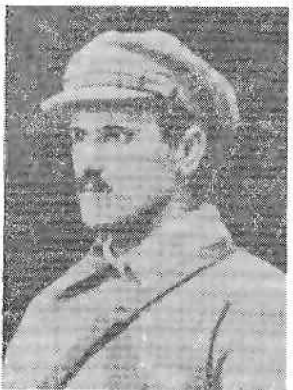
Бунч. М. Войтович

Бунч. В. Гарматій

Бунч. П. Охримович

Бунч. Л. Павленко

Бунч. Панасій

Бунч. Л. Петрович

ної рани під Бердичевом, — усі з галицьких поповнень Січового Стрілецтва.

З давніх молодших січово-стрілецьких старшин цього полку на перше місце вибивалися Володимир Стефанишин, Альфред Литвинко, Антін Морозович, Іван Лотиш, Василь Андрухів, Юрій Мелимука, Олекса Маслянка, Василь Хом'як, Степан Тис, Степан Козак і давній старшина УСС Петро Семенюк (командир сотні скорострільів).

В загальному 1-ий піший полк Січових Стрільців уважався галицьким.

Наче копією 1-го пішого полку Січових Стрільців був 3-ій піший полк Січових Стрільців під командуванням дуже доброго старшини Сави Пищаленка. До перших старшин цього полку належали Іван Гончаренко (командир куреня), Роман Харамбура (давній Січовий Стрелець), Микола Лотоцький, Семен Голуб. 3-ій піший полк Січових Стрільців був виразно наддніпрянський.

Найбільше похожим на добрий полк колишньої російської армії з усіма її прикметами й хибами був 4-ий піший полк Січових Стрільців, що з-під Житомира приєднався до Корпусу Січових Стрільців щойно в перших днях квітня 1919 року. Цей полк складався у великій частині з давніх гетьманських Сердюків. Майже весь його старшинський кадр був узятий теж із колишнього 4-го Сердюцького полку. Цей полк був як слід упорядкований щойно в лютому-березні 1919 року тодішнім його командиром Лазарським. Пізніше командував ним енергійний і добрий старшина Архип Кмета, До найкращих старшин цього полку належали Микола Шпаківський та Олександр Іванів.

Найменше виразний характер мав 5-ий піший полк Січових Стрільців, сформований щойно в Проскурові з різних частин групи Романа Сушка, густо поповнених новобранцями. Під Бердичевом цей полк був незабаром розбитий так, що його треба було розформувати, вливши в інші полки. Пізніше, коли до Корпусу Січових Стрільців приділено Стародубський полк від Запоріжців, то його названо 5-им полком Січових Стрільців. Був це нечисленний, але добрий полк під командуванням старенького полковника колишнього російського війська, Василя Мончинського, дуже совісної та обов'язкової людини.

Найбільш демократично-селянський був 2-ий піший полк Січових Стрільців. Складався він у більшості з білоцерківських селян, що прийшли до стрілецтва під час протигетьманського пов-

стання. Був поповнений галицькими новобранцями. Цей полк довгий час був пасинком Січового Стрілецтва. Після того, як самовільно покинув Київ і зробив кілька бешкетів по дорозі в Козятин, полк був обеззброєний, при чому розстріляно кількох його рядовиків за провини проти дисципліни. Потім повернено йому зброю й вислано на волинський протипольський фронт. Пізніше 2-ий полк бився у Північній Групі от. Оскілка під Коростенем, Олевськом і Мозирем, не раз звідусіль оточений ворогом, крізь якого ряди мусів пробиватися. Вирятував його в той час від розвалу, впорядкував, забезпечив правильним постачанням, вплив нового духа й повів так, що здеморалізований недавно полк сміливо боровся в найтяжчих умовах, його новий командир, скромний, але бойовий старшина і добрий організатор, Юхим Осипенко. Під Мозирем цей полк поповнився цілими частинами, що покинули були в той час большевиків, та місцевими добровольцями, здебільша інтелігентами, що пристали до нього, деякі навіть із своїми жінками, що билися поруч своїх чоловіків. Із старшин цього полку найкращими були Прокіп Скрипник, Петро Башинський, Дмитро Герчанівський, Антін Решетуха.

Найбільше назверх нерегулярний був 6-ий Миргородський полк Січових Стрільців, якому зав'язок дав набраний на Миргородщині Миргородський Курінь 5-го советського полку, що в повному складі перейшов був 18-го квітня 1919 року до Січових Стрільців. Цей полк мав значну бойову вартість і в запіллі поводився однаково добре, як інші стрілецькі частини, але не любив одностайности в одягах, канцелярщини й ціпкої військової організації. Полкового постачання не було в нього майже ніякого. Стрілецьке командування не могло надати йому одностайного вигляду з іншими своїми полками, бо цей полк сформувався в другій половині квітня 1919 року, коли стрілецтво весь час вело безугавні бої, і весь час був на фронті в боях. Але 6-ий полк бував у боях дуже впертий і спокійний. Щоб підкреслити „автономні права” цього полку, йому залишено назву Миргородського полку. Командував ним один із кращих бойових старшин тогочасного Січового Стрілецтва, давній командир Миргородського Куреня, Тиміш Виборний. До найкращих старшин 6-го пішого полку належали Павло Пасішниченко і Яків Луценко.

Корпус Січових Стрільців мав лиш один полк кінноти під командуванням Франца Бориса. Стрілецька кіннота не могла розвинутися через брак коней. Кінний полк був добре здисциплінований і в боях відважний. Із старшин цього полку слід згадати над-

звичайно гарного старшину Федора Грибовського (поліг у зимовому поході от. Юрка Тютюнника 1921 року), Івана Камінського, Петра Кухту, Сергія Байла, Федора Мельника, Василя Святенка, Олександра Пащенка, Миколу Филиповича й Степана Іванця.

4.

Гордощами оновленого Січового Стрілецтва була його артилерія, що в Проскурові остаточно впорядкувалася. За кілька тижнів перед відступом з Києва поділено гарматну бригаду на 5 полків по 3 батареї. Командирами полків назначено передусім тих артилерійських старшин, які були довше в Січових Стрільцях і боролися під Києвом проти гетьманців. Але впорядкувати полки не було легко, бо батареї були розкинені по всіх фронтах, а назначені командири полків командували ще батареями на фронті і не було змоги їх відкликати. Найскоріше впорядковано 2-ий, гарматний полк у складі 2-ох легких і одної гавбичної батареї під командою Володимира Зарицького (старшого), й відіслано його враз із цілим поїздом амуніції під Львів. Потім обладнано 3-ий полк під командою Голубаєва в складі 3-ох легких батарей; 1-ий полк у складі 2-ох легких і 1-ої кінногорної батареї під командою Кураха; 4-ий полк у складі 2-ох польових батарей і 1-ої гавбичної під командою Інькова. Кожна батарея складалася з 4-ох гармат з амуніційними возами і всім технічним приладдям. Крім того, кожна батарея мала 1 або 2 скоростріли з батарейною обслугою. 5-ий полк упорядковано щойно в Чорнім Острові коло Проскурова. До його складу увійшли 2 легкі батареї й одна далекострільна батарея. Полк був під командою Михайлова. 6-ий важкогарматний полк сформовано вже піді Львовом. Під Львів виїхала 2-га важкогавбична батарея під командою Бутрима в складі 2-ох важких 6-дюймових гавбиць і двох далекострільних важких гармат. Бутрима назначено командиром полку й вислано його з Чорного Острова. Дали йому 1 далекострільну гармату і 6-дюймову гавбицю з обслугою й кіньми та доручили поділити 2-гу важку важкогавбичну батарею на дві — на батарею 6-дюймових гавбиць з 3-ма гарматами і далекострільну батарею в складі 3-ох гармат. Як 3-тю батарею цього полку, вислали з Чорного Острова важку далекострільну батарею під командою Соловія.

Поза організованими полками залишилась 10-та батарея у Північній Групі от. Оскілка. Вона вернулася до Корпусу СС щойно в травні 1919 року вже під командою Вербицького, бо колишній командант батареї Сипко був призначений у Північній Групі командиром гарматного полку. Ця батарея закінчила своє існування

дуже трагічно, бо в червні 1919 року в наступі на Остріг біля Шепетівки зненацька напали на неї большевики. Командир батареї Вербицький і більше ніж половина гармашів згинули в бою. З бою вернулась тільки частина гармашів, один старшина й небагато коней. Батерію розформовано, а недобитки приєднано до 12-ої батареї Білодуба, якої останки вернулись з Румунії. Крім того, в Чорнім Острові зорганізовано бригадну кінну розвідку у складі 40 вершників, з двома скорострілами й одною піхотною панцерною гарматкою під командою Пастушенка. Одну гармату проти літаків вислано під Львів.

Стрілецької артилерії було забагато в порівнянні з піхотою. Була це половина, а потім і більше половини всієї артилерії Армії УНР, тому то артилерійські стрілецькі полки й батареї були розкинені майже по всіх фронтах. 2-ий і 6-ий полки стояли піді Львовом, 4-ий полк був приділений до 3-ої дивізії полк. Удовиченка і брав участь у всіх боях цієї дивізії від Збруча до Вапнярки. 5-та батарея деякий час була використана під Одесою проти добровольців і військ Антанти.

Та вже найбільше воєнних пригод зазнала 12-та батарея під командою Білодуба. Ця батарея по відступі Корпусу СС-ів до Проскурова була приєднана до Чорноморців під Попельнею. З ними брала участь у боях від Попельні до Козятини. Після того, як Чорноморців розбили, батарея приєдналась до Синьожупанців. Коли ж і їх большевики розбили, батарея попала у т. зв. Гуцульський Курінь, що мав боронити Жмеринку. Після того, як і цей курінь у Жмеринці був розбитий, батарея переходила від одної частини до другої, що розвалювались, аж попала до відділу „Січ-Мати” (от. Божка*). У тім відділі втратила у весняних болотах гармати.

*) Про отамана Божка пише Генерального Штабу Генерал-Хорунжий М. Капустянський у своїй книжці „Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році”, ч. I, стор. 35: „Дуже цікава особа, типовий отаманчик і авантюрист високої марки, до того ж не цілком нормальний. Мріяв про гетьманство, звичайно, про себе. Пробував воскресити всі звичаї Запорізької Січі у тому вигляді, який вона мала в XVI столітті. Отаман Божко сформував для особистої охорони бунчуковий курінь, вірно йому відданий. Всі справи обговорювались прилюдно всім кураєм під його головуванням. Божко підписував свої розпорядження тільки гусиним пером. За Божком носили булаву (він її взяв у музею ім. Поля в Катеринославі) і творив силу різних чудасій. В справах військових отаман Божко був абсолютно профаном, хоч і відзначався особистою хоробрістю і відвагою. Його оточувала ціла зграя авантюристів. Все ж треба зазначити, що в строевих частинах „Січі” було багато хоробрих і стійких старшин і козаків; вони не поділяли грабіжницьких інстинктів свого шефа. Штаб Армії домагався розформування цієї екзотичної боевої одиниці, або призначення для неї відповідного начальника. На жаль, наших застережень не взято під увагу. Наказний отаман Осецький з дозволу Отамана Петлюри наказав розгорнути Запорізьку Січ і назвати її 2 піхотною дивізією. Її начальником лишився отаман Божко. Це невдале призначення відразу дало багато сумних наслідків”.

Тоді переформувалась у кавалерійську сотню. Перегодом знову роздобула гармати і стала батерією. Разом із Запорізьким Корпусом перейшла під Тирасполем до Румунії, де її обеззброєно. Тут у батерії вибухла зараза тифу, так що вона за кілька днів із свого складу 150 вояків втратила 112. Коли нарешті через Молдавію та Галичину батерія повернулась до Січового Стрілецтва, то мала всього трьох старшин, 37 стрільців і небагато коней. Батерію поповнено розформованою 10-ою батерією, узброєно, і вона під керівництвом свого давнього командира Білодуба увійшла до складу 5-го гарматного полку.

1-ий, 3-ий і 5-ий полки та кінна розвідка майже весь час були у складі Корпусу Січових Стрільців.

У квітні 1919 р. Гарматна Бригада складалася з 19-ох батерій — разом 76 гармат, 120 старшин, 480 підстаршин, 3.250 стрільців, 1,900 коней; вона мала великі запаси амуніції, артилерійського та іншого майна.

Склад старшин і стрільців під оглядом походження був різноманітний. Тут було найменше галичан у порівнянні з іншими стрілецькими старшинами. Серед стрільців-гармашів галичан було найбільше 15%. Всі інші походили із Наддніпрянщини. Старшин галичан було ще менше: командир бригади Роман Дашкевич, його помічник Дмитро Бурко, командир 1-го полку Михайло Курах, командир 3-тньої гавбичної батерії Білинський, командир 1-ої батерії, потім помічник командира 3-го полку Гриценюк (з Буковини). З інших старшин чільніші: Петро Кузик, Михайло Волошин, Олесків, Стахів, Репета, Гаврило Мартинів, Вудкевич.

Наддніпрянці-гармаші — то були здебільша кадрові старшини російської служби, вони перебули цілу війну при артилерії. То були справжні мистці артилерійської техніки. Серед старшин гармашів російської служби було декілька навіть неукраїнців, як напр. командир 4-го гарматного полку Іньків татарин, командир 3-го гарматного полку підполк. Олександр Голубаїв — кавказець (мати українка, батько, здається, грузин), командир 5-ої батерії Катхи — прибалтійський німець чи швед, Новіцький, Дунін-Борковський і декілька інших. З визначніших старшин українців служив командиром 5-го гарматного полку старий, поверх 50-літній, полковник російської служби Дмитро Михайлів з Чернігівщини, дуже люблений рядовиками і всіма старшинами Корпусу, український патріот (помер на тиф у січні 1920 р.), Чорний, Білодуб, Филипович, Грудзінський, Мозревич та ін.

Немало молоденьких коростишівських семінаристів, що не служили у ніякій чужій армії та вступили до СС-ів під час відсту-

пу з Києва за Центральної Ради, стали старшинами, а навіть командирами батерій.

У підстаршинському складі було найбільше галичан, бо всі майже давні стрільці-гармаші з часів Центральної Ради були піднесені як не до ступеня старшин, то підстаршин. Вони були розкинені по усіх 19-ох, а потім 20-ох батеріях Січових Стрільців. Дуже працьовиті, вважали себе основниками великої стрілецької артилерії та були шановані всіма старшинами. Вони були горді на своє наче упривілейоване становище у бригаді, поводитись за вжди свobodно, і у взаєминах з ними стрілецькі старшини-гармаші з часів Центральної Ради вживали все титулу „товариш”. У них все була горда амбіція, щоб батерія була якнайкраща, щоб щось не пропало з батерійного майна. Коли раз батерія при відступі розлетілась і всі змобілізовані вояки покинули її, то підстаршина Дмитрах із Щиреччини з кількома старшими стрільцями-гармашами батерію з усіма кінями навантажив і привіз до штабу бригади. Ввесь цей склад старшин і стрільців, що походили з місцевостей від Тиси по Кавказ, зжилися наче одна родина. Були горді на свою червону відзнаку з буквами СС. Хоч батерії воювали по різних фронтах і були приділювані до різних частин, при кожній нагоді гармаші пересилали в бригаду звітлення так адміністраційні, як і бойові, та все домагалися, щоб повернути їх до Корпусу, де почували себе якнайкраще.

В загальному січово-стрілецька артилерія відзначалася великою витривалістю та бойовим запалом. Часто-густо стрілецькі батерії відходили в невдачних боях Корпусу останні, криючи своїм вогнем відступ піших частин. До найкращих гарматних полків Січових Стрільців належав 1-ий полк. Він ніколи не втратив ані одної гармати, хоч нераз бувало, що його гармаші відборонювались скорострілами й рушницями та відбивали ворожі атаки багнетами. Під Полонним із цього полку, коли через болота важко було тягнути гармати, сформували на деякий час кінноту. Найслабший був 5-ий гарматний полк Січових Стрільців за винятком його 12-ої батерії.

5.

2-ий гарматний полк Січових Стрільців вислало Стрілецьке Командування 19 лютого 1919 року під керівництвом Володимира Зарицького (старшого) під Львів, де цей полк увійшов до складу II-го Корпусу Української Галицької Армії. Полк складався в той час із 4-ої (Мозаревського з Волині) і 2-ої (Бутрима з Поділля) гавбичної батерії. Полк мав 24 старшин і 660 стрільців, 8 гармат 3”, 4 гар-

мати 48”, 2 гармати важкі 6”, 2 гармати 42”, разом 17 гармат і 380 коней. За особовим складом цей полк був майже чисто наддніпрянський. Брав участь в облозі Львова, де 48” гавбична батерія Січових Стрільців, обстрілюючи львівську залізничну станцію, поцілила в магазин гарматних набоїв і спричинила величезні експльоції. Тодішня прекрасна нагода здобути Львів майже голірuch не була використана галицькою піхотою, бо командир 2-ої Коломийської Бригади Тінкель, що командував тим відтинком фронту, не дав наказу перейти в наступ. На представлення Зарицького, що Львів можна тепер узяти голірuch, Тінкель відповів: „Команда II-го Корпусу не хоче дати наказу до наступу, впевнюючи, що панікою охоплене лише цивільне населення. Польське військо спокійно тримає рушниці в руках, бо воно військо.”. І Тінкель не наказав навіть розвідчих наступів.

Піді Львовом додано до 2-ої важкої батерії дві гармати й поділено її на дві батерії. Крім того, надіслано ще одну далекострільну батерію, і так створено 6-ий важкогарматний полк під командою Бутрима. Обидва ці полки Січових Стрільців, разом 6 легких і важких батерій Січових Стрільців, брали участь у різних боях Української Галицької Армії з польськими військами. Особливо важну ролю відіграли під час останнього переможного наступу Української Галицької Армії з-над Збруча назад аж під Перемишляни. Стрілецькі батерії супроводили цю армію теж і після її відступу з Галичини під час походу проти большевиків. Крім вищеназаних двох полків, вислало командування одну гармату на вантажнім авті проти літаків з повною обслугою під командою Колесника (кол. прапорщика російської зенітної артилерії). Гармата й ціле улаштування авта було одним з найновіших помислів воєнної техніки у світовій війні для боротьби з літаками. На жаль, цієї гармати не використано як слід на галицьким фронті. Під час прориву фронту під Винниками вислано цю гармату, нездібну до фронтової боротьби, не забезпечену ніякими панцерами, щоб здержувала наступ польської піхоти. Під час маневрування в бою авто зіпсувалося. Потім гармату відмонтували від авта і прикріпили до залізничної площадки. Обслугу відіслали назад до Гарматної Бригади СС. Кожна стрілецька батерія, відїжджаючи під Львів, забирала з собою кілька вагонів амуніції, а з Чорного Острова на початку квітня відіслали, крім того, окремо 3 поїзди амуніції, разом коло 100 вагонів. На фронт, крім артилерії, вислано панцерні авта.

Працю стрілецьких гармашів уміло оцінити Командування Української Галицької Армії, декілька разів проголошуючи окремі

похвали їхнім батареям. Під час переходу Української Галицької Армії до Денікіна в листопаді 1919 року, січово-стрілецькі гарматні полки, які весь час ділили долю й недолю з Українською Галицькою Армією, не були повідомлені про те, що поміж армією Денікіна й галичанами йдуть переговори. Не маючи часу відступити з фронту і не отримавши ніяких наказів від Командування Армії УНР, вони на підставі рішення старшинських зборів зліквідувалися, щоб не попасти в руки денікінців. Замки гармат затоплено в Бузі, колеса гармат полоmano, а ті старшини й стрільці батарей, що не захворіли на тиф, розійшлися. Такий був кінець 2-го й 6-го гарматних полків С. Стрільців, що билися в складі Української Галицької Армії.

6.

Скорострільні частини були приділені до всіх полків Січових Стрільців. Крім того, при кожній батареї Січових Стрільців були скорострільні, обслуговувані, на випадок потреби, самими гармашами. Цілий Корпус Січових Стрільців був забезпечений скорострільними достатньо.

З технічних частин до Корпусу Січових Стрільців належали панцерні поїзди в різні часи та в різній кількості. Вони мали добру, інколи очайдушну обслугу. Крім того, при Корпусі Січових Стрільців було кілька панцерних автомобілів.

Останньою технічною частиною Корпусу Січових Стрільців була інженерна сотня під проводом доброго й бойового старшини Мусія Яценка. Ця сотня лагодила залізничні шляхи й мости. Часто-густо її вживали в боях і завдяки сміливості свого командира справлялася дуже добре.

В різні часи різна була чисельність Корпусу, перейменованого в липні 1919 року у Групу Січових Стрільців. На підставі „Дислокаційних Відомостей Військ УНР”, Січові Стрільці мали в самих лише піших частинах: 18-го березня 1919 року коло 500 старшин і 7.000 рядовиків, 9-го травня 1919 року — коло 300 старшин і 4.500 рядовиків, коло 1-го червня — 319 старшин і 8.067 рядовиків, з чого бойовиків було 5.172. Цим числам відповідали в кіноті Січових Стрільців: 18-го березня — 15 старшин і 297 мужви, 9-го травня — 120 мужви, 1-го червня — 15 старшин і 242 вояків самого лише бойового складу. З зафронтовими установами й різними окремими частинами Січове Стрілецтво мало значно вищу чисельність. Ця кількість у червні й липні швидко стаяла в наслідок загальних воєнних подій до половини, а то й більше. В серпні-вересні вона завдяки поповненням із Коша Січових Стрільців

ні - вересні вона завдяки поповненням із Коша Січових Стрільців виросла майже до давньої сили у фронтових частинах, а в Коші — до декількох тисяч новобранців, але вже в жовтні почала таяти в наслідок тифу так, що в листопаді 1919 року найсильніші полки, замість ще недавніх 1.500, мали лише по кількадесят стрільців.

7.

Командування Корпусу Січових Стрільців завжди звертало пильну увагу на самостійну організацію поповнення. У цьому напрямку зроблено декілька спроб³⁰). У березні 1919 року засновано в Крем'янці на Волині „Кіш Січових Стрільців”, при якому були коші скорострільні, гармат і всіх технічних відділів та стрілецькі шпиталі, Кіш мав вишколювати новобранців для всіх родів зброї стрілецтва. Але крем'янецький Кіш швидко пропав, поки міг як слід розвинутися. У травні 1919 року большевики здобули несподіваним наскоком Крем'янець, перестрілявши там багато стрільців коша. Большевики вирізали обслугу й хворих у стрілецькому шпиталі. Згинув тоді дуже заслужений лікар Січ. Стрільців д-р Барабаш.

Згодом засновано новий Кіш Січових Стрільців у Старокосянтинові в касарнях колишнього Симферопільського полку російської царської армії. Сталось це в серпні 1919 року після переходу Української Галицької Армії через ріку Збруч³¹).

³⁰) Уже з першого дня створення 1-го куреня Січових Стрільців, тобто з днем 19-го січня 1918 року, була створена запасна сотня, яка стала Запасним Куренем вже на початку формування 1-го полку Січових Стрільців.

³¹) До Коша Січових Стрільців прибували зразу передусім ранені, виздорові, що повернулись з лічниць та українці, що втекли з большевицької армії і перейшли на службу до армії УНР. Командантом Коша був назначений полковник Іван Чмола, його заступник був сотник Осип Думін. Адьютантом команданта Коша був назначений пор. Володимир Білоус, що разом з сотником Романом Харамбурою та зі сотником Миколою Королюком почали вишкіл новобранців.

В Коші був зорганізований шпиталь. У тім шпиталі пізніше багато Січових Стрільців помирали від пощесті тифу, між ними помер і сотник Микола Королюк і його братанич та друг Цимбала. В касарнях Коша Січових Стрільців працював і військовий польовий суд, начальником якого був сотник Іван Цяпка. В тім Коші зорганізовано і робітні майстерні. Ремісничими майстернями керував головно сотник-інженер Гринів. Багато праці у справу виховання новобранців вклав у Коші о. Григорій Ковч, родом з Перемишлянщини. У Старокосянтинові перебував і батько полковника Євгена Коновальця — Михайло.

Найкращий день пережили новобранці при кінці літа 1919 року, коли Кіш відвідав Головний Отаман Симон Петлюра з міністром Безпалком і зі своїм штабом, та зробив перегляд вишколених сотень Січових Стрільців, після чого Головний Отаман Петлюра обідав у старшинській харчівні зі старшинами Січово-Стрілецького Корпусу та виголосив до них палку, патріотичну промову. Декотрі Січовики бачили тоді Головного Отамана перший раз у житті і були вдоволені тим, що Симон Петлюра після обіду відвідав хворих і ранених Січових Стрільців у шпиталі і кватирах, після чого разом із новобранцями й видужниками співав думу про Нечая і Січово-Стрілецькі пісні.

Вишколених новобранців висилала команда Коша як доповнення фронтових частин.

Переведено гостру мобілізацію в повіті й стягнуто коло двох тисяч новобранців, з якими почато військовий вишкіл. Тим часом Армія УНР, а з нею і Корпус Січових Стрільців втратили у своїх відступах у червні й липні 1919 року майже всі запаси військового матеріалу. Не було навіть у що одягти змобілізованих новобранців. Вони муштрувалися босі і в своїх домашніх одягах. Невдовлений новобранець почав дезертирувати. Дезерції дуже помагало те, що лише в районі Старокостянтинова Січові Стрільці перевели мобілізацію як слід, взявши обов'язаних до військової служби під пильну контролю в усіх селах району. В інших же повітах України мобілізаційний апарат Армії УНР своєму завданню не завжди повністю підповів. Через те дезертири з-поміж стрілецьких новобранців могли безкарно ховатися оподалік від Старокостянтинівського району. Не помогли розстріли зловлених стрілецькою польовою жандармерією дезертирів на очах усієї старокостянтинівської стрілецької залоги. Коли ж у вересні-жовтні почали дошкуляти осінні приморозки, то розбігалися навіть доволі гарно здисциplinовані й вишколені новобранці, йдучи без взуття на поповнення стрілецьких частин на фронті.

Але були й інші причини невдач в організації Коша Січового Стрілецтва. Провід Коша Січового Стрілецтва боровся з труднощами. Він виявив немало енергії та вміння зорганізувати постачання для Коша місцевими засобами й силами. Але поруч прегарних старшин, що опинилися в Коші, видужавши з ран чи пізніше з тифу, або були призначені до Коша через свій організаторський хист чи вміння виховувати новобранця, в Коші опинилося теж немало гірших старшин Корпусу Січових Стрільців, які викрутилися від служби на фронті. Все ж кращий старшинський елемент немало зробив, щоб поповнити проріджені ряди Корпусу Січових Стрільців молодими й гарно вишколеними стрілецькими частинами³²⁾.

Одним із найкращих починів Коша Січових Стрільців була організація культурно-освітньої роботи серед новобранців. Пресова Кватира Січових Стрільців видавала навіть окрему газету для фронтних стрілецьких частин та місцевого населення, „Стрілецьку Думку”. До Пресової Кватири належали: головний редактор „Стрілецької Думки” Степан Рудик, Олесь Бабій, Микола Опока (розстріляний більшовиками разом з Андрухом 1921 року в Києві), Оме-

³²⁾ У праці Команди Коша в Старокостянтинові допоміг теж полк. Андрій Мельник, який у тому часі перебував там.

лян Кучерішка, Олекса Грех і дуже добрий журналіст, один із найактивніших її працівників, старшина при Штабі Корпусу Січових Стрільців, Ярослав Чиж. До „Стрілецької Думки” дописували стрільці-рядовики й старшини фронтних частин. Серед безугавних боїв і матеріальної нужди тогочасних стрілецьких фронтних частин, в яких стрільці боролися в дослівному цього слова значенні босі, обдерті, без плащів, „Стрілецька Думка” здобувала загальні симпатії стрілецьких бойовиків, підбадьорювала їх, поривала та вичаровувала нові сили в душі виснаженого боями й походами, нуждою й холодом Січового Стрільця.

8.

Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців було дуже слабе — не з вини лікарів, які працювали за весь час існування Січового Стрілецтва з величезною самопосвятою, а через брак ліків і шпитального майна. Заснування постійних шпиталів було дуже важке через брак певної й міцно в руках триманої операційної бази Січового Стрілецтва. Після розгрому стрілецького шпиталю в Крем'янці, про що вже згадано, засновано новий шпиталь щойно у вересні 1919 року в Старокостянтинові, коли серед стрілецтва почав лютувати тиф. У цьому шпиталі залишили Січові Стрільці в грудні 1919 року, коли розходилися, знеможені борнею, коло тисячі своїх рядовиків і старшин, хворих на тиф. У Січовім Стрілецтві, як зрештою в тогочасній Галицькій і Наддніпрянській Арміях, лікарі працювали з самопосвятою, гідною найкращої згадки. Д-р Іван Рихло (перебув тиф), д-р Іван Марич (перебув тиф), д-р Дорошкевич (помер на тиф), д-р Барабаш (зарубаний більшовиками) і ряд лікарських помічників, які самостійно працювали, між ними Христина Скачківська-Сушкова, завідувач шпиталем у Старокостянтинові (два рази ранена, перебула тиф) — ось імена людей, що в той час гідно виконували свої важкі обов'язки.

9.

Утративши в червні й липні 1919 року майже всі свої запаси, Постачання Січових Стрільців уже не могло пізніше задовольнювати матеріальних потреб стрілецтва так, як давніше. Воно, правда, старалося місцевими засобами й силами та заснуванням власних майстерень постачати Січове Стрілецтво потрібними запасами, але помітнішим успіхам стояв на перешкоді брак гроша, бо уряд УНР скупо задовольнював ним потреби стрілецтва, а також

загальне зубожіння населення в наслідок воєнних подій і грабіжництва різних ватаг, що здовж і впоперек переходили Правобережжя. Тут доходило до того, що стрілецьке постачання мусіло інколи, хоч і дуже нерадо, переводити реквізицію білизни, одягів, взуття в місцевого населення. Були це крайні міри, але в обличчі катастрофи збройних змагань Української Нації не можна було оцінювати тих мір так, як їх оцінюють у цілком упорядкованих обставинах.

10.

Багато хиб було в Січовому Стрілецтві, але велика заслуга його була в тому, що скрізь, куди Січове Стрілецтво проходило, закріплювало публічну безпеку. Польова жандармерія Корпусу Січових Стрільців під командуванням Миколи Шараневича, складена з доброго й чесного елемента, карала смертю кожного переловленого грабіжника чи злочинця. Слідчим суддею Корпусного Суду був д-р Цяпка. Тому в запіллі Корпусу Січових Стрільців завжди був майже повний лад і спокій. Рішучість Січових Стрільців у подавлюванні злочинності змушувала бандитські елементи поміж місцевим населенням припинити й терпеливо чекати на зміну обставин. Не диво, що, куди пройшли Січові Стрільці, скрізь лишали за собою друзів без різниці національностей і кляс. Щоб підкреслити приязне ставлення Січового Стрілецтва до мирного населення, Командування Січових Стрільців, відходячи з місцевостей, де довгий час перебувало, прощало місцевих громадян товаришескими сходами, на які запрошувало визначніших місцевих громадських діячів усіх національностей і суспільних кляс. На одному з таких прийнят у Шепетівці перед відходом стрілецтва на фронт проти Денікіна, як подає „Стрілецька Думка” з того часу, представник місцевого громадянства, лікар жид, говорив у своїй прощальній промові: „Січовим Стрільцям нічого жаліти за Шепетівкою. При такому багатстві своєї душі вони всюди знайдуть щирий прийом. Але, як ми, мешканці нещасної Шепетівки, як ми знайдемо других Січових Стрільців?!”

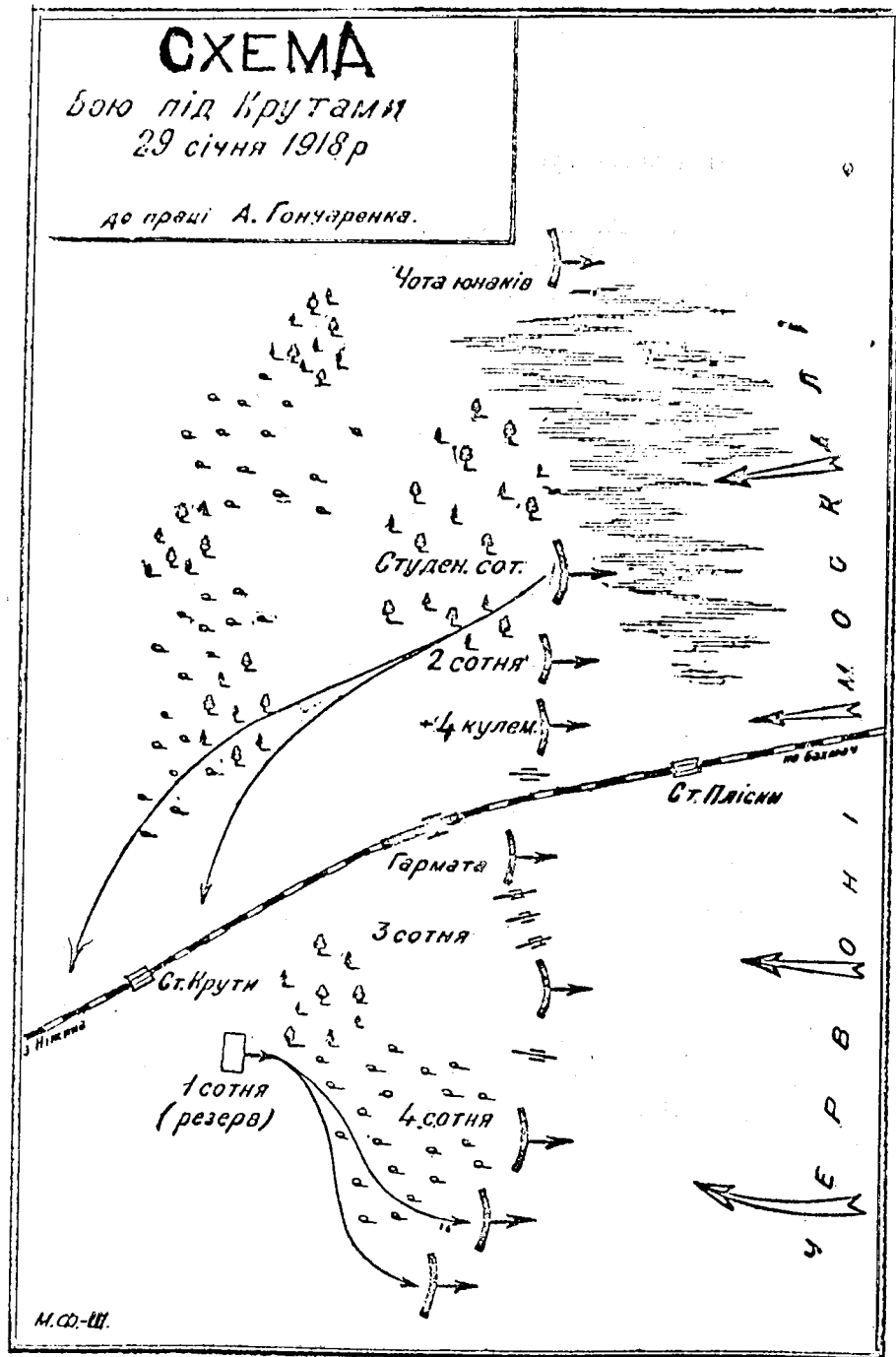
На таке ставлення населення до Січових Стрільців немало вплинув перелім у його поглядах на большевиків. Швидко після того, як московські большевики, зайнявши більшу частину України, виявили свої справжні наміри — нещадну експлуатацію українських багатств, скрізь по всій Україні уже в половині березня 1919 року почалися селянські повстання проти большевиків. Настрої селянства змінювалися швидко. Іноді Січові Стрільці, що залиши-

ли село, сповнене відвертою ворожістю до них, заставляли його після всього декількох днів перебування большевицьких військових частин і влади таким прихильним, що чимало селян вступали добровільно в стрілецькі ряди, щоб боротися на фронті. Тому найбільшу прихильність і поміч зустрічали Січові Стрільці там, де довше побували большевики, а найменшу на найглухішій середущій Волині, де большевиків ніколи не було.

Цей перелім настроїв не лише українських мас, але й частин большевицького війська виявлявся тим, що вже у кінці березня і в квітні з большевицьких рядів переходили до Січових Стрільців цілими групами давні українські селянські повстанці проти Директорії, вліті в ряди стрілецтва, як ось Миргородський курінь 5-го совітського полку, сміливо билися проти своїх недавніх большевицьких друзів. Але перехід большевицьких частин потім припинився, бо в них остався лише стійкий, по-большевицькому дереконаний елемент.

Перелому в настроях українських мас на краще вже не вдалося використати Українській Народній Республіці. Її війська втратили до липня 1919 року майже всі свої запаси, й тому неможливо було взятися за організацію нової, дійсно всенародної української визвольної армії. Зрештою, і не всі установи й частини тогочасного війська УНР стояли на висоті своїх завдань. Вони реорганізувалися й багатіли організаційним досвідом, але цей досвід був надто пізній і надто пізно можна було його стосувати, себто напередодні розгрому українських збройних змагань, коли ряди війська України пустошила й нищила люта зараза тифу.

Але, поки до цього дійшло, зреорганізоване в Проскурові Січове Стрілецтво вирушило на фронт, якого вже аж до кінця свого існування не покидало, серед боїв щораз міцніше сполучається стрілецьким духом, гордощами на подвиги давнього Січового Стрілецтва і спільним терпінням: виснаженням у безупинних боях і походах, а там — спільною нуждою, голодом, холодом і спільними надіями, що врешті Україна, хоч і оточена звідусіль ворогами, все таки перемаже. Таке було Січове Стрілецтво.

АВЕРКІЙ ГОНЧАРЕНКО
 Полк. Армії УНР

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Ставлю собі завдання подати до прилюдного відома правдивий перебіг бою за ст. Крути.

Обставини, що змусили нас до того бою, такі:

По оголошенні Українською Центральною Радою 4 Універсалу Україна стала самостійною державою. Як така, вела мирові переговори з Центральними Державами в Бересті. Рівночасно вела мирові переговори з тими ж державами і Росія большевицька. Предсідник большевицької делегації Троцький виступив із заступництвом Радянської України, запевняючи представників Центральних Держав, ніби Центральна Рада та її Уряд уже не існують. А в той час Уряд України робив надлюдські зусилля, щоб здавити анархію всередині краю та боронити його від зовнішніх ворогів.

Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Харків-Ворожба-Бахмач.

На оборону цього надзвичайно важного вузла командує військами отаман Капкан і вислав "1-шу імени гетьмана Богдана Хмельницького Юнацьку Військову школу". В складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин. Школа складалася з юнаків колишніх російських військових шкіл, з освітою не менше як 6 класів гімназії, а переважно з укінченою середньою школою.

Юнацька школа мала 2 курси; молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший 8. XII. 1917 в команді ген. штабу сотника (з російського війська капітан) Носенка виїхав до Бахмача. Бахмач адміністративно належав до Чернігівщини, де військово-адміністративну справу провадив сотник (капітан) Тимченко.

Сотник Тимченко не мав ніякого війська і навіть, щоб сформувати собі якийсь відділ для свого штабу, просив у начальника школи старшин. Для цього і був призначений сотник Микола Богаєвський, що став начальником штабу у сотника Тимченка.

Між двома командами виникло непотрібне непорозумін-

ня з одного боку був сотник Носенко, генерального штабу і начальник школи, а з другого — сотник Тимченко, протегований політичною партією, як командуючий військами адміністративного району Чернігівщини.

22 грудня 1917 року мене, як командира куреня Юнацької школи, покликав до себе командуючий військами отаман Капкан.

Отаман Капкан наказав мені від'їхати негайно до Бахмача з наказами для обох згаданих вище начальників. По одержанні двох секретних пакетів, я спитав командуючого військами, чи не міг би я вислати ці накази якимсь молодшим старшиною. На це дістав таку відповідь: — „Ви призначаєтесь командантом оборони Бахмача. Большевики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ. Забирайте решту Юнацької школи. Потяг на ст. Київ - Товарний уже готовий. На поміч — трудно чекати”. З цим я відійшов.

Щедро наділений повноваженнями з підкресленням за всяку ціну не віддати Бахмача, щоби не допустити большевиків до Києва, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертав я до школи. Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії — юнаків — кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалися: його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки, на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край.

Перед самим від'їздом ще пішов я до Головного Начальника Юнацьких шкіл генерала Астафієва. Прийшов до нього не тільки як до начальника, а ще і як до свого колишнього щиролюбленого професора з Чугуївської військової школи. З мого рапорту він довідався, які накази дістала школа і уділив мені багато порад, що так допомогли мені у виконанні завдання оборони Бахмача.

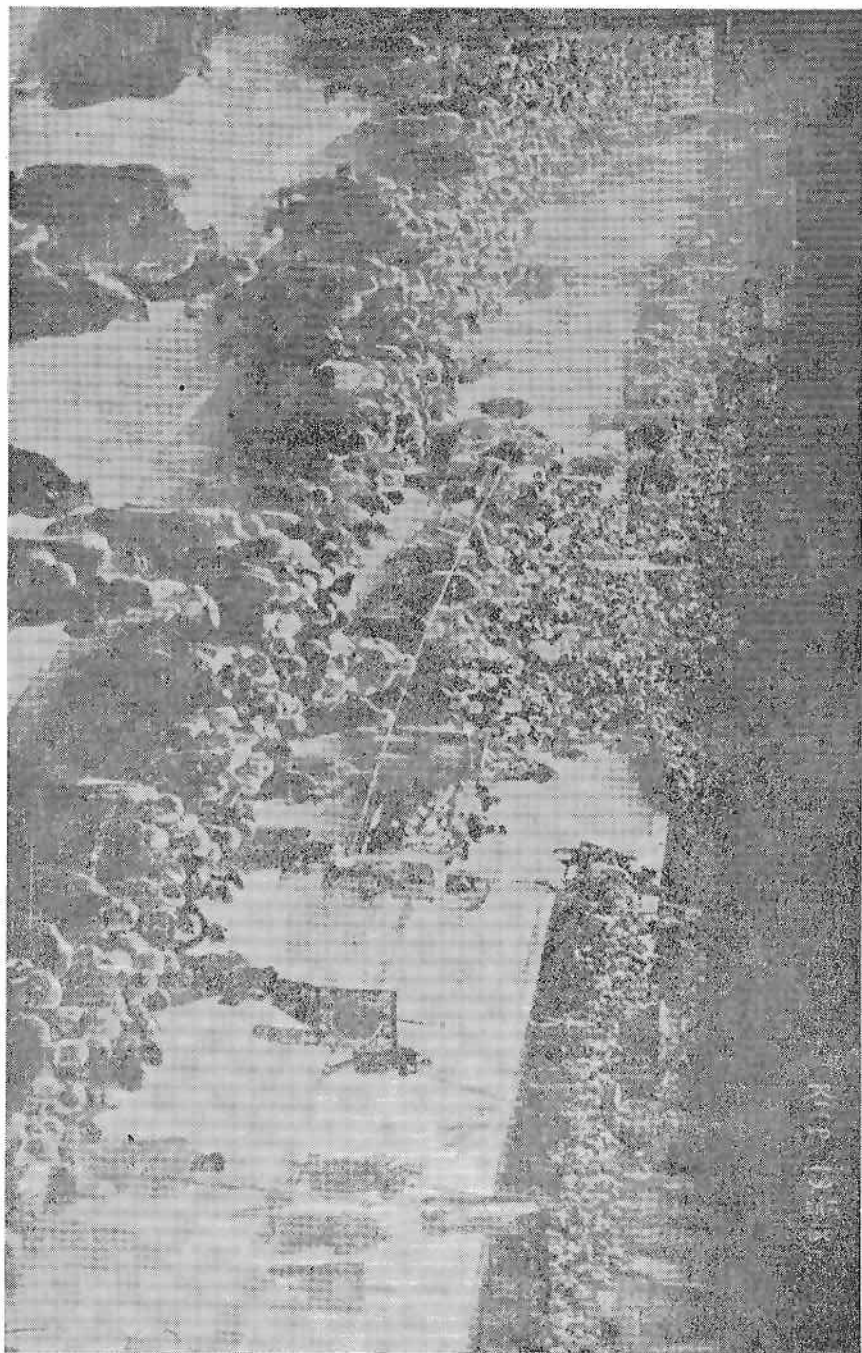
Тут до речі хочу підкреслити заслуги генерала Астафієва, що зумів ширити ще задовго до революції національну свідомість серед нас („малограмотних” українців). На це у російським війську до революції було дуже мало відважних одиниць серед вищої військової генераліції, а генерал Астафій до неї належав.

23 грудня увечері я вже був у Бахмачі. Начальник школи, сотник Носенко, від'їхав з Бахмача вдоволений. Сотник Тимченко хотів, щоби школа підлягала йому, на що я не міг погодитися,

Перевезення тлінних останків героїв Крут з місця їх тимчасового поховання до Києва. Березень 1918 р.

Похорони героїв Крут у Києві 19 березня ст. ст. 1918 року (Див. дату на світлині і „Літоп. Черв. Калнини“ з 1932 р., стор. 18. — В „Золотих Воротах“ з 1937 року написано помилково, що це похорони подільних у бою під Мотовилівкою — Черника, Загравича та ін. — Ред.).

маючи наказ командуючого військами. Я лише зазначив, що в справах адміністраційних буду йому підлягати, як зайде потреба, справи ж бойового характеру, згідно з наказом, буду вести сам. Для охорони нашого лівого крила в напрямі на Чернігів, вислав я сотника Семирозума з четою юнаків.

На Святий Вечір — 24 грудня 1917 р. — в напрямі на Гомель я вислав від школи передову заставу. Після незначної сутички ми зайняли ст. Доч, при тому 2 большевицьких вояків взяли до полону. У нас були легко ранені 2 юнаки і 1 старшина. Від полонених довідавсь я, куди і як наступають війська Муравйова.

В напрямі до ст. Ворожба школа також увійшла в бойову стичність з большевиками. Ст. Бахмач і місто залишилися за нами. Треба зазначити, що в залізничному депо Бахмач було до 2 тисяч zatrudнених при варстатах робітників, переважно москалів. Про їх настрої просив я в сотника Тимченка інформацій. Тимченко був у них на мітингу і сказав мені, що нема страху: робітники оголосили неутралітет. Однак трудно було вірити в їх неутралітет, а мати у себе в найближчій заплілі 2 тисячі озброєних робітників не належало до приемности. На цій підставі я й приступив до перегрупування Юнацької Школи, не припиняючи бойового зв'язку з противником.

Незадоволення сотника Тимченка з цього мого рішення виявилось в його від'їзді з цілим штабом на ст. Крути. Однак звідти він повідомив, що йде нам на поміч піша дивізія; пізніше виявилось, що замість дивізії, прийшло кілька поїздів, заладованих возами. Школа скористала з цього й поповнилася набоями з ешелонів.

Очевидним було, що Київ не мав резервових військових частин.

Така ситуація, а до того ще й ворожо настроєне населення, яке косим оком дивилося на „інтелігентів”-юнаків, безперервні сутички з большевиками продовж більше як місяця — все це дуже погано відбивалося на настроях школи. Частина юнаків — то були діти з-під селянської стріхи, з неусталеним ще світоглядом і тільки інтуїтивно відчували вони правоту наших змагань. Це давало ще можливість держати курінь у рамках дисципліни.

Активність противника збільшувалася, під його натиском наші передні частини відступили, тільки вже не через Бахмач, а через передмістя його, бо робітники, з наближенням большевиків, виступили активно, збільшуючи і без того переважаючого нас багато разів противника.

Мені нічого не лишалося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготувати фортифікації до зустрічі з навалою боль-

шевиків. Отож, після обслідування терену й приступлено до праці. Роботу було виконано правильно й скоро.

25 січня 1918 р. дістав я повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре знана, бо в ній був мій брат з 3-го курсу медицини Університету Св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадилось там 7 днів, уміють вже стріляти та що в Києві — ціле пекло. Повідомлення про виїзд студентської сотні розійшлося серед юнаків, як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія.

Завдяки цьому так високоцінному і завжди в боях вирішальному чинникові, як „піднесення духа”, вдалося спинити наступ Муравйова та змусити його до зтяжної боротьби.

27 січня штаб сотника Тимченка раннім ранком відїхав у напрямі Ніжена, де стояв полк імени Шевченка, щоб з цим полком приїхати нам на поміч.

Студентська сотня в числі 115-130 людей прибула на ст. Крути о годині 4 ранку 27 січня 1918 р.

Мені особисто треба було розв'язати справу, куди приділити студентську сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити — поповнити школу, а можна дати її, як окрему сотню, на ділянку оборонної лінії. До цього другого рішення я прийшов з міркувань чисто військового характеру: молодий вояк без огляду на свою інтелігентність, в критичну хвилину піддається паніці. Таких хвилин я передбачав аж забагато. Паніка під час бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу.

Тому то командирові студентської сотні дав я відтинок найменше загрожений противником. Познайомив командира сотні з ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди спрямовувати ранених, з ким держати зв'язок, а, на випадок відступу, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив 3 студентів, між ними був і мій брат; його, з огляду на своє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки.

Розміщення на позиції наших 5 сотень і 18 кулеметів показано на поданій схемі. (Гляди сторінка 254)

Раннім ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих колонах; виглядало так, якби йшли на параді, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки.

Рельєф місцевости маскував нас, і щойно наближення на віддаль стрілу могло нас виявити.

Ще в ніч з 26 на 27 січня я мав розмову по прямому дроті з Муравйовим. Його вимога в формі наказу звучала так: „Прігатовіться к зустрічє пабеданоснай краснай армії, прігатовіть абед. Заблужденія юнкероф пращаю, а афіцероф всьоравно расстреляю”.

Я відповів, що до зустрічі все готове.

Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав.

Тільки-но червоні наблизились на віддаль стрілу, ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони в розстрільну, зазнаючи великих втрат у своїх рядах. Наступні частини уже з поїзду приймали бойовий порядок.

Таким чином москалі зайняли фронтову лінію завдовжки в 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення.

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші — військово не вишколені. Розтягнені по лінії завдовжки в 3 кілометри, ми, в обороні зарання нашої державности, вступили в нерівний бій.

Коло год. 10 ранку приїхала на панцерці 1 гармата, коло неї сам один сотник Лощенко. Хто його прислав — не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціятива. Цей старшина, борючись з подивугідною самопосвятою, вносив велике замішання своїми влучними стрілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок тут підкреслити.

Коло год. 12-1 почали червоні наступати на студентську сотню, але вступивши в зону перехресного вогню, мусіли занехати свій замір; до цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів-Крути сотн. Семирозума, що прикривав наше ліве крило. Але той большевицький наступ був лише маскуванням, бо справжній наступ, як цього я й очікував, большевики спрямували на оточення нашого правого крила, що дало б їм в руки ст. Крути, відтинали б нас від нашої бази та уможлилювало б їм цілковите оточення наших сил. Для цієї операції вони мали аж надто достатні сили для маневрування. В цей момент я дістав повідомлення, що командир студентської сотні, поручн. Омельченко, ранений. Цю втрату болюче відчувалось, бо заступника його не було на місці. Та про це я

довідався трохи пізніше; вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних старшин. По 2 годинах наше оточення розпочалося дуже солідно, з застосуванням усіх тактикою вказаних правил.

Наша гармата, уставлена на платформі на лінії Крути-Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних.

Тоді використав я резерви. Введення в бій резерви, нашої останньої сотні, передішло, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато численніша від нас сила противника прискорювала нам вирок, і тільки слабе темпо його наступу дало можливість дотягти бій до 9 год. вечора, коли-то настала темна, туманна ніч.

В цій великій напруженні зв'язковий юнак Валентин Атамановський (студент Університету Св. Володимира) подав мені телеграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніжена виступив на з'єднання з наступаючими на нас більшовиками, себто наступає на нас ззаду. Атамановський був дуже відважний, і що було в нім найбільше цінне — це завжди прекрасний гумор. І в цю рішальну хвилину він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу. Треба було йому сказати правду про наше становище: наступ більшовиків не припиняється, Шевченківський полк віддалений від нас за дві години їзди, а повний поїзд наших ранених бійців потребує опіки. Все що лишилося, не мало можливості впродовж цілого дня через часті атаки противника хоча б найменшого перепочинку. Отже, мушу вивести їх з бою без дальших утрат у людях і подбати, щоб за всяку ціну з'єднатися з Чорними Гайдамаками під командою Симона Петлюри; вони були вже на ст. Бровари, і там приготувалися позиції.

Атамановського післав я ще завидна до студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце. Цей відступ студентська сотня мала розпочати першою.

Сотник Лоценко ще за дня мусів від'їхати. З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил.

Тут підкреслюю ту надзвичайну холонокровність й уміння панувати над собою наших старшин і молодих вояків, якої не зауважував за час свого перебування на фронті під час світової війни серед старших добре вишколених солдатів. По студентській сотні виводив я з бою сотні юнаків у такому порядку: 2, 3 й 4; 1 сотня, що була в резерві, а вступила в бій по годині другій, здержувала

противника, що намагався нас оточити, аж до повної темноти, після чого рештки цієї резерви відступили цілком з поля бою і прилучилися до школи. По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, хоч під час бою раненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді я довідався, що немає цілої чоти студентської сотні, до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон — та все було даремно. Про долю брата і його товаришів довідався я вже багато пізніше. Вони, відступаючи, очевидно, для скорочення дороги, пішли на світло, на ст. Крути, а там зі сходу надійшли якраз більшовики; після того й розігралася ще раз кривава драма... Їх не розстрілювали, а кололи багнетами, що я ствердив уже в Києві, в час похорону, на своєму братові й його товаришах.

Станцію Ніжен справді обсадив наш Шевченківський полк, що хотів нас обеззброїти у вагонах, бо ж вступати в бій, а ще до того вночі, у нього забракло „мітінгового героїзму”; а ще певно не знайшлося в ньому ні одного справжнього москаля, бо перед тим москалем він був би і слухняний до безтями, і покірливий.

Повна небезпек була наша дорога відступу. Страшний день ще гудів у нас в ушах, а втрати в людях, що впали за свою державу, кликали до пімсти.

З Ніжена треба було усунути Шевченківців, що, на щастя, обійшлося без крові. 31 січня 1918 р. на ст. Бровари я здав уже релятивний звіт Симонові Петлюрі в присутності його начальника штабу сотника (нині генерал-полковника) Олександра Удовиченка.

Замість бодай хвилинного відпочинку, ми змушені були вже не боронити доступів до Києва, а брати його, бо в нім повстали місцеві більшовики, що гарненько озброїлись і зорганізувались там, де був державний центр, отже — в серці України.

Та в цих боях я вже підлягав Симонові Петлюрі.

Тут мушу ствердити несовісність деяких авторів брошур на тему бою під Крутами, що в своїх публікаціях старалися вічною ганьбою покрити ім'я тої совісної старшини, що так віддано керувала боєм та чесно разом з молодими вояками вмiла вмирати.

Також маю сумнів, чи насправду ці автори безпосередньо приймали участь у бою, бо той, хто приймав там участь, не міг не знати, що й я, як командир, ні на одну хвилину не залишив позиції та останній залишав поле бою. І тому твердження тих авторів, що наша молодь там була без проводу, є неправдою.

Підполк. А. Гончаренко
(в уніформі старшини рос. армії).

Докладний релятивний звіт з бою під Крутами зберігається на схованці у Києві.

Справою командування військами Чернігівщини сотника Тимченка та його начальника штабу сотника Богаєвського зайнявся у свій час військовий суд, але до кінця справа не дійшла через повстання проти гетьмана в 1918 році. Отже, обвинувачення і цих двох старшин також передчасне і лежить воно на совісті тих осіб, що своїми інформаціями впровадили в блуд навіть такого високозаслуженого нашого кол. міністра й ученого, як професор Дмитро Дорошенко, що записав, як зрадників, в історію визвольних змагань України сотників Тимченка і Богаєвського.*)

Так скінчився бій під Крутами.

Втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин.**)

*) З поданого вище сотником Гончаренком перебігу подій під Крутами видно, що сотник Тимченко зі своїм штабом був лише представником адміністративно-військової влади і ніякого впливу на хід бойових операцій, очевидно, не міг мати, хібащо в критичний момент міг би зі своїми старшинами приєднатися до лав юнаків і розділити їх долю.

**) Учасників, що тепер перебувають, як і я, на еміграції — сотника Модеста Семирозума, кол. юнака Чорпіту, кол. юнака Заквалинського (нині майора польського війська), полковника Лощенка та інших, до кого дійде цей звіт-реляція, подаю за свідків правдивості описаних подій. — Аверкій Гончаренко, сотник, кол. командир куреня І-ої імені гетьмана Богдана Хмельницького Юнацької Військової Школи.

Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять поляглих оповита авреолею слави і стала взором для майбутніх поколінь!

Бери ж собі, наша молоде, приклад від своїх попередників з-під Крут і завжди у всіх своїх починаннях пам'ятай, що найсвятішим для нас було, є і буде — не 3-ій інтернаціонал, а Бог і Україна!

П Р И М І Т К А

Інформації про бій під Крутами полк. В. Кучабський взяв з неперевіраних джерел.

У своїй статті про Крути полк. А. Гончаренко, командир збірної частини Першої Київської Юнацької Школи і Студентської сотні СС (він керував боєм у районі станції Крути 29-го січня 1918) пише, що після цілоденного бою, маючи великі втрати, його частина не могла довше ставити опору переважаючим удесятеро силам Муравйова.

Коли настала темнота, він відв'язався від ворога і ешелоном з рештками відділу, забравши ранених до шпитальних вагонів, в порядку від'їхав в напрямі Києва.

Під Києвом на станції Бровари він з'єднав свою групу із Слобідським Кошем Чорних Гайдамаків під командою С. Петлюри, якому звітував про становище та цілоденний бій з вагагами Муравйова в обороні вузлової станції Крути. При тім подав загальний бойовий особовий стан групи і загальний стан втрат, не подаючи, скільки було вбитих, ранених і без вісті пропалих. Втрати були такі: 1) з Юнацької Школи коло 250 юнаків і 10 старшин, 2) з Студентської сотні СС — одна чота (коло 30 бійців).

Першими більшими жертвами советомосковської військової агресії проти України були полягли вояки 29.1.1918 р. в нерівній бою під Крутами.

Пам'ять про цих лицарів в Українському Народі не вмере, не загине, всі вони є рівно заслужені герої перед Батьківщиною.

З аналізу статті А. Гончаренка про Крутянський бій видно, що головний удар ворога прийняла на себе Юнацька Школа і вона мала великі втрати.

При поспішнім відступі малодосвідчених вояків з поля першого бою можна припускати, що вбитих не забрано — зрештою, буває, що під обстрілом ворога навіть важко ранених не можна забрати. Не знаючи докладніших втрат, командир групи А. Гончаренко згадав про втрати загально.

Студентська сотня СС втратила одну свою чоту через необережність: відступаючи зі свого відтинку фронту по дорозі до ешелоноу, вона пішла на станцію, що вже була зайнята ворогом.

Відділ вільних козаків у бою під Крутами участі не брав.

Справедливість вимагає, щоб у щорічних академіях на пам'ять поляглих героїв під Крутами вшановувати не лише одних студентів, залишаючи без уваги інших учасників бою.

Якщо йдеться про достовірні дані щодо Крутянської трагедії, то безперечно, найбільшим авторитетом є командант бою, полк. А. Гончаренко, і тільки його інформації про перебіг бою і втрати є міродайні.

Р е д а к ц і я

Санітарна валка 11-ої дивізії в Шепетівці.

Бойові вправи новобранців у Старокостянтинові.

Богдан Гнатевич
кол. сотник УСС

ВИШКІЛ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У БІЛІЙ ЦЕРКВІ

Наприкінці літа 1918 року я перебував у Вишколі УСС в селі Грузькому, коло Єлисаветграду (тепер Кіровоград), коли з Києва приїхав до Команди Вишколу підполковник Андрій Мельник, щоб вивести для Окремого Загону Січових Стрільців, що тоді організувався в Білій Церкві, інструкторів для вишколу. Тодішній командант Вишколу УСС, отаман Г. Косак, призначив мене та доручив підібрати ще чотирьох інструкторів. Зі мною переїхали до Білої Церкви хор. В. Чорний (Розенберг), пхор. Л. Стрільчук та ще двоє підстаршин, яких прізвищ уже не пам'ятаю. Всі вони були прекрасними інструкторами, що відбули вишкіл під проводом пруських старшин з Вишкільної Групи Південної (німецько-австрійської) Армії та вишколили кілька сотень новобранців УСС.

Після короткого перебування в Києві, де нас переодягли в однострої Загону, ми переїхали до Білої Церкви. Поселились ми у військовому бараці подалі від міста.

Насамперед ми ознайомилися з організацією Загону та з його людським складом. Між старшинами та підстаршинами я зустрів багато давніх друзів по зброї з Легіону УСС, що у війні з армією царату та уряду Керенського попали були в російський полон. Між ними були такі кол. старшини УСС, як к-р сотні — хор. Федір Черник, к-р сотні — чот. Василь Кучабський, к-р сотні — чотар Іван Чмола, хор. Іван Рогульський, хор. Микола Загаєвич, хор. Дмитро Герчанівський, хор. Андрій Домарадський та інші, що їх прізвищ вже не пам'ятаю. Між старшинами з-поза УСС був тодішній к-р батареї Загону із ступенем сотника — Роман Дашкевич. Так само більшість стрільців була з Легіону УСС.

К-ом Загону був полк. Євген Коновалець, колишній старши-

на австрійської армії. За часів Центральної Ради він був спершу к-ом куреня, а потім полку СС.

З полк. Коновальцем прибуло до Загону кілька колишніх старшин і підстаршин австрійської та придніпрянської армії. В Загоні були також добровольці - придніпрянці та стрільці з 2-го Запорізького полку.

Колишні старшини УСС, старі досвідчені вояки, одержували за Центральної Ради в Загоні вищі ступені відповідно до їх командних здібностей і службового призначення.

Був це доволі різноманітний склад, якому для підвищення бойової здатності та для скріплення дисципліни треба було дати одноставний вишкіл. Але як? Це ж було кілька десятків старшин, більше як 200 підстаршин та близько тисячі рядових стрільців, а наш інструкторський гурток складався всього з п'ятьох осіб.

Загальний плян вишколу був опрацьований автором цього спогаду та справлений на сходинах членів команди Загону в присутності сотників І. Чмоли, Р. Сушка, Ф. Черника, В. Кучабського та Р. Дашкевича. Загальний плян навчання затвердив командант Загону полк. Є. Коновалець з начальником булави пполк. А. Мельником.

Ми вирішили, що в першу чергу переведемо основний піхотинний вишкіл, обов'язковий для цілого Загону без різниці роду зброї та старшинства. До такого вишколу належало навчання в порядку та основного бойового знання із стрільням та боротьбою з близька на багнети та ручними гранатами. Ця частина вишколу мала тривати всього три тижні. Опісля мали люди з інших родів зброї, кіннотники, скорострільці та гармаші, перейти дальший спеціальний вишкіл у своїх частинах.

З огляду на те, що за короткий час треба було рівночасно перешколити старшин, підстаршин та стрільців, ми виготовили такий плян праці: після цілоденних зайнять, що тривали до 16-ої години, сотн. Гнатевич та чотар Чорній переводили школення старшинського складу. В той сам час інструктори - підстаршини вишколювали підстаршин Загону. У старшин та підстаршин, які вже мали військову підготову та бойовий досвід, ішло головню про те, щоб їх ознайомити із змістом, методикою та духом нового вишколу. Це ішло розмірно легко та вимагало одної, а найбільше півтори години праці, щоб учасники засвоїли собі основи та програму навчання рядовиків на наступний день.

Для цього на весь час основного вишколу, який мав тривати три тижні, був опрацьований загальний плян навчання, поділений на три етапи. На перший тиждень праці припадала наука в порядку та орудування рушницею. У другому тижні переводився основний бойовий вишкіл з наукою стрільня та боротьби з близька на багнети, у третьому слідувало продовження бойового вишколу та навчання користуватись ручними гранатами.

Коли по скінченні третього тижня навчання непіхотинці продовжували вишкіл у своїх частинах за своєю спеціальністю, тоді піхотинці починали навчання за програмою четвертого тижня. Предметом навчання того останнього тижня школення піхотинців були вправи в різних бойових формаціях, головню для вивчення наступальних та ударних акцій і наука гострого стрільня з киданням ручних гранат „на гостро”.

Для того, щоб вивчені дисципліни залишилися тривало в пам'яті та перейшли у звичку стрільців, кожного дня повторялася частина передше вивчених вправ (див. далі!).

У чому полягала нова метода вишколу та які були її головні ознаки?

1. Головною провідною метою вишколу було скріпити бойову здатність частини. Тому до програми навчання включено тільки такі дисципліни, що сприяли досягненню цієї мети. З науки в порядку пропущено навчання рухів у зімкнутих формаціях, що не потрібні в бою, напр., парадні походи, звороти тощо. Навчання польової та бойової служби відбувалося за найновішими здобутками воєнного досвіду.

2. Тому, що модерний спосіб бою вимагав від вояка якнайбільше самостійности, основною методою навчання у всіх дисциплінах було індивідуальне навчання. Ідучи за цим принципом, найбільш часу та уваги було присвячено навчання в рою і то способом самонавчання (стрілець стрільця).

3. Про успіх акції або про збереження життя вояка в бою дуже часто рішають секунди. Тому від вояка вимагали вже під час вишколення швидкого та точного виконання наказу. Таким чином вояк привикав до скорого та доцільного діяння, розвинутого аж до границь автоматизму. Доцільність та послідовність навчання одинцем, скорість та точність виконання наказів, — оце ті найголовніші ознаки нової методи вишколу.

Навчання відбувалося на основі подрібно розписаної програми вправ на кожний день. Ось приклад такого детального порядку зайнять одного дня на третьому тижні вишколу:

- Год. 6.00 — 6.30 Рання сурма. Вставання та прибирання.
 6.31 — 7.00 Снідання.
 7.01 — 7.30 Збірка в сотні та вихід на площу вправ. Руханкові вправи з рушницею в чотах під проводом старшин.
 7.31 — Наука впорядку, повторення, в рою. Постава, звороти на місці та в ході.
 7.46 — 8.00 Продовження: клякни, бігом, лягай!
 8.01 — 8.30 Розстрільна в рою та рухи в ній.
 8.31 — 9.00 Перерва, відпочинок.
 9.01 — 9.15 Вправи рушницею одинцем, в рою самонавчання.
 9.16 — 9.30 Те саме в чоті.
 9.31 — 10.00 Розстрільна в чоті та рухи в ній.
 10.01 — 10.30 Наступальні вправи сотні: розстрільна в різних напрямках, наука передавання наказів.
 10.31 — 11.00 Чота на розвідці, забезпечення в поході.
 11.01 — 11.30 Сотня в наступальному поході. Оборона перед наступом кінноти та панцерних авт.
 11.31 — 12.00 Повернення до казарм та приготування до обіду.
 12.00 — 13.00 Обід та пообідній відпочинок.
 13.00 — 15.00 Наука боротьби з близька ручними гранатами. Кидання з різної постави та до різних цілей. Навчання одинцем по чотах.
 15.01 — 16.00 Повернення до казарм. Чищення зброї, виряду та одягів.
 16.01 — 17.00 Участь в обговорюванні міжнародної ситуації та актуальних подій в Україні.

За таким зразком був опрацьований порядок зайняття на кожний день, а на його основі відбувався вишкіл стрілецтва по сотнях. Попереднього дня той самий порядок засвоїли собі старшини та підстаршини Загону під проводом інструкторів у часі між год. 16 - 18.

За чотири тижні інтенсивного навчання увесь Загін одержав основне знання бойового вишколу. У навчанні одинцем найменш здібний новобранець мусів засвоїти собі основи воєнного знання та дорівняти іншим, спосібнішим товаришам.

Рівночасно з навчанням старшини й підстаршини дбали про те, щоб стрільці вдержували порядок та чистоту в приміщеннях, порядок в одязі та виряді. Команда Вишколу подбала про те, щоб стрілецтво Загону мало подостатком поживної страви та все потрібне з виряду, бо тільки тоді можна було вимагати від вояцтва виконання завдань, які були предметом вишколу.

Рівночасно з навчанням військового діла переводилася серед стрільців культурно - освітня праця. Окремі призначені для цього старшини, підстаршини, а також здібні рядовики читали в призначені години та у дні, вільні від зайняття лекції з історії та географії України та розбирали політичну ситуацію в краю та за кордоном. Дискусії на різні політично - суспільні теми оживляли вишкільну працю. Інструктори та освітні працівники могли користати з багатой бібліотеки, яку з різних джерел придбав сотн. Чмола. В час вільний від зайняття залюбки відвідували її старшини та стрілецтво Загону.

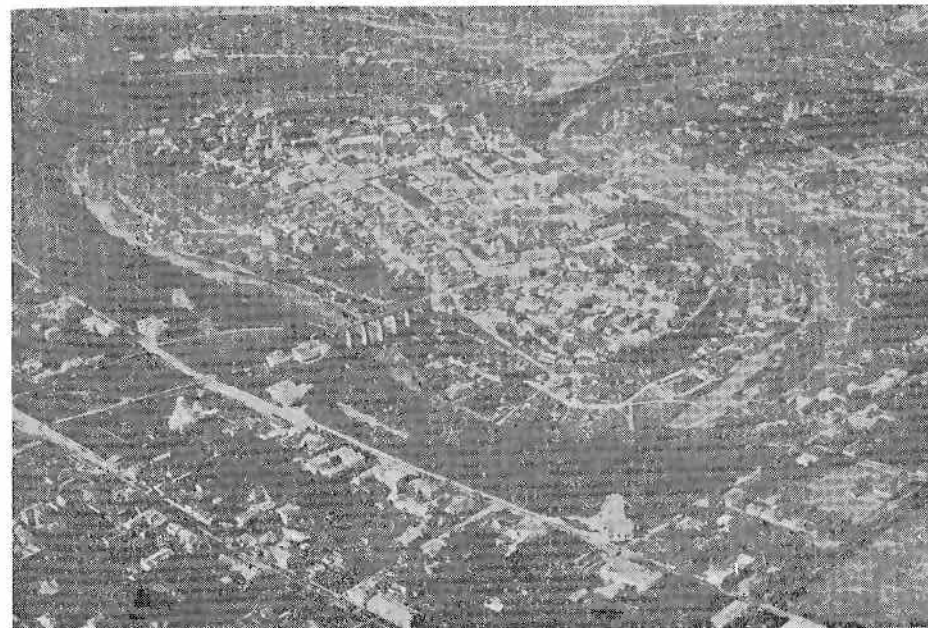
Тому не диво, що під час повстання проти влади гетьмана по проголошенні ним федерації України з Росією з остаточною метою відбудови російської могутности, все стрілецтво як один муж стало по боці Директорії УНР.

Навчання у Вишколі Загону переводилося на основі правильника, що обов'язував в Легіоні УСС з урахуванням правильника СС з часів Центральної Ради. А що в Загоні була зброя та виряд російського зразку, рушниця, скоростріли, ручні гранати тощо, наші інструктори мусіли внести у правильник навчання деякі зміни та доповнення.

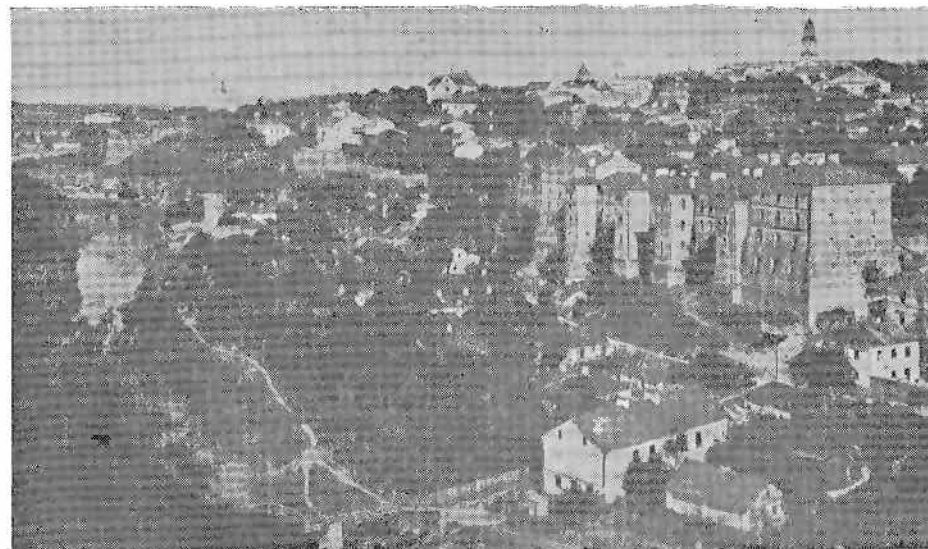
Як реагував старшинський збір та стрілецтво Загону на вимоги такого на той час незвичайно суворого та вимогливого вишколу? Між старшинами та підстаршинами були в перші дні праці помітні деяке недовір'я та неохота. І не диво, більшість з них, за винятком кол. УСС, як теж і СС з часів Центральної Ради, жила ще традицією австро-угорських або російських порядків в армії, а бойове знання та досвід придбала головно на бойових фронтах останньої війни. Більшість старшин та підстаршин, що служили в рядах Легіону УСС, не мала такого вишколу, який пройшов Легіон УСС в рр. 1916-1917 після боїв біля Бережан. Тоді Вишкіл УСС підлягав команді армійської вишкільної групи південної німецько-австрійської армії. Вишкіл провадив штаб німецьких старшин під командою полковника, принца Оскара Гогенцоллерна. Але, що СС все бажали та намагалися бути доброю, надійною, навіть і були передовою частиною війська України до гетьманського перевороту та хотіли бути взірцевою частиною й надалі, тож і тепер дуже скоро перемогла серед них свідомість потреби пройти новий перевишкіл. Уже на другому тижні навчання ставлення до нової методи вишколу основно змінилося. Так старшини, як і підстаршини Загону почали активно та охоче співпрацювати. Завдяки цьому за розмірно короткий час увесь Загін був на такому висо-

кому вояцькому рівні, що під час перевірки, яку перевів тодішній (гетьманський) міністер військових справ у першій половині листопада 1918 року, це викликало подив та признання міністра.

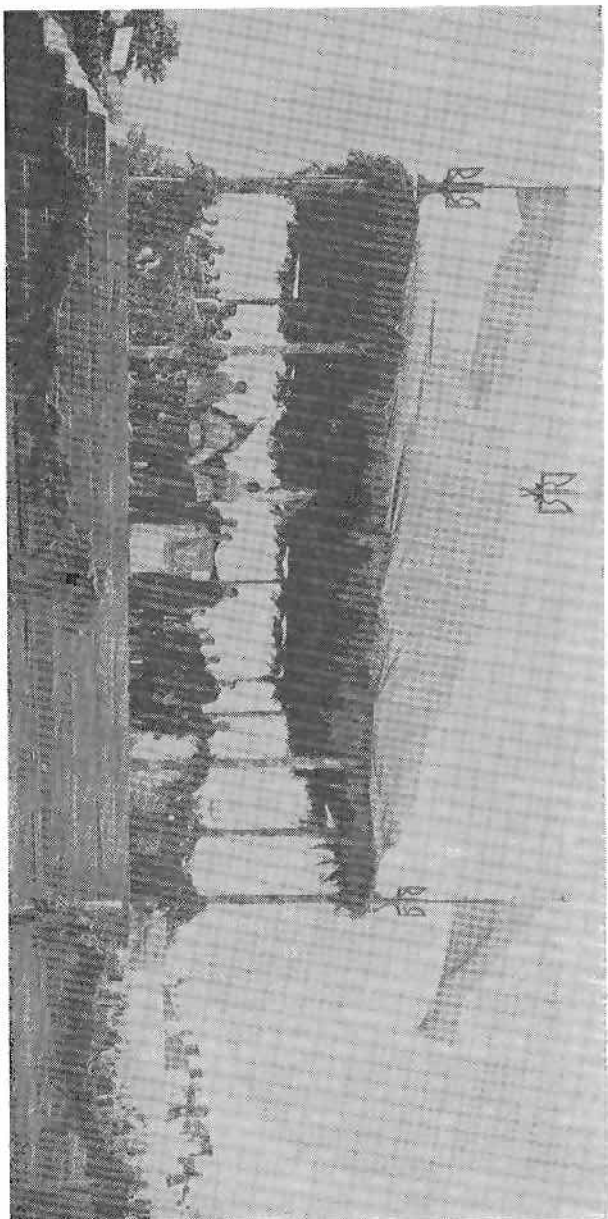
Тепер, коли пишу цей спогад про Вишкіл у Білій Церкві, майже піввіку по його завершенні, більшість моїх тодішніх друзів уже не живе. Одні загинули в боях, інші впали жертвою большевицько - сталінського терору, а чимало померло за кордонами України. З глибокою пошаною згадую команданта Загону полк. Є. Коновальця за його знаменитий організаційний хист та політичну далекозорість. Відновлюю в пам'яті щиросердечну згадку про команданта гарматної частини Загону, тоді сотника, а тепер генерал-хор. Р. Дашкевича, та сотн. І. Чмолу, обидвох перших провідників організації Січових Стрільців у Львові в рр. 1913-14 та відданих борців за визволення й оборону незалежності України. Тепло згадую сотн. Ф. Черника, незабутнього команданта скорострільної сотні та всіх інших дорогих друзів. З усіх названих тут мною старшин Січових Стрільців, знаю тільки про двох, що живуть — генерал-хорунжого д-ра Р. Дашкевича, який живе в Австрії, та сотн. Д. Герчанівського (в ЗСА), що дав почин до написання цієї статті.

Вид з літака на Кам'янець Подільський.
У долинському лівому розі нова частина міста, т. зв. „Новий Пляч”: на півострові, що його творить ріка Смотрич, старовинна частина міста.

Кам'янець Подільський.
Місто осідку урядів УНР і ЗО УНР 1919 року та місце постюю команд українських армій.

Присяга Директорії.
(Кам'янець Подільський, серпень 1919 року.)

II. ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧОРТОРИЇ

Написав
Ген. Штабу ген. МАРКО БЕЗРУЧКО

І. РЕОРГАНІЗАЦІЯ КОРПУСУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

ОРГАНІЗАЦІЙНА СХЕМА КОРПУСУ СС ТА ВИРЯД ЧАСТИН. ПОЗИТИВНІ І НЕГАТИВНІ СТОРОНИ ОРГАНІЗАЦІЇ.

1.

Корпус Січових Стрільців, пізніш переіменований в Групу Січових Стрільців, виходячи в другій половині березня 1919 року з Проскурова, де приводив себе до порядку, на фронт, був зорганізований так:

Піхота складалася з п'ятьох полків. Кожний піший полк складався з трьох куренів, одної сотні піших і одної чоти кінних розвідників та відділу зв'язкового при штабі полку*). Чисельний стан полків і куренів був неоднаковий, тому що організація й розвиток частин відбувалися поступово, в міру допливу добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піший полк. Останній молодий полк сформовано у березні в м. Про-

*) В окремому книжковому виданні цього нарису ген. М. Безручка (Каліш, 1932) знаходиться в цьому місці примітка, яку передаємо в цілості з уваги на подану в ній характеристику Січових Стрільців: так дивляться на СС-ів усі поважні історики української революції й українського війська нових часів:

„Основою до складу старших полків Корпусу С.С. послужив полк Січових Стрільців полковника Коновальця. З цим полком Директорія Української Народної Республіки почала наступ з Білої Церкви, де полк стояв постоем, на Моговильку — Київ. Одночасно до полку приставали повстанці з Білоцерківщини та поближких околиць київських, і на час облоги Києва, в листопаді-грудні 1918 року, полк Січових Стрільців виріс на „Осадний Корпус отамана Коновальця”.

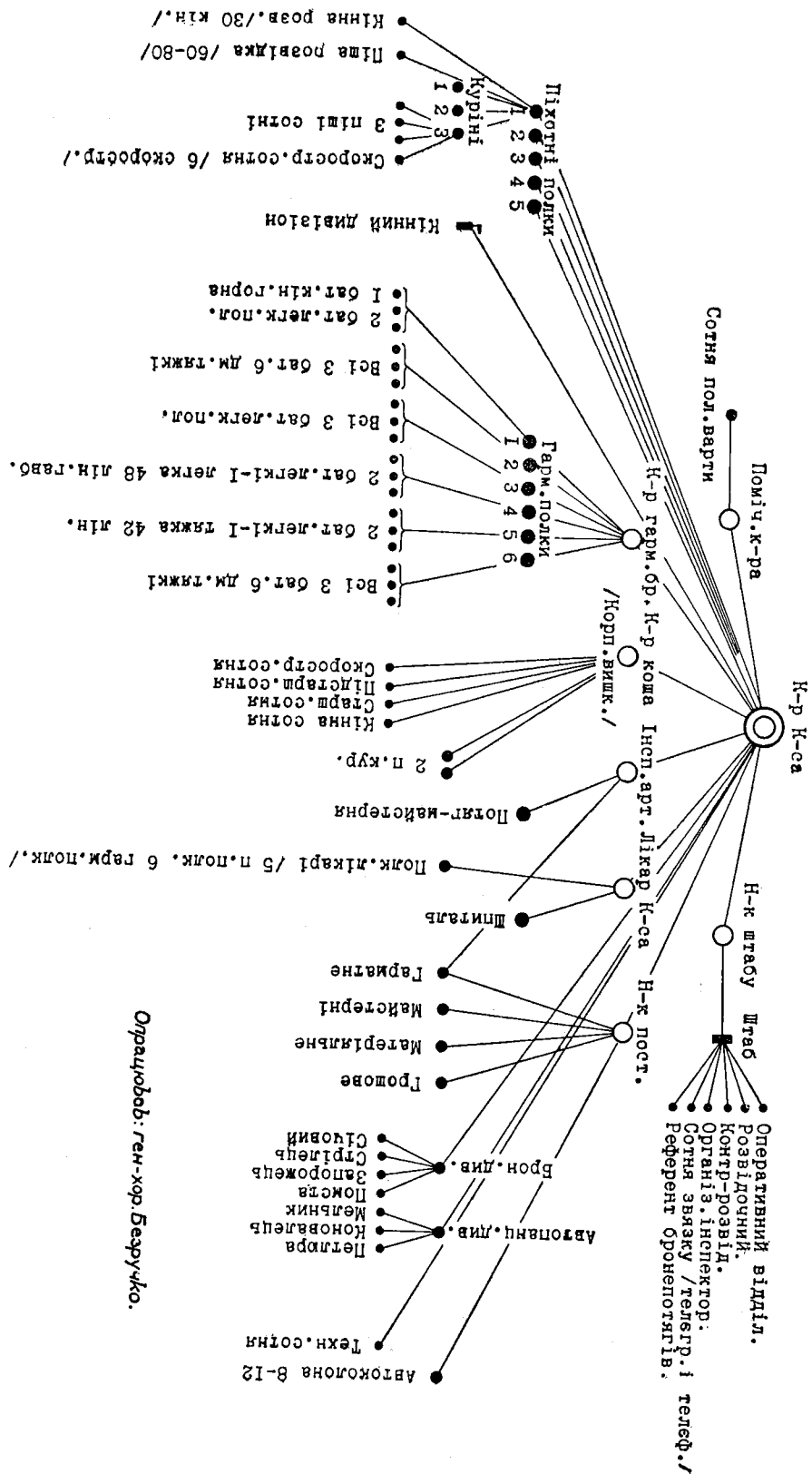
По здобуттю Києва повстанці почали самодемобілізуватись, й тоді на заміну їх до частин Осадного Корпусу влило майже цілком Сердюків та старшин гетьманської Сердюцької дивізії. З цього моменту Осадний Корпус перетворився на Корпус Січових Стрільців або Корпус С.С.

Основою Корпусу й надалі лишилися славні кадри полку С.С., — з традиціями невмирущими Маківки, Золотої Липи, Потутор, — підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними Сердюками.

Та обставина, що Сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робила Корпус С.С. надто відпорним на гасла комуністичної Москви.

Таким чином у Корпусі С.С. шасливо поєдналися найліпші риси придніпрянського й придніпрянського українського вояка, що разом з одержаною доброю військовою підготовою в цілості складалося на видатну боездатність Корпусу С.С. — Редакція”.

Організаційна схема Корпусу С.С. по реорганізації в квітні 1919. р.

Опрацював: ген-хор. Беручко.

скурові. Курінь складався з 3-ох сотень піших і одної кулеметної з 6-ма кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії, — а керував ними безпосередньо Штаб Корпусу.

Артилерія складалася з 6-ти гарматних полків: 1, 2, 3, 4, 5 і 6-го. Гарматний полк мав по 3 батареї, батарея по 4 гармати, крім 42-лінійної, яка була двогарматною.

1-й гарматний полк мав 2 легкі батареї й одну кінно-гірську.

3-й " " " всі 3 батареї легкі польові.

4-й " " " 2 легкі польові й одну гавбічну

48-лінійну батарею.

2-й і 6-й гарматні полки мали по три батареї 6-цалевих тяжких гавбиць. Вся артилерія була зведена в гарматну бригаду. Полки 2, 4 і 6-й увесь час війни були приділені: 4-й до 3-ої Залізної дивізії, до складу гарматної бригади 3-ої дивізії, а 2-й та 6-й до Галицької Армії, в складі якої вони були аж до її переходу до Денікіна.

Кіннота. Кіннота складалася всього з одного кінного дивізіону Січових Стрільців (Бориса). Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох сотень кінних і одної кулеметної. Пізніше був приєднаний до Групи кінний полк імени отамана Максима Залізняка, та його прийшлося розформувати через брак відповідного старшинського складу в ньому й повної відсутності дисципліни³³). В період перед операціями в червні місяці була сформована окрема кінна сотня в Крем'янці, що мала бути основою 2-го дивізіону, але брак коней і великі втрати 1-го дивізіону змусили на деякий час влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований в кінний полк дивізіонного складу, кожний по дві сотні та по сотні кулеметній. Таким чином Група послугоувалась увесь час одним полком кінноти, як корпусною кіннотою. При штабах дивізій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли з початкової стадії формування через брак коней і сідел.

Технічні частини. На початку існування Корпус С.С. мав одну технічну сотню саперів, яка входила в склад 1-го полку С.С., пізній переіменовану на технічну сотню Корпусу С.С. При Штабі Корпусу була сотня зв'язкова з двома відділами — телеграфним та телефонним.

З метою переформування Групи С.С. у дві дивізії, кожна з них мала по одній сотні технічній, себто саперній.

³³) Полк. Смовський К. у збірнику „За Державність” ч. 3, Каліш 1932 р., на стор. 272 спростував, що кінний полк ім. М. Залізняка не входив у склад Групи СС, а був лиш тимчасово приділений туди.

До Групи був доданий панцерний дивізіон, який спочатку мав один панцерний поїзд „Січовий”. Потім долучено до нього панцерник „Стрілець”. Згодом були обладнані здобуті у ворога панцерники „Запорожець” і „Помста”. Всього чотири панцерні потяги. Всі правдивої конструкції. „Січовий” був узброєний одною польовою 3-цаловою гарматою і 16 кулеметами, „Стрілець” мав одну 3-цалову гармату на задній платформі та дві гірські 3-цалеві гармати, які стріляли на боки з верхнього помосту, опанцереного для розміщення до 30 кулеметів, у вагоні. Цей панцерник дуже сильний та дуже високий і тяжкий представляв значну ціль для ворога.

Панцерник „Запорожець” мав 2 гармати 3-цалеві і 12-16 кулеметів. „Помста” мала одну легку 3-цалову гармату й одну легку гавбицю та до 16 кулеметів.

Автопанцерний дивізіон складався з трьох панцерників. „Отаман Мельник” — узброєний одною легкою гарматою й кількома кулеметами, „Отаман Петлюра” й „Отаман Коновалець” — обидва узброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входило кілька тягарових самоходів, 2 легкові і кілька мотоциклів.

А в т о к о л о н а. Автоколони, входячи до складу Групи, складалася з 8 особових і 12 вантажних самоходів. За браком відповідних доріг були в ужитку тільки особові самоходи, як засіб пересування штабів і зв'язку. Тягарових самоходів майже не вживалося й вони обслуговували тільки глибокий тил.

П о т я г - м а й с т е р н я. Потяг-майстерня із прегарним обладнанням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялись гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть деякі частини до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії. Загинула в травні місяці, впавши в руки поляків у кінці травня 1919 р. в районі Бродів.

З а п а с о в і ч а с т и н и. Думка про запасові частини для вишколу мобілізованих, підготовки різного роду фахівців та формування маршових сотень і куренів, виникла в Командування Корпусу СС в початку 1919 р.³⁴). Тому був заснований так званий „Кіш”. Місцем осідку для нього обрано Крем'янець, який лежав у най-

³⁴) Ще постановою зборів Першого Куреня Січових Стрільців у Духовній Семінарії 19-го січня 1918 року була створена Запасна Сотня, якої командантом був тоді призначений Василь Кучабський.

глибшому запіллі, — тут можна було переводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але Кіш Січових Стрільців не розвинувся як слід — раз через брак воєнного запасу, надто умундування, а друге — брак організаційного хисту його командування.

Склад Коша в Крем'янці: 2 піші курені вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметні, 1 сотня кінноти — стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, 1 сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини Коша, а була сформована для переведення мобілізації. При Коші був заснований шпиталь, типу запасового (відповідно до російської номенклатури).

С а н і т а р і я. Санітарна служба в Групі, як і в усій Українській Армії, за весь час була поставлена досить зле. Не було ні польових, ні запасових шпиталів. При частинах були лікарі, з яких тільки дехто був дійсно лікарем, а то просто фершал або й того гірше. Легкохворих лікувалось у польових лічницях при частинах, ранених та тяжко хворих спроваджувалось до Коша, де був напочатку теж шпиталь, а пізніше засновано в Старокостянтинові шпиталь. Персонал до цього шпиталю і ліки взято в Звягелі (Новгород — волинського повіту) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом із військових частин.

П о с т а ч а н н я. Органи постачання були сформовані на зразок постачання російського корпусу. На його чолі стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бригади мали полкове господарство теж на зразок російський. Всі запаси зброї, харчування й умундування возилось в потягах. Ніяких магазинів чи місцевих складів спочатку не було. У вересні 1919 року були засновані магазини в Проскуріві. Склади, в період боротьби від грудня 1918 року до серпня 1919 року, були поповнені тими запасами зброї й умундування, а також і деякими харчевими продуктами зі складів Києва, Бердичева, Білої Церкви, Хвастова та інших міст. З осені 1919 року перейдено на використання місцевих засобів — шляхом заготівель. При повстанні були засновані свої майстерні — кравецька на 40 машин і шевська на 80-100 шевців. Отже умундування та виряд для всіх родів зброї заготовлялись власними засобами. Взагалі, в розумінні постачання, Група була досить добре забезпечена. Недостача відчувалась тільки пізніше, надто в пізню осінь, у взутті і частинно в теплому одязі.

П о л ь о в а в а р т а (ж а н д а р м е р і я). При Штабі Корпусу

була сотня (120 чол.) польової варті, що свої завдання виконувала добре.

Узброєння. Піхота була узброєна крісами російського зразку. Кулеметні частини — трьома системами скорострілів. Більшість з них була „Максима”, частина — „Кольта” й одна сотня — „Шварцльозе”.

Кіннота. Кіннота сиділа на досить добрих конях, із сідлами здебільша російського зразку. Узброєна була крісами російського зразку й російськими шаблями (регулярної армії).

Артилерія. Артилерія була узброєна гарматами — легкими польовими, кінно-гірськими, легкими й важкими гавбицями — всі відповідних російських зразків.

Однострій. Зодягнення всіх родів зброї було російське, за винятком т.зв. „френчів” — блюзи, що була англійського зразку, але цього гостро не дотримували, і через брак можна було носити і звичайну російську „гімнастюрку”.

Виряд. Виряд, його укладка й пристосування були російські.

Муштра. Муштра переводилась згідно з муштровим статутом*) Січових Стрільців, спеціально складеним, почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба переводилась відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби.

2.

Група Січових Стрільців в Українській Армії була найкраще організованою частиною тогочасної Української Армії. Трійкова система взята за основу була додержана до кінця. Частинам додано потрібну кількість кулеметів. З огляду на велику роль артилерії в сучасній війні створено сильну артилерію. Сильні технічні війська й усесторонньо розвинені запасові частини, яких інші групи цілком не мали, давали змогу не відтягати людей із фронту для переведення мобілізації, збору місцевих засобів та обслуги тилу. Отже була можливість мати на фронті людей уже вишколених і підготовлених до бою, а також до певної міри здисциплінованих, що в той час відіграло величезну роль. Негативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не було зведених в будь-які вищі посередні одиниці — бригади чи дивізії. Подібний стан надзви-

*) Українське „стрій” (старовинне: „шик”) рівняється московському: „строй”. і українське: „муштра” — московському: „упражнення”.

чайно ускладнював провід у час бою, утруднював координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енергії й засобів для підтримки зв'язку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстановка вимагала швидко рішитись і негайно перевести рішення в життя.

Другим браком організації була мала кількість корпусної кінноти. Характер війни і воєнного театру вимагав мати на Групу щонайменше 1.000 — 1.500 шабель, а було їх тільки 250. Це зв'язувало руки Командуванню. Розвідки не можна було перевести своєчасно й у всіх напрямках, не вистачало сил перевести відповідні маневри, а при ударах не вдавалося використати перемоги. Правда, після наказу Зверхного Командування про переформування груп у дві дивізії, передбачалось сформувати в кожній групі бригади кінноти, але тоді вже не було коней у тих районах, де оперувала Армія У.Н.Р.

Третій брак — це повна відсутність кінноти при Штабі Групи, хоч би для зв'язку, і при штабах дивізій — для розвідки й зв'язку.

II. БОЇ ЗА БЕРДИЧІВ, ПОЛОННЕ І ШЕПЕТІВКУ

СТРАТЕГІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ НА УКРАЇНІ В БЕРЕЗНІ 1919 РОКУ. ПЛАН КОМАНДУВАННЯ АРМІЇ І ЗАВДАННЯ КОРПУСУ СС. БОЇ ЗА БЕРДИЧІВ. НЕВДАЧА НАСТУПУ І ВІДВОРОТ НА ПОЛОННЕ. ОБОРОНА ШЕПЕТІВКИ. ВІДСТУП НА ГОРИНЬ. ВІДСТУП В РАЙОН КРЕМ'ЯНЦЯ.

1.

В першій половині березня московські більшовики крок за кроком здобували простори на Правобережній Україні, відсовуючи Армію У.Н.Р. все далі на захід. До 15 - го березня ворог зайняв район Миколаїв — Одеса і повів наступ на Роздільну. Зі сходу ворожі частини заняли Знаменку. З напрямку Києва після боїв ворог здобув Бердичів — Житомир. З півночі його частини йшли з районів Мозиря — на Коростень і з Луниця — на Сарни.

В той же час частини Армії У.Н.Р. займали: Південна Група — район між Одесою й Роздільною; Корпус Запоріжців, з додатковими частинами, — район ст. Христинівки; різні збірні частини оборонили ст. Жмеринку від напрямку м. Винниці; Окрема Запорізька бригада (Семесенка) була на напрямку Бердичів — Шепетівка, в районі Романів — Чуднів; Північна Група Армії У.Н.Р. прикривала напрямки Житомир — Рівне, займаючи район Звягеля (Новгороду-Волинського), район на північ від Сарнів, і після того, як ворог здобув Коростень, мала висунутий загін від Сарнів на Коростень (на захід від Коростеня).

У тому часі Корпус С.С., розміщений у місті Проскуріві й околицях, приводив себе до порядку, відпочивав і був резервою Армії.

Отож стан Армії У.Н.Р. був надзвичайно тяжкий. Ворог стратегічно обхоплював її з обох крил, загрожуючи її комунікаціям і ба-

зам. В напрямі центру вже від Козятини, виявлялися змагання ворога прорвати фронт Армії У.Н.Р. в напрямі Жмеринки. Війська У.Н.Р. вже від половини грудня 1918 року були безперестанно в боях і сильно втомилися. Надзвичайна розкинутість частин на широкому фронті й відсутність спеціальних військових засобів зв'язку робила підтримання зв'язку з частинами й кермування ними річчю надто тяжкою. Бували випадки, що вищі штаби по кілька днів не мали зв'язку з окремими групами або загонами, і це тоді, коли обстановка вимагала негайної передачі наказів і такого самого скорого їх виконання.

В додаток часто нищили зв'язок і дуже шкодили Армії У.Н.Р. большевицькі агенти.

2.

У той час, коли Українська Армія знаходилась у такому тяжкому стані, населення України, вже покуштувавши панування більшовиків, почало повставати проти окупантів. Маючи на меті знищити групу ворожих військ, що прорвалася на правий берег Дніпра, в районі Винниця-Бердичів-Житомир-Київ, і користаючи з повстань, що почалися на тилах цієї групи ворожих військ, вище Командування Армії У.Н.Р. задумало маневр: обмежуючись обороною на крилових напрямках Одеса-Роздільна, Знаменка-Бірзула й Лунинець-Сарни, — Запорізьким Корпусом, зв'язаним із повстанцями Таращанщини, з району ст. Христинівки вдарити в напрямі Козятини у бік і тил ворогові; Північній Групі взяти Коростень і, обходячи Житомир зі сходу, взяти його, після чого допомогти, коли ця допомога буде потрібна, Корпусові С.С. взяти Бердичів.

Корпусові С.С., зосередившись у районі ст. Романів, наступати на Бердичів із метою захопити його й просуватися далі, в напрямі Козятини.

Плян той, прекрасно й широко задуманий, мав для Армії У.Н.Р. на випадок успіху такі вигоди:

- 1) Доводив майже до оточення найсильнішої ворожої групи в районі Бердичева-Козятини та розбивав її.
- 2) Звільняв від ворога цілу Київщину й частину Волині.
- 3) З підходом до Дніпра й Прип'яті давав Армії У.Н.Р. природну заслону, що дозволяла на економію сил, а це з черги давало б змогу виділити резерви для операцій на півдні. Однак цей плян міг бути виконаний тільки військом здисциплінованим, витривалим, рухливим і тільки при умові доброго управління ним, а перш за все

з начальниками, які могли б розібратися в тому, що діялось довкола них, які розуміли б значення маневру й були б здібними мати власну ініціативу.

Та багато з зазначеного бракувало тогочасній Армії У.Н.Р. і тому маневр цілком не був виконаний.

Зрадивши, отаман Григорієв розбив частини Армії У.Н.Р. на напрямку Знаменка-Бірзула й примусив Південну Групу відійти на Роздільну. Запоріжці в той час почали наступ на Таращу й Винницю, але загроза їхньому тилові збоку Григорієва й відступ інших частин війська У.Н.Р. з-під Винниці й Жмеринки на південь, змусили їх також відійти на південь. З того часу вони втратили зв'язок і зі Штабом Армії. Північна Група теж була не в силі здобути Коростень.

Корпус С.С., отримавши завдання здобути Бердичів, — схема ч. 3 — мав до розпорядження такі сили: 1-й, 3-й і 5-й полк піхоти (5.000 багнетів), 1-й, 3-й і 5-й полк артилерії (7 батерій легких, 1 батерія кінно-гірська й 1 батерія 42-лінійна) і кінний дивізіон Бориса (250 шабель).

Для зосередження свого в районі ст. Романів Корпус С.С. вирушив по залізниці, маючи за авангард три Січові полки.

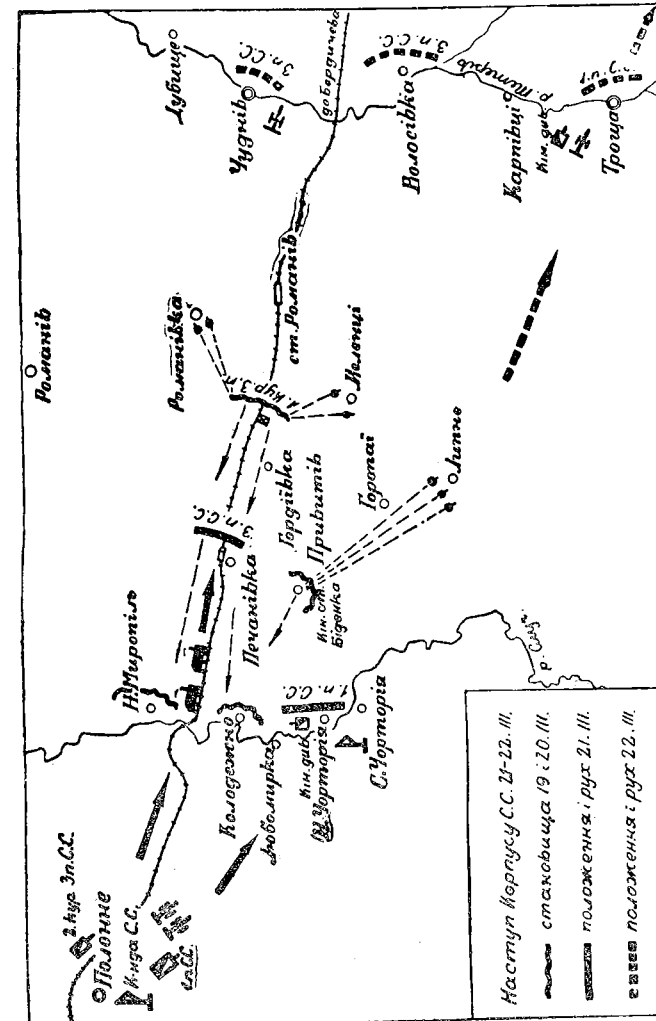
19-го березня большевики розпочали наступ із району Бердичева здовж залізниці на Шепетівку й осягнули до вечора 19-го березня р. Случ; 20-го березня вони почали тиснути на цьому напрямку Окрему Запорізьку бригаду, яка складалася з усякого зброю, зібраного отаманом Семесенком у Проскуріві. Вся так звана бригада під натиском ворога майже розбіглася. Приблизно о 14 годині 20-го березня на ст. Романів прибув перший поїзд С.С. — 3-й курінь 3-го полку С.С. з командиром цього полку полк. Піщаленком на чолі.

Щоби на прибуваючу нову частину не вплинула негативно деморалізація Окремої Запорізької бригади, а також щоб не висаджувати війська в безпосередній близькості від ворога й підтримати частину, що ще боролась із наседаючим ворогом з глибини, куреневі наказано розвантажитися на роз'їзді Гордіївка, де й обсадити позиції по обох боках залізниці Бердичів-Шепетівка, з метою прикрити підхід наступних транспортів Корпусу С.С., а подруге—прийняти на себе відступаючі частини Окремої Запорізької бригади.

3.

Обсадивши призначені позиції, 3-й курінь 3-го полку С.С. вислав розвідку в напрямі на с. Меленці та на с. Романівку.

СХЕМА Ч. 3.

Бій авангарду Корпусу СС перед наступом на Бердичів 21 — 22 березня 1919 р.

О год. 15 хв. 30 надійшли відомості від розвідки з с. Меленці про те, що ворог обсадив те село, де й скупчується. Майже одночасно прибула вислана раніш начальником штабу Окремої Запорізької бригади, кінна сотня (з загону отамана Біденка) до с. Привітова, яка донесла, що в районі с. Липно о год. 12-ій вона мала сутичку з ворожими пішими відділами.

Коло год. 12-ої ворог насів на курінь 3-го полку збоку с. Меленці. Кінна сотня (Біденківців) рушила на допомогу куреневі у крила ворогові, але не мала успіху, і, втративши кількох людей та коней від кулеметного вогню, відійшла назад. Курінь же 3-го пішого полку витримав бій до темноти. Тому, що підхід головних сил Корпусу спізнивався, вночі відведено курінь на річку Случ, коло Нового Мирополя, де він обсадив позиції Колодяно — Новий Миропіль.

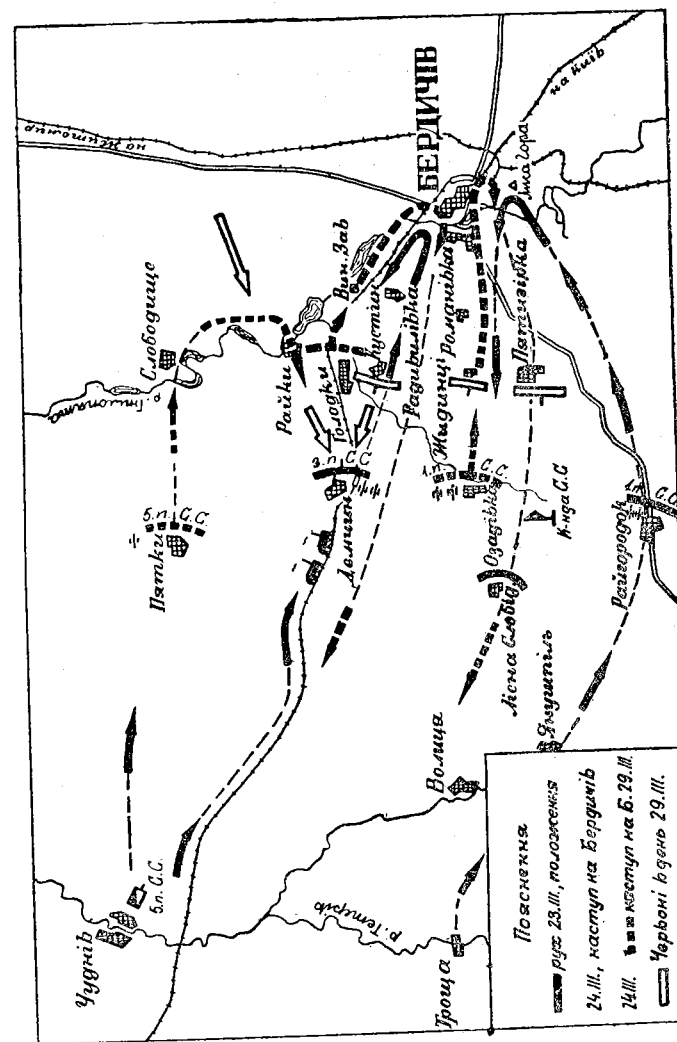
Ранком 21-го березня на ст. Полонне прибуває 1-й піший полк С.С. у повному складі з 1 батареєю й отримує завдання зайняти Нову й Стару Чорторию—схема ч. 4.—Прибувши коло полудня, кінний дивізіон Бориса спрямовується туди ж. До вечора 21-го березня прибули ще два курені 3-го пішого полку С.С., які приєднуються до 3-го куреня у Нового Мирополя. 5-й полк у дорозі.

Події 21-го березня. 1-ий полк С.С., отримавши завдання обсадити Нову Чорторию, скорим маршем підходить до с. Любомирки, де виявляється, що большевики вже зайняли Нову Чорторию. Рішальною атакою полк С.С. виборює переправу через Случ і чоловою атакою здобуває Нову Чорторию. Большевики панічно втікають у напрямі на с. Горопай. Надвечір до Нової Чорторії підходить кінний дивізіон. На фронті 3-го полку С.С. большевики атакують, але зустрінуті вогнем — зупиняються. Тоді, перейшовши в контрнаступ, 3-й полк С.С. здобуває ст. Печанівку. Допомагає 3-му полкові С.С. броневик „Січовий”, що прибув на цей час до Мирополя, й імпровізований броневик „Гетьман Дорошенко”.

Події 22-го березня. На 22-го березня Корпусові С.С. поставлено завдання переслідувати ворога й досягнути лінії р. Тетерева: 1-му полкові С.С. з 1-им гарматним полком зайняти с. Трощу; 3-му полкові С.С. з 3-м гарматним полком вийти на лінію с. Волосове — м. Чуднів; кінному дивізіонові Бориса визначено сунутися форсованим маршем через с. Трощу й Райгородок у тил ворога, понищити залізницю Бердичів-Козятин і наскоком із тилу на Бердичів допомогти піхоті здобути Бердичів. 5-ий полк С.С. зі ст. Полонне мав підтягнутись до ст. Романів як корпусна резерва.

Кілька днів перед тим сніг розтаяв і падав безупинно дощ. До-

СХЕМА Ч. 4.

Наступ Корпусу СС на Бердичів 21 — 29 березня 1919 р.

роги обернулися на ріки й болота. Рух по таких дорогах був надзвичайно трудний. Не зважаючи на те, частини Корпусу зранку 22-го березня бистрим і енергійним маршем переслідували ворога і, зустрічаючи слабкий його опір, зайняли надвечір визначені їм місця. Ворог поспішно відходив на схід.

Події 23-го березня. Завдання на 23-го березня: 1-му полкові з доданою артилерією осягнути м. Райгородок; 3-му полкові здобути ст. Демчин; 5-й полк у корпусній резерві за лівим крилом, в м. Чуднові. В своєму русі вперед 1-ий полк С.С. зустрічав опір ворожих арієргард на лінії р. Тетеревки, коло Янушполя й Волиці, але сильний артилерійський вогонь і надзвичайно енергійна атака піхоти, яку провадив до бою в перших рядах сам командир полку полк. Іван Рогульський, примушували ворога спішно відступити. На плечах ворога 1-й полк вривається й обсаджує Райгородок.

3-й піший полк у своєю наступі здовж залізниці наткнувся на сильний опір ворожої піхоти, підтриманої бронепотягами, з яких надто сильним і зручним був бронепотяг „Гром”. Все ж, після кількох бойових сутичок ворог відійшов, і полкові вдалося обсадити ст. Демчин. Про кінний дивізіон Бориса відомостей не було.

Бранці, взяті на ст. Демчин, твердили, що на цьому відтинку від ворога оперував Волинський піший полк. На інших фронтах у цей час події відбувалися так: ворог, після енергійного наступу збиває частину Армії У.Н.Р. на північ від Жмеринки й примушує її частинно відступити на південь здовж залізниці і частинно на захід, у напрямі на Деражню. Житомир також Армія У.Н.Р. залишила, і тепер ворог мав змогу підтримати свої частини, що билися за Бердичів.

Події 24-го березня. Удосвіта 24-го березня частини Корпусу С.С. пішли в наступ, щоб здобути м. Бердичів. Підтягнуто 1-й і 3-й гарматний полк та 2-у батарею 5-го гарматного полку. 1-й полк С.С. отримав завдання натискати з південного заходу, а 3-й піший полк С.С. — з північного заходу. Коло 10-ої години ранку 1-й піший полк опанував ворога в с. Пятигірці й, зім'явши його, при невеликих втратах, провадив наступ далі. Відступаючи, ворог сильно обсадив околицю Бердичева й Лису Гору. Частини 1-го піш. полку атакували Лису Гору й мали великі втрати та подалися назад, але командир полку після короткої артилерійської підготовки, підтягнувши резерви, особисто повів полк до атаки вдруге і після завзятого бою добув Лису Гору та повів наступ далі — для очистки самого міста, бажаючи якнайскорше вийти на східню околицю міста й опанувати залізницю на схід від Бердичева. В цей час прибула на ст. Бердичів ворожа бригада таращанців, яка просто із потягу висаджуючись

атакує 1-й піший полк С.С. і примушує його відійти, залишивши й Лису Гору. Полк розстроений відступав через с. Жидинці на ст. Осадівку.

В той час, коли 1-й піший полк здобув Лису Гору, 3-й піший полк змагається на позиції під с. Радивилівкою й не може перемогти ворожого опору. Зрештою, коли йому це вдається, 1-ий піший полк терпить невдачу, і тому просовування 3-го пішого полку в напрямі на ст. Бердичів зустрічало опір ворога на передмістях Бердичева. Несподіваний сильний опір зовсім затримує цей полк. Ворог, користаючи з цього, перейшов до протинаступу і відкинув 3-ій піший полк С.С. до ст. Голодки. Втрати 1-го пішого полку С.С. вбитими й раненими, яких не встигли підібрати, та полоненими: 25 старшин і до 27 стрільців. В матеріальній частині втрат не було. Втрати 3-го пішого полку С.С. вбитими й раненими: коло 20 старшин і 100 стрільців.

Висновки. Не зважаючи на героїчну самопосвяту цілих частин і поодиноких осіб, не зважаючи на подивугідну хоробрість 1-го й 3-го полку, — перший наступ не вдався. До цього причинились такі обставини:

1) Оперативний Штаб Корпусу розміщений був дуже далеко від частин — ст. Романів; підтримання зв'язку, яке могло бути тільки по залізничному телеграфі, дуже трудне; тому кермування військом і корегування чинами його неможливе.

2) Командири полків абсолютно нехтували зв'язком, не вважали для себе обов'язковим про все, що діється на фронті, повідомляти Штаб Корпусу.

3) Відсутність однастайности зусиль — різночасні атаки, а у висліді поразка.

4) Віддалення резерв (м. Чуднів) і неможливість через те своєчасно підтримати війська, що змагалися в бою.

5) Млявість, а може й неуміння кінноти розібратись в умовах, що не могли бути їй невідомі, бо бій у цей день мав таке напруження, що гарматну стрільбу було чути навіть у м. Шепетівці (де автор у тому часі був).

6) З боку ворожого: використання на часі для підвозу резерв. Своєчасний підхід резерв. Правильна оцінка обстановки. Зручність маневру й рішуче переведення його в чин по внутрішніх операційних напрямках. Надто треба відмітити діяльність бронепотягів, зокрема „Грому”, який із надзвичайною відданістю підтримував свою піхоту, на повних парах вривався в піхоту Січових Стрільців, не звертаючи уваги на їхній гарматний і кулеметний вогонь.

25-го березня. Обстановка по відступі Стрілецьких частин склалась так: ворог, відкинувши Стрілецькі частини, їх не переслідував, а обсадив околиці Бердичева й далі відвозив резерви по залізниці з Житомира.

Стрілецькі частини, залишивши Бердичів, втратили зв'язок зі Штабом Корпусу і вночі приводили себе до порядку. День 25-го березня пішов на нав'язування зв'язку з частинами та на розвідках. Вирішено атакувати Бердичів знову досвіта 26-го березня, при чому плян мав бути такий самий, як при першому наступі, себто 1-й полк з південного заходу мав наступати на Лису Гору; 3-й полк з північного заходу з метою вийти на станцію Бердичів; 2-й полк знов лишився в резерві. Причини до того були ті, що 5-й полк був молодий, ще ні разу не був у боях, а 1-й і 3-й піший полк могли вести операції; замінити їх не було ким, до того й обстановка вимагала невідкладно опанувати Бердичів.

Удосвіта 26-го березня рішуче поведений одночасно наступ 1 і 3 полку вдався: Січові Стрільці опанували Лису Гору і станцію Бердичів. Однак ворог, оцінюючи велике значення Бердичева, стягав сюди резерви збоку Житомира й Козятина. В час, коли Стрільці, після частинного опанування міста — як це звичайно буває в таких випадках — втратили тверде кермування, — ворог зібрався з силами і знову примусив Січових Стрільців залишити місто. Велику роль в цьому відіграли місцеві большевики, що в рішучий момент ударили на Стрільців іззаду, обстрілюючи їх одночасно з вікон і з дахів будинків. Січово-Стрілецька гармата втратила зв'язок із піхотою, а для супроводу піхоти не виділено окремих чот чи гармат, і тому артилерія не підтримала вчасно своєї піхоти.

На цей раз ворог переслідував Стрілецьку піхоту, і тому 1-й полк С.С. міг затриматись лише в селі Лісній Слобідці, а 3-й полк в селі Демчин. Вночі з 26-го на 27-го березня ворог головними силами відійшов до Бердичева. Передові частини його залишилися на лінії П'ятигірка, Видівці, Кустичі, Винний Завод.

1-й і 3-й піший полк Січових Стрільців мали ще більші втрати, ніж у перший наступ. У тому часі наспіли на поповнення два запасові курені. Командування вирішило влити по одному куреневі до кожного з полків (1-й і 3-й) і готувилось до нового наступу.

4.

Боронячи Бердичева, ворог все сильніше напивав на частини східного фронту, що боронили м. Винницю й зайняли позиції до

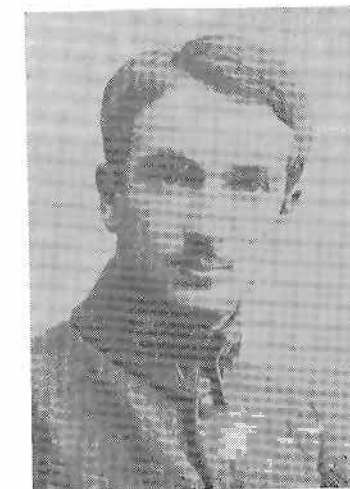
Полк. А. Кмета
к-р 4 п.п. СС.

Полк. В. Філонович
к-р Сумського Куреня СС.

Сотн. В. Зарицький
в. о. к-ра 4 гарм. полку СС.

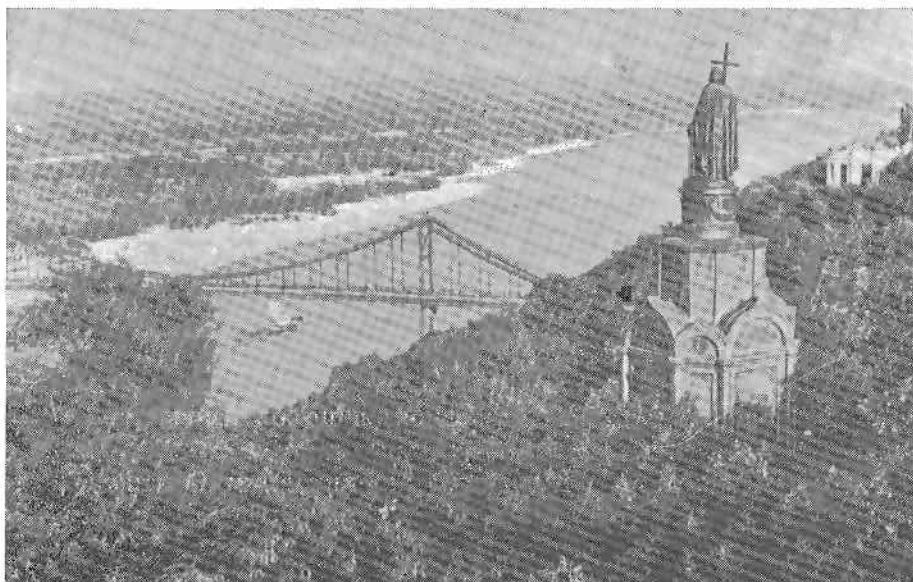
Сотн. Б. Білінський
к-р 1-ї таво. батерії СС.

Стрільці пробойової сотні, П. Сап'жак і Т. Купчак — обидва з Курчанівки біля Солотвини, пов. Надвірна.

Сотн. В. Макаренко, хор. З. Борисів, стр. С. Сердюків.

Володимирська Гірка.

р. Буг, приблизно від Трубова до Милянова. Частини східнього фронту, які склалися з найрізноманітніших „отаманських” формацій, місцями не затримали ворожого напору й віддали йому переправи через ріку Бог. Вище Командування рішуче вимагало, щоб Корпус С.С. скорше опанував Бердичів, а Північна Група Житомир і Коростень.

Командування Корпусу С. С. вирішило кинути в бій усі сили Корпусу, що були під Бердичевом, і наказало 1-му полкові збити ворога з позицій біля П'ятигірки й Романівки та, переслідуючи ворога, на його плечах вдертися до міста, маючи за дальшу мету — перерив залізниці Бердичів-Козятин. 3-му полкові атакувати ворога з фронту, а 5-й полк 28-го березня перейшов до м. П'ятки, звідкіль мав вирушити через переправу у Слободище та вдарити ворогові у бік і тил. Кінному дивізіонові Бориса, — що 27-го березня повернувся із виправи для нищення ворожих комунікацій і який, щоправда, позривав залізницю Козятин-Бердичів, але більш нічого поважного не зробив і тільки виснажився — наказано забезпечувати праве крило Корпусу й допомагати 1-му полкові С.С. Всі гармати, які були на даний час, підтягнуто й придано 1 і 3-му пішому полкові (при 5-ім полку йшла одна батарея). На ст. Демчин підтягнули бронепотяги і летючий склад гарматних і крісових набоїв.

29-го березня коло 8 години ранку почали свій наступ 1-й і 3-й полк з лінії Осадівка-Голодки, 5-й полк рушив о 6 год. 30 хв. Спочатку бій на фронті 1-го й 3-го полку йшов добре. Стрільцькі полки, підтримані сильним вогнем своїх гармат, легко просовувались уперед. Коло 12-ої години бій почався вже на передмістях самого Бердичева. Ворог видно не витримував вогню артилерії Січових Стрільців і відступав під напором Стрільцької піхоти. Між 11 і 12-ою годиною 5-й полк підходив до с. Райки, де зустрів невеликий ворожий відділ, який перед головним загonom полку відійшов на південь. Около 12-ої години 5-й полк проходив повз с. Райки, коли ворожа піхота несподівано заатакувала його з лівого боку й тилу. Провід полку втратив голову, полк не встиг розгорнутися до бою, почалася паніка, і полк почав відходити просто на захід. Частина його встигла переправитись через Гнилоп'яту на північ від озера Райки, другу частину притиснули до оз. Райки. Багато згнуло Стрільців того полку, потопившись в озері, багато попало в неволю, менша частина була забита й поранена. Втрачено кілька кулеметів. Батерія врятувалася.

Розгром 5-го полку так вплинув на частини, які билися на фронті, що вони зупинили свій успішний наступ. Ворог викорис-

тав затримку, й сам перейшов до наступу, загрожуючи відбити село і станцію Демчин. Січовим Стрільцям був даний наказ про відворот, який тепер мав проходити під напором підбадьореного успіхом ворога.

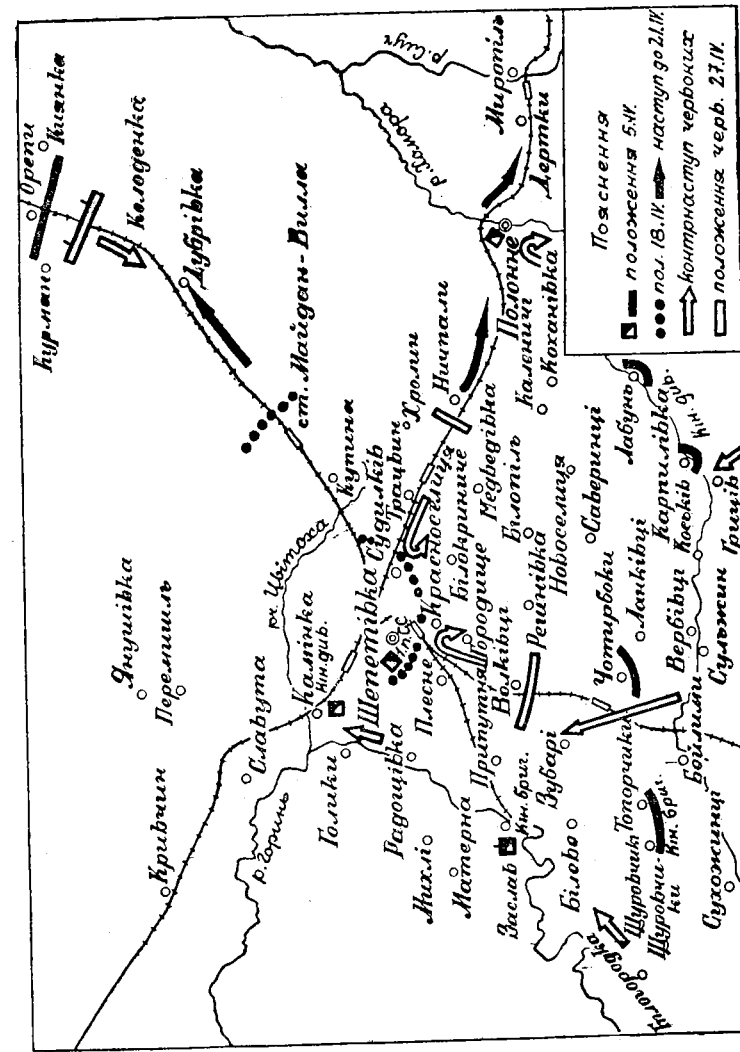
Першому полкові щасливо вдалося відірватись від ворога, але 3-й полк попав у дуже тяжке положення. Ворог насадив збоку Бердичева та збоку с. Райки. Вив'язався в районі с. Демчина завзятий бій, де полк мав дуже тяжкі втрати. Керівництво боєм узяв на себе сам Начальник Штабу Корпусу, Генерального Штабу полковник Сулківський. Сам Оперативний Відділ мало не впав у полон, кілька старшин із Оперативного Відділу було ранених. Все ж полкові з Оперативним Відділом пощастило вирватись з пасті і він відступив уздовж залізниці, прикриваючись Стрілецькими бронепотягами. Рештки 5-го полку відійшли на м. Чуднів.

Спершу вирішено, відірвавшись від ворога, обсадити позиції для оборони по лінії р. Случ від Ст. Чорторії до міста Мирополь. Але зважаючи на те, що частини були сильно втомлені довгими й упертими боями, зазнали великих утрат, особливо серед старшинського складу, а також і тому, що частини східнього фронту залишили Винницю й Жмеринку та частинно відійшли на Деражню, частинно на Бірзулу, Північна Група також не зуміла здобути Житомира і Коростеня та відійшла за Случ, — вирішено відвести Корпус на лінію р. Хомори й обсадити місто Полонне. Таким чином гадалося відійти від ворога дещо далі, виграти якомога більше часу для відпочинку і привернути в частинах боєвий порядок.

Невдачним кінцем наступу С.С. на Бердичів фактично кінчаються операції для звільнення району Житомир-Козятин-Бердичів від ворога. Плян Армії У.Н.Р. не вдався, і з цього моменту ініціатива цілком перейшла до рук ворожих. Військо У.Н.Р. перейшло до оборони і тільки то там, то в іншому місці ще наступає, але це події характеру місцевого. Командування Армії витратило резерви, активності в широкому значенні, воно не могло проявити і тільки намагалось тепер затримати за собою ті простори, що ще мало у своєму посіданні.

Вертаючись до оцінки операцій С.С. щодо опанування Бердичева, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Витрата цих сил була недоцільна, а пляни щодо атак 1-ої і 2-ої були невідповідні. Треба було зразу приміняти до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступово — частинами. Плян для атаки 3-ої був ризикований, хоч добрий, але прийнятий він був запізно. Коли б із самого початку Командування зважи-

СХЕМА Ч. 5.

Оборона Шепетівки. Боєве становище 5 — 27 квітня 1919 р.

лось було на нього, безперечно Бердичів був би взятий, ворог не встиг би скупити резерви, а Стрілецькі частини, надто ті з них, які ще не були в боях, мали б у своїй діяльності з самого початку успіх, що підняло б їхній дух, загартувало б їхню боєву стійкість. Так не сталося і тому наслідки були дуже лихі.

5.

1-го квітня Корпус С.С. відійшов на р. Хомору і 3-ім полком обсадив місто Полонне, прикриваючи напрям Бердичів-Шепетівка. 1-й полк С.С. відведено в місто Шепетівку, 5-й полк розформовано і рештки його влило до 1-го і 3-го пішого полку С.С.

Ворог на той час осягнув лінію р. Тетерев і зайняв Чуднів, Хмельник, Літичів та напірав на Деражню.

Штаб Армії У.Н.Р. переїхав із Проскурова на ст. Здолбунів. Уряд і всі центральні установи з Кам'янця — до Рівного.

4-го квітня отримано відомості, що ворог став посуватись зі сторони Хмельника на Остропіль і Любар та зайняв ці місцевості.

Разом із тим на напрямку Чуднів-Полонне проявилася діяльність ворожих сторожевих частин, підтримуваних бронепотягами.

Штаб Корпусу вислав кінний дивізіон Бориса на Гриців і Лабунь, — схема ч. 5 — щоб обсадити ці пункти й розвідувати на Остропіль і Любар. Дивізіон, виділивши одну сотню на Лабунь, більшістю сил виступив на Гриців і 5-го квітня надвечір зайняв Коськів і Карпилівку. Вночі ворожа піхота вигнала сторожу Стрілецької кінноти з Грицева й обсадила це містечко, а зранку повела наступ на Карпилівку, зайняла переправу й примусила кінний дивізіон С.С. відійти в с. Саверці.

На другий день спроба Стрілецької кінноти відкинути ворога за Хомору не повелася: вона, понісши страти, відійшла в с. Білопіль.

В той же час 3-й полк, не зважаючи на присутність Оперативного Відділу Штабу на ст. Полонному, почував себе досить безпечно й, очевидно, не провадив належної розвідки, бо 7-го квітня ранком зовсім несподівано ворог заатакував із півдня його резерву на ст. Полонному.

Завдяки тому, що випадково на станції був бронепотяг, резерві вдалося розгорнутись до бою і, підтримана бронепотягом, вона відкинула ворога на південь, після чого полк дістав наказ відійти на м. Судилків. В цих боях за Хомору виявилась відсутність всякого пляну. Та й важко було повзати будь-який плян. Обсадити твердо переправи від Сульжина (на залізниці Проскурів-Шепетівка) до

Полонного не вистачало сил. Обсадити ті переправи невеличкими силами й тримати сильні резерви теж не можна було, бо теж не вистачило б сил, а подруге, хоч би й були резерви, то стан доріг весною, особливо 1919 року, коли майже щодня йшов дощ, був такий страшний, що резерви абсолютно не могли поспівати в загрожені місця.

Тому, після бою за м. Полонне, рішено було обсадити місцевості навкруги ст. Шепетівки, яку наказано Корпусові тримати до останку.

Коло 10-го квітня ворог здобув Проскурів, Старокостянтинів і Новгород Волинський. На фронті під Шепетівкою його піхота — 5-й і 14-й советські полки зайняли сс. Городище, Красносілку й Хролин, полк Червоного Козацтва — село Плесна (південно-західня частина). По лініях залізниці Шепетівка-Бердичів і Шепетівка-Проскурів курсували ворожі бронепотяги сильної конструкції.

Січово-стрілецькі частини розміщені так: кінний дивізіон Бориса в Урочищу на південь від Кам'янки; 1-й піший полк заступав південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка Подільська; 3-й полк зайняв околиці Судилкова. В резерві кінна сотня польової варті; участкові резерви — по куреню в кожному полку. До піших полків додано по одному полку гарматному. В районі ст. Шепетівка одна 42-лінійна батарея — підлягала безпосередньо командирові гарматної бригади. На залізничних лініях по одному правдивому бронепотязі: „Січовий” і „Стрілець” і один бронепотяг імпровізований — „Гетьман Дорошенко”.

Завдання всіх тих частин — оборона шепетівського вузла.

12-го квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронті. Особливо насідав із півдня на фронті 1-го полку С.С.

По полудні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка Подільська. 1-й полк С.С. уводить у бій свій резервовий курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини), переходить у протинаступ, вибиває ворога зі ст. Шепетівка Подільська та, переслідуючи його, займає сс. Плесну й Красносілку; залишає там свою сторожу й на ніч вертається на старі позиції, на околиці м. Шепетівки. На фронті 3-го полку С.С. ворог свій наступ тільки демонстрував і до рішучих чинів не дійшло. Удосвіта 13-го квітня ворог заатакував 3-й піший полк, своїми 5-им і 14-им пішим полком; 3-й піший полк, підбадьорений вчорашнім успіхом 1-го полку, рішуче перейшов у протинаступ і розбив ворога. Ворог залишив коло 200 трупів на полі бою й між ними командира 5-го советського пішого

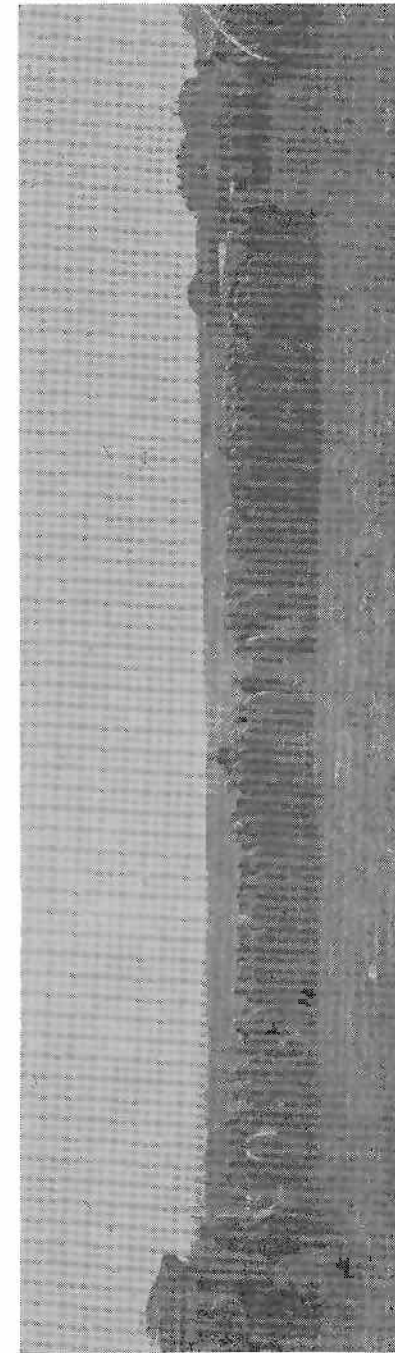
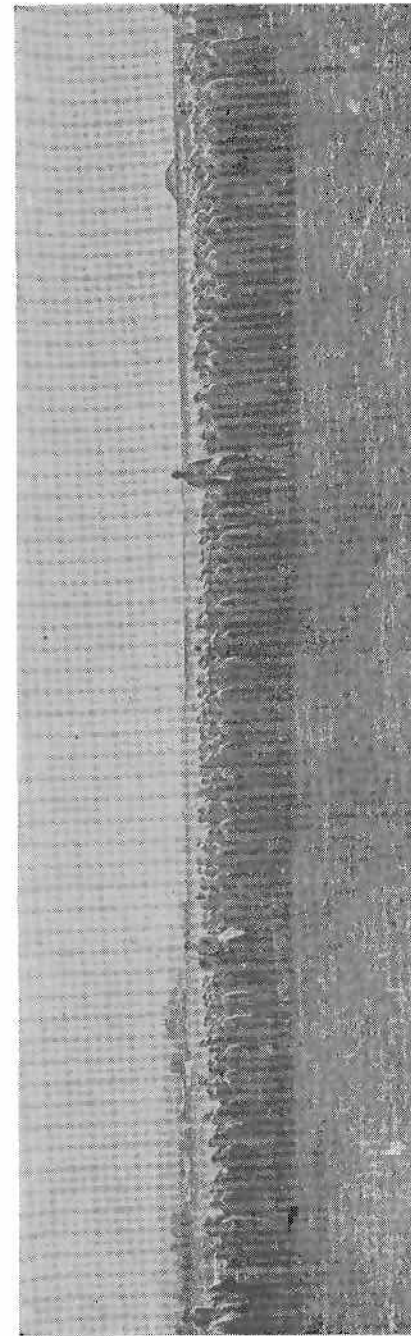

полку. Взяті полонені зізнали, що серед бійців вищезгаданих полків багато є українців, надто в 14-му советському полку. Штаб Корпусу вислав кількох полонених з 14-го полку, щоби запропонували українцям перейти на бік Січових Стрільців. Зв'язок встановився між Січовими Стрільцями і 3-им Миргородським куренем 14-го пішого советського полку. Велися переговори. Ворог, побитий 12-го і 13-го квітня, активності не виявляв; його гармати та бронепотяги обстрілювали стрілецькі позиції — місто і станцію Шепетівка.

2-й період. Частини Армії УНР., що боролись із ворогом у районі Кам'янця й Проскурова, помалу відійшли на р. Збруч. Лишилась Північна Група, що боролась в районі Рівне — Новгород Волинський, на костопільському й на сарненському напрямку, та Корпус С.С. Головне Командування плянувало перехід у наступ із метою розбити ворога й виграти терен, зайнявши фронт по лінії Проскурів-Миропіль-Новгород Волинський-Коростень. Для цього воно підсилило Корпус С.С. бригадою кінноти, яку спрямувало на м. Заслав. Кіннота поступила до розпорядження Корпусу С.С. На ст. Шепетівку скерували Тульську Бригаду піхоти, яка мала підлягати командирові Північної Групи і мала завдання зі сторони Шепетівки наступати для опанування Новгорода Волинського. Корпусові С.С. з доданою бригадою кінноти ставиться завдання наступати в двох напрямках — здовж залізниці Шепетівка-Проскурів, щоби здобути Проскурів, і в напрямі Шепетівка-Новий Миропіль, щоби здобути останній.

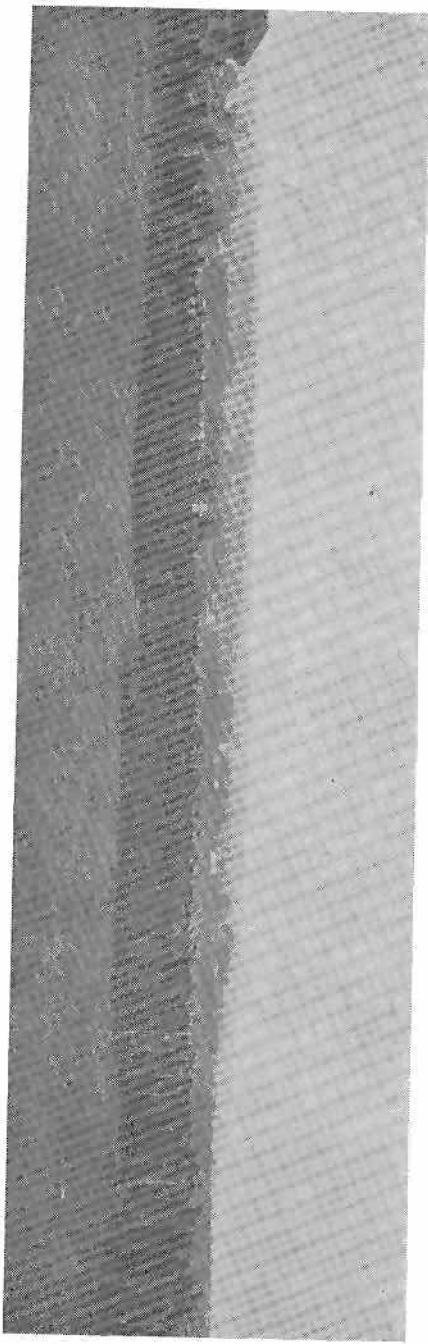
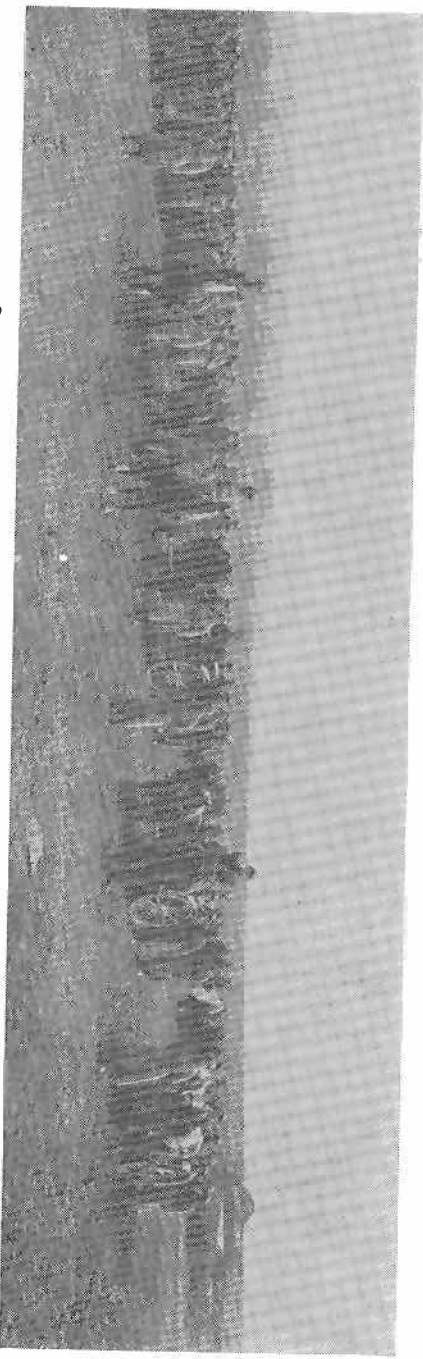
Командування Корпусу С.С. вирішило перейти до наступу й, у першу чергу, вийти на лінію р. Хомори та обсадити переправи. Для цього ставило завдання частинам: Кінній бригаді з пішим дивізіоном і двома батареями (одна легка і друга гавбічна), які входили до її складу, 18-го квітня ранком виступити з Заслава й опанувати район Шаровчик-Топорчики, звідкіль розвідати лінію р. Хомори; 1-му полкові С.С. наступати здовж залізниці на Проскурів та опанувати станцію й село Чотирбоки. 3-му полкові С.С. вночі атакувати ворога, що займав Трацлин та ст. Хролин і здобути цю останню. Нічна атака 3-го полку була призначена тому, що від Миргородців Січовики довідалися про лихий матеріальний і моральний стан 2-ої советської бригади й отримали також відомості про її розположення й сили.

Атака 3-го пішого полку вдалась знаменито. 2-а советська бригада була майже знищена; до цього спричинився несподіваний наскок вночі, добре обдуманий і виконаний із обхватами крил плян, і зрештою, перехід у час бою на бік Січових Стрільців Миргород-

3 перегляду Корпусу СС у Проскурові 18 березня 1919 року.

З перегляду Корпусу СС у Проскуріві 18 березня 1919 року.

Старшини I кур. I п. СС. Проскурів, 14 березня 1919 року. Згори зліва: 1 ряд: хор. Хо-м'як, хор. Закшевський, хор. Грем'як, хор. Гарнавенко, хор. Яновський; 2 ряд: хор. Бі-лоус, хор. Шудлюк, хор. Каліняк, хор. Морозо-лич, хор. І. Татаринський, хор. Паньківський, пор. Л. Сташинський, хор. Паньків; 3 ряд: хор. П. Дахневич, сотн. А. Сава, сотн. А. Бялий, кмдт куреня сотн. М. Королюк, сотн. Г. Клям сотн. Смолий, хор. Пеліщенко.

Група СС. Згори зліва: стр. П. Теслюк, стр. М. Ковцун, стр. П. Бохенок; сидять: дес. В. Заболотний, стр. Д. Заболотний.

Сотн. інж. Е. Гловінський

Сотн. І. Гончаренко

Пор. С. Дідов

ського куреня 14-го советського полку. Січові Стрільці взяли коло сотні полонених, три гармати й кілька кулеметів; 2-а советська бригада панічно відійшла до Полонного; 3-й полк переслідував її, й у цей день зайняв Ничпали.

Кінна Бригада й 1-й піший полк обсадили вказані їм місця без бою. Ворог відійшов на р. Хомору й зайняв Сухнівці, Дилонівці, Бейлими-Вербівці та Гриців.

Тульська Бригада, підвезена потягами на ст. Майдан-Вілля, вивантажилась і повела наступ на Новгород Волинський.

На другий день, 19-го квітня, на правому крилі Січових Стрільців Кінна Бригада та 1-й піший полк, над якими командування обняв командир одного з куренів, бо командир полку Рогульський був ранений у боях під Шепетівкою, проявляють нерішучість і, не зважаючи на категоричний наказ Штабу Корпусу, в наступ не переходять, обмежуючись розвідками. 3-й піший полк, навпаки, не чекаючи на наказ, зранку 19-го квітня сам продовжував наступ, надвечір вибив ворога з м. Полонного й обсадив його.

Наступного дня ворог, розібравшись в обставинах і бачачи нерішучість частин на правому крилі Січових Стрільців, почав просуватися вперед і обсадив ряд сіл: Щуровчики, Топорчики, Ленківці. Стрілецькі сторожі й розвідки відійшли на лінію своїх головних сил. На фронті 3-го полку велася розвідка. Тульська Бригада вела бої на лінії Киянка-Орени-Курман і не могла зломити ворожого опору.

У цей день несподівано виявилася у м. Білогірці присутність нового українського загону отамана Біденка, який до цього часу не давав про себе нікому знати, нікому не хотів підлягати й нічиїх розпоряджень не виконував. Коли ворог проявив активність на р. Хоморі, Біденко почув небезпеку і зв'язався зі Штабом Корпусу С.С., просячи прислати йому, в першу чергу, грошей, а потім гарматні і крісові набої. В боях участі цей загін не приймав, скоро десь зник, а пізніше був роззброєний Кошем С.С. у Крем'янці. Отаман Біденко втік, а з його загону сформовано кінну сотню С.С.

Дня 21-го квітня Січові Стрільці вели наступ на всьому фронті: кіннота атакує с. Щуровчики-Топорчики, потерпіла невдачу й відійшла на старі місця; 1-й полк С.С. вибив ворога з с. Ленківці, 3-й полк, не зустрічаючи ворожого опору, після кількох сутичок здобув с. Дертку; його піша розвідка обійшла між Дерткою й Мирополем ворожий бронепотяг і зіпсувала позаду залізничну колію; команда бронепотягу, заатакована Стрілецькою піхотою при під-

ного безладдя панували скрізь по всій Україні. Тут повстанські маси взяли ініціативу в свої руки, скрізь творячи місцеві ради й революційні комітети, замість адміністраційної влади. А що настрої мас були прихильні для ідеї большевизму, то ці ради легко попадали в руки агентів московських большевиків або українських прихильників всесвітньої суспільної революції і щораз рішучіше й загальніше почали домагатися передачі Директорією влади в Україні диктатурі трудових мас, урядові Рад.

В таких грізних умовах міжнародної дійсності України почала свою працю Директорія. В неї не було ніякого ясного погляду, куди слід спрямувати події в Україні, бо Директорія була колективом, складеним з людей цілком суперечних суспільно-політичних поглядів. Розсварена внутрі, Директорія до сміливих рішень не була здібна. Коли б рахувалася з „большевицькими” настроями й лівими українськими суспільно-революційними діячами, то мусіла б іще в самому розгарі повстання проти Гетьманщини передати свою владу українським лівим суспільно-революційним течіям, щоб вони завели в Україні „диктатуру трудових мас” і радянський устрій та штовхнули українську державність і на „внутрішню війну з буржуазією” на зразок тої, що йшла в Московщині з усіма її важкими наслідками, і на тісний союз із большевицькою Московщиною. Було це занадто ризиковне рішення для такого різноманітного колективу, як Директорія, тим більше, що навіть найкращі ліві її члени, так само, як більшість тогочасного освіченого українського громадянства, думала, що через малу національно-державну свідомість українських мас легко до рішального слова в місцевих радах, а разом із тим в українським уряді прийдуть агенти большевицької Московщини, що означатиме фактичну окупацію України Московщиною без ніякого українського спротиву. Вірити ж большевицькій Московщині, що вона буде респектувати недоторканість української держави і розвиток суспільної революції в Україні по лінії бажань місцевого суспільно-революційного елемента, а не діятиме за диктатом з Москви, ні Директорія, ні більшість українського освіченого громадянства після досвідів 1917-го року і початку 1918-го року не мали причин. Виходило б, що раз суспільно-революційний курс української державної політики небезпечний для української державности, то слід негайно забезпечити селянський голод землі й доказати, що Директорія повстала проти Гетьманщини в обороні селянських інтересів, розбурхати українські націоналістичні інстинкти в українським селянстві та, опершись на праві, власницькі круги населення під кличками крайнього націоналізму, змагатися проти

большевизму й усякої суспільно-революційної пропаганди, як чужинецької інтриги та звернутися різко проти всякої Московщини, як винувника всіх лих, що їх Україна терпіла століттями. Але і в самій Директорії, і в більшості тогочасного освіченого громадянства були занадто живі симпатії до всесвітньої суспільної революційности і до національної толерантности, а власницькі елементи були замало зорганізовані, щоб піти на такий шлях. Зрештою, і той шлях через дуже малу національну свідомість українських мас видавався ризиковний, і невідомо було, яка крайність — суспільно-революційна чи націоналістична переліцитує одна одну в симпатіях мас. На випадок же провалу націоналізму й упадку Директорії з її правим курсом політики знову ж відкривалося місце для московських большевиків і їхньої окупації України. Відсіль вийшла внутрішня політика паліативів, хитань і півзаходів Директорії. Вона визнавала, що диктатура трудового народу з радами і „внутрішня війна” проти буржуазії в Україні, яка не перестала бути предметом зазіхань Московщини, є в даних умовах прямим ударом в українську державність. Тому Директорія фактично стояла на становищі збереження існуючого суспільно-економічного порядку в Україні з застереженням, що земля мусить попасти в селянські руки, отже з погляду ідеї всесвітньої суспільної революції стояла на становищі „контрреволюційним.” Але рівночасно хотіла задовольнити суспільно-переворотницькі настрої українських мас, пильно розбурхані крайньою суспільно-революційною пропагандою, й видавала різні розпорядки, що мали на меті „нищити буржуазію” і „нетрудову інтелігенцію”. Тим часом ці півзаходи нікого не могли задовольнити і відштовхували від Директорії і праві й ліві кола населення. Українські суспільно-революційні діячі не хотіли приймати до уваги ризику їхньої пропаганди для існування української державности й розбурхуванням мас старалися приневолити Директорію здати місце новому „урядові трудової диктатури.” Дошкульно б'ючи Директорію, вони в даних умовах били й українську державність, не даючи їй закріпитися настільки, щоб ніякі суспільно-революційні експерименти не були страшні для її існування.

Розбурхана, політично невироблена, національно малосвідома маса почала віддалюватися від Директорії, про яку говорено, що вона „контрреволюційна” і хоче повороту до давніх порядків.

Таку саму хитку й нерішучу політику півзаходів і залицянок до непримиренних крайностей повела Директорія й назовні. Могла бути мова про три лінії її зовнішньої політики: або шукати союзу з большевицькою Московщиною, щоб в ім'я всесвітньої су-

спільної революції повести війну проти Антанти, яка в той час наважилася була знищити російський більшовизм; або шукати союзника в Антанті, щоб з нею піти війною проти більшовицької Московщини; або визнати неможливість союзу ні з Антантою, ні з більшовиками, зате відстоювати суверенність України збройною силою проти всякого, хто на неї посягав би. В усякому разі стояла перед Україною війна. Але хитка й нерішуча Директорія і тут, так само, як у внутрішній політиці, жонглювала поміж непримиренними противенствами, думаючи, що їй може вдасться обманути цих і тих і забезпечити Україні мир, що було неможливе. Рівночасні переговори Директорії з Антантою в Одесі і в Москві з більшовиками відштовхнули від неї обидві сили, з якими договорювалася, але й без того Директорія мала в своїй зовнішній політиці великі труднощі. Представники Антанти вперто відмовлялися визнати українську державність, стоячи на становищі відбудови „неделімої Росії”, а, власне, лише визнання української державности могло б перехилити Директорію на бік Антанти. З другого боку виразно видно було фальшиву гру більшовицької Москви. Не знаючи, яку силу уявляє собою Директоріяньська Україна, звідусіль загрожена походом військ російської реакції, більшовицька Москва, щоправда, не зривала переговорів із Директорією, щоб не напитати собі ще одного відвертого й рішучого ворога, але рівночасно шильно приготівлялася до походу по українські багатства, якщо покажеться, що Директорія не зможе оборонитися. Вже в листопаді 1918 року складалось у Москві „Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України” з людей різко й відверто ворожих не лише до української державности, але й до української національної культури. Воно, будучи експозитурою московського уряду, тільки для обману національно свідомішої частини українських мас величало себе „українським урядом”, на ділі ж нічим, крім своєї інтенсивної суспільно-переворотницької пропаганди на Україні, не було зв'язане з українською землею та її населенням; до українських суспільно-революційних кіл, які з таким самовідреченням працювали в Україні, щоб повалити Директорію й промостити шлях для „диктатури трудового народу”, воно ставилося так само вороже, як і до „контрреволюційної” Директорії, маючи на меті знищити їх, як тільки ці кола виконають своє завдання, себто промостять своєю пропагандою дорогу до столиці України для того „Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства”, створеного в Москві.

Маючи діло з такими контрагентами, Директорія металася від

одного до другого, щоб і тут і там зустрічати фальшиву гру²⁵). А переворотницькі кола в Україні використали її залицання до Антанти як доказ, що Директорія хоче встановити нову Скоропадщину в Україні, цим разом не в спілці з німецькою, а з французькою буржуазією. Маса щораз більше почала хвилюватися. Тут і „Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України” в Москві пустило наприкінці грудня 1918 року в глиб Лівобережжя регулярні московсько-більшовицькі полки. Разом із тим скрізь по Україні пішло відверте повстання проти Директорії під проводом московсько-більшовицьких агентів і таки українських суспільних революціонерів. Тоді Директорія звернулася до своєї збройної сили, щоб здавила суспільно-переворотницький рух. Силою, що мала доконати цього в Києві, був Осадний Корпус разом із його Дивізією Січових Стрільців.

2.

Українське громадянство мало здавна, бо ще з часів Центральної Ради, беззастережне довір'я до Січового Стрілецтва як до військової частини, що вірно стояла на сторожі української державности та рівночасно за ніяку ціну не хотіла впливати активно, погрозою своїх багнетів на національну політику. Великі заслуги Січового Стрілецтва під час протигетьманського повстання ще збільшили це загальне довір'я. Організаційний хист, що його в тому часі виявили Січові Стрільці, навів Директорію і навіть ширші кола українського громадянства на думку, що якраз Січовим Стрільцям слід доручити організацію не лише Осадного Корпусу, але й усїєї Армії УНР. Вийшло воно з того, що навчені гіркими досвідами Гетьманщини, і уряд, і свідоме українське громадянство, і маси були воро-

²⁵) Автор цієї ж статті, д-р Василь Кучабський, тільки на іншому місці, бо у книжці „Ді Вестукраїне ім Кампфе міт Полен унд дем Більшевізмус ін ден Ярен 1918-1923”, Юнкер унд Дінггаупт Ферляг, Берлін, 1934, на стор. 322-323 пише (в перекладі на українську мову) так:

„Не ці недостачі й помилки самих українців, лиш зовнішні обставини довели до сумного кінця. Це був круг (бляк) чотирьох ворожих сил, у яких не було ніякого зрозуміння для справи відбудови української держави. Це був „ЧОТИРИКУТНИК СМЕРТИ”: поляки, більшовики, Денікінська армія і румуни, які поборовали українців то збройно, то відгороджували зовсім від решти світу...”

Інший автор, бо американський журналіст Генрі Алсберг, в журналі „Нейшен”, Нью Йорк, 1919 року, писав: „Ми не тільки задушили Петлюру страшною бльокадою, але ми в дійсності знищили його сили. Ми не хотіли, щоб ні він, ні совети володіли Україною, тому ми підтримували анархію довкола Денікіна... Сотні тисяч згинули через нашу глупоту, а ми осягнули те, що Україна є одним із місць, найближчих до пекла”.

же наставлені до фахово-військового старшинства, головню вищих ступенів, і побоювалися їхньої зради, тому не тільки не допускали їх до вищих команд, але й відштовхували від Армії УНР взагалі. Така тенденція Директорії й винесла січово-стрілецьких старшин — Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Івана Данькова, д-ра Івана Рихла — на провідні військові посади і в самому Осадному Корпусі і в центральних установах усїєї Армії УНР. Цих несподіваних почестей січово-стрілецькі старшини, які добре розуміли, що не мають ані потрібного фахово-військового знання, ані життєвого досвіду, довго не хотіли приймати, домагаючись, щоб їм доручували менші військові частини під загальним командуванням досвідчених фахово-військових старшин вищих ступенів. Стрілецьке командування й старалося таких старшин вишукати серед розрухи й притягнути їх до праці в Армії УНР, м. ін. колишнього товариша військового міністра за часів Гетьманщини ген. Лігнава, всупереч тогочасній загальній ворожості до „генералів” та „офіцерів”. Доходило до того, що стрілецькі старшини, піднесені головним Отаманом військ УНР до високих військових ранг „за революційні заслуги”, цілими тижнями відмовлялися ці ранги прийняти, а прийняли щойно тоді, коли Верховне Командування заявило, що така їхня поведінка є образою для Верховного Командування Військ УНР²⁶). Ні Січові Стрільці, ні їхнє командування не хотіли не то грати якунебудь політичну роллю в Україні чи керувати Армією УНР, але навіть, знаючи, що великоміське життя впливає в загальному деморалізуюче на війсьсько, не хотіли залишатися в столиці і домагалися, щоб Дивізія Січових Стрільців була поставлена залогою донебудь на Лівобережжі, щоб у спокійних умовах могли зорганізувати її як слід. Тим часом у Директорії не було іншого війська бодай настільки впорядкованого, як тогочасна Дивізія Січових Стрільців, і вона примусила Січових Стрільців залишитись в Києві залогою. Тут Директорія, не маючи майже ніякого свого державно-адміністративного апарату, почала раз-у-раз доручати Осадному Корпусові, в якому сьак-

²⁶) Таким чином залишилися у Січових Стрільців „отамани”, полковник Є. Коновалець, полковник А. Мельник, сотник І. Даньків, для означення отаманських становищ, і то лише в часі, коли вони ті становища займали. Тому оба перші увійшли до історії як полковники, а третій — як сотник. Генерал-хорунжий д-р Дашкевич в книжці „Артилерія Січових Стрільців” виданій у 1965 році, на сторінці 123, писав і про підвищення в полковники сотника Івана Чмоли, сотника Василя Кучабського. Цей останній, правдоподібно, таки не прийняв цього підвищення, бо на світлині Стрілецької Ради з грудня 1919 року він є в однострою сотника, і як сотника його згадують мемуаристи, а про Івана Чмолу, як полковника, згадують ген. Безручко й інші мемуаристи. Те саме торкається і полковника Івана Рогульського. — Ред.

Сотн. В. Калимон

Сотн. В. Чорний

Пор. Л. Савойка

Пор. В. Артемовський

Пор. Даниленко

Чет. О. Стецишин

Пор. Стецишин

Хор. В. Андрухів

Хор. І. Вислоцький

Генштабу полк. М. Безручко,
Начальник штабу Корпусу СС.

Генштабу полк. Ю. Отмарштайн,
начальник Штабу 11 дивізії СС.

Генштабу полк. В. Змієнко,
начальник Штабу 10 дивізії СС.

Генштабу генерал-полковник
М. Юнаків

Генштабу генерал-хорунжий
М. Греків

Генштабу генерал-полковник
Мих. Омелянович Павленко

Генштабу генерал-полковник
Микола Капустянський

Сотн. Я. Чиж

Хор. П. Богаєць

Хор. Т. Гладилевич

Хор. Д. Купчак

Хор. В. Козлів

Хор. М. Шешор

Хор. Перегінець

Хор. Д. Угринук

Хор. І. Байдак

гак налагоджувався командний апарат, виконувати найрізніші завдання, що часто-густо нічого спільного з військовою справою не мали. Ось так Осадний Корпус був повільно примушений всупереч бажанням Січових Стрільців і їхнього Командування, відіграти за часів Директорії в Києві більшу роллю, ніж на це дозволяли його організаційні засоби.

В перші часи свого перебування в Києві Осадний Корпус взагалі не втручав у ніякі політичні справи, займаючись лише очищенням столиці від збройних ватаг деяких слабо здисциплінованих військових частин і обороняючи безпеку життя й майна громадян перед грабажми й самовільними виступами збройної солдатчини. В той час Січове Стрілецтво, як і під час повстання, ані не думало виступити навіть проти найлівішого курсу української політики разом із „диктатурою трудового народу” й радянським устроєм. Коли ж хитка політика Директорії й суспільно-переворотницька пропаганда довели до місцевих повстань подекуди в Україні, а на північному Лівобережжі появилися регулярні московсько-большевицькі війська, просуваючись щораз далі в глиб української землі, і, коли рівночасно уряд почав доручати Осадному Корпусові завдання щораз виразнішого політичного характеру, то Командування Осадного Корпусу вирішило, що раз уже іде фактична війна большевицької Московщини проти України, то першим і найголовнішим українським завданням є зорганізувати здисципліноване українське військо. А що очевидним було, що при безладді, підсичуваному переворотницькою пропагандою, міцної національної армії взагалі не можна створити, то не якісь суспільно-політичні пляни, а лише бажання скріпити українську збройну силу й оборонити всяку Україну перед чужинецькою окупацією спонукало Командування Осадного Корпусу рішуче повернутись проти всякої переворотницької пропаганди в столиці.

Тим часом українські суспільно-революційні кола, не кажучи вже про агентів московських большевиків, не хотіли визнати, що, коли суне на Україну чужинецька збройна сила, хоч би й під гаслами всесвітньої суспільної революції, то це вже не „громадянська війна”, і що потурати цьому — значить давати допомогу чужинецькій окупації. Ці ліві українські доктринери не лише не припинили свою пропаганду, а, навпаки, скріпили її, переконуючи масу, що ніби то до влади в Директорії вже прийшли „гетьманські генерали”, й оце своєю „військовою диктатурою” та „збройним насиллям над українським селянином і робітником” підготовляють ґрунт для нової Скоропадщини. Цей демагогічний і неправдивий

аргумент був дуже переконливий для мас, які боялися й тіні можливості повороту тількищо поваленої Гетьманщини і втрати тількищо здобутої землі. Не диво, що розбурхані маси ще більше захвилювалися. Большевицькі чи українські суспільно-революційні повстання зразу широкою повинню розлилися по всій Україні. Щораз частіше доводилося Директорії здавлювати їх збройною силою. Тут до загального безладдя приєднався ще один ганебний момент. Частини військ Директорії, що стояли оподалік від Києва і поза впливами тогочасного військово-організаційного центру Правобережжя, Осадного Корпусу й Дивізії Січових Стрільців, були в руках здебільша дуже мізерного з морального боду отаманства. Не боячись ніякої кари, бо посеред загальної завірюхи був важкий контроль і майже немислима швидка висилка з Києва військових експедицій, що карали б провінціональних отаманчиків за їхні злочини, вони, подавляючи місцеві большевицькі повстання, частогусто влаштовували ганебні бешкети. Це відштовхувало громадянство ще далі від Директорії, а переворотницькій пропаганді давало ще один аргумент, яким можна було здобути симпатії для руху проти Директорії. Через те навіть у Києві, де Командування Осадного Корпусу люто здавлювало всякі злочинні дії, переворотницька агітація проти Директорії з кожним днем ставала сміливіша і здобувала щораз більші симпатії. Тут витворилося коло: зміцнення переворотницької агітації змушувало Осадний Корпус до рішучіших репресій, а вони в свою чергу, не заспокоювали, а, навпаки, ще більше розбурхували переворотницьку пропаганду.

3.

До того Осадний Корпус далеко не був тим Січовим Стрілецьком, що колись бувало²⁷⁾. Давні старшини Січових Стрільців були перетомлені і своєю працею в Білій Церкві і повстанням. Вони далеко не були здібні витратити стільки енергії для праці в Осаднім Корпусі, скільки давніше від них вимагалось. Поповнення добрими й обов'язковими старшинами з-поза Стрілецтва було в Осадному Корпусі дуже незначне. А вже найгірше було те, що цілий найважливіший для військової адміністрації столиці Політичний Відділ при штабі Осадного Корпусу опинився в руках цілком випадкових

²⁷⁾ Осадний Корпус не був формацією Січових Стрільців, лиш у боевому відношенні того часу підлягав командирові цих останніх. Дивізія Січових Стрільців була тоді лиш одною з частин Осадного Корпусу. Тим то правильна назва цього Корпусу була: „Осадний Корпус“.

людей. Командир цього відділу, Юліян Чайківський, що прийшов до стрілецтва напередодні повстання, добирав собі помічників здебільша дуже підозрілої моральної вартости. Отже, цей відділ допускався зловживань владою, про що тільки згодом довідалося Командування Осадного Корпусу. Слідство у справі таких випадків, про які Командування Корпусу було повідомлене ще в Києві, завсіди виявляло брак вини Політичного Відділу та його командира, бо Чайківський та деякі його помічники вміли про це постаратися. Це, очевидно, не могло здобути симпатій громадянства ні для Осадного Корпусу, ні для Січових Стрільців, яких до деякої міри помилково ідентифіковано з Осадним Корпусом.

Не обходилося і без провокацій. За рахунок Осадного Корпусу й Січових Стрільців ішли злочини, dokonані різними збройними ватагами з різними незалежними від Корпусу „слідчими відділами“, що „працювали“ в Києві самостійно з доручення різних членів Директорії зокрема, без найменшої участі Осадного Корпусу. Звичайно, вина за практики Політичного Відділу Осадного Корпусу падає не на Юліяна Чайківського, а на Командування Осадного Корпусу, бо воно повинно було постаратися, щоб підлеглий йому відділ не робив нічого без його відома, а коли вже й був повідомлений про надужиття, то повинен був безоглядно карати за них. Тим часом Командування Осадного Корпусу, знаючи солідність давніх січово-стрілецьких старшин, було радше схильне вірити Політичному Відділові, ніж постороннім свідкам.

4.

Та все ж, хоч і з якими важкими хибами працював Осадний Корпус, забезпечуючи лад і спокій у Києві, йому вдалося здавити наскільки це взагалі було можливе в той час, свавілля й неслухняність та інші часто провокаційні злочини в самій столиці. А йшла загроза теж і від Дніпровських Дивізій, розташованих чи то в самій столиці, чи на її передмістях. Опанувати полки, що були під безпосереднім контролем січово-стрілецьких старшин, і деякі частини Чорноморців удалося розмірно швидко. Ентузіастично вітаючи десятки тисяч військ УНР, що 15 грудня 1918 року церемоніальним маршем входили на Софійський Майдан, київське громадянство було захоплене їхньою грізною і здисциплінованою поставою. Тільки не розуміло, що грізний вигляд війська Директорії є лише святочним видовищем, бо кожному козакові й отаманчикові навіть найслабше зорганізованих Дніпровських

Дивізій залежало на тому, щоб грізно й гордо, „по-військовому” виступити перед публікою. Уже вночі з 15 на 16 грудня в різних місцях столиці відбулися самочинні обшуки, грабежі колишніх російських офіцерів, виконані тими самими козаками різних дивізій, що вдень так здисципліновано виглядали. Це й не дивувало ознайомлених з вартістю повстанських військ, бо вони знали, що в ряди тих військ попало чимало маловартного свавільного елементу. Його держали в ладі під Києвом лише невсипущим контролем і — браком нагоди наживатися на квартирах у вбогих підкиївських селян. Часу й наполегливої праці старшинства треба було, щоб поволі перетворити збройні маси Директорії у справжнє військо. Тим часом події, що розвивалися в Україні, не дали на те спокійного часу, а совісного старшинства було замало. У тих нечисленних частинах, де воно було, зразу почалося військове навчання й культурно-освітня праця. В інших, як ось у Дніпровських, а то й Чорноморській Дивізії почалася безжурна гулянка декого з-поміж старшинства й отаманства. Козаки цих дивізій опинилися цілком без діла, а незайняте ніякою працею військо швидко дає ґрунт злочинності й розкладові. Бездіяльність та багато цілком вільного часу дали найкращу нагоду для політичної переворотницької агітації в деяких частинах. Вже 30 грудня 1918 року Інформаційний Відділ Головної Команди Військ УНР повідомляв, що в Дніпровських Дивізіях ідуть між козаками балачки такого змісту: „Хочемо навести в Києві порядок. Як би воно не було, а все таки большевики прийдуть із Росії до нас і тоді ми зможемо з ними з'єднатися”. Поруч з большевицькою переворотницькою пропагандою пішла теж у тих частинах провокаторська агітація, ведена чорносотенцями. Ось так із різних боків впливали вороги, щоб у злочинності й безладді втопити зав'язок організації регулярної української армії.

Щоб зберегти лад у столиці і в околиці, Командування Осадного Корпусу розташувало Дніпровські Дивізії на передмістях, а Чорноморську Дивізію, згідно з наказом Верховного Командування, відправило на фронт на Лівобережжя, вважаючи, що вона поправиться в боях із московсько-большевицькими військами. А большевики почали там уже в другій половині грудня натискати на Україну, хоч большевицький уряд офіційно не проголосив Україні війни. Не маючи досить старшин, щоб ними замінити командний склад Дніпровців та інших частин на Київщині, що належали до Осадного Корпусу, його командування вирішило перекинути ці частини туди, де правдоподібно вони

отримають новий старшинський кадр — на Лівобережжя в поповнення Запорізького Корпусу і в Галичину під Львів. Тим часом частини, як ось, напр., Хвастівські Курені, які кинено на Лівобережжя, не лише не далися опанувати Запоріжцями, а навпаки, принесли з собою розклад ще й до них. Кількатисячні ж частини, вислані під Львів, не знайшли в українській Галицькій Армії твердої руки, яка б їх зреорганізувала й підмуштрувала. Ці частини кинуті на фронт у тому складі, в якому вони приїхали. Вони розбіглися, граблячи, і треба було їх обеззброїти. А Дніпровські Дивізії, що 2-го січня дістали наказ вирушити під Львів, під впливом лівих українських кіл, які хотіли мати збройну силу для виступу проти Директорії під Києвом, наказу не виконали і з усією зброєю потягли на Трипільщину, щоб швидко потім своїм повстанням проти Директорії помагати московським большевикам здобути столицю.

5.

Бачачи малу боездатність деяких частин військ Директорії, зібраних під час протигетьманського повстання, Командування Осадного Корпусу вирішило використати всі сили давнього білоцерківського стрілецтва не на впорядкування Дніпровських Дивізій чи Хвастівських Куренів, а на формування цілком нових військ, що їх вишколювали й виховували стрілецькі старшини довший час. Так мало постати нове Січове Стрілецтво, яке не повинно було поступатись своєю вартістю перед давнім, з часів Центральної Ради чи Білої Церкви.

До складу Дивізії Січових Стрільців, якою тепер командував Роман Сушко, приділено, крім 1-го і 2-го пішого полку, кінноти, скорострільів та батарей Січових Стрільців, ще останки 1-го, 2-го і 3-го Сердюцьких піших полків, що залишились у Києві з часів Гетьманщини. Сформовано з них 3-ій полк Січових Стрільців, який поповнено стрілецькими старшинами та почато з ним січово - стрілецький військовий вишкіл. Останки 4-го Сердюцького полку перейменовано на 4-ий полк Січових Стрільців та поповнено його скорострільною сотнею Січових Стрільців і одним куренем давніх протигетьманських повстанців. З уваги на те, що в цьому полку був давній доволі гарний старшинський склад, який і під час повстання здебільшого виступив проти гетьмана, залишено його без змін. У перших днях січня 1919 року до Дивізії Січових Стрільців прибуло коло 2.000 новобранців з Галичини. Ними почасти

поповнили наявні вже полки, а з 10 міцних, кожна поперх 150 мужви, сотень, сформовано Вишкіл Січових Стрільців під командуванням Миколи Бісика. Тут під проводом Володимира Чорнія почалося пильне військове навчання. Командування Дивізії Січових Стрільців звернуло головну увагу на 1-ий і 3-ій полки та вишкіл, маючи на меті з цих трьох частин створити нове Січове Стрілецтво. 2-ий полк, сформований виключно з білоцерківських поповнень, мав слабо вироблене старшинство, тож був слабим місцем Дивізії Січових Стрільців. Був це національно малосвідомий полк, вояки називали себе: „Втарой Сечевічкій Полк”. Отже, на нього махнуло рукою Командування Стрілецької Дивізії, задумуючи розформувати його, як тільки інші стрілецькі полки стануть на відповідній висоті. А праця в цих полках була важка, бо кожний з них повнив дуже велику варту службу в Києві. Разом у Дивізії Січових Стрільців було піхоти до 7.000 багнетів самого лише боевого складу. Якщо Дивізія мала б змогу бодай один місяць довше спокійно формуватися, то війна з большевицькою Московщиною імовірно була б розвинулася пізніше багато корисніше для України, ніж це сталося.

У блискучу, надзвичайно гарно здисципліновану військову частину сформувалася стрілецька кіннота Франца Бориса в силі коло 200 шабель. Так само гарно пішло формування стрілецьких скорострільних сотень. Стрілецький Скорострільний Кіш під командуванням Василя Соловчука підготував за один місяць, тобто до кінця січня 1919 року 8 нових, до подробиць зорганізованих і здисциплінованих сотень. При Коші формувалися теж відділи панцерних автомобілів і поїздів. Вони, озброєні січово-стрілецькими скорострілами, навіть у часи найбільшого розкладу зберегли повну боездатність. Цим поїздам доводилося раз-у-раз вирушати з Києва на фронт.

А вже найкращих успіхів домоглася праця Гарматного Коша під командуванням Романа Дашкевича. До кінця січня 1919 року Дашкевич до подробиць сформував чотири нові легкі батареї під командуванням Руссета, Вакуловського, Чумакова й Голубаєва та дві важкі батареї Ничая й Бутрима. Таким чином стрілецька артилерія мала до кінця січня 1919 року 10 легких і 3 важкі батареї. З них до половини січня 1919 року 5 батарея під командуванням Володимира Зарицького (молодшого — Ред.) брала участь у сутичках з „добровольцями”, німцями й большевицькими повстанцями на півдні України: під Одесою, Миколаєвом і Новоолександрією. З Михайлом Курахом брала участь у боях із большевицькими

повстанськими ватагами під Левковом і Житомиром, а розбивши їх, мусіла ув'язатися в лютий бій із ватагами отамана Палієнка, щоб припинити їхній жидівський погром. Одна батарея, розділена поодинокими гарматами по панцерних поїздах, билася на фронті проти большевиків на Лівобережжі. Завдяки численному, гарному й совісному, освіченому й здебільша національно свідомому старшинству, що зібралося в стрілецькій артилерії та скорострільних сотнях, у тих частинах не виявився розклад, хоч вони поповнювалися майже виключно повстанцями-селянами, подібно, як і піхота. У цих стрілецьких частинах, де, зрештою, і рядовики були куди більше освічені, ніж у піхоті, ніяка московська чи українсько-большевицька пропаганда не знаходила ґрунту.

6.

Але не вдалося закінчити організації цієї наскрізь регулярної Дивізії Січових Стрільців, на яку раховано, що вона стане центром організації всієї правильної Армії УНР, і міцно забезпечити столицю. Уже в другій половині грудня 1918 року німецькі війська, що досі боронили північне пограниччя України на Лівобережжі, рушили в Німеччину. Українським частинам, що боронили Лівобережжя, було не під силу зупинити напір московських большевицьких військ до часу, поки виручати їх прийде Дивізія Січових Стрільців. А вирушили московські большевицькі війська на підбій України, хоч Московщина війни формально не оголосила.

Після того, як радянська пропаганда й безладдя в Україні підготували ґрунт для московського наступу, ще в останніх днях грудня 1918 року рушили московські большевики в Україну. Обороняли Лівобережжя в той час на Харківщині Запорізький Корпус під командуванням Петра Болбочана, а на північно-східній Чернігівщині проти Новгород-Сіверського і в районі Ворожби — Дивізія Сірожупанців. На підмогу Сірожупанцям уже в останніх днях грудня кинули з Києва частини Чорноморської Дивізії. І Сірожупанці і Чорноморці спершу добре виконували свої завдання, а Запоріжці творили чудеса хоробрости й самопосягати. Тим часом похід московських большевиків прихильно зустрічало саме українське збольшевизоване селянство. Скрізь позаду українських військ почали появлятися повстанські ватаги, приневолюючи українські частини відступати в глиб України. На Катеринославщині виринули величезні ватаги Махна, через що Запорізький Корпус мусів вислати ще й проти них міцний загін. Непевність і хуртовина в запіллі українських військ, що боронили Лівобережжя, та інтенсивна пропаганда „згоди” з большевиками, ведена українськими лівими ко-

лами, швидко розклала в першу чергу Чорноморську Дивізію, де прокидалась щораз більша дезерція. Чорноморці почали тратити бойову відпорність. Так само щораз менше боєздатними ставали перетомлені Запоріжці, яким доводилось боронити занадто широкий фронт. Так заломився східній і північний фронт України проти Московщини. Швидко впав Харків і Запоріжці опинилися в районі Полтави, а Чорноморці й Сірожупанці — в околиці Ворожби.

Розпачливого домагання отамана Петра Болбочана, щоб із Києва прислали йому кілька міцних полків, не можна було задовольнити, бо таких полків не було, а Дивізія Січових Стрільців, яка щойно починала формуватись у великій своїй частині з новобранців, до боїв іще не була готова. Отже вислали одну за другою частини Осадного Корпусу, зібрані ще під час протигетьманського повстання, вислали навіть два полки аж з-під Одеси, але вони здебільша або не доїздили до фронту, розбігаючись по дорозі, або попавши до Запорожців, не були опановані, несучи з собою тільки розклад. Командир Запоріжців Петро Болбочан обурювався, роблячи закиди Січовим Стрільцям, що вони нічого не діють для організації армії, але ці закиди були безпідставні. Коли Запоріжці, що мали ще з часів Гетьманщини старшинський кадр на цілій корпус, не могли зорганізувати міцної й численної української армії на Лівобережжі, то що вже говорити про Січових Стрільців, які, виходячи з Білої Церкви, мали всього 40 старшин і поповнювались цілком випадковим старшинством, якого вартости ще не було часу пізнати.

Тим часом Директорія обмінювалася нотами з большевицькою Московщиною, домагаючись відповіді, що має означати похід регулярних московських большевицьких військ на Україну без оголошення війни. Московські большевики відповіли, що ніякі їхні частини на Україну не йдуть. Коли ж понад усякий сумнів виявилося, що це неправда, Директорія оголосила большевицькій Московщині 16-го січня 1919 року війну. Але й без того війна з Московщиною йшла вже повним розмахом. Якраз у ті дні перетомлені украй Запоріжці без уваги на свій геройський опір, приготувлялися здати Полтаву й відступити на Кременчук.

7.

На виручку Запоріжцям Дивізія Січових Стрільців почала наспіх організувати Ударну Групу Січових Стрільців під командуванням Романа Сушка з начальником штабу старшиною Генерального

Штабу Сулковським. До складу Групи ввійшли: 2-ий курінь 1-го полку Січових Стрільців з Захарчуком, — разом усієї піхоти 1,800 багнетів, кінний Лубенський дивізіон — 200 шабель, 2-га батарея Січових Стрільців Михайла Кураха, 1-ша гавбична батарея Ничая, технічний курінь з ремонтним поїздом для направи залізниць і мостів та панцерні поїзди „Стрелець” і „Дорошенко”.

Вибираючись на бої на Лівобережжя, Січові Стрільці влаштували в Києві величавий похорон Федя Черника, Миколи Загаєвича і стрільців, перевезених з-під Мотовилівки в столицю. Їх поховали в давнім Царському Саду на горі над Дніпром, щоб наче показати молодій Дивізії Січових Стрільців, що Січовому Стрільцтву жити і вмирати для Києва. На могилі поставили могутній дубовий хрест, задумуючи вшанувати пам'ять похованих у ній пам'ятником, збудованим колись пізніше.

Після похоронів Федя Черника Ударна Група Січових Стрільців вирушила на Лівобережжя. Авангард цієї групи, 2-ий курінь 1-го пішого полку Січових Стрільців, прибув під Полтаву 17-го січня 1919 року — запізно, бо перетомлені Запоріжці якраз здали місто, поспішно відступаючи на Кременчук перед большевиками, що наступали з Харкова. Авангард Січових Стрільців здобув сильним ударом частину Полтави, але, загрожений глибоким ворожим обходом, уже 19 січня мусів її покинути. Тут наспіли головні сили Ударної Групи, й почали закріплюватися на р. Псьол. Тим часом зв'язок із Запоріжцями, що відступили аж у Кременчук, загубився. Рівночасно без належного опору піддалися ворогові на півночі Ворожба, Конотоп і Бахмач, а швидко потім большевики здобули Чернігів, Крути і Ромен. Чорноморська й Сіра Дивізії, перетомлені боротьбою з большевиками на фронті і в запіллі, тратили свою боєздатність. Не помагало відбиття Ударною Групою Гадяча й Ромна від большевиків та акція переконування селян, що зле роблять, коли підносять повстання. Викликаних лівими українськими колами повстань, розкладу й відступу частин, що досі боронили північних кордонів України, це не спинило. З усієї Сірої Дивізії залишилося лише кількасот багнетів, а в Чорноморців найсильніший полк, під проводом найкращого їхнього старшини Царенка, мав 90 вояків. На оборону столиці від сторони Чернігівщини Ударна Група мусіла вислати кінний дивізіон, а сама загрожена, що їй відітнуть шлях на Київ, відступила в Гребінку, раз-у-раз здержуючи своїми випадками наступаючого з Полтави ворога.

8.

Під Гребінкою Ударна Група Січових Стрільців добула останню велику перемогу, на жаль, у братовбивчому бою, після якого прийшла довга черга поразок.

З двох боків доводилося боронити Гребінку від московсько-большевицьких наступів: від півночі з-під Ромна і від сходу з-під Лубень, куди кинено майже всі сили Ударної Групи. Але не цей ворог був страшний. Якраз у ті дні командир полку в Корсуні, отаман Хименко, під намовою українських лівих кіл перекинувся з своїм полком на бік большевиків, захопив з собою залогу Черкас і бригаду в Золотоноші і в силі яких 2.500 піхотинців та кінноти у 300 шабель при легких і гавбичних батареях та панцерних поїздах вирушив із Золотоноші проти Ударної Групи з півдня. Рівночасно залога Переяслава, що приєдналася до повстання Хименка, відрізала Ударній Групі шлях на Київ, зайнявши ст. Переяславськ і ст. Яготин. Таким робом Ударна Група опинилась у важкій становищі, з усіх боків оточена ворожим кільцем. Щоб розбити відділи Хименка, вона мала у Гребінці лише чотири сотні 2-го куреня 1-го пішого полку Січових Стрільців, разом яких 400 багнетів, два панцерні поїзди, одну гавбичну й одну легку батарею та ремонтний поїзд. Ці сили мали вирушити під проводом Андрія Домарадського перед досвітком 27 січня проти Золотоноші. Як авангард, ще вночі поїхала ремонтним поїздом 5-та сотня Січових Стрільців давнього стрілецького старшини Івана Кичуна під охороною одного панцерного поїзду, щоб біля села Петрівки направити зіпсований залізничний міст. Уранці Січові Стрільці пішим порядком вирушили з ст. Гребінки через Городище до тієї самої Петрівки, за яких 4 верстви від Гребінки, щоб далі йти в напрямку Золотоноші назустріч от. Хименкові. Вирушила туди і 8-ма сотня Січових Стрільців давнього стрілецького старшини Федя Микуляка при двох гарматах. Головні сили у складі 6-ої сотні Січових Стрільців давнього стрілецького старшини Гриневича і 7-ої Ільчука повинні були вирушити швидко потім поїздом аж до ст. Драбово, за 25 верств від ст. Гребінка, відкіль повинні були почати наступальні дії проти Золотоноші.

Тим часом 5-та сотня саме перед досвітком несподівано натрапила в Петрівці на передові сили от. Хименка, які вже йшли, щоб одним швидким ударом несподівано захопити ст. Гребінку. Тут зав'язався завзятий зустрічний бій, в якому 5-та сотня здобула

село Петрівку і, переслідуючи ворога, зустрінула на півдні від села головні його сили.

Рівночасно панцерний поїзд „Чорноморець” у двобою з повстанським панцерником розбив його своїм гарматним вогнем. Але в нерівному бою, маючи проти себе поверх 2.000 ворожих багнетів, та ще до того загрожена на своїм правім крилі повстанською кіннотою в силі 300 шабель, сотня Січових Стрільців серед завзятого бою мусіла відступати крок за кроком здовж залізниці на Гребінку. В той сам час головні сили ворога йшли шляхом від с. Петрівки на Городище, щоб чимдуж потрапити на ст. Гребінка. На самій греблі городиського ставу, що півколом обгинав Городище з півдня від сторони Петрівки, вони зустріли 8-му сотню Січових Стрільців. Тут зав'язався другий бій. Обидві стрілецькі сотні залягли на горбах на південь і південний схід від Городища, маючи перед собою замерзлий став і, підтримувані вогнем стрілецької гавбичної батареї Нечая, боронились на смерть і життя.

Але ворог наступав надзвичайно хоробро цілими масами, дарма що мав дуже великі втрати. Рівночасно ворожа кіннота зайняла залізничний шлях Київ-Полтава, зриваючи по обох боках ст. Гребінки всі телефонічні сполуки штабу Ударної Групи. Після того одні відділи повстанської кінноти обійшли Гребінку й натискали на неї з півночі, а другі насадили на праве крило 5-ої сотні. Але там стрілецька чота під проводом давнього Січового Стрільця Ценко так зручно маневрувала, що загнала нарешті один більший відділ ворожої кінноти на лід на городиськім ставі й перестріляла його так, що з нього мало хто урятувався.

Тим часом не сила було встоятися двом стрілецьким сотням проти 2.000 піхоти, тим більше, що стрілецька гавбична батарея замовкла і передчасний вибух розірвав одну гармату, вбиваючи команданта батареї Нечая та 6 гармашів і ранивши кільканадцять інших. Ворог завзято вдаряв на ліве крило 8-ої сотні і, хоч мав великі втрати, вибив її з позиції та здобув дві стрілецькі гармати, що там стояли. Тут уся 8-ма сотня, а за нею й 5-та заломилась і відступила аж під ст. Гребінка. У безпосередньому сусідстві станції, з усіх боків оточеної кілька разів численнішим ворогом, розгорівся розпучливий бій. В ньому взяли вже участь і рештки 1-го Чорноморського полку, що в силі яких 90 багнетів під особистим проводом свого командира Царенка обороняли станцію перед ворожими відділами, що вже появилися з півночі. На цьому північному відтинку командир 2-ої батареї Січових Стрільців, Михайло Курах, ішов з своїми гармашами в багнетну атаку, щоб відпер-

ти ворога на таку віддаль, щоб можна було обстрілювати його з 2-ої батареї в закритій позиції на самій станції.

Тоді кинено останні сили, 6-ту й 7-му сотні Січових Стрільців проти головних сил ворога, що насадили збоку Городища. За рушниці вхопило все, що жило в самому штабі. Але повстанці билися надзвичайно вперто й хоробро, хоч їхні втрати були величезні. Їхні розстрільні підходили вже ледве на 60-100 кроків до розстрільної Січових Стрільців. У цьому критичному моменті, коли ворог своєю величезною перевагою ось-ось мав узяти станцію приступом на багнети, стрілецький панцерний поїзд „Стрелець” виїхав на праве крило розстрільної Січових Стрільців і відкрив сильний криловий вогонь по ворожих розстрільних. Тут курінь Січових Стрільців, не маючи вже ніякого іншого виходу, як тільки своїми багнетами попередити ворожий удар, зірвався до наступу на багнети і примусив ворога податися назад. Як на те, рівночасно вдалося Царенкові та його Чорноморцям розбити відділи ворожої кінноти, що насадила на Гребінку від півночі, і вони втекли назад здовж залізниці в напрямі до Золотоноші. Свою власну розбиту кінноту повстанська піхота, що зайняла була Городище, прийняла за атаку стрільців. Її охопила паніка, й вона почала відступати. Січові Стрільці кинулися в погоню за відступаючим ворогом і багнетами вибили його з Городища, відбиваючи там обидві втрачені стрілецькі гармати, та скинули безладні ворожі купи на льодом покритий городиський став. Тут до решти знищили їх стрілецькі скоростріли. Весь бій скінчився о год. 11.30 хв.

Ворог залишив на самому побоєвищі поверх 250 убитих. Поверх 400 важко ранених повстанців знайдено у поблизьких селах. Поверх 500 вояків Січові Стрільці взяли в полон. Піхота Січових Стрільців втратила разом 21 убитого і кількадесят ранених. Причиною повного розгрому ворога було те, що, хоч він надзвичайно хоробро наступав, то за браком розумного проводу раз-у-раз ішов на чоліві атаки на дуже некорисному терені, бо на кілька верств довгому і на верству широкому ставі, не використовуючи можливості куди меншими втратами розгромити Січових Стрільців, особливо дві перші їх сотні, криловими ударами. Це й дозволило 5-ій сотні Івана Кичуна видержати левину частину цього бою, тим більше що вона досконало знала терен, бо якраз на день перед боєм проміряла його уздовж і впоперек під час бойової муштри.

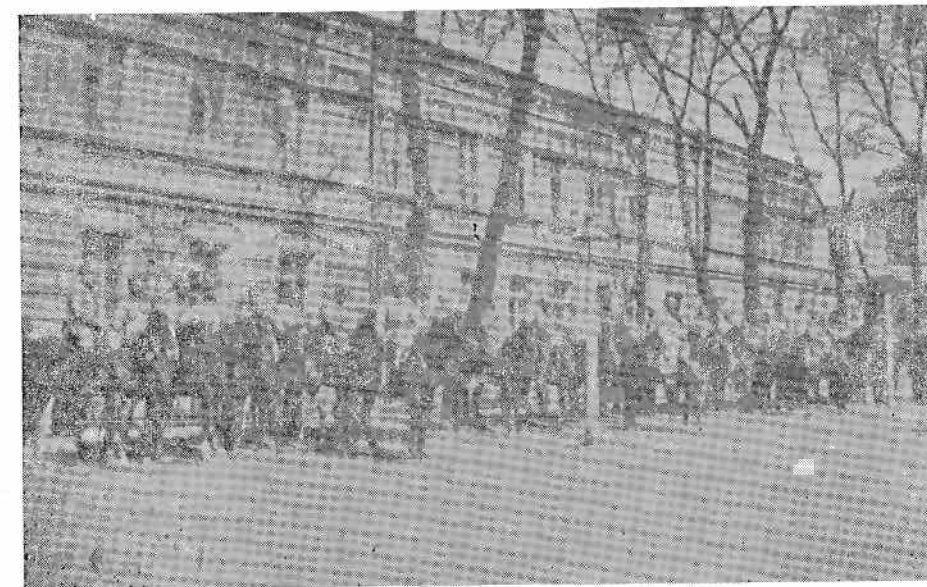
Розмірно малі втрати Січових Стрільців виявили величезну перевагу добре вишколеного, високо здисциплінованого та ідейного війська, здібного до маневрів під час бою під проводом хо-

Кіннотник СС.

Сотн. Ф. Борис,
кмдт і організатор кінноти СС.

Збірка кінноти СС.

Сотн. І. Юрїїв

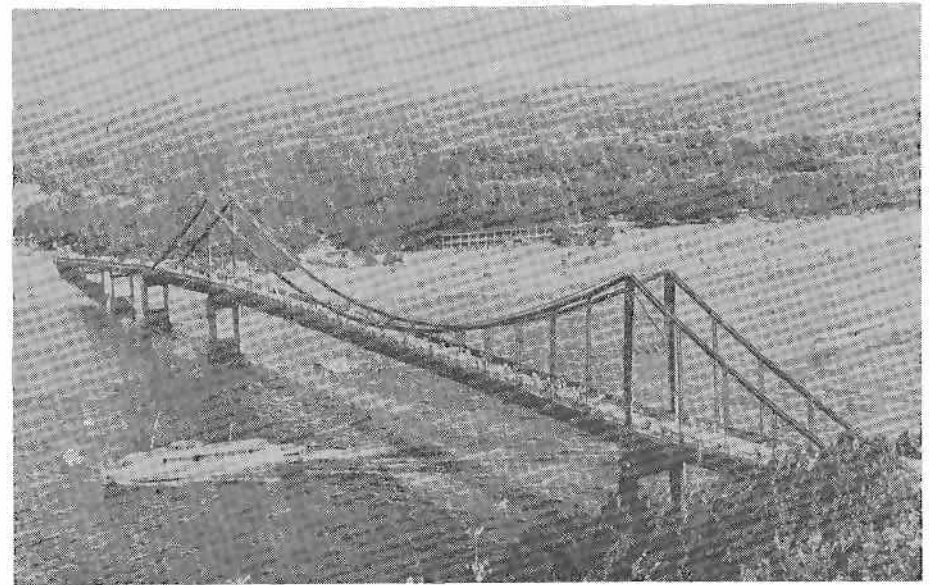
Сотн. І. Даньків,
начальник постачання СС

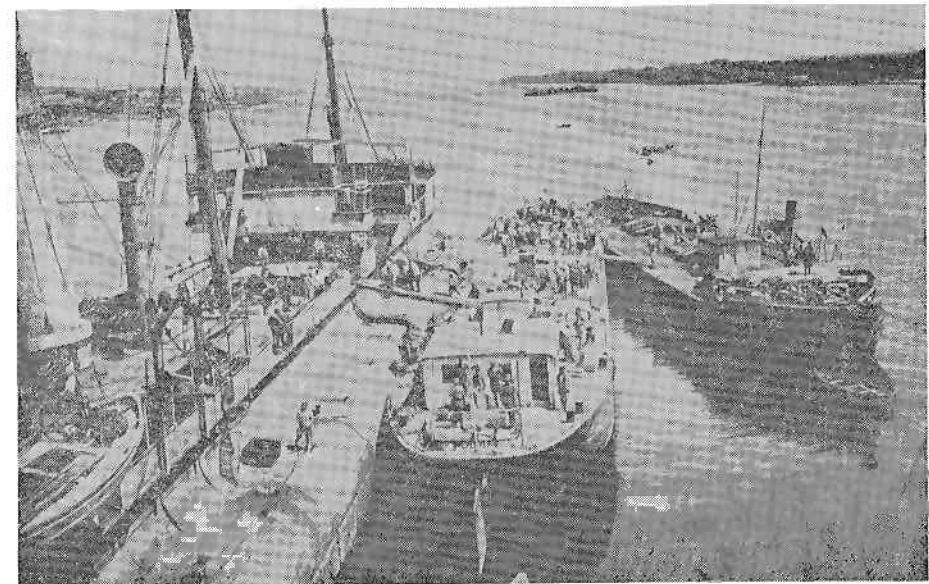
Польовий духовник о. Бобик

Хор. О. Бабій

Дніпро.

Німецький корабель вантажить українське збіжжя в Херсоні. Літо 1918 року.

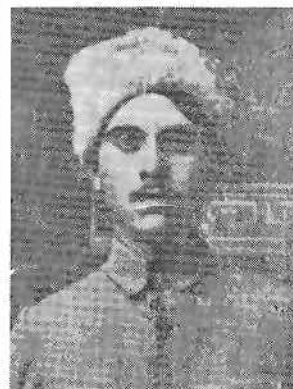

Хор. В. Данилюк

Стр. П. Бойчук

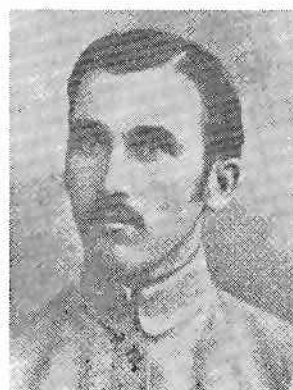
Стр. А. Щепанський

Бунч. Крушельницький

Бунч. М. Фільц

Ст. стр. Клубок

Стр. Д. Цюпка

Стр. Гурєга

Бунч. І. Солодчук

лоднокровних і відважних старшин над очайдушно хороброю, але не споєною в твердій дисципліні й не керованою в бою безголовою масою.

Щойно після бою під Гребінкою виявилася вся його трагедія. З півночі натискали чужинецькі ворожі війська на Україну, а поле густо вкрилося трупом синів української землі, що повстали на допомогу чужинецькій силі проти своєї таки власної державности. Скільки очайдушно, впертої української хоробрости намарно в тому бою витрачено з обох боків!

Глибокий трагізм отого бою ілюстрував так, як не міг краще, ось який випадок. Один стрілець Куреня Січових Стрільців знайшов поміж полоненими повстанцями свого рідного брата. „Чого ж ти йшов на нас?” — питає. — „Нам казали, що в Гребінці мадяри й австрійці, й ми хотіли їх вирізати, бо чого у нас шукати австрійцям?” — відповів брат. Тут стрілець заривав і вдарив свого брата в лице.

Через три роки зустрілися в румунській тюрмі учасник бою під Гребінкою Іван Кичун і Ангел, один із організаторів повстання проти Директорії на Лівобережжі та учасник боїв під Гребінкою. Розговорилися і пригадали минулі часи. „Ех! Дурні, дурні ж ми були тоді, — сказав тоді Ангел, — не розуміли вас!” Але то було через три роки...

9.

Такі трагедії бували в той час скрізь по всій Україні. І так, саме в той день, коли проголошено „вічну” злуку західних українських земель з Українською Народньою Республікою, 22 січня 1919 року, з Києва вирушив кол. стрілецький старшина Осип Думін з двома сотнями 1-го пішого полку Січових Стрільців та пішим двосотенним куренем Осадного Корпусу отамана Голуба, разом около 850 багнетів при 8 скорострілах, двох легких батеріях 8 гармат та дивізіоні кінноти Січових Стрільців і Лубенців, разом 190 шабель, щоб обеззброїти район Трипілля на Київщині, де отаман Зелений готував з своїми Дніпровцями повстання проти Директорії. Виступ проти УНР заварив був начальник штабу от. Зеленого Трав'янка, переконаний большевик, пізніший визначний большевицький комісар, під якого впливом перебував тоді от. Зелений. Другим спричинником повстання був український комуніст Драгомирецький. Серед Дніпровців крутилося „для зв'язку” кілька большевицьких агентів — москалів і київських жидів. Існувала там таємна платна большевицька „комячейка” з 15-20 місцевих комуністів, і вона пізніше, коли от. Зелений виступив проти большевиків,

доносила їм про всі його рухи. Один із членів цієї „комячейки”, Шевченко, що пізніше звав себе Советським, ставши большевицьким комісаром, був пострахом для цілої Трипільщини.

Проходячи селами, експедиція Осипа Думіна скрізь чула ті провокаційні чутки, якими в той час вороги підіймали українське селянство на допомогу чужинецькій силі та намовляли валити українську державність, мовляв, „Петлюра й Січовики” замирилися з Скоропадським, а Винниченко, що боронить „селянське право”, арештований. 23 січня до Думіна прибула від от. Зеленого делегація для переговорів: от. Зелений не хотів проливу крові в бою з Січовими Стрільцями, яких високо поважав. Під час переговорів ще раз виявилось, якими демагогічними брехнями українські й чужинецькі суспільні революціонери розбурхують українське село, називаючи потім завірюху, викликану такими фальшивими вістками, „непофальшованою волею українського селянства”. На питання Думіна, проти кого Трипільщина повстає, один із делегатів (отже, один із второпніших селян) сказав, як це дослівно записано: „Директорія й Січовики хочуть завести старий режим і вже злигалися з гетьманом”. Переговори ні до чого не довели, але на домагання трипільської делегації Думін, який теж не хотів проливу крові, післав січово-стрілецьких відпоручників, хорунжого Беїка і двох Січових Стрільців із гарматних рядовиків, наддніпрянців із Київщини, до Зеленого для дальших переговорів.

24 січня о год. 2:30 експедиція підійшла під Обухів, де зразу зав'язався бій, який скінчився здобуттям стрільцями Обухова. Отаман Зелений разом із стрілецькою делегацією та своїми ватагами відступив до Трипілья. Тут 25 січня скликав великий мітинг, щоб вирішити, як бути: здати зброю чи битися. На мітингу ще раз виявилася чужинецька рука, що в той час керувала „непофальшованою волею українського народу”, бо промовляли на мітингу в ім'я трипільців два москалі-большевики по-московськи. Вони казали, що на Трипільщину йдуть „чужинці” галичани-січовики і гетьманські офіцери, що вони вороги робітників і селян, та що вони домагаються голови улюбленого селянського отамана Зеленого. Ці промови довели юрбу до такої скажености, що отаманові Зеленому ледве вдалося спасти життя делегації Січових Стрільців. Тоді виступив із промовою січово-стрілецький старшина Беїк. Розказавши про те, хто такі Січові Стрільці й чого хочуть та що таке українська самостійна державність, довів розлючену ще недавно юрбу до того, що селяни з околиць Обухова і Трипілья рішили скласти

зброю. Така глибока була та „непофальшована воля” народу, що зривався проти Директорії.

26 січня експедиція Думіна увійшла в Трипілья, де взяла 600 рушниць, складених селянами. Але беззброєння Трипільщини експедиція не могла довести до кінця, бо того самого таки дня дістала наказ, щоб спішно вернутися на оборону Києва, zagrożеного зі сходу регулярними московсько - большевицькими військами. Січові Стрільці втратили в бою під Обуховом 3 убитих і кілька раних. Трьох стрілецьких вершників, яких було післано для зв'язку, трипільці схопили й розстріляли.

Через півтора чи два роки командири бою під Обуховом, січово-стрілецький старшина Осип Думін і отаман Зелений зійшлися разом у лісах Київщини у спільній повстанській боротьбі проти большевиків. Казав тоді от. Зелений, хрустально чесна людина, боготворений довколишнім селянством провідник, до своїх Дніпровців: „Бачите, діти, самі, що з большевиками нам не по дорозі. Там усе латиші та китайці, жиди та москвини!” Але це було через півтора року...

Поки Осип Думін беззброював Трипільщину, північного фронту на Чернігівщині начебто не стало. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими московськими большевицькими військами й ворожістю українського селянства, навіть ті рештки частин УНР, що не розбіглися під впливом агітації по домах, втратили всяку надію, що похід большевиків взагалі можна спинити. Тому, не приймаючи ніяких поважніших боїв, вони почали відступати на Київ. Швидко їхній настрій безнадійности докотився з фронту в столицю. Втікачі з місцевостей, уже зайнятих большевиками, розказували жахливі речі про жорстокість, із якою большевики нищили українську інтелігенцію на місцях і всякі прояви українського національного життя. Ці оповідання не лише не викликали серед українського громадянства й війська столиці бажання оборони, а, навпаки, ширили безнадійну резигнацію.

Серед таких загальних настроїв довелось кинути в бій Дивізію Січових Стрільців. На ній лежав обов'язок берегти саму столицю перед большевицьким переворотом, і тому вона не могла бути вжита в цілості на фронті, а висилалася туди частинами.

Однак сяк-так налагодити ситуацію можна було лише тим способом, щоб ужити нараз більших мас свіжого війська, які дозволили б витягнути з фронту небоездатні рештки частин, що досі там билися, щоб упорядкувати їх і дати їм змогу відпочити й пе-

ремогти апатію в спокійнішій обстанові. Вливання поодиноких нових частин у здеморалізований фронт не лише ні трохи не скріплювало духа на фронті, а навпаки, заражувало духом безнадійності теж і свіжі частини. Щоб могли латати фронт, треба було майже цілком розв'язати Вишкіл новобранців і, не підготовивши їх як слід із бойового погляду, влити в існуючі полки Січових Стрільців. А що 3-й піший полк Січових Стрільців повністю мусів бути використаний для безпеки самої столиці, а 2-ий полк, складений виключно з давніх протигетьманських селянських відділів, поповнених новобранцями Вишколу, був докраю розагітований і готовий до переходу на сторону большевиків, то вся Дивізія Січових Стрільців могла для рятування фронту дати лише один полк — 1-ий полк Січових Стрільців.

Його й кинули 27 січня під Семиполки, щоб боронив безпосередніх підступів до столиці з півночі, поки з-під Гребінки вернеться до Києва Ударна Група. Командирові цього полку, Іванові Рогульському, підпорядковано всі розбиті частини давнього Північного Фронту, й так створено окремішню групу. Тим часом настрій апатії, що був на фронті, зразу захопив 1-ий піший полк Січових Стрільців, так само, як присланий з-під Гребінки від Ударної Групи кінний Лубенський полк і 4-ий піший полк Січових Стрільців. Вся група Рогульського, прийнявши лиш один поважніший бій під с. Богданівкою, почала відступати часто-густо перед появою незначних ворожих сил. Не ворог, а власна уява й настрої безнадійності гнали тепер війська УНР назад. Зневірене в те, що є ще за що битися, військо погодилося з думкою, що большевики все одно мусять прийти. Військо кидало рушниці й розходилося по домах або капітулювало, цілими частинами переходячи до переможців. Не допомогло те, що в ряди 1-го пішого полку Січових Стрільців вливали один курінь із Києва за другим. Їх одного за другим несподіваними наскоками нищила високоездатна большевицька, так звана Тарашанська Дивізія, складена з тих українських повстанців Київщини, що в серпні 1918 року відступили були перед німцями в Московщину, а тепер наступали в рядах московсько-большевицьких військ.

І так, заледве Ударна Група переїхала ст. Гребінку, як група Рогульського опинилася 2 лютого вже в безпосереднім сусідстві столиці, в Слобідках. Тут загальний настрій паралізуючої апатії захопив і Ударну Групу. Ідучи через Київ, вона втратила наслідком дезерції половину свого складу, який ще тільки кілька днів

тому так добре бився під Гребінкою. З потопуючого корабля рятувався кожний, як хто міг. До того протягом всіх тих днів ішла гарячкова евакуація військового майна й державних установ на захід, збільшуючи загальну паніку.

Бачачи, що оборона столиці доведе до того, що Дивізії Січових Стрільців не стане, й бажаючи урятувати рештки, упорядкувавши їх у спокійнішій обстанові здалеку від ворога, Командування Осадного Корпусу, яке керувало тепер обороною столиці, вирішило здати Київ. Наказало Ударній Групі з усіма рештками окремих частин, що приєдналися були до неї під Гребінкою, відступити поза Київ аж на річку Ірпень у район станції Буча для оборони залізниці Київ-Коростень. Так само вночі з 3 на 4 лютого наказано групі Рогульського відступити в район Горенич для оборони шляху з Києва в Житомир. Для оборони відступу залишено в столиці 2-ий і 3-й піші полки Січових Стрільців і січово-стрілецьку кінноту та кілька окремих куренів і частин, що або поверталися з Лівобережжя, або стояли перед тим у Києві. З тих частин лише 3-й піший полк і Курінь Синьожупанців та Стрільська кіннота трималися добре, не допускаючи в місті до вибуху бандитизму. Всі інші частини опанував якийсь сліпий жах, тим більше що вночі з 3-го на 4-те лютого на передмістях столиці вбито декілька стеж і поодиноких зв'язкових Січових Стрільців. Весь 2-ий піший полк Січових Стрільців під впливом намов українських лівих соціалістів - революціонерів, що прихилили на свій бік майже все його старшинство, покинув усупереч наказові вранці 4 лютого доручений його обороні район Печерська, де зразу почали збиратися озброєні ватаги місцевих большевиків, і прискішеними маршами пішов на Хвастів. Ось так уночі з 4-го на 5-те лютого довелося без бою здати столицю. Останній залозі Києва наказали відступати на лінію Крюківщина - Гатне для оборони залізничного шляху з Києва у Хвастів.

10.

На новій оборонній лінії відступаючі частини Армії УНР почали потрохи прокидатися зі свого отупіння. З Крюківщини й Гатного вони зробили кілька наскоків на передмістя столиці, зайнятої большевиками. Почали навіть думати про відбиття Києва. Тим часом большевики стягнули в столицю всі свої сили давнього Північного Фронту. І так, крім міцної Тарашанської Дивізії, до 12 лю-

того в Києві опинився Курський полк, 1-ий український советський полк, два лотиські полки, китайські відділи коло 1000 муж-ви, 10-ий український полк (сформований у Петрограді), Звенигородська Дивізія та Сухумський кінний полк.

Ці частини й кинуто проти військ УНР, щоб не дати їм опам'ятися. А стояла проти них мозаїка, з десятків різних більших і менших частин, останків різних полків та нових „отаманських” загонів і відділів під назвою Східнього Фронту. Керівництво цим фронтом доручено давньому командуванню Осадного Корпусу. Східній Фронт був поділений на три відтинки: Північну Групу, що боронила залізницю Київ-Коростень, Центральну Групу, що боронила шляху Київ-Житомир і Південну Групу на шляху Київ-Хвастів. Разом увесь Східній Фронт мав самих лише піших частин тридцять одну, часто-густо складених усього з кількадесяти багнетів. На таку невпорядковану мозаїку і вдарили большевики в половині лютого 1919 року. У двох боях у районі Крюківщина-Боярка вночі з 12-го на 13-те і 16-го лютого большевики розстрожили Південну Групу, при чому її найсильніша частина, 3-ій піший полк Січових Стрільців, втратила поперх 500 полоненими, вбитими й раненими. Тепер почався поспішний відступ усєї військової мозаїки УНР.

Найкраще трималася Північна Група, відбронюючи Коростень, зі сходу, півночі, а далі й північного заходу. Там часто приходило до більших і менших сутичок і боїв, у яких Група своїми ударами, як це було на станції Малин, відбивала ворожі сили. Зате злучені разом Центральна й Південна Групи замітного опору не ставили, тим більше що на їхнє крило раз-у-раз насадили частини отамана Зеленого. Вже 19 лютого упав Хвастів.

Тут пішов страшний розвал. Десятки окремих частин самовільно захоплювали на станціях поїзди та в безладді мчалися назад одна поперед другої. Штаби потратили зв'язки з фронтом. Де ворог, а де свій — не завжди було відомо. До того в здеморалізованих частинах прокинулася злочинність, з якою не було як систематично боротися. До загального безладдя приєдналися ще й збройні виступи сіл. Відступаючі відділи Армії УНР іноді підпадали під обстріл селян із засідок, іноді селяни зривали залізничні рейки.

Тут стало очевидним, що лише поява міцно зорганізованої більшої регулярної частини могла б змінити критичне становище на Східньому Фронті. Тому Стрільська Рада вирішила, що слід усі стрілецькі частини, розкинені по всьому фронті, стягнути в глибоке запілля, там згуртувати їх бодай у міцну дивізію і щойно то-

ді вислати як одностайну частину для наступальних дій на фронті. До цього проекту Штаб Дієвої Армії УНР прихилився. 26 лютого давнє Командування Осадного Корпусу передало Східній Фронт полк. Хилобоченкові і його начальникові штабу полковникові Генерального Штабу Олександрові Мишковському. Рівночасно знято з фронту всі частини давньої Дивізії Січових Стрільців, перекидаючи їх у глибоке запілля в район Проскурова й Старо-Костянтинова²⁸). На фронті залишився лише 4-ий піший полк Січових Стрільців, у т. зв. Північній Групі під командою Романа Сушка, яка боронила Коростень, а потім доступу до Житомира, і 3-ий піший полк Січових Стрільців у групі отамана Оскілка, борючись під Коростенем, Олевськом і Мозирем. Ці полки вернулись до Січового Стрільцтва щойно згодом. Скупчення стрілецьких частин у спокійнішому запіллі й швидко переведена реорганізація урятувала Січове Стрільцтво, а це немало причинилося до того, що большевикам не вдалося цілком зліквідувати війська, а з ними й існування УНР вже напровесні 1919 року.

²⁸) У зв'язку з цим, серед деяких частин Дієвої Армії на відтинку Волинського фронту, зачали ширитися поголоски, буцімто Січові Стрільці посуваються пляново в сторону Галичини, та ще й військово майно забирають туди зі собою. Кампанія проти Січових Стрільців притихла після інтервенції представників командування С.С. у Головного Отамана С. Петлюри.

ХІІІ. СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ СІЧОВОГО СТІЛЕЦТВА

Настрої й погляди Січового Стрілецтва в Проскурові. Елементи Січового Стрілецтва. Піші полки Січових Стрільців. Артилерія Січових Стрільців. Артилерія Січових Стрільців у рядах Української Галицької Армії. Скоростріли й технічні частини Січових Стрільців. Організація поповнення Корпусу Січових Стрільців. Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців. Постачання Січових Стрільців. Настрої населення.

1.

З переходом у район Проскурова для спокійнішої реорганізації січово-стрілецькі частини лишили за собою, починаючи від половини листопада 1918 року, період крайньої перевтоми та великих втрат у людях у ненастанних боях. (Крім того, від часу здобуття Києва, на них спадали ще й неслухні докори збоку керівних чинників за тодішні тяжкі обставини в краю. — Ред.). Під знаком деякої зневіри починалася реорганізація стрілецьких полків. Між старшинством, особливо січово-стрілецьким, підіймалися голоси, щоб розв'язати Січове Стрілецтво. Інші радили вибрати з полків лише найкращий елемент і з них створити невеличку, але міцно здисципліновану частину, в якій повинна залишитись назва Січових Стрільців, іншим же частинам корпусу цю назву треба відібрати. Але решта старшинства, яке тількищо в Києві прийшло до Січового Стрілецтва та потрохи гордилося, що служить у цій частині, яка хоч і тепер розбита, мала все таки великі й гарні традиції за собою, цьому спротивилась. Під натиском цього старшинства закинено думку про розформування Січового Стрілецтва.

Багато нарад відбулося потім про те, які цілі поставити перед новим Січовим Стрілецтвом. Усіх, старих і нових Січових Стрільців, дуже боліла ворожість частини селянського населення до Армії УНР взагалі, зокрема до Стрілецтва, та закиди, буцімто Січові Стрільці хочуть іще раз „привести Скоропадщину”. Тут Стрілецька Рада видала повселюдну декларацію, в якій заявляла, що Січове Стрілецтво завше боролось й буде боротися за суверен-

ність Українського народу і самостійну Українську Республіку та що воно було й завжди буде слухняним військом кожного уряду самостійної Української Народньої Республіки, який признаватиме право на землю за українськими селянськими масами. Щодо радянської форми влади в самостійній УНР, то в декларації заявлялося, що Січові Стрільці і її будуть підтримувати, якщо такого устрою своєї держави бажає Український Народ. (Див. Документи — Ред.)

У стрілецьких рядах чергувались ще й інші думки й настрої. Загальна думка була, що раз частина українського селянства не стає на оборону української державності, звертаючи свої очі на Київ з його більшовицьким урядом, то стрілецтво повинно радше перейти на західній фронт проти Польщі.

Так думали в першу чергу галичани.

Тим то, коли після реорганізації прийшов наказ стрілецтву вирушити під Бердичів, то стрілецькі полки не пішли туди з таким захопленням, якого треба б було. Але на настрої годі було оглядатися, бо здавалося, що, коли б навіть Січове Стрілецтво перейшло під Львів, то й тоді небаром мусіло б звернутися знову проти більшовиків, які на Збручі напевно не спинили б свого походу, тим більше що якраз приходило до комуністичних заворушень і переворотів на Мадярщині і, взагалі, в Центральній Європі. Але, навіть ідучи на Бердичів, стрілецтво було настроєне проти переговорів з Антантою. Переговори все ще велися і були дуже добрим аргументом більшовиків перед українськими масами. Стрілецтво було проти згоди УНР з Антантою, бо передбачало, що Україна зможе купити антантську поміч лише за ціну відречення від своєї суверенності.

Серед такого хаосу настроїв і розбіжних поглядів реорганізувались в Проскурові 1-ий і 3-ій піші полки Січових Стрільців, їхня артилерія, скоростріли й кіннота. Рівночасно формувався теж 5-ий піший полк Січових Стрільців, складений з різних куренів, присланих групою Романа Сушка з-під Коростеня. Серед них найсильніший був курінь новобранців колишнього Вишколу Січових Стрільців у Києві. Наказом Штабу Дієвої Армії всі січово-стрілецькі частини колишнього Осадного Корпусу ввійшли до складу новоствореного Корпусу Січових Стрільців.

Реорганізацію Січового Стрілецтва проводив Штаб Корпусу Січових Стрільців, якого провід після різних змін уклався так: Командир — полковник Євген Коновалець, начальник штабу — стар-

шина Генерального Штабу полковник Марко Безручко (один із найвидатніших із усієї Армії УНР керівників боями, що прийшов до Стрілецтва в квітні 1919 року, на зміну попередньому начальникові штабу Корпусу Січових Стрільців, старшині Генерального Штабу полковникові Сулковському). З визначніших старшин штабів Корпусу Січових Стрільців, що були зразком працездатності й обов'язковості, слід згадати Михайла Матчака, Грицька Гладкого, Микиту Нерослика, М. Буевського, Михайла Стронціцького, та Комісара по Пересуванню військ Корпусу Січових Стрільців Івана Юрієва²⁹). Тут теж належить згадка одному з найстарших віком поміж Січовими Стрільцями, скарбникові Корпусу Січових Стрільців Ількові Пакові, якого дорослий син теж служив у Січовім Стрілецтві від перших часів його існування. Незвичайно совісний урядовець, він немало причинився до того, що зокрема грошові справи були в Корпусі Січових Стрільців упорядковані й контрольовані так, як може ні в одній іншій частині Армії УНР.

Після переформування Стрілецтва у дві дивізії в липні 1919 року, командиром 1-ої дивізії став Іван Рогульський, поруч уже тоді покійного Федя Черника, а також Івана Андруха та Володимира Стефанишина найбільш бойовий старшина Січових Стрільців. Командиром 2-ої дивізії був Роман Сушко. Начальниками штабів були: старшина Генерального Штабу в 1-ій дивізії Всеволод Змієнко, після нього ж Валентин Сологуб, а в 2-ій — Юрій Отмарштайн.

Окремо слід згадати жертвну працю душпастирів Січових Стрільців, що були при штабі Корпусу Січових Стрільців: православною панотця Олександра Маричова, людину з молодою революційною душею, прегарного промовця, що нераз ішов поруч із Січовими Стрільцями під час їхніх наступів у перших рядах, пориваючи їх своїм прикладом і словом, та греко-католицького священника панотця Семена Гребенюка, людину голубиною серцем, що нераз серед куль і гранат ніс останню потіху смертельно раненим

²⁹) В листі з дня 19 серпня 1966 року сотн. Іван Юрій писав:

„В причинках до історії С.С. нема згадки про „Комісаріят по пересуванні військ Корпусу С.С.". Його основано з початком 1919 року на доручення полк. Є. Коновальця й іменовано сотн. Івана Юрієва комісаром по пересуванні військ Корпусу С.С., до якого були керовані всі залізничні справи до полагодження.

Був ще заступник — хор. Дроздів (придніпрянець), ад'ютант хор. Дзундза і кількох урядовців галичан, прізвищ яких не пам'ятаю.

Праця у Комісаріяті йшла справно і полк. Коновалець був з неї вдоволений”.

стрільцям або під час страшної пошести тифу підтримував духа хворих стрільців у шпиталях своїм добрим словом. Він теж наскільки міг, збирав списки поляглих Січових Стрільців, щоб передати вістку їхнім батькам.

2.

Нове Січове Стрілецтво, що починало творитися в Проскуріві, а остаточно спювалося щойно на бойовиськах і в безугавних боях, дуже значно різнилося від того одностаїного стрілецтва, що було в Білій Церкві чи в Києві перед Гетьманщиною. Та й не могло бути йнакше, бо давнє білоцерківське стрілецтво не розросталось повільно, асимілюючи свіжі елементи, що до нього приходили, а розрослося з одного маху. Тому на деякий час загубилася була колективна січово-стрілецька думка і тільки згодом відроджувалася, захоплюючи щораз ширші кола нового Січового Стрілецтва та перетоплюючи в одне ціле ті різні елементи, з яких воно складалося.

Надавали тон новому Січовому Стрілецтву давні Січові Стрільці, ті з часів Української Центральної Ради і з Білої Церкви. Творили духа всього нового Січового Стрілецтва тепер не давні члени Стрілецької Ради, а розкидані по кількох по всіх полках Січових Стрільців молодші січово-стрілецькі старшини, які в Білій Церкві часто-густо були щойно підстаршинами. Їхній вплив на нове Січове Стрілецтво підтримували колишні січово-стрілецькі рядовики з Білої Церкви, які тепер були теж розкидані по всіх полках як підстаршини. Найбільше білоцерківських рядовиків залишилось у 1-ому пішому полку Січових Стрільців, де була майже виключно з них сформована окрема сотня пішої розвідки під командуванням Володимира Стефанишина. Був це блискучий відділ, якому всі інші стрілецькі частини даремно намагалися дорівняти. Сувороздисциплінована, ця сотня лише слабо піддавалась настроям, виконуючи всі **покладені на неї завдання** чи в бою, чи в заплілі так, як ні одна інша частина Січових Стрільців. І старшини і рядовики білоцерківських Січових Стрільців становили начебто окремішню сім'ю в рядах стрілецтва, в яку важко було потрапити сторонньому. Вони жили спогадами про ті часи, коли міцно споена стрілецька частина, не зазнавши у відвертому бою ні одної поразки, мала більші бойові заслуги й більший вплив на події в усій Україні, ніж тепер увесь великий Стрілецький Корпус. Славна традиція, якої

були учасниками, вливала в них енергію й рішучість та бажання великих чинів, але й засліплювала їх, часто-густо стаючи причиною невинуватої зарозумілості. Тим то, хоч вони непомітно опановували своїм духом і світоглядом усе нове Січове Стрілецтво й поамалу робили його подібним до давнього, то люблені не були.

Другим елементом нового Січового Стрілецтва були свіжі старшини й рядовики галичани. Вони тількищо вчилися почуватись громадянами й воєнками всієї України, але сполучались із Стрілецтвом швидко. Був це здебільша дуже слухняний і пильний елемент із значним почуттям обов'язку й потребою порядку.

Третьою складовою частиною Стрілецтва були ті старшини й рядовики наддніпрянці, що прийшли до Стрілецтва під час повстання проти Гетьманщини або після нього. Високоездатний елемент, кращий під цим оглядом, від галичан, він більше піддавався настроям і регулярної військової служби взагалі не любив. І між цими наддніпрянцями і між галичанами був цілий ряд прегарних та інтелігентних старшин, які дорівнювали й іноді перевищали найкращих січово-стрілецьких старшин з часів розквіту Стрілецтва.

Ось такі різні елементи зійшлися в одному Січовому Стрілецтві. Відповідно до переваги того чи іншого елемента, частини Січових Стрільців значно різнилися поміж собою, хоч у всіх було більше регулярщини, ніж в інших частинах тогочасної української армії.

3.

Найбільше регулярним, здисциплінованим і боездатним був 1-ий піший полк Січових Стрільців спершу під командуванням Івана Рогульського, пізніше під проводом молоденького, надзвичайно здібного старшини, кол. підхорунжого УСС, а тепер сотника Івана Андруха, що поліг у серпні 1921 року, розстріляний більшовиками у Києві. Цей полк цілком дорівнював 1-ому пішому полкові Січових Стрільців із часів перед Гетьманщиною. У ньому був прекрасний старшинський склад. До найкращих його старшин належали Микола Королюк (командир куреня, пізніше помер на тиф), Андрій Жуковський (командир куреня, пізніший помічник Андруха), Антін Сава (командир сотні), Петро Смолій (командир скорострільної сотні), Степан Калиняк, молоденький старшина, що брав участь у перших боях у Львові, а потім помер від смертель-

Пполк. Г. Лисенко

Сотн. Ю. Чайківський

Поруч. А. Батюк

о. С. Гребенюк
духовник СС
(в однострою УГА)

Старшини Пішої Розвідки 1-го п.п. СС. Зліва направо: сотн. В. Стефанишин, хор. М. Макогін, чет. А. Щепанський, чет. В. Андрухів, уряд. Ю. Скірко, чет. О. Козак.

Старшини Коша Скорострільів Корпусу СС. Проскурів 11. III. 1919 р.
Згори зліва 1 ряд: хор. Т. Бемко, хор. Л. Ліщинський, хор. Ф. Бей, хор. І. Гонца (вбитий на броневику від розриву гранати), хор. В. Марусяк, чет. В. Підлісецький, хор. Леонтович, чет. І. Лотиш; 2 ряд: чет. І. Лисак, чет. С. Небеш, кмдт. Коша сотн. В. Соловчук, Н. Н., чет. Б. Збудовський, чет. П. Сагайдачний.

Сотн. О. Гринейич

Пор. Матвій Загаєвич

Хор. С. Іванець

Пор. О. Грабар

Хор. І. Пак

Пор. Ілько Пак

Хор. Я. Орицин

Сотн. І. Малько

Пор. М. Притула

Хор. О. Гусак

Хор. М. Лебідь

Чет. Хлібовицький

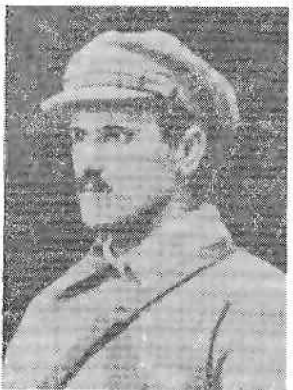
Бунч. М. Войтович

Бунч. В. Гарматій

Бунч. П. Охримович

Бунч. Л. Павленко

Бунч. Панасій

Бунч. Л. Петрович

ної рани під Бердичевом, — усі з галицьких поповнень Січового Стрільцтва.

З давніх молодших січово-стрілецьких старшин цього полку на перше місце вибивалися Володимир Стефанишин, Альфред Литвинко, Антін Морозович, Іван Лотиш, Василь Андрухів, Юрій Мелимука, Олекса Маслянка, Василь Хом'як, Степан Тис, Степан Козак і давній старшина УСС Петро Семенюк (командир сотні скорострільів).

В загальному 1-ий піший полк Січових Стрільців уважався галицьким.

Наче копією 1-го пішого полку Січових Стрільців був 3-ій піший полк Січових Стрільців під командуванням дуже доброго старшини Сави Пищаленка. До перших старшин цього полку належали Іван Гончаренко (командир куреня), Роман Харамбура (давній Січовий Стрелець), Микола Лотоцький, Семен Голуб. 3-ій піший полк Січових Стрільців був виразно наддніпрянський.

Найбільше похожим на добрий полк колишньої російської армії з усіма її прикметами й хибами був 4-ий піший полк Січових Стрільців, що з-під Житомира приєднався до Корпусу Січових Стрільців щойно в перших днях квітня 1919 року. Цей полк складався у великій частині з давніх гетьманських Сердюків. Майже весь його старшинський кадр був узятий теж із колишнього 4-го Сердюцького полку. Цей полк був як слід упорядкований щойно в лютому-березні 1919 року тодішнім його командиром Лазарським. Пізніше командував ним енергійний і добрий старшина Архип Кмета, До найкращих старшин цього полку належали Микола Шпаківський та Олександр Іванів.

Найменше виразний характер мав 5-ий піший полк Січових Стрільців, сформований щойно в Проскурові з різних частин групи Романа Сушка, густо поповнених новобранцями. Під Бердичевом цей полк був незабаром розбитий так, що його треба було розформувати, вливши в інші полки. Пізніше, коли до Корпусу Січових Стрільців приділено Стародубський полк від Запоріжців, то його названо 5-им полком Січових Стрільців. Був це нечисленний, але добрий полк під командуванням старенького полковника колишнього російського війська, Василя Мончинського, дуже совісної та обов'язкової людини.

Найбільш демократично-селянський був 2-ий піший полк Січових Стрільців. Складався він у більшості з білоцерківських селян, що прийшли до стрільцтва під час протигетьманського пов-

стання. Був поповнений галицькими новобранцями. Цей полк довгий час був пасинком Січового Стрілецтва. Після того, як самовільно покинув Київ і зробив кілька бешкетів по дорозі в Козятин, полк був обеззброєний, при чому розстріляно кількох його рядовиків за провини проти дисципліни. Потім повернено йому зброю й вислано на волинський протипольський фронт. Пізніше 2-ий полк бився у Північній Групі от. Оскілка під Коростенем, Олевськом і Мозирем, не раз звідусіль оточений ворогом, крізь якого ряди мусів пробиватися. Вирятував його в той час від розвалу, впорядкував, забезпечив правильним постачанням, вплив нового духа й повів так, що здеморалізований недавно полк сміливо боровся в найтяжчих умовах, його новий командир, скромний, але бойовий старшина і добрий організатор, Юхим Осипенко. Під Мозирем цей полк поповнився цілими частинами, що покинули були в той час большевиків, та місцевими добровольцями, здебільша інтелігентами, що пристали до нього, деякі навіть із своїми жінками, що билися поруч своїх чоловіків. Із старшин цього полку найкращими були Прокіп Скрипник, Петро Башинський, Дмитро Герчанівський, Антін Решетука.

Найбільше назверх нерегулярний був 6-ий Миргородський полк Січових Стрільців, якому зав'язок дав набраний на Миргородщині Миргородський Курінь 5-го советського полку, що в повному складі перейшов був 18-го квітня 1919 року до Січових Стрільців. Цей полк мав значну бойову вартість і в запіллі поводився однаково добре, як інші стрілецькі частини, але не любив одностайности в одягах, канцелярщини й ціпкої військової організації. Полкового постачання не було в нього майже ніякого. Стрілецьке командування не могло надати йому одностайного вигляду з іншими своїми полками, бо цей полк сформувався в другій половині квітня 1919 року, коли стрілецтво весь час вело безугавні бої, і весь час був на фронті в боях. Але 6-ий полк бував у боях дуже впертий і спокійний. Щоб підкреслити „автономні права” цього полку, йому залишено назву Миргородського полку. Командував ним один із кращих бойових старшин тогочасного Січового Стрілецтва, давній командир Миргородського Куреня, Тиміш Виборний. До найкращих старшин 6-го пішого полку належали Павло Пасішниченко і Яків Луценко.

Корпус Січових Стрільців мав лиш один полк кінноти під командуванням Франца Бориса. Стрілецька кіннота не могла розвинутися через брак коней. Кінний полк був добре здисциплінований і в боях відважний. Із старшин цього полку слід згадати над-

звичайно гарного старшину Федора Грибовського (поліг у зимовому поході от. Юрка Тютюнника 1921 року), Івана Камінського, Петра Кухту, Сергія Байла, Федора Мельника, Василя Святенка, Олександра Пащенка, Миколу Филиповича й Степана Іванця.

4.

Гордощами обновленого Січового Стрілецтва була його артилерія, що в Проскурові остаточно впорядкувалася. За кілька тижнів перед відступом з Києва поділено гарматну бригаду на 5 полків по 3 батареї. Командирами полків назначено передусім тих артилерійських старшин, які були довше в Січових Стрільцях і боролися під Києвом проти гетьманців. Але впорядкувати полки не було легко, бо батареї були розкинені по всіх фронтах, а назначені командири полків командували ще батареями на фронті і не було змоги їх відкликати. Найскоріше впорядковано 2-ий, гарматний полк у складі 2-ох легких і одної гавбичної батареї під командою Володимира Зарицького (старшого), й відіслано його враз із цілим поїздом амуніції під Львів. Потім обладнано 3-ий полк під командою Голубаєва в складі 3-ох легких батарей; 1-ий полк у складі 2-ох легких і 1-ої кінногорної батареї під командою Кураха; 4-ий полк у складі 2-ох польових батарей і 1-ої гавбичної під командою Інькова. Кожна батарея складалася з 4-ох гармат з амуніційними возами і всім технічним приладдям. Крім того, кожна батарея мала 1 або 2 скоростріли з батарейною обслугою. 5-ий полк упорядковано щойно в Чорнім Острові коло Проскурова. До його складу увійшли 2 легкі батареї й одна далекострільна батарея. Полк був під командою Михайлова. 6-ий важкогарматний полк сформовано вже піді Львовом. Під Львів виїхала 2-га важкогавбична батарея під командою Бутрима в складі 2-ох важких 6-дюймових гавбиць і двох далекострільних важких гармат. Бутрима назначено командиром полку й вислано його з Чорного Острова. Дали йому 1 далекострільну гармату і 6-дюймову гавбицю з обслугою й кіньми та доручили поділити 2-гу важку важкогавбичну батарею на дві — на батарею 6-дюймових гавбиць з 3-ма гарматами і далекострільну батарею в складі 3-ох гармат. Як 3-тю батарею цього полку, вислали з Чорного Острова важку далекострільну батарею під командою Соловія.

Поза організованими полками залишилась 10-та батарея у Північній Групі от. Оскілка. Вона вернулася до Корпусу СС щойно в травні 1919 року вже під командою Вербицького, бо колишній командант батареї Сипко був призначений у Північній Групі командиром гарматного полку. Ця батарея закінчила своє існування

дуже трагічно, бо в червні 1919 року в наступі на Остріг біля Шепетівки зненацька напали на неї большевики. Командир батареї Вербицький і більше ніж половина гармашів згинули в бою. З бою вернулась тільки частина гармашів, один старшина й небагато коней. Батерію розформовано, а недобитки приєднано до 12-ої батареї Білодуба, якої останки вернулись з Румунії. Крім того, в Чорнім Острові зорганізовано бригадну кінну розвідку у складі 40 вершників, з двома скорострілами й одною піхотною панцерною гарматкою під командою Пастушенка. Одну гармату проти літаків вислано під Львів.

Стрілецької артилерії було забагато в порівнянні з піхотою. Була це половина, а потім і більше половини всієї артилерії Армії УНР, тому то артилерійські стрілецькі полки й батареї були розкинені майже по всіх фронтах. 2-ий і 6-ий полки стояли піді Львовом, 4-ий полк був приділений до 3-ої дивізії полк. Удовиченка і брав участь у всіх боях цієї дивізії від Збруча до Вапнярки. 5-та батарея деякий час була використана під Одесою проти добровольців і військ Антанти.

Та вже найбільше воєнних пригод зазнала 12-та батарея під командою Білодуба. Ця батарея по відступі Корпусу СС-ів до Проскурова була приєднана до Чорноморців під Попельнею. З ними брала участь у боях від Попельні до Козятина. Після того, як Чорноморців розбили, батарея приєдналась до Синьожупанців. Коли ж і їх большевики розбили, батарея попала у т. зв. Гуцульський Курінь, що мав боронити Жмеринку. Після того, як і цей курінь у Жмеринці був розбитий, батарея переходила від одної частини до другої, що розвалювались, аж попала до відділу „Січ-Мати” (от. Божка*). У тім відділі втратила у весняних болотах гармати.

*) Про отамана Божка пише Генерального Штабу Генерал-Хорунжий М. Капустянський у своїй книжці „Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році”, ч. I, стор. 35: „Дуже цікава особа, типовий отаманчик і авантюрист високої марки, до того ж не цілком нормальний. Мріяв про гетьманство, звичайно, про себе. Пробував воскресити всі звичаї Запорізької Січі у тому вигляді, який вона мала в XVI столітті. Отаман Божко сформував для особистої охорони бунчуковий курінь, вірно йому відданий. Всі справи обговорювались прилюдно всім куреном під його головуванням. Божко підписував свої розпорядження тільки гусиним пером. За Божком носили булаву (він її взяв у музею ім. Поля в Катеринославі) і творив силу різних чудасій. В справах військових отаман Божко був абсолютно профаном, хоч і відзначався особистою хоробрістю і відвагою. Його оточувала ціла зграя авантюристів. Все ж треба зазначити, що в строевих частинах „Січі” було багато хоробрих і стійких старшин і козаків; вони не поділяли грабіжницьких інстинктів свого шефа. Штаб Армії домагався розформування цієї екзотичної боевої одиниці, або призначення для неї відповідного начальника. На жаль, наших застережень не взято під увагу. Наказний отаман Осецький з дозволу Отамана Петлюри наказав розгорнути Запорізьку Січ і назвати її 2 піхотною дивізією. Її начальником лишився отаман Божко. Це невдале призначення відразу дало багато сумних наслідків”.

Тоді переформувалась у кавалерійську сотню. Перегодом знову роздобула гармати і стала батерією. Разом із Запорізьким Корпусом перейшла під Тирасполем до Румунії, де її обеззброєно. Тут у батерії вибухла зараза тифу, так що вона за кілька днів із свого складу 150 вояків втратила 112. Коли нарешті через Молдавію та Галичину батерія повернулась до Січового Стрілецтва, то мала всього трьох старшин, 37 стрільців і небагато коней. Батерію поповнено розформованою 10-ою батерією, узброєно, і вона під керівництвом свого давнього командира Білодуба увійшла до складу 5-го гарматного полку.

1-ий, 3-ий і 5-ий полки та кінна розвідка майже весь час були у складі Корпусу Січових Стрільців.

У квітні 1919 р. Гарматна Бригада складалася з 19-ох батерій — разом 76 гармат, 120 старшин, 480 підстаршин, 3.250 стрільців, 1,900 коней; вона мала великі запаси амуніції, артилерійського та іншого майна.

Склад старшин і стрільців під оглядом походження був різноманітний. Тут було найменше галичан у порівнянні з іншими стрілецькими старшинами. Серед стрільців-гармашів галичан було найбільше 15%. Всі інші походили із Наддніпрянщини. Старшин галичан було ще менше: командир бригади Роман Дашкевич, його помічник Дмитро Бурко, командир 1-го полку Михайло Курах, командир 3-тьої гавбичної батерії Білинський, командир 1-ої батерії, потім помічник командира 3-го полку Гриценюк (з Буковини). З інших старшин чільніші: Петро Кузик, Михайло Волошин, Олесків, Стахів, Репета, Гаврило Мартинів, Вудкевич.

Наддніпрянці-гармаші — то були здебільша кадрові старшини російської служби, вони перебули цілу війну при артилерії. То були справжні мистці артилерійської техніки. Серед старшин гармашів російської служби було декілька навіть неукраїнців, як напр. командир 4-го гарматного полку Іньків татарин, командир 3-го гарматного полку підполк. Олександр Голубаїв — кавказець (мати українка, батько, здається, грузин), командир 5-ої батерії Катхи — прибалтійський німець чи швед, Новіцький, Дунін-Борковський і декілька інших. З визначніших старшин українців служив командиром 5-го гарматного полку старий, поверх 50-літній, полковник російської служби Дмитро Михайлів з Чернігівщини, дуже люблений рядовиками і всіма старшинами Корпусу, український патріот (помер на тиф у січні 1920 р.), Чорний, Білодуб, Филипович, Грудзінський, Мозревич та ін.

Немало молоденьких коростишівських семінаристів, що не служили у ніякій чужій армії та вступили до СС-ів під час відсту-

пу з Києва за Центральної Ради, стали старшинами, а навіть командирами батерій.

У підстаршинському складі було найбільше галичан, бо всі майже давні стрільці-гармаші з часів Центральної Ради були піднесені як не до ступеня старшин, то підстаршин. Вони були розкинені по усіх 19-ох, а потім 20-ох батеріях Січових Стрільців. Дуже працьовиті, вважали себе основниками великої стрілецької артилерії та були шановані всіма старшинами. Вони були горді на своє наче упривілейоване становище у бригаді, поводитись за вжди свobodно, і у взаєминах з ними стрілецькі старшини-гармаші з часів Центральної Ради вживали все титулу „товариш”. У них все була горда амбіція, щоб батерія була якнайкраща, щоб щось не пропало з батерійного майна. Коли раз батерія при відступі розлетілась і всі змобілізовані вояки покинули її, то підстаршина Дмитрах із Щиреччини з кількома старшими стрільцями-гармашами батерію з усіма кіньми навантажив і привіз до штабу бригади. Ввесь цей склад старшин і стрільців, що походили з місцевостей від Тиси по Кавказ, зжилися наче одна родина. Були горді на свою червону відзнаку з буквами СС. Хоч батерії воювали по різних фронтах і були приділювані до різних частин, при кожній нагоді гармаші пересилали в бригаду звітлення так адміністраційні, як і бойові, та все домагалися, щоб повернути їх до Корпусу, де почували себе якнайкраще.

В загальному січово-стрілецька артилерія відзначалася великою витривалістю та бойовим запалом. Часто-густо стрілецькі батерії відходили в невдачних боях Корпусу останні, криючи своїм вогнем відступ піших частин. До найкращих гарматних полків Січових Стрільців належав 1-ий полк. Він ніколи не втратив ані одної гармати, хоч нераз бувало, що його гармаші відборонювались скорострілами й рушницями та відбивали ворожі атаки багнетами. Під Полонним із цього полку, коли через болота важко було тягнути гармати, сформували на деякий час кінноту. Найслабший був 5-ий гарматний полк Січових Стрільців за винятком його 12-ої батерії.

5.

2-ий гарматний полк Січових Стрільців вислало Стрілецьке Командування 19 лютого 1919 року під керівництвом Володимира Зарицького (старшого) під Львів, де цей полк увійшов до складу II-го Корпусу Української Галицької Армії. Полк складався в той час із 4-ої (Мозаревського з Волині) і 2-ої (Бутрима з Поділля) гавбичної батерії. Полк мав 24 старшин і 660 стрільців, 8 гармат 3”, 4 гар-

мати 48”, 2 гармати важкі 6”, 2 гармати 42”, разом 17 гармат і 380 коней. За особовим складом цей полк був майже чисто наддніпрянський. Брав участь в облозі Львова, де 48” гавбична батерія Січових Стрільців, обстрілюючи львівську залізничну станцію, поцілила в магазин гарматних набоїв і спричинила величезні експльоції. Тодішня прекрасна нагода здобути Львів майже голіруч не була використана галицькою піхотою, бо командир 2-ої Коломийської Бригади Тінкель, що командував тим відтинком фронту, не дав наказу перейти в наступ. На представлення Зарицького, що Львів можна тепер узяти голіруч, Тінкель відповів: „Команда II-го Корпусу не хоче дати наказу до наступу, впевнюючи, що панікою охоплене лише цивільне населення. Польське військо спокійно тримає рушниці в руках, бо воно військо.”. І Тінкель не наказав навіть розвідчих наступів.

Піді Львовом додано до 2-ої важкої батерії дві гармати й поділено її на дві батерії. Крім того, надіслано ще одну далекострільну батерію, і так створено 6-ий важкогарматний полк під командою Бутрима. Обидва ці полки Січових Стрільців, разом 6 легких і важких батерій Січових Стрільців, брали участь у різних боях Української Галицької Армії з польськими військами. Особливо важну роль відіграли під час останнього переможного наступу Української Галицької Армії з-над Збруча назад аж під Перемишляни. Стрілецькі батерії супроводили цю армію теж і після її відступу з Галичини під час походу проти большевиків. Крім вищеназаних двох полків, вислало командування одну гармату на вантажнім авті проти літаків з повною обслугою під командою Колесника (кол. прапорщика російської зенітної артилерії). Гармата й ціле улаштування авта було одним з найновіших помислів воєнної техніки у світовій війні для боротьби з літаками. На жаль, цієї гармати не використано як слід на галицьким фронті. Під час прориву фронту під Винниками вислано цю гармату, нездібну до фронтової боротьби, не забезпечену ніякими панцерами, щоб здержувала наступ польської піхоти. Під час маневрування в бою авто зіпсувалося. Потім гармату відмонтували від авта і прикріпили до залізничної площадки. Обслугу відіслали назад до Гарматної Бригади СС. Кожна стрілецька батерія, відїжджаючи під Львів, забирала з собою кілька вагонів амуніції, а з Чорного Острова на початку квітня відіслали, крім того, окремо 3 поїзди амуніції, разом коло 100 вагонів. На фронт, крім артилерії, вислано панцерні авта.

Працю стрілецьких гармашів уміло оцінити Командування Української Галицької Армії, декілька разів проголошуючи окремі

похвали їхнім батареям. Під час переходу Української Галицької Армії до Денікіна в листопаді 1919 року, січово-стрілецькі гарматні полки, які весь час ділили долю й недолю з Українською Галицькою Армією, не були повідомлені про те, що поміж армією Денікіна й галичанами йдуть переговори. Не маючи часу відступити з фронту і не отримавши ніяких наказів від Командування Армії УНР, вони на підставі рішення старшинських зборів зліквідувалися, щоб не попасти в руки денікінців. Замки гармат затоплено в Бузі, колеса гармат полоmano, а ті старшини й стрільці батарей, що не захворіли на тиф, розійшлися. Такий був кінець 2-го й 6-го гарматних полків С. Стрільців, що билися в складі Української Галицької Армії.

6.

Скорострільні частини були приділені до всіх полків Січових Стрільців. Крім того, при кожній батареї Січових Стрільців були скорострільні, обслуговувані, на випадок потреби, самими гармашами. Цілий Корпус Січових Стрільців був забезпечений скорострільними достатньо.

З технічних частин до Корпусу Січових Стрільців належали панцерні поїзди в різні часи та в різній кількості. Вони мали добру, інколи очайдушну обслугу. Крім того, при Корпусі Січових Стрільців було кілька панцерних автомобілів.

Останньою технічною частиною Корпусу Січових Стрільців була інженерна сотня під проводом доброго й бойового старшини Мусія Яценка. Ця сотня лагодила залізничні шляхи й мости. Часто-густо її вживали в боях і завдяки сміливості свого командира справлялася дуже добре.

В різні часи різна була чисельність Корпусу, перейменованого в липні 1919 року у Групу Січових Стрільців. На підставі „Дислокаційних Відомостей Військ УНР”, Січові Стрільці мали в самих лише піших частинах: 18-го березня 1919 року коло 500 старшин і 7.000 рядовиків, 9-го травня 1919 року — коло 300 старшин і 4.500 рядовиків, коло 1-го червня — 319 старшин і 8.067 рядовиків, з чого бойовиків було 5.172. Цим числам відповідали в кіноті Січових Стрільців: 18-го березня — 15 старшин і 297 мужви, 9-го травня — 120 мужви, 1-го червня — 15 старшин і 242 вояків самого лише бойового складу. З зафронтовими установами й різними окремими частинами Січове Стрілецтво мало значно вищу чисельність. Ця кількість у червні й липні швидко стаяла в наслідок загальних воєнних подій до половини, а то й більше. В серпні-вересні вона завдяки поповненням із Коша Січових Стрільців

ні - вересні вона завдяки поповненням із Коша Січових Стрільців виросла майже до давньої сили у фронтових частинах, а в Коші — до декількох тисяч новобранців, але вже в жовтні почала таяти в наслідок тифу так, що в листопаді 1919 року найсильніші полки, замість ще недавніх 1.500, мали лише по кількадесят стрільців.

7.

Командування Корпусу Січових Стрільців завжди звертало пильну увагу на самостійну організацію поповнення. У цьому напрямку зроблено декілька спроб³⁰). У березні 1919 року засновано в Крем'янці на Волині „Кіш Січових Стрільців”, при якому були коші скорострільні, гармат і всіх технічних відділів та стрілецькі шпиталі, Кіш мав вишколювати новобранців для всіх родів зброї стрілецтва. Але крем'янецький Кіш швидко пропав, поки міг як слід розвинутися. У травні 1919 року большевики здобули несподіваним наскоком Крем'янець, перестрілявши там багато стрільців коша. Большевики вирізали обслугу й хворих у стрілецькому шпиталі. Згинув тоді дуже заслужений лікар Січ. Стрільців д-р Барабаш.

Згодом засновано новий Кіш Січових Стрільців у Старокосянтинові в касарнях колишнього Симферопільського полку російської царської армії. Сталось це в серпні 1919 року після переходу Української Галицької Армії через ріку Збруч³¹).

³⁰) Уже з першого дня створення 1-го куреня Січових Стрільців, тобто з днем 19-го січня 1918 року, була створена запасна сотня, яка стала Запасним Куренем вже на початку формування 1-го полку Січових Стрільців.

³¹) До Коша Січових Стрільців прибували зразу передусім ранені, виздорові, що повернулись з лічниць та українці, що втекли з большевицької армії і перейшли на службу до армії УНР. Командантом Коша був назначений полковник Іван Чмола, його заступник був сотник Осип Думін. Адьютантом команданта Коша був назначений пор. Володимир Білоус, що разом з сотником Романом Харамбурою та зі сотником Миколою Королюком почали вишкіл новобранців.

В Коші був зорганізований шпиталь. У тім шпиталі пізніше багато Січових Стрільців помирали від пощесті тифу, між ними помер і сотник Микола Королюк і його братанич та друг Цимбала. В касарнях Коша Січових Стрільців працював і військовий польовий суд, начальником якого був сотник Іван Цяпка. В тім Коші зорганізовано і робітні майстерні. Ремісничими майстернями керував головно сотник-інженер Гринів. Багато праці у справу виховання новобранців вклав у Коші о. Григорій Ковч, родом з Перемишлянщини. У Старокосянтинові перебував і батько полковника Євгена Коновальця — Михайло.

Найкращий день пережили новобранці при кінці літа 1919 року, коли Кіш відвідав Головний Отаман Симон Петлюра з міністром Безпалком і зі своїм штабом, та зробив перегляд вишколених сотень Січових Стрільців, після чого Головний Отаман Петлюра обідав у старшинській харчівні зі старшинами Січово-Стрілецького Корпусу та виголосив до них палку, патріотичну промову. Декотрі Січовики бачили тоді Головного Отамана перший раз у житті і були вдоволені тим, що Симон Петлюра після обіду відвідав хворих і ранених Січових Стрільців у шпиталі і кватирах, після чого разом із новобранцями й видужниками співав думу про Нечая і Січово-Стрілецькі пісні.

Вишколених новобранців висилала команда Коша як доповнення фронтових частин.

Переведено гостру мобілізацію в повіті й стягнуто коло двох тисяч новобранців, з якими почато військовий вишкіл. Тим часом Армія УНР, а з нею і Корпус Січових Стрільців втратили у своїх відступах у червні й липні 1919 року майже всі запаси військового матеріалу. Не було навіть у що одягти змобілізованих новобранців. Вони муштрувалися босі і в своїх домашніх одягах. Невдовлений новобранець почав дезертирувати. Дезерції дуже помагало те, що лише в районі Старокостянтинова Січові Стрільці перевели мобілізацію як слід, взявши обов'язаних до військової служби під пильну контролю в усіх селах району. В інших же повітах України мобілізаційний апарат Армії УНР своєму завданню не завжди повністю підповів. Через те дезертири з-поміж стрілецьких новобранців могли безкарно ховатися оподалік від Старокостянтинівського району. Не помогли розстріли зловлених стрілецькою польовою жандармерією дезертирів на очах усієї старокостянтинівської стрілецької залози. Коли ж у вересні-жовтні почали дошкуляти осінні приморозки, то розбігалися навіть доволі гарно здисциplinовані й вишколені новобранці, йдучи без взуття на поповнення стрілецьких частин на фронті.

Але були й інші причини невдач в організації Коша Січового Стрільцтва. Провід Коша Січового Стрільцтва боровся з труднощами. Він виявив немало енергії та вміння зорганізувати постачання для Коша місцевими засобами й силами. Але поруч прегарних старшин, що опинилися в Коші, видужавши з ран чи пізніше з тифу, або були призначені до Коша через свій організаторський хист чи вміння виховувати новобранця, в Коші опинилося теж немало гірших старшин Корпусу Січових Стрільців, які викрутилися від служби на фронті. Все ж кращий старшинський елемент немало зробив, щоб поповнити проріджені ряди Корпусу Січових Стрільців молодими й гарно вишколеними стрілецькими частинами³²⁾.

Одним із найкращих починів Коша Січових Стрільців була організація культурно-освітньої роботи серед новобранців. Пресова Кватира Січових Стрільців видавала навіть окрему газету для фронтних стрілецьких частин та місцевого населення, „Стрілецьку Думку”. До Пресової Кватири належали: головний редактор „Стрілецької Думки” Степан Рудик, Олесь Бабій, Микола Опока (розстріляний більшовиками разом з Андрухом 1921 року в Києві), Оме-

³²⁾ У праці Команди Коша в Старокостянтинові допоміг теж полк. Андрій Мельник, який у тому часі перебував там.

лян Кучерішка, Олекса Грех і дуже добрий журналіст, один із найактивніших її працівників, старшина при Штабі Корпусу Січових Стрільців, Ярослав Чиж. До „Стрілецької Думки” дописували стрільці-рядовики й старшини фронтних частин. Серед безугавних боїв і матеріальної нужди тогочасних стрілецьких фронтних частин, в яких стрільці боролися в дослівному цього слова значенні босі, обдерті, без плащів, „Стрілецька Думка” здобувала загальні симпатії стрілецьких бойовиків, підбадьорювала їх, поривала та вичаровувала нові сили в душі виснаженого боями й походами, нуждою й холодом Січового Стрільця.

8.

Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців було дуже слабе — не з вини лікарів, які працювали за весь час існування Січового Стрільцтва з величезною самопосвятою, а через брак ліків і шпитального майна. Заснування постійних шпиталів було дуже важке через брак певної й міцно в руках триманої операційної бази Січового Стрільцтва. Після розгрому стрілецького шпиталю в Крем'янці, про що вже згадано, засновано новий шпиталь щойно у вересні 1919 року в Старокостянтинові, коли серед стрільцтва почав лютувати тиф. У цьому шпиталі залишили Січові Стрільці в грудні 1919 року, коли розходилися, знеможені борнею, коло тисячі своїх рядовиків і старшин, хворих на тиф. У Січовім Стрільцтві, як зрештою в тогочасній Галицькій і Наддніпрянській Арміях, лікарі працювали з самопосвятою, гідною найкращої згадки. Д-р Іван Рихло (перебув тиф), д-р Іван Марич (перебув тиф), д-р Дорошкевич (помер на тиф), д-р Барабаш (зарубаний більшовиками) і ряд лікарських помічників, які самостійно працювали, між ними Христина Скачківська-Сушкова, завідувач шпиталем у Старокостянтинові (два рази ранена, перебула тиф) — ось імена людей, що в той час гідно виконували свої важкі обов'язки.

9.

Утративши в червні й липні 1919 року майже всі свої запаси, Постачання Січових Стрільців уже не могло пізніше задовольнювати матеріальних потреб стрільцтва так, як давніше. Воно, правда, старалося місцевими засобами й силами та заснуванням власних майстерень постачати Січове Стрільцтво потрібними запасами, але помітнішим успіхам стояв на перешкоді брак гроша, бо уряд УНР скупо задовольнював ним потреби стрільцтва, а також

загальне зубожіння населення в наслідок воєнних подій і грабіжництва різних ватаг, що здовж і впоперек переходили Правобережжя. Тут доходило до того, що стрілецьке постачання мусіло інколи, хоч і дуже нерадо, переводити реквізицію білизни, одягів, взуття в місцевого населення. Були це крайні міри, але в обличчі катастрофи збройних змагань Української Нації не можна було оцінювати тих мір так, як їх оцінюють у цілком упорядкованих обставинах.

10.

Багато хиб було в Січовому Стрілецтві, але велика заслуга його була в тому, що скрізь, куди Січове Стрілецтво проходило, закріплювало публічну безпеку. Польова жандармерія Корпусу Січових Стрільців під командуванням Миколи Шараневича, складена з доброго й чесного елемента, карала смертю кожного переловленого грабіжника чи злочинця. Слідчим суддею Корпусного Суду був д-р Цяпка. Тому в запіллі Корпусу Січових Стрільців завжди був майже повний лад і спокій. Рішучість Січових Стрільців у подавлюванні злочинності змушувала бандитські елементи поміж місцевим населенням пришикнути й терпеливо чекати на зміну обставин. Не диво, що, куди пройшли Січові Стрільці, скрізь лишали за собою друзів без різниці національностей і кляс. Щоб підкреслити приязне ставлення Січового Стрілецтва до мирного населення, Командування Січових Стрільців, відходячи з місцевостей, де довгий час перебувало, прощало місцевих громадян товаришескими сходами, на які запрошувало визначніших місцевих громадських діячів усіх національностей і суспільних кляс. На одному з таких прийнят у Шепетівці перед відходом стрілецтва на фронт проти Денікіна, як подає „Стрілецька Думка” з того часу, представник місцевого громадянства, лікар жид, говорив у своїй прощальній промові: „Січовим Стрільцям нічого жаліти за Шепетівкою. При такому багатстві своєї душі вони всюди знайдуть щирий прийом. Але, як ми, мешканці нещасної Шепетівки, як ми знайдемо других Січових Стрільців?!”

На таке ставлення населення до Січових Стрільців немало вплинув перелім у його поглядах на большевиків. Швидко після того, як московські большевики, зайнявши більшу частину України, виявили свої справжні наміри — нещадну експлуатацію українських багатств, скрізь по всій Україні уже в половині березня 1919 року почалися селянські повстання проти большевиків. Настрої селянства змінювалися швидко. Іноді Січові Стрільці, що залиши-

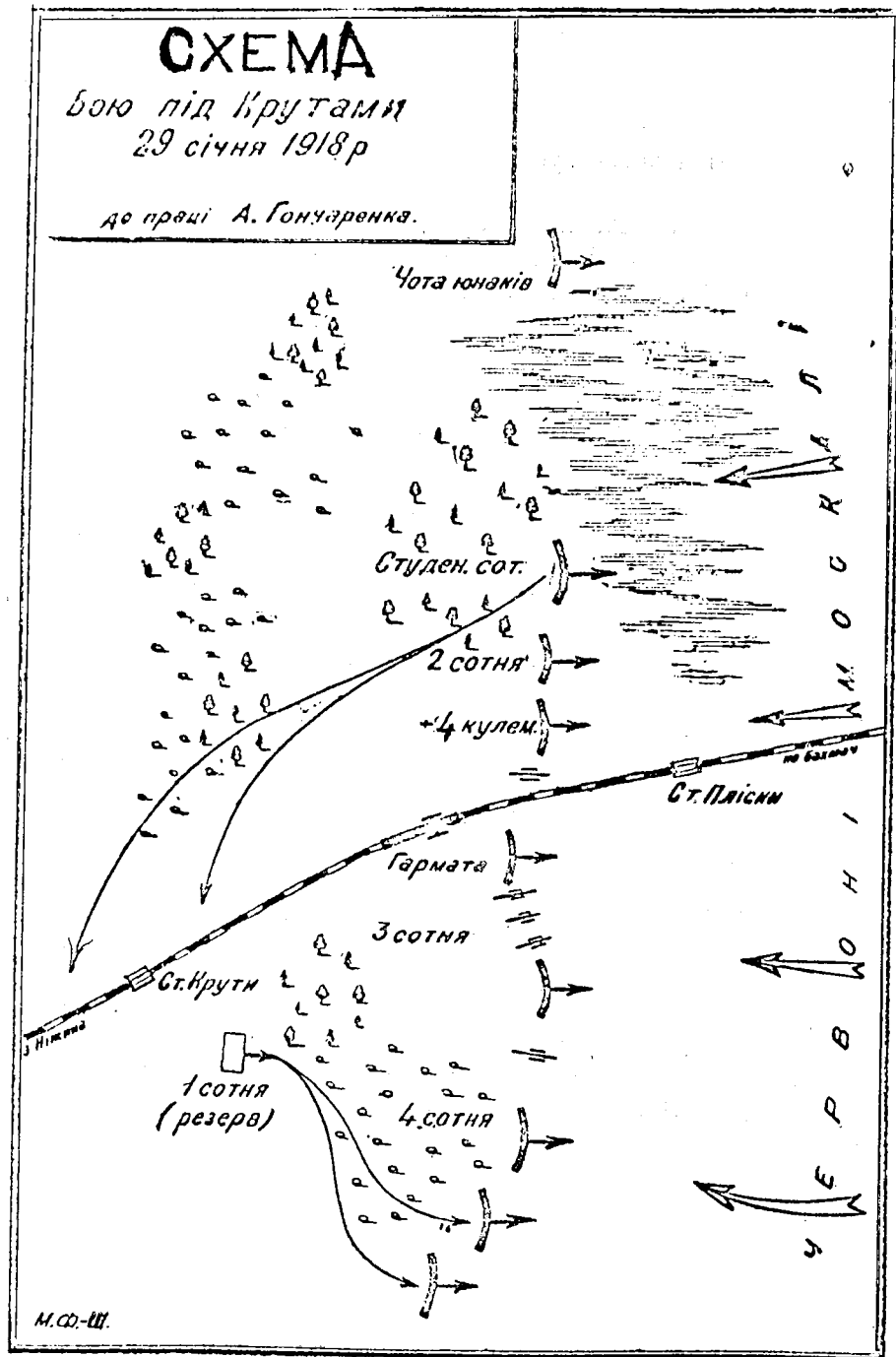
ли село, сповнене відвертою ворожістю до них, заставляли його після всього декількох днів перебування большевицьких військових частин і влади таким прихильним, що чимало селян вступали добровільно в стрілецькі ряди, щоб боротися на фронті. Тому найбільшу прихильність і поміч зустрічали Січові Стрільці там, де довше побували большевики, а найменшу на найглухішій середущій Волині, де большевиків ніколи не було.

Цей перелім настроїв не лише українських мас, але й частин большевицького війська виявлявся тим, що вже у кінці березня і в квітні з большевицьких рядів переходили до Січових Стрільців цілими групами давні українські селянські повстанці проти Директорії, вліті в ряди стрілецтва, як ось Миргородський курінь 5-го совітського полку, сміливо билися проти своїх недавніх большевицьких друзів. Але перехід большевицьких частин потім припинився, бо в них остався лише стійкий, по-большевицькому дереконаний елемент.

Перелому в настроях українських мас на краще вже не вдалося використати Українській Народній Республіці. Її війська втратили до липня 1919 року майже всі свої запаси, й тому неможливо було взятися за організацію нової, дійсно всенародної української визвольної армії. Зрештою, і не всі установи й частини тогочасного війська УНР стояли на висоті своїх завдань. Вони реорганізувалися й багатіли організаційним досвідом, але цей досвід був надто пізній і надто пізно можна було його стосувати, себто напередодні розгрому українських збройних змагань, коли ряди війська України пустошила й нищила люта зараза тифу.

Але, поки до цього дійшло, зреорганізоване в Проскурові Січове Стрілецтво вирушило на фронт, якого вже аж до кінця свого існування не покидало, серед боїв щораз міцніше сполучається стрілецьким духом, гордощами на подвиги давнього Січового Стрілецтва і спільним терпінням: виснаженням у безупинних боях і походах, а там — спільною нуждою, голодом, холодом і спільними надіями, що врешті Україна, хоч і оточена звідусіль ворогами, все таки перемаже. Таке було Січове Стрілецтво.

АВЕРКІЙ ГОНЧАРЕНКО
 Полк. Армії УНР

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Ставлю собі завдання подати до прилюдного відома правдивий перебіг бою за ст. Крути.

Обставини, що змусили нас до того бою, такі:

По оголошенні Українською Центральною Радою 4 Універсалу Україна стала самостійною державою. Як така, вела мирові переговори з Центральними Державами в Бересті. Рівночасно вела мирові переговори з тими ж державами і Росія большевицька. Предсідник большевицької делегації Троцький виступив із заступництвом Радянської України, запевняючи представників Центральних Держав, ніби Центральна Рада та її Уряд уже не існують. А в той час Уряд України робив надлюдські зусилля, щоб здавити анархію всередині краю та боронити його від зовнішніх ворогів.

Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Харків-Ворожба-Бахмач.

На оборону цього надзвичайно важного вузла командує військами отаман Капкан і вислав "1-шу імени гетьмана Богдана Хмельницького Юнацьку Військову школу". В складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин. Школа складалася з юнаків колишніх російських військових шкіл, з освітою не менше як 6 класів гімназії, а переважно з укінченою середньою школою.

Юнацька школа мала 2 курси; молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший 8. XII. 1917 в команді ген. штабу сотника (з російського війська капітан) Носенка виїхав до Бахмача. Бахмач адміністративно належав до Чернігівщини, де військово-адміністративну справу провадив сотник (капітан) Тимченко.

Сотник Тимченко не мав ніякого війська і навіть, щоб сформувати собі якийсь відділ для свого штабу, просив у начальника школи старшин. Для цього і був призначений сотник Микола Богаєвський, що став начальником штабу у сотника Тимченка.

Між двома командами виникло непотрібне непорозумін-

ня з одного боку був сотник Носенко, генерального штабу і начальник школи, а з другого — сотник Тимченко, протегований політичною партією, як командуючий військами адміністративного району Чернігівщини.

22 грудня 1917 року мене, як командира куреня Юнацької школи, покликав до себе командуючий військами отаман Капкан.

Отаман Капкан наказав мені від'їхати негайно до Бахмача з наказами для обох згаданих вище начальників. По одержанні двох секретних пакетів, я спитав командуючого військами, чи не міг би я вислати ці накази якимсь молодшим старшиною. На це дістав таку відповідь: — „Ви призначаєтесь командантом оборони Бахмача. Большевики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ. Забирайте решту Юнацької школи. Потяг на ст. Київ - Товарний уже готовий. На поміч — трудно чекати”. З цим я відійшов.

Щедро наділений повноваженнями з підкресленням за всяку ціну не віддати Бахмача, щоби не допустити большевиків до Києва, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертав я до школи. Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії — юнаків — кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалися: його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки, на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край.

Перед самим від'їздом ще пішов я до Головного Начальника Юнацьких шкіл генерала Астафієва. Прийшов до нього не тільки як до начальника, а ще і як до свого колишнього щиролюбленого професора з Чугуївської військової школи. З мого рапорту він довідався, які накази дістала школа і уділив мені багато порад, що так допомогли мені у виконанні завдання оборони Бахмача.

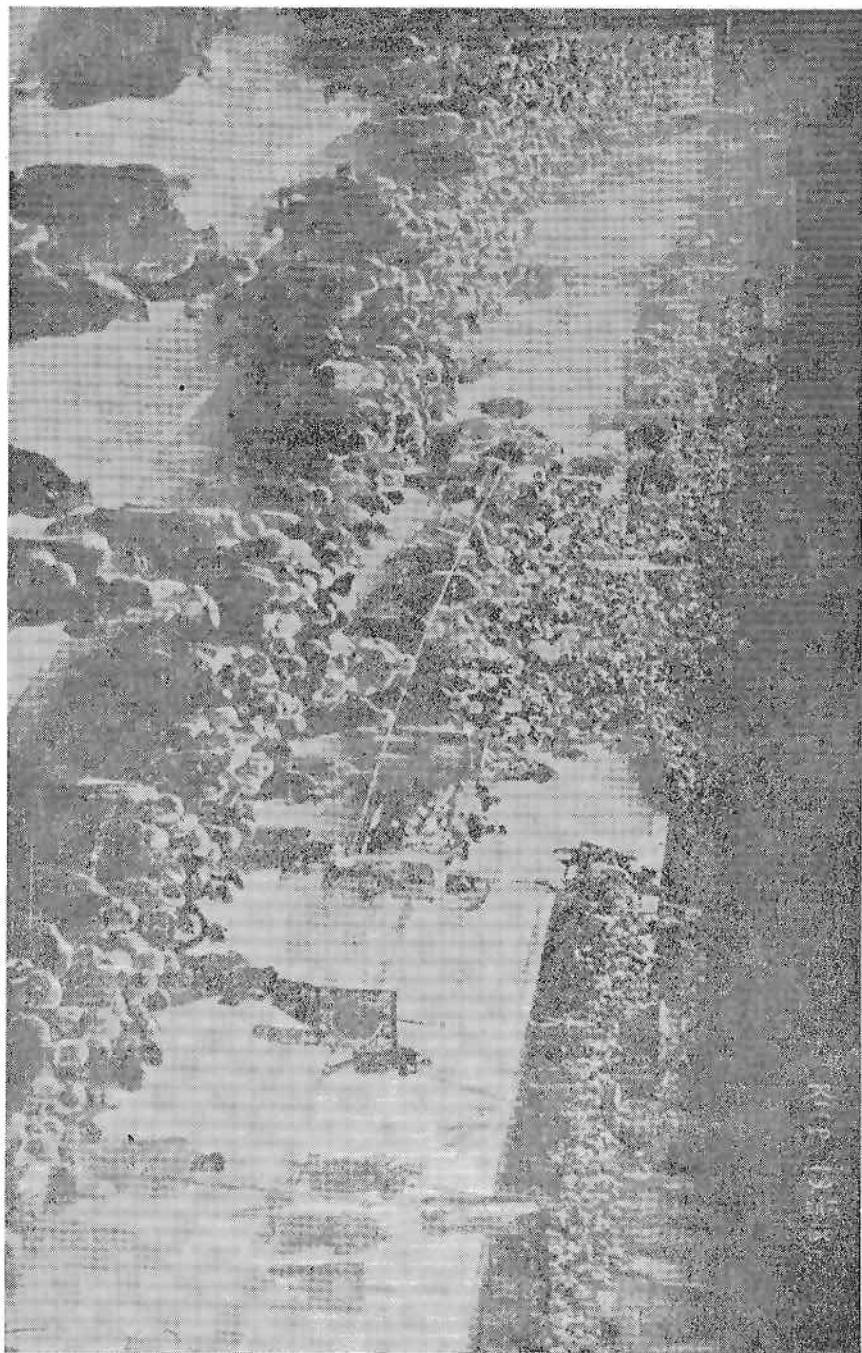
Тут до речі хочу підкреслити заслуги генерала Астафієва, що зумів ширити ще задовго до революції національну свідомість серед нас („малограмотних” українців). На це у російським війську до революції було дуже мало відважних одиниць серед вищої військової генераліції, а генерал Астафіїв до неї належав.

23 грудня увечері я вже був у Бахмачі. Начальник школи, сотник Носенко, від'їхав з Бахмача вдоволений. Сотник Тимченко хотів, щоби школа підлягала йому, на що я не міг погодитися,

Перевезення тлінних останків героїв Крут з місця їх тимчасового поховання до Києва. Березень 1918 р.

Похорони героїв Крут у Києві 19 березня ст. ст. 1918 року (Див. дату на світлині і „Літоп. Черв. Катини“ з 1932 р., стор. 18. — В „Золотих Воротах“ з 1937 року написано помилково, що це похорони подільних у бою під Мотовилівкою — Черника, Загравича та ін. — Ред.).

маючи наказ командуючого військами. Я лише зазначив, що в справах адміністраційних буду йому підлягати, як зайде потреба, справи ж бойового характеру, згідно з наказом, буду вести сам. Для охорони нашого лівого крила в напрямі на Чернігів, вислав я сотника Семирозума з четою юнаків.

На Святий Вечір — 24 грудня 1917 р. — в напрямі на Гомель я вислав від школи передову заставу. Після незначної сутички ми зайняли ст. Доч, при тому 2 большевицьких вояків взяли до полону. У нас були легко ранені 2 юнаки і 1 старшина. Від полонених довідався я, куди і як наступають війська Муравйова.

В напрямі до ст. Ворожба школа також увійшла в бойову стичність з большевиками. Ст. Бахмач і місто залишилися за нами. Треба зазначити, що в залізничному депо Бахмач було до 2 тисяч zatrudнених при варстатах робітників, переважно москалів. Про їх настрої просив я в сотника Тимченка інформацій. Тимченко був у них на мітингу і сказав мені, що нема страху: робітники оголосили неутралітет. Однак трудно було вірити в їх неутралітет, а мати у себе в найближчій заплілі 2 тисячі озброєних робітників не належало до приемности. На цій підставі я й приступив до перегрупування Юнацької Школи, не припиняючи бойового зв'язку з противником.

Незадоволення сотника Тимченка з цього мого рішення виявилось в його від'їзді з цілим штабом на ст. Крути. Однак звідти він повідомив, що йде нам на поміч піша дивізія; пізніше виявилось, що замість дивізії, прийшло кілька поїздів, заладованих возами. Школа скористала з цього й поповнилася набоями з ешелонів.

Очевидним було, що Київ не мав резервових військових частин.

Така ситуація, а до того ще й ворожо настроєне населення, яке косим оком дивилося на „інтелігентів”-юнаків, безперервні сутички з большевиками продовж більше як місяця — все це дуже погано відбивалося на настроях школи. Частина юнаків — то були діти з-під селянської стріхи, з неусталеним ще світоглядом і тільки інтуїтивно відчували вони правоту наших змагань. Це давало ще можливість держати курінь у рамках дисципліни.

Активність противника збільшувалася, під його натиском наші передні частини відступили, тільки вже не через Бахмач, а через передмістя його, бо робітники, з наближенням большевиків, виступили активно, збільшуючи і без того переважаючого нас багато разів противника.

Мені нічого не лишалося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготувати фортифікації до зустрічі з навалом боль-

шевиків. Отож, після обслідування терену й приступлено до праці. Роботу було виконано правильно й скоро.

25 січня 1918 р. дістав я повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре знана, бо в ній був мій брат з 3-го курсу медицини Університету Св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадилось там 7 днів, уміють вже стріляти та що в Києві — ціле пекло. Повідомлення про виїзд студентської сотні розійшлося серед юнаків, як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія.

Завдяки цьому так високоцінному і завжди в боях вирішальному чинникові, як „піднесення духа”, вдалося спинити наступ Муравйова та змусити його до зтяжної боротьби.

27 січня штаб сотника Тимченка раннім ранком відїхав у напрямі Ніжена, де стояв полк імени Шевченка, щоб з цим полком приїхати нам на поміч.

Студентська сотня в числі 115-130 людей прибула на ст. Крути о годині 4 ранку 27 січня 1918 р.

Мені особисто треба було розв'язати справу, куди приділити студентську сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити — поповнити школу, а можна дати її, як окрему сотню, на ділянку оборонної лінії. До цього другого рішення я прийшов з міркувань чисто військового характеру: молодий вояк без огляду на свою інтелігентність, в критичну хвилину піддається паніці. Таких хвилин я передбачав аж забагато. Паніка під час бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу.

Тому то командирові студентської сотні дав я відтинок найменше загрожений противником. Познайомив командира сотні з ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди спрямовувати ранених, з ким держати зв'язок, а, на випадок відступу, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив 3 студентів, між ними був і мій брат; його, з огляду на своє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки.

Розміщення на позиції наших 5 сотень і 18 кулеметів показано на поданій схемі. (Гляди сторінка 254)

Раннім ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих колонах; виглядало так, якби йшли на параді, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки.

Рельєф місцевости маскував нас, і щойно наближення на віддаль стрілу могло нас виявити.

Ще в ніч з 26 на 27 січня я мав розмову по прямому дроті з Муравйовим. Його вимога в формі наказу звучала так: „Прігатовіться к зустріче пабеданоснай краснай армії, прігатовіть абед. Заблужденія юнкероф пращаю, а афіцероф всьоравно расстреляю”.

Я відповів, що до зустрічі все готове.

Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав.

Тільки-но червоні наблизились на віддаль стрілу, ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони в розстрільну, зазнаючи великих втрат у своїх рядах. Наступні частини уже з поїзду приймали бойовий порядок.

Таким чином москалі зайняли фронтову лінію завдовжки в 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення.

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші — військово не вишколені. Розтягнені по лінії завдовжки в 3 кілометри, ми, в обороні зарання нашої державности, вступили в нерівний бій.

Коло год. 10 ранку приїхала на панцерці 1 гармата, коло неї сам один сотник Лощенко. Хто його прислав — не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціятива. Цей старшина, борючись з подивугідною самопосвятою, вносив велике замішання своїми влучними стрілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок тут підкреслити.

Коло год. 12-1 почали червоні наступати на студентську сотню, але вступивши в зону перехресного вогню, мусіли занехати свій замір; до цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів-Крути сотн. Семирозума, що прикривав наше ліве крило. Але той большевицький наступ був лише маскуванням, бо справжній наступ, як цього я й очікував, большевики спрямували на оточення нашого правого крила, що дало б їм в руки ст. Крути, відтинали б нас від нашої бази та уможлилювало б їм цілковите оточення наших сил. Для цієї операції вони мали аж надто достатні сили для маневрування. В цей момент я дістав повідомлення, що командир студентської сотні, поручн. Омельченко, ранений. Цю втрату болюче відчувалось, бо заступника його не було на місці. Та про це я

довідався трохи пізніше; вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних старшин. По 2 годинах наше оточення розпочалося дуже солідно, з застосуванням усіх тактикою вказаних правил.

Наша гармата, уставлена на платформі на лінії Крути-Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних.

Тоді використав я резерви. Введення в бій резерви, нашої останньої сотні, передішло, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато численніша від нас сила противника прискорювала нам вирок, і тільки слабе темпо його наступу дало можливість дотягти бій до 9 год. вечора, коли-то настала темна, туманна ніч.

В цій великій напруженні зв'язковий юнак Валентин Атамановський (студент Університету Св. Володимира) подав мені телеграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніжена виступив на з'єднання з наступаючими на нас більшовиками, себто наступає на нас ззаду. Атамановський був дуже відважний, і що було в нім найбільше цінне — це завжди прекрасний гумор. І в цю рішальну хвилину він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу. Треба було йому сказати правду про наше становище: наступ більшовиків не припиняється, Шевченківський полк віддалений від нас за дві години їзди, а повний поїзд наших ранених бійців потребує опіки. Все що лишилося, не мало можливості впродовж цілого дня через часті атаки противника хоча б найменшого перепочинку. Отже, мушу вивести їх з бою без дальших утрат у людях і подбати, щоб за всяку ціну з'єднатися з Чорними Гайдамаками під командою Симона Петлюри; вони були вже на ст. Бровари, і там приготувалися позиції.

Атамановського післав я ще завидна до студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце. Цей відступ студентська сотня мала розпочати першою.

Сотник Лоценко ще за дня мусів від'їхати. З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил.

Тут підкреслюю ту надзвичайну холонокровність й уміння панувати над собою наших старшин і молодих вояків, якої не зауважував за час свого перебування на фронті під час світової війни серед старших добре вишколених солдатів. По студентській сотні виводив я з бою сотні юнаків у такому порядку: 2, 3 й 4; 1 сотня, що була в резерві, а вступила в бій по годині другій, здержувала

противника, що намагався нас оточити, аж до повної темноти, після чого рештки цієї резерви відступили цілком з поля бою і прилучилися до школи. По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, хоч під час бою раненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді я довідався, що немає цілої чоти студентської сотні, до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон — та все було даремно. Про долю брата і його товаришів довідався я вже багато пізніше. Вони, відступаючи, очевидно, для скорочення дороги, пішли на світло, на ст. Крути, а там зі сходу надійшли якраз більшовики; після того й розігралася ще раз кривава драма... Їх не розстрілювали, а кололи багнетами, що я ствердив уже в Києві, в час похорону, на своєму братові й його товаришах.

Станцію Ніжен справді обсадив наш Шевченківський полк, що хотів нас обеззброїти у вагонах, бо ж вступати в бій, а ще до того вночі, у нього забракло „мітінгового героїзму”; а ще певно не знайшлося в ньому ні одного справжнього москаля, бо перед тим москалем він був би і слухняний до безтями, і покірливий.

Повна небезпек була наша дорога відступу. Страшний день ще гудів у нас в ухах, а втрати в людях, що впали за свою державу, кликали до пімсти.

З Ніжена треба було усунути Шевченківців, що, на щастя, обійшлося без крові. 31 січня 1918 р. на ст. Бровари я здав уже релятивний звіт Симонові Петлюрі в присутності його начальника штабу сотника (нині генерал-полковника) Олександра Удовиченка.

Замість бодай хвилинного відпочинку, ми змушені були вже не боронити доступів до Києва, а брати його, бо в нім повстали місцеві більшовики, що гарненько озброїлись і зорганізувались там, де був державний центр, отже — в серці України.

Та в цих боях я вже підлягав Симонові Петлюрі.

Тут мушу ствердити несовісність деяких авторів брошур на тему бою під Крутами, що в своїх публікаціях старалися вічною ганьбою покрити ім'я тої совісної старшини, що так віддано керувала боем та чесно разом з молодими вояками вмiла вмирати.

Також маю сумнів, чи насправду ці автори безпосередньо приймали участь у бою, бо той, хто приймав там участь, не міг не знати, що й я, як командир, ні на одну хвилину не залишив позиції та останній залишав поле бою. І тому твердження тих авторів, що наша молодь там була без проводу, є неправдою.

Підполк. А. Гончаренко
(в уніформі старшини рос. армії).

Докладний релятивний звіт з бою під Крутами зберігається на схованці у Києві.

Справою командування військами Чернігівщини сотника Тимченка та його начальника штабу сотника Богаєвського зайнявся у свій час військовий суд, але до кінця справа не дійшла через повстання проти гетьмана в 1918 році. Отже, обвинувачення і цих двох старшин також передчасне і лежить воно на совісті тих осіб, що своїми інформаціями впровадили в блуд навіть такого високозаслуженого нашого кол. міністра й ученого, як професор Дмитро Дорошенко, що записав, як зрадників, в історію визвольних змагань України сотників Тимченка і Богаєвського.*)

Так скінчився бій під Крутами.

Втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин.**)

*) З поданого вище сотником Гончаренком перебігу подій під Крутами видно, що сотник Тимченко зі своїм штабом був лише представником адміністративно-військової влади і ніякого впливу на хід бойових операцій, очевидно, не мів мати, хібащо в критичний момент міг би зі своїми старшинами приєднатися до лав юнаків і розділити їх долю.

**) Учасників, що тепер перебувають, як і я, на еміграції — сотника Модеста Семирозума, кол. юнака Чорпіту, кол. юнака Заквалинського (нині майора польського війська), полковника Лощенка та інших, до кого дійде цей звітреляція, подаю за свідків правдивості описаних подій. — Аверкій Гончаренко, сотник, кол. командир куреня І-ої імені гетьмана Богдана Хмельницького Юнацької Військової Школи.

Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять поляглих оповита авреолею слави і стала взором для майбутніх поколінь!

Бери ж собі, наша молоде, приклад від своїх попередників з-під Крут і завжди у всіх своїх починаннях пам'ятай, що найсвятішим для нас було, є і буде — не 3-ій інтернаціонал, а Бог і Україна!

П Р И М І Т К А

Інформації про бій під Крутами полк. В. Кучабський взяв з неперевіраних джерел.

У своїй статті про Крути полк. А. Гончаренко, командир збірної частини Першої Київської Юнацької Школи і Студентської сотні СС (він керував боєм у районі станції Крути 29-го січня 1918) пише, що після цілоденного бою, маючи великі втрати, його частина не могла довше ставити опору переважаючим удесятеро силам Муравйова.

Коли настала темнота, він відв'язався від ворога і ешелоном з рештками відділу, забравши ранених до шпитальних вагонів, в порядку від'їхав в напрямі Києва.

Під Києвом на станції Бровари він з'єднав свою групу із Слобідським Кошем Чорних Гайдамаків під командою С. Петлюри, якому звітував про становище та цілоденний бій з вагами Муравйова в обороні вузлової станції Крути. При тім подав загальний бойовий особовий стан групи і загальний стан втрат, не подаючи, скільки було вбитих, ранених і без вісті пропалих. Втрати були такі: 1) з Юнацької Школи коло 250 юнаків і 10 старшин, 2) з Студентської сотні СС — одна чота (коло 30 бійців).

Першими більшими жертвами советомосковської військової агресії проти України були полягли вояки 29.1.1918 р. в нерівній бою під Крутами.

Пам'ять про цих лицарів в Українському Народі не вмере, не загине, всі вони є рівно заслужені герої перед Батьківщиною.

З аналізу статті А. Гончаренка про Крутянський бій видно, що головний удар ворога прийняла на себе Юнацька Школа і вона мала великі втрати.

При поспішнім відступі малодосвідчених вояків з поля першого бою можна припускати, що вбитих не забрано — зрештою, буває, що під обстрілом ворога навіть важко ранених не можна забрати. Не знаючи докладніших втрат, командир групи А. Гончаренко згадав про втрати загально.

Студентська сотня СС втратила одну свою чоту через необережність: відступаючи зі свого відтинку фронту по дорозі до ешелоноу, вона пішла на станцію, що вже була зайнята ворогом.

Відділ вільних козаків у бою під Крутами участі не брав.

Справедливість вимагає, щоб у щорічних академіях на пам'ять поляглих героїв під Крутами вшановувати не лише одних студентів, залишаючи без уваги інших учасників бою.

Якщо йдеться про достовірні дані щодо Крутянської трагедії, то безперечно, найбільшим авторитетом є командант бою, полк. А. Гончаренко, і тільки його інформації про перебіг бою і втрати є міродайні.

Р е д а к ц і я

Санітарна валка 11-ої дивізії в Шепетівці.

Бойові вправи новобранців у Старокостянтинові.

Богдан Гнатевич
кол. сотник УСС

ВИШКІЛ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У БІЛІЙ ЦЕРКВІ

Наприкінці літа 1918 року я перебував у Вишколі УСС в селі Грузькому, коло Єлисаветграду (тепер Кіровоград), коли з Києва приїхав до Команди Вишколу підполковник Андрій Мельник, щоб вивести для Окремого Загону Січових Стрільців, що тоді організувався в Білій Церкві, інструкторів для вишколу. Тодішній командант Вишколу УСС, отаман Г. Косак, призначив мене та доручив підібрати ще чотирьох інструкторів. Зі мною переїхали до Білої Церкви хор. В. Чорний (Розенберг), пхор. Л. Стрільчук та ще двоє підстаршин, яких прізвищ уже не пам'ятаю. Всі вони були прекрасними інструкторами, що відбули вишкіл під проводом пруських старшин з Вишкільної Групи Південної (німецько-австрійської) Армії та вишколили кілька сотень новобранців УСС.

Після короткого перебування в Києві, де нас переодягли в однострої Загону, ми переїхали до Білої Церкви. Поселились ми у військовому бараці подалі від міста.

Насамперед ми ознайомилися з організацією Загону та з його людським складом. Між старшинами та підстаршинами я зустрів багато давніх друзів по зброї з Легіону УСС, що у війні з армією царату та уряду Керенського попали були в російський полон. Між ними були такі кол. старшини УСС, як к-р сотні — хор. Федір Черник, к-р сотні — чот. Василь Кучабський, к-р сотні — чотар Іван Чмола, хор. Іван Рогульський, хор. Микола Загаєвич, хор. Дмитро Герчанівський, хор. Андрій Домарадський та інші, що їх прізвищ вже не пам'ятаю. Між старшинами з-поза УСС був тодішній к-р батареї Загону із ступенем сотника — Роман Дашкевич. Так само більшість стрільців була з Легіону УСС.

К-ом Загону був полк. Євген Коновалець, колишній старши-

на австрійської армії. За часів Центральної Ради він був спершу к-ом куреня, а потім полку СС.

З полк. Коновальцем прибуло до Загону кілька колишніх старшин і підстаршин австрійської та придніпрянської армії. В Загоні були також добровольці - придніпрянці та стрільці з 2-го Запорізького полку.

Колишні старшини УСС, старі досвідчені вояки, одержували за Центральної Ради в Загоні вищі ступені відповідно до їх командних здібностей і службового призначення.

Був це доволі різноманітний склад, якому для підвищення бойової здатності та для скріплення дисципліни треба було дати одноставний вишкіл. Але як? Це ж було кілька десятків старшин, більше як 200 підстаршин та близько тисячі рядових стрільців, а наш інструкторський гурток складався всього з п'ятьох осіб.

Загальний плян вишколу був опрацьований автором цього спогаду та справлений на сходинах членів команди Загону в присутності сотників І. Чмоли, Р. Сушка, Ф. Черника, В. Кучабського та Р. Дашкевича. Загальний плян навчання затвердив командант Загону полк. Є. Коновалець з начальником булави пполк. А. Мельником.

Ми вирішили, що в першу чергу переведемо основний піхотинний вишкіл, обов'язковий для цілого Загону без різниці роду зброї та старшинства. До такого вишколу належало навчання в порядку та основного бойового знання із стрільням та боротьбою з близька на багнети та ручними гранатами. Ця частина вишколу мала тривати всього три тижні. Опісля мали люди з інших родів зброї, кіннотники, скорострільці та гармаші, перейти дальший спеціальний вишкіл у своїх частинах.

З огляду на те, що за короткий час треба було рівночасно перешколити старшин, підстаршин та стрільців, ми виготовили такий плян праці: після цілоденних зайнять, що тривали до 16-ої години, сотн. Гнатевич та чотар Чорній переводили школення старшинського складу. В той сам час інструктори - підстаршини вишколювали підстаршин Загону. У старшин та підстаршин, які вже мали військову підготову та бойовий досвід, ішло головню про те, щоб їх ознайомити із змістом, методикою та духом нового вишколу. Це ішло розмірно легко та вимагало одної, а найбільше півтори години праці, щоб учасники засвоїли собі основи та програму навчання рядовиків на наступний день.

Для цього на весь час основного вишколу, який мав тривати три тижні, був опрацьований загальний плян навчання, поділений на три етапи. На перший тиждень праці припадала наука в порядку та орудування рушницею. У другому тижні переводився основний бойовий вишкіл з наукою стрільня та боротьби з близька на багнети, у третьому слідувало продовження бойового вишколу та навчання користуватись ручними гранатами.

Коли по скінченні третього тижня навчання непіхотинці продовжували вишкіл у своїх частинах за своєю спеціальністю, тоді піхотинці починали навчання за програмою четвертого тижня. Предметом навчання того останнього тижня школення піхотинців були вправи в різних бойових формаціях, головню для вивчення наступальних та ударних акцій і наука гострого стрільня з киданням ручних гранат „на гостро”.

Для того, щоб вивчені дисципліни залишилися тривало в пам'яті та перейшли у звичку стрільців, кожного дня повторялася частина передше вивчених вправ (див. далі!).

У чому полягала нова метода вишколу та які були її головні ознаки?

1. Головною провідною метою вишколу було скріпити бойову здатність частини. Тому до програми навчання включено тільки такі дисципліни, що сприяли досягненню цієї мети. З науки в порядку пропущено навчання рухів у зімкнутих формаціях, що не потрібні в бою, напр., парадні походи, звороти тощо. Навчання польової та бойової служби відбувалося за найновішими здобутками воєнного досвіду.

2. Тому, що модерний спосіб бою вимагав від вояка якнайбільше самостійности, основною методою навчання у всіх дисциплінах було індивідуальне навчання. Ідучи за цим принципом, найбільш часу та уваги було присвячено навчанню в рою і то способом самонавчання (стрілець стрільця).

3. Про успіх акції або про збереження життя вояка в бою дуже часто рішають секунди. Тому від вояка вимагали вже під час вишколення швидкого та точного виконання наказу. Таким чином вояк привикав до скорого та доцільного діяння, розвинутого аж до границь автоматизму. Доцільність та послідовність навчання одинцем, скорість та точність виконання наказів, — оце ті найголовніші ознаки нової методи вишколу.

Навчання відбувалося на основі подрібно розписаної програми вправ на кожний день. Ось приклад такого детального порядку зайнять одного дня на третьому тижні вишколу:

- Год. 6.00 — 6.30 Рання сурма. Вставання та прибирання.
 6.31 — 7.00 Снідання.
 7.01 — 7.30 Збірка в сотні та вихід на площу вправ. Руханкові вправи з рушницею в чотах під проводом старшин.
 7.31 — Наука впорядку, повторення, в рою. Постава, звороти на місці та в ході.
 7.46 — 8.00 Продовження: клякни, бігом, лягай!
 8.01 — 8.30 Розстрільна в рою та рухи в ній.
 8.31 — 9.00 Перерва, відпочинок.
 9.01 — 9.15 Вправи рушницею одинцем, в рою самонавчання.
 9.16 — 9.30 Те саме в чоті.
 9.31 — 10.00 Розстрільна в чоті та рухи в ній.
 10.01 — 10.30 Наступальні вправи сотні: розстрільна в різних напрямках, наука передавання наказів.
 10.31 — 11.00 Чота на розвідці, забезпечення в поході.
 11.01 — 11.30 Сотня в наступальному поході. Оборона перед наступом кінноти та панцерних авт.
 11.31 — 12.00 Повернення до казарм та приготування до обіду.
 12.00 — 13.00 Обід та пообідній відпочинок.
 13.00 — 15.00 Наука боротьби з близька ручними гранатами. Кидання з різної постави та до різних цілей. Навчання одинцем по чотах.
 15.01 — 16.00 Повернення до казарм. Чищення зброї, виряду та одягів.
 16.01 — 17.00 Участь в обговорюванні міжнародної ситуації та актуальних подій в Україні.

За таким зразком був опрацьований порядок зайняття на кожний день, а на його основі відбувався вишкіл стрілецтва по сотнях. Попереднього дня той самий порядок засвоїли собі старшини та підстаршини Загону під проводом інструкторів у часі між год. 16 - 18.

За чотири тижні інтенсивного навчання весь Загін одержав основне знання бойового вишколу. У навчанні одинцем найменш здібний новобранець мусів засвоїти собі основи воєнного знання та дорівняти іншим, спосібнішим товаришам.

Рівночасно з навчанням старшини й підстаршини дбали про те, щоб стрільці вдержували порядок та чистоту в приміщеннях, порядок в одязі та виряді. Команда Вишколу подбала про те, щоб стрілецтво Загону мало подостатком поживної страви та все потрібне з виряду, бо тільки тоді можна було вимагати від вояцтва виконання завдань, які були предметом вишколу.

Рівночасно з навчанням військового діла переводилася серед стрільців культурно - освітня праця. Окремі призначені для цього старшини, підстаршини, а також здібні рядовики читали в призначені години та у дні, вільні від зайняття лекції з історії та географії України та розбирали політичну ситуацію в краю та за кордоном. Дискусії на різні політично - суспільні теми оживляли вишкільну працю. Інструктори та освітні працівники могли користати з багатої бібліотеки, яку з різних джерел придбав сотн. Чмола. В час вільний від зайняття залюбки відвідували її старшини та стрілецтво Загону.

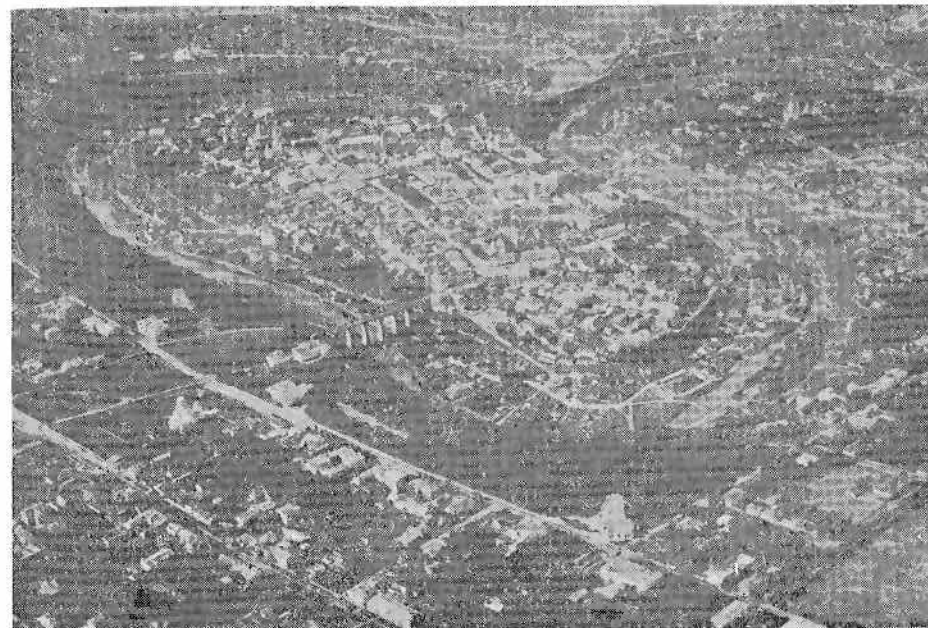
Тому не диво, що під час повстання проти влади гетьмана по проголошенні ним федерації України з Росією з остаточною метою відбудови російської могутності, все стрілецтво як один муж стало по боці Директорії УНР.

Навчання у Вишколі Загону переводилося на основі правильника, що обов'язував в Легіоні УСС з урахуванням правильника СС з часів Центральної Ради. А що в Загоні була зброя та виряд російського зразку, рушниці, скоростріли, ручні гранати тощо, наші інструктори мусіли внести у правильник навчання деякі зміни та доповнення.

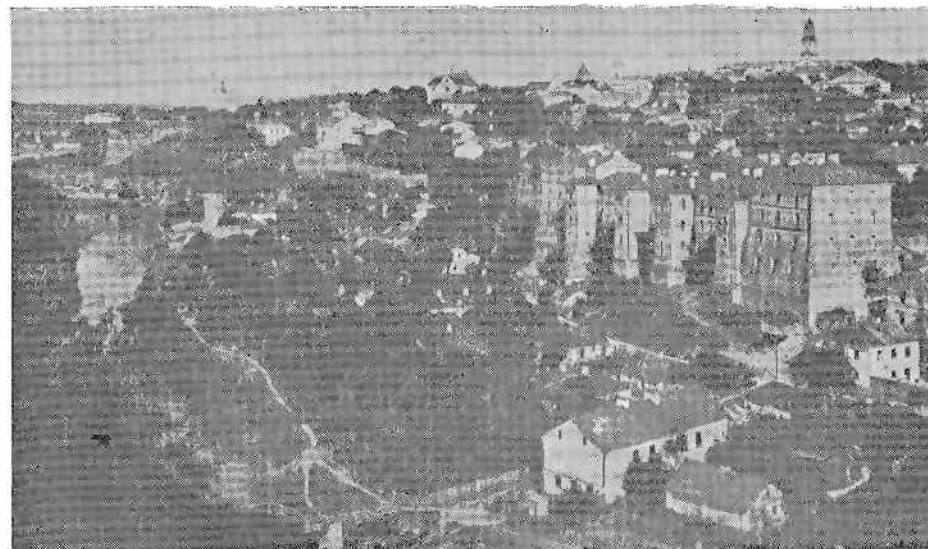
Як реагував старшинський збір та стрілецтво Загону на вимоги такого на той час незвичайно суворого та вимогливого вишколу? Між старшинами та підстаршинами були в перші дні праці помітні деяке недовір'я та неохота. І не диво, більшість з них, за винятком кол. УСС, як теж і СС з часів Центральної Ради, жила ще традицією австро-угорських або російських порядків в армії, а бойове знання та досвід придбала головню на бойових фронтах останньої війни. Більшість старшин та підстаршин, що служили в рядах Легіону УСС, не мала такого вишколу, який пройшов Легіон УСС в рр. 1916-1917 після боїв біля Бережан. Тоді Вишкіл УСС підлягав команді армійської вишкільної групи південної німецько-австрійської армії. Вишкіл провадив штаб німецьких старшин під командою полковника, принца Оскара Гогенцоллерна. Але, ще СС все бажали та намагалися бути доброю, надійною, навіть і були передовою частиною війська України до гетьманського перевороту та хотіли бути взірцевою частиною й надалі, тож і тепер дуже скоро перемогла серед них свідомість потреби пройти новий перевишкіл. Уже на другому тижні навчання ставлення до нової методи вишколу основно змінилося. Так старшини, як і підстаршини Загону почали активно та охоче співпрацювати. Завдяки цьому за розмірно короткий час увесь Загін був на такому висо-

кому вояцькому рівні, що під час перевірки, яку перевів тодішній (гетьманський) міністер військових справ у першій половині листопада 1918 року, це викликало подив та признання міністра.

Тепер, коли пишу цей спогад про Вишкіл у Білій Церкві, майже піввіку по його завершенні, більшість моїх тодішніх друзів уже не живе. Одні загинули в боях, інші впали жертвою большевицько - сталінського терору, а чимало померло за кордонами України. З глибокою пошаною згадую команданта Загону полк. Є. Коновальця за його знаменитий організаційний хист та політичну далекозорість. Відновлюю в пам'яті щиросердечну згадку про команданта гарматної частини Загону, тоді сотника, а тепер генерал-хор. Р. Дашкевича, та сотн. І. Чмолу, обидвох перших провідників організації Січових Стрільців у Львові в рр. 1913-14 та відданих борців за визволення й оборону незалежності України. Тепло згадую сотн. Ф. Черника, незабутнього команданта скорострільної сотні та всіх інших дорогих друзів. З усіх названих тут мною старшин Січових Стрільців, знаю тільки про двох, що живуть — генерал-хорунжого д-ра Р. Дашкевича, який живе в Австрії, та сотн. Д. Герчанівського (в ЗСА), що дав почин до написання цієї статті.

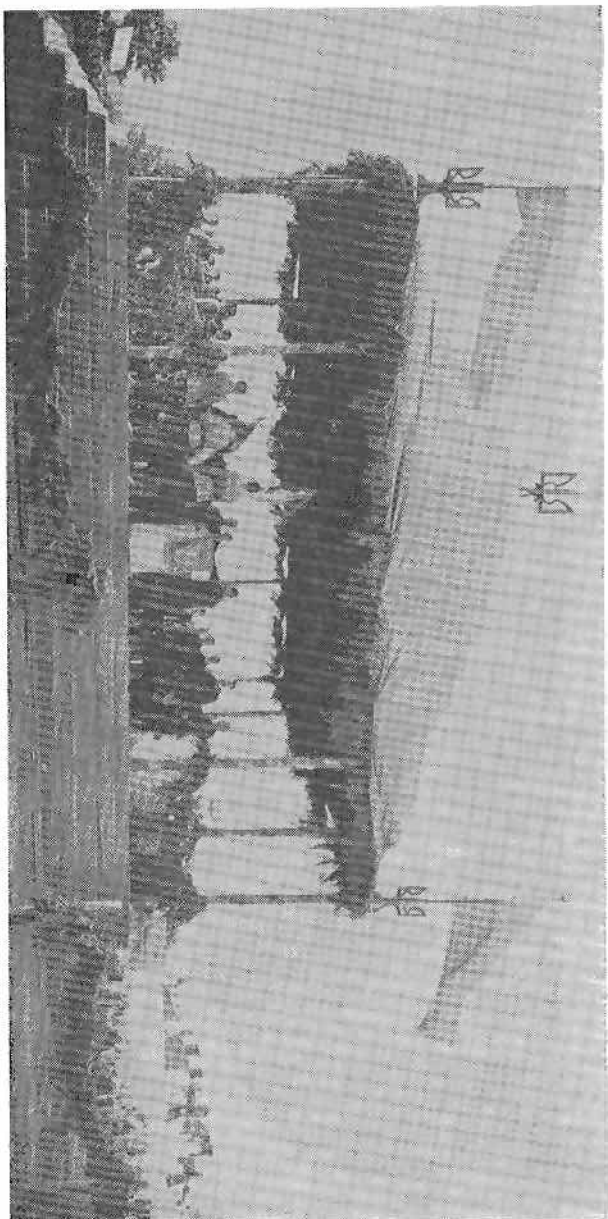

Вид з літака на Кам'янець Подільський.
У долішньому лівому розі нова частина міста, т. зв. „Новий Пляч”: на півострові, що його творить ріка Смотрич, старовинна частина міста.

Кам'янець Подільський.
Місто осідку урядів УНР і ЗО УНР 1919 року та місце постою команд українських армій.

Присяга Директорії.
(Кам'янець Подільський, серпень 1919 року.)

II. ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧОРТОРИЇ

Написав
Ген. Штабу ген. МАРКО БЕЗРУЧКО

І. РЕОРГАНІЗАЦІЯ КОРПУСУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

ОРГАНІЗАЦІЙНА СХЕМА КОРПУСУ СС ТА ВИРЯД ЧАСТИН. ПОЗИТИВНІ І НЕГАТИВНІ СТОРОНИ ОРГАНІЗАЦІЇ.

1.

Корпус Січових Стрільців, пізніш переіменований в Групу Січових Стрільців, виходячи в другій половині березня 1919 року з Проскурова, де приводив себе до порядку, на фронт, був зорганізований так:

Піхота складалася з п'ятьох полків. Кожний піший полк складався з трьох куренів, одної сотні піших і одної чоти кінних розвідників та відділу зв'язкового при штабі полку*). Чисельний стан полків і куренів був неоднаковий, тому що організація й розвиток частин відбувалися поступово, в міру допливу добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піший полк. Останній молодий полк сформовано у березні в м. Про-

*) В окремому книжковому виданні цього нарису ген. М. Безручка (Каліш, 1932) знаходиться в цьому місці примітка, яку передаємо в цілості з уваги на подану в ній характеристику Січових Стрільців: так дивляться на СС-ів усі поважні історики української революції й українського війська нових часів:

„Основою до складу старших полків Корпусу С.С. послужив полк Січових Стрільців полковника Коновальця. З цим полком Директорія Української Народної Республіки почала наступ з Білої Церкви, де полк стояв постоем, на Моговильку — Київ. Одночасно до полку приставали повстанці з Білоцерківщини та поближких околиць київських, і на час облоги Києва, в листопаді-грудні 1918 року, полк Січових Стрільців виріс на „Осадний Корпус отамана Коновальця”.

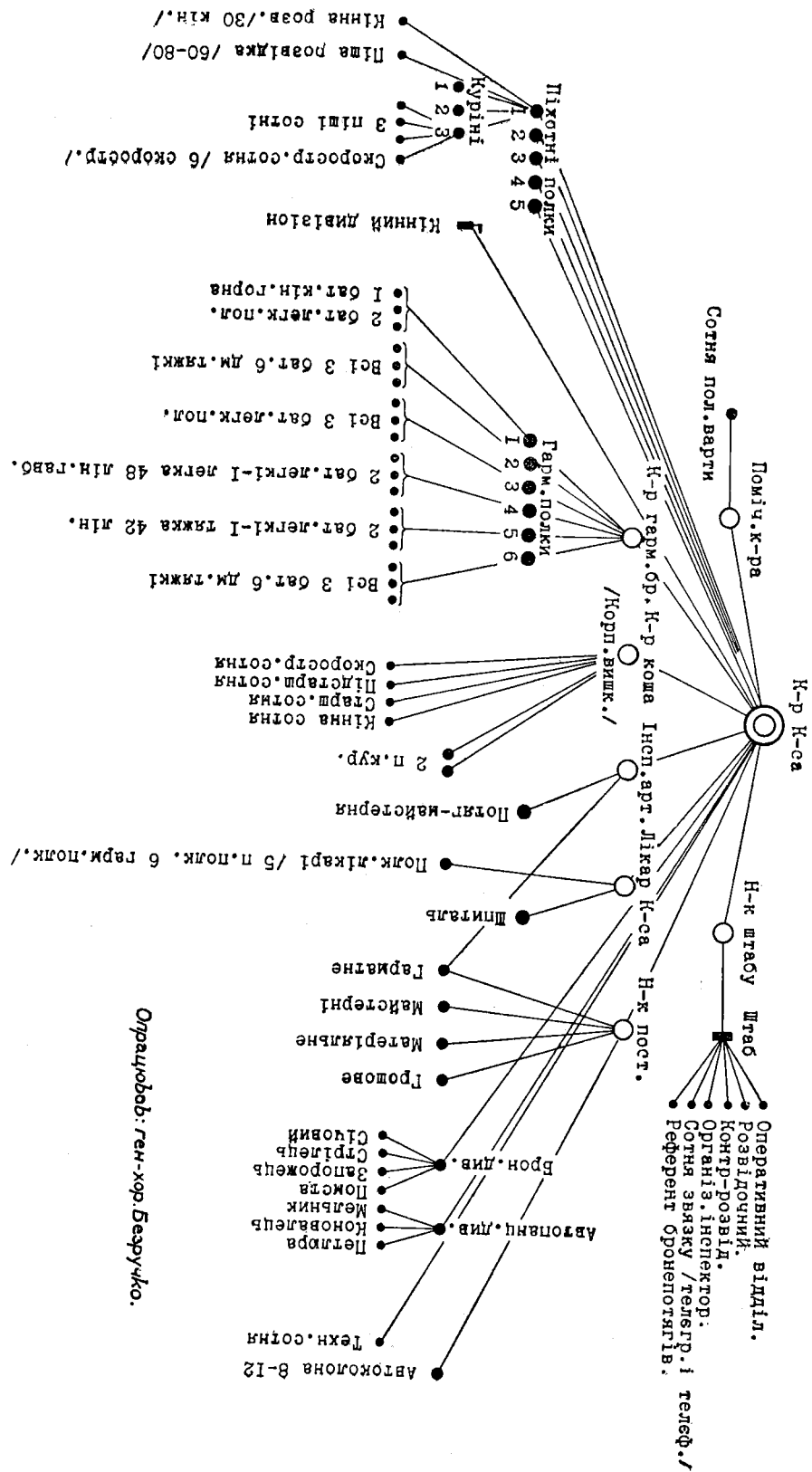
По здобуттю Києва повстанці почали самодемобілізуватись, й тоді на заміну їх до частин Осадного Корпусу влило майже цілком Сердюків та старшин гетьманської Сердюцької дивізії. З цього моменту Осадний Корпус перетворився на Корпус Січових Стрільців або Корпус С.С.

Основою Корпусу й надалі лишилися славні кадри полку С.С., — з традиціями невмирущими Маківки, Золотої Липи, Потутор, — підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними Сердюками.

Та обставина, що Сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робила Корпус С.С. надто відпорним на гасла комуністичної Москви.

Таким чином у Корпусі С.С. шасливо поєдналися найліпші риси придніпряньського й придніпряньського українського вояка, що разом з одержаною доброю військовою підготовою в цілості складалося на видатну боездатність Корпусу С.С. — Редакція”.

Організаційна схема Корпусу С.С. по реорганізації в квітні 1919. р.

Опрацював: ген-хор. Бєвруцько.

скурові. Курінь складався з 3-ох сотень піших і одної кулеметної з 6-ма кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії, — а кермував ними безпосередньо Штаб Корпусу.

Артилерія складалася з 6-ти гарматних полків: 1, 2, 3, 4, 5 і 6-го. Гарматний полк мав по 3 батареї, батарея по 4 гармати, крім 42-лінійної, яка була двогарматною.

1-й гарматний полк мав 2 легкі батареї й одну кінно-гірську.

3-й " " " всі 3 батареї легкі польові.

4-й " " " 2 легкі польові й одну гавбічну

48-лінійну батарею.

2-й і 6-й гарматні полки мали по три батареї 6-цалевих тяжких гавбиць. Вся артилерія була зведена в гарматну бригаду. Полки 2, 4 і 6-й увесь час війни були приділені: 4-й до 3-ої Залізної дивізії, до складу гарматної бригади 3-ої дивізії, а 2-й та 6-й до Галицької Армії, в складі якої вони були аж до її переходу до Денікіна.

Кіннота. Кіннота складалася всього з одного кінного дивізіону Січових Стрільців (Бориса). Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох сотень кінних і одної кулеметної. Пізніше був приєднаний до Групи кінний полк імени отамана Максима Залізняка, та його прийшлося розформувати через брак відповідного старшинського складу в ньому й повної відсутності дисципліни³³). В період перед операціями в червні місяці була сформована окрема кінна сотня в Крем'янці, що мала бути основою 2-го дивізіону, але брак коней і великі втрати 1-го дивізіону змусили на деякий час влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований в кінний полк дводивізіонного складу, кожний по дві сотні та по сотні кулеметній. Таким чином Група послугоувалась увесь час одним полком кінноти, як корпусною кіннотою. При штабах дивізій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли з початкової стадії формування через брак коней і сідел.

Технічні частини. На початку існування Корпус С.С. мав одну технічну сотню саперів, яка входила в склад 1-го полку С.С., пізніш переіменовану на технічну сотню Корпусу С.С. При Штабі Корпусу була сотня зв'язкова з двома відділами — телеграфним та телефонним.

З метою переформування Групи С.С. у дві дивізії, кожна з них мала по одній сотні технічній, себто саперній.

³³) Полк. Смовський К. у збірнику „За Державність” ч. 3, Каліш 1932 р., на стор. 272 спростував, що кінний полк ім. М. Залізняка не входив у склад Групи СС, а був лиш тимчасово приділений туди.

До Групи був доданий панцерний дивізіон, який спочатку мав один панцерний поїзд „Січовий”. Потім долучено до нього панцерник „Стрілець”. Згодом були обладнані здобуті у ворога панцерники „Запорожець” і „Помста”. Всього чотири панцерні потяги. Всі правдивої конструкції. „Січовий” був узброєний одною польовою 3-цаловою гарматою і 16 кулеметами, „Стрілець” мав одну 3-цалову гармату на задній платформі та дві гірські 3-цалеві гармати, які стріляли на боки з верхнього помосту, опанцереного для розміщення до 30 кулеметів, у вагоні. Цей панцерник дуже сильний та дуже високий і тяжкий представляв значну ціль для ворога.

Панцерник „Запорожець” мав 2 гармати 3-цалеві і 12-16 кулеметів. „Помста” мала одну легку 3-цалову гармату й одну легку гавбицю та до 16 кулеметів.

Автопанцерний дивізіон складався з трьох панцерників. „Отаман Мельник” — узброєний одною легкою гарматою й кількома кулеметами, „Отаман Петлюра” й „Отаман Коновалець” — обидва узброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входило кілька тягарових самоходів, 2 легкові і кілька мотоциклів.

А в т о к о л о н а. Автоколони, входячи до складу Групи, складалася з 8 особових і 12 вантажних самоходів. За браком відповідних доріг були в ужитку тільки особові самоходи, як засіб пересування штабів і зв'язку. Тягарових самоходів майже не вживалося й вони обслуговували тільки глибокий тил.

П о т я г - м а й с т е р н я. Потяг-майстерня із прегарним обладнанням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялись гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть деякі частини до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії. Загинула в травні місяці, впавши в руки поляків у кінці травня 1919 р. в районі Бродів.

З а п а с о в і ч а с т и н и. Думка про запасові частини для вишколу мобілізованих, підготовки різного роду фахівців та формування маршових сотень і куренів, виникла в Командування Корпусу СС в початку 1919 р.³⁴). Тому був заснований так званий „Кіш”. Місцем осідку для нього обрано Крем'янець, який лежав у най-

³⁴) Ще постановою зборів Першого Куреня Січових Стрільців у Духовній Семінарії 19-го січня 1918 року була створена Запасна Сотня, якої командантом був тоді призначений Василь Кучабський.

глибшому запіллі, — тут можна було переводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але Кіш Січових Стрільців не розвинувся як слід — раз через брак воєнного запасу, надто умундування, а друге — брак організаційного хисту його командування.

Склад Коша в Крем'янці: 2 піші курені вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметні, 1 сотня кінноти — стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, 1 сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини Коша, а була сформована для переведення мобілізації. При Коші був заснований шпиталь, типу запасового (відповідно до російської номенклатури).

С а н і т а р і я. Санітарна служба в Групі, як і в усій Українській Армії, за весь час була поставлена досить зле. Не було ні польових, ні запасових шпиталів. При частинах були лікарі, з яких тільки дехто був дійсно лікарем, а то просто фершал або й того гірше. Легкохворих лікувалось у польових лічницях при частинах, ранених та тяжко хворих спроваджувалось до Коша, де був напочатку теж шпиталь, а пізніше засновано в Старокостянтинові шпиталь. Персонал до цього шпиталю і ліки взято в Звягелі (Новгород — волинського повіту) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом із військових частин.

П о с т а ч а н н я. Органи постачання були сформовані на зразок постачання російського корпусу. На його чолі стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бригади мали полкове господарство теж на зразок російський. Всі запаси зброї, харчування й умундування возилось в потягах. Ніяких магазинів чи місцевих складів спочатку не було. У вересні 1919 року були засновані магазини в Проскурові. Склади, в період боротьби від грудня 1918 року до серпня 1919 року, були поповнені тими запасами зброї й умундування, а також і деякими харчевими продуктами зі складів Києва, Бердичева, Білої Церкви, Хвастова та інших міст. З осені 1919 року перейдено на використання місцевих засобів — шляхом заготівель. При повстанні були засновані свої майстерні — кравецька на 40 машин і шевська на 80-100 шевців. Отже умундування та виряд для всіх родів зброї заготовлялись власними засобами. Взагалі, в розумінні постачання, Група була досить добре забезпечена. Недостача відчувалась тільки пізніше, надто в пізню осінь, у взутті і частинно в теплому одязі.

П о л ь о в а в а р т а (ж а н д а р м е р і я). При Штабі Корпусу

була сотня (120 чол.) польової варті, що свої завдання виконувала добре.

Узброєння. Піхота була узброєна крісами російського зразку. Кулеметні частини — трьома системами скорострільів. Більшість з них була „Максима”, частина — „Кольта” й одна сотня — „Шварцльозе”.

Кіннота. Кіннота сиділа на досить добрих конях, із сідлами здебільша російського зразку. Узброєна була крісами російського зразку й російськими шаблями (регулярної армії).

Артилерія. Артилерія була узброєна гарматами — легкими польовими, кінно-гірськими, легкими й важкими гавбицями — всі відповідних російських зразків.

Однострій. Зодягнення всіх родів зброї було російське, за винятком т.зв. „френчів” — блюзи, що була англійського зразку, але цього гостро не дотримували, і через брак можна було носити і звичайну російську „гімнастюрку”.

Виряд. Виряд, його укладка й пристосування були російські.

Муштра. Муштра переводилась згідно з муштровим статутом*) Січових Стрільців, спеціально складеним, почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба переводилась відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби.

2.

Група Січових Стрільців в Українській Армії була найкраще організованою частиною тогочасної Української Армії. Трійкова система взята за основу була додержана до кінця. Частинам додано потрібну кількість кулеметів. З огляду на велику роль артилерії в сучасній війні створено сильну артилерію. Сильні технічні війська й усесторонньо розвинені запасові частини, яких інші групи цілком не мали, давали змогу не відтягати людей із фронту для переведення мобілізації, збору місцевих засобів та обслуги тилу. Отже була можливість мати на фронті людей уже вишколених і підготовлених до бою, а також до певної міри здисциплінованих, що в той час відігравало величезну роль. Негативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не було зведених в будь-які вищі посередні одиниці — бригади чи дивізії. Подібний стан надзви-

*) Українське „стрій” (старовинне: „шик”) рівняється московському: „строй”. і українське: „муштра” — московському: „упражнення”.

чайно ускладнював провід у час бою, утруднював координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енергії й засобів для підтримки зв'язку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстановка вимагала швидко рішитись і негайно перевести рішення в життя.

Другим браком організації була мала кількість корпусної кінноти. Характер війни і воєнного театру вимагав мати на Групу щонайменше 1.000 — 1.500 шабель, а було їх тільки 250. Це зв'язувало руки Командуванню. Розвідки не можна було перевести своєчасно й у всіх напрямках, не вистачало сил перевести відповідні маневри, а при ударах не вдавалося використати перемоги. Правда, після наказу Зверхного Командування про переформування груп у дві дивізії, передбачалось сформувати в кожній групі бригади кінноти, але тоді вже не було коней у тих районах, де оперувала Армія У.Н.Р.

Третій брак — це повна відсутність кінноти при Штабі Групи, хоч би для зв'язку, і при штабах дивізій — для розвідки й зв'язку.

II. БОЇ ЗА БЕРДИЧІВ, ПОЛОННЕ І ШЕПЕТІВКУ

СТРАТЕГІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ НА УКРАЇНІ В БЕРЕЗНІ 1919 РОКУ. ПЛАН КОМАНДУВАННЯ АРМІЇ І ЗАВДАННЯ КОРПУСУ СС. БОЇ ЗА БЕРДИЧІВ. НЕВДАЧА НАСТУПУ І ВІДВОРОТ НА ПОЛОННЕ. ОБОРОНА ШЕПЕТІВКИ. ВІДСТУП НА ГОРИНЬ. ВІДСТУП В РАЙОН КРЕМ'ЯНЦЯ.

1.

В першій половині березня московські більшовики крок за кроком здобували простори на Правобережній Україні, відсовуючи Армію У.Н.Р. все далі на захід. До 15 - го березня ворог зайняв район Миколаїв — Одеса і повів наступ на Роздільну. Зі сходу ворожі частини заняли Знаменку. З напрямку Києва після боїв ворог здобув Бердичів — Житомир. З півночі його частини йшли з районів Мозиря — на Коростень і з Луниця — на Сарни.

В той же час частини Армії У.Н.Р. займали: Південна Група — район між Одесою й Роздільною; Корпус Запоріжців, з додатковими частинами, — район ст. Христинівки; різні збірні частини оборонили ст. Жмеринку від напрямку м. Винниці; Окрема Запорізька бригада (Семесенка) була на напрямку Бердичів — Шепетівка, в районі Романів — Чуднів; Північна Група Армії У.Н.Р. прикривала напрямки Житомир — Рівне, займаючи район Звягеля (Новгороду-Волинського), район на північ від Сарнів, і після того, як ворог здобув Коростень, мала висунутий загін від Сарнів на Коростень (на захід від Коростеня).

У тому часі Корпус С.С., розміщений у місті Проскуріві й околицях, приводив себе до порядку, відпочивав і був резервою Армії.

Отож стан Армії У.Н.Р. був надзвичайно тяжкий. Ворог стратегічно обхоплював її з обох крил, загрожуючи її комунікаціям і ба-

зам. В напрямі центру вже від Козятини, виявлялися змагання ворога прорвати фронт Армії У.Н.Р. в напрямі Жмеринки. Війська У.Н.Р. вже від половини грудня 1918 року були безперестанно в боях і сильно втомилися. Надзвичайна розкинутість частин на широкому фронті й відсутність спеціальних військових засобів зв'язку робила підтримання зв'язку з частинами й кермування ними річчю надто тяжкою. Бували випадки, що вищі штаби по кілька днів не мали зв'язку з окремими групами або загонами, і це тоді, коли обстановка вимагала негайної передачі наказів і такого самого скорого їх виконання.

В додаток часто нищили зв'язок і дуже шкодили Армії У.Н.Р. большевицькі агенти.

2.

У той час, коли Українська Армія знаходилась у такому тяжкому стані, населення України, вже покуштувавши панування більшовиків, почало повставати проти окупантів. Маючи на меті знищити групу ворожих військ, що прорвалася на правий берег Дніпра, в районі Винниця-Бердичів-Житомир-Київ, і користаючи з повстань, що почалися на тилах цієї групи ворожих військ, вище Командування Армії У.Н.Р. задумало маневр: обмежуючись обороною на крилових напрямках Одеса-Роздільна, Знаменка-Бірзула й Лунинець-Сарни, — Запорізьким Корпусом, зв'язаним із повстанцями Таращанщини, з району ст. Христинівки вдарити в напрямі Козятини у бік і тил ворогові; Північній Групі взяти Коростень і, обходячи Житомир зі сходу, взяти його, після чого допомогти, коли ця допомога буде потрібна, Корпусові С.С. взяти Бердичів.

Корпусові С.С., зосередившись у районі ст. Романів, наступати на Бердичів із метою захопити його й просуватися далі, в напрямі Козятини.

Плян той, прекрасно й широко задуманий, мав для Армії У.Н.Р. на випадок успіху такі вигоди:

- 1) Доводив майже до оточення найсильнішої ворожої групи в районі Бердичева-Козятини та розбивав її.
- 2) Звільняв від ворога цілу Київщину й частину Волині.
- 3) З підходом до Дніпра й Прип'яті давав Армії У.Н.Р. природну заслону, що дозволяла на економію сил, а це з черги давало б змогу виділити резерви для операцій на півдні. Однак цей плян міг бути виконаний тільки військом здисциплінованим, витривалим, рухливим і тільки при умові доброго управління ним, а перш за все

з начальниками, які могли б розібратися в тому, що діялось довкола них, які розуміли б значення маневру й були б здібними мати власну ініціативу.

Та багато з зазначеного бракувало тогочасній Армії У.Н.Р. і тому маневр цілком не був виконаний.

Зрадивши, отаман Григорієв розбив частини Армії У.Н.Р. на напрямку Знаменка-Бірзула й примусив Південну Групу відійти на Роздільну. Запоріжці в той час почали наступ на Таращу й Винницю, але загроза їхньому тилові збоку Григорієва й відступ інших частин війська У.Н.Р. з-під Винниці й Жмеринки на південь, змусили їх також відійти на південь. З того часу вони втратили зв'язок і зі Штабом Армії. Північна Група теж була не в силі здобути Коростень.

Корпус С.С., отримавши завдання здобути Бердичів, — схема ч. 3 — мав до розпорядження такі сили: 1-й, 3-й і 5-й полк піхоти (5.000 багнетів), 1-й, 3-й і 5-й полк артилерії (7 батерій легких, 1 батерія кінно-гірська й 1 батерія 42-лінійна) і кінний дивізіон Бориса (250 шабель).

Для зосередження свого в районі ст. Романів Корпус С.С. вирушив по залізниці, маючи за авангард три Січові полки.

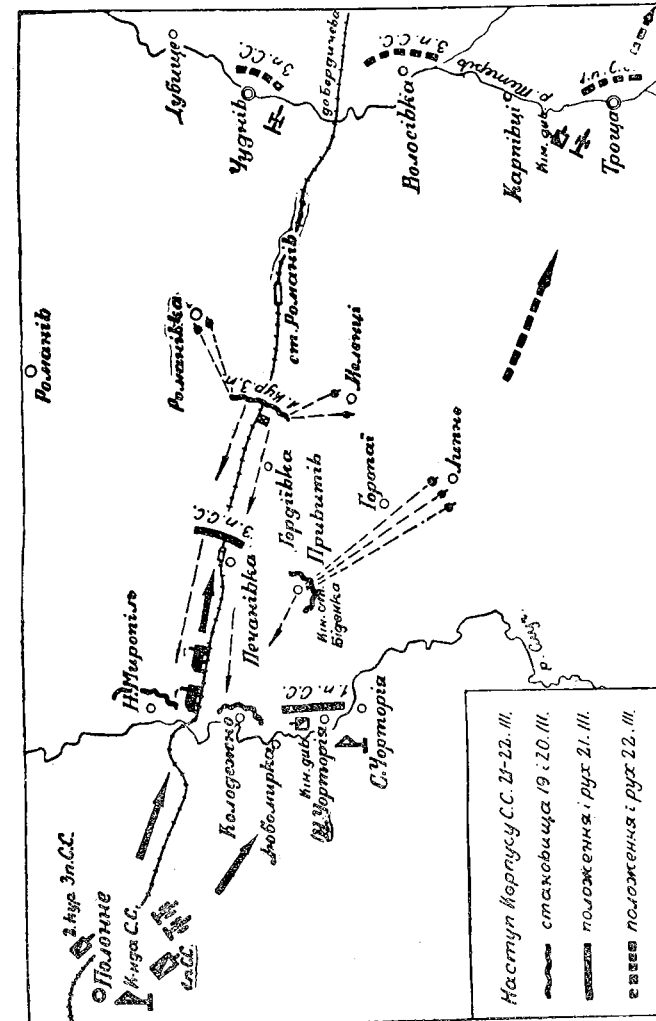
19-го березня большевики розпочали наступ із району Бердичева здовж залізниці на Шепетівку й досягнули до вечора 19-го березня р. Случ; 20-го березня вони почали тиснути на цьому напрямку Окрему Запорізьку бригаду, яка складалася з усякого зброю, зібраного отаманом Семесенком у Проскуріві. Вся так звана бригада під натиском ворога майже розбіглася. Приблизно о 14 годині 20-го березня на ст. Романів прибув перший поїзд С.С. — 3-й курінь 3-го полку С.С. з командиром цього полку полк. Піщаленком на чолі.

Щоби на прибуваючу нову частину не вплинула негативно деморалізація Окремої Запорізької бригади, а також щоб не висаджувати війська в безпосередній близькості від ворога й підтримати частину, що ще боролась із наседаючим ворогом з глибини, куреневі наказано розвантажитися на роз'їзді Гордіївка, де й обсадити позиції по обох боках залізниці Бердичів-Шепетівка, з метою прикрити підхід наступних транспортів Корпусу С.С., а подруге—прийняти на себе відступаючі частини Окремої Запорізької бригади.

3.

Обсадивши призначені позиції, 3-й курінь 3-го полку С.С. вислав розвідку в напрямі на с. Меленці та на с. Романівку.

СХЕМА Ч. 3.

Бій авангарду Корпусу СС перед наступом на Бердичів 21 — 22 березня 1919 р.

О год. 15 хв. 30 надійшли відомості від розвідки з с. Меленці про те, що ворог обсадив те село, де й скупчується. Майже одночасно прибула вислана раніш начальником штабу Окремої Запорізької бригади, кінна сотня (з загону отамана Біденка) до с. Привітова, яка донесла, що в районі с. Липно о год. 12-й вона мала сутичку з ворожими пішими відділами.

Коло год. 12-ої ворог насів на курінь 3-го полку збоку с. Меленці. Кінна сотня (Біденківців) рушила на допомогу куреневі у крила ворогові, але не мала успіху, і, втративши кількох людей та коней від кулеметного вогню, відійшла назад. Курінь же 3-го пішого полку видержав бій до темноти. Тому, що підхід головних сил Корпусу спізнавався, вночі відведено курінь на річку Случ, коло Нового Мирополя, де він обсадив позиції Колодяно — Новий Миропіль.

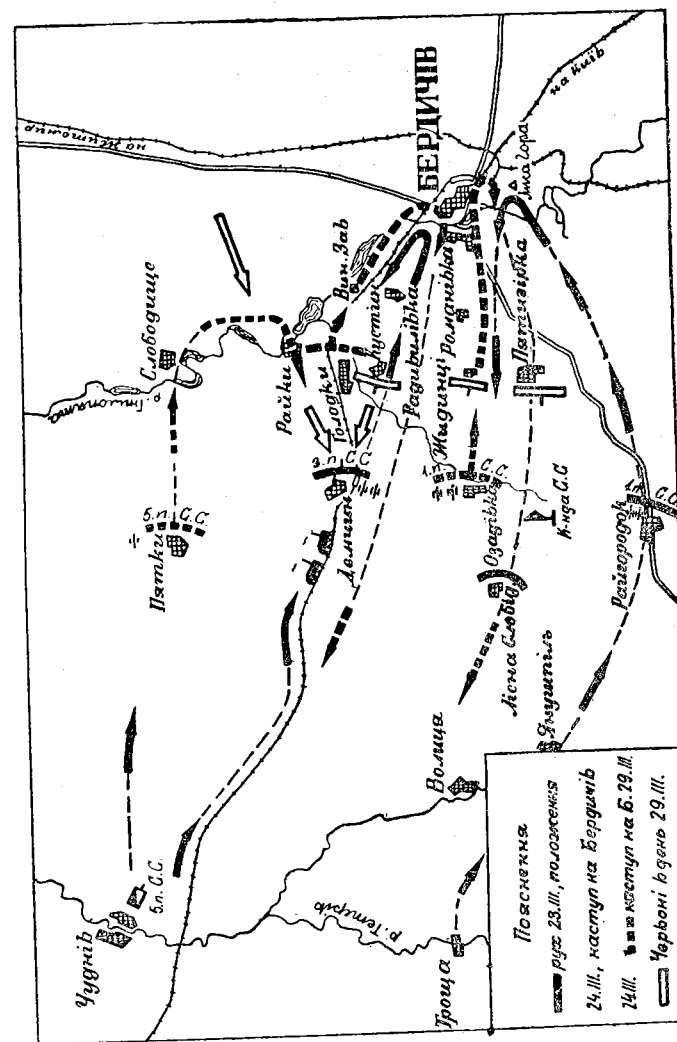
Ранком 21-го березня на ст. Полонне прибуває 1-й піший полк С.С. у повному складі з 1 батареєю й отримує завдання зайняти Нову й Стару Чорторию—схема ч. 4.—Прибувши коло полудня, кінний дивізіон Бориса спрямовується туди ж. До вечора 21-го березня прибули ще два курені 3-го пішого полку С.С., які приєднуються до 3-го куреня у Нового Мирополя. 5-й полк у дорозі.

Події 21-го березня. 1-ий полк С.С., отримавши завдання обсадити Нову Чорторию, скорим маршем підходить до с. Любомирки, де виявляється, що большевики вже зайняли Нову Чорторию. Рішальною атакою полк С.С. виборює переправу через Случ і чоловою атакою здобуває Нову Чорторию. Большевики панічно втікають у напрямі на с. Горопай. Надвечір до Нової Чорторії підходить кінний дивізіон. На фронті 3-го полку С.С. большевики атакують, але зустрінуті вогнем — зупиняються. Тоді, перейшовши в контрнаступ, 3-й полк С.С. здобуває ст. Печанівку. Допомагає 3-му полкові С.С. броневик „Січовий”, що прибув на цей час до Мирополя, й імпровізований броневик „Гетьман Дорошенко”.

Події 22-го березня. На 22-го березня Корпусові С.С. поставлено завдання переслідувати ворога й досягнути лінії р. Тетерева: 1-му полкові С.С. з 1-им гарматним полком зайняти с. Трощу; 3-му полкові С.С. з 3-м гарматним полком вийти на лінію с. Волосове — м. Чуднів; кінному дивізіонові Бориса визначено сунутися форсованим маршем через с. Трощу й Райгородок у тил ворога, понищити залізницю Бердичів-Козятин і наскоком із тилу на Бердичів допомогти піхоті здобути Бердичів. 5-ий полк С.С. зі ст. Полонне мав підтягнутись до ст. Романів як корпусна резерва.

Кілька днів перед тим сніг розтаяв і падав безупинно дощ. До-

СХЕМА Ч. 4.

Наступ Корпусу СС на Бердичів 21 — 29 березня 1919 р.

роги обернулися на ріки й болота. Рух по таких дорогах був надзвичайно трудний. Не зважаючи на те, частини Корпусу зранку 22-го березня бистрим і енергійним маршем переслідували ворога і, зустрічаючи слабкий його опір, зайняли надвечір визначені їм місця. Ворог поспішно відходив на схід.

Події 23-го березня. Завдання на 23-го березня: 1-му полкові з доданою артилерією осягнути м. Райгородок; 3-му полкові здобути ст. Демчин; 5-й полк у корпусній резерві за лівим крилом, в м. Чуднові. В своєму русі вперед 1-ий полк С.С. зустрічав опір ворожих арієргард на лінії р. Тетеревки, коло Янушполя й Волиці, але сильний артилерійський вогонь і надзвичайно енергійна атака піхоти, яку провадив до бою в перших рядах сам командир полку полк. Іван Рогульський, примушували ворога спішно відступити. На плечах ворога 1-й полк вривається й обсаджує Райгородок.

3-й піший полк у своєю наступі здовж залізниці наткнувся на сильний опір ворожої піхоти, підтриманої бронепотягами, з яких надто сильним і зручним був бронепотяг „Гром”. Все ж, після кількох бойових сутичок ворог відійшов, і полкові вдалося обсадити ст. Демчин. Про кінний дивізіон Бориса відомостей не було.

Бранці, взяті на ст. Демчин, твердили, що на цьому відтинку від ворога оперував Волинський піший полк. На інших фронтах у цей час події відбувалися так: ворог, після енергійного наступу збиває частину Армії У.Н.Р. на північ від Жмеринки й примушує її частинно відступити на південь здовж залізниці і частинно на захід, у напрямі на Деражню. Житомир також Армія У.Н.Р. залишила, і тепер ворог мав змогу підтримати свої частини, що билися за Бердичів.

Події 24-го березня. Удосвіта 24-го березня частини Корпусу С.С. пішли в наступ, щоб здобути м. Бердичів. Підтягнуто 1-й і 3-й гарматний полк та 2-у батарею 5-го гарматного полку. 1-й полк С.С. отримав завдання натискати з південного заходу, а 3-й піший полк С.С. — з північного заходу. Коло 10-ої години ранку 1-й піший полк опанував ворога в с. Пятигірці й, зім'явши його, при невеликих втратах, провадив наступ далі. Відступаючи, ворог сильно обсадив околицю Бердичева й Лису Гору. Частини 1-го піш. полку атакували Лису Гору й мали великі втрати та подалися назад, але командир полку після короткої артилерійської підготовки, підтягнувши резерви, особисто повів полк до атаки вдруге і після завзятого бою здобув Лису Гору та повів наступ далі — для очистки самого міста, бажаючи якнайскорше вийти на східню околицю міста й опанувати залізницю на схід від Бердичева. В цей час прибула на ст. Бердичів ворожа бригада таращанців, яка просто із потягу висаджуючись

атакує 1-й піший полк С.С. і примушує його відійти, залишивши й Лису Гору. Полк розстроений відступав через с. Жидинці на ст. Осадівку.

В той час, коли 1-й піший полк здобув Лису Гору, 3-й піший полк змагається на позиції під с. Радивилівкою й не може перемогти ворожого опору. Зрештою, коли йому це вдається, 1-ий піший полк терпить невдачу, і тому просовування 3-го пішого полку в напрямі на ст. Бердичів зустрічало опір ворога на передмістях Бердичева. Несподіваний сильний опір зовсім затримує цей полк. Ворог, користаючи з цього, перейшов до протинаступу і відкинув 3-ій піший полк С.С. до ст. Голодки. Втрати 1-го пішого полку С.С. вбитими й раненими, яких не встигли підібрати, та полоненими: 25 старшин і до 27 стрільців. В матеріальній частині втрат не було. Втрати 3-го пішого полку С.С. вбитими й раненими: коло 20 старшин і 100 стрільців.

Висновки. Не зважаючи на героїчну самопосвяту цілих частин і поодиноких осіб, не зважаючи на подивугідну хоробрість 1-го й 3-го полку, — перший наступ не вдався. До цього причинились такі обставини:

1) Оперативний Штаб Корпусу розміщений був дуже далеко від частин — ст. Романів; підтримання зв'язку, яке могло бути тільки по залізничному телеграфі, дуже трудне; тому кермування військом і корегування чинами його неможливе.

2) Командири полків абсолютно нехтували зв'язком, не вважали для себе обов'язковим про все, що діється на фронті, повідомляти Штаб Корпусу.

3) Відсутність однастайности зусиль — різночасні атаки, а у висліді поразка.

4) Віддалення резерв (м. Чуднів) і неможливість через те своєчасно підтримати війська, що змагалися в бою.

5) Млявість, а може й неуміння кінноти розібратись в умовах, що не могли бути їй невідомі, бо бій у цей день мав таке напруження, що гарматну стрільбу було чути навіть у м. Шепетівці (де автор у тому часі був).

6) З боку ворожого: використання на часі для підвозу резерв. Своєчасний підхід резерв. Правильна оцінка обстановки. Зручність маневру й рішуче переведення його в чин по внутрішніх операційних напрямках. Надто треба відмітити діяльність бронепотягів, зокрема „Грому”, який із надзвичайною відданістю підтримував свою піхоту, на повних парах вривався в піхоту Січових Стрільців, не звертаючи уваги на їхній гарматний і кулеметний вогонь.

25-го березня. Обстановка по відступі Стрілецьких частин склалась так: ворог, відкинувши Стрілецькі частини, їх не переслідував, а обсадив околиці Бердичева й далі відвозив резерви по залізниці з Житомира.

Стрілецькі частини, залишивши Бердичів, втратили зв'язок зі Штабом Корпусу і вночі приводили себе до порядку. День 25-го березня пішов на нав'язування зв'язку з частинами та на розвідках. Вирішено атакувати Бердичів знову досвіта 26-го березня, при чому плян мав бути такий самий, як при першому наступі, себто 1-й полк з південного заходу мав наступати на Лису Гору; 3-й полк з північного заходу з метою вийти на станцію Бердичів; 2-й полк знов лишився в резерві. Причини до того були ті, що 5-й полк був молодий, ще ні разу не був у боях, а 1-й і 3-й піший полк могли вести операції; замінити їх не було ким, до того й обстановка вимагала невідкладно опанувати Бердичів.

Удосвіта 26-го березня рішуче поведений одночасно наступ 1 і 3 полку вдався: Січові Стрільці опанували Лису Гору і станцію Бердичів. Однак ворог, оцінюючи велике значення Бердичева, стягав сюди резерви збоку Житомира й Козятина. В час, коли Стрільці, після частинного опанування міста — як це звичайно буває в таких випадках — втратили тверде кермування, — ворог зібрався з силами і знову примусив Січових Стрільців залишити місто. Велику роль в цьому відіграли місцеві большевики, що в рішучий момент ударили на Стрільців іззаду, обстрілюючи їх одночасно з вікон і з дахів будинків. Січово-Стрілецька гармата втратила зв'язок із піхотою, а для супроводу піхоти не виділено окремих чот чи гармат, і тому артилерія не підтримала вчасно своєї піхоти.

На цей раз ворог переслідував Стрілецьку піхоту, і тому 1-й полк С.С. міг затриматись лише в селі Лісній Слобідці, а 3-й полк в селі Демчин. Вночі з 26-го на 27-го березня ворог головними силами відійшов до Бердичева. Передові частини його залишилися на лінії П'ятигірка, Видівці, Кустичі, Винний Завод.

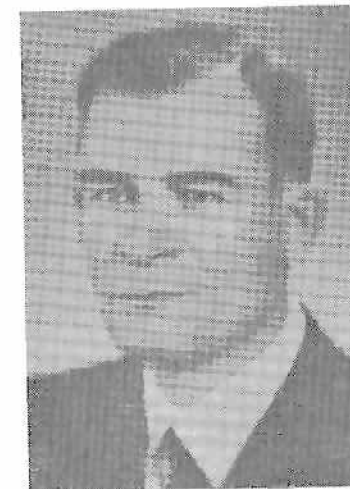
1-й і 3-й піший полк Січових Стрільців мали ще більші втрати, ніж у перший наступ. У тому часі наспіли на поповнення два запасові курені. Командування вирішило влити по одному куреневі до кожного з полків (1-й і 3-й) і готувилось до нового наступу.

4.

Боронячи Бердичева, ворог все сильніше напивав на частини східного фронту, що боронили м. Винницю й зайняли позиції до

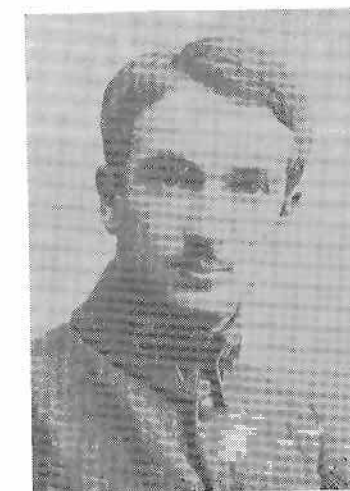
Полк. А. Кмета
к-р 4 п.п. СС.

Полк. В. Філонович
к-р Сумського Куреня СС.

Сотн. В. Зарицький
в. о. к-ра 4 гарм. полку СС.

Сотн. Б. Білінський
к-р 1-ї таво. батерії СС.

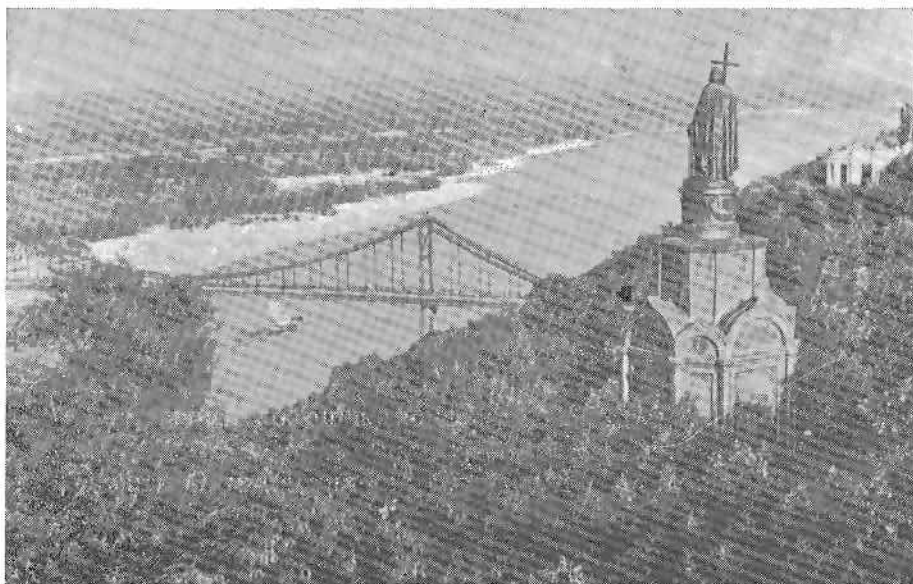

Стрільці пробойової сотні, П. Сап'як і Т. Купчак — обидва з Курчанівки біля Солотвини, пов. Надвірна.

Сотн. В. Макаренко, хор. З. Борисів, стр. С. Сердюків.

Володимирська Гірка.

р. Буг, приблизно від Трубова до Милянова. Частини східнього фронту, які склалися з найрізноманітніших „отаманських” формацій, місцями не затримали ворожого напору й віддали йому переправи через ріку Бог. Вище Командування рішуче вимагало, щоб Корпус С.С. скорше опанував Бердичів, а Північна Група Житомир і Коростень.

Командування Корпусу С. С. вирішило кинути в бій усі сили Корпусу, що були під Бердичевом, і наказало 1-му полкові збити ворога з позицій біля П'ятигірки й Романівки та, переслідуючи ворога, на його плечах вдертися до міста, маючи за дальшу мету — перерив залізниці Бердичів-Козятин. 3-му полкові атакувати ворога з фронту, а 5-й полк 28-го березня перейшов до м. П'ятки, звідкіль мав вирушити через переправу у Слободище та вдарити ворогові у бік і тил. Кінному дивізіонові Бориса, — що 27-го березня повернувся із виправи для нищення ворожих комунікацій і який, щоправда, позривав залізницю Козятин-Бердичів, але більш нічого поважного не зробив і тільки виснажився — наказано забезпечувати праве крило Корпусу й допомагати 1-му полкові С.С. Всі гармати, які були на даний час, підтягнуто й придано 1 і 3-му пішому полкові (при 5-ім полку йшла одна батарея). На ст. Демчин підтягнули бронепотяги і летючий склад гарматних і крісових набоїв.

29-го березня коло 8 години ранку почали свій наступ 1-й і 3-й полк з лінії Осадівка-Голодки, 5-й полк рушив о 6 год. 30 хв. Спочатку бій на фронті 1-го й 3-го полку йшов добре. Стрільцькі полки, підтримані сильним вогнем своїх гармат, легко просовувались уперед. Коло 12-ої години бій почався вже на передмістях самого Бердичева. Ворог видно не витримував вогню артилерії Січових Стрільців і відступав під напором Стрільцької піхоти. Між 11 і 12-ою годиною 5-й полк підходив до с. Райки, де зустрів невеликий ворожий відділ, який перед головним загonom полку відійшов на південь. Около 12-ої години 5-й полк проходив повз с. Райки, коли ворожа піхота несподівано заатакувала його з лівого боку й тилу. Провід полку втратив голову, полк не встиг розгорнутися до бою, почалася паніка, і полк почав відходити просто на захід. Частина його встигла переправитись через Гнилоп'яту на північ від озера Райки, другу частину притиснули до оз. Райки. Багато згинуло Стрільців того полку, потопившись в озері, багато попало в неволю, менша частина була забита й поранена. Втрачено кілька кулеметів. Батерія врятувалася.

Розгром 5-го полку так вплинув на частини, які билися на фронті, що вони зупинили свій успішний наступ. Ворог викорис-

тав затримку, й сам перейшов до наступу, загрожуючи відбити село і станцію Демчин. Січовим Стрільцям був даний наказ про відворот, який тепер мав проходити під напором підбадьореного успіхом ворога.

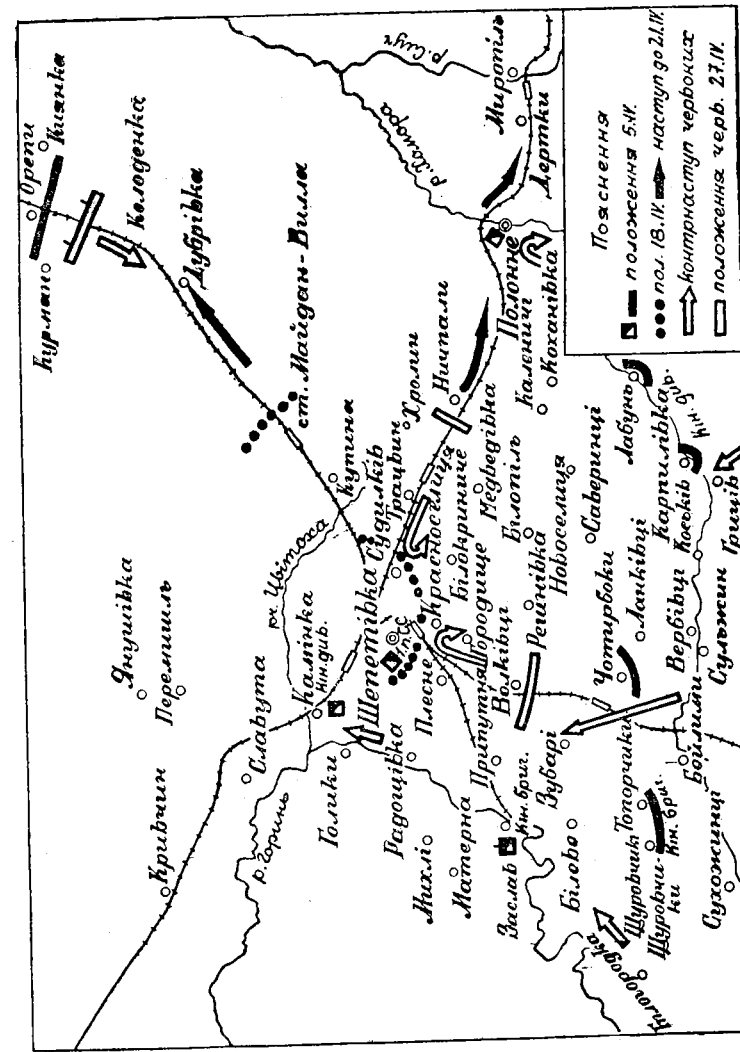
Першому полкові щасливо вдалося відірватись від ворога, але 3-й полк попав у дуже тяжке положення. Ворог насадив збоку Бердичева та збоку с. Райки. Вив'язався в районі с. Демчина завзятий бій, де полк мав дуже тяжкі втрати. Керівництво боєм узяв на себе сам Начальник Штабу Корпусу, Генерального Штабу полковник Сулківський. Сам Оперативний Відділ мало не впав у полон, кілька старшин із Оперативного Відділу було ранених. Все ж полкові з Оперативним Відділом пощастило вирватись з пасті і він відступив уздовж залізниці, прикриваючись Стрілецькими бронепотягами. Рештки 5-го полку відійшли на м. Чуднів.

Спершу вирішено, відірвавшись від ворога, обсадити позиції для оборони по лінії р. Случ від Ст. Чорторії до міста Мирополь. Але зважаючи на те, що частини були сильно втомлені довгими й упертими боями, зазнали великих утрат, особливо серед старшинського складу, а також і тому, що частини східнього фронту залишили Винницю й Жмеринку та частинно відійшли на Деражню, частинно на Бірзулу, Північна Група також не зуміла здобути Житомира і Коростеня та відійшла за Случ, — вирішено відвести Корпус на лінію р. Хомори й обсадити місто Полонне. Таким чином гадалося відійти від ворога дещо далі, виграти якомога більше часу для відпочинку і привернути в частинах боєвий порядок.

Невдачним кінцем наступу С.С. на Бердичів фактично кінчаються операції для звільнення району Житомир-Козятин-Бердичів від ворога. Плян Армії У.Н.Р. не вдався, і з цього моменту ініціатива цілком перейшла до рук ворожих. Військо У.Н.Р. перейшло до оборони і тільки то там, то в іншому місці ще наступає, але це події характеру місцевого. Командування Армії витратило резерви, активності в широкому значенні, воно не могло проявити і тільки намагалось тепер затримати за собою ті простори, що ще мало у своєму посіданні.

Вертаючись до оцінки операцій С.С. щодо опанування Бердичева, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Витрата цих сил була недоцільна, а пляни щодо атак 1-ої і 2-ої були невідповідні. Треба було зразу приміняти до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступово — частинами. Плян для атаки 3-ої був ризикований, хоч добрий, але прийнятий він був запізно. Коли б із самого початку Командування зважи-

СХЕМА Ч. 5.

Оборона Шепетівки. Боєве становище 5 — 27 квітня 1919 р.

лось було на нього, безперечно Бердичів був би взятий, ворог не встиг би скупчити резерви, а Стрілецькі частини, надто ті з них, які ще не були в боях, мали б у своїй діяльності з самого початку успіх, що підняло б їхній дух, загартувало б їхню боєву стійкість. Так не сталося і тому наслідки були дуже лихі.

5.

1-го квітня Корпус С.С. відійшов на р. Хомору і 3-ім полком обсадив місто Полонне, прикриваючи напрям Бердичів-Шепетівка. 1-й полк С.С. відведено в місто Шепетівку, 5-й полк розформовано і рештки його вліто до 1-го і 3-го пішого полку С.С.

Ворог на той час осягнув лінію р. Тетерев і зайняв Чуднів, Хмельник, Літичів та напірав на Деражню.

Штаб Армії У.Н.Р. переїхав із Проскурова на ст. Здолбунів. Уряд і всі центральні установи з Кам'янця — до Рівного.

4-го квітня отримано відомості, що ворог став посуватись зі сторони Хмельника на Остропіль і Любар та зайняв ці місцевості.

Разом із тим на напрямку Чуднів-Полонне проявилася діяльність ворожих сторожевих частин, підтримуваних бронепотягами.

Штаб Корпусу вислав кінний дивізіон Бориса на Гриців і Лабунь, — схема ч. 5 — щоб обсадити ці пункти й розвідувати на Остропіль і Любар. Дивізіон, виділивши одну сотню на Лабунь, більшістю сил виступив на Гриців і 5-го квітня надвечір зайняв Коськів і Карпилівку. Вночі ворожа піхота вигнала сторожу Стрілецької кінноти з Грицева й обсадила це містечко, а зранку повела наступ на Карпилівку, зайняла переправу й примусила кінний дивізіон С.С. відійти в с. Саверці.

На другий день спроба Стрілецької кінноти відкинути ворога за Хомору не повелася: вона, понісши страти, відійшла в с. Білопіль.

В той же час 3-й полк, не зважаючи на присутність Оперативного Відділу Штабу на ст. Полонному, почував себе досить безпечно й, очевидно, не провадив належної розвідки, бо 7-го квітня ранком зовсім несподівано ворог заатакував із півдня його резерву на ст. Полонному.

Завдяки тому, що випадково на станції був бронепотяг, резерві вдалося розгорнутись до бою і, підтримана бронепотягом, вона відкинула ворога на південь, після чого полк дістав наказ відійти на м. Судилків. В цих боях за Хомору виявилась відсутність всякого пляну. Та й важко було повзати будь-який плян. Обсадити твердо переправи від Сульжина (на залізниці Проскурів-Шепетівка) до

Полонного не вистачало сил. Обсадити ті переправи невеличкими силами й тримати сильні резерви теж не можна було, бо теж не вистачило б сил, а подруге, хоч би й були резерви, то стан доріг весною, особливо 1919 року, коли майже щодня йшов дощ, був такий страшний, що резерви абсолютно не могли поспівати в загрожені місця.

Тому, після бою за м. Полонне, рішено було обсадити місцевості навкруги ст. Шепетівки, яку наказано Корпусові тримати до останку.

Коло 10-го квітня ворог здобув Проскурів, Старокостянтинів і Новгород Волинський. На фронті під Шепетівкою його піхота — 5-й і 14-й советські полки зайняли сс. Городище, Красносілку й Хролин, полк Червоного Козацтва — село Плесна (південно-західна частина). По лініях залізниці Шепетівка-Бердичів і Шепетівка-Проскурів курсували ворожі бронепотяги сильної конструкції.

Січово-стрілецькі частини розміщені так: кінний дивізіон Бориса в Урочищу на південь від Кам'янки; 1-й піший полк заступав південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка Подільська; 3-й полк зайняв околиці Судилкова. В резерві кінна сотня польової варті; участкові резерви — по куреню в кожному полку. До піших полків додано по одному полку гарматному. В районі ст. Шепетівка одна 42-лінійна батарея — підлягала безпосередньо командирові гарматної бригади. На залізничних лініях по одному правдивому бронепотязі: „Січовий” і „Стрілець” і один бронепотяг імпровізований — „Гетьман Дорошенко”.

Завдання всіх тих частин — оборона шепетівського вузла.

12-го квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронті. Особливо насідав із півдня на фронті 1-го полку С.С.

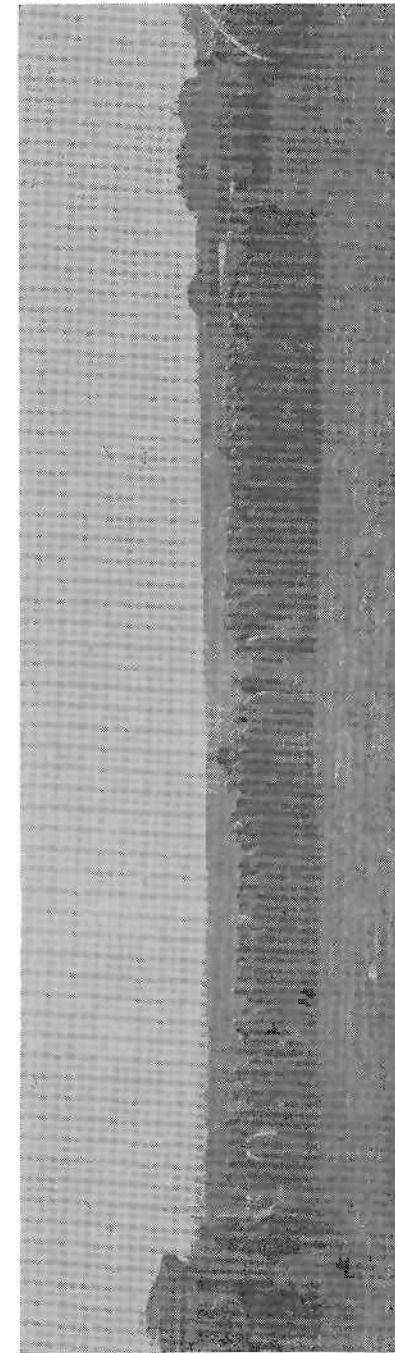
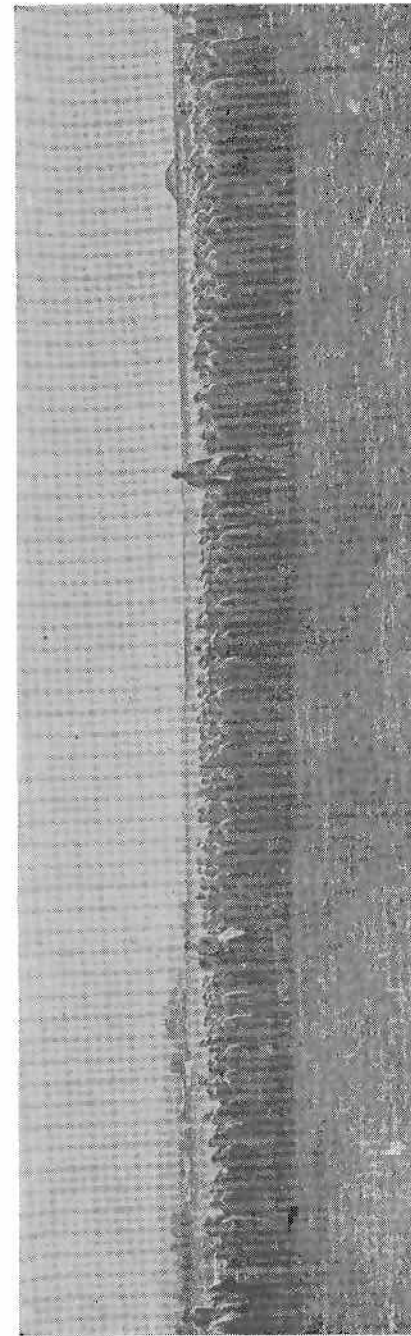
По полудні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка Подільська. 1-й полк С.С. уводить у бій свій резервовий курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини), переходить у протинаступ, вибиває ворога зі ст. Шепетівка Подільська та, переслідуючи його, займає сс. Плесну й Красносілку; залишає там свою сторожу й на ніч вертається на старі позиції, на околиці м. Шепетівки. На фронті 3-го полку С.С. ворог свій наступ тільки демонстрував і до рішучих чинів не дійшло. Удосвіта 13-го квітня ворог заатакував 3-й піший полк, своїми 5-им і 14-им пішим полком; 3-й піший полк, підбадьорений вчорашнім успіхом 1-го полку, рішуче перейшов у протинаступ і розбив ворога. Ворог залишив коло 200 трупів на полю бою й між ними командира 5-го советського пішого

полку. Взяті полонені зізнали, що серед бійців вищезгаданих полків багато є українців, надто в 14-му советському полку. Штаб Корпусу вислав кількох полонених з 14-го полку, щоби запропонували українцям перейти на бік Січових Стрільців. Зв'язок встановився між Січовими Стрільцями і 3-им Миргородським куренем 14-го пішого советського полку. Велися переговори. Ворог, побитий 12-го і 13-го квітня, активності не виявляв; його гармати та бронепотяги обстрілювали стрілецькі позиції — місто і станцію Шепетівка.

2-й період. Частини Армії УНР., що боролись із ворогом у районі Кам'янця й Проскурова, помалу відійшли на р. Збруч. Лишилась Північна Група, що боролась в районі Рівне — Новгород Волинський, на костопільському й на сарненському напрямку, та Корпус С.С. Головне Командування плянувало перехід у наступ із метою розбити ворога й виграти терен, зайнявши фронт по лінії Проскурів-Миропіль-Новгород Волинський-Коростень. Для цього воно підсилило Корпус С.С. бригадою кінноти, яку спрямувало на м. Заслав. Кіннота поступила до розпорядження Корпусу С.С. На ст. Шепетівку скерували Тульську Бригаду піхоти, яка мала підлягати командирові Північної Групи і мала завдання зі сторони Шепетівки наступати для опанування Новгорода Волинського. Корпусові С.С. з доданою бригадою кінноти ставиться завдання наступати в двох напрямках — здовж залізниці Шепетівка-Проскурів, щоби здобути Проскурів, і в напрямі Шепетівка-Новий Миропіль, щоби здобути останній.

Командування Корпусу С.С. вирішило перейти до наступу й, у першу чергу, вийти на лінію р. Хомори та обсадити переправи. Для цього ставило завдання частинам: Кінній бригаді з пішим дивізіоном і двома батареями (одна легка і друга гавбічна), які входили до її складу, 18-го квітня ранком виступити з Заслава й опанувати район Шаровчик-Топорчики, звідкіль розвідати лінію р. Хомори; 1-му полкові С.С. наступати здовж залізниці на Проскурів та опанувати станцію й село Чотирбоки. 3-му полкові С.С. вночі атакувати ворога, що займав Трацлин та ст. Хролин і здобути цю останню. Нічна атака 3-го полку була призначена тому, що від Миргородців Січовики довідалися про лихий матеріальний і моральний стан 2-ої советської бригади й отримали також відомості про її розположення й сили.

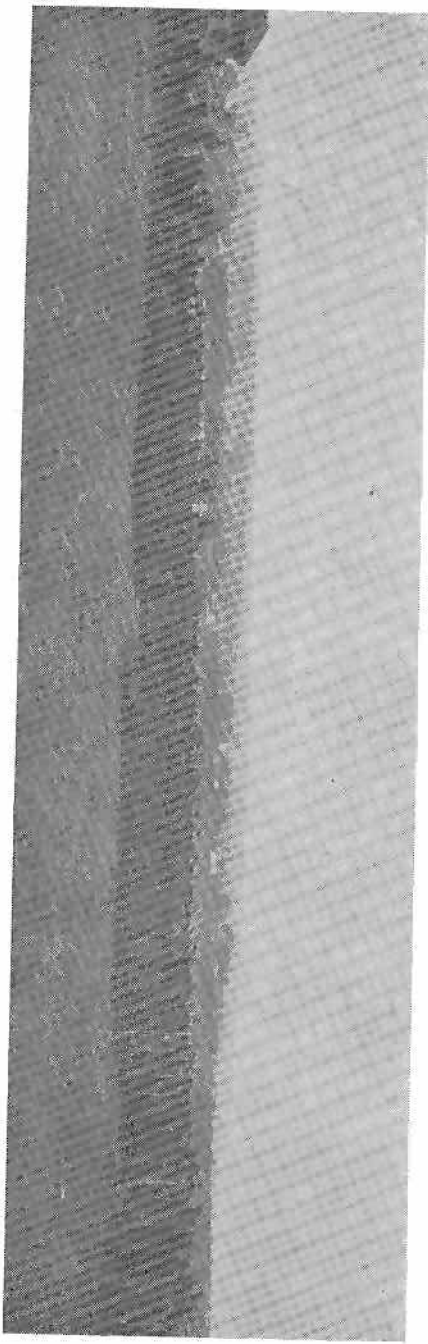
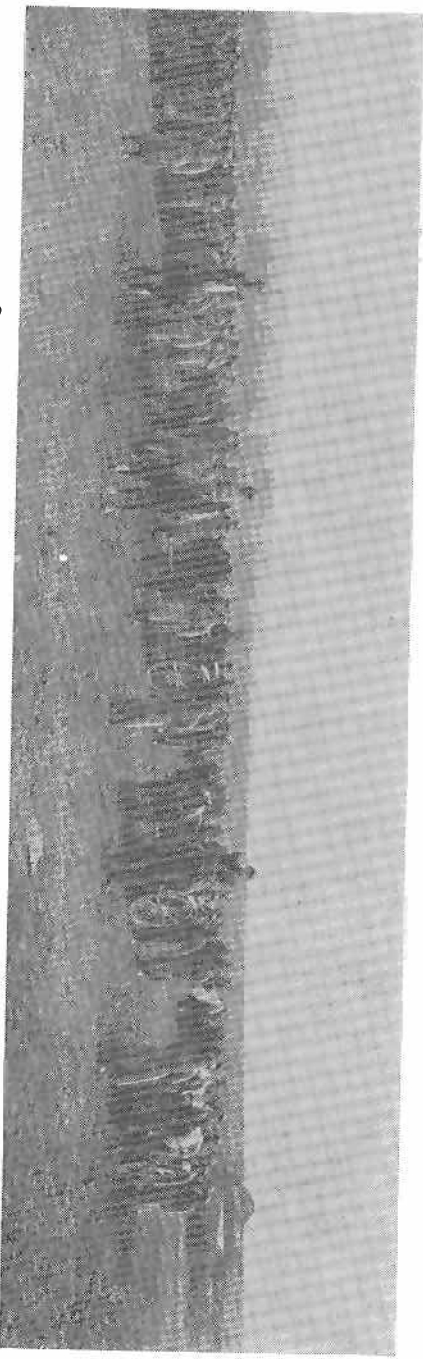
Атака 3-го пішого полку вдалась знаменито. 2-а советська бригада була майже знищена; до цього спричинився несподіваний наскок вночі, добре обдуманий і виконаний із обхватами крил плян, і зрештою, перехід у час бою на бік Січових Стрільців Миргород-

3 перегляду Корпусу СС у Проскуріві 18 березня 1919 року.

З перегляду Корпусу СС у Проскуріві 18 березня 1919 року.

Старшини I кур. I п. СС. Проскурів, 14 березня 1919 року. Згори зліва: 1 ряд: хор. Хо-м'як, хор. Закшевський, хор. Грем'як, хор. Гарнавенко, хор. Яновський; 2 ряд: хор. Бі-лоус, хор. Шудлюк, хор. Калиняк, хор. Морозо-лич, хор. І. Татаринський, хор. Паньківський, пор. Л. Сташинський, хор. Паньків; 3 ряд: хор. П. Дахневич, сотн. А. Сава, сотн. А. Бялий, кмдт куреня сотн. М. Королюк, сотн. Г. Клям сотн. Смолий, хор. Пеліщенко.

Група СС. Згори зліва: стр. П. Теслюк, стр. М. Ковцун, стр. П. Бохенок; сидять: дес. В. Заболотний, стр. Д. Заболотний.

Сотн. інж. Е. Гловінський

Сотн. І. Гончаренко

Пор. С. Дідов

ського куреня 14-го советського полку. Січові Стрільці взяли коло сотні полонених, три гармати й кілька кулеметів; 2-а советська бригада панічно відійшла до Полонного; 3-й полк переслідував її, й у цей день зайняв Ничпали.

Кінна Бригада й 1-й піший полк обсадили вказані їм місця без бою. Ворог відійшов на р. Хомору й зайняв Сухнівці, Дилонівці, Бейлими-Вербівці та Гриців.

Тульська Бригада, підвезена потягами на ст. Майдан-Вілля, вивантажилась і повела наступ на Новгород Волинський.

На другий день, 19-го квітня, на правому крилі Січових Стрільців Кінна Бригада та 1-й піший полк, над якими командування обняв командир одного з куренів, бо командир полку Рогульський був ранений у боях під Шепетівкою, проявляють нерішучість і, не зважаючи на категоричний наказ Штабу Корпусу, в наступ не переходять, обмежуючись розвідками. 3-й піший полк, навпаки, не чекаючи на наказ, зранку 19-го квітня сам продовжував наступ, надвечір вибив ворога з м. Полонного й обсадив його.

Наступного дня ворог, розібравшись в обставинах і бачачи нерішучість частин на правому крилі Січових Стрільців, почав просуватися вперед і обсадив ряд сіл: Щуровчики, Топорчики, Ленківці. Стрілецькі сторожі й розвідки відійшли на лінію своїх головних сил. На фронті 3-го полку велася розвідка. Тульська Бригада вела бої на лінії Киянка-Орени-Курман і не могла зломити ворожого опору.

У цей день несподівано виявилася у м. Білогірці присутність нового українського загону отамана Біденка, який до цього часу не давав про себе нікому знати, нікому не хотів підлягати й нічиїх розпоряджень не виконував. Коли ворог проявив активність на р. Хоморі, Біденко почув небезпеку і зв'язався зі Штабом Корпусу С.С., просячи прислати йому, в першу чергу, грошей, а потім гарматні і крісові набої. В боях участі цей загін не приймав, скоро десь зник, а пізніше був роззброєний Кошем С.С. у Крем'янці. Отаман Біденко втік, а з його загону сформовано кінну сотню С.С.

Дня 21-го квітня Січові Стрільці вели наступ на всьому фронті: кіннота атакує с. Щуровчики-Топорчики, потерпіла невдачу й відійшла на старі місця; 1-й полк С.С. вибив ворога з с. Ленківці, 3-й полк, не зустрічаючи ворожого опору, після кількох сутичок здобув с. Дертку; його піша розвідка обійшла між Дерткою й Мирополем ворожий бронепотяг і зіпсувала позаду залізничну колію; команда бронепотягу, заатакована Стрілецькою піхотою при під-

тримці Стрілецьких бронепотягів, здала Стрільцям бронепотяг „Товарищ Ворошилов”; 3-й піший полк зайняв ст. Миропіль. Ворог відходив на східній беріг Случа й зайняв Новий Миропіль.

В наступні дні Корпус С.С. атакував ворога на своїм південнім крилі, але невдало. Ворог підсилював свої частини на р. Хоморі, зайняв 22-го квітня м. Білгородку й одночасно атакував Стрільців на просторі Топорчики-Чотирбоки. Здобувши над ранком 25-го квітня с. Зубари, ворог відрізав 1-й піший полк С.С. від Окремої Кінної Бригади. Наступ збоку с. Чотирбоки 1-м пішим полком на с. Зубари для ліквідації прориву не мав успіху, бо не мав підтримки збоку Окремої Кінної Бригади, яка в безладді відходила на м. Заслав; 1-й піший полк після невдачі відходив і обсадив сс. Припутня й Волківці. Наступного дня Кінна Бригада під легким натиском ворога збоку м. Білгородки залишила Заслав і обсадила м. Славу та сс. Голики й Радощівку. Таким чином положення на Шепетівці в ніч з 24-го на 25-го квітня стало сильно zagrożене. Ворог при активності міг легко по п'ятах Окремої Кінної Бригади зайняти Славу та перервавши сполуки Корпусу С.С., примусити його відходити манівцями, щоби десь глибше перетяти шляхи, що вели на Рівне. Положення це ускладнялось ще й тим, що всі зусилля Тульської Бригади зламати ворожий опір під Новгородом Волинським не мали успіху, й бригада стала занепадати на душі. Пішли нелади між командирами та переводились зміни начальників. Тоді Командування С.С. просило директив від Штабу Армії й запитувало, чи варто далі боронити Шепетівку, тому що шепетівський вузол у даному разі вже втратив для Армії У.Н.Р. стратегічне значення. Штаб Армії вимагав дальшої оборони Шепетівки, надіючись на те, що скоро мав під'їхати Запорізький Корпус, який, гадалося, разом із Січовими Стрільцями розширить простори посідання Армії У.Н.Р.

Командування Корпусу С.С. вирішило відтягти частину своїх сил з-під Мирополя і плянувало наступ для опанування Заслава й відкинення ворога за р. Хомору. 26-го 1-й полк С.С. із одним куренем 3-го полку С.С. і панцерними автами вів наступ на Заслав зі сходу; Кінна Бригада отримала наказ натиснути на Заслав із півночі; 3-й полк боронив далі ст. Миропіль; кінний дивізіон Бориса забезпечував праве крило 3-го полку С.С., займаючи м. Лубань і с. Новоселицю і ведучи розвідку на Любар-Остропіль; 1-му полкові з куренем 3-го полку вдалося вибити ворога з сс. Припутенка і Білев, але даліше їхнє просування ворог затримав. Люди й коні грузнули у болоті і були страшенно змучені. Один панцерник, підбитий ворогом, залишився між Заславом і Припутенкою, — його визво-

лив другий панцерник із сотнею 3-го пішого полку. Окрема Кінна Бригада в цей день проявляла надзвичайну м'якість і, замість наступу на Заслав, висилала тільки кінні стежі, які, натрапивши на ворожу сторожу біля Михлі й Лютерки, повернулись назад, нічого не зробивши. На лівому крилі Корпусу С.С. ворог із півдня 26-го квітня повів наступ на ст. Миропіль із фронту; трохи пізніше кінний дивізіон під натиском піших і кінних частин ворога залишив Лабунь і відійшов на Коханівку й Каленичі. Положення 3-го полку стало небезпечне, тому 3-й полк отримав наказ залишити під ніч ст. Миропіль і відійти на лінію Білокриниця-Хролин. Для скорості відходу та збереження сил у людей і коней на ст. Полонне подано два ешелюни.

На 27-го квітня витворилося таке положення: ворог обсадив Остріг, Заслав, ст. Чотирбоки, Ремнівку, Медведівку, Ничпали; під Новгородом Волинським — обмежився обороною на старих позиціях Киянка-Курмани. Обхоплюючи Корпус С.С. півколом, ворог загрожував відтяти його остаточно від бази та від Північної Групи, яка своїм правим крилом стояла у Гощі на Горині.

В цей же день отаман Оскілко оголосив себе „головнокомандуючим українськими військами”, відмовився підлягати владі У.Н.Р. і стягав війська до Рівного. На його наказ відходила до Рівного частина Окремої Кінної Бригади. З її складу при Корпусі С.С. залишився один кінний полк ім. Максима Залізняка (27 полк). На наказ Штабу Армії Корпус С.С. для ліквідації „Оскілівщини” виділив один бронепотяг і польову варту, яка перед тим була вислана для безпеки мосту на Горині біля Бродова.

З огляду на обставини Корпус С.С. почав часткову евакуацію ст. Шепетівки. Вивезено до вагонів склад боєприпасів, забрано всі паротяги й увесь порожняк, залишено тільки необхідні бойові й харчеві припаси та поїзд Штабу Корпусу. В днях 28, 29 і 30-го квітня ворог напереміну атакував Корпус С.С. то збоку Заслава, то здовж залізниці Бердичів-Шепетівка.

Не маючи резерв, із сильно перетомленими людьми, Корпус С.С. міг тільки пасивно боронитися. Часткові наступи ворога дали змогу Корпусові С.С. відтягти частини його сил із одного відтинка й бистро перекидати їх по залізниці на інший відтинок, і тим підтримувати війська, що там билися. Велику прислугу давали Корпусові С.С. у цей час прекрасні Стрілецькі бронепотяги „Січовий”, „Стрілець”, „Запорожець” і „Помста”, — всі правдиві, доброї конструкції.

30-го квітня на ст. Ожинин прибули 2-й і 4-й полк С.С., силь-

но виснажені боями під Мозирем і Сарнами та малочисленні.

Цим полкам ставиться завдання оволодіти Острогом, для чого 2-й полк С.С. спрямовується з Ожинина через Хорів, Озери на Остріг, а 4-й полк підводиться на ст. Кривин і скеровується з польовою вартою через Вельбовне на Остріг.

На шепетівському фронті 1-го травня ворог вів наступ на всьому фронті; його кінні частини охопили крила Корпусу СС під с. Кам'янкою. Кінні частини відбили Стрілецький панцерник, що курсував для нагляду за шляхом від Шепетівки до Кривина.

Під селом Купина ворожа кіннота зірвала залізницю Шепетівка-Новгород Волинський і зв'язки зі штабом військ, що боролись під Новгородом Волинським. Станція й місто Шепетівка цілий день були під обстрілом тяжких гармат. Січово-Стрілецька піхота героїчно билася, не вступаючи ані на крок назад. За день Корпус С.С. утримав всюди свої позиції. Відправлений для зв'язку з Тульською Бригадою на ст. Колоденка бронепотяг „Стрілець” встановив зв'язок. Вночі при повороті на ст. Шепетівка бронепотяг біля ст. Майдан-Вілла попав у скруту: ворог зірвав шлях перед ним і за ним. Зав'язався бій із ворогом, що напав на панцерник. Бій тягнувся коло години. Панцерник, що мав три гармати і коло тридцяти кулеметів, розігнав ворога, багато положив на полі трупом, виправив шлях і пізно вночі прибув до Шепетівки.

Перевтомленість війська, великі втрати, відсутність резерв і переважні сили ворога змусили Команду Корпусу С.С. відтягнути своє військо безпосередньо в околицю м. Шепетівки й села Судилкова, щоби там постаратися ще затримати ворога до підходу помічі.

Зі Штабу Армії було відомо, що головні частини Запорізького Корпусу вже під'їжджають на станцію Здолбунів, 2-й і 4-й полк С.С. спізналися й наступ могли почати тільки 2-го травня.

Зранку 2-го травня ворог знову повів наступ на всьому фронті; 1-й полк С.С. переходив у короткі контратаки, утримав південну околицю Шепетівки і ст. Подільська Шепетівка, 3-й полк С.С., під ворожим натиском, відходив і зайняв залізничний насип Новгород Волинський — станція Подільська Шепетівка.

Ворог зайняв горби на південь від м. Шепетівка, село Красносілку, Новоселицю й містечко Судилки.

Тульська Бригада також не витримала ворожого наступу й відступала на ст. Корчин, при чому остаточно здеморалізувалася і, як боева сила, зникла; 2-й і 4-й піші полки Корпусу С.С. удатно вели наступ і зайняли села Озери і Вельбовне та переправу через Го-

ринь під Вельбовним. Цілу наступну ніч ворог обстрілював з гармат Стрілецькі позиції й ст. Шепетівку; його частини всю ніч тривожили частини Корпусу С.С., загрожуючи то в тому, то в іншому місці атакою.

На ранок 3-го травня ворожа піхота при підтримці артилерії й бронепотягів вдерлася на ст. Подільська Шепетівка й заатакувала 1-й піший полк і ліве крило. На ліквідацію прориву пішов курінь із резерви 3-го пішого полку і прибулий у той момент 28-й Стародубський полк (250 багнетів). Курінь 3-го пішого полку повів атаку нерішуче, бо був у той час, у свою чергу, заатакований, і командир полку завагався; атака ж 28-го Стародубського полку успіху не мала, бо спізналась. Ліве крило 1-го пішого полку Корпусу С.С. здригнулося і 1-й піший полк С.С. уже почав відступ. Зв'язок із частинами був порушений, направити оборони не було змоги, й тому Командування Корпусу видало наказ про загальний відворот на лінію: Славута-Перемишль-Янушівка. Для нагляду за ворогом на р. Цвітоха залишено розвідку й бронепотяги, яким наказано понищити залізничні мости, щоби перешкодити просуванню ворожих бронепотягів.

Ворог не переслідував і частини Корпусу С.С. спокійно обсадили призначені їм місця. Того самого дня 2-й і 4-й полк із боєм взяли м. Остріг і відкинули ворога на станцію Білятин. На ст. Славута стояла вже ціла Тульська Бригада, яка відійшла туди ще зранку 3-го травня. Ця бригада була негайно відправлена до Рівного, де була розформована, й вояки, всі москвини, розпущені. Тому далі про неї вже не буде згадки. Хоч ця бригада й не належала до Корпусу С.С., то про неї весь час згадувано тому, що її чинність та наслідки цієї чинності були тісно зв'язані з чинністю Корпусу С.С., і по суті, вона повинна була б підлягати Корпусові С.С., але спочатку того не зроблено з вини отамана Оскілка; пізніше і до кінця цієї помилки не виправлено.

Висновки. Ст. Шепетівка, як залізничний вузол, мала велике стратегічне значіння. Посідаючи її, Армія У.Н.Р. мала змогу оперувати в трьох напрямках: на Проскурів, на Бердичів і на Новгород Волинський, тому Командування Армії У.Н.Р. бажало можливо довше й сильніше цю станцію тримати. Коли був втрачений Проскурів і Новгород Волинський, а не було досить сили, щоби розвинути операції для здобуття Проскурова й Новгорода Волинського, значіння ст. Шепетівки зменшилось. Займаючи її, Корпус С.С. тільки роз'єднував дві групи ворожих військ, що займали Проскурів і Новгород Волинський, але зате й попадав під удари з двох боків. Щож-

до самої оборони Шепетівки, то вона була проведена по-мистецьки.

На мою думку, ліпше було б раніше залишити Шепетівку, відірватися від залізниць, прикритися річками Горинь і Вілія, вичекати підходу Запорізького Корпусу, перегрупуватися, й зі свіжими силами, повести наступ для опанування залізниці Проскурів-Шепетівка-Новгород Волинський. Оборона ж Шепетівки остільки виснажила Корпус С.С., що ран своїх він майже до кінця вилікувати не зміг. Понесені були великі жертви, згинули найліпші люди, і тій організації, що намічалась, завдано сильний удар.

Широке маневрування частинами й резервами (часто один день частини билась на одному відтинку, вночі перевозилися на другий), удачне переміщення всіх, що були до розпорядження, засобів, як бронепотягів і панцерників, широка особиста ініціатива начальників, особливо командира 1-го полку С.С., який часто приймав короткі й сильні випадки для оборони своїх становищ. Це перший випадок, коли застосовано в Армії У.Н.Р. такий спосіб оборони.

Використання всіх сил, включно до польової жандармерії. Слід ствердити надзвичайну стійкість частин, досконале керування артилерією при обороні. Холоднокровність і правильний розрахунок Командування понад усяку похвалу. Останнє надто б'є в очі, коли глянути на ситуацію 27-го квітня. Не тратячи голови, Командування розміряно й обдуманно провадило операцію в різних напрямках. Та обставина заспокоююче впливала на дух частин, і вони билась коло Шепетівки, не маючи ні тилу, ні крил, готові зустрінути ворога звідусіль.

Корпус С.С. Шепетівки не втримав, але героїчна її оборона лишилась назавжди дорогою сторінкою в серці кожного Січового Стрільця, й спомини про бої тих днів завжди будитимуть у Стрільцях гордість і силу.

6.

До початку травня частини Армії У.Н.Р., що боролися з ворогом на проскурівському й кам'янецькому напрямку, опинились за рікою Збручем, лівим своїм крилом у Підволочиськах. Північна Група до цього ж часу, поступово відходячи під ворожим натиском, обсаджувала фронт на р. Стирі, 9-та Залізнична дивізія перевозилась з Сарн на ст. Озеряни. Запорізький Корпус головними частинами починав прибувати на ст. Радивилів. Українська Галицька Армія правим своїм крилом була в районі Берестечко-Радехів-Кам'янка. Українське військо опинилося в оточенні майже з усіх боків: зі сходу й пів-

ночі напирали большевики, з заходу — поляки. Боротьба з двома ворогами, з яких кожний був сильніший від війська українського, не мала рації. Таке положення Головне Командування передбачало, й тому ще раніше підносило питання про ліквідацію одного з фронтів, та на нараді Уряду У.Н.Р. з Головним Командуванням Української Галицької Армії в квітні 1919 року все ж вирішено було вести боротьбу на два фронти. Особливо оптимістично задивлявся на таку боротьбу тодішній Наказний Отаман Осецький. Його думки й узяли верх на нараді.

Після авантюри отамана Оскілка, від Північної Групи (яка до місяця квітня складалася здебільша з частин, що належали до інших дивізій і полків, як 2-й і 4-й полки С.С., 9-та Залізнична дивізія, Юнацька Школа та інші, а сама формувала 17, 18 і 19 піші дивізії, кінну дивізію й Окремий Галицький полк), були відібрані всі вчислені до того часу додані до неї чужі частини й прилучені до властивих дивізій. Наслідком усього цього Північна Група втратила твердість, порив до наступу пропав, а велика зміна начальників після „Оскілковщини” зле вплинула на боездатність частин. Нові формування склалися з місцевої людности, яка ще не закуштувала большевизму і большевиків, тому легко піддавалася ворожій агітації, захоплювалася большевицькими гаслами та не бачила розумного зміслу в боротьбі з москвинами, через що масово дезертирувала додому.

Корпус С.С. у боях за Бердичів і Шепетівку зазнав дуже великих втрат, був сильно перевтомлений і до активних акцій міг бути готовий тільки після відпочинку, 9-та Залізнична дивізія також сильно ослабла. Вона мала в своєму складі три полки, але тільки 2-й її полк можна було вважати за бойову одиницю, решта ж полків були малі числом і малої боездатности.

Холмська Група фактично складалася з двох полків Сірої дивізії. Полки ці були найменовані дивізіями, й були в періоді формування. Кадри мали добрі, поповнення ж невисколене й несвідоме національно, через що в бойовому значенні було нестійке.

До підходу Запорізького Корпусу Головне Командування рішило: для тимчасового відпочинку військ — чекаючи на зосередження Запорізького Корпусу — оборонятися на Стирі, на фронті Північної Групи і на фронті Корпусу С.С.; частинам наказано лишатися на їхніх місцях, 9-та Залізнична дивізія повинна була перейти на лінію Шумськ-Кунів для забезпечення району Рівне-Здолбунів-Дубно з південного сходу. Скупчення 9-ої Залізничної дивізії проходило надзвичайно мляво, а прибулі на ст. Озеряни її частини розміща-

лися в районі цієї стації, не спішачись відходити на фронт. Околог 7-го травня ворог почав проявляти активність під Острогом. Рівночасно виявився ворожий наступ на фронт Славути-Перемишль. В бою, що йшов цілий день 7-го травня, ворог на всьому фронті був відбитий. Однаке Командування Корпусу С.С. знаходило, що положення Корпусу занадто висунене вперед із незабезпеченими крилами. Маючи на меті дати відпочинок своїм військам, командування С.С. рішає відійти за р. Горинь. Одночасно з цим 9-та Залізнична дивізія наказом Головної Команди переходить в розпорядження Корпусу СС.

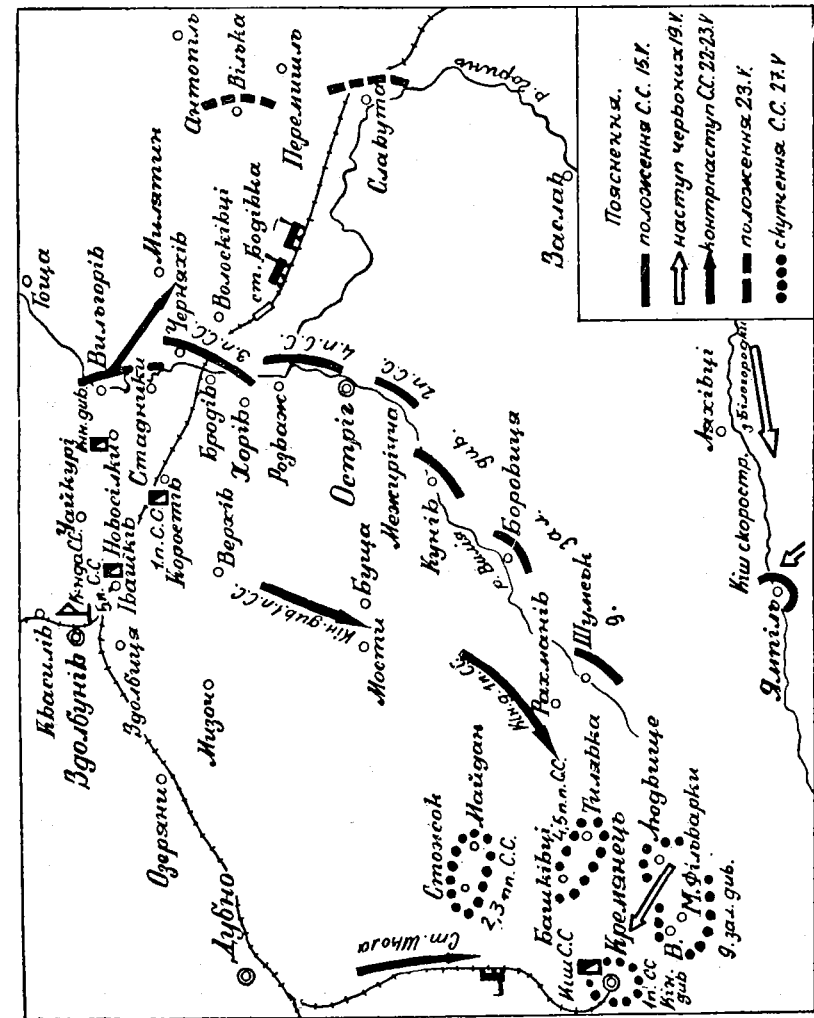
Корпус С.С. займав таке становище: — схема ч. 6 — 2-й піший полк С.С. з одною батареєю — Межиріччя; 4-й полк С.С. з одною батареєю — Остріг-Розваж; 3-й полк С.С. з одним полком артилерії й одною 42-лінійною батареєю — Хорол-Бродово-Черняхів (мостовий причілок); 28-й Стародубський полк із одною батареєю — Стадники-Вільгорів. В резерві: 1-й піший полк С.С. в с. Коростова, кінний дивізіон Бориса в с. Новосілках. В с. Івачкові скупився полк ім. Богуна, що прибув із Румунії й призначений до складу Корпусу С.С. (150-200 багнетів) — пізніше названий 5-им полком С.С. 9-й Залізничній Дивізії доручено обороняти відтинок фронту Шумськ-М. Боровка-Кунів. Бронепотяги висунуті до ст. Бодівки для прикриття залізничного мосту через Горинь. Штаб Корпусу мав відійти на ст. Здолбунів. Запасові частини та шпиталь опинились у м. Крем'янці. Після 10-го травня для забезпечення Крем'янця Комаңдування Корпусу висунуло на Ямпіль збірний загін, який названо Кошем Скорострїлів. Складався він із Коша Скорострїлів (40 кулеметів), одної сотні кінноти й одної сотні пішого вишколу.

Зазначене розположення підлеглих Штабові Корпусу частин було надзвичайно розтягнене, зв'язок тримати з частинами й керувати ними було дуже трудно, резерв було мало, й тому оборонна лінія була скрізь слаба. Але обстановка вимагала хоч би нагляд за головними шляхами, по яких міг посуватися ворог. Сильнішим був центр Корпусу С.С. на напрямку Рівне-Шепетівка.

До 15-го травня ворог великої активності на фронті Корпусу С.С. не виявляв. Його передові частини мали невеликі сутички з передовими сторожами Корпусу С.С. під Куневом, Острогом та коло Черняхова.

Після 15-го травня почався ворожий наступ значнішими силами з Білгородки й Теофіполя. Під натиском того ворога Кіш Скорострїлів після гарячого бою за Ямпіль відступав у напрямку

СХЕМА Ч. 6.

Оборона лінії Горинь. Становище 15 — 27 травня 1919 р.

на Вишгородок і Збараж. Ворог спрямував на Крем'янець свою кінноту, яка 20-го травня несподівано появилася під Крем'янцем і атакувала місто, майже з усіх боків. Після короткого, але жорстокого бою, Кіш С.С. залишив Крем'янець і пробився частинно з панцерниками в напрямі на Дубно, частинно на Новий Почаїв. Все, що залишилося в Крем'янці, м. і. хворих і ранених знищили або вивезли большевики. Для зліквідування ворога в Крем'янці Командування Корпусу вислало форсованим маршем через Верхів-Мости-Рахманів на Крем'янець 1-й полк С.С. і кінний дивізіон Бориса, а з боку Дубна панцерник і старшинську школу. Частини за неповних два дні пройшли більше 60 верст і 22-го травня около 14-ої години несподівано атакували у Крем'янці ворога, відтинаючи йому шляхи відвороту. Ворог не встиг зібратися, як піхота вдарила на нього зі сходу, кіннота з півдня, а панцерники з півночі. В паніці, полишаючи все награвоване, ворог кинувся врозтіч по лісних околицях Крем'янця. Маневр удався завдяки швидкому рухові частин, енергії й рішучості їхніх командирів й удатно скомбінованій атаці.

Майже одночасно з тим, як ішли події під Крем'янцем, поляки перейшли в наступ на галицькому фронті й на фронті Холмської Групи; зайняли місто Луцьк та полонили багато стрільців із Холмської Групи; Холмська Група рештками своїми відступила на Дубно. Разом із тим почався відступ Української Галицької Армії. Поляки опанували ст. Красне й перервали комунікації Армії У.Н.Р. Виявилось, що в тій армії цілком не стало запілля. Всі поїзди з боевим майном, постачанням, майстернями й т. і., що евакуювалися з Рівного, Здолбунова й Дубна до Галичини, застрягли на ст. Броди, Радивилів та Дубно й мусіли попасти або до поляків, або до большевиків.

Штаб Армії, уряд і всі центральні установи У.Н.Р. евакуювалися з Бродів до Тернополя, зв'язок із ними військо втратило. Військо було здане самому собі, й мусіло само шукати виходу з ситуації. Тоді то Командування Корпусу С.С. зважилося на такий ризикований плян: щоби врятувати майно й боевий припас Армії У.Н.Р., постановлено перейти до рішучого наступу на всьому фронті Корпусу, зайняти Шепетівку та Заслав, витягнути всі поїзди через Шепетівку і Заслав на Збараж і потім відійти в район Вишгородка-Білозірки.

7.

Удосвіта 23-го травня частини Корпусу С.С. на фронті Розваж-Вільгорів рішуче переходять у наступ, несподівано атакують воро-

га в с. Волосківцях й Милятині, беруть значне число полонених і кулеметів. Решта большевиків у переполосі й повному безладді поспішно відступає. Корпус С.С. переслідуючи ворога, зайняв м. Слауту й с. Вольну. Ворог поспішно евакував Шепетівку, й готовий вже був її залишити. На фронті під Островом і Куневим у ворога був помітний нервовий настрій. Штаб Корпусу уже був готовий видати наказ — направляти всі поїзди через Здолбунів на Слауту, — коли опівдні 23-го травня з Рівного прибув Штаб Північної Групи й повідомив, що вніч з 22-го на 23-го травня 19-та дивізія, що займала позиції під Гощею, остаточно розвалилася: більша частина її зрадила й перейшла на бік ворога, захопивши з собою командира дивізії й увесь штаб; друга, менша частина, відходила на Рівне. Поляки зайняли місто і станцію Сарни. Частина С.С., що там займали позиції, частинно попали до полону, частинно розсипались; штаб Групи С.С. наказав своїм військам обсадити лінію Аннополь-Городище-Рівне-Яневичі, а сам від'їжджав на ст. Дубно. Зі своїми частинами штаб Північної Групи в той момент зв'язку не мав і повідомлення про обсаду ними вказаної лінії також не мав.

Штаб Корпусу С.С. спрямовував до Рівного панцерні поїзди, а на фронті Північної Групи — кінну розвідку.

Виявилось, що частини Північної Групи на вказаних її штабом місцях немає. Після довгого шукання, знайдено зв'язок із одним полком цієї групи (Галицьким) в м. Здолбиця — в тилу Штабу Корпусу С.С.; йому наказано відійти на лінію Квасилів — Кол. Семигрань. Полк так поволі збирався, а командир його разом із командиром бригади чи дивізії (полковник, пізніше генерал-хорунжий Никонів) так довго обмірковували положення, що на позицію так і не вийшли.

Корпус С.С. опинився в критичному стані. Тил його і крила були зовсім відкриті, глибокий тил загрожений поляками.

Тому Штаб Корпусу дав наказ про відступ частин, що так ударно повели наступ, на старі позиції. Командир 3-го пішого полку С.С. і 28-го Стародубського упиралися, зрештою відвели свої полки, й увечері 23-го травня зайняли старі позиції. Щоби забезпечити ліве крило розположення, вночі висовувався з резерв Корпусу слабенький 5-й піший полк С.С. в село Тайкурі; ліве крило 28-го Стародубського полку загиналося й займало ліс, що на захід від Вільгорода; їм додано одну батарею Північної Групи, що була прилучена до Корпусу. На ст. Рівному стояли Стрілецькі бронепотяги. Ст. Здолбунів і рештки ст. Рівного евакуювалися до Дубна та Крем'янця.

За ніч на ст. Здолбунів назбиралася сила втікачів, козаків і

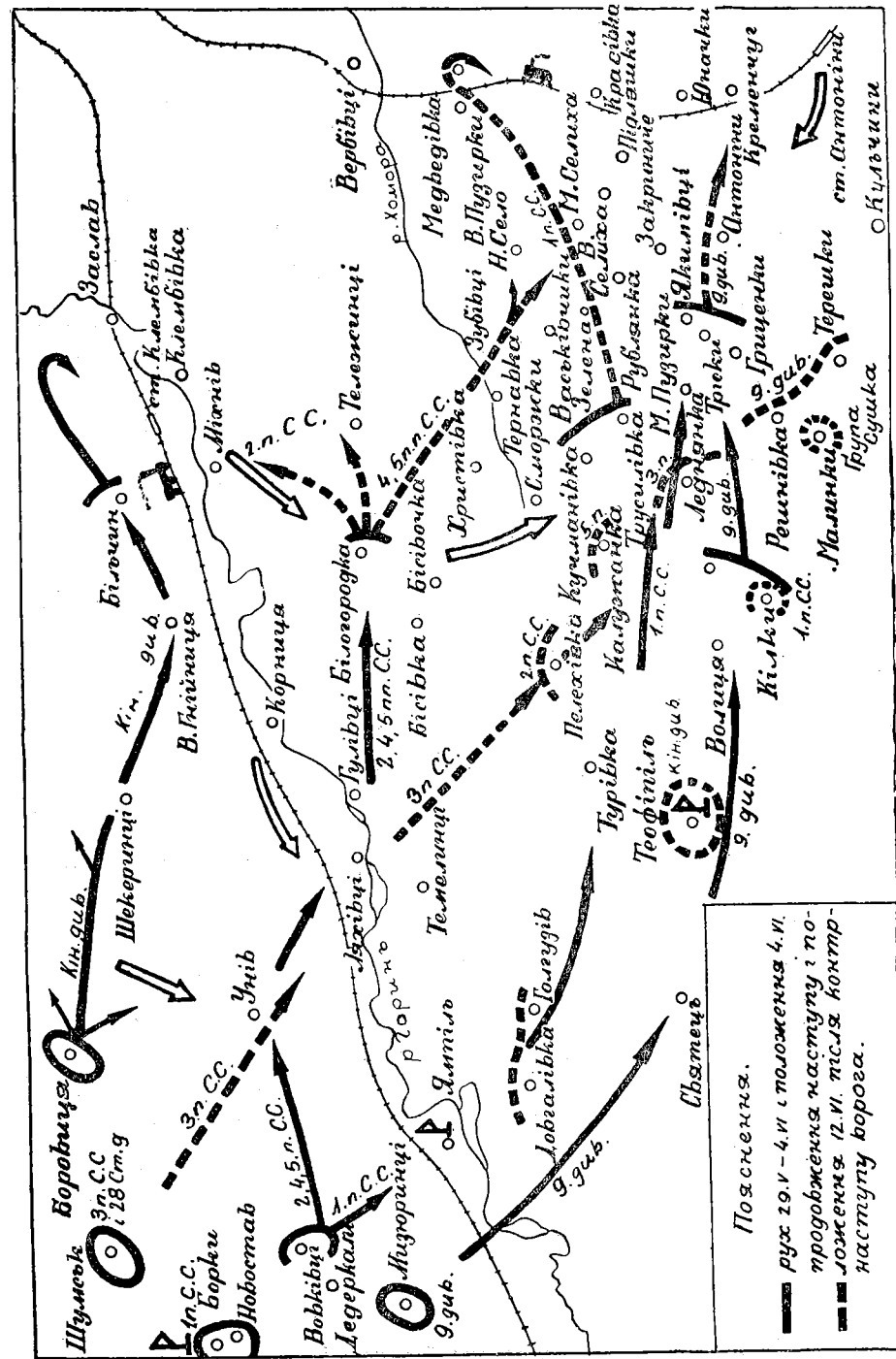
старшин із частин Північної Групи. На ранок 24-го травня вся та маса була зібрана, розбита на сотні й під командою одного з полковників (тепер не пам'ятаю прізвища) відправлена для обсади й оборони м. Рівного. Перед полуднем 24-го травня ворог заатакував ліс на захід від Вільгорода й станції Тайкурі. Частини Корпусу С.С. відбили перші атаки. Трохи пізніше було атаковане м. Рівне, і збірний відділ, що його боронив, почав відступати. Майже одночасно ворожа піхота, підвезена очевидячки з Шепетівки, атакувала переправу біля Черняхова й примусила частини Корпусу С.С. відійти на західний беріг Горині. Коло 17-ої години ворог знов повів наступ на фронт Тайкурі-Вільгори і під Черняховим. На фронті Кунів-Острів вив'язалася жвава гарматна стрільянина і ворог став громадити свої сили в довколишніх перелісках. Стрілецькі броневики біля Квасилова стримували ворожий натиск. У цей же день зранку польські передові частини зайняли станцію й село Клевань.

Командування Корпусу вирішило відійти з району Рівне-Острів у район Крем'янець на з'єднання з Запорізьким Корпусом; ішлося тільки про момент віддачі наказу. Коли ж коло години 20-ої частини Корпусу С.С. на лівому крилі стали під ворожим натиском уступати, видано наказ відійти й зосередитися: 9-й Залізничний дивізії в районі Великі й Малі Фільварки-Людвище; 5-му і 4-му пішому полкові — в районі Тилявки-Башківці; 2-му і 3-му пішому полкові та 28-му Стародубському — в районі Майдан-Данилівка-Стожок; 1-й полк і кіннота в Крем'янці. Бронепотягам прикрити евакуацію станції Здолбунів, пізніш Озеряни, й відходити на Крем'янець; при неможливості відійти — бронепотяги підірвати, а їхнім залогам долучитися до Корпусу.

За ніч війська Корпусу С.С. відірвалися від ворога й відійшли на лінію Шумськ-Мости-Мизоч. Відступ переводився широким фронтом, малими відділами, п'ятьма колонами. Опівдні 27-го травня Корпус зосередився в призначеному районі. Штаб Корпусу прибув на станцію Крем'янець.

Чому Командування Корпусу С.С. прийняло такий плян? Тому, що Північна Група в той час не представляла з себе ніякої боєвої сили; про Холмську Групу відомостей не було; большевики напірали з фронту й тилу; поляки зайняли місцевості з тилу. Думалося також, що, виходячи з-під ударів одного й другого ворога, Корпус С.С. дасть можливість зустрітися полякам з большевиками. Однак сталося інакше: поляки в напрямі на Рівне наступ припинили й розв'язали руки большевикам для наступу на Корпус через Дубно на Крем'янець.

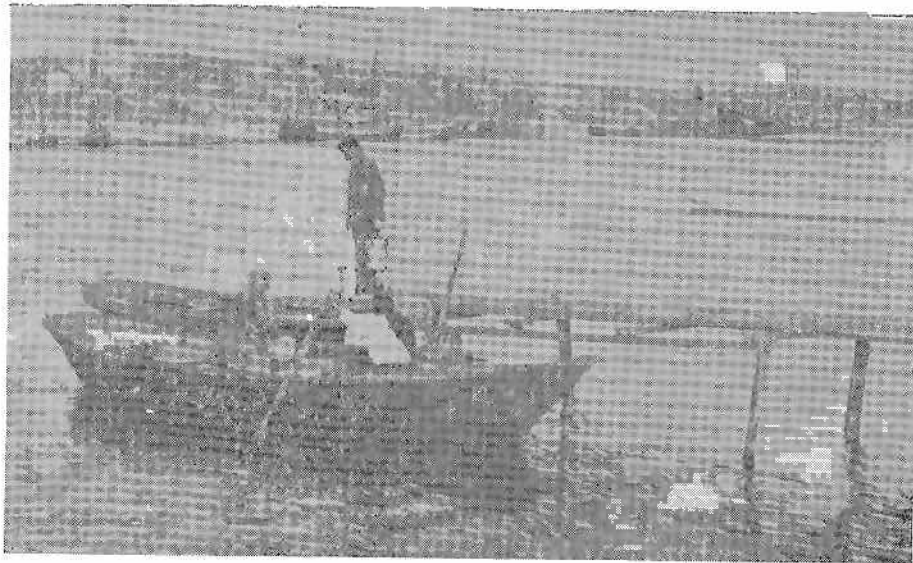
СХЕМА Ч. 7.

С.С. в контрманеврі Армії УНР на Проскурів і Старокостянтинів.
Карта боїв від 29 травня до 12 червня 1919 р.

Старшини 1 п. СС. Проскурів 1919 року.
Стоять: Н. Н., хор. Грек, хор. Чорновус, хор. Купранець, хор. Овсянецький,
хор. Болюх. Сидять: Н. Н., хор. М. Лебідь, хор. Левицький, хор. Мацуський,
хор. Вовків, хор. Є. Сидорик, Н. Н.

Фрагмент з київської пристані.

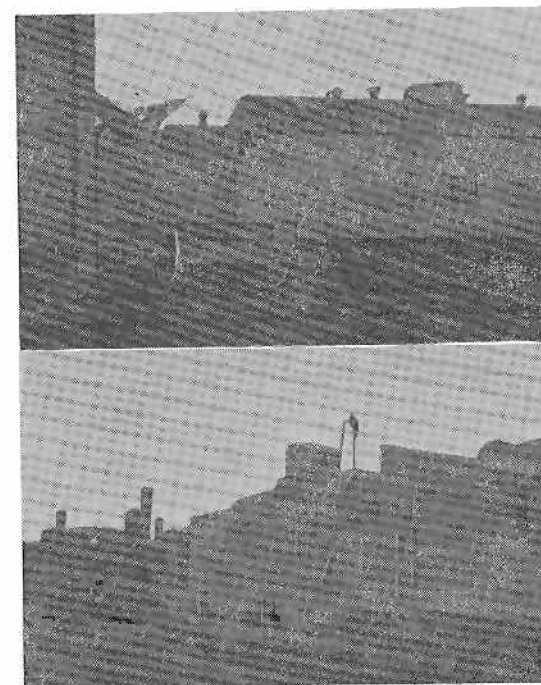
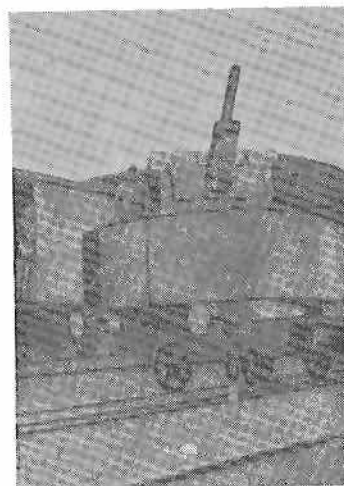
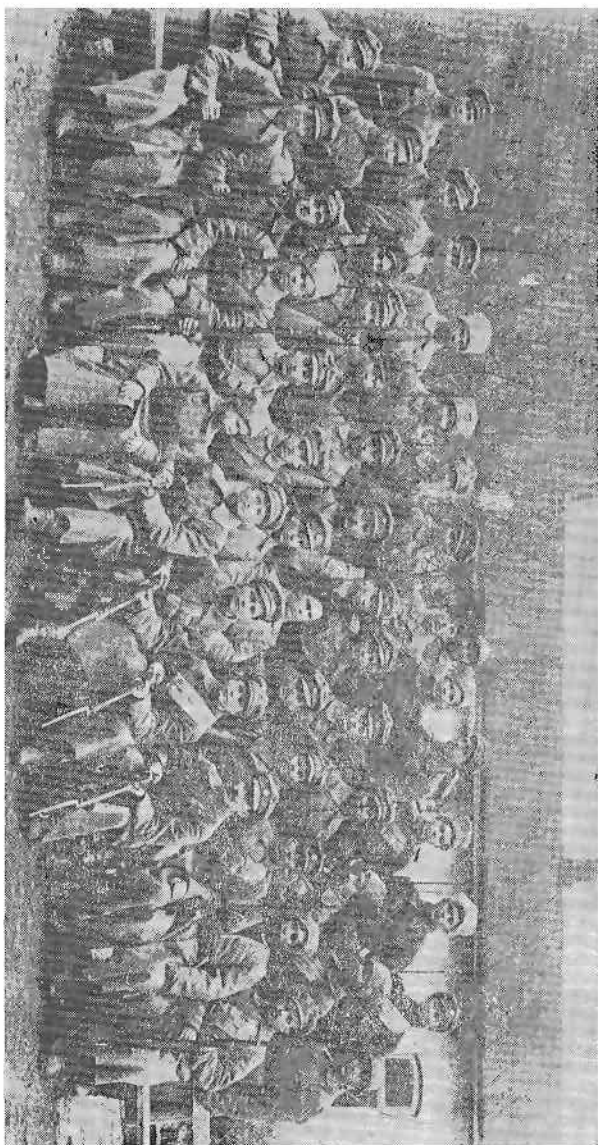

Відділ постачання полку СС.
(Посередині начальник постачання сотн. І. Даньків).

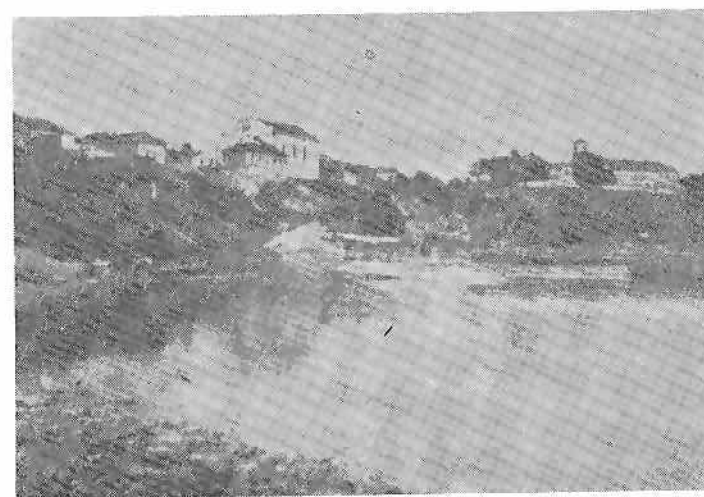

Батерія сотн. Филиповича.

Сотня А. Бялого 1-го кур. 1-го п. СС. Проскурів 1919 року.

Панцерні поїзди СС. (3 світл.)

Заслав, за який велися завзяті бої між СС і більшовиками вліті 1919 року.

Кінна розвідка 1-го куреня, 1 п. СС. Зправа зліва: ройовий П. Романовський, стр. І. Бор-Оуляк, стр. Івасечко, стр. Минитин.

Гурток старшин СС. Зправа зліва: сотн. Ф. Мухляк, хор. Качмарський, сотн. О. Гриневич, 2 ряд: сотн. М. Бісик, сотн. Є. Цегельський.

III. НАСТУП НА ПРОСКУРІВ І СТАРОКОСТЯНТИНІВ

СТРАТЕГІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ У КІНЦІ ТРАВНЯ 1919 Р. НАСТУП КОРПУСУ С.С. НА ЗАСЛАВ І ШЕПЕТІВКУ. ПРОТИНАСТУП БОЛЬШЕВИКІВ. ВІДСТУП НА РІКУ СЛУЧ. ПРИЧИНИ НЕУСПІХУ ПЕРШОГО НАСТУПУ. БОЇ В РАЙОНІ ЧОРНОГО ОСТРОВА. БОЇ ЗА ПРОСКУРІВ. ВІДСТУП НА ЯРМОЛИНЦІ. ПЕРЕФОРМУВАННЯ ГРУПИ С.С. В ДВІ ДИВІЗІЇ. БОЇ В РАЙОНІ С. КАРАБЧИВ І С. ГРИЦІВ. НАСЛІДКИ І ВЕЛИКЕ ЗНАЧЕННЯ ПЕРЕМОГИ.

1.

Надвечір 27 - го травня створилася така обстановка: Українська Галицька Армія під натиском поляків відкотилася на південь. Поляки зайняли ст. Красне й Броди й перетяли єдину комунікаційну лінію Армії У.Н.Р. Через це маса поїздів із різним військовим майном Північної й Холмської Групи та Корпусу С.С. загатили лінію залізниці від ст. Верба до ст. Броди і від ст. Камениця до ст. Крем'янець. Вивезти це майно не було ніякої можливості. Москвини зайняли Рівне й енергійно вели дальший наступ на Дубно. Москвинів стримували Стрілецькі броневики, які біля ст. Озерян були відтяті від свого війська і, щоби не здатися ворогові, висадили себе в повітря.

У районі Дубна рештки Північної й Холмської Групи; Корпус С.С. на схід від Крем'янця.

Запорізький Корпус у районі Нового Почаєва без усякого зв'язку з іншими частинами.

На ранок 28-го травня частини Північної й Холмської Групи залишили Дубно й обсадили фронт Переросле-Верба. Корпус С.С. лишився на раніш указаних місцях, виставив охорону на схід і північний схід від Крем'янця. Запорізький Корпус розпочав, як уже сказано, без зв'язку з іншими частинами наступ із Нового Почаєва на Вишневець та Катербург і з бою зайняв пополудні обидва

пункти. Поляки далі на схід від Бродів і Клевая не йшли; москвини атакували Північну й Холмську Групу, які потрохи подавалися на схід. У днях 26, 27 і 28-го травня йшла гаряча робота при перевантаженні військового майна з вагонів на селянські підводи. Населення неохоче давало підводи, тому більшості майна загрожувала небезпека, що його прийдеться залишити. Коло полудня 28-го травня прибув до Крем'янця Командуючий Армією У.Н.Р. отамак Василь Тютюнник, який після короткої наради з Командиром Корпусу С.С. видав наказ У.Н.Р. про перехід у загальний наступ, щоб опанувати якнайбільший терен для мобілізації. У першу чергу ставилося завдання вийти на лінію Проскурів-Шепетівка.

Запорізькому Корпусові дано завдання вийти на лінію Проскурів-Старокостянтинів включно; Корпусові С.С. — прикривати ліве крило Запорізького Корпусу з боку Заслава-Шепетівки й вийти на лінію Старокостянтинів-Ляхівці.

Північній і Холмській Групі (які тепер зведено у Волинську дивізію) прикривати тили Корпусів С.С. і Запорізького. У випадку ворожого напору — поволі відходити на ріку Горинь.

2.

Штаб Корпусу С.С. вирішив післати кінноту через Шумськ і здобути м. Заслав; потім, прикриваючи себе збоку Острога, переправитись через Горинь у районі Ямпіль-Ляхівці й далі розвивати операції на Заслав і Шепетівку, прикриваючись з півночі р. Гориню. Щоби забезпечити своє праве крило й заповнити простір між Корпусами С.С. і Запорізьким, малося спрямувати 9-у Залізничну дивізію в загальному напрямі через Теофіпіль на Великі Пузирки.

29-го травня Корпус С.С. з доданою до нього 9-ю Залізничною дивізією розпочав наступ трьома колонами, маючи в резерві 1-й полк С.С.; кінний дивізіон Бориса вислано напередодні, щоби зайняти м. Шумськ й перевести розвідку в напрямі на м. Остріг. Увечері 29-го травня 1919 року частини Корпусу без бою вийшли і зайняли лінію: 9 Залізнична дивізія — район с. Мизюринці; 2, 4 і 5 полк С.С. — район Вовківці-м. Дедеркали; 3-й і 28-й Стародубський полк, пізніш названий 5-м полком С.С. — м. Шумськ; 1 полк С.С. — район Новостав-Борки; Штаб Корпусу в Борках. Кінний дивізіон Бориса зайняв село Боровицю й вів розвідку на фронті Корниця-Остріг. Тилові установи й обози спрямовано на Вишневець. У наступні дні Корпус С.С. просувався вперед і на 1-го червня зайняв: 9 дивізія — без бою с. Святець; 2, 4 і 5 полк С.С. після досить

упертого бою здобули с. Уніїв; 3 полк і 28 Стародубський полк (5 п. С.С.) залишився в м. Шумську; 1 полк С.С. переходив у Ямпіль; кінний дивізіон Бориса після невеличких сутичок із малими ворожими відділами зайняв с. Шекеринці й розвідував на Корницю й Заслав. Ворог не ставив значного опору і відходив на схід.

Дня 3-го червня Корпус продовжував наступ. Праве крило його не зустрічало опору й 9 дивізія легко досягнула район Колки-Волиця Полева; 1-й полк С.С. зайняв с. Турівку; 2, 4 і 5 полк з боєм здобули Ляхівці й переправу біля с. Гулівці. Кіннота С.С. просувалася на Велику Гнійницю. 3-й і 28-й Стародубський полк перебували в Шумську як резерва Групи та для прикриття напрямку Остріг-Крем'янець. Напрямок цей мав надто важливе значіння тому, що наступ ворога, який зайняв м. Остріг, у цьому напрямі розривав Волинську дивізію й Корпус С.С., загрожуючи тилам обох частин Армії. Наступного дня Корпус успішно вів бої та просувався правим крилом (9 Залізнична дивізія) до сс. Гриценки-Тришки-Якимівці; центром зайняв Трусилівку та Кучманівку, а ліве крило (2 полк С.С.) опанувало м. Білгородку. Кінні роз'їзди С.С. підходили до північних околиць Заслава, звідкіль ворог відбив їх рушничним і кулеметним вогнем. Бронепотяг (імпрорізований) підходив до ст. Клембівки, яку боронили ворожі броневики, й вів з ними бій. Штаб Корпусу перейшов із Ямполя до м. Теофіполя.

Відсутність зв'язку з Запорізьким Корпусом і все більше відхилення його на південь у район м. Проскурова та все більший опір ворога на правому крилі Корпусу, а також залишення Волинською дивізією Крем'янця й відсутність резерв примушували Командування Корпусу С.С. звернути увагу на велике розтягнення своїх сил, через що 4-го червня пополудні Командування, готовлячись до наступу 5-го червня, видало накази про більше скупчення сил. Частини Корпусу дістали наказ: 9 дивізія атакувати ворога на фронті сіл Антоніни-Рублянка й вийти на фронт Кременчуки-Юначки, прориваючи залізницю біля ст. Антоніни. 1 полкові С.С. з 27 кінним полком (60-70 шабель) атакувати ворога в сс. Зелена й Васьківчики і вийти на лінію Красівка — м. Медведівка. 2 полкові С.С. з 1-ою батареєю, займаючи м. Білгородку, просунути свої передові частини до Теліжинець і Михнова та забезпечити ліве крило Корпусу. 4 і 5 полкові С.С., що разом із 2 полком С.С. зайняли Білгородку 5-го червня, — вдосвіта 6-го червня виступити через Хрестівку й Тернавку на Нове Село й допомагати 1-му полкові С.С. виконати своє завдання.

Кінному дивізіонові Бориса з с. Гнійниці просуватись через

Більчин на Заслав із метою його здобути й далі провадити операції на Шепетівку; 3-му полкові С.С. з 28 Стародубським перейти до м. Ляхівців.

3.

Зранку 5-го червня, ворог, попередивши наш наступ, сам перейшов до протинаступу й заатакував праве крило й центр Корпусу С.С. на фронті Тріски-Кучманівка. Праве крило С.С. по деякому змаганню відбило ворожий наступ і, переслідуючи ворога, зайняло с. Антоніни й Закриниче. Один полк 9-ої Залізничної дивізії вискочив наперед і опанував ст. Антоніни, де зруйнував залізничний шлях. На центральному відтинку Корпусу до полудня вівся запеклий бій із ворогом, що все наседав. Коло полудня 4 і 5 полк С.С. підійшли до с. Тернавки та з ініціативи командира 4 полку завернули на стріли; атакували ворога в с. Васьківчиках і примусили його хутко відступити. 1-й полк С.С. переслідував ворога й опанував села Велику й Малу Салиху. 4 і 5 полк лишилися у Зеленій і Васьківчиках. 3-й полк надвечір був у Ляхівцях. Кінний дивізіон не міг здобути Заслава і зупинився в с. Більчині, обсервуючи ворога стежами. В бою 7-го червня ворог атакував Антоніни піхотою, підтриманою бронепотягами, й вибив звідти частини 9 Залізничної дивізії. Наступ 1-го полку С.С. зустрічав ворог контратакою від ст. Великі Пузирки, і 1-й полк часоно втратив с. Велику Салиху, але скоро 9 дивізія й 1-й полк упорядкувалися й дружнім контрударом відвоювали попереднє становище, при чому в руки С.С. попали гармати, скоростріли, боевий припас і полонені. Атаку 4 і 5 полку С.С. на Нове Село ворог відбив. Під Білгородкою оживляється ворожа діяльність, і ворог почав натискати на передові частини 2-го полку С.С. під Михновом; 3-й полк С.С. підтягався до с. Ледянки, як резерва. У бою 7-го червня виявлявся підхід до Великих Пузирків авангардних частин із Богунівської бригади Тарашанської дивізії московських большевиків.

На 8-го червня обставини на фронті Корпусу С.С. мінялися. Ворог підсилював кіннотою й піхотою залогу м. Заслава. На фронт Великі Пузирки-Красівка прибували із Житомира частини Тарашанської дивізії — Богунівська бригада і 1-й Інтернаціональний полк. З'явилася небезпека, що ворог, повівши сильний наступ із боку Заслава, може роздавити 2-й полк С.С. у Білгородці та, врізавшись клином між С.С. і Волинською дивізією, паралізувати зусилля обох частин.

Запоріжці вели бої на напрямку Проскурів-Жмеринка. Волинська дивізія стримувала ворога в районі на північний захід від Ямполья — Ляхівців. Командування Корпусу С.С., з огляду на вищесказане, постановило продовжувати наступ, щоб опанувати район: Черняхів — Великі Пузирки — Нове Село — Вербівці, хутко вискочити на р. Хомору на фронті Гриців — Зубівці. Тоді, прикрившись річкою, можна було мати резерви й не боятися за перемижжя між Корпусом С.С. і Волинською дивізією. Щоби забезпечити Корпус С.С. з крила і з тилу, треба було зайняти Старокостянтинів. Гадалося для цієї цілі виділити частини 9-ої Залізничної дивізії, і на 8-го червня наказано 9 дивізії вислати свою дивізійну кінноту для розвідки в цьому напрямі.

Удосвіта частини Корпусу С.С. і 9 Залізничної дивізії повинні були атакувати: 9 Залізнична дивізія — сс. Юначки й Медці та просуватись на фронт Вербівка — Пихтія. 1-й полк С.С. — атакувати ворога в с. Великі Пузирки й опанувати ст. Пузирки та село Малу Медведівку, 4 і 5 полк — зайняти Нове Село. 3-й полк С.С. — зранку просуватись на с. Малі Пузирки. Завдання 2-му полкові С.С. і кінноті Бориса оставались попередні.

Залізнична дивізія й полки 4 та 5 з атакою спізилися. 1-й же полк несподівано заатакував ворога, який став утікати, 1-й полк зайняв ст. Пузирки й уже вскочив в с. Малу Медведівку, коли заатакований з-позаду ворожими броневиками, що поспішили на допомогу до Медведівки з-під ст. Антоніни, та піхотою з боку с. Балкуна, — змішався й поспішно почав відворот. Ворог наседав на карк і тому полк не зміг зупинитися на старих позиціях, а відійшов до с. Зеленої. Після цього атаки 9 дивізії та 4 і 5 полку не відбулися, а 9 дивізія під загрозою ворога далі відкинула своє ліве крило до с. Закриниче — Рублянка, утримуючи станцію Антоніни. 3-й полк С.С. з резерви не встиг підтримати частини 1-го полку С.С. і затримався в Малих Пузирках. На фронті 2-го полку С.С. були сутички стеж і сторожевих частин. Кінний дивізіон Бориса під натиском кінноти ворога відходив на Ляхівці. Волинська дивізія відходила до Ямполья і Ланівця. Про Запоріжців відомостей не було.

На 9-го червня ворог зайняв Нове Село, Велику й Малу Салиху, Підлящики та с. Юначки, 1-й полк С.С. у боях 8-го червня мав дуже тяжкі втрати, тому Штаб Корпусу вирішив уночі з 8-го на 9-го червня змінити його 3-м полком С.С. з резерви. 10-го червня ворог активності не виявляв. В Корпусі С.С. відбувалося перегрупування.

На 11-го червня ворог згрупував у районі Заслава значну кількість кінноти й піхоти. В районі Великих Пузирків підсилив свої частини Богунівською бригадою й одним полком китайців. У цей день Корпус С.С. мав намір атакувати ворога свіжими силами (в тому часі найсильнішого) 3-го полку С.С., підтриманого частинами 9 дивізії й 4 та 5 полку С.С. Однак ворог зранку повів рішучий наступ на всьому фронті Корпусу С.С. і Волинської дивізії. Зустрінутий контрнаступом 9 дивізії й 3 полком С.С., ворог відскочив на старі позиції. Коло полудня стало відомо, що ворог атакував 2-й полк С.С. в Білгородці й розбив його. 2-й полк поспішно став відходити на с. Поляхівку, стративши півбатерію, що попала до рук ворожої кінноти. Кінний дивізіон Бориса з Ляховець не міг подати допомоги 2-му полкові С.С. через відсутність зв'язку. Ворожа кіннота зайняла Бісівку, Бісівочку й с. Хрестівку та продовжувала рух на Сморщики-Кучманівку, загрожуючи тилові Корпусу С.С. Післаний із резерви з с. Малі Пузирки 1-й полк С.С. не встиг ще вирушити, як ворожа піхота рішуче перейшла до контрнаступу з боку с. Юначки і, зайнявши ст. Антоніни, вдарила на праве крило 9 дивізії, а з боку Нового Села атакувала 4 і 5 полк С.С. 4 і 5 полки не витримавши атаки, починали подаватися назад; 9 дивізія й 3 полк С.С. твердо зустрічали ворожі атаки та завдали ворогові страшні втрати рушничним і гарматним вогнем. Ворог насував усе новими силами. Частини Корпусу С.С. зустрічали його багнетами. Зрештою загрожені з обох крил поволі починали відступ — 9 дивізія на Решнівку, 3 і 4 полк на Ледянку, 5 полк на Калюжинську і 2 полк затримався в Поляхівці. Кінний дивізіон Бориса переходив у Жемеліниці; 1-й полк відходив у село Колки.

У цей день ворог далі напірав на 9 Залізничну дивізію й 3-й полк С.С. Змучені частини відпирали ворожі атаки, але 1-й і 3-й полк С.С. та 9 дивізія мали напередодні великі втрати і тимчасово втратили боєздатність. Спроби Корпусу С.С. знову перейти в наступ не вдалися. Зв'язку з Запоріжцями не було. Волинська дивізія під натиском ворога залишила Ямпіль і відходила до Чолгузів-Довгалівка. Корпус С.С. відходив. Дивізіон Бориса — до м. Теофіполя. Зранку 12 червня до с. Малинки прибув так званий загін полковника Сушка (24 кулемети, 1 піша й 1 кінна сотня). Загін цей сформовано з запасових частин, що були в Збаражі.

4.

До вечора 12-го червня ворог відтиснув Корпус С.С. на лінію Терешки-Решнівка-Ледянка-Поляхівка й обсадив на правому

крилі важний на той час пункт Кульчини, а на лівому і позаду — Ямпіль. Положення стало таке, що ворог загрожував крилові й тилові війська У.Н.Р. під Проскуровом. Забезпечити операції Запоріжців Корпус С.С. міг тільки через перехід до наступу та через відзискання хоч би попереднього становища до 8-го червня, чого при стані свого війська Корпус зробити не міг. Ворожий натиск на Волинську дивізію загрожував тилам С.С., а натиснувши на фронті Корпусу С.С., ворог загрожував і тилам Волинської дивізії.

Командир Корпусу С.С. вирішив криловим маршем відійти на ріку Случ і зайняти оборонну позицію від Красилівських мостів до Сорокодубів, рівночасно утримувати Старокостянтинів і держати резерву на шляху Проскурів-Старокостянтинів в с. Западінцях.

Для виконання свого рішення командир С.С. просив дозволу у Штабу Армії. Дозвіл такий командир С.С. дістав.

Тоді був виданий наказ: щоби прикрити криловий марш — 9-й дивізії з загоном Сушка й кіннотою Бориса вдосвіта атакувати ворога в Кульчинах, які треба зайняти й тримати, аж поки решти частин Корпусу перейдуть на переправи на р. Случ, після чого відійти на переправи — Красилівські мости. Коли ж неможливо буде Кульчини зайняти, то прив'язати ворога до його позицій і виконувати ту ж задачу, що й у першому випадку.

Інші частини дістали такі задачі: 1-й полк С.С. з с. Колків через Чорнилівку перейти до с. Западинець, при чому затриматися на переправі біля Чорнилівки до підходу частини, що мала зайняти цю переправу; 3-й полк С.С. з 28 стародубським полком з Ледянки через Колки-Корчівку — пройти на Чорнилівку де й зайняти переправу.

2, 4 і 5 полк С.С. мали пройти через переправу біля Малих Зозулинець і стати: 2-ий полк вислати на прикриття броду біля Сорокодубів, а 4 і 5-й полк остане у резерві в Слобідці Чорнилівській.

Обози і тилові установи мають рушати із Теофіполя через Базалію-Купель на Чорний Острів. Штаб Корпусу повинен перейти у містечко Миколаїв. Дев'ята Залізнична дивізія від виконання наказу про наступ на м. Кульчини відмовилася і це слід тут ствердити без усяких застережень. Ця дивізія нікого не повідомивши, вночі перейшла через Чорнилівську переправу, й коло полудня зайняла Красилівські мости (у той час вже знищені і коли переправи через річку вже не було).

Разом із 9 дивізією відійшов загін Сушка з кіннотою Бориса. Той загін зайняв переправу біля Чорнилівки. Тому 1-й полк С.С. пройшовши Чорнилівку помашерував далі по призначенню,

гадаючи, що сил, які стояли на переправі, досить для її оборони. Трохи пізніше пройшли переправу біля Малих Зозулинець 2, 4 і 5-й полк С.С., 4 і 5-й полки пішли до свого району, а 2-й полк (командир сотник Осипенко) зайняв с. Волицю Йодко, з заставами проти Сорокодубів. Коло 14-15 год. ворог появився перед Красилівськими переправами й Чорнилівським мостом. В обох пунктах зав'язався бій; 9-а дивізія переправи не втримала. Загін полковника Сушка залишив Чорнилівку і став відходити на горби, що на північ від Слобідки Чорнилівської. Ворог почав обстрілювати із гармат 2-й полк у Волиці Йодко; і 2-й полк, несподівано обстріляний, почав відходити на Миколаїв. У той самий момент на горі біля с. Мончинець, на північ від Чорнилівки, показала голова колони 3-го полку С.С., яку бачив відділ Січових Стрільців полковника Сушка від Слобідки Чорнилівської. Появилася надзвичайно сприятлива обстановка для 3-го полку С.С. Досить було йому відкрити гарматний вогонь і виявити хоч би слабкий натиск на ворога, і ворог, зайнятий боєм із загоном Сушка, втік би. Командир же 3-го полку, з незрозумілих причин завернув назад, звернув убік, перейшов Случ убрід біля Сорокодубів і пішов через Волицю Йодко на Слобідку Чорнилівську. Тимчасом ворог зайняв переправу, а 2-й полк С.С., загін Сушка і 4-й та 5-й полк С.С. скупчилися в Миколаєві. Не встиг 3-й полк пройти Слобідку Чорнилівську, як большевики зайняли село. Сам Начальник Штабу Корпусу С.С., повертаючи з м. Купеля (де був для переговорів зі Штабом Армії) до м. Миколаєва, трохи не попав у неволю, якби відсталий стрілець 3-го полку С.С., що пробирався кущами до своїх, його не зупинив. Окруженою дорогою через Індики, Пахутинці, Ставчинці вночі дістався Начальник Штабу Січових Стрільців до Миколаєва, де були 2, 4 і 5-й полки С.С.

Загін Сушка відійшов до Чорного Острова, 3-й полк С.С. і 28-й Стародубський полк переходили в цей час Бужок біля Марківцець убрід (бо міст біля Миколаєва в поспіху спалено) і стали в с. Манилівці. Охорону від 2 і 4 полку С.С. вислано на північний беріг р. Бужка, де вони й зайняли село Котюжинці й Марківці.

На 14-го червня ворог сильно обсадив с. Чорнилівку-Слобідку Чорнилівську — Волицю Йодко й Малі Зозулинці. 9 Залізнична дивізія боронила переправи біля Красилова. Волинська дивізія залишила переправи біля Малих Зозулинець і Базалії й правим крилом трималася ще на фронті Шмирно-Купель, лівим відкинулася до залізниці Волочиська-Чорний Острів. Корпус у цей день висунув свої частини наперед і зайняв хутори на захід від с. Воскодавинці

— горби на південь від Слобідки Чорнилівської — с. Писарівку з резервою 3-го полку в с. Марківцях. У дорозі до с. Яворівців — 1-й полк С.С. і 7-ма Запорізька дивізія. Штаб Армії У.Н.Р. планував наступ для захоплення переправ на р. Случ, для чого 15-го червня 1-й полк С.С. підпорядкувався командирові 7-ої Запорізької дивізії і разом із нею завдав рішучий удар у крила ворогові, займаючи с. Чорнилівку й загрожуючи відтяти ворога від переправ. Їм допомагали, наступаючи з фронту, частини 2-го і 4-го полку С.С. на Слобідку Чорнилівську і 5-й полк С.С. на Волицю Йодко. Корпус С.С. міцно стунув на переправах через р. Случ на участку Красилів-Сорокодуби. Після цієї операції 7-ма дивізія відтяглася до Западинців. Кінний дивізіон Бориса, згідно з розпорядженням Штабу Армії, передався до розпорядження командира 9-ї дивізії й пішов, щоб зайняти м. Кузьмин.

Корпус С.С. угрупувався: 2-й полк зайняв переправу біля Чорнилівки; 5-й полк С.С. і 28 Стародубський полк займали Волицю Йодко; 3-й полк С.С. частинно обсаджував ліс, що між Волицею Йодко й Малими Зозулинцями, частиною в резерві в Писарівці; 4-й полк був у резерві в Котюжинцях; 1-й полк С.С. відводився до Чорного Острова, поперше — для відпочинку й подруге для прикриття напрямку Базалія-Чорний Острів, бо Волинська дивізія в тім часі сильно перетомилася й багато втратила на боездатності.

Успішно розпочатий наступ скінчився невдачею, на нашу думку, з таких причин: загальний плян наступу не був достатньо розроблений. Не були передбачені всі можливості. Перша була та, що при наступі була неминуча розтяжка фронтів, що при тодішньому стані Української Армії могло бути катастрофальне. Друга — Командування розраховувало на скору мобілізацію й поповнення Армії, а для того не мало ніякого апарату та ще й не брало під увагу настроїв місцевого населення, яке було зовсім байдуже до боротьби українського війська. У зв'язку з цим треба було й задання ставити собі відповідніше до сил.

Через брак чинників — зв'язкових засобів — Штаб Армії не міг скоординувати акцій поодиноких груп, що також негативно відбивалося на погодженні й одноцільності операцій.

5.

Причини невдачі Корпусу С.С. були такі:

1. Велика розтяжка фронту й запізнене зосередження частин Корпусу С.С. на правому крилі для прориву залізниці Старокостян-

тинів-Шепетівка. Фронт розтягнувся через те, що Командуванню Корпусу довелося змінити свій попередній плян щодо удару. На цю зміну вплинуло ухилення Запоріжців на південь і, без огляду на доводи командира Запорізької Групи щодо вибору пункту своєї атаки, він повинен був виділити якийсь відділ, якщо не для оволодіння Старокостянтиновом, то в кожному разі для зв'язку з Корпусом С.С., що його прикривав.

2. Змінивши плян удару, Штаб Корпусу С.С. повинен був притягнути для удару на праве крило й свою кінноту. Її сили переоцінено й вона не спромоглася виконати свого завдання, щоб захопити Заслав, — разом з піхотою вона могла дати більшу допомогу.

3. Трудність кермування через те, що Корпус не мав поділу на дивізії, а складався просто із окремих полків.

4. Труднощі збереження зв'язку зі своїми частинами й із сусідами через брак відповідних засобів зв'язку.

5. Відмова 9-ї дивізії виконати наказ про атаку на м. Кульчини уночі з 12-го на 13-й червня й відхід уночі на красилівські переправи без повідомлення решти частин спричинилися до утворення несприятливого становища 13-го червня на Случі. Замість того, щоб командира 9-ї дивізії за його свавільство укарати, Штаб Армії пригорнув його під своє крило.

6. Неправильне обсадження загоном Сушка переправи біля Чорнилівки. Замість того, щоб зайняти с. Чорнилівку на північному березі Случі, загін обсадив горби на полудневому березі річки. А ці гори були на верству від берега річки, і навіть, під сильним обстрілом переправи з кулеметів (гармат загін не мав) можна було поодинокі накопичити сили на цьому боці мосту. Ця обставина й дала ворогові заволодіти мостом.

7. Відсутність рішучості й розуміння обставин у командира 3-го полку С.С., що вів колону, яка пополудні підійшла до Чорнилівки з півночі, коли ворог, що займав переправу, зайнятий був боєм із загоном Сушка. Тактичне положення було незвичайно сприятливе й давало повну змогу розбити ворога.

8. Безупинно настирливі атаки большевиків та своєчасний підхід їхніх резерв на рішальні пункти.

Все ж Корпусові С.С. удалося втриматися на р. Случ, дякуючи скорому підходові 7-ї Запорізької дивізії й рішучості акції 1-го полку С.С. та 7-ї дивізії Запоріжців.

Закиди декого з військових про загайку й необміркованість атак збоку Січових Стрільців 15-го червня не мають підстав, бо

для удару у вороже крило, скупчено цілком досить сил (1-й полк С.С. — 1.000 багнетів і 7-ма Запорізька дивізія — 500-600 багнетів); ішлося, очевидно, про швидкість і спритність підходу та рішучість удару. Останнє було, першого й другого не було. Завдання ж Корпусу С.С. в цьому випадку було: зв'язати ворога на його позиціях; це зроблено. Про це свідчить і те, що перш ніж частини 1-го полку С.С. і 7-ї дивізії підійшли до Чорнилівської переправи, її зайняв уже 2-й полк С.С. збоку Слобідки Чорнилівської.

6.

До 16-го червня виявилось, що на північ від р. Случ — схема ч. 8 — ворог скупчив значні сили. Потерпівши невдачі на фронті Красилів-Чорнилівка, він почав надто настирливо натискати на Волинську дивізію під Малими Зозулинцями й Базалією. Москвинам багато допомагало збольшевичене населення цього району. Постає небезпека для лівого крила всієї Армії У.Н.Р. та зокрема для лівого крила і тилу Корпусу С.С. На випадок небезпеки з заходу Корпус С.С. мав за лівим крилом у районі Писарівки 3-й полк С.С., у Чорному Острові 1-й полк С.С. і в районі с. Катеринівки дві кулеметні сотні, 27-й кінний полк (60-70 шабель) і підстаршинську сотню.

Ворог, зосередивши 17-го червня значні сили, натискав на Волинську дивізію, яка відходила у район Купеля. На 18-го червня Вище Командування Армією У.Н.Р. плянувало контрнаступ для захоплення Старокостянтинова й дальшого удару на тили ворога в напрямі на Кульчини. 9-а Залізнична й 7-а Запорізька дивізія та Корпус С.С. мали форсувати р. Случ, розбити ворога й опанувати р. Понору. Для забезпечення операції з заходу Січові Стрільці повинні були мати резерви за лівим крилом фронту.

Для підсилення Волинської дивізії й зменшення зайнятого нею фронту, Корпус С.С. мав змінити одним полком правий полк Волинської дивізії під Малими Зозулинцями. Спрямований для цієї цілі 3-й полк С.С. частин Волинської дивізії не знайшов, а натрапив на ворога. Після бою 3-й полк С.С. зайняв Шмирки і Великі Зозулинці. Загроза його крилові й тилові примусила Командування Корпусу С.С. відтягнути полк на старі позиції, на лінію Индики-ліс, що на північ від цієї місцевості.

Плян Штабу Армії про наступ не був переведений із двох причин: перша — призначені для удару на Старокостянтинів частини не прибули у свій час, а друга — ворог, натискаючи на Волинську дивізію, відпер її на південь від Купеля до району Вели-

кої Бубнівки. У два наступні дні Волинці відійшли на лінію залізниці Волочиська-Чорний Острів. Стан дивізії був у той час такий, що вона не могла ставити опору ворогові, а тому командир дивізії з власної ініціативи відвів її до району м. Кузьміна. Постала по-важна загроза крилу й тилові Корпусу С.С. і всієї Армії У.Н.Р.

21-го червня москвини зайняли ст. Наркевичі й стали посуватися на Чорний Острів. Тоді Штаб Армії вирішив нанести контрудар ворогові з-за лівого крила Корпусу С.С. Для цього підсилено Корпус С.С. 7-ою дивізією Запоріжців і кінним дивізіоном Бориса, яких скеровано з району Красилова на Миколаїв; на Чорний Острів спрямовано кінний полк Костя Гордієнка з півбатерією кінно-гірського дивізіону та Слобідський кіш (всього 200-250 багнетів, 50-75 шабель і 2 гармати) і доручено Командирові Корпусу С.С. перевести удар із метою викинути большевиків за р. Случ і зайняти переправи до м. Базалії.

Командир Корпусу С.С. думав: з'єднавши 7 дивізію Запорожців, 1-й полк С.С., Слобідський кіш і кінний полк Гордієнка в ударну групу, під командою командира 7-ї Запорізької дивізії, вдарили нею в район Катеринівка-Чорний Острів у загальному напрямі на Купель-Базалію; їй допомагав 3-й полк С.С. від с. Індики ударом на Малі й Великі Зозулинці.

Вночі 22-го червня прийшли відомості, що ворог підсунувся на кілька верст до Чорного Острова, зайнявши сс. Рідкодуби й Крачки. Зранку 22-го червня для ствердження того, вислано від 1-го полку С.С. з Чорного Острова розвідний відділ і, коли відомості підтвердилися, спрямовано коло полудня на Рідкодуби весь 1-й полк С.С., щоб очистити с. Рідкодуби від ворога й постаратися зайняти с. Юхимівці, звідкіля загрожувати ворогові в Крачках.

О годині 12-ій до Миколаєва прибула 7-а Запорізька дивізія, яка після годинного відпочинку спрямувалася в с. Катеринівку з тим, що 23-го червня зранку мала розпочати наступ.

Коли 7-а дивізія о год. 14-15-ій підходила до с. Катеринівки, ворог атакував збірний відділ С.С., що квартирував у цьому селі; 7 Запорізька дивізія з походу миттю атакувала ворога, збірний відділ С.С. зірвався також із місця, й ворог, не витримавши натиску, врозтіч утікав на Крачки й Пахутинці. Ворога переслідував 27 кінний полк і взяв до неволі кількадесят москвинів; багато ворога порубано шаблями.

Сьома дивізія, переслідуючи ворога, досягнула Верхи, що на схід від Пахутинців. При цьому захоплено кілька кулеметів і підвод з боевим припасом; 1-й полк С.С. вибив ворога з с. Рідкодуби.

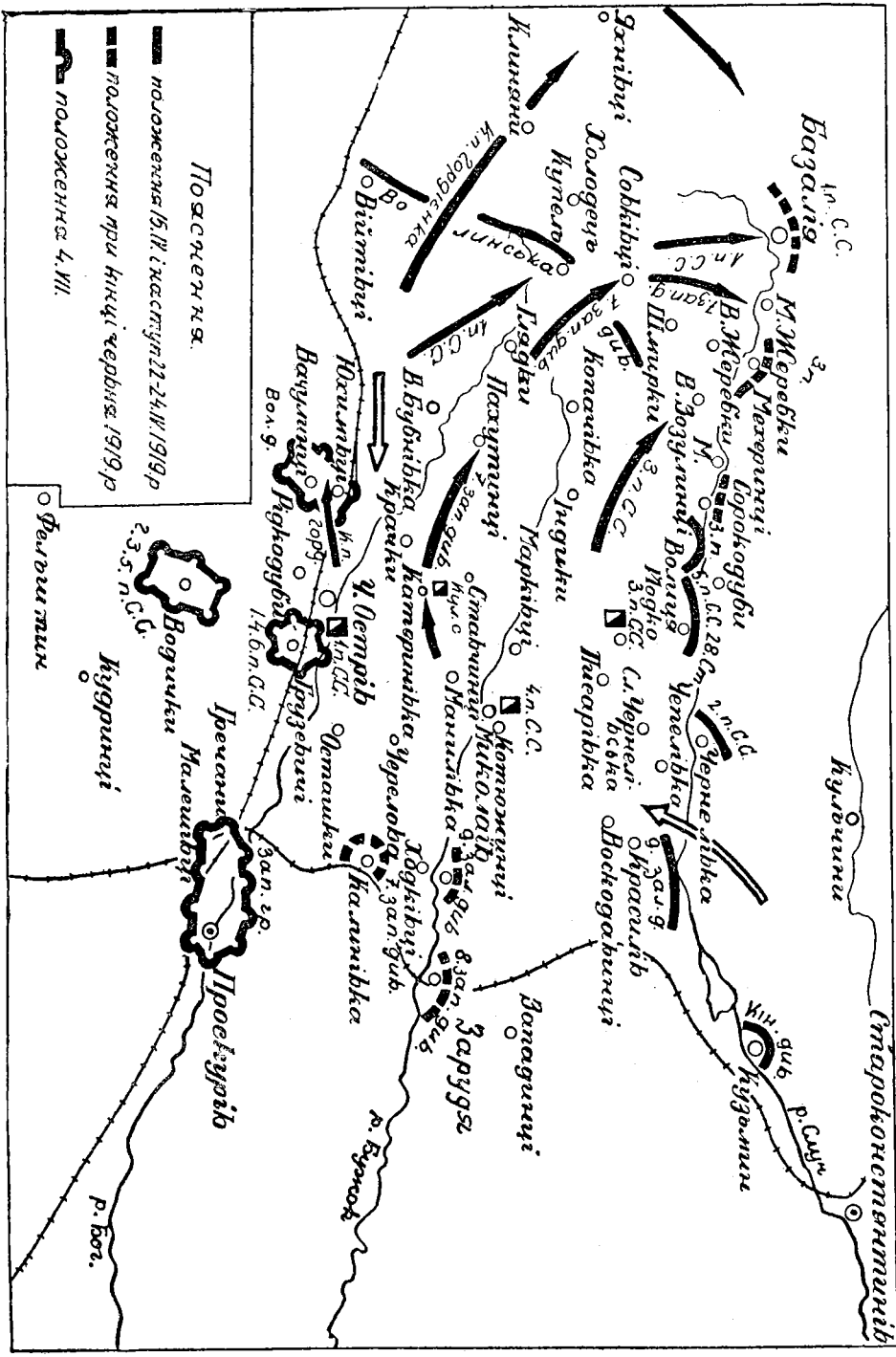

СХЕМА Ч. 8.

Болі за переправи через ріку Случ і Бужок у другій пол. червня 1919 р. (справлення похібки: в даті, замість IV, має бути VI.)

бів і зайняв Юхимівці. Збірний відділ С.С. вернувся до Катеринівки. Ліве крило Армії У.Н.Р. зміцнилося, безпосередня небезпека Чорному Острову минулась.

Вночі на 23-го червня до Чорного Острова прибув Слобідський кіш та кінний полк Костя Гордієнка і разом із 1-м полком С.С. поступають під команду командира 7-ої Запорізької дивізії, 23-го червня ударна група розпочала наступ, прямуючи: 7-а Запорізька дивізія через Пахутинці на Копачівку-Собківці; 1-й полк С.С. через Велику Бубнівку на Купель; кінний полк Костя Гордієнка через Юхимівці на Клиняни і далі на Яхнівці й Базалію; Слобідський кіш посувався за 1-им полком С.С.; 3-й полк С.С. на Малі й Великі Зозулинці. Коло 10 години 1-й полк С.С. узяв з бою Велику Бубнівку й хутко переслідував ворога на Купель. Дещо пізніше 7-а Запорізька дивізія атакувала ворога в Пахутинцях і так швидко переслідувала його, що штаб ворожого Таращанського полку в Копачівці не встиг зібратись і частинно попав до неволі; 3-й полк С.С., після упертого бою, опанував переправу під Малими Зозулинцями. Ворог у безладді відходив на Базалію. До вечора українські війська зайняли Малі Зозулинці, Великі Жеребки, Попівці й Холодець. Кіннота полку Гордієнка — в Клинянах. На інших відтинках фронту Корпусу С.С. було спокійно. До Миколаєва прибув кінний дивізіон Бориса, він спрямувався до Базалії через Купель.

24-го червня ворог ставив жорстокий опір атакам 1-го полку С.С. на Базалію й 7-й Запорізькій дивізії зі Слобідським кошом під Малими Жеребками. Зрештою командир 1-го полку С.С. полковник Рогульський Іван кинувся особисто з кінною розвідкою свого полку в атаку і цим урятував положення. Під ним ранено двічі, коня, кілька розвідників забито, а цей приклад начальника поривав до атаки весь полк, який із шаленою скорістю заатакував ворога під страшним вогнем, збив його з позицій і на ворожих плечах вибіг за м. Базалію, опановуючи горби на 1½ верстви на північ від містечка; 7-а Запорізька дивізія, зламавши опір ворога, також забирала переправу біля Малих Жеребків. Велику допомогу пішим частинам подавав кінний полк Костя Гордієнка, весь час обходячи ліве крило ворога.

Наслідком цих триденних боїв — ворога розбито; особливо тяжкі втрати мав його 1 і 2-й Таращанський полк; до рук українських частин попала значна кількість полонених і багата військова здобича; Армія У.Н.Р. твердо станула своїм лівим крилом на ріці Случ.

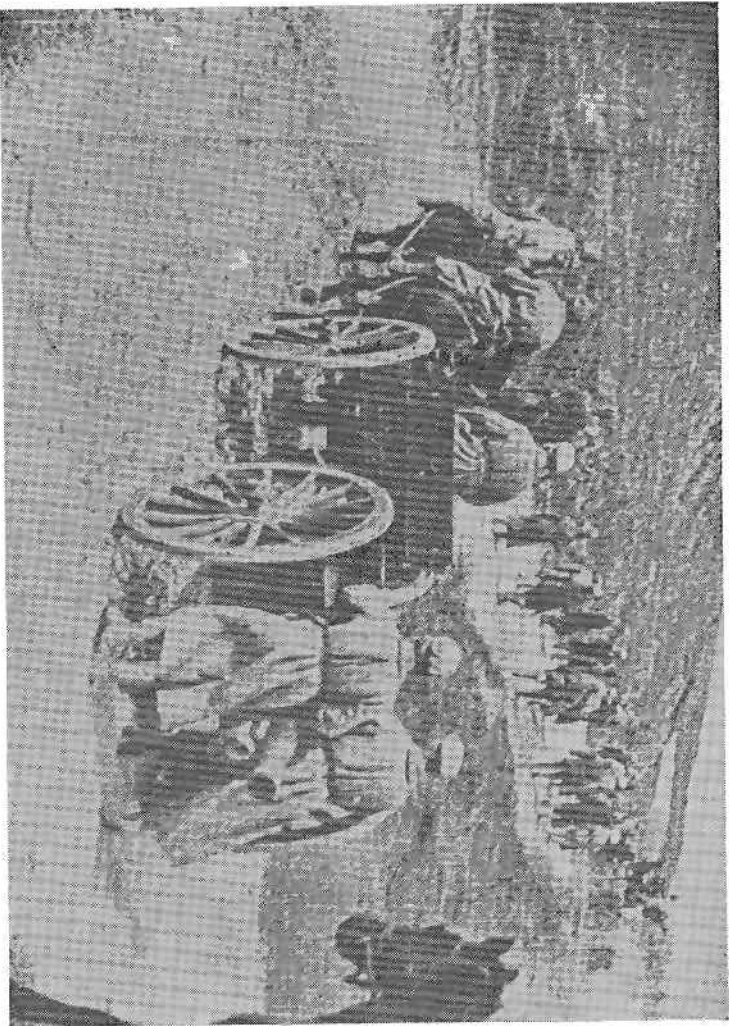
У той час, коли успішно розвивався маневр на лівому крилі Корпусу С.С. в районі Старокостянтинова й Красилова, ворог переходив у протинаступ і вже на вечір 22-го червня захопив переправу біля Красилова.

9-а Залізнична дивізія в безладді відступила зразу ж на р. Бужок до с. Милинців; 8-а Запорізька дивізія зосередилася до с. Заруддя. Ворог, взявши м. Красилів, впродовж 23-го червня вів наступ на с. Чепелівку, й пополудні зайняв цей пункт (частина 9-ї Залізничної дивізії, що займала Чепелівку, відійшла на м. Миколаїв). Правокрилові частини Корпусу С.С., що займали переправу біля Чорнилівки, під загрозою оточення, відійшли до Слобідки Чорнилівської. Для прикриття напрямку Красилів-Миколаїв, Штаб Корпусу виставив з Миколаєва на горби, що на північний схід від Котюжинець, останню резерву — польову варту з одною гарматою. Всі резерви вжито для операції на лівому крилі. А Штаб Армії категорично настоював, щоби переходом у наступ правим крилом викинути ворога за Случ і зайняти переправи; 9-а Залізнична і 8-а Запорізька дивізія, які для того й призначені були, стояли й дивилися, як ворог зміцнюється на красилівському пляцдармі.

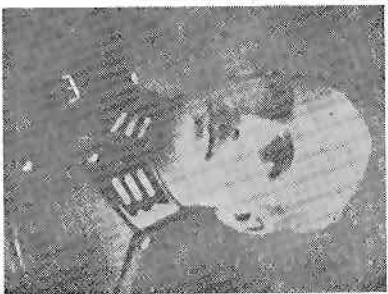
24-го червня командир Запорізької Групи вимагав повернути йому 7-му Запорізьку дивізію до резерви Групи, і, чекаючи, очевидно, її прибуття, не розпочинає наступу на Красилів. Очікування це тяглося надто довго, бо аж до 28-го червня. Та так цей наступ і не відбувся.

А все ж з огляду на загрозу Проскурову з півночі і на вимогу командира Запорізької Групи, Штаб Армії, минаючи Штаб Корпусу С.С. і навіть не повідомивши його, віддав наказ 7-ій Запорізькій дивізії відійти до Чорного Острова а потім і далі до резерви Запорізької Групи в с. Калинівку. Штаб Корпусу С.С. довідався про цей наказ тільки тоді, коли 7-а Запорізька дивізія, Слобідський кіш і кінний полк Костя Гордієнка прибули 26-го червня до Чорного Острова (в той час зв'язок із Базалією й Купелем ще не налагодився). Відхід 7-ої Запорізької дивізії й інших запорізьких частин із району Базалії настільки був поспішний, що навіть оставлено переправу біля Михиринців без обсади, і коли 26-го червня частини 3-го полку С.С. підійшли для зміни ніби оставлених там частин 7-ої Запорізької дивізії, то переправу прийшлося займати боєм.

На правому крилі Корпусу С.С. ворог невеличкими відділами напав на його становища, але його відкинули С.С. На лівому крилі ворожі частини після поразки відійшли далеко на пів-

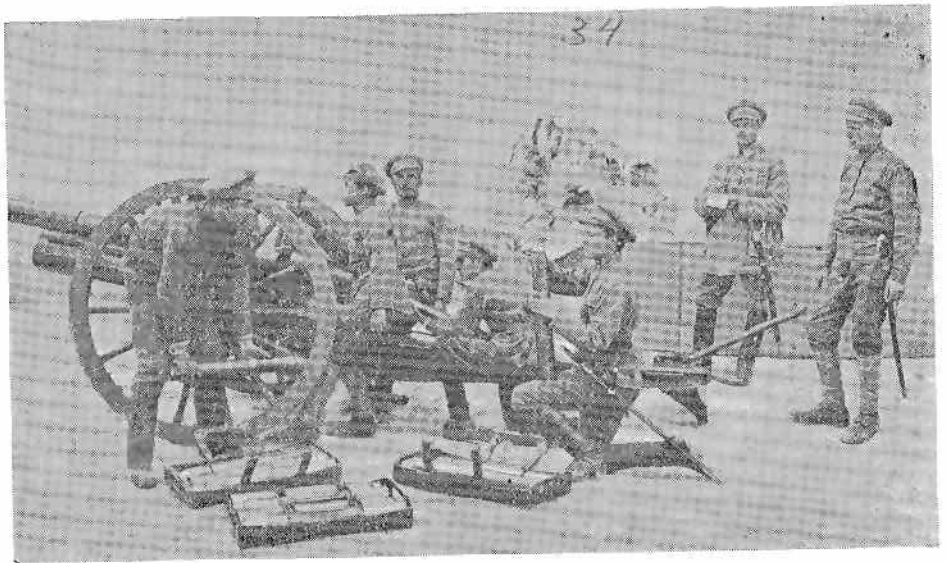
Артилерія СС у поході.

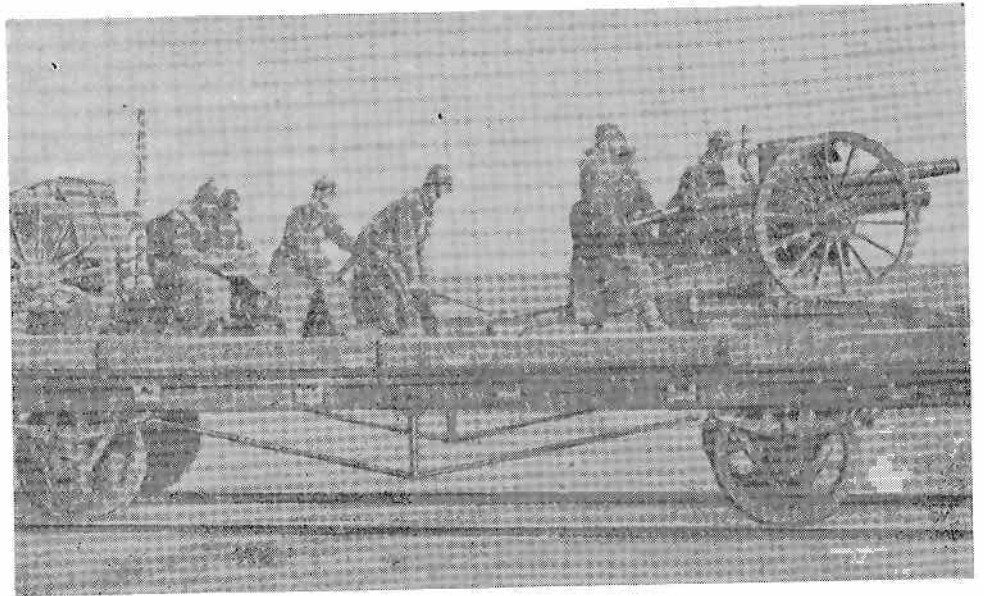
Полк. С. Чорний

Сотн. А. Жуковський

Вправи гармашів.

Вправи гармашів на зал. площадці.

Штаб 5 полку СС. Дубно, 1919 року.
Третій зліва хор. Ю. Вовченко, кмдт. полку сотн. А. Домарадський, хор. М. Шараневич, пор. (чет.) Л. Савойка

Команда 11-ої дивізії СС. Шепетівка, 1919.
Зліва згори стоять: сотн. Н. Максим, пор. Л. Савойка, сотн. М. Стронціцький, Н. Н., Н. Н., хор. С. Миколин. Сидять зліва: пполк. Цівірко, полк Ю. Отмарштайн, кмдт 11 дивізії полк. Р. Сушко, Н. Н., сотн. Гнатченко.

ніч. У районі на південь від м. Теофіполя піднялося повстання місцевого населення проти москвинів. До Теофіполя вислав Корпус С.С. кінний дивізіон Бориса, щоби переслідувати ворога і нав'язати контакт із повстанцями. Тоді ж Штаб Армії пропонував Штабові Корпусу С.С. удар від Базалії в напрямі на Кульчини по тилах ворога, але одночасно відтягнув 7-у Запорізьку дивізію від Базалії до Чорного Острова у резерву Армії.

Командування Корпусу С.С. після відібрання 7-ої Запорізької дивізії з-під його підлегlosti вважало, що для пропонованого Штабом Армії маневру, сильно ризиковного, одного 1-го полку С.С. з кінним дивізіоном замало, беручи до того під увагу нетверде становище на правому крилі Корпусу й його сусідів зправа. Тому Командування Корпусу С.С. від переведення маневру в тил ворога стрималося й відкликло дивізіон Бориса з Теофіполя, залишивши там зв'язковий відділ силою в одну соту кінноти.

Прийняти таке рішення Командування Корпусу змушували надзвичайна втома частин, сильно розтягнутий фронт, відсутність резерв і сумнівне положення, як у себе на правому крилі, так також у сусідів зправа (9-а Залізнична дивізія).

Далі до кінця червня москвини закріплювалися на полудневому березі ріки Случ. 9-а Залізнична дивізія й Запоріжці — були пасивні. Група С.С. на розтягнутому фронті від Чорнилівки до Базалії не всилі допомогти своїм сусідам. Командування Армією на прохання Командира С.С. видало наказ про зміну вночі на 26-го червня частини Групи частинами Волинської дивізії, але 26-го червня наказ цей відмінено.

Висновки боїв за місяць червень:

1. На напрямку Базалія-Чорний Острів розбито ворога, який старався обійти ліве крило Армії У.Н.Р., що стояло на Случі.

2. Зручним маневром ударної Групи С.С. з 7-ою Запорізькою дивізією Армія У.Н.Р. твердо станула лівим крилом на Случі.

3. Успішним розташуванням резерви (1-й полк С.С.), в Чорнім Острові Командування С.С. своєчасно забезпечило своє ліве крило із боку Війтовець, що їх зайняв ворог після відкинення Волинської Групи. Таким же зосередженням резерв забезпечено скупчення 7-ої Запорізької дивізії біля Катеринівки й рівночасно створено сприятливі умови для контр-маневру ударної групи. Таке розміщення резерв було викликане постійним побоюванням штабу Корпусу С.С. за ліве крило Корпусу, через що один із найсильніших своїх полків він і виділив у Чорний Острів, навіть на шкоду силі фронту.

4. Пасивність 9-ої Залізничної й 8-ої Запорізької дивізії дала змогу ворогові закріпитися на красилівському полі бою й потягла за собою втрату всієї лінії ріки Случ з усіма переправами. Тому р. Случ утратила для Армії У.Н.Р. своє значіння.

5. План маневру по північному березі ріки Случ, про який говорить у своїй книжці: „Похід українських армій на Київ-Одесу” генерал Капустянський, дійсно міг дати нам великі користі, але при умовах:

а) переведення його достаточними силами, а тих сил фактично не було (1-й полк С.С. 1.000-1.200 багнетів, 7-а Запорізька дивізія зі Слобідським кошем 500-600 багнетів і кінний полк Костя Гордієнка 60-100 шабель);

б) твердого тримання фронту по р. Случ від Красилова до Малих Зозулинець, хоч би на перших порах, поки маневр не обозначився. Іншої умови не було;

в) дійсного наміру Штабу Армії У.Н.Р. цей план здійснити не міг.

Тут слід підкреслити, що Командир Корпусу С.С. не знав про тертя в Штабі Армії та про розбіжність плянів у чинників цього Штабу. Він був поставлений перед фактом несподіваного відкликання 7-ої Запорізької дивізії саме тоді, коли рівночасно йому передано пропозицію (здається від ген. Капустянського) перевести обхідний маневр. Із одним 1-им полком С.С. маневр цей був надто ризиковний, та крім того частини зупинилися не від браку хотіння переслідувати ворога, а через дійсно велику перевтому.

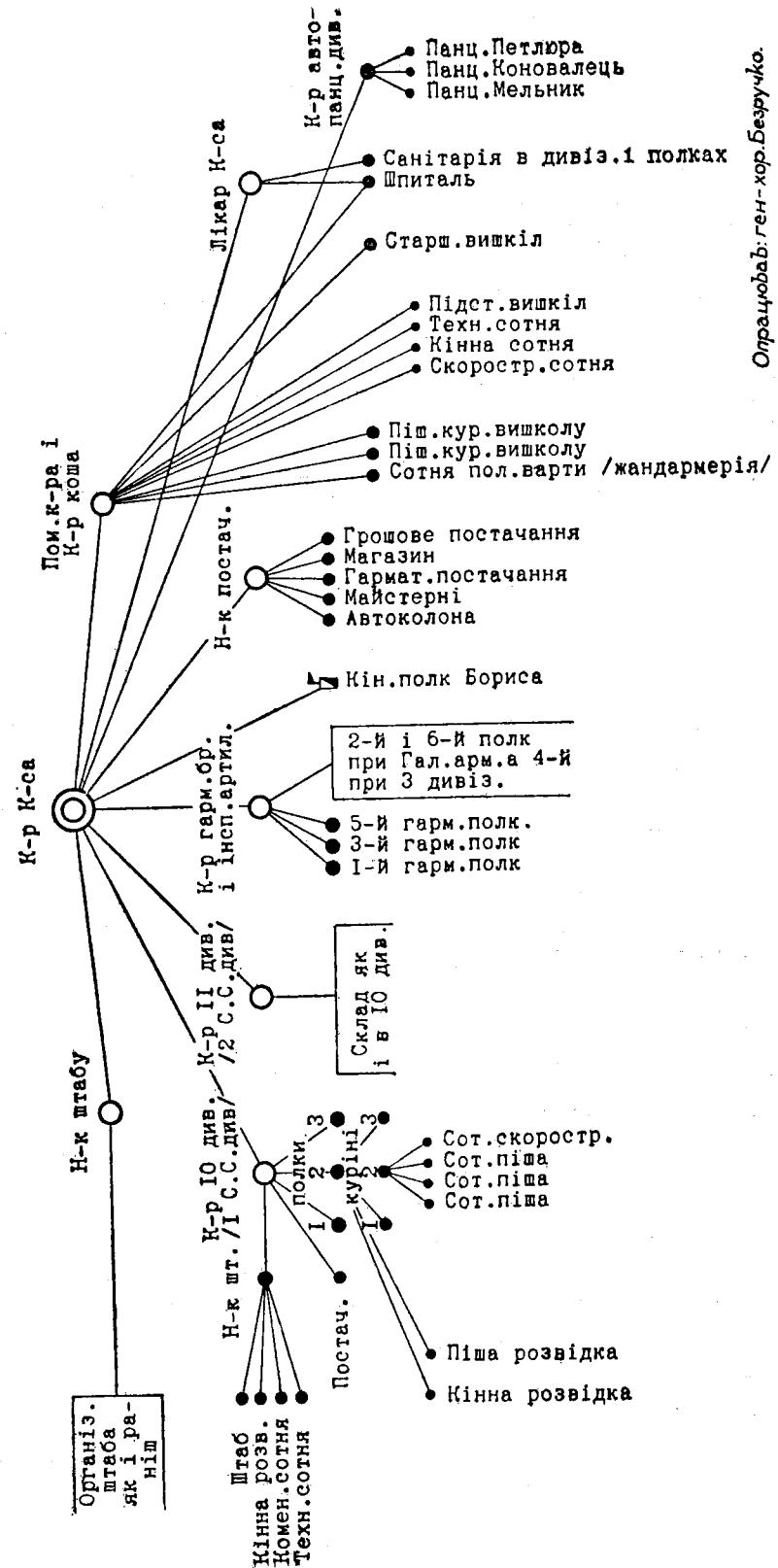
7.

У різних частинах України оживлялася робота повстанців, які дезорганізували запілля й підвіз ворожої армії. Війська російської реакції розпочинали свій наступ із Кубані, розширюючи терен посідання в напрямі Царицина й Харкова.

Червоні москвини напружували всі сили, щоб скорше зліквідувати Українську Армію.

Вони скупчували свої сили в районі Красилова; до Старокосянтинова підводили нові частини. На своїм лівім крилі змінювали давні частини свіжою піхотою, підсиленою кіннотою.

Вночі з 30-го червня на 1-го липня прибула для часткової зміни Корпусу С.С. Холмська дивізія, яка змінила 1-й полк С.С. у Базадії, 1-й полк С.С. відходив у ту ж ніч до району Копачівки-Пахутинець. Волинська дивізія вранці 1-го липня починала відходи-

Опрацював: ген-хор. Безручко.

Організаційна схема Корпусу С.С. по реорганізації в липні 1919. р.

ти на Війтівці. Зранку 1-го липня ворог розпочав свій наступ на Холмську дивізію, яка майже без бою поспішно відступила в сторону Купель, 3-й полк С.С. відкинув своє ліве крило від Малих Зозулинець на Шмирки. Поспішний відхід Холмської дивізії не дав змоги своєчасно вжити для удару 1-го полку С.С. Одночасно ворог, відкинувши 9-ту Залізничну дивізію на р. Бужок біля Ходковець, енергійно вів наступ на праве крило Групи С.С., зайняте слабими 2, 4 і 5 полками. Ці полки відступали, залишивши Миколаїв, на лінію Черепова-Манилівка, змусивши тим і 3-й полк С.С. відійти від Зозулинець до лінії Ставчинці-Індики.

На 2-го липня в районі Війтовець збиралася вся Волинська (північна) дивізія під командою генерала Єрошевича. Командирів дивізії, який мав завдання змінити решту фронту Групи С.С., Штаб цієї Групи запропонував або підтримати Холмську дивізію, або змінити 1-й полк С.С., який мусів удень 1-го липня знов змінити майже цілу Холмську дивізію. Командир Північної дивізії від цієї пропозиції ухилився, а домагався зміни частин С.С. під Миколаєвом. Але й тут змінив тільки праву частину Групи, через що опинився зі своєю дивізією між частинами С.С.

Змінені частини вжито на підсилення правого крила, яке також було загрожене, бо 9-а Залізнична дивізія відкотилася до Калинівки. Протягом 2-го липня ворог знову вів наступ на Холмську дивізію, яка, не виявляючи опору, відходила за залізницю Волочеська-Чорний Острів. Ворожий удар прийняв на себе 1-й полк С.С., який цілий день контратаками стримував ворожий натиск. Надвечір ворогові вдалося зломити ліве крило полку, і полк станув по лінії Пахутинці-Бубнівська Корчма. Між іншим, тут трапився такий випадок: коли полк вже смерком атакував ворога в напрямі на Глядки, ворожа кіннота атакувала полк із півдня, і полк, що почав був успішно розвивати атаку, мусів у дуже скрутній обстанові повернутися назад. Тоді Командир Північної дивізії генерал Єрошевич, мотивуючи тим, що Січові Стрільці станули до його фронту під прямим кутом, видав наказ своїй дивізії відійти в район Юхимівці-Бачулинці*). Таким чином ворог потіснив ліве крило Січових Стрільців, з якими втрачено зв'язок, а центр Манилівка-Ставчинці залишився ніким не зайнятий. Прийшлося якось рятувати ситуацію.

Штаб Групи С.С. вирішив звузити свій фронт, відтягнувши 1-й полк С.С. до с. Катеринівки, залишаючи інші частини на лінії від дороги Миколаїв-Чорний Острів-Черепова. На це перегрупування,

*) Цього характеристичного наказу, на жаль, не маємо тепер під рукою, щоб навести його тут у цілості.

гадалося, вистачить ночі. Удосвіта 1-й полк С.С., підходячи до Катеринівки, був заатакований ворогом із півночі і став потрохи осаджувати на село Крачки. Йому на допомогу спрямовано сотню Штабу Армії, але та сотня, вийшовши з Чорного Острова, була обстріляна гарматним вогнем ворога, й поза околиці Чорного Острова не рушила. Підтягнутий на допомогу 1-му полкові С.С. з правого крила 3-й полк С.С. був кинутий в атаку з метою зайняти Катеринівку й ударити ворога з боку, але його атаку відбито.

Командування Групи С.С. зняло зрештою майже все зі свого правого крила й кинуло під Крачки-Катеринівку, та ворог підбадьорений першим успіхом, завзято відбивав усі атаки, кидаючись щохвилини до контр-атаки. Бій тягнувся з надзвичайною напруженістю більше як чотири години. У бою взяли участь усі полки Корпусу С.С. Ворог мав Богунівську й Тарашанську бригаду, 13-й Пограничний полк і до півтора полку кінноти. На ділянці сусідньої Північної (Волинської) дивізії бій почався трохи пізніше й був менше впертий. Війська остаточно перетомилися й мали дуже великі втрати. Надії на втримання наступного дня Чорного Острова було мало, тому ввечері Штаб Групи С.С. дав наказ відійти військам і скупитися у двох групах: 1-й полк С.С., 28 Стародубський полк і 4-й полк С.С. в районі с. Грузевиця, маючи завдання прикривати Проскурів із заходу; 2, 3 і 5-й полк С.С. — в с. Водичка з тим же завданням прикрити Проскурів, для зв'язку з Північною (Волинською) дивізією в с. Мочулинці та як резерва 1-ої групи.

8.

4-го липня ворог наступав з Чорного Острова, напіраючи на частини С.С., що перегороджували йому дорогу на позиціях під с. Грузевиця. На лівому крилі С.С. було спокійно. Друга частина ворожих сил натискала на Проскурів із півночі. Перед полуднем показалася значної сили ворожа колона, що наступала з напрямку Миколаїв-Осташки на ст. Гречани. Ця колона хутко зайняла без бою (бо ніяких українських частин не було на цьому напрямку) с. Олешин і обстрілювала ст. Гречани. Частини Запорізької Групи, що займали ст. Гречани, опівдні залишили станцію й відходили на Проскурів. Ворог врізався клином між Групами Запорізькою та С.С., найбільше загрожуючи частинам С.С. під Грузевицею. Тому частини ті під тою загрозою й під ворожим натиском із боку Чорного Острова відходили на с. Малешівці. Надвечір цього дня 1-й полк С.С., 28-й Стародубський полк і 4-й полк С.С. осягнули зазначене село, але під час переправи через р. Плоску були атаковані ворожою

кіннотою, атаки не витримали й у неладі поспішно продовжували відворот на Малиничі, примусивши й інші частини С.С., що стояли в с. Водичка, теж відступати на с. Кудринці. Було це приблизно коло 7-ої год. вечора.

Командування Групи С.С. видало наказ своїм частинам зайняти лінію Антонівці й Буйволівці з метою прикрити напрям Проскурів-Кам'янець. По шляху в цьому напрямі відходили всі тиллові установи й обози Запорізької Групи й Групи С.С. Волинська Група в час цих подій була десь у районі Городка.

Ніч з 4-го на 5-го липня проходила в надзвичайно нервовому настрої. Зв'язок між частинами й Штабом Армії був нарушений. Групи також не мали між собою зв'язку. Низка невдач в останніх тижнях дуже погано відбилася на нормальному стані війська — козаків і старшин. Боевий запал і порив погас. Частини війська були близькі повної деморалізації. Стійкість частин майже зовсім зникла. Захиталася віра й надія на перемогу над ворогом. У деяких частинах почалися заворушення. Гайдамацький полк 6-ої Запорізької дивізії відмовився виконувати накази. У Запоріжців виникла навіть думка залишити регулярний спосіб боротьби з ворогом і вийти на партизанку в його запілля. Під час ночі у Групі С.С. за звітами командирів поодиноких полків виявилось, що частини зазнали великих втрат, виснажилися тяжкими й безперервними боями і що їх боевий запал сильно обнизився. Тоді командування Групи С.С. вирішило відтягнути Групу в район Ярмолинець, щоби дати військовій просто виспатись. Відійшовши вранці 5-го липня, частини розташувалися в м. Ярмолинцях і ближчих околицях на південь від містечка. Сторожеві частини зайняли ліс на північ від Ярмолинець (1-й полк С.С.) і села Олексинець Пільний, перехвачуючи головні напрямки на Ярмолинці з півночі.

В и с н о в к и. У висліді проскурівської операції Армія У.Н.Р. втратила Проскурів — залізничний і адміністративний центр. Програно всі бої на цьому важному відтинку й утрачено значну частину території, з якої тепер не можна було черпати запасів для харчування й поповнень українського війська. Ворог, зручно маневруючи, примусив війська У.Н.Р. розтягнутися на широкому фронті. Армія У.Н.Р. зужила всі свої резерви, і, маючи кордонну лінію на всьому фронті, — скрізь стала слабшою від ворога. Причини невдач полягали в наступному:

- 1) переважні сили ворога,
- 2) розтягнутість фронту,
- 3) відсутність резерв,

4) втома війська,

5) нескоординованість зусиль різних частин.

У Штабі Армії була незгода щодо пляну наступу за ріку Случ*), наслідком якої було наче б то цілковите залишення управління військом.

Волинська Група (Холмська та Північна дивізія), коли хотіла, тоді змінювала Корпус С.С., хоч мала б це зробити до ранку 1-го липня. Таким чином Група С.С., яка при нормальних обставинах мала би бути у резерві й приготувилась би для маневру, змушена була далі тримати фронт й затикати проломи, що появлялися в ньому через нестійкість Холмської й Північної дивізії. Корпус С.С. скоро залишив переправи на ріці Случі. Але причини були не в тому**), що С.С. швидко здали їх, будучи заатаковані з красилівського бойовиська, а в тому, що всі резерви Групи С.С. були зосереджені на лівому її крилі; в тому, що фронт С.С. непомірно розтягнувся після відходу Волинської Групи і зміни 7-ої Запорізької дивізії та приданих до неї частин. А найголовніша причина оставлення ріки Случ полягала в тому, що 9-а Залізнична і 8-а Запорізька дивізія були весь рішальний час пасивні й стояли на р. Бужку, а 7-а Запорізька дивізія в Калинівці. Командир Запорізької Групи, маючи завдання очистити красилівське поле бою, фактично з 26-го по 30-те червня через перевтому військ і великі втрати не поміг загроженому правому крилу С.С. під Чепелівкою, не зважаючи на вимоги Штабу Армії перейти в наступ**). Тому не оправдане звалення всієї вини за оставлення ріки Случ на Волинців і С.С., як це робить генерал Капустянський у своїй книжці***).

Тут указано лише тактичні причини невдач, не беручи під увагу причини адміністративного характеру: відсутність поповнень, неналагодження мобілізації, брак боєвих припасів і т. д.

9.

День 5-го липня пройшов спокійно. Група С.С. відпочивала в

*) Про це пише генерал Капустянський у своїй праці „Похід українських армій на Київ — Одесу”.

***) Як говорить генерал Капустянський в повищій своїй праці — ст. 81.

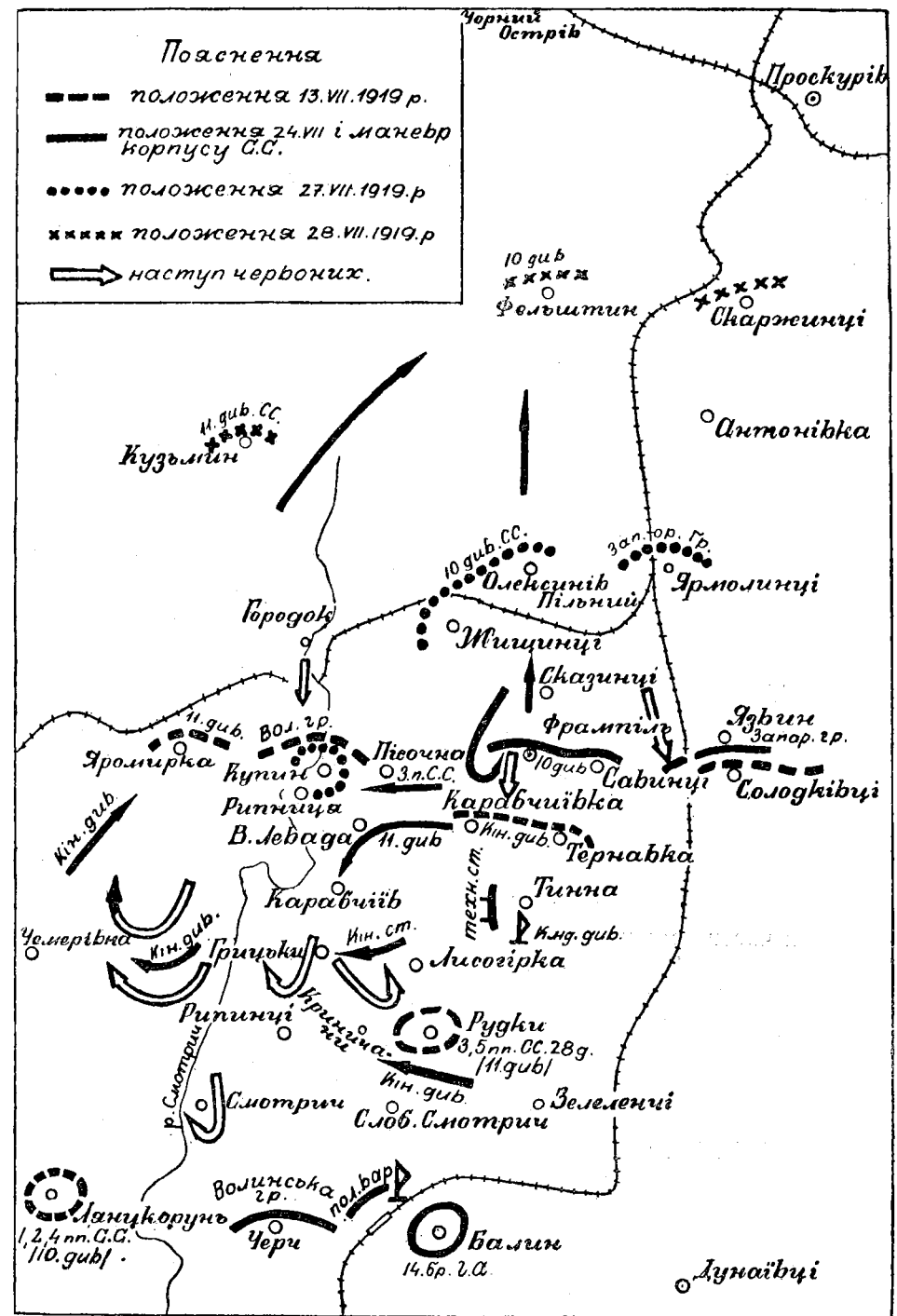
**) Генерал Капустянський „Похід українських армій на Київ-Одесу” — ст. 69.

***)) Генерал Капустянський каже (цитата зі ст. 81 п. 3 тої ж книжки), наче б то мала стійкість Січових Стрільців і Волинців не дозволила Командуванню Армією У.Н.Р. перевести контр-маневр. Тим часом контр-маневр був намічений ще 26-го червня (директива ч. 01605), а відхід зі Случі стався 30-го червня. Від Бужка до Красилова 10 верст, але 9, 8 і 7 дивізія не могли за чотири дні досягнути Красилова з боями.

районі Ярмолинець. 6-го липня пополудні сторожеві частини Групи С.С. були заатаковані на північ від Ярмолинець і під Олексинцем Пільним. Вислані їм підсилення з Ярмолинець і панцерні авта з артилерією не допомогли. Бачачи стихійний відступ 1-го і 4-го полку С.С., все почало відступати, й тому постало питання, де зупинити війська на найближчій оборонній лінії. Слабенькі полки й технічні сотні, що знаходилися в резерві, були вислані, щоб зайняти с. Ставчинці і м. Фрампіль, куди й зосередилися надвечір всі частини. Ворог далі не переслідував, і частини на зазначеній лінії впорядкувалися, зайнявши сс. Язвіня, Савинці, Фрампіль; кіннота — Нова Пісочна. До 9-го липня на зазначеній лінії були невеликі сутички з ворогом. У Командуванні Групи С.С., під впливом незмірної перевагою своїх сил від ворога, щоб привести їх у належний боєвий стан. Склад Групи з поодиноких шістьох (а властиво сімох) піших полків, із трьома в той час артилерійськими полками, кінним дивізіоном Бориса, окремою кінною сотнею, окремими технічними сотнями й іншими помічними частинами, що формувалися в міру потреби (всі ці частини не були зведені в більші тактичні одиниці), — робив для управління в боях надзвичайні труднощі. Шкоди з такого стану речей для боєвих чинів були занадто очевидні. До того ж і бажання позбавитись постійних несподіванок із боку Волинської Групи з лівого крила примусили Січових Стрільців старатися підійти їхнім лівим крилом до Української Галицької Армії. Всі зазначені причини спонукали Командування С.С. прийняти такий план: залишивши на фронті Тернавка-Карабчиївка кінноту для прикриття напрямку через Балин на Кам'янець, зв'язавшись тою кіннотою з Запоріжцями, що якраз підходять до району Солодковець, — Стрільську піхоту відтягнути до м. Лянцкоруня, де привести частини до порядку, дати їм відпочити, сформувати два штаби дивізії, звести полки в дві дивізії й після того старатися отримати відтинок на крайньому лівому крилі Армії У.Н.Р.

Під час виконання того плану внесено такі зміни при зайнятті позиції: полки 1, 2 і 4-й С.С. відведено до Лянцкоруня, куди переїхав і Штаб Групи. Полки 3 і 5-й С.С., 28 Стародубський і Мигородський курінь — відведено до с. Рудка, де їх малося переформувати в 2 (11-у) дивізію.

10-го липня частини Групи С.С. прибули до вказаних районів, де розпочалася надзвичайно спішна робота при переформуванні їх у дві дивізії. За 3-5 днів сформовано два штаби дивізії. До складу 1-ої (10-ої) дивізії увійшли: 1, 2 і 4-й полк С.С. (останній дістав на-

Операції Корпусу СС в напрямку Проскурова і Чорного Острова.
Бойове становище 13—28 липня 1919 р.

зву 3-го полку С.С.). До цієї дивізії долучено одну технічну сотню. Командиром дивізії призначено полковника Рогульського. До складу 2-ої (11-ої) дивізії увійшли: 3-й полк С.С., що отримав назву 4-го полку С.С.; 28-й Стародубський полк і 5-й полк С.С. зведено в 5-й полк С.С.; Миргородський курінь перейменовано в 6-й полк С.С. До цієї дивізії долучено одну технічну й одну кінну сотню. До обох дивізій додано відповідну кількість гармат. Кінний дивізіон Бориса лишився як кіннота Групи. За той час Січові Стрільці викупалися й частинно переодягнулися в нове, тимчасом підвезене, обмундування. Після триденного відпочинку переведено зі Стрільцями кілька муштрових і тактичних навчань. При формуванні дивізій прийнято засаду рівномірного розподілу сил, через що в кожен дивізіон входив один сильний полк (1 і 4) і два слабші. Переформувавшись й трохи відпочавши, частини С.С. були знову готові до воєнних чинів.

10.

Після відходу від Ярмолинець стан Групи С.С. і інших частин Армії У.Н.Р. був жалюгідний. Досить було слабого напору навіть незначних ворожих сил, щоб війська У.Н.Р. почали відступ. Дорога на Кам'янець була фактично відкрита. Тимчасом вороже командування припинило переслідування військ У.Н.Р. і дало їм час відпочити й упорядкуватися. Ворог переводив перегрупування, скупчуючи найсильніші свої частини на лівому крилі й у центрі Армії У.Н.Р. До цього примусило його те, що й частини Української Галицької Армії (5 бригаду вислано на Чорний Острів) якраз почали своїми тилловими частинами переходити Збруч. Під час такого затишшя на фронті — 13-го липня 2-а (11-а) дивізія С.С. змінює на фронті Тернавка-Карабчіївка кінноту Бориса, яку відводиться на відпочинок у район на південь від Балина. В той час Запоріжці зайняли Солодківці й вели розвідку на Ярмолинці. У Волинців тихо. З огляду на перехід Української Галицької Армії за Збруч постала крайня необхідність забезпечити для неї район зосередження. Тому Командування Армії У.Н.Р. вимагало скоріше привести частини до порядку, маючи на меті чимскорше перейти у наступ.

17-го липня 10 дивізія С.С. отримала наказ вийти на фронт. Командування С.С. рішає тримати одну дивізію на фронті, другу — в резерві. Гадалося зайняти фронт лише 10-ою дивізією С.С., а 11-ту відвести у резерв. Вранці 20-го липня ворог на всьому фронті перейшов у наступ; 10-а дивізія удосвіта підійшла до Тернавки й розпочала зміну 11-ої дивізії. Якраз у цей час ворог повів наступ на

11-у дивізію. Спільними силами вся Група перейшла у протинаступ, збила ворога й на його плечах удерлася до м. Фрамполя. На фронті під Фрамполем залишено 10-у дивізію, а 11-у зосереджено в резерві за лівим крилом в с. Карабчіївці. В той же день Волинська Група під натиском ворога подалася трохи на південь від м. Купина до села Рипиця.

Тимчасом ворог вів протинаступ на фронті Волинців, які потрохи подавалися назад і вели упертий бій на північ від Смотрича. Запоріжці 22-го липня своїм лівим крилом відходили від Савинців на південь і тримали Солодківці. Вранці 22-го липня до району Балина підійшла 14 бригада Української Галицької Армії (авангард II Корпусу). Коло полудня Штаб Армії У.Н.Р. видав наказ про загальний наступ Армії У.Н.Р. У виконанні цього наказу Штаб Групи С.С., з уваги на невитримку Волинців, після короткого вагання рішив: 10-ою дивізією тримати Савинці і Фрампіль; 11-ою дивізією, через Велику Леваду й Карабчіїв, ударити в тил ворогові, що прорвався поміж Волинців і Січових Стрільців, а кінним дивізіоном Бориса, з двома гарматами 7-ої батареї, вдарити ворогові у крило, із боку с. Рудки і Слобідки Смотричівки. Для забезпечення крила й тилу 11-ої дивізії зі складу 10-ої дивізії виділити 3-й полк С.С., щоб зайняти с. Пісочна. О год. 17 частини розпочали рух.

Надвечір Волинська Група не витримавши напору червоних москвинів, залишила Смотрич, відходячи на с. Черч. Ворог зайняв Смотрич, висунув свої передові частини на південь і схід від цього пункту і почав обстрілювати з гармат ст. Балин. Не тільки крило фронту, але й глибокий тил С.С. — відкриті. Безпосередній тил і штаби дивізій — у Тинній, з боку Смотрича прикривала технічна сотня С.С. в с. Рудка. Для прикриття станції й Штабу Групи — на горби, що на захід від ст. Балин, висилалося польову варту Штабу Групи. Штаб Групи, не зважаючи на небезпеку ситуації, продовжував працювати, як машина, й доводив операцію до блискучого кінця.

Коли Волинці залишили Смотрич (около 19-ої год.), кінний дивізіон Бориса підійшов до с. Рудки. Отримавши тут наказ негайно атакувати ворога, дивізіон зразу кинувся в атаку, й під с. Криничанами захопив дві гармати з упряжками, кілька зарядних скринь, обоз і полонених. Темнота не дозволила розвинути успіху й дивізіон відійшов знову до с. Рудки, де й розмістився на ніч, виставивши охорону на захід від с. Рудки.

До пізньої ночі не було відомостей про 11-у дивізію. Коло півночі отримано відомості, що вона пройшла Велику Леваду без бою і йде на с. Карабчіїв. Тоді Штаб Групи висунув 3-й полк С.С., щоб

зайняти м. Купин з тим, щоби безпосередньо забезпечити тил 11-ій дивізії від півночі, а також для того, щоби у випадку успіху 11-ої дивізії перехопити шляхи ворогові, який відходитиме. На випадок невдачі гадалося намовити 14-у Галицьку Бригаду допомогти нам. Ще в день Командир Групи С.С. і Начальник Штабу їздили до командира цієї Бригади й просили його підтримати Волинців і Січових Стрільців, але той покликався на те, що не дістав наказів і в підтримці відмовив.

Ніч на 23-го липня була дуже неспокійна. Штаб Групи С.С. безупинно працював цілу ніч. Рішалася доля бою — можливо — доля цілої дивізії. Коло 3 год. уночі ворог 2-им куренем Таращанців перейшов у наступ на с. Рудки. Хутко збив охорону кінноти й примусив дивізіон Бориса залишити село, відійшовши в напрямі на Зеленці. Підтриманий 7-ою легкою батареєю (2 гармати), що підійшла вночі й мала співпрацювати з кіннотою наступного дня, дивізіон у пішому ладі перейшов у протинаступ і, коли ворог змішався, дивізіон хутко скочив на коней і кінно переслідував його в напрямку на Карабчийів. Туди ворог спрямував свої обози. Коли обози, а за ними й 2-й Таращанський курінь підходили під Карабчийів, їх атакував із крила 4-й полк С.С., що якраз зайняв був цю місцевість з боку Великої Левади, з їхнього правого крила атакувала кінна сотня 2-ої дивізії від с. Лисогорки, а ззаду, рубаючи шаблями, вдарила кіннота Бориса, що переслідувала ворога з с. Рудок. Під тими з'єднаними ударами 2-ий курінь Таращанців почасти поліг, почасти попав до полону, і тільки невеликі рештки розбіглися по лісах, що на схід від с. Грицьків. Чуючи гомін цього бою у себе ззаду, 1-й курінь Таращанців, що вирушив був удосвіта того дня з с. Гриців на м. Смотрич, завернув назад. У лісах біля Грицева він нарвався на частини Січових Стрільців, і тут, як і 2-й курінь, був розгромлений та розбігся врозтіч. До рук Січових Стрільців попало 518 полонених, між ними командир куреня, 28 кулеметів, 3 гармати, 40 возів обозу з кіньми, коло 600 рушниць, багато награваного москвинами військового й цивільного одягу, різні церковні речі, серед яких — срібний напрестольний хрест і чаша.

Бій закінчився повним успіхом для Січових Стрільців. Решта ворога тікала на Чемерівці, куди для переслідування спрямовано нашу кінноту.

11.

Група С.С. розгромила одну з найсильніших ворожих частин.

Забезпечила крило своєї Армії. Надовго відбила охоту у москвинів наступати на цьому відтинку. Загроза Кам'янецькому напрямкові минулась. Район зосередження Української Галицької Армії на південь від лінії Балин-Смотрич добре забезпечено. Волинську Групу можна було часово відвести до резерви для впорядкування. Січові Стрільці після частинного відпочинку в Лянцкоруні цією перемогою придбали моральну силу для дальших операцій. Стрільці побачили, що ворог, який здавався їм майже непереможним, не так вже й страшний — потрібна лише твердість і бажання перемогти. Під вечір 23-го липня Січові Стрільці угрупувалися так: 10-а дивізія зайняла фронт Фрампіль-Купин, 11-а дивізія зосередилася для відпочинку в с. Рудки, кіннота Бориса зайняла через Чемерівці на ранок 24-го липня с. Яромирку.

IV. НАСТУП В НАПРЯМКУ НА НОВГОРОД ВОЛИНСЬКИЙ

НАСТУП НА ПРОСКУРІВ. НАСТУП НА ШЕПЕТІВКУ. БОЇ ЗА НОВГОРОД ВОЛИНСЬКИЙ. НАСТУП НА КОРОСТЕНЬ. ВІДСТУП НА ШЕПЕТІВКУ.

1.

У кінці липня Командування Наддніпрянської й Надністрянської Армії плянували наступ для оволодіння залізницею, з вузлами Жмеринка й Проскурів, та виходу на р. Бужок. Ліва група: просто на Проскурів наступали Запоріжці і II Галицький Корпус. Ліворуч забезпечувала їх і допомагала Група С.С. з напрямком на Чорний Острів-Миколаїв. Центральна група: Юрко Тютюнник наступав на Жмеринку. Права група полковника Удовиченка — на Вапнярку. Початок наступу намічено на 26-го липня. Москвини, розбиті на своєму крайньому правому крилі під Карабчіївом, припинили наступ на всьому фронті і перейшли до оборони, ставлячи значний опір. У той же час починали евакуацію Проскурова.

Група С.С., згідно з директивами Штабу Дієвої Армії, розпочала наступ і після впертого бою збила ворога, виходячи на лінію Сказинці-Мудроголовці, 11-а дивізія С.С., остаючись у резерві, переходила до містечка Купина.

Запорізька Група в цей день не наступала, обмежившись розвідкою на Ярмолинці; II Галицький Корпус зайняв вихідне становище.

Майже одночасно розпочали ранком свій наступ Запорожці — на Ярмолинці, Січові Стрільці — на фронт Олексинець Пільний-Жищинці. Ворог уперто боронився, але зручним маневруванням частин українського війська й настирливим їхнім напором змушено

його до відвороту. В цей день Запоріжці просунулися на північ від Ярмолинець. Січові Стрільці зайняли 10-ою дивізією Олексинець Пільний-Жищинці; 11-а дивізія С.С. лишилася в м. Купині.

28-го липня чини Січових Стрільців набирали більшого розмаху. 10-а дивізія С.С. переслідувала ворога й старалася захопити Фельштин. Ворог затримавшись в цьому пункті, сильно тримався. Все ж, атакований із фронту Стрелецькою піхотою й зі сходу, від Кузьмина, кінним дивізіоном Бориса, поспішно відступив на Чорний Острів. Січовим Стрільцям попало до неволі кількадесят полонених. Кінний дивізіон забрав кілька підвод обозу. Денний перехід і втома війська перешкоджали переслідувати; 10-а дивізія С.С. ночувала у Фельштині; 11-а дивізія С.С. надвечір підходила до м. Кузьмина. Запоріжці осягали район Антонівці-Скаржинці.

29-го липня вдосвіта 10-а дивізія С.С. отримала наказ оволодіти Чорним Островом. Їй допомагав кінний дивізіон Бориса, охоплюючи Чорний Острів із заходу від с. Рідкодуби. 11-а дивізія С.С. — у резерві Групи, — що була за лівим крилом, переходить до району Хоминці-Мочулинці. Коло полудня 10-та дивізія С.С. підійшла до Чорного Острова й почала атаку. Ворог тримався вперто. Після двогодинного бою кінний дивізіон, зманеврувавши яругами на захід від Чорного Острова, атакував ворога з крила. Ворог, розбитий, відступив. Значна матеріальна здобич, кілька кулеметів і полонені дісталися до рук Січових Стрільців. Січові Стрільці потерпіли значні втрати раненими. Ранений командир кінного дивізіону сотник Борис. Не зважаючи на це, кіннота, а за нею й піхота завзято гонять ворога, що відступає, і за кілька годин осягають ріку Бужок та займають м. Миколаїв; 2-й полк С.С., що був усковчив до м. Миколаєва, був атакований ворогом і мусів залишити Миколаїв; але хутко впорядкувавшись, підтриманий головними силами 10-ої дивізії С.С., що якраз тоді підходила, перейшов у контратаку і знову зайняв м. Миколаїв. Москвини, поспішно висадили міст на ріці Бужок, що в Миколаєві, й відходили на ріку Случ. Запоріжці й Українська Галицька Армія здобули м. Проскурів. Багато прислужився Запоріжцям при цьому авто-дивізіон С.С., під командою сотника Михайла Турка. Зайнявши Проскурів, Запоріжці переслідували ворога кіннотою.

Маючи на увазі не дати ворогові впорядкуватися, й бажаючи затримати ініціативу в своїх руках, Командування С.С. наступного дня, 30-го липня, рішилось продовжувати наступ, щоб чим скорше осягнути ріку Случ і заволодіти переправами. Бої за них далися раніш у знаки Групі й могли б уявляти собою великі труд-

нощі при дальшому наступі, якщо дати ворогові час прийти до себе й закріпитися на цій річці. Уранці 30-го липня Група перейшла у наступ і гнала ворога, а надвечір зайняла переправи біля Чорнилівки і Сорокодубів; 11 дивізія С.С. залишилася в Чорному Острові; II Галицький корпус обсадив Бужок, маючи своє ліве крило в селі Орлинці.

Висновки: У висліді п'ятиденних боїв українське військо знову заволодило Проскуровом, звільнило від ворога значну площу території, пройшовши з боями яких 65 верст, нанесло ворогові значні втрати й сильно його здеморалізувало. Само ж Українське Військо скріпилось духом і підбадьорилось.

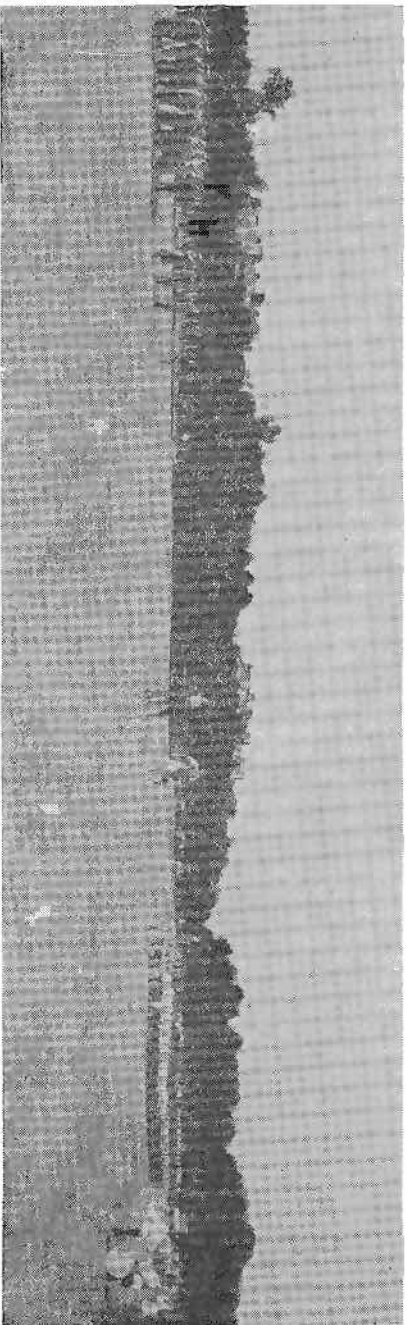
2.

З розвитком наступу Наддніпрянської й Галицької Армії Штаб Дієвої Армії рішився повести широко закроєні операції, з метою здобути все Правобережжя з Києвом. Той Штаб видав наказ, що мав на меті, у зв'язку з рівночасними операціями московської протибольшевицької Добровольчої Армії Денікіна з південної Донщини, — знищити сили московських большевиків, що оперували на півдні України, й захопити їхні матеріальні бази, а далі дозволити українським військам поповнитись у велику всенародню армію на здобутім Правобережжі, де скрізь зривалися проти большевиків повстання. У політиці той наказ Штабу Армії У.Н.Р. мав ціль довести до того, щоби дозволити Україні ввійти у міжнародні зносини як поважній протибольшевицькій силі, якої не можна легковажити, та через те здобути міжнародне визнання української державности й матеріальну допомогу для українського війська від європейських держав, заінтересованих у провалі московського большевизму. Проти цього якраз большевизму йшли російські білі війська Колчака, що здобули увесь Сибір і дійшли аж до Волги біля Самари, Денікіна з-над Чорного моря, Юденіча під Петроградом і Гурка з Архангельська.

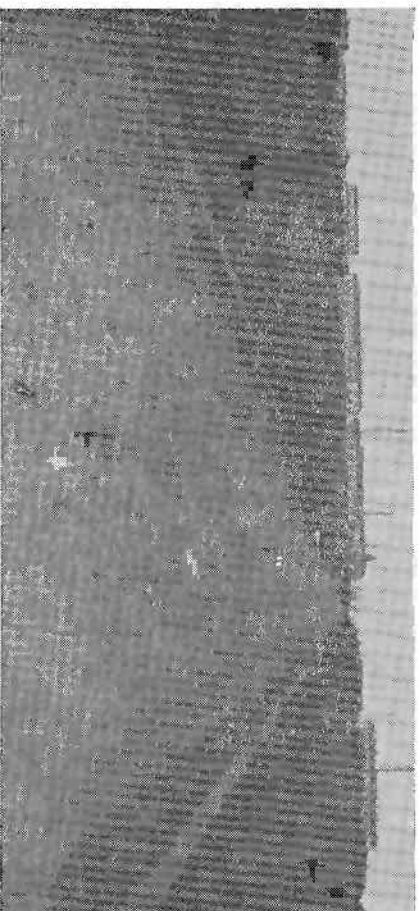
На 1-го серпня ворог перед фронтом Групи С.С. і лівим крилом II Галицького корпусу зайняв Старокостянтинів-Кузьмин і позиції проти переправ красилівських, чорнилівської, с. Сорокодуби і с. Кліниця. Група С.С. підлягала II Галицькому Корпусові. Завдання цілої Групи С.С. в загальному наступі на Київ — забезпечити ліве крило Армії, що наступала на Київ, та оволодіти Коростенем. У передбаченні нового наступу Група С.С., займаючи 10-ю дивізією лінію Случа: Чорнилівка — Сорокодуби, скупчує 11-у дивізію в район

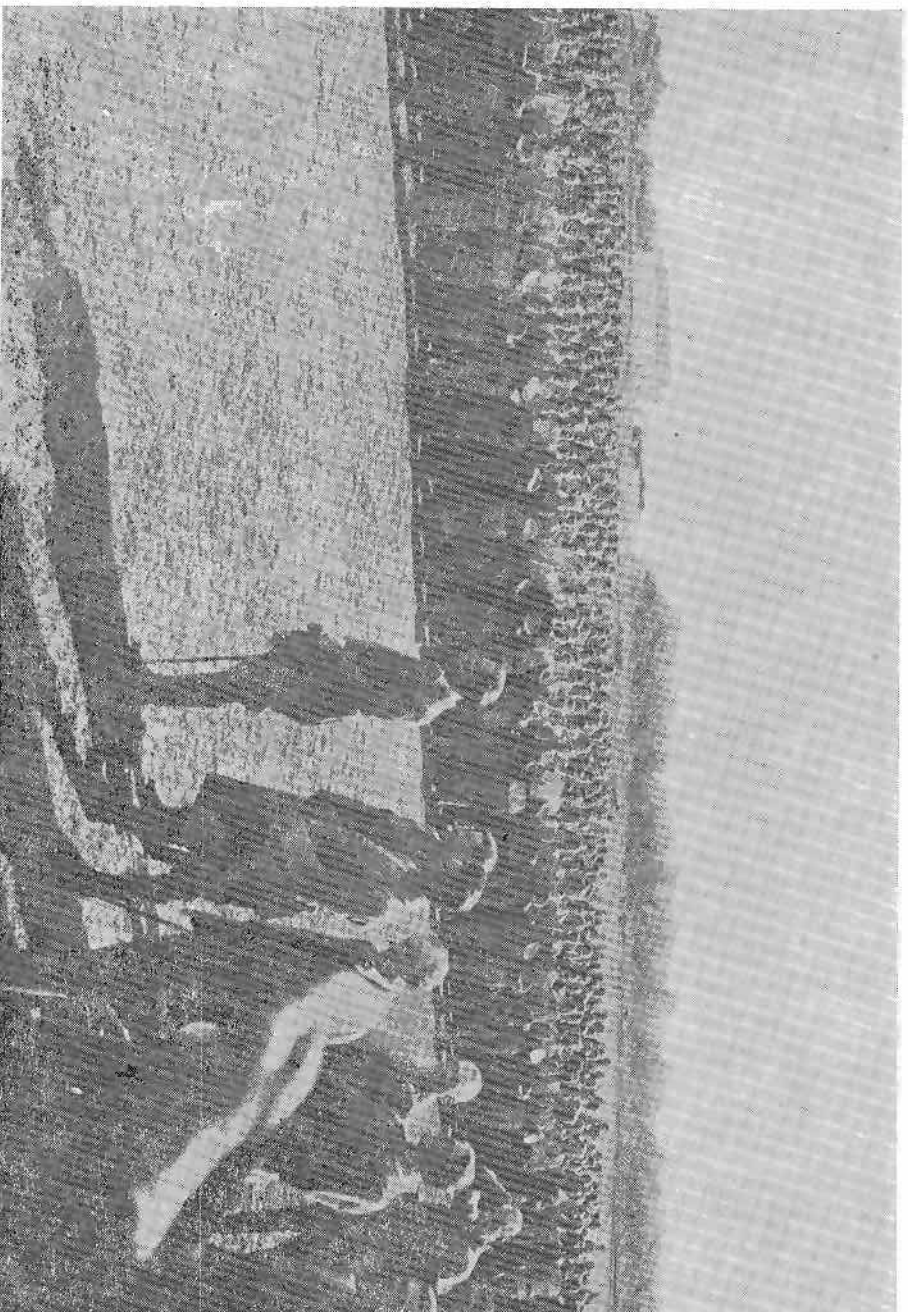
Група СС в наступі на Шепетівку. Бойові операції 1 — 18 серпня 1919 р.

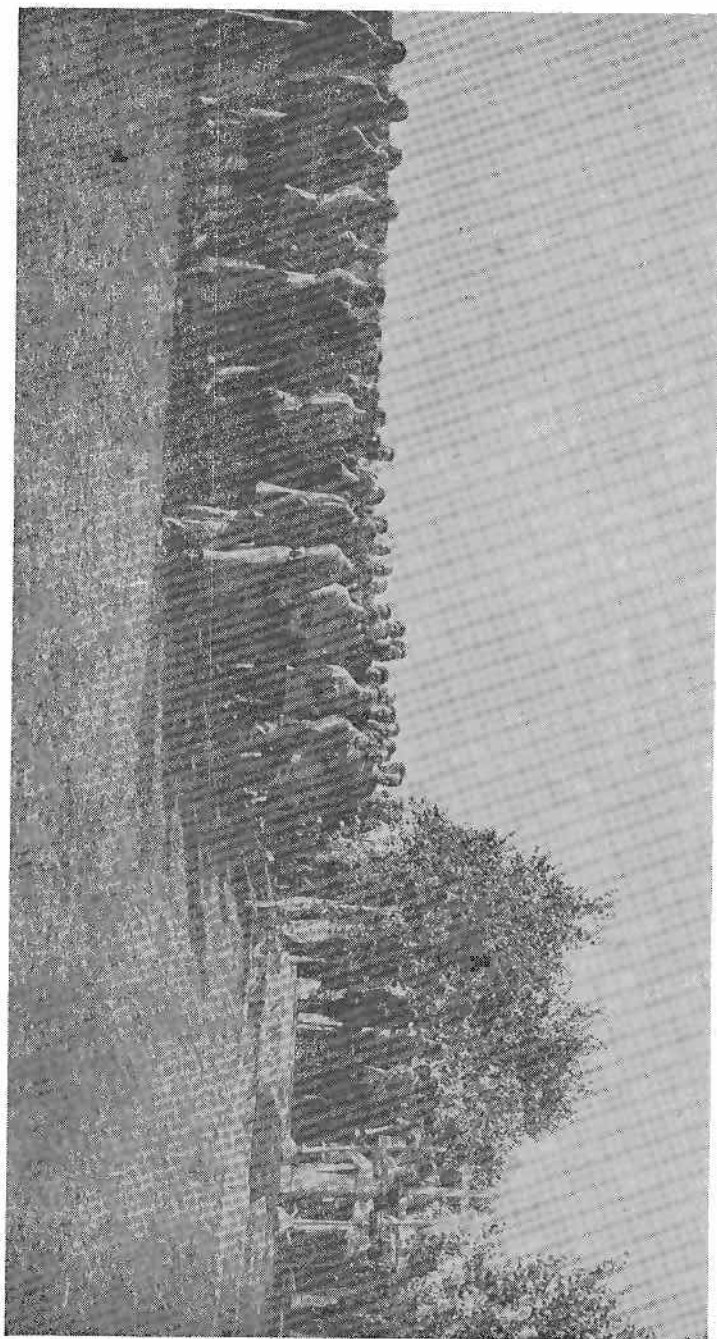
Новобранці дефілюють чогами після присяги в Старокосятининіві.

Вид на касарні Вишковоу СС в Старокосятининіві.

Присяга новобранців у Вишкоді СС в присутності Головного Отамана С. Петлюри, мін. В. Безпалка і Команди Корпусу в Старокосятининіві, вліті 1919 року.

Малих і Великих Зозулинець, маючи на меті форсувати р. Случ і ударом на правому крилі ворога примусити його очистити переправи біля Чорнилівки, 10-а дивізія повинна була в цей час переслідувати ворога й дійти на лінію р. Понори. Приймаючи на увагу значну деморалізованість ворога, Група С.С. увесь час поривалася чимскорше кинутися до наступу, але II Галицький Корпус все відтягав початок акції. На 2-го серпня Група С.С. зайняла зазначене вище положення.

3-го серпня 11-а дивізія С.С. сфорсувала р. Случ біля Малих Зозулинець і зайняла мостовий причілок на північному березі річки.

На 4-го серпня 11-ій дивізії С.С. дано завдання збити ворога з позицій біля с. Клитна й наступати в напрямі на Кульчини, щоб вийти на фронт Кульчини-Печиська; 10-а дивізія мала допомогти 11-ій дивізії атакою на переправу біля Чорнилівки. Після того, як 11-а дивізія зайняла вказаний їй фронт, 10-а дивізія С.С. мала зосередитися в районі Пилипи-Мончинці, в резерві Групи.

11-а дивізія С.С. зранку 4 серпня здобула с. Клитну і, переслідуючи ворога, надвечір зайняла Кульчини й Печиська, 10-а дивізія С.С. станула в призначеному їй районі. Частини II Галицького Корпусу просувалися вперед і зайняли Старокостянтинів.

5-го серпня Група С.С. успішно просувалася з невеликими боями: 11-а дивізія на р. Ікопоть і зайняла Мазепинці-Орлинці та Антоніни; 10-а дивізія перейшла до району Грицики-Терешки, залишаючись у резерві Групи С.С.

Починаючи від Чорного Острова, Група С.С. увесь час ішла вперед на лівому крилі Української Армії. II Галицький Корпус увесь час відставав. Причини цього були: порівнюючи мале знайомство з тактикою московського большевицького війська, через що Командування II Корпусу трималося дуже обережно; незнання терену війни та особливий спосіб ведення операцій II Галицьким Корпусом. Корпус цей висовував далеко вперед невеликі відділи з обмеженими завданнями — розвідки; ці відділи підтримував більшими відділами на випадок невдачі і тільки після цього вводив у бій всі свої сили*).

Так і в днях 6-10-го серпня. II Галицький Корпус, зайнявши Старокостянтинів, висунув на північ від міста тільки одну, слабого складу, 4-ту бригаду. Січові Стрільці продовжували наступ далі, не зважаючи на своє висунене вперед становище; 11-ою диві-

*) Спосіб добрий, на мою думку, при війні, так би мовити, регулярній або позиційній; при характері ж війни напівпартизанської — це вело за собою втрату часу й шкідливо відбивалося на власних успіхах. — М. Б.

зією вони досягнули район Малої й Великої Салихи; 10-а дивізія посувалася за лівим крилом 11-ої дивізії. Дня 10-го серпня 4-а Галицька бригада, висунена верств десять на північ від Старокостянтинова, мала невдачу, й відходила в сторону Старокостянтинова. Увесь II Галицький Корпус, замість підтримати її, залишив район Старокостянтинова й відходив на південь, утримуючи лінію Мотрунки-Кузьмин.

Січовим Стрільцям на фронті 10-ої дивізії, що була висунена на Ледянку-Кучманівку для обхвату ворожого крила, також не повелося, наслідком чого вся Група С.С. примушена була відійти 11-ою дивізією назад, аж до лінії: Кульчини-Печиська і 10-ою дивізією — Терешки-Севруки. Ворог знов зайняв Старокостянтинів і лінію р. Ікопоть. Ворог спалив кілька сіл і маєток в Антонінах із багатою бібліотекою й архівом графів Потоцьких та далі в цьому напрямі не просувався. Збоку Старокостянтинова ворожі відділи, просовуючись вперед, 11-го серпня зайняли с. Кульчинки й Лагодинці, вривуючись між Січових Стрільців і II Галицький Корпус.

12-го серпня, на домагання Групи Січових Стрільців, II Галицький Корпус перейшов своїми крайніми лівофланговими частинами в наступ, щоб забезпечити праве крило С.С., і зайняв з боєм с. Лагодинці. Ворог відходив на Старокостянтинів, залишаючи сс. Кульчинки й Лагодинці. Наступного дня, 13-го серпня, II Галицький Корпус вийшов над ріку Случ від Острополя до Великого Чорнятина.

14-го серпня вся Шепетівська Група перейшла у наступ. Частинам Групи С.С. поставлено завдання: 11-ою дивізією наступати прямо перед собою на Великі Пузирки, 10-ою дивізією, через Ледянку-Васьківчики-Нове Село, охопити праве крило ворога й допомогати 11-ій дивізії. Кінному дивізіонові Бориса співділати з 10-ою дивізією на її лівому крилі; коли ж визначиться успіх на р. Ікопоті, взяти напрям на Білогородку, оволодіти нею і в дальшому просуватись на Заслав-Шепетівку, загрожуючи правому крилові ворога.

Наступ Січових Стрільців у цей день розвивався успішно. 10-ій дивізії пощастило виграти вороже крило. Енергійно просовуючись на Нове Село, вона весь час примушувала ворога відходити, через це посування 11-ої дивізії проходило досить легко. Надвечір 393-й піший полк, що відступав перед 10-ою дивізією, під Великими Пузирками попав під фланговий удар 11-ої дивізії й після короткого бою, втративши цілий курінь полоненими, в без-

ладді відійшов на Хомору. Кінний дивізіон Бориса під Білогородкою зустрівся з польськими кінними розвідками, і, не знаючи, як ставитися до поляків, вступив із ними в бій. Поляки відійшли, й дивізіон С.С. зайняв м. Білогородку*).

15-го серпня Група С.С. без боїв вийшла на лінію р. Хомори. Ворог уже не ставив майже ніякого опору, й без затримки втік на північ. У наступних днях Група С.С. ішла 11-ою дивізією в напрямі на Шепетівку, маючи 10-у дивізію уступом за лівим крилом, а кінний дивізіон на лівому крилі — з Білогородки на Заслав. Дня 16-го серпня та група підійшла головними частинами 11-ої дивізії під с. Жилинці, де зустрілася з польською кінною бригадою генерала Савіцького. Польській бригаді поставлено вимогу, щоб вона далі не просувався, через що вона повернулася на Заслав. Однак поки тяглися розмови з поляками, один польський ескадрон і один курінь 2-ої галицької бригади зайняли Шепетівку. Група С.С. скутилася в районі Жилинці-Волковинці-Кондратка.

16-го серпня 11-а дивізія С.С. перейшла до Шепетівки, а галицький курінь виступив, щоби приєднатися до своєї бригади в Полонному; 10-а дивізія С.С. зосередилася в районі села Городище.

18-го серпня ескадрон поляків покинув Шепетівку (цукроварню графа Потоцького). Група С.С. цього дня відпочивала.

В и с н о в к и. У висліді боїв, у період від 1-го по 18-й серпня, Січові Стрільці розбили ворога на дорученому їм напрямку. Значна кількість полонених, кулеметів, набоїв та іншого військового майна попала до їхніх рук. Група С.С. опанувала залізницю Бердичів-Шепетівка з важним залізничним вузлом — Шепетівкою. Ворог сильно здеморалізований не ставив українському військові опору й невпинно відступав на північ. Наше військо міцнішало на душі.

3.

Для дальшого наступу на Новгород Волинський і переслідування ворога Командування С.С. призначило 10-ту дивізію і кін-

*) У своїй книжці „Похід українських армій на Київ-Одесу” генерал Капустянський пише, що поляки до того часу вже були підписали проект умови, з урядом У.Н.Р., очевидно, якимось в тій умові було вирішено щодо взаємовідносин, особливо щодо зустрічі на фронті. Але ні Штаб Дієвої Армії, ні Штаб Головного Отамана не тільки не давав ніяких інструкцій своїм лівофланговим військовим частинам, але навіть не повідомив вищих військових начальників про те, що якісь старання в цьому напрямі взагалі робились. На виразні запити Штабу Групи С.С., як поводитись з поляками, сам генерал Капустянський і Начальник Штабу Головного Отамана відповіді ніякої не дали. Тому Штабові Групи С.С. самому приходилось шукати виходу з положення, яке пізніше зложилось на лівому крилі Січових Стрільців у зв'язку з просуванням поляків на схід.

дири частин на фронті, очевидно, ще не знали про умову, що її складено між Січовими Стрільцями, та їхнім вищим штабом, і в час, коли під Новгородом Волинським рішався бій, кінний відділ поляків підійшов під Новгород Волинський із боку Корця, наскочив на Стрілецькі обози, що стояли в районі Орепи-Киянки, почав їх займати й забирати в полон. В обозах вибухла паніка й обозники стрімголов почали втікати на схід до Кійкового і Гільська, за ріку Случ.

Вістка про це швидко докотилась до фронтових частин, і вони, не витримавши натиску ворога, почали відходити, при чому з приводу того, що зв'язок зі Штабом Групи у той час був перерваний, командири дивізій рішили відходити не на південь від Новгорода Волинського, а на південний схід. Таким чином, коли вночі на 24-го серпня Командир Групи С.С. з Начальником Штабу прибули до Рогачева, то дістали донесення, що частини залишили Новгород Волинський і відійшли 10-ою дивізією на Кропивну й Броники, 11-ою дивізією на Камінний Майдан-Черниця, кінний дивізіон Бориса на південь від Новгорода Волинського, по західному березі р. Случа*).

Відступ 24-го серпня, що був переведений без відповідної пляномірности, вніс замішання серед частин; зв'язку з частинами довго не налагоджено, й тому, коли наступного дня, 25-го серпня, ворог повів наступ, — частини подались і відійшли: 10-а дивізія на фронт Новорудня-Улашинівка, зі штабом в Рудні, а 11-а дивізія — Деканська гута-Немильне. зі штабом у Старому Майдані.

Штаб Групи С.С. в дорозі з Баранівки до с. Рудня. II Галицький Корпус зайняв Житомир і почав помалу просуватися на Коростень.

26-го серпня ворог ще з більшою енергією атакував частини

*) Генерал Капустянський у своїй третій частині „Походу українських військ на Київ-Одесу” (ст. 112) іронізує з приводу залишення Січовиками напрямку Зв'ягель-Костель: „Нехай, мовляв, поляки та большевики б'ються поміж собою на костопільському напрямку”. Слід запитати генерала Капустянського, як би він себе почував, коли б у нього в тилу появилася чинник, який не говорить — ворог він чи приятель, і в той же час забирає його майно, набой й обеззброює його частини? Невже б він думав, що той жартує? Де був тоді Штаб Головного Огамана? Як здається, навіть генерал (тоді ще полковник) Капустянський на кількаразові запити Штабу Групи С.С. про відношення й становище до поляків — відповідав, що властиво умови ніякої нема, але „ви поведіть себе так... ну, так... знаєте? Ну, щоби було добре”. Але як треба було розуміти те — „робити, щоби було добре?” Тоді, наприклад, Січові Стрільці були тої думки, що найкраще було б, якби раз-другий виступити, щоб не пхалися поза українськими спінчами на українську територію, одвойовану українською кров'ю. А якої думки було вище Командування У.Н.Р. — про це ні словечком воно не заявляло. — М. Б.

Групи С.С. і виходив на лінію Соколів-Андрюківка-Дерманка. 27-го і 28-го серпня атаки ворога на Соколів продовжувалися ще з більшою настирливістю. Все ж Групі С.С. вдалося продовж двох днів стримувати ворожий напір.

Утома Стрільців і поява ворога в районі Чернявка-Кошелівка примушувала Штаб Групи С.С. відвести вночі з 27-го на 28-ме серпня свої частини на нові позиції: 10-у дивізію на лінію Березова Гать-Пулин. 11-у дивізію — Курне-Луг, кінний дивізіон — Стрібеж; II Галицький Корпус у цей час займає район Черняхова.

За ці три дні ворог увесь час старався збити 11-у дивізію С.С., але всі його атаки були відбиті. На фронті 10-ої дивізії С.С. частини то просувалися вперед на кілька верст, то знову відходили назад. Занадто повільне просування II Галицького Корпусу на Коростень дало змогу ворогові на фронті С.С. зміцнюватись, а Група С.С. не мала змоги звузати фронту й виділити резерв для маневру. Між іншим Штаб II Галицького Корпусу весь час наказував Групі С.С. розтягнути свій фронт майже до самої залізниці Житомир-Коростень, що було Групі С.С. абсолютно не по силах.

На 1-го вересня, згідно з наказом II Галицького Корпусу (Групу С.С. додано до нього) про загальний наступ на Коростень, Січовим Стрільцям поставлено завдання знов зайняти Новгород Волинський, допомогти II Галицькому Корпусові взяти Коростень ударом на Коростень із заходу.

Вночі на 2-го вересня Січові Стрільці переводили перегрупування і зосереджували на правому фланзі 11-ої дивізії 1-й полк С.С., на лівому фланзі 11-ої дивізії 3-й полк С.С. і кінний дивізіон Бориса та зранку 1-го вересня атакували ворога на обох крилах.

Ворог не витримав натиску, й починав відходити. Січові Стрільці виходять на фронт Яблонне-Недбаївка й Улашинівка-Слобідка Черницька.

4-го вересня, після невеличкого бою, Січові Стрільці зайняли сс. Теснівка-Тупільці та Кропивна-Броники.

5-го вересня вся Група зробила поворот під прямим кутом на північ. Штаб Групи ставив завдання переслідувати ворога, маючи на меті вийти на фронт Бараші-Симони та Марянівка-Немелянка. Кінний дивізіон — на Новгород Волинський. Під загрозою бути відтягненими від Коростеня Січовою піхотою й під напором кінноти Бориса большевики поспішно почали тікати з Новгорода Волинського, при чому беззахисне це місто піддали такому сильному гарматному обстрілові, що більша частина міста зовсім вигоріла. Січові Стрільці вступили до Новгорода Волинського й зайняли ви-

значений їм фронт; II Галицький Корпус опанував район ст. Фасової з авангардом на р. Ірша.

В и с н о в к и. З зайняттям Житомира й Звягеля українські війська відвоювали значні й багаті обшари своєї землі від ворога-окупанта. Закріпили за собою посідання залізниці Бердичів-Шепетівка. Здобули частину залізниць Бердичів-Коростень і Шепетівка-Коростень. Відбили від ворога багато військової здобичі й велику кількість залізничного майна, як паротяги й вагони, в яких Українська Армія відчувала надзвичайний брак. Із захватом залізниць полегшувалося маневрування війська і підвіз йому боєвих та харчових припасів.

4.

Ворог, наблизившись до Коростеня, легше міг маневрувати, перекидаючи свої резерви з Коростеня по залізниці в трьох напрямках. До нього прибули нові частини, які поповнились ще й місцевим большевицьким елементом, що його зведено в так звану Волинську бригаду. Тому ворог, починаючи з 7-го вересня, ставив значний опір. Прекрасно розуміючи значіння Коростеня для українських військ, а ще більшу вагу його для ворога, Січові Стрільці прикладали всіх зусиль, щоби скорше заволодіти цим залізничним вузлом. Те, що Січовим Стрільцям не вдалося його опанувати, ще не є доказом того, що вони не хотіли його взяти й не прикладали всієї енергії та сил до цього. Не зважаючи на опір ворога, Січові Стрільці з боями, без застосування артилерії, за рідкими винятками просуваючись по страшенно піскуватих дорогах, 7-го вересня вийшли на фронт Сушки-Білка-Яблонець-Мокляки. У цей час II Галицький Корпус знаходився головними силами в районі Фасової й авангардами по лінії Шершні-Лісовщина-Ришівка. Ворог почав переходити в контратаку.

8-го вересня, коли Група С.С. почала свій наступ 10-ою дивізією на Рафалівку, а 11-ою дивізією на Бондарівку, — ворог, зайшовши лісом у тил 10-ій дивізії, заатакував Штаб цієї дивізії в селі Сушки й частинно забрав його в полон разом із канцелярією. Кінна сотня 10-ої дивізії в цьому бою мала значні втрати. Між іншим, втратила свого командира сотника Матвія Загаевича, брата Миколи Загаевича, що поліг під Мотовилівкою. Командир 1-го полку С. С. підполковник³⁵⁾ Андрух кинувся з частиною свого полку на

³⁵⁾ Іван Андрух ніколи не був формально підвищений із сотника в підполковника, хоч, як к-р полку був титулований часто полковником.

стріли й атакою у фланг ворога, що напав на с. Сушки, врятував обози та штаб. Ворог розпорошився по лісі. На ліквідацію ворожого наскоку пройшло досить часу, і наступ 8-го вересня затримався. Група С.С. досягнула Мошну, Рудню, Ушицю й Гулянку. II Галицький Корпус лівим крилом заняв м. Ушомир і вже обстрілював із гармат ст. Коростень. Здавалося — день, і Коростень буде взятий.

У цей час ворог, зібравши значні резерви, перейшов до енергійного протинаступу на всьому коростенському фронті, наносячи удар правому крилові II Галицького Корпусу від Чолович і центрів з Коростеня. На фронті С.С. також зав'язувались вперті бої. Ворог підтримував свою піхоту панцерними потягами.

II Галицький Корпус хутко почав відступ. За ним відходили і Січові Стрільці. Про якийсь контр-маневр Січових Стрільців не могло бути й мови, бо для широкого маневру, щоб допомогти II Галицькому Корпусові, вони були ослабі. Лишитися ж на місці в той час, коли II Галицький Корпус відійшов відразу майже до Житомира, було аж надто небезпечно.

В час відступу Група С.С. ставила опір ворогові на лінії Бараші-Симони-Андрієвичі, де тягнувся бій цілий день 12-го вересня, і на лінії Романівка-Гали-Олександрівка — 13-го вересня. На фронті 10-ої дивізії Січових Стрільців частини кілька разів переходили до контратаки, при чому 1-й полк С.С. мав значні втрати раненими. Січові Стрільці відійшли на Новгород Волинський і, прикрившись рікою Случ, розташувалися на просторі Гільськ-Новгород Волинський-Олександрівка.

14-го вересня ворог розвідував становища Групи С.С. і вів обстріл Новгорода Волинського.

5.

15-го вересня 2-й полк С.С. (слабенький: 200-300 багнетів), заатакований ворогом, не втримався й відійшов на р. Смолка, де зайняв переправу біля Киянки.

Наступного дня ворог атакував Олександрівку й форсував ріку Случ під Чижівкою, одночасно перейшовши Случ під Гільським, далі перейшов убрід р. Смолку біля Суслів і примусив Січових Стрільців до відвороту. Група С.С. відкинула своє ліве крило і гентр та зайняла становище Киянка-Орени-Ярунь.

На другий день, після боїв, відходять Січові Стрільці на лінію Смолдерів-Колоденка-Великі Горбаші.

17-го вересня С.С. затримуються на становищах на лінії ст.

Майдан-Вілля, а 18-го вересня, згідно з наказом Штабу Дієвої Армії (з відходом на Новгород Волинський) Група вийшла з підлеглості II Галицькому Корпусові). Група мала відійти до залізниці Бердичів-Шепетівка та згрупуватись у двох районах: у Полонному й у Шепетівці.

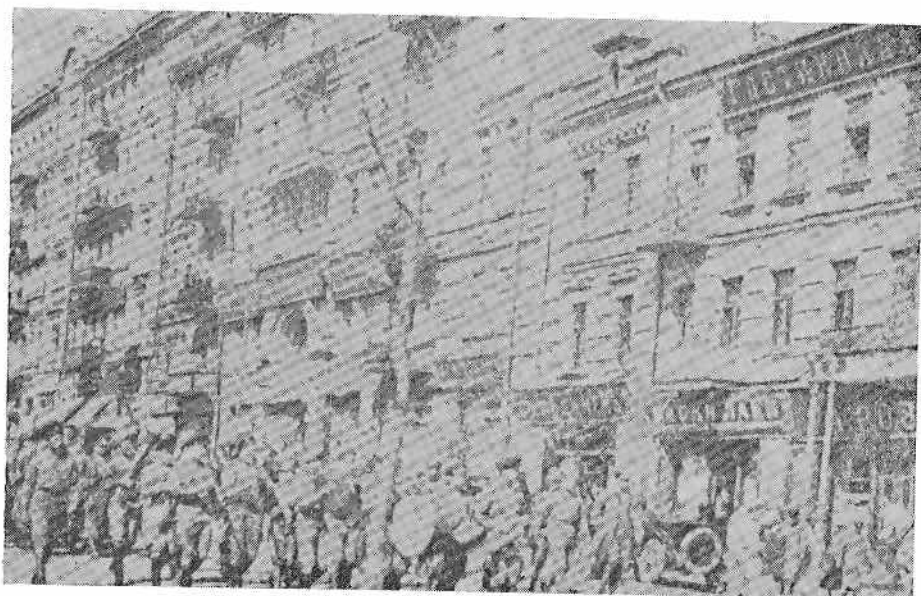
У місті Полонному зосередилася 10-а дивізія С.С., у м. Шепетівці 11-а дивізія С.С., Штаб Групи в селі Городище; II Галицький Корпус відійшов до м. Бердичева, в районі якого й зайняв становища.

Наступальні акції, що були ведені впродовж цілого місяця для заволодіння Коростенем, скінчилися невдачею. Українське військо не тільки не здобуло цього надзвичайно важного пункту, але й відступило до лінії залізниці Бердичів-Шепетівка, утративши весь терен, здобутий за час від 18-го серпня по 12-й вересня. Причини цієї невдачі були такі:

- 1) Відсутність у Штабі Групи С.С. точних і ясних інструкцій вищого Штабу щодо взаємин з поляками.
- 2) Невиразне й радше вороже, ніж приятельське ставлення поляків у районі Звягеля потягло за собою те, що Група С.С. загрожена поляками ззаду, повинна була залишити Новгород Волинський 22-28-го серпня й припинити свій, так успішно розпочатий наступ на Коростень. Відійшовши до району Пулин-Соколів-Курне (де пробула до 1-го вересня) Група С.С. утратила таким чином цілий тиждень, — час, якого вистачило б для підходу до Коростеня.
- 3) Повільне посування II Галицького Корпусу на Коростень. Цей Корпус, не зважаючи на відхід Січових Стрільців від Звягеля, все ж мав досить сил для наступу на Коростень. Корпус довго затримався в Житомирі, а почавши наступ, вів його не досить енергійно.
- 4) Для обхвату Коростеня з заходу, Січових Стрільців було замало. А II Галицький Корпус відмовився від маневру для заняття Коростеня та ввесь час вів фронтові атаки, які не дали позитивних наслідків. Незнання ворога, що сильно боявся обходів і обхватів, багато тут пошкодило. З другого боку й Січові Стрільці не досить сміливо зважувались у цій операції на обхідні рухи.
- 5) Упертість ворога в боях під Коростенем теж спричинилася до невдачі наступу українських частин.
- 6) Загайка часу українськими частинами спричинилася до виграшу ворогом часу на підвіз підкріплень до Коростеня та переходу до активних дій.

7) Проявлена командиром II Галицького Корпусу деяка нерішучість у веденні операцій спричинилася до того, що II Галицький Корпус після першої ж невдачі, як тільки ворог проявив активність, зараз же відійшов до Житомира, не спробувавши контратакувати ворога.

8) Великий вплив на все українське військо зробило залишення українськими частинами тількищо взятої столиці України — Києва. Дух підупав, порив охолонув, у душу почала закрадатися зневіра в перемогу.

Оркестра СС проходить вулицями Києва.

Один із скорострів СС.

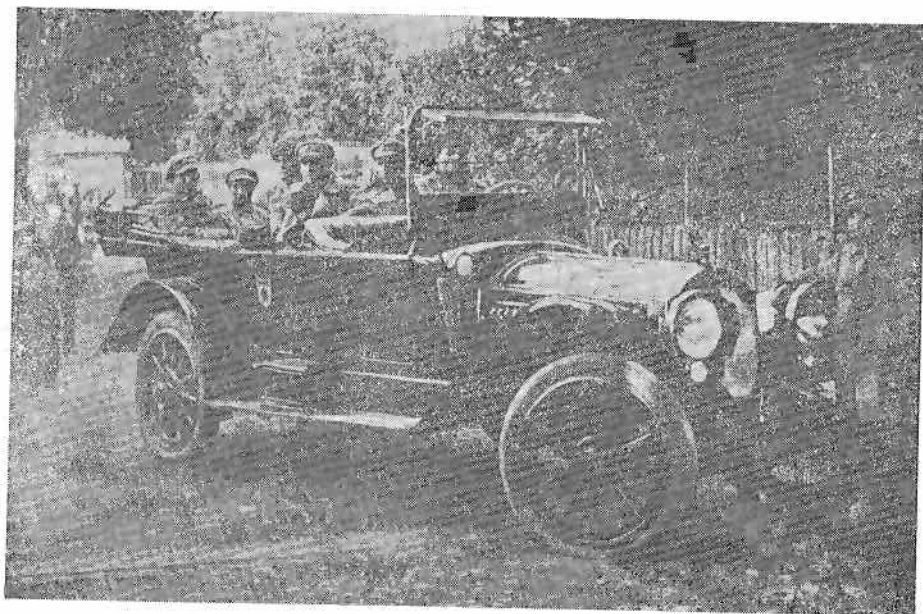

Командантська сотня і старшини Штабу 11-ої дивізії. Шепетівка 1919 року.

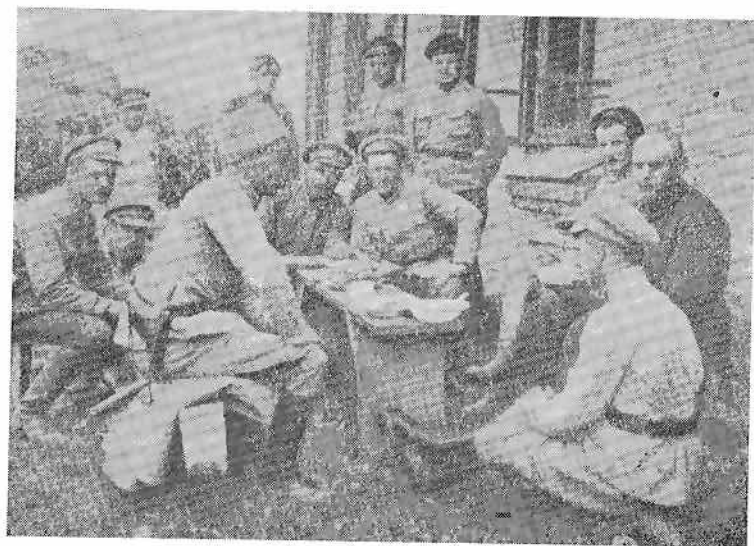

Обід Командантської сотні 11-ої дивізії.

Авто Команди Корпусу СС. Шепетівка, жовтень 1919 року.

Сотник Цяпка в гостях у інспекторському відділі Команди Корпусу СС.

У. СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ НА ФРОНТІ ПРОТИ ДЕНІКІНА

СТРАТЕГІЧНЕ СТАНОВИЩЕ У ВЕРЕСНІ І ЖОВТНІ 1919 Р. ПЕРШІ БОЇ З ДЕНІКІНЦЯМИ. ПРИЧИНИ НЕВДАЧІ І ВІДСТУП НА ПРОСКУРІВ. ЗАЛИШЕННЯ ПРОСКУРОВА І ВІДСТУП НА СТАРОКОСТЯНТИНІВ.

1.

Після бою за Коростень і відходу II-го Галицького Корпусу до Бердичева, а Групи Січових Стрільців до Полонного й Шепетівки, ворог, зайнявши лінію Кодня-Романів-Баранівка-Майдан-Вілля, далі не посувався, й на фронті настало замирення. Після сутички, яка сталася між українськими військами, що зайняли були 30-го серпня Київ, і частинами московської Добровольчої Армії, що підійшла на другий день до столиці України, та після того, як під натиском добровольців українські частини залишили її, стало ясним, що з москвинами — чи то червоними, чи то білими, — не може бути й мови про будь-яке порозуміння. Тому український уряд і командування проголосили Добровольчій Армії війну на всьому східньому фронті. Таким чином перед українським військом виринув новий ворог. Білі москвини по зайнятті Києва й Одеси розпочали у другій половині вересня наступ на Українську Армію. Переважаючи її чисельно, технічно й багатством вогнеприпасу, одягу й іншими родами постачання, вони потрохи відпирали українське військо на київському й уманському напрямку на захід і на одеському — на північ. Коло половини жовтня положення на фронті склалося таке: Запорізька Група й 3-а дивізія в районі Крижополя; Волинська Група в районі Гайсина; 4-а Київська дивізія в районі Ільвиці й далі на північ Галицькі корпуси. Через надзвичайну перевтому 3-ої й 4-ої дивізії та Волинської Групи, великі втрати, що їх зазнали ті частини в тяжких боях, відсутність бойових припасів і повний брак обмундування, — вище

Командування вирішило відвести зазначені війська до резерви в район Озаринці-Лучинець, ст. Котюжани-Муровані Курилівці-Яришів на відпочинок і для поповнення. Галицькі корпуси повинні були змінити 4-у дивізію та Волинську Групу, протягнувши фронт свій на південь; 3-ю дивізію на вапнярському напрямі повинні були змінити частини Групи Січових Стрільців. В останніх днях перед 20 жовтня, московські добровольці стали проявляти діяльність на своєму лівому крилі й почали тіснити Запоріжців, 3-ю дивізію, Волинців і 4-у Київську дивізію. Ці частини залишили Крижопіль, Гайсин та Ільвицю.

Дня 15 жовтня Група Січових Стрільців отримала наказ Штабу Дієвої Армії про зосередження в районі Жмеринки.

Перше, про що мусіло подумати Командування Групи С.С. після того, як вона перейшла до району Полонне-Шепетівка, — це про поповнення боевого складу своїх частин, які тільки мали втрати, а поповнення новими силами не мали зовсім; друге — треба було одягнути Стрільців; третє — роздобути зброю і зрештою, поповнити харчеві запаси.

Для поповнення боевого складу негайно, по приході до Шепетівки, виділено відповідний мобілізаційний апарат, призначено кадри старшин і підстаршин для вишколу, зорганізовано господарчий апарат для задоволення мобілізованих усім необхідним і т. д. Так зорганізовано наново так званий Кіш С.С. Кіш мав складатися:

- 1) з двох куренів пішого вишколу, для поповнення двох дивізій,
- 2) запасової батареї, для поповнення артилерії,
- 3) запасової кінної сотні,
- 4) запасової технічної сотні,
- 5) коша кулеметів із кількох кулеметних сотень,
- 6) сотні підстаршинського вишколу,
- 7) сотні старшинського вишколу,
- 8) сотні польової варти й
- 9) постачання Коша.

При Коші в Старокостянтиніві знаходився й величезний шпиталь (до 700 ліжок), який грав ролю тилового шпиталю.

За час з 15-го серпня по 20-те жовтня змобілізовано більше як 3.000 запасних і новобранців, які склали в першу чергу два піші курені вишколу по 1.000 чоловіка та інші зазначені вище частини. На половину жовтня можна було вже влити по тисячі Стрільців до кожної дивізії, але бракувало ще одягу, а в той час якраз наступили холоди й слота.

У Проскурові при постачанні Групи були засновані магазини харчевих продуктів, куди звозилось все закуплене й виміняне в селян. Там же засновано великі майстерні заготовки одягу та взуття. Для придбання зброї вживали способу купівлі й виміни її в селян за цукор. Робота в усіх зазначених ділянках ішла надзвичайно жваво й успішно. Сподівалися добрих наслідків. До часу виходу на південний фронт 10-ої дивізії поповнення для неї ще не було готове, а тому його підвезено для цієї дивізії пізніше, вже на позиціях. 11-а дивізія, що виїжджала пізніше, влила поповнення в дорозі. Як у першому, так і в другому випадку були майже однакові невгоди. Старшини не знали своїх стрільців, стрільці не знали своїх старшин. Частини, прийнявши поповнення, ще не зазнайомилися з ним, через це, на випадок бою, виникали деякі сумніви щодо боєздатності цього поповнення. Та все ж Командування Групи С.С. і її підлеглі зробили все можливе, що було в їхніх силах, щоб якнайскорше довести Січове Стрілецтво до належного боевого стану.

Згідно з наказом Штабу Дієвої Армії, Група Січових Стрільців мала зосередитися в районі на схід від Жмеринки; станцією висадки призначено ст. Гнівась. По цім маршруті й вирушила 18-го жовтня 10-а дивізія, а 21-го прибула до району Ворошилівка-Барське-Маянів-Рудківка; 11-а дивізія виїхала з району Шепетівки тільки 21-го жовтня (спізнення вийшло через те, що не подано своєчасно потягів).

З якихось, досі невідомих причин, Штаб Дієвої Армії в дорозі змінив маршрут 11-ої дивізії: спрямував частину транспортів на Котюжани й частину на ст. Рахни. З прибуттям 24-го жовтня Штабу Групи С.С. до Жмеринки, Штаб Дієвої Армії визначив район зосередження Групи: Джури-Рахни, куди обі дивізії й прибули на ранок 27-го жовтня. Таким чином 10-ій дивізії треба було зробити перехід з Ворошилівки до Рахнів, а частинам 11-ої дивізії — одним перехід з Рахнів до Джурина, а другим із Котюжан до Джурина, доброго півтора переходу. Коли ж прийняти під увагу слоту й поганий стан в той час доріг, треба признати, що місця висадок були призначені не уважно й зовсім недоцільно. Правда, оправданням може бути твердження необхідності підходу резерв із глибини, але тоді обставини дозволяли призначити пунктами вивантаження ст. Ярошинку або ст. Рахни.

На час підходу Групи Січових Стрільців обстановка на фронті була така: Запорізька Група без 7-ої дивізії й полку Чорних Запоріжців залишила 27-го жовтня Томашпіль і зайняла оборонну позицію по лінії Клембівка-Горохова-Антонівка, а 7-а Запорізька ди-

візія з полком Чорних Запоріжців мала бути на лінії ст. Юрківка-Лука Жабокрицька. Праве крило II Галицького Корпусу мало бути в районі сіл Войціхівка-Жабокрич. Але на ділі галицьких частин там не було: вони й не думали ставати там на фронті, бо згідно з умовою з Денікіном вони мали зосереджуватись в районі Бердичів-Винниця й поривали з Наддніпрянською Армією. Те, що Українська Галицька Армія цих пунктів не зайняла і про своє рішення не повідомила Групи С.С. — поставило Групу, як побачимо далі, в критичну ситуацію та було переважним чинником у ході наших операцій.

Волинська, 3-а й 4-а Київська дивізія в цей час були в повному відступі й простували до визначених їм районів на відпочинок, проходячи через райони зосередження Січових Стрільців.

На ранок 27-го жовтня Група С.С. зосередилася: 10-а дивізія в районі Рахнів Лісових, 11-а дивізія в м. Джурині, кінний дивізіон Бориса, підпорядкований 11-ій дивізії, в с. Рекичинцях, Штаб Групи в с. Ярошинці.

Склад Групи на той час: 10-а дивізія мала — 1-й полк С.С. (в який вліто поповнення) до 1200 багнетів, 2-й і 3-й полк по 200-250 багнетів; 11-а дивізія мала 4-й полк С.С. (куди також вліто поповнення) до 1500 багнетів, 5-й і 6-й полк С.С. по 150-200 багнетів, кінний дивізіон Бориса — 200 шабель; у кожній дивізії по дві батареї легких гармат.

У дорозі багато з молодих мобілізованих дезертирувало — ті, що були зле одягнені.

В той же день 27-го жовтня Група отримала наказ зі Штабу Дієвої Армії про перехід ізранку 23-го (28 — Ред.) жовтня в наступ із метою заволодіти Томашполем-Комаргородом і допомогти разом із тим Запоріжцям вийти на М'ясківку; 7-а Запорізька дивізія отримала наказ наступати на Вапнярку.

Командування Групи С.С. ставило собі завданням 28-го жовтня вийти на фронт Головарусова-Великарусова. Тому, що 7-а дивізія діяла окремо від своєї Групи і поруч із Групою С.С. — командир Групи СС просив Штаб Дієвої Армії, для ліпшої координації акцій, підпорядкувати її Командуванню Групи С.С. Командуючий Армією отаман Сальський не погодився, а давав розпорядження 7-ій дивізії самостійно. Вся ніч на 27-го жовтня пройшла на розшуки 7-ої Запорізької дивізії для доручення їй наказу Штабу Дієвої Армії й нав'язання з нею зв'язку, але її так і не знайдено.

2.

Зранку 28-го жовтня 10-а дивізія С.С. перейшла в наступ через Юліямпіль і Кічман на Головарусову й Олександрівку. Напередодні вдарив мороз, а тепер падав густий сніг. Коло полудня 1-й полк С.С., ідучи в авангарді дивізії, довідався, що с. Кічман зайняте ворогом. Під заслоною густого снігу полк наблизився до села й несподівано заатакував московських добровольців, які спокійно обідали. Ворог не встиг вхопити за зброю, як на нього напали Січові Стрільці. По короткій битві ворог у безладді почав відступати на південь. До рук 1-го полку С.С. попали полоненими старшини та кількох козаків, 2 гармати, кілька кулеметів і кухні. Це був 56-й Житомирський полк 14-ої ворожої дивізії, який складався на три четвертини зі старшин, а решта з козаків; 1-й полк С.С. переслідував ворога, що мерщій утікав, і ввечері заняв с. Головарусову. При проході через Юліямпіль, де мала бути 7-а Запорізька дивізія, 10-а дивізія ні її, ні будь-яких частин цієї дивізії не знайшла. Ввесь день пройшов у пошукуванні 7-ої дивізії, щоби з нею зв'язатися, але безуспішно.

У цей день на фронті 11-ої дивізії події склалися не так удачно, як у 10-ої дивізії. 11-та дивізія повинна була, згідно з наказом Штабу Групи С.С. наступати через Голинчинці й Сапїжинці, щоб зайняти Великорусову й Рознотівку. Праву колону склали 5-й і 6-й полк, ліву (через Голинчинці) — 4-й полк. З наступом 11-а дивізія спізнилася і тому 4-й полк С.С. підійшов до Голинчинець вже пополудні. Через густий сніг о 15 годині вже було майже темно. Отримавши відомості від розвідки, що Голинчинці вільні, полк втягнувся в село. Коли хвіст полку ввійшов у село, а голова ще не вийшла з нього, полк був несподівано обстріляний із рушниць і кулеметів і заатакований із усіх сторін москвинами з засідки. Бій був розпучливий. Молоді мобілізовані в більшості трималися дуже добре. Полк багнетами проложив собі дорогу назад і відійшов на Ксендзівку. Положення можна було поправити. Наступного дня Штаб Групи С.С. плянував із Головарусової допомогти 11-й дивізії вибити ворога з Голинчинець і досягнути визначене їй становище. Коли раптово зі Штабу 10-ої дивізії, з Рахнів, прийшли відомості про 7-у Запорізьку дивізію з Чорним полком і то з такими подробицями: 7-а дивізія донесла в Штаб Дієвої Армії, що вона б'ється в районі Юліямполь, а фактично була з полком Чорних Запоріжців у м. Шпикові, виславши для охорони до Торкова одну сотню своєї кінноти. Ворог коло 10-ої години вечора 28-го жовт-

ня пройшов через Луку Жабокрицьку-Шпиківку й атакував 7-у дивізію та Чорний полк на кватирах. Дивізія, яка нараховувала в своєму складі коло пів тисячі багнетів, пішла врозтіч, кінний полк теж, і тільки поодинокі люди й вози пробилися після її розгрому до Лісових Рахнів і помаршували на Шаргород. Тут пізніше зібрався весь кінний полк теж, щоби вирушити на з'єднання зі своєю Групою. Рештки ж піхоти розшукав Начальник Штабу Групи С.С. 29-го жовтня в м. Красному, звідкіля вони вирушили на Жмеринку до розпорядження Командуючого Армією.

Під впливом поразки 7-ої дивізії й Чорного Запорізького полку 51-м Литовським ворожим полком, частини 10-ої дивізії С.С. зі Штабом дивізії, що були в Лісових Рахнах, відмаршували на Стрільники.

11-а дивізія після невдачі під Голинчинцями відійшла на старі позиції. 7-а Запорізька дивізія (сусідня) потерпіла невдачу у Шпиткові, втративши багато полоненими, і де вона була — Січовим Стрільцям не було відомо. Частини 10-ої дивізії з Лісових Рахнів відійшли на Стрільники; 1-й і 4-й полк С.С. висунено далеко вперед, у Головорусову. Не будь випадку з 7-ою Запорізькою дивізією, все можна було б направити, але після зайняття ворогом Шпикова, положення 1-го полку С.С. було небезпечне, й тому Штаб Групи С.С. видав наказ 1-му полкові С.С. відійти на Лісові Рахни й тримати їх.

На 29-го жовтня Штаб Дієвої Армії наказав Групі С.С. продовжувати виконання попередньої задачі, при чому в підлеглість Групі С.С. передав 7-му Запорізьку дивізію.

Для виконання того наказу Штаб Групи С.С. рішив: 10-ою дивізією тримати Лісові Рахни та Звізданівку й забезпечувати лівий фланг 11-ої дивізії збоку Шпикова, шукаючи зв'язку з правим флангом III Галицького Корпусу, що за повідомленням Штабу Дієвої Армії мав бути в районі с. Улича; 11-й дивізії з кінним дивізіоном Бориса наказано взяти Голинчинці й наступати на Рознотівку й Олександрівку; 7-ої Запорізької дивізії 29-го жовтня не знайдено; 10-а дивізія С.С. тримала означені їй пункти. Ворог із Шпикова розвідками нащупував розташування Групи; 11-а дивізія С.С. розпочала піхотою з фронту з півночі наступ на Голинчинці, а кінним дивізіоном Бориса обхватила село з боку Джурина. Піхота підходила під Голинчинці раніше кінноти й не атакувала, а чекала на підхід кінноти; Січовики лежали у снігу при сильному морозі й у плохенькій одежі, зрештою, намерзнувшись, атакували з категоричного наказу Штабу Групи. Ворог атаку піхоти відбив. Пізніше

наблизився кінний дивізіон Бориса, атакував самостійно без підтримки піхоти і теж невдало. Надходила ніч. Стрільці перемучені. Багато повідморожувало руки й ноги. Дивізія відходила знову на старі позиції.

Група С.С. утримала фронт 10-ю дивізією, але потерпіла знову невдачу 11-ю дивізією. Причини: нескоординованість акцій піхоти й кінноти 11-ої дивізії, що є виключно виною Штабу тієї дивізії; 7-а Запорізька дивізія зовсім вийшла з гри тому, що була не своєчасно віддана в підлеглість Групі С.С., як рівнож і тому, що командування її було в руках якоїсь випадкової людини (командир дивізії в той час був у Жмеринці в родинних справах).

Ось так втрачено час і дано змогу зорієнтуватися ворогові; Стрілецькі частини, поповнені змобілізованими, замість перемоги, потерпіли невдачу. Настрій Стрільців понизився. Погано одягнені змобілізовані, а почасти й старі стрільці, почали хорувати. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала.

Після невдачі 7-ої Запорізької дивізії під Шпиковом і 11-ої дивізії С.С. під Голинчинцями, 11-а дивізія зосередилась з кінним дивізіоном С.С. в районі Джурина, а 10-а дивізія в районі на північ від ст. Рахнів, Стрільників і Бушинки. 7-а Запорізька дивізія — в районі м. Красного. Про галицькі частини ще була думка, що вонидесь у районі Улича-Печари та що лише Групі Січових Стрільців не вдалося з ними зв'язатися. В дійсності вони вже стягалися до району Винниці і ліве крило та тил групи були абсолютно відкриті для ударів московських добровольців зі сходу. Дивізія 2-а Волинська, 3-а Залізна й 4-а Київська були на маршах до районів свого відпочинку, що його було визначено за лінією Могилів-Подільський-Бар. На фронті лишалися: Запоріжці в районі Ямполя-Чернівців та Січові Стрільці в указаному вже районі. Ст. Жмеринка й напрям від неї на Проскурів не були забезпечені, тому Штаб Армії відтягнув 2-гу Волинську дивізію, як боездатнішу в той час, для прикриття Проскурова. Напрямок Рахни-Жмеринка Штаб доручив 7-ій Запорізькій дивізії, а Січовим Стрільцям наказав знову розпочати наступ на Томашпіль.

3.

У зазначений період наступили сильні морози з вітрами й випає глибокий сніг. Дуже зле одягнене поповнення Групи Січових Стрільців почало масово дезертирувати й хворіти; 4-ий полк С.С. з

11-ої дивізії, який з прибуттям на південний фронт налічував коло 1.500 багнетів, за два-три дні зменшився наполовину; 5-й і 6-й полк С.С., і до того нечисленні, тепер уявляли собою сотні і то слабого боевого складу. Склад 10-ої дивізії С.С. був ще гірший. Те, що було з 4-им полком С.С., сталося і з 1-им полком С.С., який розтавав ще більше. 2-й і 3-й полк С.С. просто були небоездатні, то й були зведені в одну сотню. Особливо зле відбилася на 10-й дивізії відсутність її командира полковника Рогульського й начальника штабу полковника Змієнка, які лежали хворі на тиф у Старокостянтиніві. Сотник Домарадський і сотник Сологуб, перший як командир, а другий як начальник штабу, зовсім не могли справитися з дорученими їм обов'язками.

Все взяте разом примусило Командування С.С. перевести таку реорганізацію: 11-а дивізія й надалі лишилася в повному своєму складі; 10-а дивізія зводилася в один полк — 1-й полк С.С. Так складений 1-й полк С.С. входив до складу 10-ої дивізії С.С. З приводу перевантаження обозами й артилерією — зайві обози й батареї відправлено походом на Проскурів-Старокостянтинів. В цьому останньому весь час залишався Кіш С.С., шпиталь і штаб боевого відтинка фронту проти Шепетівки — Заслава.

Моральний стан стрільців сильно підупав. Перше, що вплинуло в цьому напрямку, це був відхід майже всієї Армії У.Н.Р. з фронту і його прикрити мала одна лише Група С.С. Невдачі на перших порах на фронті, зменшення боевого складу, неясність відносин із Галицьким військом та вбійчий стан погоди — ось дальші причини. Але все ж Командування Групи С.С., не зважаючи на все це, бажало ще перетягти щастя на свій бік, і тому, у виконання наказу Штабу Дієвої Армії, наказало: 11-й дивізії з кінним дивізіоном Бориса знов атакувати Голинчинці. 1-й полк С.С. рішено зосередити в Деревчині, за лівим крилом 11-ої дивізії і для охорони крила збоку ст. Рахнів. Але ворог попередив ці почини й 11-та дивізія, заатакована на своїх становищах, наступу не розпочала. Після кількогодінного бою вона стала відходити на північ. 1-й полк С.С. на допомогу не поспів і зупинився в с. Семанівці. В районі ст. Рахнів ворог поведився пасивно. З району Ворошилівки ворог поволі став посуватися на Жмеринку. Тому Штаб Армії виїхав із Жмеринки в сторону Проскурова. Штаб Групи С.С. перейшов до с. Молчанів. Частина С.С. на 1-го листопада стали: кінний дивізіон Бориса в Шаргороді, 11-а дивізія на становищах під Мурафою, 1-й полк С.С. в с. Михайлівці. Виявилось, що ворожа частина, яка примусила відійти 11-у дивізію, сильно виперлась уперед, тому Штаб

Групи рішився здержати її наступ 11-ою дивізією під Мурафою, вдарити 1-им полком С.С. з Михайлівки у праве крило, а кінним дивізіоном Бориса з Шаргорода на Джурин по її тилах.

Ранком 2-го листопада ворог повів наступ на ст. Мурафу. Спочатку бій розвивався добре. 11-а дивізія успішно стримувала ворога; 1-й полк С.С. вже почав розвертатися для удару у фланг, коли ось виявився ворожий наступ із боку Лопатинець. Це затримало 1-й полк, а тимчасом праве крило 11-ої дивізії не витримало й почало відхід. Кінний дивізіон Бориса, що ним кермував у той час сотник Байло, теж не виявив належної енергії. Дивізія та особливо 1-й полк С.С. попали у тяжке становище і з втратами відійшли: 11-а дивізія до с. Плебанівки, 1-й полк С.С. через Копистирин до Перепильчинців; арієргардні частини зайняли сс. Розкош-Носиківку; кінний дивізіон зупинився у с. Калинівці.

Боем під ст. Мурафою фактично й закінчилися боеві операції Групи С.С. Дальші події зводились до безперервного відходу зі спробами спинити ворога й дати можливість витягнутися безконечним обозам частин Армії, що відходили позаду Групи С.С. 5-го листопада Група С.С. зупинилася в районі Лучинця-Степанок-Копайгорода. У цьому районі частини простояли до 9-го листопада, не відчуваючи напору ворога.

Ворог переніс головну свою діяльність на напрямок Жмеринка-Проскурів, очевидно, маючи на меті захопити Проскурів і притиснути Армію У.Н.Р. у кут між Дністром і Збручем. Польські відділи на Збручі й районі Шепетівки також почали виявляти себе висилкою кінних стеж для розвідування ситуації.

На півдні в той час Запоріжці залишили Могилів-Подільський і відходили на Муровані Курилівці. Група С.С. зосереджувалася в районі Сніткова. Волинська дивізія відходила до району Деражні, де й зайняла позиції для прикриття підступів на Проскурів. Рештки Армії У.Н.Р. були в районі Нової Ушиці.

Простоявши три дні в районі Сніткова, Група С.С. на 18-го листопада відходить до району Воньківці-Охримівці, де отримала наказ триматися для забезпечення правого крила 2-ої Волинської дивізії, що стояла в районі Деражні. Решта Армії витягалася по шляху Нова Ушиця-Дунаївці-Ярмолинці й мала завдання зосередитись в районі Проскурова для його захисту. В той час поляки розпочали свій наступ і 18-го листопада зайняли Кам'янець Подільський. Уряд і всі державні установи У.Н.Р. евакуювалися до Проскурова.

Добровольці 19-го і 20-го листопада збили 2-у Волинську ди-

візію з позицій під Деражною і та дивізія відходила на Богданівці. Група С.С. дістала наказ відійти до району Шарівки, де й зосередилася ввечорі 20-го листопада. Запоріжці в той час — у районі Солодківців-Ярмолинців. 3-я Залізної й 4-а Київська дивізіядесь у районі Фельштина. Утворилось цікаве становище. Ворог (добровольці) наступав вузьким фронтом уздовж залізниці Жмеринка-Проскурів. Поляки зайняли Кам'янець Подільський — Дунаївці й вирівняли свій фронт з фронтом Армії У.Н.Р. Відносини з ними зовсім неясні — ні стан війни, ні стан мира, якась безглузда нейтральність. У всякому разі зачіпних акцій ні з польського, ні з українського боку не було, тому можна було думати, що при зустрічі поляків із московськими добровольцями між ними почнуться переговори щодо взаємовідносин і Армія У.Н.Р. буде з правого крила на кілька днів забезпечена. Маючи ворога на Проскурівському напрямі й маючи згруповану всю свою Армію на південь від Проскурова, Командування військ У.Н.Р. могло вдарити на добровольців із південного заходу з метою відкинути їх на схід і тримати місто Проскурів для закінчення його евакуації й забезпечення відходу Армії на Старокостянтинів та Миколаїв. Успіх, на наш погляд, не зважаючи на втому і повну деморалізацію частин Армії У.Н.Р., був забезпечений. Але вище Командування Армією У.Н.Р. рішилось перше виїхати з Проскурова, подруге відтягнути 2-у Волинську дивізію на Чорний Острів. Усім частинам Штаб Армії У.Н.Р. наказав продовжувати відступ до району Чорний Острів-Миколаїв. На фронт для зміни 2-ої Волинської дивізії висунено Юнацьку школу й Гайдамацьку бригаду отамана Волоха.

Зазначеним частинам визначено фронт Копистин-Шумівці. Групі С.С. наказано на ранок 22-го листопада зайняти фронт Шумівці-Росоші (на південь від Проскурова). В розпорядження Командира Групи С.С. поступає Юнацька школа й Гайдамацька бригада. Розпорядження отримали в Штабі Групи С.С. після 2-ої години вночі з 21-го на 22-го листопада. Від району Шарівки до фронту було коло 18 верст. Додаючи до цього певну проволочку часу на розсилку розпоряджень, видно було, що Група С.С. не встигне своєчасно зайняти вказаного їй становища. Штаб Армії повинен був це врахувати й відповідно розпорядитися. Крім того, недоцільне було відтягнення Волинської дивізії, що знала обстанову під Проскуровом, і передача командування Групі С.С., якій треба було ще підійти до своїх становищ і зв'язатися на фронті з залишеними не об'єднаними між собою частинами (Юнацька школа й Гайдамацька бригада).

4.

Між 4-ою і 5-ою годиною 22-го листопада Група С.С. виїшла з району Шарівки по шляху на Проскурів. Штаб Групи о 8-ій годині прибув до Проскурова, щоб остаточно зорієнтуватися в обставинах. Виявилось, що Гайдамацька бригада і Юнацька школа займають фронт не Шумівці-Копистин, а Ракова-Лезневе, себто прикривають Проскурів у безпосередній від нього близькості. Ворожі панцерні поїзди обстрілювали Проскурів з-під Ракової, а ворожа піхота вела з частинами УНР перестрілку.

Коло 10 години ворог розпочав наступ на Лезневе, де була Гайдамацька бригада. Бригада почала відступати. Юнацька школа ще трималася, але між 10 і 11 годиною під натиском ворога з фронту і збоку Книжковець, поспішно відступила на східню околицю Проскурова. Зупинитись тут не спромоглася й відійшла за Проскурів — до ст. Гречани. Гайдамацька бригада частинно відійшла на Гречани, частинно на Заріччя — на північ від Проскурова. Проскурів залишено. На станції пропало багато майна і припасів, яких не було можливості вивезти.

У той час, коли за Проскурів ішов останній бій, головні сили Січових Стрільців підходили до Ружичанки. Тут їх заатакували, очевидно, крилові частини московських добровольців. Начальник колони, не маючи зв'язку зі штабом Групи й не знаючи обставин під Проскуровом, не спромігся оцінити своє вигідне становище і, замість у свою чергу заатакувати ворога з півдня, вирішив звернути на захід, ухиляючись від бою. Правда, він уважав, що його завдання — прикрити відхід Армії УНР, а не втримати Проскурів.*)

З залишенням Проскурова Армія УНР втратила останній важливий стратегічний пункт. Командування вирішило відірватися від ворога і скупчити рештки Армії УНР в районі м. Старокостянтинова. Для того доручило Групі С.С. прикрити напрямок Проскурів - Старокостянтинів, а решті частин перейти з району Чорного Острова в район Старокостянтинова через Миколаїв — Красилів. Маючи виконати це завдання, Група С.С. вночі 23-го листопада зосередилася в районі сс. Осташки — Черепова з тим, щоб наступного дня зайняти лінію р. Бужка й захопити дороги з Проскурова на північ.

*) Можна різно задивлятися в даному разі на це питання, але, на нашу думку, вигідну обставину слід було використати, хоч би вже для того, щоб морально підтягти своїх козаків, серед яких деморалізація все більше росла.

КОМАНДА КОРПУСУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ПО САМОРОЗВ'ЯЗАННЮ.
 Стоять зліва: сотник Іван Андрух, полковник Роман Дашкевич, полковник Василь Кучабський, сотник Ярослав Чиж. Сидять зліва: сотник Михайло Матчак, полковник Андрій Мельник, полковник Євген Коновалець, полковник Роман Сушко, сотник Іван Даньків.

Мотив з Волині.

VI. САМОРОЗВ'ЯЗАННЯ ГРУПИ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Зосередження військ УНР у Старокостянтинові. Нарада військових начальників Армії УНР. Вихід в зимовий похід і розв'язання Групи СС. Загальні замітки й висновки.

1.

24-го листопада почався марш Групи С.С. на р. Бужок. У той час отримано відомості, що озброєне населення Пашковецької волости захоплює всі обози, гармати, обеззброює дрібні відділи Армії УНР та ніяких озброєних частин через свій район не пропускає без бою. І дійсно, ввечері 24-го листопада коло с. Заруддя головні застави наших частин були зустрінуті вогнем рушниць і кулеметів. Командування Групи вирішило з місцевим населенням у бій не вступати, прямуючи далі на північ до визначеного району зосередження.

26-го листопада решта всієї Армії УНР зосередилася в районі Старокостянтинова. Тут відбулася низка нарад старших військових начальників з Урядом.

Стверджено повну ізолюваність Армії й Уряду УНР та повну безнадійність становища. Однак вирішено триматися до останнього моменту.

Становище на той час було таке: польське військо займало фронт Кам'янець Подільський, Дунаївці, Чорний Острів, Купіль, Базаля, Антоніни, Полонне й далі на північ по р. Случ; московські добровольці — Козятин, Хмільник, Проскурів; московські більшовики — Бердичів, Чуднів.

Становище катастрофальне. З поляками Армія УНР не воювала, але й не була в спілці. Поляки при всякій нагоді намагалися поширити терен свого посідання на рахунок війська УНР. Москвини-добровольці й більшовики, хоч одні з одними були в стані війни, хотіли того самого — знищити Армію УНР. Отже залишалось або

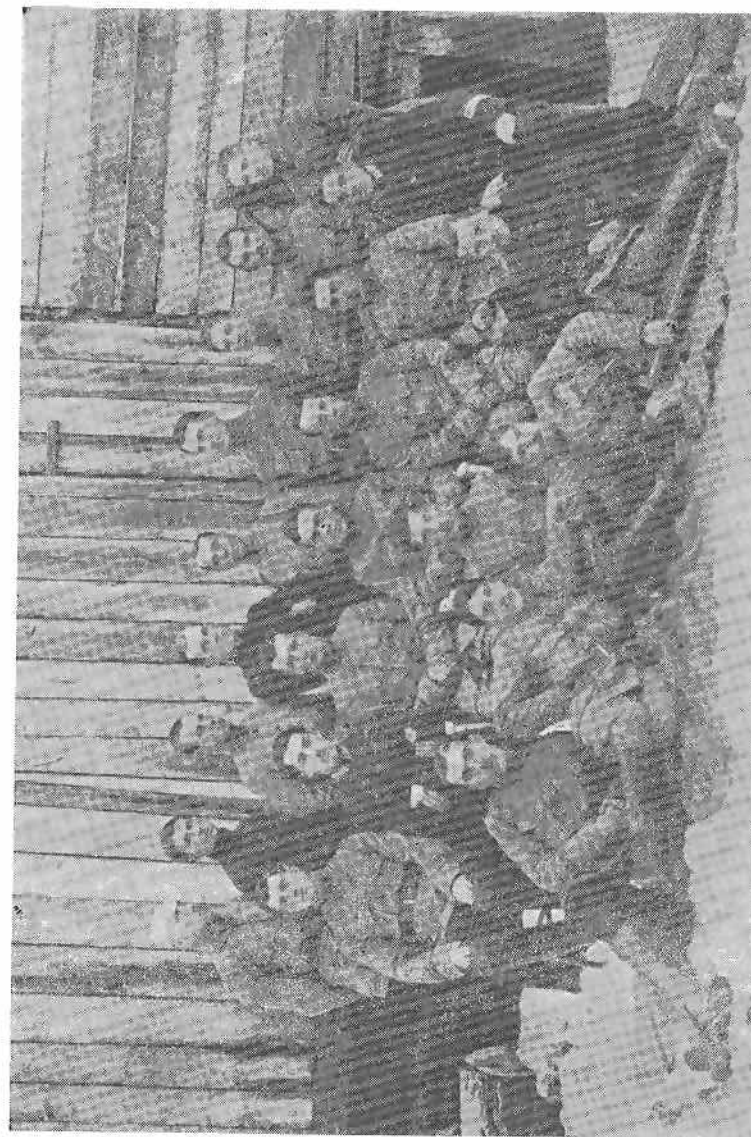
битися до загибуні й залишити по собі легенду для будучих поколінь, або приєднатися до одної із сторін і приготуватися до того, що військо буде роззброєне, а його командний склад, в разі захоплення його чи то білими, чи то червоними москвинами, буде винищений до останнього старшини.

Вирішено, вибравши найвідповідніше центральне місце між фронтами, дати війську можливість відпочити й виждати на дальший хід подій. Таким центральним місцем буде район Остропіль — Любар — Нова Чорторія. Наказом Штабу Армії передбачалось таке розташування: 4-та Київська дивізія в Острополі, Група С.С. — у Любарі, 2-га Волинська й 7-ма Запорізька дивізії — в районі Нової Чорторії — Мирополя, Уряд і центральні установи — в Любарі.

Останнього дня перед вимаршем із району Старокостянтинова сталися зміни, які пояснювано впливом отамана Волоха та Головного Отамана Симона Петлюри, або неприхильністю й недовір'ям Головного Отамана до Групи Січових Стрільців. Зміни полягали в тому, що Запорізька Група залишилася для прикриття всього маршу й займала Старокостянтинів, пізніше переходила в район Новий Миропіль — Печанівка. Київська дивізія займала Остропіль, Гайдамацька бригада отамана Волоха, Юнацька школа й Волинська дивізія — Любар. Група Січових Стрільців — Нову й Стару Чорторію. На таке розташування Армія УНР перейшла 2-го грудня ввечері. Запаси Армії навантажено у поїзди і їх, на підставі спеціального договору з поляками, пропущено через Шепетівку на ст. Новий Миропіль і Печанівку. Вже 2-го грудня Запорізька Група після короткого бою з московськими добровольцями Денікіна залишила Старокостянтинів і перейшла до призначеного їй району. У Старокостянтинові до денікінців попали всі шпиталі Групи С.С. з великою кількістю хворих на тиф та всі поранені. Денікінці в першу чергу забрали всі продукти, що їх залишила Група С.С. для хворих і ранених. Багато хворих померло; решту з медичним персоналом денікінці вивезли до Проскурова та інших міст. Доля їх досі невідома.

3-го грудня в Любарі отаман Волох зрадив і на чолі Гайдамацької бригади перейшов до червоних москвинів, захопивши з собою й державну скарбницю. Невідомо, що більше цікавило Волоха — чи збереження своєї частини за ціну переходу на службу до московської комуни, чи скарбниця.*)

*) Цю частину сформовано, на думку Головного Отамана, з найпевніших елементів, як останню опору. На жаль, Волох не виправдав цього високого довіря. Можна собі уявити, якою це було трагедією для Головного Отамана.

Старшини 1 п.л. СС (березень 1920 р.). Згорі зліва 1 ряд: чет. Маслянка, Н., Н., чет. Морозович, хор. Марчук, пор. С. Козак, Н., Н., сотн. Стефанцилин; 2 ряд: сотн. Микуляк, сотн. Семенюк, кмдт. Куреня сотн. А. Жуковський, кмдт. полку сотн. І. Андрух, сотн. Сава, чет. Смолій, чет. Н. Н.; прилягли: Н., Н., хор. Хом'як, Н. Н.

Юнацька школа відмовилася ліквідувати виступ Волоха, тому Уряд на чолі з Головним Отаманом залишив Любар і прибув до Нової Чорторії. Волох уночі з 3-го на 4-те грудня поспішно відійшов до Чуднова, де були червоні москвини.

4-го грудня Любар зайняла 4-та Київська дивізія, що перейшла туди з Острополя.

2.

4, 5 і 6-го грудня пройшли на постійних нарадах Головного Отамана, Уряду й вищих представників війська УНР. Ці наради до ніяких вислідів не доводили.

На нараді начальників Січових Стрільців виявилось, що частина Групи С.С. готова пробиватися на тили ворога й там, в залежності від обставин, продовжувати партизанську боротьбу. Якщо це не пощастить, то добиратися додому й демобілізуватися. Друга частина вважала, що обставини не сприяють продовженню боротьби, уважала себе невідготованою до партизанської війни й схилилася до думки інтернування в Польщі.

До першої групи належали переважно наддніпрянці з малим відсотком галичан, до другої групи належали переважно галичани й незначний відсоток наддніпрянців. Це й було зрозуміло. Галичани, що були в Групі, хоч і перебували довгий час на Великій Україні, все ж почували себе там, до певної міри, чужими. Велика перетомленість людей, занепад енергії та зневіра в успіх теж відіграли в цьому рішенні не останню роль.

Уночі з 5-го на 6-те грудня Головний Отаман виїхав на ст. Шепетівку, а звідтіль до Польщі.

6-го грудня відбулася остання нарада вищих начальників Армії УНР, на якій вирішено пробиватися на тили ворога, давши окремим частинам і воякам свободний вибір щодо дальшої їхньої долі.

Того ж дня на останньому зібранні командирів частин Групи Січових Стрільців вирішено Групу розв'язати. Ті частини Групи, що виявили бажання йти на схід, мали згурпуватися в районі Коростки — Липно, а ті, що йшли на захід — у районі Дертка — Новий Миропіль. Наказ до Групи у цій справі виконано до вечора 6-го грудня.

3.

Зранку 7-го грудня більша частина Армії УНР під командою генерала Омеляновича - Павленка скерувалася в напрямі на Комаргород і там вийшла на тили ворога. До цієї групи приєдналась

і частина Січових Стрільців. Друга частина С.С. уранці 7-го грудня зі штабом Групи прибула на ст. Миропіль, де й була інтернована поляками. В той же день частина Запорізької Групи, що була в районі ст. Печанівки, також була інтернована поляками. Поляки відправили інтернованих через Шепетівку — Рівне — Луцьк до різних таборів, де вони й перебували як полонені аж до весни 1920 року.

Так була розв'язана і перестала фактично існувати Група Січових Стрільців.

4.

В и с н о в к и. В останньому періоді боротьби війська УНР в 1919 році яскраво виявилася повна ізольованість його від світу. Для України ніде не знайшлося ні приятелів, ні спільників. Українська дипломатія не змогла підготувати ґрунту для стратегії. Армія виказала багато героїзму, але подолати завдання вибороти незалежність своїй Батьківщині не змогла. Московські добровольці, після переходу Української Галицької Армії на їхній бік перемогли Армію УНР і майже без боїв зайняли територію від Жмеринки — Вапнярки до Старокостянтинова — Проскурова — Могилева Подільського. Крім переходу галичан до Денікіна немале значення мало й те, що Армія УНР була знесилена постійними боями й маршами, не мала відпочинку, зазнала надзвичайних втрат від тифу, їй бракувало одягу й взуття, не вистачало зброї й набоїв.

Велика російська революція, порвавши ланцюги російського царату, разом із цим пробудила й усі неросійські народи до самостійного незалежного життя. Першим, що став до боротьби за свою самостійність, був Народ Український в постаті своєї інтелігенції, але з незначною кількістю півінтелігенції та народних мас. Московські більшовики розвинули велику агітацію серед населення України та захопили маси своїми соціальними кличами. Російський етнічний елемент в Україні, що взагалі вороже ставився до української державности, давав москвинам велику допомогу, працюючи на шкоду Україні й українцям. Щодо нашого, так би мовити, міжнародного становища, то ми в своїй боротьбі залишились зовсім ізольованими. Виснажуючись у боротьбі, ми нізвідкіля не могли дістати хоч будь-якої допомоги. В 1919 році ми вели боротьбу на два фронти: проти поляків і проти москвинів. То була основна й, може, найважливіша причина наших невдач. Держава, що тількищо народилася, ще не зорганізувалася й не

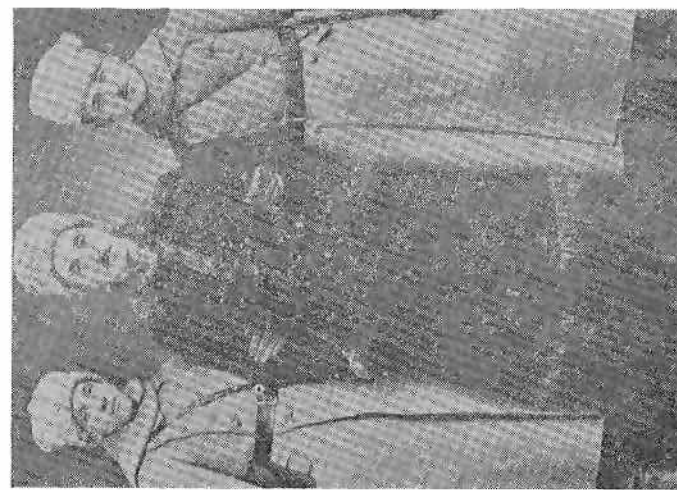
мала своєї постійної армії, не повинна була й не могла воювати на всі сторони. У питанні, який фронт слід було зліквідувати, то, на нашу думку, легше й доцільніше було зліквідувати фронт польський. Поляки були слабші від москвинів і через це з ними було легше домовитися. Ми мали б Галичину як глибокий тил, з населенням, свідомим своїх національних завдань, здисциплінованим і слухняним. Змобілізувавши його за час боротьби, ми мали б добре зорганізовані військові частини, які могли б послужити основою для всієї армії. Та це, на жаль, не сталося.

Українська Армія організувалася й формувалася без усякого пляну й без усяких підстав (це стосується не лише періоду перед і післягетьманського). Формували частини активніші особи, які, зібравши певну громаду людей навколо себе, отримували пізніше санкцію уряду й ставали Н-ою частиною. Винятком із цього були лише Запорізький Корпус і Загін Січових Стрільців (після протигетьманського перевороту — Корпус Січових Стрільців).

Завдяки цьому, підрахунок сил і керування ними бували часто не під силу вищому командуванню. Сваюля й отаманія у війську часто зводили нанівець усякі пляни командування. До того ж ще намагання кожного політичного угруповання мати „свою” частину викликало остаточний розбрат у війську. Кінець такому порядкові покладено аж у червні 1919 року, і це дало добрі наслідки. Українська Армія ніколи не могла довести своїх частин навіть до половини мирного складу. Ні одна мобілізація їй не вдалася, а те, що було змобілізоване, після перших боїв дезертирувало. Всю боротьбу вели ідейні елементи, що взяли тягар війни на свої плечі ще в 1917-1918 роках. Армія воювала піхотою та артилерією. Кінноти, за малим винятком, навіть для розвідки їй не вистачало. Найширші пляни про створення кінних бригад — по одній на дивізію — не могли бути виконані за браком, поперше, відповідних кінних начальників, подруге — коней і кінської зброї. Технічних та інших помічних військ теж не було. Мости лагодила піхота. Вона теж тримала зв'язок. Ті незначні команди зв'язку, що їх мали штаби частин, були настільки малі, що, коли траплялося попадати в місцевості, де не було місцевих телеграфічних ліній, то не було зв'язку між частинами. В такому становищі керування військом, особливо при тому рухливому характері війни, якою була війна України з Московщиною в 1919 році, було надзвичайно трудне, а часом просто неможливе. Коли до всього цього додати ще постійний брак амуніції, зброї, одягу та взуття —

Група СС у Проскуріві. Стоять: Журавчук, Литвинко, Семеновок і Сташинський. Сидять: Головатенко і Шараневич.

СС на відвідинах у Станіславові взимі 1918/1919 року. Стоять зліва: хор. СС Ф. Бей, сотн. УГА д-р В. Бемко, хор. СС І. Бемко (поліг у бою під Гречанами біля Проскурова).

через ізольованість України від світу — та продуктів харчування — через слабо організовані апарати постачання з одного боку та місцеві органи влади з другого, то будуть зрозумілі й усі нещади Армії У. Н. Р.

З тактичного боку цікаво відмітити, що до червня українське військо трималося так званої „залізничної тактики” у веденні війни. Полягала вона в тому, що війська, які не мали обозів, трималися залізниць і пересовувалися поїздами. Вступала частина в бій — вилазила з вагонів, а поїзд стояв поза досягом ворожих гармат і чекав на неї. Удався бій — ворога переслідували, поїзд ішов за військом, бій не вдавався — військо відходило до поїзду, сідало у вагони й від’їжджало до наступної станції. І дивно, навіть кіннота трималася такого порядку. Така безглузда тактика довела до того, що продовж місяця українські війська, хоч очистили все Лівобережжя, то втратили відчуття простору й часу, забули швидкість ходу людини і коня — все рівнялося на хід поїзду. Ні про які маневри, звичайно, не могло бути й мови.

Уся війна проти Московщини мала характер надзвичайно рухливий. Бої були скороминущі й завжди вирішальні. Після бою або ворог відходив, або українські війська відходили. Кіннота набула надзвичайного значення. Найменша частина кінноти завжди рішала бій. Це освідомляло Комадування Армії У. Н. Р., але, як уже сказано вище, перешкодою до сформування великих кінних одиниць завжди був брак коней та кавалерійського виряду.

У дальшій боротьбі досвід року 1919 взято на увагу. Армія У. Н. Р. в наступні роки виглядала значно краще, й історія цих років дасть багато зразків зручних і хитро обдуманих маневрів та добре запланованих й успішно виконаних операцій і боїв. Однак кількालітня боротьба України не дала їй того, до чого прямувала Українська Армія — своєї Держави й своєї постійної сильної Армії.

Проте досвід нашої війни з Москвою ми мусимо вивчити, а також мусимо пізнати й ворогів України. Мусимо вивчити їхні збройні сили, мусимо вивчити їхню воєнну історію, не забуваючи своєї; мусимо постійно студіювати загальну воєнну науку, щоб у слушний час, коли Батьківщина знову покличе до боротьби, прийти мужніми й сильними, озброєними знанням новочасної воєнної науки й техніки.

Тільки тоді зможемо створити сильну армію, тільки тоді зможемо перемогти ворогів, **бо сильна армія — це право на існування нації.**

В. Зарицький

Пполк. Арт. СС.

БІЙ ПІД ЖИТОМИРОМ*)

22-го березня 1919 р., після вдалих боїв та здобуття міста Житомира не стигли ми ще відпочити, як надійшов наказ із штабу Групи, щоб Сумський курінь при 4-му полку Січових Стрільців обсадив лівий бойовий відтинок фронту за рікою Тетеревом поза Житомиром. Лівий бойовий відтинок, що його командантом був призначений полк. В. Филонович, складався з Сумського куреня, 3-го куреня 2-го Залізничного полку, однієї батареї 3-цалевих гармат та наспіх сформованого нами ж імпровізованого бронепоїзду „Сумець”.

Ще звечера пішли наші частини на позицію, щоб уночі перейти річку. Бронепоїзд „Сумець” залишився на станції.

Над ранком почулися постріли з рушниць — спочатку поодинокі, рідкі, а потім частіші та частіші. Хутко до них приєдналось цокотіння кулеметів, а далі загули й гармати. На залізничній станції зчинився рух: висипали з залі військовики, з’явилися цивільні, заметушилися залізничники. Все це купчилось на пероні, переходило від одного до другого. Схвильоване „Большовики наступают” було у всіх на устах. Почулося стукотіння коліс по коліях, і на станцію з-за садка з’явився тимчасовий панцерний поїзд 2-го Залізничного полку, що курсував по лінії Житомир-Кодня. Він хутко наближався, й по руху, по залозі, що купчилась у дверях вагонів, ми відчули, що готується щось надзвичайне. Всі кинулись до поїзду — якнайшвидше хотіли довідатись, що робиться на фронті.

Ледве порівнявся панцерний поїзд залізничників з нашим, що стояв під парою, ми почули: „Скоріше вперед! Червоні наступают. У нас боди нема!” Рушаємо своїм поїздом вперед, проходимо

*) Опис цього бою подаю, як незвичайно характерний епізод з боїв Корпусу СС в районі Житомира.

попід віадуктом на шосі, що пересікає колію, й виходимо на широку долину. Спереду колію під гострим кутом перетинає річка Тетерев, що тече в напрямку до Житомира, далі завертає, робить півколо й поза горбком тече на Врангелівку, по другому боці Житомира.

За мостом колія зникає у вузькому проході поміж стрімкими стінами перерізаного горбка. По той бік горбка видно білий димок — там стоїть ворожий панцерний поїзд, справжня „череха”. Праворуч колії, майже у самого м. Житомира, поза небосхилом горб переривається й з-за нього наче виступає другий, верхів'я якого відразу ж ховається за обрій. Між колією та лісом на самому березі річки лежить село Станішівка. Перед селом розташувалися наші стрільці та залізничники. Як не напружуємо з поїзду зір — на чорній ріллі, ще мокрій від снігу, нічого не видно! Чути тільки стрілянину, що поволі відходить все далі й далі. На обрії наче виросла темна низка крапок. Крапки ростуть, потім меншають і ховаються за обрієм.

Відразу за нею виросла друга низка, коротша від першої. Вона так само росте, так само меншає й хутко зникає. „Наші женуть” радісно переказують один другому на панцернім поїзді. Однак поїзд стоїть, не йде вперед, бо командант, інженер Крамаренко, він і машиніст, не хоче повернути нашого панцерного поїзду боком до „черехах”, яка все ще спокійно, зловісно стоїть на давньому місці. „Череха” — надто грізний ворог для нашого „Сумця”, якого збудовано наспіх із звичайних „теплушок” — вантажних вагонів. Чекаємо якогось необережного руху збоку ворога.

Гуки пострілів, що вже ледве долітали, почулися виразніше, до цокотіння попередніх кулеметів приєдналося цокотіння нових, і в кожного з нас промайнула думка, що наших женуть. Відповідь на цей здогад крилася за горбком по той бік річки.

Погляньмо тим часом, що робилося в лаві.

О 4-ій годині ранку 19-ий советський полк повів криловий наступ на нашу групу з метою відрізати залізничний міст через річку, що давав більшовикам можливість захопити місто. Становище нашого „лівого бойового відтинку”, яким керував полк. Філонович, було надзвичайно критичне. Наші частини на цьому відтинку мусіли вступити в бій з багато сильнішим ворогом і за всяку ціну відбити обхід лівого крила. Прикриваючи на півночі фронт залізничниками, перейшли наші стрільці в протинаступ у північно-східному напрямку проти 19-го советського полку. Більшовики не витримали і, вперто відбиваючись, відступили. Так дійшли

до горбка, в якому був викопаний прохід для залізничної колії. Ще одне зусилля, й обхід був би зліквідований, але на допомогу червоним підійшов 21-ий советський полк, який навалився з півночі, з лісу, на залізничників. У бій ув'язалася „череха”, а на тилах червоних розгортався в бойову лаву 5-ий кінний Чортов полк ім. Л. Троцького.

Важко передати, що робилося в той мент в нашій лаві. Багато праці коштувало командному складові вдержати лаву, щоб не бігла. Завжди спокійний, стриманий, хоробрий командир сумців, а тепер і командант відтинку полк. В. Філонович, і тут залишився вірним собі: у критичну хвилину був у найпотрібнішому місці. Його висока струнка постать, спокійні рухи, голосна спокійна команда впливали на тих, що найбільше піддавались страхом. Почалася була паніка, але він допровадив лаву до порядку, й почав пляновий відступ. То тут, то там окремі особи виявляли дива хоробрости. Сотник Мих. Коваленко, заступник командира, повів у протинаступ частину стрільців, відбив ворога, але заплатив за це своїм життям. Поруч із ним, захищаючи сотника, поліг юнак В. Кулісич.

В іншому місці недавно перебіглий від більшовиків „ходя” — китаець, що засів у рові з „максимкою*”), раптом висуває кулемета вперед, за рівчак. Обличчя зблідло й викривилося з лютої так, що пізнати не можна, єдине око скажено блукає. Цілими грудьми навалився на кулемет і „поливає” на всі боки.

„Ходя”, що робиш? Відходимо назад!” — кричать у лаві.

„Моя назад не ході, моя стрілай” — відповідає „ходя” й ще з більшою люття повертає кулемет.

Падає з перебитими ногами поручник К. Ті, що були поруч, підхоплюють раненого й на шинелі тягнуть за собою.

„Панове, киньте! Все одно згину! Ви ж потрібні в лаві.”

Не відповідають побратими та швидко виносять поручника з лави.

На самого команданта, полк. В. Філоновича, люто насідає кілька червоних. Він спокійно цільними стрілами вбиває кількох з бравнінга, відбиває кулемет, але в цей час ворожа куля ранить його у правий бік грудної клітки. По перев'язанні рани санітарами куреня полк. В. Філонович далі керує відступом, використавши терен, командант зупиняє лаву і з своїми стрільцями відбивається від насідаючого ворога. В той час полковник був удруге ранений — розривна куля ранила його важко в праву руку.

*) „Максим” — важкий скоростріл.

Тим часом 6-тицалева гармата з „черепахи” б’є по нашому панцерному потязі. Він ухиляється від пострілів, посуваючись по колії то взад, то вперед. Залога з великою увагою намагається спостерігати, що діється на полі бою, але мало що бачить на чорній ріллі: чути тільки тріскотіння кулеметів і рушниць та безупинний галас, наче кричать „ура” або „слава”. Очі перебігають від ординарців і тачанок, що скачуть під лісом, до села Сташнівки, але там нічого не видно поза хатами та садками.

Несподівано щось замаєчило між крайніми хатами села — то січовики в однакових одностроях та шоломах перейшли в протинаступ і понад річкую прямують до мосту. В той самий мент червона „черепаха” посувається й намагається відрізати міст. Позаду почав рухатись і 5-ий Чортов кінний полк. Прийшла черга на наш панцерний поїзд. Відізвались наші кулемети і гармати. Поїзд хутко посувається і, проскочивши міст, стає на другому боці річки. З-під Житомира переходить нам на допомогу Наливайківський полк. Червоні почали відступ.

Тим часом з боку міста почулося якесь рокотіння. Дивимось туди й бачимо дивний образ: міцною стіною сунуться з міста лава за лавою. Кого тільки там нема: — старі й молоді, міщани, учні, торговці — все без різниці віку і стану йде захищати Батьківщину. Більшість з них не мала зброї — вони сподівалися знайти її на полі бою, де лежали сотки забитих червоних і наших. Між чоловіками йдуть жінки та дівчата з білизною, вони поспішають допомогти раненим. Дивне почуття охоплює навіть тих, що в безупинних боях втратили, здавалось, людське почуття.

Не відстало від міста і село Станішівка. Селяни збройно виступили на допомогу Січовикам та вмить вигнали тих червоних, що були вдерлися до села. „Держи, держи! Комісар! Лови, лови, його!” — чути то тут, то там.

Близька перемога червоних стала їх великою поразкою. Наші лави дійшли до роз’їзду Піски, а потім до станції Кодня, де стояв наш панцерний поїзд „Сумець” та обстрілював станцію в Реї, недалеко Бердичева.

III.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Полковник Євген Коновалець

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ З 1928 Р.

Події, що послідували після трилітнього періоду останньої української революції, відсунули тогочасні події настільки далеко назад, що сьогодні вже дійсно важко кидати туди поглядом і займатися їхніми нюансами. Сьогодні роки 1917-1920 являють собою в першу чергу особливий інтерес для істориків. Для широкого загалу українського громадянства, а тим більше для активних громадсько-політичних діячів, вони перестали бути актуальними. Вони перейшли вже до традиції. Довкола подій з-перед ледве кількох літ починає творитися легенда, й поодинокі події з того часу вже тепер окутані такою густою сіткою переказів, що за нею губиться сам історичний факт.

Ці спомини мають дати матеріял першому історикові української революції, що не буде цікавитися настроями того чи іншого революційного діяча — автора споминів, а тільки візьметься передусім стверджувати факти, що про їх дійсність не можна буде сперечатись. Самі голі факти найкраще допоможуть йому накреслити характеристику революційного часу, груп та осіб, які той час висунув. Я постараюсь подати на цьому місці до загального відома низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано. Як командант Січових Стрільців і голова Стрілецької Ради, я мав можливість пильніше приглянутись до цілоти стрілецького життя й мав більше нагоди пізнати взаємини між нашою організацією та всім іншим революційним рухом тодішнього часу. Ось, може, саме завдяки цій обставині мої уваги матимуть сякий-такий інтерес для тих, хто цікавиться чи буде цікавиться добою 1917-1920 рр. в історії України.

Нав'язуватиму свої спомини до закидів проти Січових Стрільців, що грозять закорінитись у громадській думці сьогочасного громадянства та перейти до історії. Я далекий від бажання шукати оправдуючих аргументів на все, що торкається Січового Стрілець-

тва та, зокрема, моєї особи. Тим більш не можу вважати всіх моментів з історії Січових Стрільців безумовно правильними й доцільними. Січові Стрільці не заплющують очей на власні промахи і не стараються закрити їх іншим.

Найбільшим нашим лихом є відсутність цілоти архіву Січових Стрільців. Віримо, що прийде час, коли й архівальні документи побачать світ і будуть підтвердженням нижчеподаних заміток. Покищо треба користуватися здебільшого пам'яттю й для того поминути мовчанкою все те, що вже затерлось у пам'яті. Так само віримо, що прийде час, коли не словами про минуле й не архівальними документами будемо з'ясовувати суть невмирущої стрілецької ідеї.

Євген Коновалець

Початки існування Січових Стрільців. Довкола розгону Центральної Ради.

При оцінці діяльності Січового Стрільцтва та при характеристиці ролі Січових Стрільців у якомунебудь періоді української революції треба мати постійно на увазі середовище, в якому вони знайшлися: небувалий хаос, анархію та реальні умовини, серед яких організація Січових Стрільців розвивалася й проіснувала два роки. Головні заміти, що їх у різному виді стрічаємо на сторінках післяреволюційної літератури різного напрямку, як ось нпр., щодо наших „амбіцій” і „політиканства”, є саме витвором незнання або легковажного ставлення до цього важливого моменту.

З'їжджаючись до Києва з різних московських таборів із постановою служити в українській регулярній армії (думка про творення легіону виринула тільки згодом, коли українська регулярна армія показалася фіктивною), ми не тільки не мали ніяких „амбітних плянів”, але, навпаки, були надмірно наївними ідеалістами. Ми були дуже молоді й дуже недосвідчені. Все воно вкупі, — ідеалізм, молодість, недосвід і наївність почали мститися на нас із перших наших починів на київському ґрунті. Найбільше полеклись ми на нашій вірі у провідників тодішнього українського революційного руху. Вони користувались у наших очах недосяжним авторитетом. І, хоч як болюче відчували ми їхню нехоть до нашої ідеї — самостійної та незалежної української держави, проте ми не зневірювались у них. Та швидко ми були **примушені** ставитись критичніше до

діяльності діячів Української Центральної Ради, бо бачили наочно, що їхня політика спричинює у краю, замість ладу, щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руїни.

Це було за кілька тижнів після приходу німців до Києва, і з того часу датується т. зв. „політиканство” Січових Стрільців.

Як складова частина київського гарнізону, ми, самозрозуміло, мали раз-по-раз діло з німецьким військовим командуванням. Разом з німцями брали ми участь в обеззброєнні київських мешканців (відомих із своєї „льояльності” до української влади), разом робили експедиції на провінцію, де ще вдавалось большевицьким емісарам організувати ворожі виступи. Таким робом ми пізнали настрій, панівні в німецькому командуванні, бачили його ставлення до питання творення регулярної української армії (у справі якої, до речі кажучи, українське військове міністерство не робило ніяких поважніших заходів!) і знали про зростаюче обурення німців політикою Української Центральної Ради. Ми бачили, що при продовжуванні тієї політики конфлікт неминучий, хоча не уявляли собі ще, в які форми вкінці він виллється. Розмови на цю тему велись у тісному колі Стрільцької Ради й **поза неї не виходили**. За два тижні перед гетьманським переворотом ми дізнались про намір німців форсувати Павла Скоропадського на гетьмана України та розв'язати Українську Центральну Раду. Я поінформував тоді про це негайно членів Центральної Ради, — Лизанівського, Чечіля й Шрага, соціал-революціонерів, що єдині з представників усіх політичних партій старалися тримати зв'язок з нашою військовою організацією. (Пригадую, що на засіданнях Стрільцької Ради підносились голоси проти монополізації всього державного життя ес-ерами, але з другого боку треба було признати, що це був тоді найбільше жвавий елемент). За кілька днів, не діждавшись відповіді, я пішов до проф. Грушевського й передав йому ті самі відомості. На це запевнив мене проф. Грушевський, що нічого лякатися, що він сам розвідував у німецькому командуванні й говорив з його представником полк. Штольценбергом та має певні відомості, що Центральній Раді рішуче ніщо не загрожує. **Лише ця виразна й категорична заява голови Центральної Ради була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради (28-го квітня) заскочив нас неприготованими**. Проф. Грушевський користувався тоді таким авторитетом у нас, що після його заяви ми покинули думку зміцнити охорону Центральної Ради та поставили, як звичайно, лише почесні стійки. Вістка про захоплення Центральної Ради

відділом німецького війська та про скандальну поведінку цього відділу з членами Центральної Ради, а зокрема з проф. Грушевським, якому молодий старшина наказав тримати довший час „руки вгору“, дійшла до нас саме під час засідання Стрілецької Ради. Наслідком її було те, що в касарнях Січових Стрільців оголошено воєнне поготів'я. Одночасно я поїхав до німецького командування. Там прийняв нас генерал Броцард-Брокендорф і заявив нам, що напад на Центральну Раду був помилкою, яку німецьке командування направить, що йшлося лише про арештування кількох членів Центральної Ради, які організували проти німців повстання, і що німецькому командуванню нічого не відомо про якийсь політичний переворот. Із цим я поїхав до Центральної Ради. Будинок був уже звільнений від німецьких вояків, і з-перед нього вже знято німецькі стійки. Я застав проф. Грушевського та прем'єра Голубовича крайньо пригнобленими та дезорієнтованими. На питання, що робити нам, військовій сторожі Центральної Ради, і що робитиме уряд — я не отримав ніякої ясної відповіді. Мені доручили лише тримати зв'язок з військовим міністерством і ще раз домагатися вияснення від німців, себто робити те, що ми й самі робили. Це зовсім не задовольняло нас, бо у військовому міністерстві панувала теж, у наслідок арешту міністра Жуківського, дезорієнтація.

Майже одночасно дістали ми відомості, що на Липках на швидку руч організуються частини з російських старшин, які звуть себе „гетьманцями“, та що в будинку кол. міністра здоров'я Любінського є головна квартира Скоропадського. У військовому міністерстві я застав заступника військового міністра, генерала Грекова, якому теж запропонував негайно виступити проти московських добровольців і обеззброїти їх. Однак **генерал Греків не згодився** й казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до цього перевороту. Таке становище ген. Грекова незвичайно погано вплинуло на настрої стрільців і цілком дезорієнтувало старшинство. Це виявилось наочно в епізоді з сотником Черником, про що буде мова трохи далі. Відповідь німців, в імені яких говорив майор генерального штабу Ярош, була така, що, мовляв, німці не мішаються до внутрішніх справ України, але „бачили б нерадо“ обеззброєння добровольчих дружин. Ясно, що після тієї відповіді вже було пізно виступати першими проти добровольців. Стрільці замкнули лише чотирикутник довкола будинку Центральної Ради й ждали наказів від військового міністерства. Коли ж добровольці,

зібравшись у більший гурт, зішли з Липок на Хрещатик і почали просуватись угору Шевченківським (Бібіковським) бульваром і Фундуклеївською вулицею, Січові Стрільці відкрили вогонь, при чому на Шевченківським бульварі згинуло двох добровольців (це було в понеділок 29-го квітня). Того ж самого дня для зміцнення сторожі біля Центральної Ради викликано з касарні при Львівській вулиці сотню скорострелів, якою командував сотник Черник. Як відомо, сотник Черник переходив з 12 скорострелами Софійський майдан саме в момент помазання Скоропадського в гетьмани. Лише безоглядна військова дисциплінованість сотника Черника, який тільки те знав, що йому наказано явитися перед Центральною Раду, казала йому спокійно перейти Софійський майдан. То був останній момент, коли можна було раптовим енергійним виступом завернути хід подій, бо німці були б не встигли прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям. **Прогаєння цього моменту є також виною вищої української команди м. Києва, Уряду й Президії Центральної Ради**, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам якісь ширші директиви. Безпосередньо після помазання почули ми від німецького командування вже цілком інші слова, цілком іншим тоном: всякий виступ проти гетьмана Скоропадського вони, німці, вважатимуть виступом проти них; вони домагаються дати волю розвитку започаткованих подій та вимагають підпорядкування Січових Стрільців гетьманові. Ми відмовили й знову ждали наказів або бодай поради згори.

Тим часом коло 6-ої години вечора (того ж самого історичного дня) заїхав перед нашу касарню один добродій (прізвища ніяк не можу пригадати), легітимуючись як делегат Скоропадського та питаючи за мною. Він заявив мені, що приходить просто від гетьмана, й що гетьман, бажаючи порозумітись зі мною в різних справах, просить мене відвідати його у його ставці, при чому ручається за мою недоторканість. Стрілецька Рада вирішила, щоб я їхав. Зі мною поїхав Андрій Мельник. Ставку гетьмана, що находилась у Липках, берегли німці. До Скоропадського провів мене (одного) полковник Зеленецький. Гетьман заявив мені, що багато, мовляв, доброго чув про Січових Стрільців, що вже давно хотів бачитись зі мною і т. д., і врешті запропонував мені, щоб Січові Стрільці перейшли в його службу, при чому наступного дня мали б урочисто передефілювати перед його палатою, що рівнятиметься офіційному визнанню нової влади збоку всього Стрілецтва. На це я відповів, що Стрілецтво є дисциплінованим військом,

143. Безручко М. ген.-штабу ген.-хор. Січові Стрільці в боротьбі за державність. „За Державність” Збірник 2. Каліш 1930. 8^о, ст. 47-72; Збірник 3, Каліш 1932, 8^о, ст. 55-108.

I. Організація. Стан на фронті у другій половині березня 1919 р., пляни командування і завдання Корпусу СС. Авангардний бій і події 22 — 24. III. 2-й і 3-й наступи на Бердичів і відступ на Полонне. Оборона Шепетівки й Горині. Плян Штабу Армії. Проскурів — Старокостянтинів; наступ, бої й події 5-15. VI. і 16. VI. — 22. VII. Наступ в напрямі Чорний Острів - Миколаїв - Шепетівка - Звягель. Оборона Житомира. Бої 26. VII — 17. IX. На фронті проти Денікіна: бої 28. X. — 22. XI. Зосередження в Старокостянтиніві. Розв'язання Групи СС 7. XII. 1919.

II Полк СС. Осадний Корпус от. Коновальця. Корпус СС. Група СС. 1-5 полки п., сотня п. розвідників, чота кін. розвідників, зв'язкова частина при штабі Корпусу. I — 6-й гарм. полки, гарм. бригада. Кін. дивізіон СС (Бориса), окрема кінна сотня, кін. полк дводивізійного складу, технічна сотня (саперів) Корпусу СС, зв'язкова сотня штабу Корпусу СС, відділи телеграфічний і телефонний. 1-а і 2-га дивізії. Панцерний дивізіон, панцерники „Січовий”, „Стрілець”, „Запорожець”, „Помста”. Автопанцерний дивізіон: „От. Мельник”, „От. Петлюра”, „От. Коновалець”. Автоколони. Поїзд-майстерня, Кіш СС, 1-й і 2-й курені вишколу, сотня старшинська, сотня підстаршинська, сотня кінноти, сотня польової варті. 1-й, 3-й і 5-й п. полки. 1-й, 3-й і 5-й артил. полки, 3-й курінь 3-го полку. „Гетьман Дорошенко”. 2-га батарея 5-го гарм. полку. 1-й і 2-й Запасові курені. 42-лінійна батарея. Окр. Кінна бригада. 2-й і 4-й п. полки СС. Кіш скоростріль. Загін полк. Сушка. Штаби 1-ї і 2-ї дивізії. 1 (10) дивізія: 1, 2 і 4-й п. полки СС, технічна сотня Рогульського. 2 (11) дивізія: 3 (-4) п. полк СС. 28-й Стародубський полк 5-й п. полк СС. 5-й Миргородський кін. полк, 6-й п. полк СС, 7-а батарея, автодивізіон Турка. 10-а дивізія: 1-й, 2-й і 3-й п. полки. 11-а дивізія: 4-й, 5-й і 6-й п. полки. Збірна сотня.

III. Пицаленко. Рогульський. Сулківський. Осипенко. Кмега. Турок. Борис. Змієнко. Домарадський. Сологуб. Байло. Сушко. Коновалець. Загаєвич Матвій. Андрух.

IV. Проскурів. Гордівка, ст. Меленці. Романівка. Случ, р. Н. Миропіль. Колодяне - Н. Миропіль. Любомірка. Н. Чортгорія. Печанівка, ст. Райгородок. Демчин. ст. П'ятигірці. Лиса Гора. Жидівка. Осадівка, ст. Радивилівка. Голодки, ст. Бердичів, ст. Лісна Слобідка. Осадівка - Голодки. Райки. Гнилоп'ята, р. Чуднів. Хомора, р. Полонне. Шепетівка. Косків. Карпилівка. Северинці. Білонок. Судилків. Урочище. Шепетівка Подільська. Плесна. Красносілка. Ничпали. Шаровчик - Торпорчики. Лемківці. Дертка. Миропіль, ст. Припутня. Волківці. Славута. Голики. Радощівка. Лабунь. Новоселиця. Припутенка. Білев. Коханівка. Каленачі. Білокриниче - Хролин. Ожинін. Майдан - Вілля. Озери. Вільбовне. Славута - Перемисьль - Янушівка. Цвітоха, р. Острог. Межиріччя. Острог - Розваж. Хорол - Бродове - Черняхів. Коростів. Розвал - Вільгорів. Волосківці. Миятин. Волька. Чайкури. Рівне. Квасилів. Тиліявка - Башківці. Майдан - Данилівка - Стожок. Крем'янець. Шумськ - Мости - Мізоч. Озеряни, ст. Волківці - Дедекали. Новостав - Борки. Боровиця. Корниці - Острог. Вишневець. Святець. Уніїв. Ямпіль. Секержинці. Колки - Волиня Полева. Турівка. Ляхівці. Гулівці. В. Гнійниця. Білгородка. Клембівка, ст. Теофіль. Триски - Кучманівка. Закриниче. Тернавка. Васьківчики. В. і М. Салиха. Зелена. Більчин. В. Пузирки. Нове Село. Махнове. Ледеянка. Медведівка - Закриниче - Рублянка. М. Пузирки. Пелехівка. Калюжинська. Темелинці. Колки. Миколаїв. Чорний Острів. Чорнилівка. Малі Зозулинці. Волиня Йодко. Сорокодуби. Мончинці. Купіль. Бужок, р. Марківці. Манилівці. Котюжинці. Воскодавчинці. Писарівка. Яворівці. Красилів. Сорокодуби. Катеринівка. Шмирки. Індики. Пахутинці. Верхи. Юхимівці. В. Бубнівка. Базаля. Копанівка - Пахутинці. Черепова - Манилівка. Ставчинці - Індики. Пахутинці - Бубнівська Корчма. Крачки - Катеринівка. Грузевичі. Водичка. Мочулинці. Мелешівці. Плоска, р. Малиничі. Кудринці. Ярмолинці. Олексинець Пільний. Ставчинці. Фрампіль.

Лянцкорунь. Рудка. Язвиня. Н. Пісочна. Тернавка - Карабчівка. Балин. Солодківці. Карабчівка. Тинна. Рудки. В. Левада. Зеленці. Карабчів. Фрампіль - Купин. Чемерівці. Яромірка. Сказинці - Мудроголовці. Купин. Олексинець Пільний - Жишинці. Кузьмин. Проскурів. В. Зозулинці. Клитна. Кульчини. Печиська. Пилипи - Мончинці. Ікопоть, р. Мазепинці - Орлинці. Грищини - Терешки. Ледеянка - Кучманівка. Кульчин - Печиська. Терешки - Севрюки. Жилинці - Вовковинці - Кондратка. Колоденка - Радулин. Звягель. Олександрівка. Чижівка. Орена - Киянка. Рогарів - Кропивна. Броники. Калесний Майдан - Черниця. Новорудня - Улашинівка. Рудня. Декупки - Гута - Немильне. Ст. Майдан. Березова Гать - Пулин. Курне - Луч. Стребез. Яблонка - Недбайлівка. Улашинівка - Слобідка Черницька - Теснівка - Тупільці. Кропивна - Броники. Фасова, ст. Ірша, р. Сушки - Білка - Яблонець - Мокряки. Мошни. Ушиця. Гулянка - Гильськ - Звягель - Олександрівка. Смолка, р. Киянка - Орени - Ярунь. Смолдерів - Колоденка. В. Горбаші. Ворошилівка - Барське - Моянів - Рудківка. Джурич - Рахни. Котюжани. Рахни Лісові. Рекичинці. Ярошенка. Кічман. Головорусова. Юліямпіль. Голинчинці. Ксендзівка. Стрільники. Звізданівка. Бушинка. Семанівка. Молчани. Шаргород. Мурафа. Михайлівка. Плебанівка. Копистирин. Перепильчинці. Розкош. Носиківка. Калинівка. Лучинець - Степанки - Копайгород. Снітків. Воньківці - Охримівці. Шарівка. Шумівці - Рогачик. Осташки - Черепова. Ст. і Н. Чортгорія. Коростки - Липно.

144. Безручко Марко, ген. Січові Стрільці в боротьбі за державність. Каліш 1932. 8^о в., ст. 82, з 12 схемами.

I. Відбитка з 2-го і 3-го Збірників „За Державність” з р. 1930 і 1932. Див. ч. 143.

145. Филонович В., пполк. Бої за Житомир. „Гуртуймося”. Прага — Горні Черношиці 1932. 8^о, ч. 9, ст. 25-31.

I. Бої за Житомир в березні 1919 р. II. Окр. Сумський Курінь 4-го п. СС. Група от. Бея. 1-й Залізничний полк. „Сумець”, панц. поїзд. III. Филонович. Коваленко. Василів. Кмега. Захарчук. Кулісич. Лівенцов. IV. Житомир. Новгород Вол. Березівка. Курне. Житомир, дв. Тетерів, р. Станішівка.

146. Яшенко Мусій, пполк. Що то було? „За Державність” Збірник 2. Каліш 1930. 8^о в., ст. 125-136.

I. Бойові епізоди 8 - 9. III окремої інженерної сотні СС в районі ст. Кодня - Бердичів. Панцерник „Стрілець”.

II. Окрема інженерна сотня СС. Панцерник „Стрілець”. Лівобережна і Північна Групи СС. 1-а і 2-а саперні чоти. Чота телефонічно - телеграфічна. Чота інженерного парку. Постачання групи СС. Санітарна колона. III. Яшенко. Сулківський. Шпиталів. Іванов. Р-та. Сороченко - Снявський. Онисько і Левко. Гончар. Крупа. Димар. Чорний. Домарадський. IV. Гребінка. Київ. Коростень. Житомир. Ушомир. Кодня. Бердичів. Райки, ст. Демівка, ст. Шепетівка. Миропіль.

147. Петрів Всеволод. Ген. шт. ген.-хор. Житомирська Юнацька Школа. Формування, навчання, бої, перший випуск української старшини. Сторінки з недрукованого щоденника. „Літопис Ч. К.” Львів 1936. 4^о, ч. 5, ст. 18-19; ч. 10, ст. 11-15; ч. 11, ст. 14-17; 1937, ч. 3, ст. 14-17 і далі.

I. Атмосфера взаємного недовір'я. Ставлення Коновальця до Петрова. Недоволення з „австрійців” у СС (ст. 18). Новітні заслуги СС у творенні традиції (ст. 12 ч. 10). Конфлікт Юнацької Школи з отаманом фронту СС у Житомирі; евакуація майна к. Осадного Корпусу. Школа під командою от. Групи СС (ст. 13-14). Военні акції у зв'язку з 4-м п. СС; Охорона респ. ладу б. Житомира (ст. 14-17, ч. 11). Становище Групи СС під Житомиром і 4-й п. СС (ст. 15, ч. 3, 1937). Юнацька Школа допомагає 4-му п. СС (ст. 16-17). Бої за Житомир, наступ Групи СС від Полонного на Бердичів.

II. Група СС полк. Коновальця. 4-й полк СС. Охорона респ. ладу. IV. Житомир.

148. Іванець Роман, д-р. Батерія сот. Чорного відбиває наступ більшовиків. „Кал. Черв. Кал.” на 1936 р. Львів 1935. 8^о, календаріум — червень.

I. Геройська відсіч ворогам. 1919 (?)

II. СС. 7-ма батерія гарматного полку СС. III. Чорний. IV. Баскаки.

149. Гонта Дмитро. Пам'ятний день. „Кал. Черв. Кал.” на 1936 р. Львів 1935. 8^о, ст. 77-81.

I. Наряди у вагоні команданта Півд.-Зах. Групи от. Янова. Його коротка біографія (к. старшина СС). II. Янів Трохим, старш. СС.

150. Чорний полк. До „Бої Сірих за Коростень” ген.-хор. А. Пузицького в 2-му збірникові „За Державність”. „За Державність”, Збірник 3. Каліш 1932. 8^о в., ст. 273.

I. Спростування деяких тверджень про старшин - гармашів Корпусу СС. II. Корпус СС. 1 — 6-й гарм. полки. 1-а, 2-а 7-а, 10-а, 11-а і 12-а батерії. III. Курах. Русет. Гай-Гаєвський. Чорний. Михайлів. Сіпко. Филипович. Білодуб.

151. Талпаш Мирослав, чет. СС. Мої спомини з часів першої їзди на панцерці „Січовий”. „Л. Кал. Канад. Українця” на 1922 р. Вінніпеї, Ман. 8^о, ст. 105-117.

I. Зміна обсади панцерки. Відступ з-під ст. Демчин. Виправа по „Гандзю”. Знищення „Грому”. Життя на „Січовому”. „Запорожець” стріляє по карті. III - IV 1919. II. Панцерки: „Вітек”, „Запорожець”, „Земля і Воля”, „Гандзя”. Панцерник „Січовий”. III. Талпаш. IV. Демчин, ст. Бердичів - Чуднів.

152. Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь в Галичині. „Літопис Ч. К.” Львів 1932. 4^о, ч. 2, ст. 19-23.

I. Бойова співпраця з Запор. Куренем 6-ї батерії СС. Її збройний стан (ст. 21 - 22).

II. 6-а бат. СС під командою сотн. Алехина.

153. Чижевський Г., полк. Коротка Історія

3-ої Залізної Дивізії. 1919. I. VI. 1920. Каліш 1922. 16^о, ст. 48. Видання Культ.-осв. відд. 3-ї Зал. стр. див.

I. В розділі XVI: Піший загін — серед частин, що входили до його складу показано й 3 бат. 4-го гарм. полку СС. 1919. IV. (ст. 7). В розд.: Копайгород, Мар'янівка — зазначено, що до складу 3-ї див. входив і Лубенський полк, який згодом відійшов у розпорядження Штабу Армії. II.VI.1919 (ст. 14, 20).

II. 3-я бат. 4-го гарм. полку СС. Кінний Лубенський п. IV. Дністер - Гусятин.

154. Вислоцький І. Спомини розвідного старшини 1919 — 23 рр. на Великій Україні. Військова розвідка Н.К.Г.А. „Літопис Ч. К.” Львів 1934. 4^о, ч. 5. ст. 6-10.

I. Роззброєння охоронною сотнею СС загоду от. Біденка навесні 1919. II. Вислоцький Ів. Герчанівський Дм.

155. Крезуб А. Напад більшовиків на Крем'янець в травні 1919 р. (Спогад). „Кал. Черв. Кал.” на 1930 р. Львів — Київ 1929 р. 8^о в., ст. 54-68.

I. Реорганізація армії в квітні 1919 і Корпусу СС. Розміщення його на початку травня 1919. Приєднання 9-ї Залізничної див. 16.V.1919 — 24.V.1919. II. Осадний Корпус. Корпус СС. Група СС (IV.1919). Кіш СС. 1 — 6-й полки. Курінь УГА. Кіш скорострільів СС. 10-а (1) дивізія і 11-а (2) дивізія. 9-а Залізнична дивізія Бєня. Кінний дивізіон Бориса. Команда Групи. Старшини і підстарш. школи. 1 — 3 курені 1-го полку СС; 1-й Кічуна, 2-й Жуківського, 3-й Королюка. III. Бєнь. Скалій. Соловчук. Чмола. Домарадський. Турок. Рогульський. Андрух. Кічун. Завберман. Корольок. Жуківський. Загаевич. Матвій. Думін. IV. Стадники, ст. - Хорів, ст. Межиріч. Кунів. Ямпіль. Крем'янець. Коростів. Івачків. Здолбунів. Біла Криниця. Збараж. Грем'яче. Грозів. Вілія. Зіньки. Рахманів. Жолобки. Башківці. Три Кіпці. Шумськ.

156. (Сушко Р.) Маратонський біг стр. Потапенка. „Кал. Черв. Кал.” на 1930 р. Львів — Київ 1929. 8^о в., календаріум — квітень.

I. Епізод з весни 1919, в околиці Майдан - Вілля коло Шепетівки, геройський і повний посвяти чин козака.

II. СС. Штаб команди СС. Панцерник „Воля”. III. Потапенко, стр. IV. Майдан-Вілля.

157. Даушков С. У кліщах двох фронтів. „Літопис Ч. К.” Львів 1934. 4^о, ч. 2, ст. 14-16.

I. Опис подій біля Крем'янця навесні 1919 р. Не згадані СС, лише Укр. Армія.

158. Божевілля. Загоруйко П. Спогади (оповідання). Ч. III. Каліш 1922. 8^о м., ст. 23-30. Вид. Культ.-Осв. відд. 3-ої Залізної дивізії.

I. Оповідання старшини СС, що відбився від своєї частини біля Крем'янця

і пробивався до неї через большевицький фронт VI.1919.
II. СС. Штаб Корпусу СС. IV. Крем'янець - Катербург.

159. Думін Осип, сотн. Сторінка виправлень. До „Січові Стрільці в боротьбі за Державність” ген. штабу ген.-хор. М. Безручка в 2 і 3 збірниках „За Державність”. „За Державність”. Збірник 4 Каліш 1934. 8° в., ст. 267-269.

I. Спростування вияснення одної з причин, чому Кіш СС розвивався поволі. Хроніка Коша. Недокладності у з'ясуванні того, як СС відібрали Крем'янець 22.V.1919. Конечність синтезування опублікованого матеріялу.

II. Штаб Корпусу СС. Штаб Групи СС. Кіш СС. Кінна дивізія СС. 1-й п.п. СС. III. Думін. Чмола. Барабаш. IV. Крем'янець. Чугунь (Теофіпіль). Олійники. Колки. Базалія. Купіль. Ярмолинці. Лянцкорунь. Кадіївці. Дунаївці. Старокосятинів. Три Кіпці.

160. Смовський К., полк. До „Січові Стрільці в боротьбі за державність” ген. штабу ген.-хор. М. Безручка в 2-му збірнику „За Державність”. „За Державність”, Збірник 3. Каліш 1932. 8° в., ст. 272.

I. Спростування тверджень, що кінний полк ім. М. Залізняка входив до Групи СС.

161. Свята брехня. „Стр. Думка”. Кривин 1919, ч. 2, ст. 2.

I. Фальшиве повідомлення „Ізвестій” про бунт СС і загибель Коновальця в боях. III. Коновалець.

162. Безручко (Марко), ген. Група СС в боях на підступах до Кам'янця Подільського. Бій під Смотричем 22 липня 1919 року. „Кал. Черв. Кал.” на 1927 р. Львів — Київ 1926. 8°, ст. 114-124.

I. Реорганізація групи по червневих і липневих боях. Формування 10-ї і 11-ї дивізій. Бої для забезпечення району для скупчення Гал. Армії. 6.VII — 22.VII.1919. II. Група СС. 1 — 6-й полки. 10-а і 11-а дивізії. Кінний полк СС. Штаб Групи. 7-а батарея. Технічна сотня 11-ої дивізії. Кінна сотня 11-ої дивізії. III. Коновалець. Рогульський. Сушко. IV. Случ. Чорний Острів. Антонівка. Ярмолинці. Фрампіль. Рудка. Ярмолинці - Балин - Кам'янець. Лянцкорунь. Волочиська. Чорний Острів. Сказинці - Балаків. Балин. Томашівка - Тернавка. Савинці — Фрампіль. Карабчіївка. Велика Левада. Чечельник. Купин. Смотричівка. Слобода Пісочна. Зеленці. Криничани. Лисогорка. Смотрич.

163. Прохода В., пполк. Записки до історії Сірихабо Сірожупаників. Частина II. „Табор”. Варшава 1927. 8°, ч. 5. ст. 47-62.

I. Співучасть з Корпусом СС у боях у крем'янецькому районі в травні в районі Базалії 29. VI — 2. VII. 1919 (ст. 53, 56 — 57).

II. СС. IV. Крем'янець. Базалія.

164. Марущенко - Богдановський А., пполк. Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку. „За Державність”. Збірник 5. Каліш 1935. 8° в., ст. 209-226.

I. Відрядження до Корпусу СС кінних полків — 27-го Чортомлицького і 28-го Звягельського (ст. 220); виснаження 1-го дивізіону 1-го Лубенського кінного полку Корпусу СС під командою Ю. Отмарштейна у невпинних боях і походах на початку липня 1919.

II. 1-ша бригада 5-го кінного дивізіону: 27-й кінний Чортомлицький і 28-й кін. Звягельський полки. Корпус СС. III. Ю. Отмарштейн.

165. Кмета А., полк. Сторінка виправлень. До праці ген.-хор. М. Безручка „Січові Стрільці в боротьбі за державність”. „За Державність”, Збірник 4, Каліш 1934. 8° в., ст. 270.

I. Спростування помилково приписаної авторові ролі командира 3-го полку СС.

II. 4-й п.п. СС. Група СС. 1 — 4-й п.п. СС. 1-а (10) див.: 1-й, 2-й і 4-й полки. 2-а (11) див.: 3-й п.п. СС. III. Кмета. Рогульський. Осипенко. Пищаленко. IV. На Случі.

165а. Петрів Всеволод, ген. шт. ген.-хор. Сторінка виправлень. До „Що то було” підполковника Мусія Ященка в 2-му збірнику „За Державність”. „За Державність”, Збірник 3. Каліш 1932. 8° м., ст. 269-271.

I. До історії Житомирської Спільної Юнацької Школи. IV. Кодня. Бердичів.

166. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА). „Укр. Заг. Енциклопедія. Книга Знання” під ред. д-ра Ів. Раковського. Львів — Станиславів — Коломия. 1934. 8° в., Т. III. ч. 26, ст. 708-722.

I. Участь СС у боях УГА від липня 1919 (ст. 719-721).

167. Гнатевич Богдан і Думін Осип. Українська Галицька Армія. „Іст. Укр. Війська” Вид. Ів. Тиктора. Львів 1936. 8° в., ст. 462-535.

I. 6 панцерних авт СС у складі Гал. Армії (ст. 485). Акції А. УНР, а в тім і Групи СС для забезпечення терену для УГА (ст. 505-507). Приєднання 2-го полку СС до 2-го Гал. Корпусу (ст. 526). Панцерні авта в Гал. Армії (ст. 528). II. СС.

168. Сот. СС Турок здобуває головну вулицю Проскурова на панцернику „Черник”. „Кал. Черв. Кал.” на 1926 рік. Львів — Київ 1925. 8°, Календаріум — серпень.

I. Причинки до біографії сотн. СС Турка. 1919. II. СС. Автопанцерний дивізіон. Панцерник „Черник”. III. Сотн. Турок. Черник. Загаевич. IV. Київ. Бердичів. Проскурів. Жмеринка.

169. З Санпотягу ч. 2208. (Нарис). „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919. Ч. 45, ст. 4.

I. З січового побуту. 24.VII.1919. II. Саніт. поїзд СС.

170. Бородиевич Євген. В чотирокутнику смерти. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні. (Із воєнного записника 3-ої бригади). Київ — Львів 1921, 8^о в., ст. 88. В-во укр. накладні „Нове Життя” ч. 1.

I. Зустріч 3-ої бригади з СС біля Балина 20.VII.1919 (ст. 14). Операції Групи СС спільно з бригадами УГА під Старокостянтиновом в кінці липня (ст. 17). Наступ 3-ої бригади II-го Укр. Гал. Корпусу спільно з СС під Старокостянтиновом 15.VIII. II. СС. Штаб Корпусу СС. Група СС. IV. Балин. Старокостянтинів. р. Понора.

171. П. Г. Похід УГА на Київ. „Гром. Думка”. Львів 1920, ч. 116, ст. 2-3.

I. Стан частин, що охороняли район відпочинку УГА. Відкинення большевиками Корпусу СС під Балин і Дунаївці. II. Корпус СС. III. Коновалець. IV. Ярмолинці. Проскурів. Деражня. Старокостянтинів. Лятичів.

9. СС В ПОХОДІ СОБОРНОЇ АРМІЇ НА КИЇВ — ОДЕСУ ДО ЧАСУ ЗАНЯТТЯ КИЄВА. ЗАХОПЛЕННЯ ЗВЯГЕЛЯ І ВІДВОРОТ ДО ШЕПЕТІВКИ,

Див. ч.ч. 1 - 10, 18, 32, 120, 121.

172. Гнатевич Богдан, д-р. Об'єднані Українські Армії. „Іст. Укр. Війська”. Вид. Ів. Тиктора. Львів 1936. 8^о в., ст. 536-568,

I. Склад Групи СС (ст. 536). Участь СС у боях об'єднаної армії (ст. 539-568). II. 10-та й 11-а дивізії СС. 9-а Залізнична див. Дивізіон кінноти СС. III. Коновалець. Мельник. Безручко. IV. Гусятин - Городок - Ярмолинці. Фельштин - Скаржинці. Ч. Острів. Бужок, р. Хомора, р. Білгородка. Шепетівка. Звягель. Умир. Полонне. Жмеринка.

173. М. О. Небуденна хвиля. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 43, ст. 2.

I. Значення захоплення Києва. II. СС. IV. Київ.

174. Кінна стежа 1 кінного СС п. до-

буває перехід через Случі займає міст під Чорторією. „Кал. Черв. Кал.” на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8^о, календарієм — червень.

I. З перших днів загальної офензиви на Київ. Гер. вчинок 1919 р. II. СС. 1-й кін. полк СС. IV. Случ під Чорторією.

175. Іванець Ст., чет. СС. Наскок кінноти СС „Кал. Черв. Кал.” на 1937 рік. Львів 1936. 8^о, Кал. — серпень.

I. Епізод з боїв перед переходом УГА за Збруч. Початок серпня 1919. II. 1-й кінний п. СС. IV. Рудки коло Смотрича.

176. Купчинський Ярослав. Кілька годин у Києві. (Спом.) „Кал. Черв. Кал.” на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8^о, ст. 138-140.

I. Згадка про вітання киянами 31 серпня 1919 р. СС-ів. IV. Київ.

177. Галан Володимир, д-р. На Київ. „Кал. Черв. Кал.” на 1931 р. Львів 1930. 8^о, ст. 72-75.

I. Перегрупування війська до наступу на Київ у серпні 1919 і місце СС. II. СС.

10. ЗАЛИШЕННЯ КИЄВА Й ОГОЛОШЕННЯ ВІЙНИ ДОБРОВОЛЬЦЬОЮ АРМІЇ. ПОПОВНЕННЯ БОЙОВОГО СКЛАДУ І ПОСТАЧАННЯ СС. УЧАСТЬ СС У БОЯХ НА ПІВДЕННОМУ ФРОНТІ. ВІДСТУП ГРУПИ СС ДО СТАРОКОСТЯНТИНОВА. НАРАДА В ЧОРТОРИЇ І РОЗВ'ЯЗАННЯ СС-ВА.

Див. ч.ч. 1 - 10, 18, 29, 120.

178. Народний Роман. Бій під Сушками. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 51, ст. 1.

I. Кор. опис. II. Батерія 4-го полку. 1-а, 2-а і 3-а п. сотні. Піша розвідка. III. Загаевич Матвій. IV. Сушки, Зелениця.

179. Народний Роман. Під Симоном. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 53, ст. 1.

I. Кор. опис. II. Полк Андруха. 3-тя сотня. Піша розвідка. III. Андрух. Хом'як. IV. Симони. Баришів. Хведорівка.

180. Войнилович. Під Кропивною. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 50, ст. 1.

I. В. побут.

181. С. Г. З дневника Січового Стрільцтва, 11 вересня 1919. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 48, ст. 1-2.

I. Внутрішнє життя. Воєнний побут. III. Крися, бунч.

182. Бездольний. Голос з фронту. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 45, ст. 1.

I. Різні потреби СС. II. Корпус СС.

183. П. В 6-му пішому полку СС. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 55, ст. 3.

I. Військовий побут. 7.IX.1919. IV. Федорівка.

184. Чмола Іриней. Минуло сь. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 45, ст. 1.

I. Військовий побут СС.

185. Як можуть прислужитися Україні покалічені (інваліди) Січові Стрільці? „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 43, ст. 2.

II. СС. Кіш СС.

186. Кучерішка Омелян. Хрестини на літуна. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 48, ст. 2; ч. 49, ст. 3; ч. 50, ст. 2-3; ч. 51, ст. 3; ч. 52, ст. 2; ч. 53, ст. 2-3.

I. Команда СС. IV. Проскурів.

187. Гайдучок С. З минулих днів. „Літопис Ч. К.” Львів 1935, 4^о, ч. 6, ст. 11.

I. Згадка про СС, як переходили від Володимира на відпочинок, і про Стефка Іванця. II. СС. III. Іванець Стефко.

188. Ірчан М., УСС. Схаменіть ся, будьте людьми!.. „Стрільць”, Стрий 1919, ч. 19, ст. 4-5.

I. Заклик до припинення широкої агітації проти СС та УСС. II. СС.

189. Команда Січових Стрільців. „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919, 32^о, ст. 50-52.

I. Зміст: (Булава). Штаб 1-ї див. СС. Командири частин. Штаб 2-ї див. СС. Командири частин. Гарматна бриг. СС. Кіннота. Кіш. СС. Прес. квартира. Ред. Колегія „Стрільць Думки”.

II. 1 — 6 п.п. СС. 1 — 6-й гарм. п. 1 — 2 інжен. курені. 1 — 2 Окр. кінні сотні. 1 — 2 кінні полки СС. Піший вишкіл. Запасова батарея. Постачання. III. Коновалець. Мельник. Безручко. Блажовський. Козьма. Корженевський. Гребенюк. Марич. Лущиків. Даньків. Гринів. Сайченко. Чиж. Кушнірук. Хмара. Гладкий. Магчак. Погребний. Скулів. Скрипкин. Рогульський. Сологуб. Фігурний. Антонович. Крикель. Коновкин. Андрух. Осипенко. Кмета. Яценко. Ткачук. Сушко. Отмарштейн. Стронціцький. Савойка Л. Гнатченко, Данилевич. Малиновський. Гончаренко. Бісик. Виборний. Пилипенко. Дашкевич. Курах. Зарицький. Голубайв. Іньків. Михайлів. Бутрим. Борис. Янчевський. Чмола. Чорній. Королок. Соловчук. Скачківська. Кузик. Чубатий. Олока. Кучерішка. О. Бабій. Грех. Рудик.

190. Записок хронікара. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 49, ст. 1.

I. В. побут. II. 7-а батарея СС. Штаб 4-го п.п. СС. IV. Андрухівка.

192. На фронті 2-ої дивізії Січових Стрільців. (Уривки з дневника). „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 55, ст. 1-2;...

I. Військовий побут. 15.X — 16.X.1919.

193. Листи з поля. III. 30 жовтня 1919 року. Штаб Групи СС. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 60, ст. 2-3;...

I. В. побут. Про старшин і ранги старшинські. II. Команда СС Група СС.

194. Приїзд вождя. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 54, ст. 1.

I. С. Петлюра. Промови Петлюри і Коновальця.

195. Доценко Олександр. Літопис Української Революції. Матеріяли й документи до історії української революції. Том II, кн. 4. Київ — Львів 1923. 4^о, ст. 364.

I. Урочистий обіг Коновальця в ім. СС під час присяги 14-го жовтня 1919 у Кам'янці Под. (ст. 114). Коновалець на нараді в Жмеринці 4-го листопада 1919 (ст. 275). Документи до переговорів от. Мельника з командуючим групою польських військ, що охороняли демаркаційну лінію в зв'язку з наміреною евакуацією і переходом укр. частин в північно-західний район — в розд. VII. Листопадова катастрофа (ст. 324-337). В тім же розділі — самоліквідування Коша СС (ст. 346-348). III. Кирчів Яр. Зелінський Ів. Цівірко. Королок Мик. IV. Кам'янець. Жмеринка. Староконстантинів.

196. Вислоцький Іван. Політичні настрої і течії серед старшин УГА. „Літопис Ч. К.” Львів 1934. 4^о, ч. 11, ст. 4-5.

I. Зв'язки старшин УСС із старшинами СС і відкликаний ними заколот у бригаді УСС під час укладення договору УГА з Денікіном (ст. 4).

197. Дольницький Мирон, чет. **Надпропастью.** (Причинки до історії УГА з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна.) „Між молотом а ковалом”. (Причинки до історії Української Армії). Львів — Київ 1923. 8°, ст. 3-57. Вид. „Червоної Калини”.

I. В описі тодішнього становища на укр. фронті й під Києвом у групі Вольфа згадано й корпус СС. X. 1919.

198. **Наші санпотяги.** „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 52, ст. 2.

199. **В альбом командантові м. Староконстантинова.** „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 52, ст. 1.

I. Українізація написів на вівісках.

200. **Гірка доля СС.** „Гром. Думка”. Львів 1920, ч. 7, ст. 1: Епізод із трагедії України.

I. Допис з Проскурова: критичне становище Корпусу СС; невдала втеча до армії боротьбистів; польський полон; Рівне, Луцьк; пошесть тифу і смерть полк. Михайлова. II. Корпус СС. III. Коновалець. Чмола. Кучабський. Мельник. Михайлів. IV. Проскурів. Полонне. Миропіль. Луцьке.

201. **Ярополк. Панцирний дивізіон.** „Воля”. Відень 1921. 8°, т. II, ч. 9-10, ст. 275-276.

I. Утеча Панц. Дивізіону СС перед денікінцями 1919. II. Панц. Дивізіон СС. „Отаман Черник”. „Дністер”. „Станиславів”. IV. Вінниця.

202. **Алиськевич Микола, сотн. УГА. Вишкіл команди етапу УГА на Україні.** „Літопис Ч. К.” Львів 1932. 4°, ч. 3, ст. 14-17.

I. Інцидент з вишколом у Говорах, де СС хотіли перебити вишкіл за зраду галичан.

203. **Венгринович Ст., пхор. УГА. Уривки з мого щоденника. З Денікіном.** „Літопис Ч. К.” Львів 1931. 4°, ч. 10, ст. 2-3.

I. Рефлексії з приводу переходу УГА до Денікіна.
II. СС. III. Чмола. Маренін. Харамбура.

204. **Омелянович - Павленко М., ген.-пор. Зимовий по-**

хід. (6. XII. 1919 — 6. V. 1920). „За Державність” — Збірник I. Калиш 1929. 8° в., ст. 5-47.

I. Заява Коновальця, що СС не можуть іти на дальшу боротьбу (зим. похід). II. СС. III. Коновалець.

205. **Паліїв Дмитро. Зимовий похід.** „Літопис Ч. К.” Львів 1935, 4°, ч. 6, ст. 8-10; ч. 7-8, ст. 7-10.

I. Рецензія на Ол. Доценка: „Зимовий похід Армії УНР”, Варшава, 1935. Думка СС-ів про партизанку (ст. 8; ст. 9, ч. 7-8). II. Корпус СС.

11. ВІДГОМІН ПО СІЧОВИХ СТІЛЬЦЯХ.

206. **Байдак Іван, к. хор. СС. Наступ на Вінницю в квітні 1920 року.** „Літопис Ч. К.” Львів 1936, ч. 6, ст. 11-13.

I. Переїзд старшин СС по ліквідації Корпусу СС зі Староконстантинова до 2-го Гал. Корпусу. Спроба формування дивізії червоних СС у Жмеринці. Ставлення до СС у Вінниці. Участь у повстанні проти червоних у Вінниці в кінці квітня 1920.

207. **Р. Борис. Українські сили під Московією. 1920 — 1935.** Львів 1935. 16°, ст. 20.

I. Згадка про оперту на ідеології та традиції СС підпільну військову організацію (ст. 4-5). II. ВОСС (Військова Організація Січових Стрільців).

208. **Крезуб Антін. Партизанський загін імені отамана Зеленого.** „Кал. Черв. Кал.” на 1925 р. Львів — Київ. 1924. 8°, ст. 110-116.

I. Загін складався з решток зеленівців і повстанців от. Чорного, був у команді сотні СС Осипа Думіна, підлягав Центр. Повстан. Комітетові, на чолі якого стояли теж кол. старшини СС. Біогр. причинки до В. Григоровича, к. старш. СС. III. Андрух. Григорович. Опока. Дум'їн. Неїжко, стад. 3-го полку СС.

209. **Крезуб Антін. Партизани.** (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні). „ЛНВ”. Львів 1925, 8°, кн. 7-8, ст. 246-261; кн. 9, ст. 10-24; кн. 10, ст. 111-125.

I. Автор к. СС. Спомини відносяться до його партиз. діяльності.
III. Андрух (Авраменко). Опока. Григорович.

210. **О.Д. Местники.** (Спомини із партизанки на Вел. Україні). „Кал. Черв. Кал.” на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8°, ст. 158-166.

I. Акції гощівських партизанів під проводом к. старшини СС-ів. III. Думін.
IV. Гощівський ліс.

211. Крезуб Антін. Партизани. (Спомини). Частина I. Львів 1930. 7^о м., ст. 188. Частина II. Львів 1930. 7^о м., ст. 173. Видання „Червоної Калини”.

I. Повстанська діяльність к. СС-ця Осипа Думіна в гощівському лісі й ін.
II. Андрух. Опока. Григорович. Думін. IV. Гощівський ліс.

12. ПРИЧИНКИ ДО БІОГРАФІЇ. НЕКРОЛОГИ СС.

**212. Дашкевич Роман, д-р. Хор. Володимир Во-
лошин під Ушицею.** „Кал. Черв. Кал.” на 1931 р.
Львів 1930. 8^о, календаріум — червень.

I. Геройський учинок старшини СС, приділеного до 3-ої дивізії Удовичен-
ка, липень 1919. II. СС. Артилерія СС. 4-й гарм. полк СС. III. Волошин. IV. Но-
ва Ушиця.

213. Поручник В. Зарицький. I. Зубенко:
Лицарі і мученики. Збірка 2. Каліш 1923. 8^о, ст. 24-28.

I. Погромлення відділу Шабельника. Гер. вчинок. II. 3-тя легка батарея 4-го
гарм. полку СС. III. Зарицький В., пор. Калитюк, чотовий. Ковальчук, гармаш.
Доценюк, гармаш. VI. Проскурів. Богданівці, ст. Масівка.

**214. Полковник Куликівський. I. Зубен-
ко: Лицарі і мученики.** Збірка I. Каліш 1922. 8^о, ст. 27.

I. Ком. панц. поїзду СС „Запорожець”. Два бойові епізоди: у Проскуріві
і біля ст. Богдановець. II. „Запорожець”. „Гандзя”. III. Куликівський. IV. Про-
скурів. Богданівці, ст.

215. Вороний Микола, Д-р Христина Сушко.
„Син України”. Варшава 1920. 4^о, ч. 12, ст. 3-5.

I. Причинок до біографії. Лікар-старшина. II. 4-й і 5-й п.п. Корп. СС. III.
Скачківська - Сушкова Христина. IV. В. і М. Садиха. Перга.

216. Доктор Сушко Христина. I. Зубенко:
Наші лицарі і мученики. Збірка I. Каліш 1922. 8^о, ст. 22-24.

I. Лікар-старшина СС. Причинки до біографії. II. 5-й п.п. Корп. СС. 4-й п.п.
Корп. СС. III. Скачківська - Сушкова Христина. IV. В. і М. Садиха. Перга.

217. Твердовський Матвій Матвієвич.
I. Зубенко: Лицарі і мученики. Збірка 2. Каліш 1923. 8^о, ст. 7-9.

I. Ком. панц. поїзду „Помста”. Біографія. II. „Помста”. III. Твердовський
Матвій. Твердовський-Леонід. IV. Жмеринка, ст. Київ. Проскурів.

**218. Р. К. Історія одного кандидата на
„Вождя”. Політичний життєпис провідника „націоналістів”
Є. Коновальця.** „Гром. Голос”. Львів 1934, ч. 24, ст. 3-4; ч. 25, ст.
3-4; ч. 26, ст. 3-4.

I. Вступ. Старий провідник... молоді. Ундівська ідеологія і тактика „вождя”.
Австрійський офіцер. Час Великої Української Революції. Нереволуційна по-
ведінка під час справжньої революції. Коновалець як дипломат варшавського
періоду уряду С. Петлюри. Нова „дипломатична” роля Є. Коновальця. Особис-
ті прикмети кандидата на вождя. Оцінка негативна. II. СС. Окр. Курінь СС. Загін
СС. Корпус СС. III. Коновалець. Черник. Сушко. Чайківський. IV. Київ. Б. Церква.

**219. Р. К. Історія одного кандидата на
„Вождя” Політичний життєпис провідника „націоналістів” Є.
Коновальця.** Львів 1934. 32^о, ст. 32. Накладом в-ва „Громада”.

Відбитка з „Гром. Голосу”, Львів 1934, чч. 24, 25, 26. Див. ч. 218.

**220. (Короткі біографічні замітки), „Укр. Заг. Енциклопедія.
Книга знання”. Тт. I-III. Львів — Станиславів — Коломия 1930-
1934. 8^о в.**

Бабій Олесь, т. III, ч. дод. ст. 1304.
Безручко Марко, т. I, ч. 3, ст. 270.
Гнатевич Богд., т. I, ч. 7, ст. 798.
Дашкевич Р., т. I, ч. 8, ст. 1018.
Думін Осип, т. I, ч. 10, ст. 1167.
Кмета Ар., т. II, ч. 13, ст. 287, і т. III,
ч. дод., ст. 1354.
Коновалець Євген, т. II, ч. 13, ст. 329.
Кучабський Василь, т. II, ч. 14, ст. 428.
Лясковський Казим., т. II, ч. 15, ст. 561.
Магчак Михайло, т. II, ч. 16, ст. 662.

Мельник Андрій, т. II, ч. 16, ст. 677.
Отмарштейн Ю., т. II, ч. 18, ст. 956.
Рихло Іван, д-р, т. II, ч. 20, ст. 1241.
Рогульський Ів., т. II, ч. 20, ст. 1257.
Сулківський Борис, т. III, ч. 22, ст. 220.
Сушко Роман, т. III, ч. 22, ст. 227.
Чайківський Юл., т. III, ч. 30, ст. 1161.
Черник Федір, т. III, ч. 30, ст. 1174.
Чиж Ярослав, т. III, ч. 30, ст. 1185.
Чмола Іван, т. III, ч. 30, ст. 1189.
Чорний Сергій, т. III, ч. 30, ст. 1189.

**221. Б. Р. Федь Черник. У 17-ті роковини герой-
ської смерті під Мотовилівкою. (На обкладинці: Хто був Федь Чер-
ник).** Львів 1935. 16^о, ст. 23. В-во „Всесвіт”.

I. Розділи: (Вступне слово). Київські Січові Стрільці. Федь Черник, геть-
ман Скоропадський. Про з'єднання України з Московією. „Київ мусить бути наш”!
Наступ. Перша зустріч. Вирішальний бій. Перемога. Трохи життєпису. II. СС. 1-а
сотня, 2-га сотня. Полк СС. Окремий загін СС. Стрільська Рада. Команда СС.
Сотні Рогульського, Думіна, Сушка. Сотня скорострільів. Панц. поїзди. III. Черник.
Мельник. Рогульський. Думін. Сушко. Дашкевич. Стефаншин. Загаєвич Мик.
IV. Київ. Біла Церква. Мотовилівський ліс. Хвастів. Васильків.

222. Тухолець. Мрія і дійсність. „Кал. Черв. Кал.” на
1922. р. Жовква 1922. 8^о, ст. 47-49.

I. Причинки до біографії Ф. Черника, Загаєвича і Ант. Зеленого. II. СС.
III. Черник. Загаєвич Вол. Зелений Ант. IV. Мотовилівка.

223. Федько Черник. „Кал. Черв. Кал.” на 1922 рік Жовква 1922. 8°, календаріюм — падолист.

I. Причинки до біографії. II. СС. III. Черник. IV. Київ. Мотовилівка.

224. (І. Р.) Іван Андрух, сотник СС. „Воля України” Відень 1921. 8°, ч. 9-10, ст. 362.

I. Некролог. Причинки до біографії. II. Розстріл Повстанського Комітету СС у Києві. Стрільцька Рада. III. Андрух. Неросник. Решетука. IV. Київ.

225. Михайло Герман, хорунжий СС. „Стрільць”. Кам’янець 1919. ч. 60, ст. 2.

I. Некролог. Один з організаторів військових формацій СС в січні 1918 у

226. Василь Сеμεць. „Літопис Ч. К.” Львів 1936. 4°, ч. 6, ст. 23: Посмертні згадки.

I. Некролог. Один з організаторів військових формацій СС у січні 1918 в Києві. III. Сеμεць.

227. Данилевич Р. Посмертна згадка. „Літопис Ч. К.” Львів 1933. 4°, ч. 9, ст. 24.

I. Некролог СС о. Романа Сивака, з сотні Р. Сушка. II. Сотня Сушка. III. Сивак.

228. Наші втрати. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 50, ст. 4.

I. Некрологи. II. СС. III. Василь Веред, стр. Матвій Загаевич, стр. 1-го п. СС. IV. Федорівка. Сушки.

229. Сушко Р. Базар. (Могила 359 героїв). „Кал. Черв. Кал.” на 1930 р. Львів — Київ 1929. 8°, ст. 104-123.

I. Згадка про невсипущого лицаря абсурду СС, полк. ген.-шт. Юрка Отмарштейна (ст. 105, 110, 114); сот. Вол. Стефанишина (ст. 114); промова вістуна Щербака, к. стр. СС (ст. 122). III. Отмарштейн. Стефанишин. Щербак.

13. ІДЕОЛОГІЯ СТРІЛЕЦТВА, БОРОТЬБА ІДЕЙ: ПЕТРУШЕВИЧІВ-ЦІ І СІЧОВИКИ.

230. Бойова пам’ятка Січового Стрільця. „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів. 1919. 32°, ст. 47-50.

I. Ідеологія.

231. Чиж Я. Чим повинні бути Січові Стрільці для України? „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919, 32°, ст. 30-31.

I. Ідеологія.

232. О. Б. Будьмо сильні! „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 53, ст. 1.

I. Про втому Стрільців. Ідеологія.

233. Сила стрілецька. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 48, ст. 1.

I. Значення СС та ідеологія.

234. Я. Ч. Стрільцьке свято. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 50, ст. 1.

I. Ідеологія СС-ва.

235. Я. Ч. Стрільцький прапор. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 49, ст. 1.

I. Ідеологія СС-ва.

236. Ольгин Степан. Революція чи реакція. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 63, ст. 3-4.

I. Ідеологія СС-ва.

237. Гр. Гл. Січові Стрільці. „Кал. Черв. Кал.” на 1923 р. Львів 1922. 8°, ст. 40-42.

I. Ідеологія СС. II. СС. IV Київ. Біла Церква. Чорторія.

238. Бой. Українські Січові Стрільці (УСС) і Січові Стрільці (СС). „Кал. Черв. Кал.” на 1924 р. Львів — Київ 1923 8°, ст. 68-78.

I. Ідеологія СС-ів. IV. Київ.

238-а. Кедрин. І. Берестейський Мир. Спомини та матеріали. Зладив І. Кедрин. Накл. „Черв. Калини”. Львів — Київ 1928. 8°, ст. 9-40.

I. В розділі „Найважливіші від’ємні і додатні сторінки Берестейського миру” мова про СС-ів, як перший кадр всеукраїнців, і про їх світогляд.

239. О. Ч., січ. стр. Шляхами Січових Стрільців. „Вперед” Львів 1920, ч. 25, ст. 3-4; ч. 26, ст. 3-4.

I. Основа, на якій відбувалося формування 1-го куреня СС. Мотиви повстання проти гетьмана. „Вірую” СС. Духова реакція СС на перехід УГА до Денікіна. Наслідки переходу для СС. Рішення держ. наради. Демобілізація Корпусу СС. II. Корпус СС. IV. Старокостянтинів. Мотовилівські поля. Київ.

240. Липовець. Десятиліття української революції. „Розбудова Нації”. Прага 1928, 8°, ч. 12, ст. 423-424.

I. Ідеологія повстання проти Скоропадського. II. Герої Мотовилівки.

241. Назарук Осип, д-р. Вічуючі діти. З приводу резолюцій „З'їзду українського студентства у Львові” в дні 1-3 липня 1921 р. „Укр. Прапор” Відень 1921, ч. 29, ст. 2-4.

I. Проти соборницької ідеології та ідеології СС. Кінцевий зворот до „Панів Офіцерів”.

242. Комітет Української Молоді. Отвертий лист до редакції „Українського Прапора”. „Воля України”, Відень 1921, 8°, ч. 3-5, ст. 158-160.

I. Відповідь на ст. д-ра О. Назарука в „Укр. Прапорі”, ч. 29 з 23 липня 1921 р. під заголовком „Вічуючі діти”. II. Ідеологія СС.

243. С. Р. (Степан Рудницький). Галичина та Соборна Україна. „Укр. Прапор”. Відень 1921 ч. 32, ст. 1-2.

I. Проти соборницької ідеології СС.

244. Не-Січовий Стрелець (Лисяк Павло, д-р). Січові Стрільці і Галичина. „Воля України”. Відень 1921, 8°, ч. 6-8, ст. 220-223.

I. З приводу статті С. Р. в ч. 32 „Українського Прапора” під заг. „Галичина та Соборна Україна”, в якій висловлено закид СС-ям, що вони восени 1918 р. пішли на Київ, а не до Львова. Ідеологія Січ. Стрільцтва.

245. Назарук Осип д-р. Початкуюча маска. „Укр. Прапор”. Відень 1921, ч. 39, ст. 4-5.

I. Відповідь д-рові П. Лисякові у „Волі України” щодо ідеї соборності. Перестерігав перед помилкою Стр. Раду у Б. Церкві.

II. СС. Команда СС. III. Сушко. Загаєвич Мик. IV. Б. Церква.

246. Назарук Осип. Новий тип кирині. „Укр. Прапор”. Відень 1921, ч. 42, ст. 3-4.

I. Відповідь на ст. д-ра П. Лисяка п.з. „Світ нечестивих”. II. Ідеологія СС.

247. Назарук Осип, д-р. Про новий тип кирині. Причинок до історії еміграції. Відень 1922, 16°, ст. 32. Накл. „Укр. Прапор”.

I. Ідеологія СС. Передрук, див. ч. 246.

248. Лисяк Павло, д-р. Світ нечестивих. „Воля України”, Відень 1921, 8°, ч. 9-10, ст. 349-359.

I. Відповідь проф. Ст. Рудницькому і д-рові О. Назарукові на їх статті в „Укр. Прапорі”. Ідеологія СС. II. СС. III. Коновалець. Мельник. IV. Біла Церква. Київ.

249. Рудницький Степан. Кінцеве слово на тему: Галичина та Соборна Україна. „Укр. Прапор”. Відень 1921, ч. 39, ст. 5-6.

I. Ідеологія СС.

14. ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ СС-ВА. ПРОЗА І ПОЕЗІЯ. ПАМ'ЯТКИ.

250. Бабій О. Верни нам, Творче, волю! „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 63, ст. 2.

I. Вірш.

251. Бабій О. Гей, не дивуйтесь! „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919, 32°, ст. 56.

I. Вірш — марш. III. Черник. Загаєвич. Скоропадський. IV. Мотовилівка. Дін. Угорська долина.

252. Бабій Олекса. Марш Стрільців. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 50, ст. 2.

I. Вірш, Київ. Дніпро. Петлюра.

253. Бабій О. На Київ. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 45, ст. 1.

I. Вірш. II. СС. IV. Київ.

254. Бабій Олекса. Привіт Січовим Стрільцям. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 43, ст. 2.

I. Вірш.

255. Бабій О. П р и с я г а С С. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 51, ст. 2.

I. Вірш.

256. Бабій О. У к р а ї н а. „Стр. Думка”, Староконстантинів 1919, ч. 55, ст. 2.

I. Вірш.

257. Безпешний. С т р і л е ц ь Н е т я г а. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 49, ст. 4.

I. Вірш.

258. (Босий Грицько). К у т и к в і л ь н о г о с л о в а. „Стр. Думка”, Староконстантинів 1919 ч... 45, ст. 4; ... ч. 48, ст. 4; ч. 49, ст. 4; ч. 50, ст. 4; ... ч. 53, ст. 4; ... ч. 55, ст. 4; ... ч. 63, ст. 4....

I. Січова гумористика: Радіо і телеграми Грицька Босого. Радіо — накази царя Нової Азії. Фаховець. Пора до своїх. Стрільцька правда. Кінець війни з постачанням. Кажуть.

259. Г е й н а г о р і ! „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919. 32°, ст. 57-58.

I. Вірш — пісня перелицівка. III. Коновалець. Мельник. Рогульський. Сушко.

260. Ігорків Юра. Д у м а п р о с м е р т ь д в о х с т р і л ь ц і в х о р о б р и х. „Кал. Черв. Кал.” на 1925 р. Львів — Київ 1924. 8°, ст. 108-109.

I. Вірш.

261. Курах М. В и л і т а л и с и з і о р л и. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 52, ст. 1.

I. Вірш на вічну пам'ять Черникові та Загаєвичеві.

262. Курах М. В и л і т а л и с и з і о р л и. На вічну пам'ять сотникам Черникові і Загаєвичові. „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919, 32°, ст. 57.

I. Вірш — пісня.

263. Курах М. І д у т ь С т р і л ь ц і. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 53, ст. 2.

I. Вірш.

264. Купчинський Роман. Д у м а п р о с м е р т ь Х в е д о р а Ч е р н и к а. „Кал. Просвіти” на 1928 р., ст. 134-137.

I. Вірш. III. Черник.

265. Кушнірук К. С т р і л е ц ь н е т я г а. „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919. 32°, ст. 62-63.

I. Вірш.

266. М о л и т в а С і ч о в о г о С т р і л ь ц я п е р е д б о є м. „Стр. Думка”. Староконстантинів 1919, ч. 49, ст. 2.

I. Вірш.

267. Я к з К и е в а в Ж и т о м и р С і ч о в и к и м а н д ж а л и. „Стр. Календар” на 1920 р. Староконстантинів 1919. 32°, ст. 56.

I. Вірш.

268. Поліщук Клим. Д н і н е з а б у т н і . . . Уривок із повісти „Світ червоний”. „Кал. Черв. Кал.” на 1923 р. Львів 1922. 8°, ст. 84-89.

I. Дія розвивається у Києві під час повстання більшовиків проти Центр. Ради і боїв СС.

269. Пастернак Яр., д-р. З в е л и к о г о ч а с у. „Літопис Ч. К.” Львів 1930. 4°, ч. 3, ст. 18-19.

I. Про збірку музейного відділу воєнних пам'яток. На світлинці, між іншими, є й відзнаки СС.

270. Іванець Іван, д-р. П о ч и н в е л и к о г о д і л а. „Літ. Черв. Кал.” Львів 1936. 4°, ч. 12, ст. 3-4.

I. Недбалість у зберіганні матеріалів для традиції була і в СС.

15. СІЧОВЕ ВИДАВНИЦТВО.

271. Стрільцька Думка. Орган Корпусу СС. Виходе (!) неперіодично. Ч. 2-6. V. 1919, F° м., ст. 2.

Редакція тимчасово міститься на ст. Кривин. Корпус СС. Клич: До зброї за рідну Україну, землю та волю! —

Ч. 5. — 14.V.1919. F° м., ст. 2. Редакція тимчасово міститься на ст. Здолбунів, Корпус СС.

Ч. 43. — 4.IX.1919. Рік I, F^o м., ст. 2. Часопис Січових Стрільців. Виходить неперіодично. Ціна 6 гривень, для стрільців 3 гривні. Клич: А ми тую червону калину підійемо. Над титулом: „Україна мусить бути Самостійною Народною Республікою!”

Ч. 45. — 13.IX.1919. F^o м., ст. 4. Без клича над титулом. Ціна 5 гривень. Друкарня С. Остачера. М. Старокопчантинів. Видає: Пресова Кватирка СС. Відповідає за редакцію: хор. Степан Рудик.

Ч. 48. — 24.IX.1919. F^o м., ст. 4.

„С. Д. має обслуговувати інтереси Стрільцтва. По виході газета відсилається до політ. відділу при Штабі Корпусу СС. 600 примірників, з яких політ. відділ повинен розіслати по частинам потрібну кількість”.

Ч. 49. — 1.X.1919. F^o м., ст. 4. Друкарня „Стрільцької Думки”.

Ч. 50. — 5.X.1919. F^o м., ст. 4. Видає Пресова Кватирка СС. Редагує: Видавничий Відділ Пресової Кватирки. Відповідає за редакцію хор. Степан Рудик.

Ч. 51. — 9.X.1919. F^o м., ст. 4. Друкарня Пресової Кватирки СС.

Ч. 52. — 12.X.1919. F^o м., ст. 4. Друкарня Групи СС.

Ч. 53. — 5.X.1919. F^o м., ст. 4. Друкарня СС (видавництва не подано).

Ч. 55. — 22.X.1919. F^o м., ст. 4.

Ч. 60. — 9.XI.1919. F^o м., ст. 4.

Ч. 63. — 23.XI.1919 F^o м., ст. 4. Редагує: Колегія Стрільців. Видає: Пресова Кватирка СС*).

II. СС. Кін. п. СС. Корпус СС. Кіш СС. Санпоїзд ч. 2208. Гарм. Бригада. 1-а див. СС. Пресова Кватирка. Видавничий відділ Пресової Кватирки. Політ. відділ при Штабі Корпусу СС. Автопанцерний дивізіон СС. 2-ий запас. куринь 4-го полку СС. III. Бабій О. Гринюк Дм. Курах Мих. Рудик Ст. Черник. Гладкий Гр. Загаєвич Мик. Яворський Ів. Ковч Гр. о., Думін. Грех. Брюкнер. Отмарштейн Ю. Прокопович. Чмола. Ольгин (Рудик) Ст. IV. Кривин. Здолбунів. Старокопчантинів. Острог. Шепетівка. Аннаполь. Кам'янка. Теофіпіль. Київ. Славута - Корець. Красностав. Городище. Славута. Заслав. Федорівка. Чорний Острів**).

272. Наші завдання. (Від Редакції). „Стр. Думка”. Старокопчантинів 1919, ч. 43, ст. 2-3.

I. Про поновлення вид. „Стр. Думки”, що через перешкоди при переїздах Корпусу СС та його Коша майже місяць не виходила.

II. Корпус СС. Кіш СС.

273. Стрільцький Календар на переступний рік 1920. Зредагував Степан Рудик. Накладом Пресової Кватирки СС. Старокопчантинів 1919 32°, ст. 64.

I. Зміст: — Антонович. Ідуть вовки-сіроманці, (вірш). — Календаріюм, — Чиж. Я. Чим повинні бути Січові Стрільці для України? — Грех Я. Коротка історія Січових Стрільців. — С. О. Українська Народня Республіка. — О. М. Наші вороги. — Герб України. — Бойова пам'ятка Січового Стрільцтва. — Команда Січових Стрільців. — Етнографічні межі України. — Ще не вмерла Україна. — Не пора. — О. Бабій. Гей, не дивуйтесь! — Як з Києва в Житомир січовики манджали. — Курах М. Вилітали сизі орли. — Гей на горі. — Червона Калина. — Гей, видно село... — Зажурились галичанки. — Їхав стрілець на війноньку. — Кажуть. — Стрілець Нетяга. — Ів. Франко. Ум остри... Примітка.

*) Зазначені числа зберігаються в Бібліотеці Наук. Т-ва у Львові. Решти бракуючих чисел нам не повелося дістати для опису.

**) Показчик імен і назв з дрібних заміток.

274. Пишіть для Альманаха СС. „Стр. Думка”. Старокопчантинів 1919, ч. 45, ст. 4.

I. Відозва з закликом до СС надсилати свої праці про СС, красне письмо і малюнки, які будуть використані в Альманасі або календарі СС, що вийдуть у кінці року 1919. II. Видавничий відділ Пресової Кватирки.

275. Кедрин І. Чому досі нема повної історії Січ. Стрільців? З приводу появи книжки ген. Марка Безручка „Січові Стрільці в боротьбі за державність”. „Літопис Ч. К.” Львів 1933. 4°, ч. 3, ст. 10-12.

I. Замір керманців СС-ва видати історію СС. Праці в тім напрямі Видавничого Комітету під проводом автора у Відні в 1921 р. Започаткування друку альманаха СС „Золоті Ворота”. Катастрофа з недокінченим виданням. Передрук звідти одної статі (Є. Коновальця) в Празі в 1921 р. Нездійснений передрук другої статі (В. Кучабського) в Перемишлі в 1930 р. через сконфісування матеріалів поліцією. Поява в друку третьої статі (М. Безручка). II. СС. Видавничий Комітет СС. III. В. Кучабський. Є. Коновалець. Ю. Отмарштейн. М. Безручко. Ів. Кедрин.

276. Січові Стрільці. Сторінка до історії борців за заможність Української Народньої Республіки. „Вперед”. Львів 1919, ч. 168, ст. 3.

I. Зусилля СС. Ідеологія. II. СС. Стр. Рада. „Стр. Думка”. Пресова Кватирка СС. Видавничий відділ. Комісія для зред. Альманаха. Стр. Календар. Кіш СС. 2-га пол. 1919 р. III. Загаєвич. Черник.

277. Золоті Ворота. Альманах Січових Стрільців. Берлін (1921). 4°, ст. 4.

I. Проспект.

278 — 280. Підручники (яких ми, на жаль, не могли використати для опису). Правильник піхотинців. Київ. 1918. Кріс і його складові частини. Наука стріляння.

ДОДАТОК ДО БІБЛІОГРАФІЇ

(Із записок Д. Герчанівського)

1. AUNAGEN OTTO Dr. Prof.: *R u e s s k k e h r a u s d e r U k r a i n e*. — "UKRAINE" Monatschrift fuer deutsch - ukrainische Volkswirtschaft- und Kulturpolitik. Berlin 1919. No 2. (Про повернення з Києва під час повстання проти гетьм. режиму Павла Скоропадського).

2. Безручко Марко, ген.: „Г р у п а С. С. в б о я х н а п і д с т у п а х д о К а м ' я н ц я П о д і л ь с ь к о г о”, Календ. „Червоної Калини” на 1927 рік. Львів, 1926, стор. 114-124.

3. Бобрів Василь: „Д о з у с т р і ч і в т а п о р т р е т і в”, „Свобода” Джерзі Ситі, 1927, Ч. 229 (про повстання отамана Зеленого проти Директорії і похід СС на Трипільщину в січні 1919 року).

4. Герчанівський Дмитро: „В и г н а т и о к у п а н т а !” (в друку. Про похід частин Армії УНР в Україну восени 1921 року).

5. Герчанівський Дмитро: „З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України”. (в друку: збірник для дослідів життя й діяльності полк. Є. Коновальця).

6. Герчанівський Дмитро: „В п о л ь с ь к о м у т а б о р і і н т е р н о в а н и х Д о м б ' е, к о л о К р а к о в а в ч е р в н і 1 9 2 0 р о к у”, див. „Вільне Слово”, Торонто, 19.V. 1962. Ч. 20.

7. Герчанівський Дмитро: „Д е щ о п р о п о ч а т к и С і ч о в и х С т р і л ь ц і в”, див. „Вісті Комбатанта”, 1967, ч. 2.

8. „Г е р б о в и й з н а к У к р а ї н и”; див. Календар „Українського Голосу” на 1942 рік (про тризуб і жовто-блакитний прапор).

9. Гончаренко Аверкій: „Б і й п і д К р у т а м и”. „Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді”, Торонто, I-III, 1962, ч. 10; передрук з ч. 9 „За Державність” із схемою бою.

10. Горбенко Х.: „С п о г а д и п р о Д е н і к і н ш и н у”. „Стрілецька Думка”, Староконстантинів 1919, ч. 48-49.

11. Дашкевич Роман, ген.-хор., д-р: „А р т и л е р і я С і ч о в и х С т р і л ь ц і в”; Вид. „Червона Калина”, Нью-Йорк, 1965.

12. Дашкевич Роман, ген.-хор., д-р: „У п е р ш у р і ч н и ц ю с м е р т и п о л к. М и х а й л а К у р а х а”; „Вісті”, журнал Крайов. Управи Брат. кол. Вояків 1 УД УНА в Німеччині, Мюнхен, VI. 1963, ч. 110.

13. Донцов Дмитро: „Р і к 1 9 1 8”, Київ. Вид. „Гомін України”, Торонто, Онт., Канада, 1954.

14. Думін Осип: „В д е н ь 3 0 - г о к в і т н я 1 9 1 8 р о к у”; „Стрілецька Думка”, Староконстантинів, 1919, ч. 61.

15. Грицай Остап, д-р: „С в і т л і й п а м ' я т і В о ж д і в”; Вид. „Українська Національна Єдність у Франції”, 1953.

16. Жданович О.: „В о л о д а р н а ш и х д у ш”; Вид. „Українська Національна Єдність у Франції”, (в п'ятнадцяти роковини смерті полк. Є. Коновальця).

17. Зибачинський Орест: „І н т е г р а л ь н а р е в о л ю ц і я”; Мюнхен, 1960.

18. Зиблікевич Євген: „Л и с т о п а д о в і п о д і ї н а В е л и к і й У к р а ї н і” — 1) На передодні. 2) В Білій Церкві. 3) Стрілецький марш на Київ; „Літопис Червоної Калини”, Львів, 1929, ч. 3.

19. Змієнко - Сенишин Галина (згадка і світлини ген. шт. ген.-хор. Марка Безручка і Всеволода Змієнка); „Бюлетень Союзу б. Укр. Вояків в Канаді, 1960, ч. 5.

20. Кедрин Іван: „М и х а й л о К у р а х”; „Свобода”, Джерзі Ситі, 29. VI. 1962, ч. 123 (посмертна згадка).

21. (Кичун Іван, інж. — посмертна згадка); „Голос Комбатанта”, літо 1959, ч. 3 (9).
22. Ковалевський Микола: „Приджерелах бо-ротьби”.
23. Костик Дм.: „Євген Коновалець”. В 15-у річницю смерті. Вид. „Українська Національна Єдність” у Франції, 1953.
24. Купчинський Роман: „В 60-річчя полк. Анд-рія Мельника”. На службі України. Відбитка з „Народ-ного Слова”, Пітсбург, 1951.
25. Курах Михайло: „Іван Лизанівський”. Фра-гменти споминів. „Вільна Україна”, Нью-Йорк, 1962, ч. 34.
26. Курах Михайло: „Стрілецька Рада”. „Голос Комбатанта”, Нью-Йорк, 1959, ч. 2 (8).
27. Курах Михайло: „Перша батарея Січових Стрільців” (IV. Закінчення). „Вісті” Край. Упр. Бр. к. Во-як. 1 УД УНА в Німеччині, Мюнхен, VI. 1959, ч. 94.
28. Курах Михайло: „Чи Січові Стрільці бра-ли участь у Зимовому Поході?” „Вісті Ком-батанта”, Нью-Йорк, 1961, ч. 1-2.
29. Курах Михайло: „Наші полководці”. „Вісті” Бр-ва к. Вояків 1 УД УНА, Мюнхен, 1960, ч. 99.
30. Курах Михайло: „Січово-стрілецькі фор-мації в українських арміях”. Інформаційний нарис. „Вісті Комбатанта”, Нью-Йорк, 1962, ч. 3-4.
31. Курах Михайло: „Соборницька книга” (рецензія на кн. ген. О. Удовиченка: „Україна у війні за держав-ність”). „Розбудова Держави”, I. 1955, ч. 1 (16).
32. Курах Михайло: „Нові причинки до іс-торії УГА”. „Голос Комбатанта”, Нью-Йорк, 1960, чч. 6, 7, 8. 1961, ч. 3 і ч. 9 (15). (Завваги до книжки „Українська Галицька Ар-мія”, видання хор. УСС Дмитра Микитюка, Вінніпег, 1958).
33. Кутько Ярослав: „Пекедьна машина в Ро-тердамі”. Вид. „Українська Вільна Громада” в Америці, 1952.

34. Лужницький Григор: „Невідома сторінка з історії Січових Стрільців”. „Америка”, Філя-дельфія, 14. III. 1964, ч. 52. (Про плян команд. австр. армії виареш-тування в Україні Січових Стрільців і вивезення їх у карні табори в Австрії).

35. Людендорф Еріх, ген.: „*Meine Kriegserin-nerungen 914 - 1918*”, вид. *Verlag Mittles und Sohn*, Берлін 1919.

36. Мазепа Ісаак: „Україна в вогні і бурі ре-волюції”, т. I, II, III.

Марголин Арнольд: „Україна и политика Ан-танти”. Записки еврея и гражданина. Издательство „Евфон”, Берлін.

38. Мартинець Володимир: „Українське підпіл-ля”. Від УВО до ОУН, 1949.

39. (Матчак Михайло — посмертна згадка, „Голос Комбатан-та” 1959, ч. 2.)

40. Мірчук Петро: „Євген Коновалець”. У 20-річ-чя смерті. Вид. „Ліга Визволення України”, Торонто.

41. Навроцький Осип: „Українська Військова Ор-ганізація”. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО. „Голос Комбатанта”, Нью-Йорк, 1961, ч. 9 (15).

42. Назарук Осип: Відкритий лист до гетьманського міністра внутрішніх справ Кістяковського. „Діло”, Львів 28. VIII. 1918 (про карні відділи й адміністр. органи в краю).

43. Оберучев К.: „В дні революції”. Издание „Народоправство”, Нью-Йорк, 1919.

44. Ольгин Степан: „Мазепинський курс мі-літарний”. Забута сторінка до історії Січового Стрілец-тва. „Стрілецька Думка”, Староконстантинів, 1919, ч. 44.

45. Онацький Євген: „Шляхом на Ротердам”. До 20-ліття трагічної смерті сл. п. полк. Є. Коновальця. „Свобода”, Джерзі Ситі, 1958, чч. 98-130

46. Редколегія „Вісті”, Мюнхен, IX.1962, ч. 107, посмертн. зга-дка про М. Кураха.

47. Ріпецький Степан: „Українське Січове Стрілецтво”. Вид. „Червона Калина”, Нью-Йорк, 1956.
48. (Світлина з маніфестації 1917 р. в Києві — жовто-блакит. прапори). Календар „Червоної Калини”, на 1937 рік, Львів 1936.
49. (Світлина і згадка про ген. шт. ген.-хор. Марка Безручка). „Бюлетень Союзу б. Укр. Вояків у Канаді”, 1960, ч. 5.
50. Сердицький М.: „Українізація”. „Вісті Комбатанта”, Нью-Йорк, 1962, ч. 3-4.
51. Скотинський Тадей: Герб України. Календар „Червоної Калини” на 1928 рік. Львів, 1927.
52. Стахів Матвій, д-р: „Україна в добі Директорії УНР”. Т. 1 — 7. Вид. Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрентоні, Па.
53. Стефанюк Ф.: „З Українськими Січовими Стрільцями”. „Український Голос”, Вінніпег, 1928, ч. 41-43 (автор прибув з УГА до СС у 1919 році).
54. Струк Іван: „До історії парку Гарматн. Бригади Січ. Стрільців”. „Голос Комбатанта” 1961, ч. 9 (15).
55. Сушко Роман, полк.: „Знак часу”. Спомин про Миколу Загаєвича з 2-го полку Запор. Бригади Натієва. „Літопис Червоної Калини”, Львів 1929, ч. 1.
56. Таборенко П.: „Панцерний поїзд «Стрілець»” — оповідання-спомин з українсько-московської війни. Вид. „Говерля” Нью-Йорк, 1960.
57. Троцький Л.: „Октябрьская революция”. Часть вторая. Изд. „Гранит”, Берлин, 1933.
58. Удовиченко Олександр, ген.: „Перша боротьба за Київ”. 1917 — 1918. „Військова справа”, Париж, 1927 - 1928, ч. 1.
59. Удовиченко Олександр, ген.: „Україна у війні за державність”. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 — 1921. Вид. хор. УСС Дмитро Микитюк, Вінніпег, Канада, 1954.
60. Українські Січові Стрільці (УСС), альбом. Третій наклад. Вид. Ігор Федів, Монреаль, 1955.
61. Українська Галицька Армія, вид. хор. УСС Д. Микитюк, Вінніпег, 1958.
62. Чиж Ярослав: (його завіщання: Тут спочиває Я. Ч., сотник Січових Стрільців). „Голос Комбатанта”, Нью-Йорк, 1960, ч. 6 (12).
63. (Посмертна згадка про Я. Чижа). „Голос Комбатанта” 1959, ч. 2 (8).
64. Чорній, сотн. СС: „Готування на велике діло”. Вишкіл С.С. в Білій Церкві. „Стрілецька Думка”, Староконстантинів 1919, ч. 61.
65. Капустянський М., ген. шт. генерал: „Золоті Ворота”. Історія Січових Стрільців, 1917 — 1919. Стор. 395. З 198 світлинами й 11 схемами. Львів 1937, Видавнича Кооператива „Червона Калина”. Рецензія. Див. Воєнно-Науковий Збірник „Війна й Техніка” 1938, стор. 85 — 92. Архів і Бібліотека Михайла Бажанського в Дітройті.
66. Іван Паньків: На панцерному потягові „Отаман Мельник”. (Слогади з 1918 — 1919 років), 1954. Вінніпег, Канада.
67. Герчанівський Дмитро: „Прикметні риси Січових Стрільців (СС)”. „Вісті Комбатанта”, Торонто — Нью-Йорк 1968, ч. 3.

ПОКАЖЧИК ЧАСТИН СС

(Передрук із „Золотих Воріт” з порядковими числами бібліографічного списку, виготовленого Іваном Шендриком).

Г а л и ц ь к о - Б у к о в и н с ь - Окрема сотня, 50.
 к и й К у р і н ь С С., 1, 3, 6-9, Східньогалицька бригада, 50.
 12, 13, 15-20, 22, 25, 28, 29, 31, 72, 218. 1-ша сотня Рогульського, 60, 94, 95, 221.
 П е р ш и й К у р і н ь С С. 6, 7, 2-а сотня Думіна, 60, 84, 94, 95, 97, 221.
 9, 27, 28. Чота зв'язку, 60.
 1-ша сотня (Сушка), 1, 3, 7-9, 15, 19, Кінна партизанська сотня, 69.
 20, 25, 27, 31, 36, 37, 43, 221, 227. Кіш Домарадського, 72.
 2-га сотня (Чмоли), 8, 19, 20, 23, 25, 27, Відділ Черника, 95.
 31, 36, 65, 221. 2-а чота 2-ої сотні, 98.
 Запорова сотня (Кучабського), 19, 31, 4-а і 5-а чота, 98.
 36. 1-й курінь Сушка, 98.
 Сотня скорострільів (Черника), 4, 8, 19, 2-й курінь 1-го п.п. СС., 98.
 20, 25, 31, 36, 41. Кінний Лубенський полк, 74, 98, 109, 111.
 Відділ гармашів (Дашкевича), 3, 19, 20, Інтендантура, 98.
 23, 31. Кінна сотня Бориса, 98.
 1-й полк СС. 3, 6, 7, 9, 12, 13, 19-23 Д и в і з і я С С О с а д н о г о
 48, 221. К о р п у с у, 1, 3, 6, 7, 9, 13.
 1-ий курінь 1-го п. СС. 6, 7, 25, 65. О с а д н и й К о р п у с С С. 3, 6,
 2-ий курінь 1-го п. СС. 7, 12, 48, 75, 83, 107, 110, 123-126, 134,
 1-ша скорострільна сотня, 4, 8. 143, 155.
 Сотня кавалерії (Білинського), 3. Команда Осадного Корпусу, 49, 112, 127.
 1-ша чота 2-ої сотні (Пасіки), 16. Штаб Осадного Корпусу, 3, 8, 50, 104,
 2-га чота 2-ої сотні (Мамчура), 16. 107, 121, 124, 127, 132.
 3-а чота 2-ої сотні (Вирвіча), 16. Дивізія СС, 3, 8.
 4-а чота 2-ої сотні (Думіна), 16. 1-й п.п. СС, 3, 8.
 Чота Олійника, 25. 2-й п.п. СС, 3, 8.
 „Залізна Бригада”, 25. 3-й п.п. СС, 3, 8.
 Охоронна сотня, 40. (4)-й п.п. СС, 3, 8.
 Кіш 1-го полку СС., 18, 40. 1 — 8 скорострільні сотні, 3, 8.
 О к р е м и й З а г і н С С. 1, 3, 4, Кіш скорострільів, 3, 8.
 6-9, 12, 18-20, 48-50, 60, 67, 68, 70, 72-78, 8. Відділ кінноти Бориса, 8.
 91, 94, 95, 98, 107-109, 120, 218, 221. К о р п у с С С. 3-5, 8, 13, 17, 18, 20,
 21, 48, 72, 109, 114, 122, 131, 137, 143,
 Команда Загону, 60, 77, 79, 81, 95, 221. 150, 155, 156, 158, 159, 164, 171, 200,
 Штаб Загону, 79, 80, 98. 205, 218.
 2-га сотня Сушка, 1, 48, 67, 72, 221. Команда Корпусу, 4, 18.
 Скорострільна сотня Черника, 48, 50, 60, Штаб Корпусу 136, 170.
 72, 108. Г р у п а С С. 6, 7, 12, 13, 121, 143,
 3-а сотня Загаєвича, 48, 60, 95. 147, 155, 162, 170.
 Гарматна сотня, 48, 72. Команда Групи, 155.
 Чота 2-ої сотні Харамбури, 48. Штаб Групи, 121, 159.
 Кінна розвідка Бориса, 48, 72, 73. 1-а дивізія СС, 38, 49.
 Бронепотяг Дашкевича, 48, 95, 221. Штаб дивізії, 124, 127, 143.
 Чота 2-ої сотні, 48. 2-га дивізія СС, 8, 18.

Штаб 2-ої дивізії, 143.
 1-й п. полк, 3, 4, 6, 7-18, 49, 50, 72, 79, 105, 107, 108, 120, 124, 143, 155, 159, 165, 223.
 2-й п. полк, 3, 18, 49, 79, 108, 143, 155, 165.
 3-й п. полк, 3, 6, 7, 18, 49, 79, 84, 107, 121, 141, 143, 155, 165.
 4-й п. полк, 3, 6, 7, 18, 79, 109, 121, 123, 143, 147, 155, 165, 215, 216.
 5-й п. полк, 3, 9, 107, 143, 150, 155, 215, 216.
 6-й п. полк, 3, 107, 123, 155.
 Полк Андруха, 179.
 Штаб 4-го п. полку, 190.
 1-й курінь 1-го п. полку, 49, 107, 109, 123, 124, 155.
 2-й курінь 1-го п. полку, 49, 107, 109, 123, 124, 155.
 3-й курінь 1-го п. полку, 49, 107, 109, 123, 124, 155.
 3-й курінь 3-го п. полку, 143.
 Окремий Сумський курінь 4-го п. полку, 145.
 Курінь галицьких новобранців, 123.
 2-га сотня 1-го п.п., 49.
 3-а сотня 1-го п. полку, 50.
 1 — 3 п. сотні 178.
 1-а п. сотня, 128.
 1-а сотня 3-го п. полку, 133.
 Сотня СС, 139.
 7, 8 і 9-а сотні 3-го куреня, 49.
 4-а чота 2-ої півсотні, 51.
 Гарматна бригада, 3, 143.
 1-й гарм. полк, 3, 6, 7, 123, 143, 150.
 2-й гарм. полк, 3, 76, 123, 131, 143, 150.
 3-й гарм. полк, 3, 6, 7, 123, 143, 150.
 4-й гарм. полк, 3, 123, 143, 150, 212.
 5-й гарм. полк, 3, 6, 7, 123, 143, 150.
 6-й гарм. полк, 3, 78, 79, 123, 143, 150.
 Гарматний Кіш Бурка, 3.
 1-а гавбична батарея, 3, 123.
 2-а гавбична батарея, 3, 123.
 3-а бат. 4-го гарм. полку, 153.
 2-а бат. 5-го гарм. полку, 143.
 2-га батарея, 123.
 3-тя легка батарея, 213.
 5-та батарея, 3.
 6-га батарея, 152.
 7-а батарея, 3, 178, 190.
 10 і 12-а батареї, 3.
 Батерія 4-го полку, 178,
 Гарматна батарея, 139.
 1, 2, 7, 10, 11, 12 батареї, 150.
 42-лінійна батарея, 143.
 Зв'язкова сотня, 143.
 Піша розвідка, 123, 124, 143, 179.
 Охорона республіканського ладу, 147.
 Політичний відділ при Корпусі, 4, 49, 79, 124.
 Кінний полк (і дивізіон) Бориса, 3, 6, 18, 79, 121, 143, 159, 172.
 Лубенський кін. дивізіон, 123, 153.
 Окрема кінна бригада, 143.
 1-й кін. полк, 174, 175.
 Білоцерківська кінна сотня, 123.
 Окрема кінна сотня, 143.
 1-а кінна сотня, 121.
 Обоз кавалерії, 4.
 Кінна розвідка, 143.
 Технічний курінь, 109, 123.
 Технічна сотня, 6, 143.
 Технічна сотня Рогульського, 143.
 Окрема інженерна сотня, 146.
 1-а і 2-а саперна чоти, 146.
 Чота телегр.-телефонічна, 146.
 Чота інженерного парку, 146.
 Відділ телегр.-телефонічний, 143.
 Автопанцерний дивізіон, 3, 4, 6, 18, 168.
 Панцерний дивізіон, 3, 143, 201.
 „Стрілець”, 3, 6, 18, 109, 143.
 „Черник”, 3, 168, 201.
 „От. Петлюра”, 3, 143.
 „Січовий”, 143, 151.
 „Запорожець”, 214.
 „Помста”, 143, 217.
 „От. Мельник”, 143.
 „От. Коновалець”, 143.
 „Гет. Дорошенко”, 143.
 „Сумець”, 145.
 „Вітек”, 151.
 „Земля і воля”, 151.
 „Гандзя”, 151, 214.
 „В о л я”, 156.
 Автоколони, 143.
 Майстерня поїздів, 143.
 Скорострільний Кіш СС Соловчука, 3, 123, 155.
 Кулеметна сотня, 133.
 Сотня польової варті, 3, 6, 79.
 Відділ жандармерії, 4.
 Санітарна колони, 146.
 Санпоїзд ч. 2208, 169, 198.
 Кіш СС, 1, 5, 9, 13, 18, 49, 50, 120, 121, 143, 155, 159, 185, 225.
 Команда Коша, 18.
 Школа старшин, 18, 50, 120, 155.
 Школа підстаршин, 50, 120, 123, 124, 132, 155.
 Кінний вишкіл, 143.
 Надзвичайний Військовий Суд, 120.
 Запорова сотня, 120.
 Сотня польової жандармерії, 120, 143.
 1 і 2-а сотні скорострільного коша, 120, 143.
 Сотня кінноти, 143.
 Сотня старшинська, 143.

Сотня підстаршинська, 143.
 1 і 2-й запасові курені, 143.
 1 і 2-й курені вишколу, 143.
 Пресова квартира, 18, 120.
 Шпиталь, 143.
 Група СС в жовтні 1919 р., 189.
 Команда Групи СС.
 Штаб 1-ї дивізії.
 1 — 3 п. полки.
 1-й інженерний курінь СС.
 1-а окрема кінна сотня.
 Штаб 2-ї дивізії СС.
 4 — 6 п. полки.
 2-й інженерний курінь.
 2-а окрема кінна сотня.
 Гарматна бригада СС.
 1 — 4-й гарм. полки.
 1-й кінний полк.
 2-й кінний (запасовий) полк.
 Кіш СС.
 Піший і скорострільний вишколи.
 Запасова батарея СС.
 Постачання коша.
 Пресова квартира СС.
 Ред. Колегія „Стр. Думки”.
 П л я н п е р е ф о р м у в а н н я
 10-г о л и п н я 1919 р.
 1 (10) дивізія, 143, 155, 165, 172.
 Штаб дивізії, 143.
 1 — 2-й п. полки, 143, 165.
 4-й п. полк (став 3-м п.п.), 145, 165.
 Технічна сотня, 143.
 2 (11) дивізія, 143, 155, 165, 172.
 3 п. полк (став 4-м п.п.), 143, 165.
 28 Стародубський п. і 5-й піший полк
 (стали 5-м п.п.), 143.
 Миргородський курінь (став 6-м п.п.),
 143.
 Технічна сотня, 143.

Кінна сотня, 143.
 Кінний дивізіон Борнса (при Групі),
 143, 155.
 Ударна група Сушка (пізніше Північна
 група СС), 9, 12, 8, 48, 107, 109, 123,
 124, 129, 136, 138, 142.
 2-й курінь 1-го п.п. СС (Домарадського).
 4-й полк СС (Захарчука).
 Сердюки. Дніпровці.
 Кінний Лубенський дивізіон.
 1-а гавбична батарея (Ничая).
 2-га батарея СС (Кухара).
 5-та сотня 2-го куреня (Кічуна), 6-а (Гри-
 невича), 7-а (Ільчука), 8-а (Микуляка).
 Технічний курінь.
 „Стрілець”, „Чорноморець”.
 Ударна Група Рогульського (пізніше Цен-
 тральна група СС), 12, 48, 107, 109,
 123, 124, 132.
 1-й п. полк СС — 1 — 8-й курені: 1 — 9
 сотні.
 Кінний полк Аркаса.
 Кінно - партизанський полк Козир-Зір-
 ки.
 7-а кінна Хвастівська сотня.
 Кінно - гірська батарея.
 5-а скорострільна сотня.
 Школа підстаршин.
 Броневик „Загаевич”.
 Полковий зв'язок і піша розвідка.
 Полковий шпиталь.
 Відділ Думіна, 9, 48, 107, 137.
 4-а сотня 1-го п.п. СС.
 10-а сотня 2-го п.п. СС.
 Кінна сотня Борнса.
 Кінна чота Лубенського полку.
 2-а батарея 1-го гарматн. полку.
 Сотня скорострільна.
 Сотня куреня от. Голуба.
 Перев'язочний пункт.

ПОКАЖЧИК МІСЦЕВОСТЕЙ, ДЕ ПЕРЕБУВАЛИ АБО БОРОЛИСЯ СС.

(Передрук із „Золотих Воріт”, з порядковими числами бібліографічного списку,
 виготовленого Іваном Шендриком).

Азарівка, 58, 60.
 Андрюківка, 190.
 Аннопіль, 271
 Антонівка, 162
 Антоніни, 3, 121.
 Базалія, 5, 8, 9, 18, 120, 143, 156, 163.
 Балич, 3, 18, 143, 162, 170.
 Баранівка, 139.
 Баскаки, 148.
 Башківці, 155.
 Березівка, 145.
 Бердичів, 1, 3, 5, 8, 146, 168.
 Берестечко, 9.
 Бібрка, 131.
 Біла Криниця, 50, 79, 175.
 Біла Церква, 1, 3-9, 12, 13, 17, 20, 21,
 29, 32, 48, 49, 60, 66, 69-78, 80, 81, 83,
 84, 91, 93, 94, 102, 107, 108, 110, 112,
 114, 115, 120, 124, 218, 221, 225, 237,
 245, 248.
 Білгородка, 143, 172.
 Білев, 143.
 Білокриниче-Хролін, 143.
 Білокуракино, 58, 60.
 Білолуцьк, 60.
 Білинок, 143.
 Більчин, 143.
 Бобрин, 25, 130.
 Богданівка, 109.
 Богданівці, 213, 214.
 Боровиця, 143.
 Бородянка, 1, 9.
 Боярка, 3, 60, 79, 93, 98.
 Боярка - Юрівка - Вита Поштова -Хо-
 тів, 121,
 Браїлів, 132,
 Бровари, 8, 25, 43, 109, 124, 132, 138.
 Броники, 143.
 Бужок, р., 121, 143, 172,
 Буча, 3, 18.
 Бучки, 60,
 Бушинка, 143.
 Васильків, 3, 29, 48, 50, 60, 84, 94-98,
 102, 221.
 Васьківчики, 143.
 Велика Левада,
 Велика Солтанівка,
 Вел. Гнійниця, 143.
 Вел. Горбаші, 143.
 Вел. Зозулинці, 121.
 Вел. Пузирки, 5, 8, 121.
 Верхи, 143.
 Винниця, 3, 71, 201.
 Вита Поштова, 60, 97, 98,
 Вишневець, 143.
 Вілія, 155.
 Вільбовне, 143.
 Вовківці - Дедеркали, 143.
 Водичка, 120, 143.
 Вознесенка, 58.
 Волиця Польова, 121.
 Волиця Йодка, 121, 143.
 Волосківці, 143.
 Волочеська - Чорний Острів, 162.
 Володимир, 88.
 Волька, 143.
 Воньківці - Охримівці, 143.
 Воробіївка, 124.
 Воскодавинці, 143.
 Воробіївка - Яблунівка - Перевод- Пли-
 сеньке, 124.
 Воронки, 60.

*)З огляду на брак у нас усталеної
 геогр. номенклатури, а також через ко-
 ректурні недогляди, багато назв місце-
 востей у авторів подано неправильно.
 В дужках подається деякі виправлені наз-
 ви).

Ворошилівка- Барське - Маянів -Руд- Жуляни, 3, 5, 18, 60, 84, 101.
 ківка, 143.
 Гадяч, 109, 125.
 Галичина, 3.
 Гатне, 5, 18, 98, 101.
 Гвоздів, 98, 127.
 Германівка, 51.
 Гильськ (Гільськ*) - Звягель - Олександрівка, 143.
 Глеваха, 97, 98.
 Глибки - Індики - Малі Зозулинці - Шмерки, 121.
 Гвилоп'ята, р., 143.
 Гоголів, 109.
 Голики, 143.
 Голинчинці, 143.
 Головорусова, 143.
 Голодки (Голодьки), 139, 143.
 Голосіїв, 108.
 Голосіївський мон., 38.
 Гордіївка, 143.
 Горинь, р., 32, 121.
 Горовщина, 124.
 Городище, 125, 271.
 Городок, 121.
 Гошівський ліс, 210, 211.
 Гребінка, 3, 8, 18, 20, 101, 109, 125, 129, 138, 146.
 Грем'яче, 155.
 Григорівка, 51.
 Грицини (Грицики) - Терешки, 143.
 Грозів, 155.
 Грузевичі, (Грузевиця), 143.
 Гудимівка, 127.
 Гулянка, 143.
 Гусачівка, 51.
 Гусятин - Городок - Ярмолинці, 172.
 Дарниця, 15, 25, 30, 43, 79, 109, 130.
 Декупки (?) - Гута - Немильне, 143.
 Деміївка, ст. 149.
 Демчин, ст. 143, 151.
 Деражня, 171.
 Дертка, 143.
 Джурич-Рахни, 143.
 Димірка, 3, 109, 124, 132.
 Дніпро - Коростень - Хвастів 110
 Дністер - Гусятин, 153.
 Дубівка, 13.
 Дунаївці, 18, 120, 159.
 Жидівка, 143.
 Жилинці - Вовкулинці - Кондратка, 143.
 Житомир, 3, 8, 17, 18, 25, 139, 145-147
 Житомир - Коростень, 3,
 Житомир - Коростень - Сарни, 25.
 Жищинці - Мудроголови, 121.
 Жмеринка, 4, 9, 168, 172, 195, 217.
 Жмеринка - Могилів, 12.
 Жолобки, 155.

Жуляни, 3, 5, 18, 60, 84, 101.
 Журин, 3.
 Зазим'я, 124.
 Закриниче, 121, 143.
 Заслав, 112, 271.
 Заставки, 121.
 Збараж, 155.
 Збруч, р., 121.
 Звізданівка, 143.
 Звонкова - Сподарець - Плисецьке, 124.
 Звягель (Новгород Волинський), 1, 12, 18, 121, 172.
 Здолбунів, 8, 84, 110, 114, 155, 271.
 Зелена, 143.
 Зелениця, 178.
 Зеленці, 143, 161.
 Зіньки, 155.
 Зубра, 131.
 Івачків, 155.
 Ігнатівка, 60.
 Ізюм, 158.
 Ікопоть, р., 121.
 Індики, 143.
 Ірпень, р., 143.
 Ірша, р., 143.
 Кадіївці, 120, 159.
 Кадлубиця, 124.
 Каленачі (Каленичі), 143.
 Калесний (Камінний?) Майдан - Чернця, 143.
 Калинівка, 143.
 Калюжинська, 143.
 Кам'янець, 3.
 Кам'янка, 271.
 Каплиця, 98.
 Карабчів - Фрампіль - Купин, 143.
 Карабчівка, 1, 5, 9, 18, 143, 162.
 Каршлівка, 143.
 Катеринівка, 143.
 Квасилів, 143.
 Київ, 1, 3-9, 13, 15, 16, 18,-21, 25, 29,-33, 36, 37, 40, 41, 43-45, 48-50, 53, 54, 60, 65, 74, 75, 78, 81, 83, 84, 91, 94, 98, 101, 102, 108, 110, 112, 114, 122, 124, 125, 127, 130-132, 136, 146, 168, 176, 217, 218, 221, 223, 224, 237-239, 248, 252, 253, 271.
 Київ - Гребінка, 17.
 Київ - Сарни, 140.
 Киянка - Орене (Орепи) - Ярунь, 143.
 Кічман, 143.
 Клембівка, 143.
 Клитна, 143.
 Клесово, 25.
 Кодня, 146.
 Козятин, 3, 79.
 Колки, 120, 121, 143, 159.

Колки - Волиця Полева, 143.
 Колоденка (Колодянка) - Радунин, 143.
 Колодяно (Колодежно) - Нов. Миропіль, 143.
 Кононівка, 20, 25.
 Копанівка - Пахутинці, 143.
 Копачі, 127.
 Копистерни, 143.
 Корниця, 121.
 Корниця - Остріг, 143.
 Корвинці, 122.
 Коростень, 8, 12, 18, 25, 31, 124, 142.
 Коростки - Липно, 143.
 Коростів (Коростова), 143 155.
 Корчма, 142.
 Коськів, 143.
 Котюжани, 143.
 Коханівка, 143.
 Красилів, 1, 3, 9, 121
 Красний Трактир, 5, 60.
 Красносілка, 143.
 Красностав, 271.
 Крачки, 121.
 Крачки-Катеринівка, 143.
 Крем'янець, 1, 8, 9, 12, 13, 18, 50, 79, 83, 120, 155, 159, 163, 195.
 Крем'янець-Катербург, 158.
 Кресмань (?), 143.
 Кривин, 271.
 Криворіжжя, 13, 19.
 Криничани, 162.
 Криничі, 127.
 Кропивна, 18, 143.
 Круківщина, 18, 133.
 Ксендзівка, 143.
 Кудринці, 143.
 Кузьмин, 143.
 Кульчини, 143.
 Кульчини - Грицики - Карчівка, 121.
 Кульчини - Печиська, 143.
 Кунів, 155.
 Купин, 143.
 Купіль, 120, 159.
 Купіль - Котюжинці - Красилів - Сороко-дуби, 143.
 Купіль - Писарівка, 3.
 Купіль - Фрампіль, 121.
 Курне, 144.
 Курне - Луг, 143.
 Лабунь, 143.
 Лагодинці, 121.
 Ледянка, 143.
 Ледянка - Кучманівка, 143.
 Лемківці (Ленківці), 143.
 Лиса Гора, 143.
 Лисогорка, 162.
 Лівобережжя, 6, 20, 44.
 Лісна Слобідка, 143.

Лубні, 109.
 Лучинець - Степанки - Копайгород, 143.
 Любар, 21.
 Любомирка, 143.
 Лянцкорунь, 8, 12, 120, 121, 143, 159, 162.
 Ляхівці, 121, 143.
 Мазепинці - Орлинці, 143.
 Майдан - Вілля, 143, 156.
 Майдан, - Данилівка - Стожок, 143.
 Маків, 3.
 Мала і Вел. Солтанівка - Васильків - Погреби, 124.
 Малешівці, 143.
 Малиничі, 143.
 Малі Зозулинці, 121, 143.
 Малі Пузирки, 143.
 Маневичі, 3.
 Манилівці, 143.
 Марківці, 143.
 Масівка, ст., 203.
 Махнове (Михнів), 143.
 Медведівка - Закриниче - Рублянка, 143.
 Межириччя, 143, 151.
 Меленці, 143.
 Миколаїв, 1, 5, 8, 9, 18, 121, 143.
 Миколаїв - Чорний Острів - Базалія, 12.
 Микольська Слобідка, 109, 132.
 Милятин, 143.
 Миргород, 109.
 Миронівка, 141.
 Миропіль, 5, 18, 143, 146, 200.
 Михайлівка, 143.
 Михайлів хутір, 3.
 Мишолівка, 98, 99, 127.
 Між Случем і Горинню, 76.
 Мозир, 1, 3.
 Мокряки (Мокляки), 143.
 Молчани, 143.
 Мончинці, 143.
 Мотовилівка, 1, 3, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 32, 48, 50, 60, 69, 83, 84, 94-98, 102, 106, 116, 222, 223, 251.
 Мотовилівка - Крюківщина, 5.
 Мотовилівський ліс, 18, 221.
 Мотовилівські поля, 239.
 Мочулинці, 143.
 Мшени (Мошна Рудня), 143.
 Мошаниця, 84.
 Мудроголови, 143.
 Мурафа, 143.
 На Случі, 1, 9, 165.
 Ничпани, 143.
 Нова Пісочна, 143.
 Нова Ушиця, 1, 9, 212.
 Нова Чортгорія, 143.
 Нове Село, 143.
 Новий Миропіль, 143.
 Новоград Волинський (гл. Звягель), Нов-

город Волинський, 145.
Новорудня - Улашинівка, 143.
Новоселиця, 143.
Новостав - Борки, 143.
Носиківка, 143.
Обухів, 18, 127.
Овруч - Брусилів - Хвастів - Бобринська, 110.
Одеса, 3.
Оженин, 143.
Озери, 143.
Озеряни, ст., 143.
Олександрівка, 58, 143.
Олексинець Пільний, 121.
Олійники, 120, 159.
Орена (Орепи) - Киянка, 143.
Осадівка (Озадівка), ст., 143.
Осадівка (Озадівка) - Колодки, 143.
Осташки - Черепова, 143.
Острого, 1, 5, 8, 18, 143, 271.
Острого - Розваж, 143.
Офірна, 124.
Охотниково, 25.
Пахутинці - Бубнівська Корчма, 143.
Перга, 215, 216.
Перевід, 124.
Перепильчинці, 143.
Петропавлівська Слобода, 125.
Петропавлівська Боршагівка, 124, 132.
Петрушки, 124.
Печанівка, 3, 143.
Печиська, 143.
Пилипи - Мончинці, 143.
Писарівка, 143.
Підляшки (Підлящики), 121.
Під Мозирем, 9.
Плесна, 143.
Плисецьке, 49, 50, 95, 132.
Плюска, р., 143.
Полонне, 4, 18, 143, 172, 200.
Полтава, 18, 101, 109, 125.
Полтавщина, 7, 8.
Понора, р., 121, 170.
Попельня, ст., 18, 100, 124.
Пост Волинський, 4, 60, 94.
Припутенка, 143.
Припутня (Припутень), 143.
Проскурів, 3, 6-9, 18, 76, 83, 101, 120, 121, 132, 136, 143, 168, 171, 186, 200, 213, 214, 217.
Проскурів - Старокостянтинів, 3, 8, 110.
Псьол, р., 125.
Пузирки, 1, 3, 9.
П'ятигірці, 143.
Радивилів, 29.
Радивилівка, 143.
Радощівка, 143.
Райгородок, 143, 193.
Райки, 143, 146.
Рахманів, 155.
Рахни, 4, 18.
Рахни Лісові, 143.
Рекичинці, 143.
Рівне, 84, 143.
Рідкодуби - Юхимівці, 121.
Рогачик, 143.
Рогачів, 143.
Розвал (Розваж) - Вельгорів, 143.
Романівка, 18, 143.
Ромец, Ромни, 109, 125.
Роскош (Розкош), 143.
Рудка, 162.
Рудка - Язвиня, 143.
Рудки, к. Смотрича, 175.
Рудня, 143.
Савинці, 121.
Савинці - Фрампіль, 162.
Салиха, 18.
Салиха велика, 121, 143, 215, 216.
Салиха мала, 5, 121, 143, 215, 216.
Салиха - Зелена, 121.
Салухи, 1, 9.
Сарни, 3, 6-9, 18.
Сарни - Мозир, 3.
Сароси, 23.
Сватово, 58.
Свириди, 121.
Святець, 143.
Сватова Лучка, 50.
Святошин, 4, 124, 132.
Северинці, 143.
Секежинці (Шекеринці), 143.
Семанівка, 143.
Семиполки, 109, 124, 132.
Симони, 179.
Снхів, 131.
Сказинці - Балаків, 162.
Сказинці - Мудроголовці, 143.
Скала, 121.
Сквира, 10.
Славута, 143, 271.
Славута - Перемишль - Янушівка, 143.
Славутич - Корець, 271.
Слав'янськ, 50, 58, 60.
Слобідка - Писарівка - Глибки, 121.
Слобода Пісочна, 162.
Смолдерів - Колоденка, 143.
Смолка, 143.
Смотрич, 12, 18, 32, 162.
Смотричівка, 162.
Снігірівка, 124, 132.
Світків, 143.
Соколів, 1, 9, 18.
Солобківці, 143.
Ставчинці, 143.
Сорокодуби, 143.

Ставчинці - Индики, 143.
Ставище - Високе - Осівці, 124.
Стадники, ст. - Хорів, ст., 155.
Стара Чорторія, 143.
Старокостянтинів, 1, 3, 8, 9, 12, 13, 29, 32, 76, 79, 84, 101, 120, 121, 159, 170, 171, 195, 239, 271.
Старокостянтинів - Острого, 5.
Стрибене (Стрібеж), 143.
Стрільники, 143.
Судилків, 5, 18, 143.
Сула, р., 125.
Сухоржинці - Тернавка - Васьковчики, 121.
Сушки, 143, 178, 228.
Сушки - Білка - Яблонець - Мокраки, 143.
Гаранова, 124.
Гаранів хутір, 105.
Гаранівський хутір, 132.
Теофіполь (Чугань), 3, 8, 120, 121, 136, 143, 271.
Теофіполь - Колки, 121.
Теофіполь - Стожок, 12.
Темелинці (Жемелинці), 143.
Терешки - Севруки, 143.
Терешки - Ставчинці, 121.
Тернавка, 143.
Тернавка - Карабчівка, 143.
Теснівка - Тупільці, 143.
Тегерів, р. 145.
Тілявка - Башківці, 143.
Тинна, 143.
Тинна - Карабчів, 121.
Томашівка - Тернавка, 162.
Трацлин, 20.
Три кіпці, 155, 159.
Трипілья, 18, 51, 127.
Трипільщина, 7, 9.
Триски (Тріски) - Кучманівка, 143.
Тульчин - Рахни, 3.
Турівка, 143.
Улашинівка - Слобідка Черницька, 143.
Унів (Уніїв), 143.
Урочище, 143.
Ушиця, 143.
Ушомир, 146, 172.
Федорівка, гл. Хведорівка.
Фельштин, 18, 121.
Фельштин - Доброгоса, 121.
Фельштин - Сказинці, 172.
Феофанівський мон., 98.
Фрампіль, 1, 5, 12, 18, 143, 162.
Фрампіль - Куяви, 121.
Фрампіль - Савинці, 121.
Хвастів, 1, 3, 8, 12, 48, 50, 83, 93, 100, 102, 104, 124, 132, 221.
Хведорівка, 179, 183, 228, 271.
Хлібча, 95.
Хомора, р., 143, 172.
Хотів, 98.
Хролин, 139.
Хутори, 98.
Цвітова, р., 143.
Царицин, 13, 19.
Чабани, 98.
Чабарівка, 60.
Чайкури (Тайкури), 143.
Чорторія, 1, 3, 6, 7, 9, 12, 101, 143, 237.
Чемарівці, 143.
Червона Коршма, 98.
Червоний Трахтир, 69.
Черепова - Манилівка, 143.
Чернігівщина, 8.
Чечельник, 162.
Чижівка, 143.
Чорний Острів, 1, 3, 5, 8, 9, 18, 50, 120, 121, 143, 162, 172, 271.
Чорнилівка, 143.
Чорногородка, 124.
Чугань (Теофіполь), 159.
Чуднів, 3, 18, 139, 143.
Шаргород, 143.
Шаровчик (Шуровчики) - Топірчани, 143.
Шелетівка, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 18, 84, 110, 121, 124, 143, 146, 172, 271.
Шелетівка Подільська, 143.
Шкарівка, 71, 143.
Шмирки, 143.
Шосейна застава, 132.
Шосейна застава - Гориничі - Гнатівка, 124.
Шумівці - Рогачик, 143.
Шумськ, 155.
Шумськ - Мости - Мізоч, 143.
Юліямпіль, 143.
Юначків, 121.
Юрово, 25.
Юхимівці, 143.
Яблонка (Яблонне) - Недбайлівка, 143.
Яблунівка, 124.
Яворівці, 143.
Ямпіль, 1, 3, 8, 9, 121, 143, 155.
Янковичі, 97, 98.
Ярмолинці, 8, 12, 18, 143, 159, 162, 171.
Ярмолинці - Балин - Кам'янець, 162.
Яромирка, 143.
Ярошинка, 143.
Ясногородка, 124.

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ СТАТТЕЙ ДО ЮВІЛЕЙНОЇ КНИГИ СС

(Передрук із „Золотих Воріт“ з порядковими числами бібліографічного списку,
виготовленого Іваном Шендриком).

Авраменко Н., 59.	Думін О., 23, 27, 29, 51, 65, 67, 73, 159, 166, 167.
Алискевич М., 53, 202.	Задоянний В., 14.
Андрух Ів., 58.	Заклинський М., 52.
Бабій Ол., 250-256.	Залізник М., 54.
Байдак Ів., 206.	Зарицький В., 131.
Бездольний, 182.	Зиблікевич Е., 84, 88.
Безпешний, 257.	Зилинський П., 133.
Безручко М., 143, 144, 162.	Іванець Ів., 270.
Бекесевич П., 115.	Іванець Р., 148.
Бень В., 91, 92.	Іванець Ст., 175.
Бой, 238.	Ігорків Ю., 260.
Бородієвич Е., 170.	І. Р., (Ів. Рудницький), 224.
Боспій Гр., 258.	Ірчан М., 188.
Б. Р., 221.	Капустянський М., 121.
Бруг Р., 9.	Кедрин Ів., 238а, 275.
Венгринович Ст., 203.	Кедровський В., 30, 78, 83, 96.
Видибайло М., 130.	Кмета А., 165.
Винниченко В., 107.	Комітет Укр. Молоді, 242.
Вислоцький Ів., 50, 154, 196.	Коновалець Є., 4, 136.
В. К., 1, 2.	Косинин Ів., 39.
Войнилович, 180.	Крезуб А. (гл. Думін О., О. Л.), 13, 16, 24, 49, 72, 76, 77, 80, 94, 95, 98, 120, 123, 124, 127, 155, 208, 209, 211.
Вороний М., 215.	К-ський В., 5.
Гаврилюк Іл., 45, 46.	Купчак Дм., 70.
Гайдучок Ст., 187.	Купчинський Р., 264.
Галаган М., 113.	Купчинський Яр., 176.
Гаман В., 177.	Курах М., 261-263.
Г. Д., 99.	Куровський В., 47.
Гладкий Гр., 6, 7.	Кучабський В., 100.
Гнатевич Б., 48, 167, 172.	Кучерішка Ом., 186.
Гр. Гл. (Гладкий Гриць), 237.	Кушнірук К., 90, 265.
Григорович М., 22.	К. Ч., 36.
Гіжовський В., 28.	Левницький Дм., 66.
Гонта Дм., 149.	Левницький Мор., 102, 103.
Грех Я., 8.	Лепкий Лев, 56.
Давний Р., 3.	Липовець, 240.
Данилевич Р., 227.	Лисяк П., 248.
Даушков С., 157.	Магалевський Ю., 38.
Дашкевич Р., 212.	Марущенко-Богдановський А., 111, 164.
Долинський Д., 33, 34.	Матчак М., 15, 89.
Дольницький М., 197.	Микитей Гр., 112.
Дорошенко Дм., 31, 68, 74.	М. О., 173.
Доценко Ол., 17, 32, 195.	

М. Ч., 134.	С. С., 118.
Назарук Ос., 79, 81, 119, 241, 245-247.	Стефанів З., 19, 20, 48, 60, 61.
Народний Р., 178, 179.	Сушко Р., 25, 26, 106, 125, 156, 229.
Несічовий Стрілець (Лисяк Павло), 244.	С. Ч., 181.
О. Б., 232.	Талпаш М., 151.
О. Д., 97, 210.	Тарнавський А., 62, 63.
Ольгин Ст., (Рудик Ст.), 236.	Тимошевський В., 114.
Омелянчик Павленко М., 204.	Тухолець, 222.
Оскілко В., 110.	Филонович В., 145.
О. Ч., 239.	Характерник, 37.
П., 183.	Христюк П., 75, 122.
Паліїв Дм., 104, 205.	Чиж Я., 231.
Пасіка П., 41.	Чижевський Г., 153.
П. Г., 171.	Чмола Ір., 184.
Пеленський З., 116.	Чорний, 150.
Петрів Вс., 21, 42, 64, 108, 147, 165а.	Чорний В., 82.
Прохода В., 139, 163.	Шекерик-Доників П., 135.
Пузицький А., 142.	Шпільнський О., 43.
Р. Борис, 207.	Шрамченко Св., 48.
Решетило-Нищак П., 105, 132.	Ярицький Ол., 128.
Р. К., 218, 219.	Ярополк, 201.
Р. С., 138, 152.	Я. Ч., 234, 235.
Рудницький Ст., 249.	Яценко М., 146.
Савченко В., 109.	Без авторських прізвищ: 10-12, 18, 35, 55, 57, 93, 126, 129, 140, 158, 161, 168, 169, 174, 185, 189, 190, 192, 193, 194, 198-200, 213, 214, 216, 217, 220, 223, 225, 226, 228, 230, 233, 259, 266, 271- 274, 266-280.
Сердицький М., 101.	
Середа Мих., 69, 137, 141.	
Смовський К., 44, 160.	
С. О., 117.	
Софронів В., 71.	
С. Р. (Рудницький Ст.), 249.	

ПОКАЖЧИК ПРІЗВИЩ

(До праць В. Кучабського і ген. М. Безручка)

Айхгорн Герман, 105.
 Ангел, 225.
 Андрух Іван, 93, 99, 119, 235, 236, 368.
 Андрухів Василь, 238, 241.
 Антонов, 56.
 Астаф'єв, генерал, 256.
 Атаманівський В., 262.
 Бабій Олесь, 222, 250.
 Байло Сергій, 243, 383.
 Байдак І., 208.
 Балтарович М., 34.
 Барабаш, д-р, 249.
 Батюк А., 237.
 Башинський П., 242.
 Безручко Марко, 4, 204, 206, 234, 277.
 Беїк, 226.
 Біденко, 288, 305.
 Білоус В., 249.
 Білинський Б., 245, 293.
 Білодуб С., 4, 244, 293.
 Бісяк Микола, 51, 99, 147, 214.
 Богаєвський М., 255, 264.
 Богацький Павло, 4.
 Бобик О., 222.
 Богаєць П., 208.
 Божко, 244.
 Болбочан Петро, 120, 188, 215, 216.
 Борис Франц, 4, 135, 180, 214, 242, 279, 286, 288, 290, 295, 298, 299, 306, 312, 314, 324, 325, 327, 328, 329, 331, 335, 341, 350, 351, 353, 355, 363, 365, 366, 381, 383.
 Бочан Дмитро, 99, 158.
 Буєвський Микола, 235.
 Бурко, Дмитро, 93, 245.
 Бутрим, 214, 243, 246.
 Бялий А., 94, 320.
 Вакуловський, 214.
 Василенко Микола, 51, 100.
 Вацик Михайло, 4.
 Вербицький, 243, 244.
 Виборний Тиміш, 242.
 Винниченко Володимир, 139, 147.
 Вирвич Іван, 50, 71.
 Вітовський Дмитро, 14.
 Вітик Микола, 169.
 Войтович М., 240.
 Воевідка Кость, 50, 51, 100, 126.
 Волох, 384, 388, 390.
 Волошин Михайло, 245.
 Вудкевич Осип, 4, 50, 245.
 Гарматій В., 24.
 Герасимович Іван, 34.
 Герчанівський Дмитро, 4, 45, 50, 51, 93, 98, 135, 242.
 Гладкий Грицько, 4, 43, 50, 51, 93, 101, 118, 234.
 Глова Василь, 51, 100.
 Гнатевич Богдан, 132, 267, 268.
 Гогенцоллерн Оскар, 271.
 Голуб Семен, 225.
 Головінський Е., сотн., 304.
 Голубаєв Олександр, 214, 245.
 Гомзин Борис, 4.
 Гончаренко Іван, 4, 241, 304.
 Гончаренко Аверкій, 58, 255, 264, 265.
 Гордієнко Кость, 65.
 Грабар О., 239.
 Гребенюк Семен, 234, 237.
 Греків, 207.
 Гренів, інж., 249.
 Грибовський Федір, 243.
 Григорійв, 286.
 Гриневич О., 239.
 Грицинюк, 100, 245.
 Грицюк Іван, 75.
 Грудзінський, 245.
 Грушевський Михайло, 51, 108, 116, 143.
 Гусак О., хор., 240.
 Гук Остап, 182.
 Гурко, 139.
 Грех, 250.
 Гурєга, 224.
 Данченко, 194, 195.
 Данилюк В., 224.
 Даньків Іван, 4, 50, 51, 89, 100, 130, 204, 222.
 Дашкевич Роман, 27, 36, 38, 50, 51, 74, 83, 100, 118, 119, 135, 140, 154, 161, 162, 167, 168, 170, 183, 204, 214, 245.
 Ленікін, 356.
 Дідушок Василь, 44.
 Дзундза, хор., 234.
 Дмитрах, 246.
 Домарадський Андрій, 4, 43, 44, 50, 51, 81, 99, 135, 186, 218, 225, 382.

Дорошенко Дмитро, 264.
 Дошкєвич, 251.
 Драгомпрецький, 156.
 Дроздів, хор., 234.
 Думін Осип, 4, 50, 51, 64, 99, 135, 147, 156, 167, 168, 225, 226, 249.
 Думін-Борковський, 245.
 Дулак Петро, 87.
 Єрошєвич, 344.
 Жуківський Андрій, 4, 95, 236, 338.
 Завєрман Михайло, 4.
 Загаєвич Матвій, 233, 363.
 Загаєвич Микола, 61, 99, 119, 135, 147, 148, 154, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 217.
 Зарицький Володимир, 4, 214, 246, 247, 293.
 Захарчук, 58, 217.
 Збурдовський Богдан, 93, 100.
 Зелений, 188, 225, 226.
 Зиблікевич Євген, 4, 93, 100.
 Змієнко Всеволод, 206, 234, 382.
 Іванець Степан, 239, 243.
 Іванов Олександр, 241.
 Івків Михайло, 243, 245.
 Кашняк Стефан, 236.
 Камінський Іван, 243.
 Капкан, 44, 255, 256.
 Капустянський М., 207, 347, 363, 366.
 Катхи, 245.
 Кейхель, 149.
 Керєнський Олекс., 40, 267.
 Керій, 82.
 Кирпичєв, 195.
 Кичун Іван, 4, 93, 218, 220, 225.
 Кмета Архип, 4, 241, 293.
 Ковалєвський Микола, 105, 171.
 Ковенко М., 60, 61.
 Козак Степан, 4, 165, 166, 238, 241.
 Козлій, 208.
 Кудровський В., 36.
 Келєр, ген., 139.
 о. Ковч Григорій, 249.
 Колєсник, 247.
 Колодій, 129.
 Колчак, 235.
 Коморовський, 100.
 Коновалець Євген, 26, 35, 36, 44, 45, 50, 51, 67, 101, 113, 114, 126, 130, 140, 188, 204, 233, 234, 249, 277.
 Коновалець М. (батько), 249.
 Клубок, 224.
 Королюк Микола, 236, 249.
 Коцюбинський, 56.
 Коссає Г., отаман, 267.
 Краснов, 139.
 Крот, 87.
 Кудра, 128.
 Кузик Петро, 245.
 Купчак, 208.
 Купранець Федь, 100.
 Курах Михайло, 4, 51, 64, 88, 100, 183, 214, 217, 245.
 Курєлас О., 62.
 Крушельницький, 224.
 Кухта Петро, 243.
 Кучабський Василь, 1, 45, 49, 50, 51, 58, 61, 69, 73, 74, 98, 129, 135, 140, 181, 182, 184, 203, 204, 280.
 Кучєришка, 250.
 Лабіда Семен, 118.
 Лазарський, 241.
 Лебідь М., хор., 240.
 Левицький Дмитро, 34.
 Лизанівський Іван, 36.
 Лизогуб, 124.
 Лисєнко Олександр, 37, 44.
 Лисєнко Г., 36.
 Лисєнко Г., 237.
 Литвєнко Альфред, 241.
 Лінау, 136.
 Лотиш Іван, 241.
 Лотоцький Микола, 241.
 Лошєнко, сотн., 2С1.
 Любинський М., 95.
 Луєнко Яків, 242.
 Лямєзан, 19.
 Лукомський Д., ген., 139.
 Макогін М., хор., 238.
 Макаренко В., сотн., 294.
 Малько І., 239.
 Мамчур Федь, 4, 50, 93, 99.
 Мандєнко К., 173, 176.
 Марєнін Мирон, 94, 99, 118, 154, 167, 168.
 Марич Іван, д-р, 250.
 Маричів Олександр, 234.
 Мартинів Гаврило, 245.
 Маслянка Олекса, 241.
 Матійчин Гриць, 75.
 Матюк, 123.
 Матчак Михайло, 35, 50, 51, 61, 101, 129, 140, 234.
 Махно, 215.
 Марєха, 128.
 Малєнчук, 75.
 Мєлимука Юрій, 241.
 Мєльник Андрій, 6, 27, 35, 45, 50, 67, 76, 101, 114, 129, 130, 136, 139, 140, 167, 204, 267.
 Мєльник Федір, 243.
 Микуляк Федь, 4, 51, 218.
 Милуєков, 139.
 Михайлів Дмитро, 243, 245.
 Мишковський Олександр, 129, 141, 231.
 Мозарєвський, 246.
 Мозревич, 245.
 Мончинський Василь, 241.
 Морозович Антін, 241, 259.
 Мугавйов, 56, 80, 82, 83, 254, 261.
 Назарук Осип, 147, 149.
 Натєв, 84.
 Нєрода Василь, 78.

Нерослик Микита, 235.
 Неконів, 315.
 Нечай, 214, 218.
 Низькоклон М., 36.
 Повицький, 245.
 Носинко, сотн., 256.
 Невідов, 139.
 Олеськів, 245.
 Олійник, 50.
 Омельченко, пор., 261.
 Омелянович-Павленко, 207, 390.
 Опока Микола, 250.
 Оришин Я., 239.
 Осецький Олександр, 139, 140, 173, 182, 311.
 Осипенко Юхим, 4, 242, 330.
 Оскілко, 231, 242, 307, 309, 311.
 Отмарштейн Юрій, 178, 206, 234.
 Охримович Володимир, 34.
 Охримович П., 240.
 Пак Іван, 4, 239.
 Пак Ілько, 235, 239.
 Павленко П., 240.
 Палієнко, 150.
 Павлович Д., ген., 139.
 Панасій, 241.
 Пасіка Петро, 45, 50, 51, 64, 69.
 Пасічиченко Павло, 242.
 Пастушенко, 244.
 Пащенко Олександр, 243.
 Петлюра Симон, 57, 58, 90, 150, 173, 231, 262, 388.
 Петрів Всеволод, ген., 65.
 Перегінець, 208.
 Пилькевич Олекса, 89, 100, 167, 168.
 Пишаленко Сава, 241, 286.
 Пікас М., 4.
 Подольох П., 4.
 Поліщук, 177.
 Подтавець-Остриця, 142.
 Потоцький, 362.
 Петрович Л., 240.
 Пригула М., 239.
 Репета, 245.
 Решетука Антін, 242.
 Рихло Іван, д-р, 4, 100, 126, 204, 250.
 Рогоза, 124.
 Рогульський Іван, 64, 99, 119, 135, 154, 167, 168, 169, 204, 228, 235, 236, 290, 336, 350, 382.
 Роздольський, 75.
 Рудик Степан, 250.
 Руссет, 214.
 Сабат М., 34.
 Сава Антін, 93, 236.
 Савінський, 85.
 Савицький, 238.
 Савойка Л., 340.
 Сагайдачний Петро, 51, 93, 110.
 Сальський, 378.
 Святенко Василь, 243.
 Святополк-Мірський, 159.
 Семирозум, сотн., 259, 261.
 Семенюк Петро, 241.
 Семесенко, 284, 286.
 Семець Василь, 75.
 Сердюків С., 294.
 Сипко, 243.
 Скачківська-Сушкова Христина, 251.
 Скоропадський Павло, 3, 4, 114, 123, 129, 139, 155.
 Скрипник Прокіп, 242.
 Скірко Ю., 238.
 Слівінський, 73.
 Смовський К., полк., 279.
 Смолій Петро, 236.
 Соловій, 243.
 Соловчук Василь, 4, 51, 100, 185, 214.
 Сологуб Валентин, 234.
 Солодчук І., 224.
 Стахів, 245.
 Стефанишин Володимир, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 234, 241.
 Сташинський, четар, 94.
 Стецула, 75.
 Стрільчук, Людвик, 132, 267.
 Строніцький Микола, 235.
 Сулковський, 217, 234, 296.
 Сушко Роман, 4, 27, 35, 45, 50, 51, 58, 59, 81, 119, 130, 135, 140, 148, 151, 154, 167, 177, 184, 216, 231, 241, 328, 329, 330, 332.
 Сютрик, 87.
 Талпаш, 93, 166.
 Татаринський Іван, 4.
 Тимченко, 196, 255, 259, 264.
 Тис Степан, 241.
 Тінкель, 246.
 Трав'яно, 225.
 Троцький Л., 95.
 Турок Микола, 51, 100, 119, 125.
 Турок Михайло, 173, 176, 355.
 Тютюнник Василь, 129, 173, 324.
 Тютюнник Юрко, 243.
 Угриник Д., 208.
 Удовиченко Олександр, 263.
 Филипович Микола, 243, 245, 293.
 Филонович В., 4.
 Фільц М., 228.
 Харамбура Роман, 51, 94, 161, 241, 249.
 Хлобоченко, 231.
 Хименко, 218.
 Хлебовицький, четар, 240.
 Хом'як Василь, 241.
 Царенко, 219.
 Цембара, 249.
 Ценкий, 219.
 Цяпка, д-р, 249, 252.
 Цюпка Д., 224.
 Чайківський Юліян, 147, 211, 237.
 Черник Федь, 36, 43, 45, 50, 51, 61, 71, 72, 100, 107, 108, 116, 130, 135, 139, 140, 148, 154, 161, 162, 163, 164, 165, '89Г '29Г '99Г

169, 170, 171, 217, 235.
 Чиж Ярослав, 208, 250.
 Чинізелі, 76.
 Чмола Іван, 4, 27, 36, 50, 51, 71, 74, 88, 130, 131, 140, 184, 204, 249.
 Чорний Володимир, 132, 135, 151, 245, 267.
 Чорний С., 28, 38.
 Чорний Іван, 50, 99.
 Чорний Володимир, 214.
 Чубатий Володимир, 4, 180.
 Чумаків, 214.
 Шалоневич Микола, 252.
 Шамраїв, 95.
 Шаповал Микита, 139, 140.
 Шаповал Олександр, 182.
 Шебеко, 139.
 Шевченко, 260.
 Шешор М., 208.
 Шлюсар Петро, 118.
 Шпаківський Микола, 241.
 Шульга, 128.
 Шухевич М., 34.
 Шульгін, 139.
 Шепанський Л., 224, 238.
 Юнаків, рен., 207.
 Юденіч, 356.
 Юрків І., 222, 235.
 Яшенко Мусій, 173.

СПИСОК СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

з нарису історії СС „Золоті Ворота” з 1937 року, з „Історії Артилерії Січових Стрільців” ген.-хор. і д-ра Р. Дашкевича та інших доповнень.

(Цифри праворуч прізвищ є черговими числами бібліографії І. Шендрика, світлини — із „Золотих Воріт”, „Дашк” — відомості з праці д-ра Дашкевича, „Зар” — подав пполк. В. Зарицький, „Петр” — подав М. Петруняк, „Гер” — Герчанівський, „О. Б.” — д-р О. Бабій, „Фил” — ген. В. Филонович, „Мих” — Михалусь).

Військові ступені СС були такі, які вводила військова влада в даний час. Але були і деякі відхилення. Наприклад, Січовий Стрелець без ніякого військового ступеня — стрілець (у інших частинах — козак); командні становища не були ступенями і, коли хорунжий командував сотнею, а сотник був к-ром полку, то це не міняло їхніх ступенів.

Знаки військових ступенів нашивалися на рукавах, за гетьманської влади — на „погонах”, за Директорії — на ковнірах „френчів”, згідно з виданими приписами для всієї армії. На початку літа 1919 року знаки ступенів СС були на обох рукавах френчів, подібно, як в УГА.

Під деякими світлинами СС в „Золотих Воротах” подано „четар”, замість „значковий” або „поручник”. Для докладности ця помилка під світлинами збережена й у цій книзі, але в цьому списку її заступлено вже властивою назвою ступеня — „поручник”, про кого відомо, що такий ступінь справді мав.

На основі використаних джерел і заповідань свідків, подані у цьому списку ступені є останніми, які хто мав у рядах СС.

1. Альошин Олександр, сотн. (Зар), (Алехин — в „Зол. Вор”, Алешин, Олешин — Дашк).	127, 143, 155, 179, 189, 208, 209, 211, 224.	3. Андрухів Василь, пор. (Піш. Розв.)	
2. Андрух Іван (Авраменко), сотн. 1-4, 20, 25, 31, 50, 58-60, 79,		4. Андрухів, хор. (світл.)	
		5. Антонець Андрій, хор., 189.	

6. Артемовський В., поруч.	41. Білопан, бунч., 16, 27.
7. Афанасівський, поруч. (Зар)	42. Білоус Володимир, пор., 120.
8. Бабечко Арсен, гармаш (Дашк)	43. Бісик Микола, сотн., 3, 4, 48, 50, 75, 79, 81, 94, 120, 127, 189.
9. Бабій Олесь, хор., 120, 189, 220.	44. Блажевський Петро, полк., 139.
10. Баб'юк Степан, гарм. (Дашк)	45. Бобик, о., пол. духовн. (світл.)
11. Байда Сергій	46. Богаєць П., хор. (світл.)
12. Байдак Іван, хор., 207.	47. Богданів Володимир, гарм. тех. (Дашк)
13. Байдак Орест, гарм., (Дашк)	48. Боднар Гнат, стар. гарм. (Дашк)
14. Байло Сергій, сотн. („Зол. Вор.”)	49. Бойко Володимир,
15. Баліцький Зіновій, гарм., (Зар.)	50. Бойчук, 125.
16. Бак Іван, хор., 58.	51. Бойчук Іван, ройов. (подав син)
17. Бандера Осип, ройов., (Дашк)	52. Бойчук П., стр. (світл.)
18. Барабаш, д-р, 1, 2, 3, 159.	53. Болюх, хор. (світл.)
19. Баранецький Остап, гарм. (Дашк)	54. Борбуляк І., стр., (світл.)
20. Бараняк Іван, гарм., (Дашк)	55. Борис Франц, сотн., 1-3, 5, 19, 48, 50, 58, 72, 124, 127, 143, 189.
21. Бариш Едвард, гарм., (Зар)	56. Борис Осип, хор. (Петр)
22. Барна Іван, (Дашк)	57. Борисів З., хор. (світл.)
23. Барчук Микола, гарм., (Дашк)	58. Бохенок П., стр. (світл.)
24. Батюк Антін, поруч.	59. Бочан, сотн., 50, 124.
25. Башинський Петро,	60. Бублик Гарасим, гарм. (Дашк)
26. Беженар Іван, ст. гарм. (Дашк)	61. Буєвський Микола, пполк., 189.
27. Безручко Марко, ген. шт. полк. 1, 2, 4-7, 9, 12, 48, 83, 121, 172, 189, 220.	62. Бурак Петро, гарм. (Дашк)
28. Безуглий Нестор, гарм. (Дашк)	63. Бурко Дмитро, сотн., 3, 5, 25.
29. Бейк, хор.	64. Бутовський, сотн., 5, 18.
30. Бей Ф., хор. (світл.)	65. Бутрим Яків, сотн., 3, 189.
31. Белз Іван,	66. Б'ялий Андрій, сотн., 127.
32. Бемко І., хор. (світл.)	67. Б'ялий Володимир, стр.
33. Бендера Степан, гарм. (Зар)	68. Ваврик Дмитро, хор. (Дашк)
34. Березовський Антін, ройов. (Зар)	69. Вагилевич Кость, гарм. (Дашк)
35. Бернатович Василь, пор. (Зар)	70. Вакалюк Семен, гарм. (Дашк)
36. Библиук Василь, гарм. (Дашк)	71. Вакуловський Віктор, сотн. (Дашк)
37. Білінський, хор.	72. Васечко Дмитро, гарм. (Дашк)
38. Білінський Богдан, сотн.	73. Василенко Микола, („Зол. Вор.”)
39. Білодуб Сава, пполк., 35, 150.	74. Василик, хор., 58.
40. Білонів Марко, гарм. (Дашк)	

75. Василів, 145.
76. Ващик
77. Венгльовський Тиміш, гарм. (Зар)
78. Вендиш Степан, хор., 50.
79. Вербицький, („Зол. Вор.”)
80. Вергелес, пполк.
81. Веред Василь, стр., 228.
82. Виборний Тиміш, сотн., 3, 5, 189.
83. Вирвич Іван, поруч., 16, 20, 27, 58.
84. Вислоцький Іван., хор., 50, 154, 196.
85. Вислоцький Олександр, 50.
86. Вишиванюк Степан, рой (Даш)
87. Вишневський Іван, дес. (Дашк)
88. Віблій Богдан, гарм. (Дашк)
89. Вітик Микола
90. Вовків, хор. (світл.)
91. Вовченко Ю., хор.
92. Воєвідка Кость, д-р, 3, 30, 35.
93. Войтович М., бунч. (світл.)
94. Волинець Петро, гарм (Дашк)
95. Волицький Богдан, дес. (Даш)
96. Волошин Володимир, хор., 212.
97. Волошин Микола, хор. (Дашк)
98. Волошин Михайло, хор. (Даш)
99. Воляник Пилип, гарм. (Дашк)
100. Воцак Корнило, гарм. (Дашк)
101. Вудкевич Осип, поруч., 3, 25, 58, 125.
102. Вурсарук Олекса, гарм. (Дашк)
103. Гавриленко Григорій, гарм. (Зар)
104. Гай-Гаєвський, сотн., 150.
105. Галан Павло, бунч., мед. фел. (Дашк)
106. Галій, бунч. (Гер)
107. Ганчар (Гончар?), залізничн., 146.
108. Ганюк, стр., 60.
109. Гарматій В., бунч. (світл.)
110. Гачкевич Іван, ст. гарм. (Даш)
111. Гер, хор., (Гер)
112. Герман Михайло, хор., 225.
113. Герчанівський Дмитро, сотн., 1, 2, 5, 9, 19, 25, 48, 50, 72, 154.
114. Геряк (Герак) Михайло, хор. (Дашк)
115. Гладилович Тарас, хор. (світ.)
116. Гладкий Гриць, сотн., 4, 5, 25, 189, 271.
117. Гнатченко Микола, сотн., 189.
118. Гнідаш Іван, гарм. (Зар)
119. Гойдиш Роман, хор.
120. Голінатий Лев, сотн.
121. Головатенко, (світл.)
122. Гловінський Євген, пор. (Даш)
Гловінський — („Зол. Вор.”)
Гловінський — (Зар)
123. Голубаїв Олександр, пполк., 4, 5, 189.
124. Гоманський П., ройов.
125. Гомотюк Євстафій, хор.
126. Гончаренко Іван, сотн., 189.
127. Гонца Іван, хор., (світл.)
128. Гончарів Тарас, гарм. (Дашк)
129. Горват Онуфрій, гарм. (Даш)
130. Гордій Семен, бунч. (Дашк)
131. Горичка Гриць, бунч. (Дашк)
132. Горошко Василь, гарм. (Даш)
133. Грабар Олекса, поруч., 127.
134. Гребенюк Семен, о., 189.
135. Грек, хор. (світл.)
136. Гривнак, (Мих)
137. Григорович Василь, 208, 209, 211.
138. Григорук Осип, гарм. (Дашк)
139. Грибовський Федір
140. Григорук Євген, сотн. (Дашк)
141. Грималюк, хор., 25.
142. Гриневич О., сотн. (світл.)
143. Гринів, сотн., 120, 125, 189.
144. Гринів Кузьма, гарм. (Дашк)
145. Гринчук Кузьма, гарм. (Даш)
146. Гриньовський, (Мих)
147. Гринюк Юрій, гарм. (Дашк)
148. Грицинюк, поруч. (Дашк)
149. Гриців Іван, сот. справн., 28.
150. Грицьків Василь, хор., 58, 97.
151. Грицюк Іван, поруч. (світл.)
152. Грудзінський, сотн. (Дашк)
153. Губаль Осип, десятн. (Дашк)
154. Гук Остап, стр., 100.
155. Гулій (Гулей?) Іван, десятн. (Дашк)
156. Гуменюк Володимир, гарм. (Дашк)
157. Гураль Йосиф, гарм. (Зар)
158. Гусак Олекса, хор. (світл.)
159. Гіжовський Володимир, 28.
160. Гілецький, сан. хор., 65.
161. Глова Василь, поруч. (світл.)
162. Грем'як, хор. (світл.)
163. Грех Яким, стр., 189, 271.
164. Гурег, стр. (світл.)
165. Данилевич Михайло, пполк., 8, 98, 189.
166. Данилевич Никифор, гарм. (Дашк)
167. Даниленко, пор. (світл.)
168. Данилович, 98.
169. Данилюк, В., хор. (світл.)
170. Даниш Іван, гарм. (Зар)
171. Даньків Іван, сотн., 3, 48, 70, 73, 79, 120, 189.
172. Даньків Олекса, ст. гарм. (Дашк)
173. Дахневич П., хор. (світл.)
174. Дашкевич Роман, полк., 1-4, 6, 7, 15, 19, 25, 31, 36, 48, 50, 58, 72, 76, 95, 105, 124, 127, 134, 189, 220, 221.
175. Деморацький, 146.
176. Демченко Петро, чотов. (Зар)
177. Деревницький Павло, бунч. вет. (Дашк)
178. Джуган Юрій, гарм. (Дашк)
179. Дзундза, хор. (Юрїїв)
180. Димар, пполк., 146.
181. Дідов С., поруч.
182. Дмитрах Іван, хор. (Дашк)
183. Довгаль Кость, ройов. (Дашк)
184. Домарадський Андрій, сотн., 1-3, 5, 18, 19, 25, 36, 48, 72, 75, 79, 81, 94, 120, 124, 125, 128, 143, 155, 189.
185. Домарадський Володислав, гарм. (Дашк)
186. Домарадський Євген, хор. (Дашк)
187. Дорюшенко, 125.
188. Дорошкевич, д-р, 1, 2.
189. Доценюк, гарм., 213.
190. Доцюк Юрій, гарм. (Дашк)
191. Дроздів, хор. (Юрїїв)
192. Дубас Михайло, гарм. (Дашк)
193. Дубинський Іван, хор. (Дашк)
194. Дубравський Олег, гарм. (Дашк)
195. Дуліба Пилип, гарм. (Дашк)
196. Думін Осип, сотн., („Крезуб А.”), 7, 16, 18, 20, 48, 51, 65, 77, 84, 120, 155, 159, 208-211, 220, 221.
197. Дуниш-Борковський, поруч. (Дашк)
198. Дупак Андрій, ройов., 25.
199. Дупак Петро

200. Дутківський В., бунч., 48, 60.
201. Дутчак, стр., 13.
202. Жван Петро, гарм. (Дашк)
203. Животко Панько, гарм. (Дашк)
204. Жичинський Маріян, гарм. (Дашк)
205. Жук Остап, гарм. (Дашк)
206. Жуковський Андрій, сотн., 155.
207. Жулудо - Жулудкин Теодор, хор. (Дашк)
208. Журавчук, (світл.)
209. Заболотний В., десят. (світл.)
210. Заболотний Д., (світл.)
211. Завадський Іван, гарм. (Дашк)
212. Завберман, хор., 155.
213. Завортюк Григорій, гарм. (Дашк)
214. Загаєвич Матвій, поруч., 58, 60, 143, 155, 178, 228.
215. Загаєвич Микола, сотн., 1-4, 7, 9, 13, 18, 25, 48, 50, 58, 59, 77, 83, 95, 96, 124, 168, 221, 222, 245, 251, 261.
216. Задорожний, хор. (Дашк)
217. Заклинський, сотн., 120.
218. Закшевський, хор. (світл.)
219. Заліско Андрій, хор.
220. Запаринюк Василь, гарм. (Дашк)
221. Зарицький Антін, адм. пор. (Дашк)
222. Зарицький Володимир (стар.) сотн., 3, 131.
223. Зарицький Володимир (мол.), сотн., 189, 213.
224. Зарицький Іван, хор., вет. лі-кар (Зар)
225. Захарченко Петро, гарм. (Дашк)
226. Захарчук, пполк., 125, 145.
227. Збудовський Богдан, поруч. (світл.)
228. Зварич Дмитро, гарм. (Дашк)
229. Зварун Гнат, гарм. (Дашк)
230. Зелений Антін, 222.
231. Зелінський Іван, сотн., 195.
232. Зиблікевич Євген, сотн., 13, 48, 49, 84, 97, 98.
233. Зілинський П., поруч., 133.
234. Зінченко Петро, ройов. (Зар)
235. Зітинюк Семен, гарм. (Дашк)
236. Змієнко Всеволод, ген. шт. полк., 143.
237. Зозуля Йоахим, гарм. (Зар)
238. Йовик Дмитро, гарм. (Дашк)
239. Йосипчук Кирило, гарм. (Дашк)
240. Іванець Степан, хор., 187.
241. Іванів, сотн., 146.
242. Іванів Володимир, гарм. (Зар)
243. Іванів Олександр (О. Б.)
244. Івасечко, стр. (світл.)
245. Івашенків, сотн. (Дашк)
246. Ігнат Іван, гарм. (Дашк)
247. Ільченко Святослав, гарм. (Дашк)
248. Ільчук, сотн., 125.
249. Ілюк Панас, гарм. (Дашк)
250. Іньків Михайло, сотн., 3, 5, 189.
251. Іщенко Володимир, гарм. (Дашк)
252. Кавальджі Микола, сотн. (Зар)
253. Калимон В., сотн.
254. Калиниченко Сидір, гарм. (Дашк)
255. Калиняк Степан, хор. (світл.)
256. Калитюк Опанас, пор., 213.
257. Калюжний Дмитро, ст. гарм. (Дашк)
258. Камінський Іван
259. Каніцький Олексій, гарм. (Зар)
260. Капровський Т., хор., 105.
261. Капустянський, гарм. (Зар)
262. Кармазин Степан, гарм. (Дашк)
263. Карпенко Павло, гарм. (Дашк)
264. Карпович Василь, гарм. (Зар)
265. Катамай Олекса, поруч., 120.
266. Катхе, сотн. (Дашк)
267. Качмарський, хор. (світл.)
268. Кекало, д-р, 79, 81.
269. Кендзерський Іван, гарм. (Зар)
270. Кизима Федь, (ступ. ?), 25, 127.
271. Кирчів Ярослав, сотн., 195.
272. Кисіль Остап, гарм. (Дашк)
273. Кичун Іван, сотн., 58, 125, 155.
274. Кілійчук Дмитро, гарм. (Дашк)
275. Кілійчук Іван, гарм. (Дашк)
276. Клим Г., сотн. (світл.)
277. Клубок, ст. стр. (світл.)
278. Клубок, бунч., 51, 97.
279. Кмета Архип, полк., 143, 145, 165, 189, 220.
280. Кметик, поруч., 138.
281. Книш Іван, ройов. (Дашк)
282. Кобилка, хор., 120.
283. Коваленко Кирило, гарм., 145. (Зар)
284. Коваль Петро, десятн. (Дашк)
285. Коваль Семен, гарм. (Зар)
286. Ковальчук, гарм., 213.
282. Ковдун, сотн., 159.
288. Ковжун, хор., 133.
289. Ковтун Онуфрій, гарм. (Дашк)
290. Ковцун М., стр. (світл.)
291. Ковч Григорій. о., 120, 271.
292. Козак Микола, гарм. (Зар)
293. Козак Степан, поруч., 25.
294. Козицький Іван, ст. гарм. (Дашк)
295. Козлів В., хор. (світл.)
296. Козьма Олекса, полк., 189
297. Кокорудз Михайло, хор. (Дашк)
298. Кокот Іван, хор. (Зар)
299. Колесник Віталій, гарм. (Зар)
300. Колісниченко Євген, хор. (Дашк)
301. Комаровський Михайло поруч. (Дашк)
302. Коник Лев, сотн.
303. Коновалець Євген, полк., 1-10, 12, 13, 15, 19, 20, 25, 27, 28, 31, 32, 48-50, 55, 60, 68, 73-75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 91, 94, 98, 104, 107, 108, 112, 113, 114, 119, 121, 122, 127, 134, 136, 143, 161, 162, 171, 172, 189, 194, 200, 204, 218, 220, 248, 359.
304. Коновалець Степан, поруч.
305. Коновкин Валеріян, пполк., 189.
306. Кононенко, скарбник, 141.
307. Копцюх (Копцюк?) Осип, десят. (Дашк)

308. Копчук Юрій, гарм. (Дашк)
309. Корж Олександр, гарм. (Дашк)
310. Корженевський Леонід, о., 189
311. Корнацький Іван, стр.
312. Королюк Микола (старший), сотн., 120, 124, 155, 189, 195.
313. Королюк, (молодший)
314. Корсак Михайло, гарм. (Зар)
315. Корчинський Іван, гарм. (Дашк)
316. Косар Микола, гарм. (Дашк)
317. Косарчук Петро, гарм. (Дашк)
318. Косенко Іван, хор. (Дашк)
319. Костецький Ярослав, гарм. (Дашк), 36.
320. Кофлюк Дмитро, ройов. (Дашк)
321. Коцюба Михайло, гарм. (Зар)
322. Коцюрuba Іван, хор. (Дашк)
323. Кочерган Юрій, гарм. (Дашк)
324. Кошовий Іван, ст. гарм. (Дашк)
325. Коцишин Михайло, гарм.
326. Кравців Михайло, гарм. (Дашк)
327. Кравченко Леонід, гарм. (Дашк)
328. Крамарчук Юрій, гарм. (Дашк)
329. Крет (Крот?), стр., 13.
330. Крижанівський Данило, гарм. (Зар)
331. Крикель Едвард, д-р, 189.
332. Крупа, поруч., 3.
333. Криса, бунч., 146, 181.
334. Крушельницький, бунч., (світл.)
335. Кудра
336. Кудрик Лесь, 101.
337. Кузик, ройов., 60.
338. Кузик Василь, хор.
339. Кузик Микола, хор. (Дашк)
340. Кузик Михайло, сотн., 189.
341. Кузик Петро, бунч. (Дашк)
342. Кузьма Данило, гарм. (Зар)
343. Кузьменко Ігор, гарм. (Дашк)
344. Кузьминський Іван, ст. гарм. (Дашк)
345. Куликівський полк., 214.
346. Кулісич, юнак, 145.
347. Куніш Василь, ройов. (Зар)
348. Купранець Теодор, хор., 58.
349. Купчак І., стр. (світл.)
350. Купчак Дмитро, хор., 70.
351. Купчик Іван, хор.
352. Курах Михайло, пполк., 3, 5, 13, 15, 125, 150, 189.
353. Курилас Всеволод, гарм. (Дашк)
354. Курилець Володимир, гарм. (Дашк)
355. Курильчук Семен, гарм. (Дашк)
356. Кухта Петро
357. Куцик Іван, хор., 16, 98.
358. Кучабський Василь, полк.,* 1, 2, 4-7, 9, 13, 17, 19, 20, 25, 27, 31, 36, 37, 49, 50, 58, 74, 77, 78, 80, 83, 94, 100, 127, 189, 200, 220.
359. Кучерішка Омелян, хор., 189.
360. Кучурак, Степан, гарм. (Дашк)
361. Кушлик Модест, гарм. (Дашк)
362. Кушнірук Корнило, сотн., 25, 77, 189.
363. Лабіда Семен
364. Лазар Михайло, гарм. (Дашк)
365. Лазарський
366. Лазорко Роман, гарм. (Дашк)
367. Лага Семен, ст. гарм. (Дашк)
368. Лебідь М., хор. (світл.)
369. Левицький, хор. (світл.)
370. Левченко Леонід, гарм. (Дашк)
371. Левченко Самійло, гарм. (Дашк)
372. Леонтович, хор. (світл.)
373. Лисак І., поруч. (світл.)
374. Лисенко Микола
375. Лисенко Олександр, пор. рос. арм., 3, 6, 7, 12, 15, 16, 20, 27. 1-ий к-р Гал.-Бук. Кур. СС.
376. Лисько Зиновій
377. Лицемирський Євген, хор. (Дашк)
378. Литвин Богдан
379. Литвинко Альфред, хор. (світл.)
380. Лівенцов, 145.
381. Ліщинський Л., хор. (світл.)
382. Лотиш Іван, поруч. (світл.)
383. Лучак Петро, гарм. (Дашк)
384. Луценко Яків
385. Лучанко Григорій, поруч.
386. Луциків Олександр, лікар, 189.
387. Любченко Маріян, гарм. (Зар)
388. Лясковський Казимир, полк., 76, 220.
389. Мазак Зенон, гарм. (Дашк)
390. Мазник Михайло, гарм. (Дашк)
391. Макаренко, справник, 127.
392. Макаренко В., сотн. (світл.)
393. Макогін М., хор. (світл.)
394. Макогоник Іван, бунч.
395. Максим Антін, сотн. (світл.)
396. Малиновський д-р, 189.
397. Маляр Андрій, гарм. (Дашк)
398. Малько І., сотн. (світл.)
399. Мамчак, хор., 18.
400. Мамченко Василь, гарм. (Зар)
401. Мамчур Теодор, сотн., 16, 20.
402. Мандзенко Костянтин, сотн.
403. Маніленко Атанас, бунч. (Зар)
404. Маренін Мирон, сотн., 58, 124, 203.
405. Марич Іван, д-р, 1, 2, 189.
406. Маричів А. о., пол. духовн.
407. Мартинів Гаврило, хор. (Дашк)
408. Мартинюк Павло, віст. (Зар)
409. Марусяк В., хор. (світл.)
410. Марченко Василь, чотовий (Зар)
411. Марчук, хор. (світл.)
412. Маслянка Олекса, поруч. (світл.)
413. Матійчин Гриць
414. Матчак Михайло, сотн., 1, 2, 4, 5, 9, 13, 17, 25, 58, 74, 79, 98, 189, 220.
415. Матюк
416. Мацуський, хор. (світл.)
417. Мацуський Василь, гарм. (Дашк)
418. Мацьків Василь, ройов. (Дашк)
419. Мацьків Іван, гарм. (Дашк)
420. Мачеха, поруч. (Дашк)
421. Меленчук
422. Мелимука Юрко, хор., 50.
423. Мельник Андрій, полк., 1-7, 9, 11, 13, 17, 19, 20, 25, 27, 31, 36, 48-50, 58, 60, 73-75, 77-80, 83, 94, 97, 99, 110, 113, 114, 121, 122, 127, 133, 172, 189, 200, 220, 221, 248, 259.

*) Ген., д-р Р. Дашкевич: „Артилерія Січових Стрільців”, ст. 123.

424. Мельник Антін, гарм. (Дашк)
425. Мельник Теодор, хор., 3, 49, 97, 98.
426. Мензат Микола, гарм. (Дашк)
427. Меренчук Василь, ст. гарм. (Дашк)
428. Мертенс Олександр, сотн. (Дашк)
429. Микитин, стр. (світл.)
430. Миколин Степан, хор., 5, (світл.)
431. Микуляк Федь, сотн., 1, 2, 5, 9, 25, 70, 125.
432. Михайлів Дмитро, полк., 3, 5, 150, 189, 200.
433. Михалусь Володимир, ройов.
434. Мірський Йосиф, гарм. (Зар)
435. Місько Іван, гарм. (Дашк)
436. Мозаревський
437. Мозарський, сотн. (Дашк)
438. Мозревич („Зол. Вор.”)
439. Моклович Володимир, хор.
440. Мончинський Василь, полк.
441. Мороз Ілярій, гарм. (Дашк)
442. Морозович, поруч. (світл.)
443. Мурин Остап, гарм. (Дашк)
444. Мусійчук Клим, гарм. (Дашк)
445. Нагляк Іван, ройов. (Дашк)
446. Назарець Микола, гарм. (Дашк)
447. Назарчук, сотн., 18.
448. Небеш Степан, поруч.
449. Неїжко, старшина (ступ.?), 208.
450. Нерод Василь
451. Неросник, старшина (ступ.?), 224.
452. Несторук Микита, гарм. (Дашк)
453. Нечитайло Охрим, гарм. (Дашк)
454. Ничай, сотн., 125, 129.
455. Німченко Борис, хор. (Зар)
456. Новицький, хор. (Дашк)
457. Обрамівський Роман, ст. гарм. (Дашк)
458. Обрізків, хор., 18.
459. Обух, ройов., 60.
460. Овсянецький, хор. (світл.)
461. Озарків Іван, гарм. (Дашк)
462. Окуловський Вадим, чотов. (Зар)
463. Олексин Іван, ройов. (Дашк)
464. Олеськів Василь, хор. (Дашк)
465. Олійник, 25.
466. Олійник Петро, гарм. (Дашк)
467. Оліяф Микола, гарм. (Дашк)
468. Опока Микола, сотн., 120, 189, 208, 209, 211.
469. Оришин Яків, хор. (світл.)
470. Осипенко Юхим, сотн., 143, 165, 189.
471. Остап'юк Семен, гарм. (Дашк)
472. Остафійчук Микола, гарм. (Дашк)
473. Отмарштайн Юрій, ген. шт. полк., 1, 2, 4, 5, 12, 48, 74, 98, 111, 112, 121, 164, 189, 220, 229.
474. Охрим Петро, гарм. (Дашк)
475. Охримович П., бунч. (світл.)
476. Павленко Л., бунч. (світл.)
477. Павлів Михайло, гарм. (Дашк)
478. Павлюк Степан, гарм. (Дашк)
479. Падалка Симон, гарм. (Дашк)
480. Пак Іван, хор. (світл.)
481. Пак Ілько, поруч. (світл.)
482. Панасій, бунч. (світл.)
483. Паньків Іван, гарм. (Дашк)
484. Паньків Микола, хор. (світл.)
485. Паньківський П., хор. (світл.)
486. Паншин Олексій, поруч. (Зар)
487. Парашук Григорій, гарм. (Дашк)
488. Пасіка Микола
489. Пасіка Петро, сотн., 1, 2, 16, 20.
490. Пасічниченко Павло
491. Пастушенко Михайло, сотн. (Зар)
492. Пащенко Олександр
493. Пащенко Сергій, гарм. (Дашк)
494. Пащин Михайло, хор., 98, (Дашк)
495. Пелесей Антін, бунч.
496. Пелішенко О., хор. (світл.)
497. Перегінець, хор. (світл.)
498. Перейма Фотій, гарм. (Дашк)
499. Петричко Павло, стр.
500. Петрів Володимир, десят. (Дашк)
501. Петрів Іван, поруч. (Зар)
502. Петренко Борис, гарм. (Зар)
503. Петрович Л., бунч. (світл.)
504. Пилипенко Гриць, гарм. (Зар)
505. Пилипенко Данило, пор., 189.
506. Пилькевич Олекса, поруч. (Дашк)
507. Пищаленко, полк., 1, 2, 84, 143, 165.
508. Підлісецький, поруч. (світл.)
509. Підпригора, чотовий (Зар)
510. Пікас М.
511. Плахотний Іван, ройов. (Зар)
512. Погора, нач. канц. шт. брига. (Дашк)
513. Погребний Арсен, сотн., 189.
514. Полтавченко Василь, поруч. (Дашк)
515. Польовий, десятн. (Дашк)
516. Поплавський Сергій, полк., 111.
517. Попович Михайло, гарм. (Дашк)
518. Породко Ілько, гарм. (Дашк)
519. Потапенко, стр., 156.
520. Притула М., поруч. (світл.)
521. Протас Михайло, гарм. (Дашк)
522. Пустовійт Кирило, ст. гарм. (Дашк)
523. Пушкар Клим, гарм. (Дашк)
524. Рабій Максим, гарм. (Дашк)
525. Репета Лука, хор. (Дашк)
526. Решетуха Антін, старш. (ступ.?), 224.
527. Решетюк Іван, ройов. (Дашк)
528. Рибак, 16.
529. Рихло Іван, д-р, 1, 2, 5, 220.
530. Ровенчук Микола, ст. гарм. (Дашк)
531. Рогульський Іван, полк., 1, 2, 4-6, 12, 17, 48-50, 58, 79, 98, 109, 124, 132, 141, 143, 155, 162, 165, 189, 220, 221, 259.
532. Роздольський, 3.
533. Романишин, хор.
534. Романишин Дмитро, гарм. (Дашк)
535. Романовський Володимир, поруч. (Дашк)
536. Романський П., ройов. (світл.)
537. Романюк Леонід, хор.
538. Романюк Степан, хор. (Дашк)
539. Рубанюк Василь, гарм. (Дашк)
540. Рудик Степан, хор., 189.
541. Русет Ярослав, сотн., 150.
542. Сава Антін, сотн.

543. Савойка Любомир, поруч., 58, 98, 189. 572. Скулів Теодор, пор., 189.
544. Савченко Володимир, гарм. (Дашк) 573. Слабченко Євген, гарм. (Дашк)
545. Сагайдачний Петро, поруч., 58. 574. Сливинський Тарас, гарм. (Зар)
546. Сайченко Мусій, сотн., 189. 575. Смекалюк Гриць, 50.
547. Сапіжак П., стр., 70, (світл.) 576. Смик Олександр, десят.
548. Сворок Дмитро, гарм. (Дашк) 577. Смолій, поруч. (світл.)
549. Святенський Іван, гарм. (Дашк) 578. Смоляр Сергій, сотн. (Зар)
550. Свіргоцький Василь, гарм. (Зар) 579. Смулка Іван, гарм. (Дашк)
551. Святенко Василь 580. Соколюк Петро, ст. гарм. (Дашк)
552. Семенюк Петро, сотн. (світл. 1920 р.) 581. Соловій Віктор, поруч. (Дашк)
553. Семець Василь, стр. 582. Соловчук Василь, сотн., 3, 5, 49, 60, 79, 155, 189.
554. Семора Василь, стр., 3, 25, 27, 226. 583. Сологуб Володимир, сотн., 143.
555. Семчук Василь, гарм. (Дашк) 584. Сологуб Валеріян, ген. шт. полк., 189.
556. Сенета Михайло, сотн., 50. 585. Солодчук І., бунч. (світл.)
557. Сердюк Василь, 586. Соломонівський Володимир, хор., (Зар)
558. Сердюків І., стр. (світл.) 587. Сорочан, поруч., 133.
559. Середа Михайло, 141. 588. Сороченко - Синявський Ілько, 146.
560. Сивак Роман, о. 589. Сороченко - Синявський Онисько, 146.
561. Сидорик Євген, хор. (світл.) 590. Співак Данило, гарм. (Дашк)
562. Сипко, сотн., 3, 150. 591. Співак Олександр, лікар, 120, 127.
563. Ситник, поруч. (Гер) 592. Стахів Петро, хор. (Дашк)
564. Сірацький Франц, гарм. (Дашк) 593. Сташинський, поруч., 58.
565. Сірко Максим, гарм. (Дашк) 594. Стельмах Андрій, хор. (Дашк)
566. Скалій Евстаф (Остап), 13, 16, 23, 27, 65, 155. 595. Стельмах Григорій, гарм.
567. Скачківська - Сушко Христина, 1-3, 189, 215, 216. 596. Стеткевич Ярослав, гарм. (Дашк)
568. Скірко Ю., уряд. Піш. Розвідки. 597. Стефанишин Володимир, сотн., 1, 2, 58, 95, 221, 229.
569. Скотаренко Афанасій, поруч. (Зар) 598. Стефанів Zenon, чотовий-юнак, 60.
570. Скрипкин Олекса, типограф, 189. 599. Стецишин О., поруч. (світл.)
571. Скрипник Прокіп 600. Стецишин, поруч. (світл.)
601. Стецула 624. Ткачук Олекса, сотн., 189.
602. Стріль Хома, ст. гарм. (Дашк) 625. Траска Антін, хор. (Дашк)
603. Стрільчук Людвик 626. Тузяк Василь, гарм. (Дашк)
604. Стронціцький Михайло, сотн., 5, 50, 189. 627. Турок Михайло, сотн., 3, 41, 58, 79, 143, 155, 168.
605. Сулківський Борис, ген. шт. полк., 109, 125, 129, 138, 142, 143, 146, 220. 628. Угринчук Д., хор. (світл.)
606. Суржко Матвій, поруч. 629. Удовиченко Петро, поруч. (Зар)
607. Сушко Роман, полк., 1-9, 12, 13, 17, 19, 20, 25, 31, 36, 43, 44, 48, 50, 58, 60, 72, 73, 77, 79, 80, 81, 98, 109, 121, 124, 130, 136, 138, 142, 143, 162, 189, 218, 220, 221, 245, 259. 630. Уршедчук, гарм. (Дашк)
608. Сютрик, 25. 631. Фарина Василь, гарм. (Дашк)
609. Талпаш Мирослав, хор., 36, 151. 632. Федоренко Микола, гарм. (Дашк)
610. Тарнавенко, хор. (світл.) 633. Федорович Володимир, хор. (Дашк)
611. Тарнавський Симон, гарм. (Дашк) 634. Федунків Володимир, десят. (Дашк)
612. Татаринський І., хор. (світл.) 635. Федусишин Сава, гарм. (Дашк)
613. Твердовський Леонід, 216. 636. Филоненко Аркадій, поруч. (Дашк)
614. Твердовський Матвій, 217. 637. Филонович Василь, пполк., 145.
615. Телішевський Ярослав, хор., 13. 638. Филипович Віктор, пполк., 1-3, 150.
616. Тенюх (Мих) 639. Филипович Микола
617. Теслюк П., стр. (світл.) 640. Фігурний Сергій, поручн., 189.
618. Тимофійчук Ілля, гарм. (Дашк) 641. Фільц М., бунч. (світл.)
619. Тимочко Гордій, гарм. (Дашк) 642. Фодчук Тимофій, гарм. (Дашк)
620. Тимура Михайло, гарм. (Дашк) 643. Форостенко Микола, гарм. (Дашк)
621. Тимцюрак Петро, гарм. (Дашк) 644. Фрет Степан, десят. (Дашк)
622. Тимченко Полікарп, гарм. (Дашк) 645. Фрусевич Юрій, хор. (Дашк)
623. Тис Степан 646. Фукс Едвард, хор. (Зар)
647. Хамуляк Степан, гарм. (Дашк)
648. Харамбура Роман, сотн., 48, 49, 58, 84, 97, 98, 99, 203.
649. Харченко, 25.

650. Хлібовицький, поруч. (світл.) 13, 16, 19, 20, 23, 25, 27, 31,
651. Хмара Осип, сотн., 189. 36, 49, 50, 58, 73, 79, 84, 98, 99,
652. Хмелевський Петро, ст. гарм. 120, 124, 155, 159, 189, 200,
(Дашк) 203, 220, 271.
653. Хома Андрій, гарм. (Дашк) 676. Чмола Іриней, 184.
654. Хом'як Василь, хор. 179. 677. Чорний Сергій, поруч. 77, 79,
655. Хоптяк Дмитро 148, 150, 220.
656. Хорс Степан, гарм. (Дашк) 678. Чорниш І.
657. Хрипач Михайло, пполк. 679. Чорній Володимир, сотн., 19,
(Дашк) 34, 48, 72, 79, 80, 146, 189.
658. Хрипач Олександр, сотн., 680. Чорновус, хор.
(Дашк) 681. Чубатий Володимир, уряд., 189.
659. Худяк Максим, гарм. (Дашк) 682. Чужак Гнат, гарм. (Дашк)
660. Хуцій Петро, гарм. (Дашк) 683. Чумак Кость, гарм. (Дашк)
661. Царук Євген, гарм. (Зар) 684. Чумаків, сотн. (Дашк)
662. Цегельський Є., сотн. (світл.) 685. Чупрей Сень, гарм. (Дашк)
663. Ценкий, пор., 125. 686. Шамраїв
664. Цибринський Микола, гарм. 687. Шараневич Микола, хор., 58,
(Дашк) 60, (світл.)
665. Цівірко, пполк., 5, 195. 688. Шебець С., поруч. (світл.)
666. Цурковський М., хор. 689. Шевченко Михайло, гарм.
667. Цюпик Микола, ст. гарм. (Дашк)
(Дашк) 690. Шевченко Степан, десят.
668. Цюпка Д., стр. (світл.) (Дашк)
669. Цяпка Іван, сотн., 79. 691. Шелест Костянтин, поруч.
(Зар)
670. Чайківський Юліян, сотн., 9, 692. Шелудько Сергій, гарм.
49, 50, 68, 75, 79, 84, 110, 121, (Дашк)
124, 137, 218, 220. 693. Шенкірик Роман, ройов.
671. Черкаський, хор., 6. 694. Шепарович, хор., 58.
672. Черник Федір, сотн., 1-9, 15, 695. Шешор М., хор. (світл.)
17-19, 25, 27, 31, 36, 48, 50, 696. Шипітка Федір, гарм. (Дашк)
53, 60, 72, 74, 75, 77, 78, 81, (Дашк)
83, 94-96, 108, 124, 134, 168, 697. Шкварик Михайло, хор.
218, 220 - 223, 251, 261, 264, (Дашк)
271, 276. 698. Шкварок Михайло, хор.
673. Черняк Осип, 13. 699. Шлюзар Петро
674. Чиж Ярослав, сотн., 4, 50, 79, 700. Шостакович Осип, ройов.
189, 220. (Дашк)
675. Чмола Іван, полк., 1-3, 5, 9, 701. Шпаківський Микола
702. Шпиталів, пор., 146.

703. Шпонтак Микола, гарм. 718. Шуркевич Осип, гарм. (Дашк)
(Дашк)
704. Шрамченко Андрій, гарм. 719. Юзич Петро, гарм. (Дашк)
(Дашк) 720. Юрїв Іван, сотн., 5.
705. Штанько Кость, гарм. 721. Юркевич Нестор, (Мих)
(Дашк) 722. Юрчик, 120.
706. Шулешко Амброзій, гарм. 723. Юшкевич Леонід, гарм. (Дашк)
(Дашк) 724. Юшко Віктор, десят., (Дашк)
707. Шульга, хор.
708. Шумейко Степан, гарм. 725. Яворський Іван, 271.
(Дашк) 726. Якименко Сергій, хор. (Дашк)
709. Шуфлетюк Дмитро, гарм. 727. Янів Трохим, (старшина), 149.
(Дашк) 728. Яновицький, хор.
710. Шушкевич Орест, гарм. 729. Янович Володимир, гарм.
(Дашк) (Дашк)
711. Щадило Карпо, гарм. (Дашк) 730. Янчевський Віктор, гарм.
(Дашк)
712. Щепанський А., стр. (світл.) 731. Янчевський Микола, полк.,
713. Щепанський А., поруч. (Піш. 189.
Розв.) 732. Яременко Іван, хор. (Дашк)
714. Щербак, стр., 229. 733. Ярименко Михайло, поруч.
715. Щербань Іван, гарм. (Зар) (Дашк)
716. Щербатюк Юрій, гарм. 734. Яськів Петро, гарм. (Дашк)
(Дашк) 735. Ященко Мусій, сотн., 1, 2, 5,
717. Щудлюк, хор., (світл.) 146, 189.

V.
ДОКУМЕНТИ

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

до

Українського Народу, на Україні і поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти і боротися за ті права і вольності.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Установчі Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парляменті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не зможе знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб, після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими

землями, право користування ними належало тільки самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стоячи за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в цій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання:

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісара, не хотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не хотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу і порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від всіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб повести народ свій на правильний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та й не має тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, усім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя і розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: У Києві, року 1917, місяця червня (юня), числа 10.
(І. Мазепа: „Україна в огні і бурі революції”, т. III, стор. 150.)

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

ГРОМАДЯНИ ЗЕМЛІ УКРАЇНСЬКОЇ!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання.

Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і односячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній Раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде

представляти інтереси всієї людности нашого краю.

Половина Центральна Рада виділить наново зі свого складу окремих відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріят, що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріят Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготує проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людности в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частей, то задля цього Центральна Рада матиме своїх представників при Кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Головнокомандуючим, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтися з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, 3 липня (юля).

(І. Мазепа: „Україна в огні і бурі революції”, т. III.)

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе Український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна війна і кривава боротьба. Центрального Правительства нема, і по Державі шириться безвладдя, безлад, руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе Український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отже оповіщаємо:

До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо: віднині на території Української Народної Республіки існує право власності на зем-

лі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значення, а також надільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті є власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві для земельних справ негайно виробити закон про те, як поряdkувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно впорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо: Однині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про це буде негайно видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових

справ зробити всі заходи до впорядкування судівництва і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах зо всіма установами.

Український народ, довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Української Народньої Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйніцтвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів призначено 27 грудня (декабря*) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня** (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

Українська Центральна Рада. У Києві, 7 (20) листопада 1917 року.

(І. Мазепа: „Україна в огні і бурі революції”, т. III.)

*) (9 січня 1918 н. ст.)   **) (22 січня 1918 н. ст.)

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом, стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли на наш край і людність. Фабрики не виробляють товарів, заводи спинаються, залізниці розхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося — наступає голод. По краю розплодилися юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту російське військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну по нашій землі.

Через все це не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці збори, призначені на нинішній день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і зорганізувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська — красногвардейців, большевиків, які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів; вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодійство, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. Крім того, те саме Петроградське Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще „священною”. Знов поллеться кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн підтримувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні російське Правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для то-

го, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу — селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

І отце, насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести розпочаті нею вже переговори про мир з Центральними Державами цілком самостійно і довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди збоку якихнебудь інших частин бувшої Російської імперії, і встановити мир, щоб наш край розпочав своє життя в спокою і згоді.

До так званих большевиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жаліючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду насильників які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець. Одночасно з тим, як армія буде демобілізуватися, приписуємо одпускати додому деяких солдатів, а після затвердження мирових договорів — розпустити армію зовсім: потім, замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого державного скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні і повітові — та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, аби встановити на місцях таку власть, до якої б мали довір'я і яка б

опиралась на всі революційно-демократичні верстви народу. Правительство повинно закликати до співробітництва з органами місцевого самоуправління ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька день на повній Центральній Раді. Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих через земельні комітети неодмінно відбулась ще до початку весняних робіт.

Ліси, води і всі підземні багатства, як добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна забрала також на себе всі трудові робочі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ zostався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Отож, приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також й інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительству Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю і прикласти свою силу, і вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих від війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали з бідних пригноблених кляс величезні капітали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі й весь дохід з неї поверне на користь народу. За товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів. Для виконання цього приписуємо Правительству виробити і представити на затвердження закон про це, а також про монополію заліза, вугля, шкури, тютюну й інших продуктів та товарів, з яких найбільше бралось прибутків з робочих кляс на користь нетрудящихся кляс.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль

над усіма банками, які кредитами та позиками нетрудовим клясам допомагали визискувати трудові кляси. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та різні банкові експлуатації й визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людности. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні контрреволюційні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу — карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, чого з вичисленого в цім Універсалі не встигнемо зробити ми, Українська Центральна Рада, в найближчих тижнях, те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим провадити вибори до них якнайпильніше: вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів було закінчено якнайскоріше, щоб за кілька тижнів ці наші Установчі Збори — найвищий господар і впорядчик Землі нашої — закріпили свободу, лад і добробут конституцією незалежної Української Народньої Республіки — на добро всього трудящого народу — тепер і на будуччину.

Сьому найвищому нашому органу належить рішати про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою волю від всіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Української Республіки.

У Києві, 9 (22) січня 1918 року.

Українська Центральна Рада

(І. Мазепа: „Україна в огні і бурі революції”, т. III.)

ТЕКСТ ГРАМОТИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ПРО ФЕДЕРАЦІЮ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Перемир'я між Німеччиною й Державами Згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин багатострадалної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. При дружній допомозі Центральних Держав вона зберегла спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись із великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принищені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На цих принципах, які — я вірю — поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В осягненні цієї мети лежить запорука добробуту, як усїєї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутности. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність,

тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що цій святій патріотичній справі ви, громадяни й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський

14-го листопада 1918 р. Місто Київ.

(Д-р К. Костів: „Конституційні акти відновленої Української держави 1917 — 1919 рр.”, стор. 132, Торонто 1964.)

ВІДОЗВА ГУРТКА СТАРШИН ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ 12 ЛИСТОПАДА 1917 р. В КИЄВІ

„Ми, Галицькі, Буковинські і Угорські Українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь в творенні нового державного ладу в Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які вибором собі український народ.

Сповнюючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла би допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено Третім Універсалом.

В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріату, Тимчасова Головна Рада Українців Західних Земель в Києві приступила до формування Галицько-Буковинського Куреня СС при першому Українському Запасовому Полку і доручила гурткові старшин видати відозву — заклик до вояків, що повертали з російського полону, чи бувших російських вояків, що не мали приділу.”

Відозва закликала вступати добровільно в ряди куреня.

Відозву підписали: Голова Іван Лизанківський, заст. голови Гриць Лисенко, секретар Ф. Черник, члени: Микола Низкоклон, Іван Чмола, Є. Коновалець і Р. Дашкевич.

(Д. Дорошенко: „Історія України”, т. I, ст. 419.)

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

(Статут про державний устрій, права і вольності Української Народньої Республіки)

I. ЗАГАЛЬНІ ПОСТАНОВИ

1. Відновивши своє державне право, як Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права й охорони вільностей, культури й добробуту своїх громадян — проголосила себе й сьогодні є державою суверенною, самостійною й ні від кого не залежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам Української Народньої Республіки, всім разом.

3. Це своє суверенне право нарід здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія Української Народньої Республіки неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів у 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правно-державних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї влади, Українська Народня Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоурядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України Українська Народня Республіка дає право на впорядкування своїх культурних справ у національних межах.

II. ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

7. Громадянином Української Народньої Республіки вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами Української Народньої Республіки.

8. Громадянин У.Н.Р. не може бути разом із тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин У.Н.Р. може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду У.Н.Р. із збереженням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадянських прав громадянина Української Народньої Республіки може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадянська й політична правомочність громадянина У.Н.Р. починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право Української Народньої Республіки не **знає**.

12. Громадяни в У.Н.Р. рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв у них. Ніякі титули в актах і діловодстві Української Народньої Республіки не можуть вживатися.

13. Громадянин Української Народньої Республіки й ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій учинку. Але й у такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин У.Н.Р. й ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий якимнебудь карам по тілу або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбуватися без судового наказу. В наглих випадках органи правної охорони можуть порушити недоторканність і без судового наказу; однак і в такому випадку має бути на домагання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установляється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках законом означених.

17. Громадянин У.Н.Р. і ніхто інший на території її не може бути обмежений у правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки він не переступає при тим постанов карного права.

18. Кожний громадянин У.Н.Р. й усі інші на її території мають повну свободу зміни місця перебування.

19. Постанови §§ 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормування спеціальними законами виняткового стану, який можна встановити тільки кожен раз окремим законом, згідно з §§ 79-80.

20. Тільки громадяни У.Н.Р. користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну й пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоурядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів Української Народньої Республіки, так і до всіх виборчих органів місцевого та громадського самоурядування, мають

всі громадяни Української Народньої Республіки, коли їм до дня виконання виборчого акту закінчиться 20 літ. Виняток становлять признані законом за безумних або божевільних, які знаходяться під опікою. Які карні злочини тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. ОРГАНИ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

22. Вся влада в Українській Народній Республіці походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади У.Н.Р. є Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу в У.Н.Р. й формують вищі органи виконавчої й судової влади Української Народньої Республіки.

24. Вища виконавча влада в У.Н.Р. належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим судовим органом є Генеральний Суд Української Народньої Республіки.

26. Всякого роду місцеві справи впорядковують вибрані Ради й Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева влада. Міністри У.Н.Р. тільки контролюють і координують їхню діяльність (§ 50) безпосередньо й через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§§ 60 і 68).

IV. ВСЕНАРОДНІ ЗБОРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорціональним голосуванням усіх, хто користується громадянськими й політичними правами в Україні й у них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на 100,000 людности і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншим, правила виборів до Всенародних Зборів установлюються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений у

своїх правах громадянин У.Н.Р., якому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальності за свою політичну діяльність. Під час виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню у висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

30. Перевірка виборів належить Судові У.Н.Р. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Призначення мандатів неправими та скасування виборів і призначення на їхнє місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках із дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Всенародні Збори дочасно розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш як трьома мільйонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, який по перевірці правосильності повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори за постановою Всенародніх Зборів розписує виконавча влада. Всенародні Збори втрачають своє повновладдя з днем передачі його новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликанням нових Всенародніх Зборів не може минути більше, як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори та проводить ними їх Голова, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори й буде вибраний ними Голова. Заміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їхній представник, ім'ям Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

36. У поміч Голові, в справах вичислених у §§ 32-33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів у числі, яке установлять Всенародні Збори. Один із них вибирається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більша трьох місяців. На пропозицію, внесenu 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильності рішень Всенародніх Зборів треба присутності більше, як 1/2 депутатів. Всі справи рішення звичай-

ною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни й віддання під слідство й суд міністрів рішення спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

- а) Президією в порозумінні з Радою Старших Зборів;
- б) Поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;
- в) Окремими депутатами, числом не менше 30-ти;
- г) Радою Народніх Міністрів У.Н.Р.;
- г) Органами самоуправління, які об'єднують не менше 100,000 виборців;
- д) Безпосередньо виборцями-громадянами Республіки в числі не менш 100,000, писаними заявами, потвердженими через громади й поданими Судові, що по перевірці їхньої правосильності передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним у § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії й після доповіді комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом із внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

42. Проекти про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним у §§ 39-41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніх Зборів у новому складі після найближчих нових виборів. У всім іншій, не вказаним Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Внесення про зміну Конституції вносяться й опубліковуються ними, як винятки з протоколів їхніх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від одержання їх у місцевих установах, оскільки не постановлено інакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок Української Народньої Республіки ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяни України не можуть бути покликані до обов'язків військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імени У.Н.Р. без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали 2/3 присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються ім'ям Української Народньої Республіки.

49. Всенародні Збори установляють одиниці міри, ваги й монети У.Н.Р.

V. ПРО РАДУ НАРОДНІХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

50. Як вища виконавча влада Української Народньої Республіки (§ 22), її Рада Народніх Міністрів порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або стосуються цілої Української Народньої Республіки; координує й контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм у поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає своє повновладдя від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозумінням із Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їхніх портфелів установляють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів у цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запити через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати в числі не менше 15-ти можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам домагання вяснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке домагання, міністри не пізні-

ше семи день мають на ці домагання дати пояснення у Всенародніх Зборах У.Н.Р. самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, якому більшість Всенародніх Зборів У.Н.Р. висловить недовір'я, складає своє повновладдя, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним у § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовір'я в цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь у дебатах Всенародніх Зборів із дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів під час свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. СУД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

60. Суд Української Народньої Республіки відбувається її ім'ям.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне й усне.

62. Судова влада в рамках цивільного, карного й адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади.

64. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й виконувати кари, про те рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і той самий, не включаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, із збереженням при цьому постанов § 58 цього закону.

66. Найвищим Судом Республіки є „Генеральний Суд У.Н.Р.“, зложений із колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг п'яти літ.

67. Генеральний Суд є найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки й не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади.

68. В усім іншим організація й компетенція судів та особи й речової судової приналежності установляється законом.

VII. НАЦІОНАЛЬНІ СОЮЗИ

69. Кожна з населюючих Україну націй має право в межах У.Н.Р. на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне

упорядкування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця й поселення в Українській Народній Республіці. Це невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населюючим територію У.Н.Р. націям — російській, жидівській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористатися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те надійде заява від кожної нації зокрема, підписана не менше, як 10,000 громадян У.Н.Р. без різниці статі й віри, не обмежених судом у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву на публічному засіданні в терміні не пізніше, як 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загального відома. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів У.Н.Р.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права громадян У.Н.Р., належні до даної нації, утворюють на території У.Н.Р. Національний Союз. Членами кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастер, який по складенню публікується до загального відома. Кожен громадянин має право вимагати, як свого включення в даний національний кадастер, так і виключення з нього, з огляду на заяву про належність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства й урядування, в межах компетенції, яка точно встановлюється порядком, зазначеним у § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території Української Народньої Республіки, перед державними й громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошених в загальноустановленому порядку.

73. З загальних засобів Української Народньої Республіки та органів місцевого самоурядування відчисляється до розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, з сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні до кількості членів даного Національного Союзу.

74. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має

право а) оподатковувати своїх членів на підставах, установлених для загально-державного оподаткування; б) на свою відповідальність бити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як також і устрій установ, визначається постановою установчих зборів даної нації, які разом із цим ухвалюють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які стосуються до обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду та ствердження Всенароднім Зборам У.Н.Р.

П р и м і т к а. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між національними установчими зборами й Всенародніми Зборами Української Народньої Республіки, полагоджує Погоджувальна Комісія, яка складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови Погоджувальної Комісії переходять на остаточне ствердження до Всенародніх Зборів У.Н.Р.

76. Національні установчі збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами У.Н.Р., які закінчили 20 років життя, на основі загального, без різниці статі і віри, рівного виборчого права через безпосередні вибори й таємне голосування, з застосуванням принципу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених у § 76. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, яка обирається Національними Зборами й перед ними відповідає.

78. Всі суперечки в справі компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоурядування й інших національних союзів із другого боку, полагоджують адміністративні суди.

VIII. ПРО ЧАСОВЕ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ СВОБІД

79. У випадку державної конечности (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частинно обмежені й частинно припинені.

80. Котрі громадянські свободи й у якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження у випадках та межах, передбачених законами, згаданими в § 80, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, то Рада Народніх Міністрів на власну відповідальність може часово припинити громадянські свободи, з обов'язком пред'явити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада

(Д-р К. Костів: „Конституційні акти відновленої Української Держави 1917 — 1919 років і їхня політично-державна якість”. Торонто, Канада 1964, ст. 96 — 109).

РЕАКЦІЯ НА ПРОГОЛОШЕННЯ ГРАМОТИ ГЕТЬМАНА ПРО ФЕДЕРАЦІЮ

(Підготовка повстання проти гетьмана)*

14-го листопада 1918 року в помешканні Міністерства Шляхів (Бібіковський бульвар ч. 34 в Києві) після проголошення грамоти гетьмана про федерацію відбулась таємна нарада представників національних політичних партій організації УНСоюзу.

В часі наради утворено Директорію, накреслено план і деталі повстання та ухвалено політичні гасла, під якими мала проходити революція проти режиму гетьмана.

Директорію обрано в складі:

- 1) Г о л о в а — В. Винниченко
- 2) Ч л е н и — С. Петлюра і Ф. Швець
- 3) Кооптовані члени — А. Макаренко, П. Андрієвський.

Відозву про повстання проти гетьмана, складену В. Винниченко, розліплено по місті вночі з 15 на 16 листопада.**)

Точний текст відозви:

Громадяни України!

Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись з німецькими генералами, штиками німецьких тоді ще не вільних, під-

*) Володимир Винниченко „Відродження Нації”, том III, стор. 110 — 114.

**) Заклик-відозву Директорії до повстання, укладену Осипом Назаруком і С. Петлюрою в Білій Церкві, оголошено до народу всієї України 15-го листопада 1918 р.

легких їм солдатів, назвавшись гетьманом, захопив владу в Україні й скасував Українську Народню Республіку.

З того менту зачалось нищення всіх народніх прав та нечувані знущання над демократією України збоку жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Клясова помста поміщиків та буржуазії дійшли міри, якої не знав і царський режим.

І що більше панування гетьмана посувало Україну до єдиної неділимої Росії, то лютіше, одвертіше й цинічніше ставало топтання прав народу й глузування пануючих кляс над усіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійности Української Держави Український нарід віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення.

Сформований новий Уряд із представників реакційних кляс, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає Український нарід, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, як найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно, без пролиття крові й дезорганізації громадського життя захистити й одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір збоку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже, настав час залишити мирні заходи.

Од імени організованої української демократії, від усього активного народнього громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народньої Республіки, сим оповіщаємо:

Генерал П. Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Усе правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо **недійсним**.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

В ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові.

Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю й виїхати поза межі України, куди хто схоче. В противному разі місце висилки їх буде призначене Урядом Української Народньої Республіки.

Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи й

пошкодження українцям, а також демократичним особам і організаціям якоїбудь національності викличуть помсту, вибуху якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії.

Німецьке вояцтво демократичної Германської Республіки оповіщаємо, що українська демократія більш не може терпіти насильств, знущання й злочинного для всього краю панування монархічно-поміщицької реакції і зі зброєю в руках буде обстоювати права поневоленого народу. Ми віримо, що солдати Германського визволеного народу, поставляться до боротьби пригніченого Українського народу відповідно до своєї гідності.

ВСІМ ГРОМАДЯНАМ ЗАЯВЛЯЄМО:

Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жандармів і охренок, хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народньої Республіки.

Всі останні чесні громадяни, як українці так і не українці, повинні разом з нами стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу, й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені.

Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі.

Разом з тим Директорія Української Народньої Республіки закликає всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно припиняти грабежі.

Українські народньо-республіканські війська підходять до Києва. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, а для демократій всіх націй України — визволення.

До зброї, Громадяни, й до порядку!

Голова Директорії Української Народньої Республіки

В. Винниченко

Члени Директорії: С. Петлюра, Ф. Швець,
П. Андрієвський, А. Макаренко

У Києві, 15 листопада 1918 року.

„ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ДИРЕКТОРІЇ”

(Відозва до українського народу про повстання проти режиму Гетьмана Скоропадського, написана С. Петлюрою і О. Назаруком в Білій Церкві)¹

Всенародне стихійне повстання під проводом Директорії почалось у Білій Церкві опівдні 16-го листопада 1918 р.

Зміст уривка „Універсалу”²)

„По наказу Директорії Української Республіки я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротися за державну самостійність України проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївшого собі права гетьмана України. По постанові Директорії Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сіл і за насильства над робітниками й селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати йому споживання і захист. **Обов'язок** кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей.

Гетьманські розпорядження і накази по військах касуються; військові частини гетьмана Скоропадського, аби усунути даремного кровопролиття і розрухів, повинні перейти до лав військ Республіки в слід за тими, які вже перейшли.

Війська Республіки мають на меті доценту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спирався до останнього моменту. В цю велику годину, коли на всьому світі падають царські трони, визволяються народи, коли на всьому сві-

¹) Д. Дорошенко: Історія України, том II, стор. 418.

²) Повний текст див: д-р О. Назарук, „Рік на Великій Україні”, Відень 1920 р.

ті селяни і робітники стали панами, в цю хвилину ми, брати козаки, хіба дозволимо собі піти з поміщиками, з гетьманським урядом проти своїх батьків? В цю велику годину ви, брати козаки, хіба осмітитеся служити запроданцям, котрі самі продавались і хотять Україну продавати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій класі — безробітному російському офіцерству і мародерам, що скупчилися в контрреволюційне кубло на Дону?”

ЗРЕЧЕННЯ ВЛАДИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

„Я, гетьман України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх моїх сил, щоб вивести край з того важкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитися із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський

14-го грудня 1918 року, місто Київ.”

(Д. Дорошенко: „Історія України”, т. II, ст. 424).

ТЕКСТ ЗРЕЧЕННЯ ВЛАДИ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ С. ГЕРБЕЛЯ Й ПЕРЕДАННЯ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ У.Н.Р.

„Обсудив требованіє Директорії, Совет Міністров постановил сложить с себя полномочія і передать власть Директорії. Голова Ради Міністров Гербель. Міністр Торговлі і Промішленності С. Мерінг. Міністр Внутрішніх Справ Ігор Кістяківський. Міністр Фінансов Ржепецкій. Міністр Народньої Освіти В. Науменко. Державний контрольор Петров. Міністр Труда Косинскій.”

УХВАЛА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

з дня 3 січня 1919 р.

про

злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 у Хвастові, та доручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізування договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Виділ Української Національної Ради:

Д-р А. Горбачевський

Д-р Петрушевич

(Д-р К. Костів: „Конституційні акти відновленої Української Держави 1917 — 1919 років і їхня політично-державна якість”, Торонто, 1964, ст. 169 — 170).

УНІВЕРСАЛ ДИРЕКТОРІЇ У.Н.Р.

про

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ

В імені Української Народньої Республіки проголошує Директорія цілому Українському Народові велику подію в історії нашої землі.

Дня 3 січня 1919 року в місті Станиславові Українська Національна Рада Західньо-Української Народньої Республіки, як представниця волі українців Австро-Угорщини, і як найвищий їх законодавчий орган, святочно проголосила з'єднання Західньо-Української Народньої Республіки в одну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів, Директорія Української Народньої Республіки рішила прийняти до відома це з'єднання і ввести його в життя згідно з умовами, які означено в ухвалі Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 року.

Від нині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західньо-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмірали кращі сини України. Від нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка. Від нині український народ, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів, для утворення нероздільної незалежної Української Держави на добро і щастя робочого народу.

(Д-р К. Костів: „Конституційні акти відновленої Української Держави 1917 — 1919 років і їхня політично державна якість”, Торонто, 1964, ст. 170 — 171).

КОНСТИТУЦІЯ ТРУДОВОГО КОНГРЕСУ

ухвалена 28 січня 1919 року.

Конгрес Трудового Народу України, вислухавши справоздання Директорії та її міністерства, і беручи на увагу заяву Директорії про її готовність скласти свої уповноваження, постановив:

1. висловити своє повне довір'я і подяку Директорії за її велику роботу для визволення українського народу від пансько-гетьманської влади.

2. Зважаючи на загрожує внутрішнє й зовнішнє положення нашої Республіки, засідання свої припинити, виділивши зі свого складу комісії з законопідготовчими і контрольними функціями, які мають розробити законопроекти для слідуєчої сесії Трудового Конгресу, а також допомагати Правительству в чищенні адміністративного апарату всієї Республіки від контрреволюційних і антидержавних елементів. Повинні бути утворені комісії: 1. По Обороні Держави (Комісія Військова); 2. Земельна; 3. Бюджетова (Комісія Фінансова); 4. Міжнародна (Закордонних Справ); 5. Харчова (Харчових Справ) і Культурно-Освітня.

Склад комісій укладається шляхом виборів на підставі пропорціонального представництва від усіх фракцій Конгресу — 1 представник від 15 членів Конгресу. Поділ по окремих комісіях і вироблення порядку робіт встановлюється на спільних зборах всіх обраних до комісій депутатів.

3. З огляду на небезпечний воєнний час доручити владу і оборону Краю Директорії Української Народньої Республіки, яка доповнена представником від Наддніпрянської України, до слідуєчої сесії Трудового Конгресу має бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу.

Виконавча влада Української Народньої Республіки належить Раді Народніх Міністрів, котра складається Директорією і в часі перерви сесії Конгресу відповідає перед Директорією.

4. Доручити Президії Трудового Конгресу в порозумінні з Директорією в найближчий час, коли явиться змога нормальної роботи, скликати слідуєчу сесію Конгресу Трудового Народу України.

5. Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу Правительство Української Народньої Республіки разом з комісіями має підготувати закон для виборів всенародного Парляменту Великої Соборної Української Республіки.

6. На основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева влада в інтересах національної оборони повинна належати довіреному Правительству

Української Народньої Республіки комісарам, які повинні працювати в контакт і під контролем місцевих Трудових Рад, обраних пропорціонально від селян і робітників.

7. У відношенні до захватів української території військами держав антант, арміями советськими, польськими, донськими, добровольчеськими та румунськими, Конгрес Трудового Народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народньої Республіки. Український нарід хоче бути неутральним і в дружніх відносинах з усіма народами, але він не потерпить, щоб яка б не будь держава накидала збройною силою свою волю українському народові.

8. З приводу своїх постанов Конгрес Трудового Народу України видає свій Універсал до Українського Народу і ноту до народів всього світу.

(Д-р М. Стахів, Україна в Добі Директорії УНР. Том 3, стор. 64 — 66.)

УНІВЕРСАЛ Трудового Конгресу до Українського Народу.

Ми, представники Трудового Народу України, її робітництва і селянства, зібравшись у столичнім городі Києві і обговоривши найважливі потреби українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити і надалі, до слідуєчої сесії Конгресу Трудового Народу України, вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласти і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повного довір'я селянства і робітництва.

Конгрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люду, що він через військові події на Україні припиняє на деякий час свої засідання, аби, роз'їхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конгресу, могли допомогти найважливішій тепер роботі — обороні нашого Рідного Краю.

Вся вища власть на Україні, на час перериву засідань Трудового

Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представниками од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першій засіданні Конгресу 24-го цього січня.

Для підготовки законопроектів до слідуєчої сесії Трудового Конгресу Української Народньої Республіки, Конгрес Трудового Народу України визнав необхідним залишити після себе такі комісії: по обороні Республіки, земельну, освітню, бюджетову, заграничних справ і комісію харчових справ.

Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву засідань перед Директорією Української Народньої Республіки.

Власть на місцях здійснюють представники Правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакт і під контролем повітових і губерніяльних Трудових Рад, що складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва.

Інструкцію про вибори в Трудові Ради має негайно виробити Правительство Республіки, разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу Правительство Української Народньої Республіки, разом із комісіями, має підготувати закон для виборів Всенароднього Парляменту Незалежної Соборної Української Республіки.

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народніх Міністрів провадили надалі свою працю по переведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові.

Одночасно Правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловости, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріату.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, Український Народ ще й тепер, скинувши ненависне панське ярмо, повинен знати, що його кров'ю здобута свобода знаходиться в небезпеці.

З усіх боків цілості і незалежності Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо-неволя під властю чужих народів, Конгрес Трудового Народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які на нас нападають, що Український

Народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але й вміє будувати свою республіку і може всією силою, непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе Український! Будь на сторожі свого права!

Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контрреволюційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціялістичною, теж посилає своїх наймитів — китайців та латишів проти твоєї незалежності.

Конгрес Трудового Народу України заявляє перед усім світом, що Український Народ бажає мира з усіма народами і не має думки забирати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що Український Народ не потерпить над собою ніякого насильства і кривди.

Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі й волі закликає щирих синів Землі Української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії Української Народньої Республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового Народу України
у м. Києві січня 28 дня року 1919.

(І. Мазепа: Україна в огні і бурі революції, т. III. ст. 168-169)

ЗАКОН

про місцеві конгреси і ради трудового народу.

1) Для боротьби з контрреволюцією і анархією, для догляду за діяльністю місцевих агентів влади і за виконанням законів революційного уряду України скликаються повітові і губерніяльні конгреси трудового народу з представників селянства, робітництва і трудової інтелігенції.

2) Для організації конгресів утворюються губерніяльні і повітові організаційні комісії.

3) Губерніяльні організаційні комісії складаються з губерніяльного комісара або його помічника, двох представників від селян-

ської спілки та по одному представнику від місцевого професійного робітничого союзу і губерніяльної народньої управи.

4) Повітові комісії складаються з повітового комісара або його помічника, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого робітничого професійного союзу і повітової народньої управи.

5) Комісії обирають зі свого складу голову і секретаря. Засідання комісії дійсні при участі трьох членів.

6) Право представництва на трудових конгресах належить лише трудовому селянству, робітництву і трудовій інтелігенції з тими обмеженнями, які зазначені в інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конгресу.

7) Повітові конгреси складаються з уповноважених від сільських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від села з населенням од 500 до 2.000 душ і по два представники від села з більшою кількістю населення. Невеликі села і хутори об'єднуються для обрання представника.

8) Кількість уповноважених на повітовому конгресі від робітників і трудової інтелігенції остаточно устанавлюється повітовою організаційною комісією на підставі статистичних висновків і в залежності від пропорціонального взаємовідношення різних груп місцевої людности (але з тим, щоб представників від робітництва було не більше 30 і не менше 10 відсотків загальної кількості членів конгресу, і представників від трудової інтелігенції було не більше 20 і не менше 10 відсотків). Комісія устанавлює також, від якої кількості робітників чи інтелігенції обирається уповноважений на конгрес.

9) Губерніяльні конгреси складаються з представників від волосних селянських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від кожної волости. Кількість уповноважених на губерніяльному конгресі від робітництва і трудової інтелігенції устанавлюється губерніяльною організаційною комісією з обмеженням, зазначеним артикулом 9.

10) Повітові і губерніяльні конгреси обирають зі свого складу постійні виконавчі органи — повітові і губерніяльні ради трудового народу в кількості 9 членів по системі пропорціональних виборів, докладно зазначеній в артикулі інструкції для виборців до Всеукраїнського Трудового Конгресу.

11) Засідання трудової ради дійсні при участі половини членів. На першому засіданні обираються голова і секретар Ради.

12) До компетенції місцевих трудових рад і конгресів належить:

- а) боротьба з контрреволюцією і анархією в повіті чи губернії,
  - б) політичний контроль над діяльністю місцевих агентів влади, комісарів, міліції та інших урядовців.
  - в) право представляти відповідній владі про необхідність по політичним мотивам зміни урядовців і призначення нових,
  - д) розслідування зловживань агентів гетьманського уряду та його прихильників і притягнення їх до карної відповідальности через відповідних агентів республіканської влади,
  - е) догляд за переведенням в життя і виконанням місцевими агентами влади законів Української Народньої Республіки.
- 13) Повітові і губерніяльні ради в своїй діяльності підлягають законам Української Народньої Республіки і за протизаконні вчинки відповідають на загальних підставах.
- 14) По питанням загальнопринципового значення комісари У.Н.Р. повинні звертатися за директивами до відповідних трудових рад. Розпорядження трудової ради, не противні законам республіки, обов'язкові для комісара. В разі незгоди комісара з постановою трудової ради питання остаточно вирішається вищою владою по заяві трудової ради комісара.
- 15) Повітові ради зносяться з вищою владою через ради губерніяльні, а ці останні — безпосередньо. Губерніяльні трудові ради представляють уряду Української Народньої Республіки побажання повітових рад зі своїми висновками.
- 16) Повітові і губерніяльні ради скликають не менше одного разу на протязі трьох місяців відповідні місцеві конгреси, на яких дають справоздання своєї діяльності і одержують директиви для дальшої роботи.
- 17) Всякі непорозуміння при виборах і скарги на несправедливість виборів передаються на розгляд відповідних організаційних комісій, постанови повітових комісій можна оскаржити до губерніяльної комісії, а постанови цієї останньої до всеукраїнської комісії в справах виборів до місцевих конгресів і рад трудового народу України, яка складається з трьох осіб по розпорядженню Президії Всеукраїнського Трудового Конгресу.
- 18) Вищезгаданій Всеукраїнській комісії пильнувати за негайним проведенням цього закону в життя, а також давати вказівки і пояснення при виборах до місцевих конгресів і рад.
- 19) Закон цей перевести в життя по телеграфу.
- 20) На організацію і утримання рад трудового народу відкрити

відповідні кредити через комісарів.

Оригінал підписали:

Голова Директорії В. Винниченко
Члени: Макаренко, Андрієвський
Член-секретар Швець

З оригіналом згідно:

Керуючий справами Директорії Української Народньої Республіки т.в.о. Начальника канцелярії В. Кліпачевський.

(І. Мазепа: „Україна в огні і бурі революції”, т. III, ст. 170 — 172.)

ДЕКЛАРАЦІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1. Січові Стрільці, які разом з масами Українського Народу скинули гетьмана і зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14-го листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви — боролись, боряться і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його самостійну Республіку.

2. Стоячи принципово на платформі самостійної Української Народньої Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванні всіх справ — політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважлишу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпоряджатись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і ні перед ким не відступали і не відступлять.

3. Стоячи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного Правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Сі-

чові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники Українського Трудового Народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народної Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення Українського Трудового Народу, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом ішло, йде й буде йти Січове Стрілецтво.

В березні 1919 року.

За Січову Раду:

Отаман Євген Коновалець.

Отаман Андрій Мельник.

Д-р Осип Назарук

(І. Мазепа: „Україна в огні й бурі революції”, т. III стор. 172 — 173.)

ЗАКОН УХВАЛЕНИЙ РАДОЮ НАРОДНІХ МІНІСТРІВ

Іменем Української Народної Республіки затверджуємо:

13 жовтня 1919 року.

Голова Директорії С. Петлюра

Член А. Макаренко

Член-секретар Ф. Швець

Посвідчую: Державний Секретар Л. Шрамченко

Ухвалений Радою Народніх Міністрів

ЗАКОН

про урочисту обітницю Директорії, Міністрів, урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Народній Республіці.

I. Урочиста обітниця Директорії.

Ми, Директорія Української Народної Республіки, даємо цю прилюдну урочисту обітницю, що будемо служити Народові України і утвореній ним Республіці, волю синів її, національну, релігійну та горожанську невпинно боронитимем, всі свої сили обіцяємо покласти, аби закріпити народно-республіканський устрій України основним законом. Організовано виявленій волі народу будемо коритися; в державному управлінні будемо керуватись тільки волею народу на його добробут і благо Республіки, стоятимем на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стежити будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо всіма виконувались і правда ні в чому не порушувалась.

II. Урочиста обітниця Міністрів.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно служитиму Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, в державному управлінні буду керуватись тільки благом народу й Республіки, обов'язки свої виконуватиму чесно й сумлінно, пильнуватиму, аби встановлені Директорією закони всіма неосмінно виконувались і правда в нічому не порушувалась, урядові тайни берегтиму і всіма силами стоятиму на сторожі інтересів Народу та скарбів Української Народної Республіки.

III. Урочиста обітниця урядовців.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, покладені на мене Правительством обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно, керуючись лише благом Народу й Республіки та законами її, не жаліючи життя для своєї Батьківщини, всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму; державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обітници не робитиму.

IV. Урочиста обітниця суддів.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верхов-

ній Владі, непохитно оберігатиму гідність стану судді, всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, обов'язки свої виконуватиму чесно й сумлінно, державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обітници не робитиму, закони, затвержені Верховною Владою Української Народньої Республіки, твердо виконуватиму, суд чинитиму справедливий, як закон і совість мені каже.

V. Військова присяга.

Клянусь честю громадянина Української Народньої Республіки і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній Владі Директорії, Правительству і Народній Армії.

Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народньої Республіки та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської Влади буде вимагати: на воді, на суші, у воздуху, вдень і вночі, в боях, наступах і всякого роду підприємствах — словом, на кожному місці, у всяку пору і кожнім випадку хоробро і мужньо до останньої краплі крови боротися. Своїх військових частин, прапорів і зброї ні в якому разі не кидати, з ворогом ні в які, навіть найменші, порозуміння не входити, завжди поводитись так, як цього військові закони та честь воїна-лицаря вимагають, в цей спосіб з честю жити і з честю умерти.

В цьому мені, Святий Боже, моя любов до України Рідної та її народу, допоможи!

Голова Народніх Міністрів І. Мазепа
Державний Секретар Л. Шрамченко

НАКАЗ

КОМАНДИ ОСАДНОГО КОРПУСУ

ч. 22, з дня 13 січня 1919 року.

„1. Супроти того, що рішуча боротьба з внутрішніми ворогами Української Народньої Республіки провадиться енергійними средства-

ми, покликаними для цього законними органами, наказую всім військовим і громадським органам боротися проти **самочинних трусів**, арештів і розстрілів, якими користуються вороги Української Народньої Республіки в явнопровокаційних цілях.

Я буду безмилосердно віддавати винувних під військово-полевий суд для найтяжчого покарання.

2. Супроти того, що Український Нарід тяжку боротьбу вів за самостійність свою і свободу, він умів і вмів з великою пошаною і любов'ю відноситись до свободи других народів.

І тому рішучо буду переслідувати тих провокаторів, які розсівають чутки про можливість єврейських погромів або агітують за них, і віддавати під військово-полевий суд, як злочинців супроти Української Народньої Республіки.

3. За самочинні арешти розстріляні козаки: Михайло Болотний і Микола Іванов.

За погромну агітацію розстріляні: Станіслав Полянський і Ніканор Вавельов.

Підписав: Т.в.о. Командира Осадного Корпусу
Отаман Мельник

Політичний Референт: Військовий Старшина — Чайківський”.

(Д-р М. Стахів: Україна в добі Директорії У.Н.Р.”, т. 2, ст. 21 — 28.)

VI.

**ПОСТАННЯ ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ СС.
ЮВІЛЕЙНО-ПРОПАМ'ЯТНА ВІДЗНАКА.
ВИДАВНИЧИЙ ФОНД.**

**КОМІТЕТ ДЛЯ ВІДЗНАЧЕННЯ 50-их РОКОВИН
СТВОРЕННЯ ФОРМАЦІЇ СС:**

**Почесний Голова: ген.-хор. д-р Р. Дашкевич —
Куфштайн, Австрія;**

1. Голова: пполк. В. Зарицький — Чікаго;
2. Заст. голови: сотн. Д. Герчанівський — Дітройт;
3. Секретар і скарбник: сотн. інж. Б. Білинський — Чікаго;
4. Член: сотн. д-р Т. Мамчур — Філядельфія;
5. Член: сотн. І. Юріїв — Торонто;
6. Член: хор. д-р О. Бабій — Чікаго;
7. Член: пор. В. Білоус — Ст. Кетеринс, Онт., Канада.

Генерал - хорунжий
д-р Р. Дашкевич

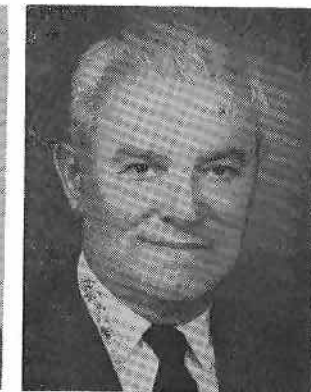
Пполк. В. Зарицький

Сотн. Дм. Герчанівський

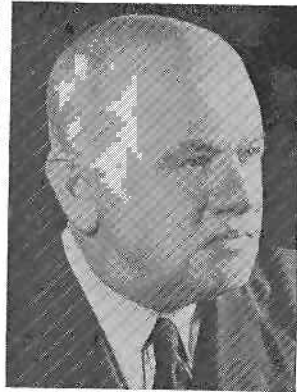
Сотн. інж. Б. Білинський

Сотн. д-р Ф. Мамчур

Сотн. Іван Юрій

Хор. д-р О. Бабій

† Пор. Б. Білоус

У 1965 році постав ініціативний гуртек, що згодом оформився в „Ініціативний Комітет”, з метою відзначити 50-ті роковини створення формації Січових Стрільців.

Цей Ініціативний Комітет став формально управленим Комітетом на основі такого листа ген. хор. д-ра Р. Дашкевича:

„Куфштайн, 21 листопада 1965 року.
„Як найстарший живучий штабовий старшина формації Січових Стрільців — вітаю постанову Ініціативного Комітету для Відзначення 50-их Роковин створення формації Січових Стрільців.

Тому, що у вільному світі немає жадної формально існуючої організації, об'єднуючої бувших Січових Стрільців, котра могла б очолити працю підготовки Святочного Відзначення 50-их Роковин заснування формації Січових Стрільців, я отсим

у п о в н о в а ж н ю

„Ініціативний Комітет” в складі ВШ. П.П.: Полк. Володимира Зарицького, сотника Дмитра Герчанівського, сотника Богдана Білінського, сотника д-ра Федора Мамчура, сотника Івана Юрієва, хорунжого д-ра Олеса Бабія — виступати офіційно як Комітет Відзначення 50-их Роковин створення формації Січових Стрільців і годжуся бути почесним головою цього Комітету.

Завданням Комітету є видання Ювілейної Книги і відзнаки Січових Стрільців.

В разі потреби Комітет може притягнути до праці та кооптувати до свого складу більше осіб.

Виготовлення плану праці Комітету та її переведення в життя залишаю Комітетові.

Д-р Дашкевич Роман”.

Осерелком праці Комітету стало Чикаго, де живуть три його члени. До Комітету у вищеподаному складі кооптовано пізніше поручника Володимира Білоуса з Ст. Кетеринс, Канада.

Як Комітет виконав своє завдання, це подаємо у вступнім слові редакції до ювілейного видання, в розділах про відзнаку і видавничий фонд в Ювілейній Книзі.

Редакція

Ювілейно-Пропам'ятна Відзнака СС є одночасно і першою дотепер виданою загальною відзнакою Січових Стрільців.

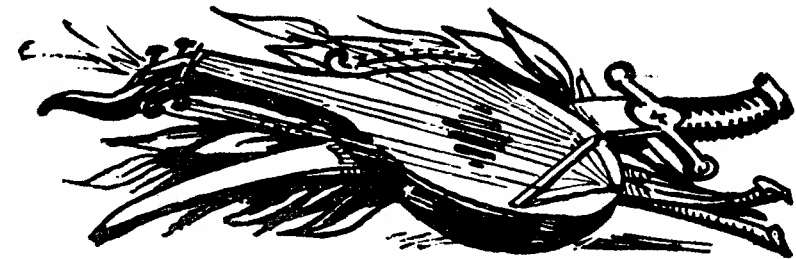
На жаль, вона не виконана точно за рисунком проектодавця — мистця Леоніда Перфецького, головне є зміни у правій стіні „Золотих Воріт”, чого вже не можна було виправити.

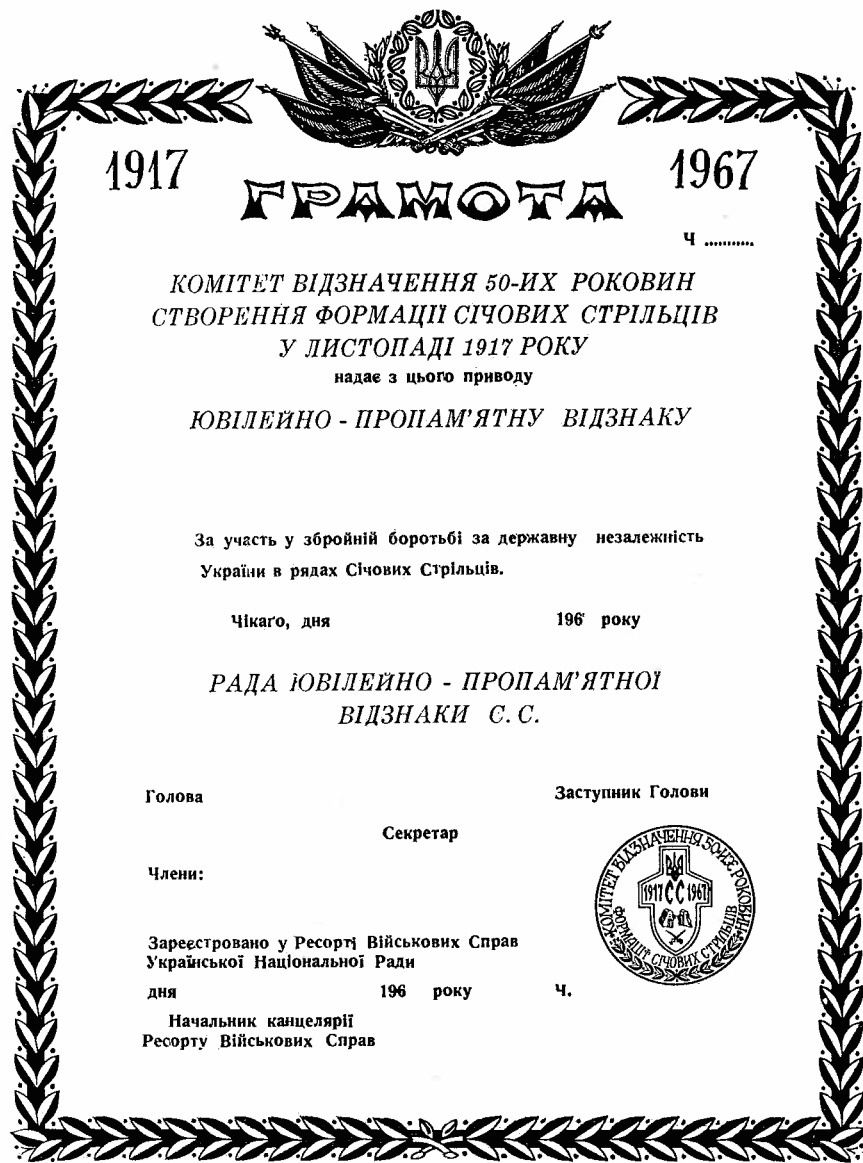
Початково пляновано видати відзнаку із шрубкою або шпилькою з замочком. Однак, приймаючи до уваги думки деяких СС-ів теж і з-поза Ювілейного Комітету та поради знавців, остаточно вирішено додати до відзнаки стрічку (проекту мгра Ореста Городиського), надавши їй назву: **Ювілейно-Пропам'ятна Відзнака Січових Стрільців** (Ю-ПВ СС). Її опис поданий у статуті.

Символіка емблем — усе наше національно-державне минуле, з якого вирости Січові Стрільці, непохитно вірні ідеї державної незалежності України.

Ю-П Відзнаки вислано в перших двох днях листопада 1967 року всім живучим, бажаючим їх одержати СС (тоді 35 осіб) та членам родин неживучих СС (тоді 8 осіб). Таким чином, Ю-ПВ були в руках наділених ними в ювілейний день створення формації СС.

За Ю-ПВ для спеціального призначення, а теж для музеїв та зі знаками К1-К10, разом 34 шт. заплатив один СС.

С Т А Т У Т

ЮВІЛЕЙНО – ПРОПАМ'ЯТНОЇ ВІДЗНАКИ ФОРМАЦІЇ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

КОМІТЕТ ВІДЗНАЧЕННЯ 50-их РОКОВИН
СТВОРЕННЯ ФОРМАЦІЇ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Для підкреслення тяглости боротьби за національно-державне визволення та для відзначення участі у збройній боротьбі проти ворогів України в рядах формації Січових Стрільців Комітет видав ЮВІЛЕЙНО - ПРОПАМ'ЯТНУ ВІДЗНАКУ.

1) Для ведення всього діловодства та для зберігання правильності надавання ЮВІЛЕЙНО - ПРОПАМ'ЯТНОЇ ВІДЗНАКИ покликано Раду Відзнаки в складі 5-ти осіб:

Пполк. Володимир Зарицький — голова
Сотн. Дмитро Герчанівський — заступник голови
Сотн. інж. Богдан Білинський — секретар
Хор., д-р Олесь Бабій — член
Поручн. Володимир Білоус — член

2) Офіційна назва: ЮВІЛЕЙНО - ПРОПАМ'ЯТНА ВІДЗНАКА СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ, у скороченні — ЮПВ - СС.

3) Ю.П. ВІДЗНАКУ в формі стилізованого щитика з двома бічними „раменами” виготовлено у двох розмірах: великому і малому — обидва із золотоподібного металю.

4) Велика відзнака заввишки в 1 9/16 цаля, завширшки в раменах 1 1/16 цаля. Мала відзнака заввишки в 27/32 цаля, завширшки в раменах в 9/16 цаля. Стрічка блакитна з трьома жовтими продовжними пасками. Велика стрічка широка на 1 1/4 цаля і довга коло 1 5/8 цаля.

На блакитно - емальовому тлі щитика є емблеми: внизу схрещені меч і шабля, над ними — сучасний залишок історичних київських „Золотих Воріт”, ще вище — букви СС, а вгорі — „Тризуб”, державний знак незалежної Української Народньої Республіки. 50-ті роковини створення формації СС, виражені цифрами обабіч буков.

5) Видано 100 відзнак великих і стільки ж малих. Великі відзнаки позначені порядковими числами 1—83, сім відзнак без чисел для спеціального призначення і 10 відзнак із знаками КІ — КЮ для колекціонерів.

Малі відзнаки не позначені числами.

6) Велику відзнаку слід носити під час відзначення державних свят, привітання Президента Держави, свята формації СС-ів та презентаційних okazji.

Малу відзнаку можна носити будь-коли на мініатюрній стрічці або без стрічки на вилозі сурдута, але не одночасно з великою відзнакою.

Жінки носять відзнаку на грудях блузки або сукні.

7) Відзнаку має право одержати кожний, хто служив у формації СС.

8) ЮПВ є спадкова в родині відзначеного.

9) Для одержання ЮПВ потрібно заповнити відповідний формуляр.

10) Рада Відзнаки має право відмовити надання відзнаки як живучим СС-ам, так і їхнім родинам, якщо бажаючі одержати від-

знаку подали неправдиві дані у формулярі або допустилися вчинку, негідного українського вояка.

11) Рада Відзнаки має право вшанувати ЮВІЛЕЙНОЮ ПРОПАМ'ЯТНОЮ ВІДЗНАКОЮ визначних будівничих Української Держави.

12) Рада Відзнаки має право вшанувати Ю.П. ВІДЗНАКОЮ також інші особи або групи, які не належали до формації СС, за їх видатні бойові заслуги.

Ю.П. ВІДЗНАКА, надана групі, передається до музею.

13) Малу Ю.П. ВІДЗНАКУ мають право носити члени родини відзначеного (по його смерті).

14) У вилозі сурдута можна носити також мініатюрну стрічку, перев'язану через петлицю.

15) Не дозволяється носити ані великої, ані малої Ю.П. ВІДЗНАКИ після чужинецьких відзначень.

16) З Ю. П. ВІДЗНАКОЮ не пов'язані ніякі соціальні привілеї ні титули.

17) Особи, що одержують Ю.П. ВІДЗНАКУ, одержують Грамоту і Статут. Числа на грамотах відповідають числам Ю.П. ВІДЗНАКИ.

18) Всі рішення Ради Відзнаки западають одноголосно.

19) Рішення Ради Відзнаки є остаточні.

20) Ю. П. ВІДЗНАКА зареєстрована у Військовому Ресорті УНРади.

Ювілейний Комітет СС вірить, що в майбутньому у вільній Україні буде така військова частина, яка продовжуватиме традиції Січових Стрільців і перебере цю відзнаку за свою при евентуальному пропущенні ювілейних дат.

Комітет

Розподіл Ю-П В. Радою Відзнаки

I. Список Ветеранів СС, яким надано Ю-П Відзнаку

Ч. Ю-П В. Ім'я та прізвище:	Родини неживучих:
1. полк. Євген Коновалець	дружина Ольга
2. полк. Андрій Мельник	дружина Софія
3. ген.-хор. д-р Роман Дашкевич	
4. хор. д-р Бабій Олесь	
5. Барна Іван	
6. пор. Батюк Антін	
7. сотн. інж. Білинський Богдан	
8. пор. Білоус Володимир	
9. Бойко Володимир	
10. ройов. Бойчук Іван	син Осип
11. сотн. Бурко Дмитро	дружина Олена
12. сотн. Герчанівський Дмитро	
13. хор. Гойдиш Роман	
14. сотн. д-р Голінатий Лев	
15. хор. Гомотюк Євстафій	
16. хор. Заліско Андрій	
17. адм. чотов. Зарицький Антін	
18. пполк. Зарицький Володимир	
19. сотн. Зиблікевич Євген	
20. сотн. інж. Кичун Іван	двоюридн. брат д-р Роман С.
21. сотн. Коник Лев	
22. пор. Коновалець Степан	брат д-р Мирон
23. стр. Корнацький Іван	
24. хор. Кузик Василь	
25. бунч. Макогоник Іван	
26. сотн. д-р Мамчур Теодор	
27. пполк. Манзенко Костянтин	
28. П. Мартинюк (не відібрав відзнаки)	
29. сотн. Матчак Михайло	дружина Стефанія
30. ройов. Михалусь Володимир	

31. хор. Моклович Володимир	
32. пор. Небеш Степан	
33. хор. Пашин Михайло	
34. бунч. Пелесей Антін	
35. сотн. Романовський Володимир	
36. сотн. Сава Антін	
37. сотн. інж. Савойка Любомир	
38. чотов. Смик Олександр	
39. сотн. Стефанів Зенон	
40. хор. Траска Антін	
41. ген.-хор. Филонович Василь	
42. сотн. Харамбура Роман	дружина Олена
43. Хоптяк Дмитро	дружина Марія
44. чотов. Цурковський Михайло	
45. ройов. Шенкірик Роман	дружина Ірина
46. сотн. Юріїв Іван	
47. стр. Стельмах Григорій	
48. сотн. Сердюк Василь	
49. стр. Петричко Павло	
50. сотн. Романюк Леонід	
51. пор. Лучанко Григорій	
52. хор. Антоневиц Андрій	син д-р Данило
53. пор. Суржко Матвій	
54. стр. Бялий Володимир	дружина Євгенія
55. Паньків Іван	
56. хор. Купчик Іван	

II. Список Ю-П Відзнак, переданих музеям та іншим установам

A) На постійне зберігання.

Ч. Ю-П В. Наділений Ю-П В: Хто перебрав на зберігання:

69. Ген. Штабу полк., потім ген.-хор. Марко Безручко	Музей УВАН в Нью-Йорку, Н.Й.
70. Ген. Штабу полк Юрій Отмар-Український Воєнно - Історичний штейн	Інститут в Торонто, Онт., Канада.

71. СС, що полягли в боях за державну незалежність України, а їхні родини не можуть тепер одержати цих відзнак- Осередок Української Культури й Освіти у Вінніпегу, Ман., Канада.
72. СС, що втратили здоров'я чи життя у ворожих в'язницях, таборах або в наслідок інших актив насилля, а їхні родини не можуть тепер одержати цих відзнак- Фундація ім. Т. Шевченка (при Комітеті Українців Канади), Вінніпег, Ман., Канада.
73. СС, що ні самі, ні їхні родини не могли одержати за них Ю-П В. Український Національний Музей в Чикаго, Ілл.
74. Померлі СС, яких родини не могли поіменно одержати Ю-П Відзнак. П. Олексієнко, Український Архів-Музей в Денвер, Кольорадо.
75. Польові духовники СС:—
о. Бобик, о. С. Гребенюк,
о. Григорій Ковч, о. Леонід
Корженевський, о. А. Маричів,
о. Роман Сивак. Український Музей у Клівленді, Ог., дир. Леонід Бачинський.
80. В пам'ять формації СС Український Національний Архів-Музей у Дітройті, Міч.

Б) На збереження в родині:

Ю-П В.	Наділений:	Перебрав:
76. Полк. Роман Сушко		Український Національний Музей у Чикаго, Ілл.
77. Полк. Іван Чмола		Український Національний Музей у Чикаго, Ілл.
78. Ген. Штабу полк. Всеволод Змієнко		Український Національний Музей у Чикаго, Ілл.
79. Полк Василь Кучабський		Український Національний Музей у Чикаго, Ілл.

83. Сотн., д-р Богдан Гнатевич Головна Рада Братства УСС у Філадельфії, Па.

III. Вшановані Ю-П Відзнаками:

- Проф. Михайло Грушевський, як Голова Укр. Центр. Ради. На постійне зберігання перебрала Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, Франція.
- Симон Петлюра, Голова Українського Генерального Військ. Комітету (через його руки переходили старання про дозвіл на формування СС). На постійне зберігання перебрала Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, Франція.
- Вис. Дост. Микола Ливицький, Президент Української Народної Республіки (в екзилі) в цей ювілейний рік СС. До власних рук.
- Ген. Штабу ген.-полк. Олександр Удовиченко. До власних рук.
- Хоробрі Воїни Армії УНР, які полягли в боях з большевицько - окупантськими військами під час походу в Україну восени 1921 року, а зокрема незламні духом 359, розстріляні ворогом під м. Базар. На постійне зберігання перебрав Український Воєнно - Историчний Інститут в Торонто, Онт. Канада.

IV. Дано Ю-П Відзнаку К1 мистцеві Леонідові Перфецькому з вдячністю за виготовлення проекту Ю-П Відзнаки СС.

V. Дано Ю-П Відзнаки колекціонерам:

- К 2 м-рові Орестові Городиському, Чикаго, Ілл.
К 3 д-рові Юрієві Подлуському, Чикаго, Ілл.
К 4 п. Михайлові Петрунякові, Чикаго, Ілл.
К 5 редак. Михайлові Бажанському, Дітройті, Міч.
К 6 п. Дмитрові Гандзюкові, Чикаго, Ілл.
К 7 п. Несторові С. Романишинові, Вінніпег, Ман., Канада.
К 8 п. Богданові Кашубі, Чикаго, Ілл.
К 9 д-рові Євгенові Котикові, Джерзі Ситі, Н. Дж.
К 10 Редакторові Миколі Денисюкові, Чикаго, Ілл.

В розпорядженні Ради Відзнаки лишаються:

1) Ю-П В для тих СС (або їх родин), що не зголосилися дотепер, а бажали б одержати ці відзнаки.

2) Ю-П В ч.ч. 81 і 82, — одна для американського і одна для канадського військового музею.

Рада Ювілейно-Пропам'ятної Відзнаки — СС:

сотн. Дмитро Герчанівський   пполк. Володимир Зарицький
Заст. голови   Голова

сотн. інж. Богдан Білинський
секретар і скарбник

хор. д-р Олесь Бабій   пор. Володимир Білоус
член   член

Ветерани Січові Стрільці,

ЩО ЗАПОВНИЛИ АНКЕТИ І ПРИСЛАЛИ ЗНІМКИ

Сотн. Дм. Герчанівський

Сотн. інж. Б. Білинський

Сотн. д-р Ф. Мамур

Сотн. Іван Юрійв

Генерал - хорунжий
д-р Р. Дашкевич

Генерал - хорунжий
інж. В. Філюнович

Плолж. В. Заричський

Плолж. К. Мандзенко
(в уніформі сотн.)

ВЕТЕРАНИ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

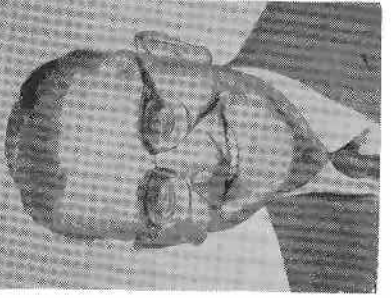
Сотн. А. Сава

Сотн. Вас. Сердюк

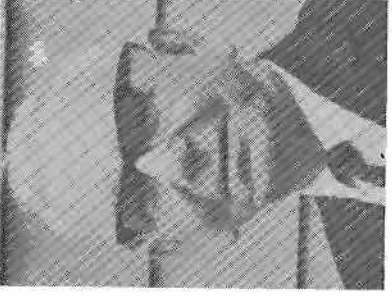
Сотн. В. Романовський

Сотн. інж. Л. Романюк

Сотн. З. Стефанів

Сотн. Л. Коник

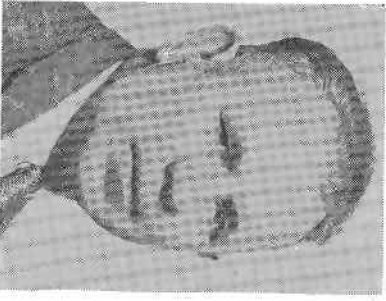
Сотн. інж. Л. Савойка

Сотн. Свг. Зиблікевич

ВЕТЕРАНИ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

Д-р мед. А. Заричний

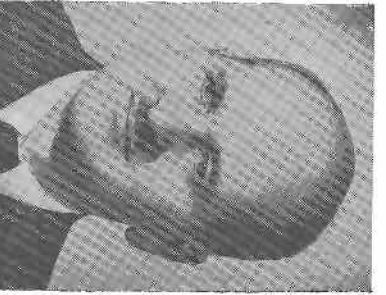
Пор. Г. Личанко

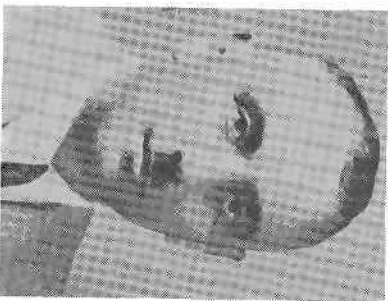
Пор. М. Суржко

Пор. С. Небеш

Сотн. д-р Л. Голінагий

Пор. А. Батюк

† Пор. В. Білоус

† Пор. О. Смик

ВЕТЕРАНИ СІЧОВІ СТІЛЬЦІ

ВЕТЕРАНИ СІЧОВІ СТІЛЬЦІ

Хор. Р. Гойдиш

Хор. А. Заліско

Чот. М. Цурковський

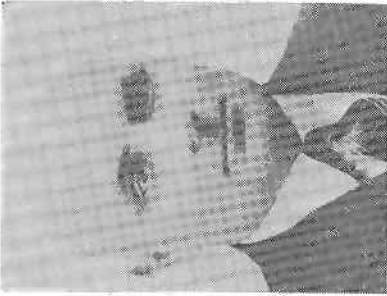
Хор. д-р О. Бабій

Хор. М. Пашин

Хор. А. Траска

Хор. Є. Гомолук

Хор. В. Кузик

Пор. д-р Христина Сушко

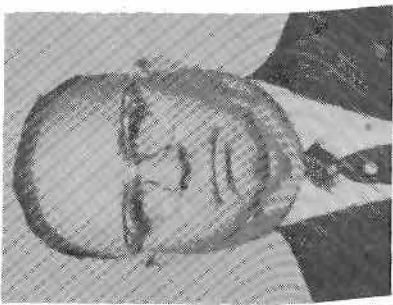
Бунч. І. Макогоник

† Стр. Д. Хопяк

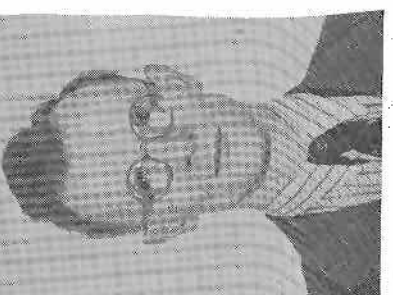
† Стр. д-р В. Бялий

Стр. І. Корняцький

Гармаш Г. Стельмах

Гармаш І. Паньків

ВЕТЕРАНИ СІЧОВІ СТІЛЦІ

ВЕТЕРАНИ СІЧОВІ СТІЛЦІ

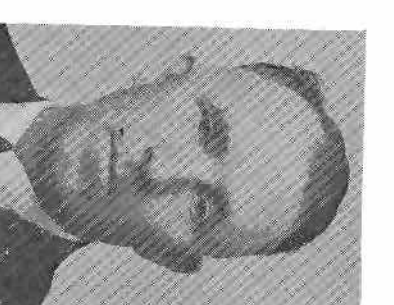
Хор. В. Моклович

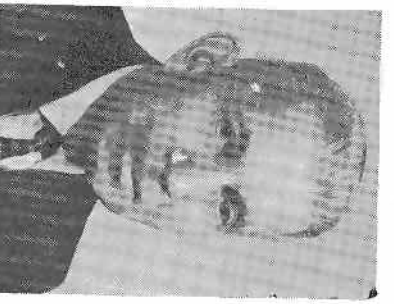
Хор. Ів. Купчик

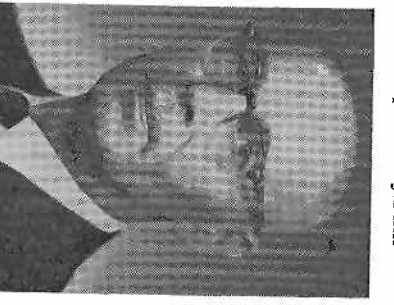
Бунч. І. Пелесей

Ройов. В. Михалюк

† Ройов. Р. Шенкряк

Ст. стр. В. Бойко

Стр. П. Петричко

† Стр. Іван Барна

13. інж. Білинський Ярослав, Лос Анджелес	63.00 \$
14. побр. Траска Антін, Балтімор	60.00 \$
15. побр. Зарицький Антін, Брунсвік	58.00 \$
16. п-ні Савицька-Матчак, Філядельфія, Па.	45.00 \$
17. побр. Романовський Володимир, Міннеаполіс	44.00 \$
18. побр. Бражник Володимир, Чікаго	40.00 \$
19. пан Шпікула Тарас, Чікаго	19.00 \$
20. пан Семків Михайло, Чікаго	15.00 \$
<hr/>	
Разом збирачі зібрали	4,325.50 \$
Вплати до каси — квоти зібрані безпосередньо членами комітету	4,932.80 \$
<hr/>	
Р а з о м	9,258.30 \$

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. „Золоті Ворота”, мал. М. Гарасовської-Дачишин	
2. Проф. Михайло Грушевський, Голова Української Центральної Ради	V
3. „Січові Стрільці”, — графіка П. Ковжуна із „Золотих Воріт”	V
4. „Свято Свободи” 16 березня (ст. ст.) 1917 р. в Києві	15
5. Українська маніфестація в Києві 19-го березня (ст. ст.) 1917 р. в Києві	16
Український Генеральний Військовий Комітет	19
Проголошення 3-го Універсалу У. Центральної Ради	19
Делегати УНР підписують Берестейський Договір	20
6. В. Винниченко, Голова Генерального Секретаріату і Директорії УНР	21
7. Симон Петлюра, Голова Українського Генерального Військового Комітету 1917 р.	21
8. Будинок Української Центральної Ради	21
9. Перший Уряд (Генеральний Секретаріат) Вільної України	22
10. Полковник Євген Коновалець, Командир Корпусу СС	26
11. Полковник Андрій Мельник	27
12. Полковник Роман Дашкевич, Командир Гарматної бригади СС	27
13. Полковник Іван Чмола (в однострою чет. УСС).	27
14. Полковник Роман Сушко	27
15. Собор Св. Софії	31
16. Хрещатик	32
17. Аскольдова Могила	32
18. Андріївська Церква	47
19. Поділ	47
20. Духовна Семінарія (приміщення Січових Стрільців)	48
21. Стежа СС на вулиці Велико-Володимирській під час боїв з більшовиками	48
22. Сотник Федь Черник (поліг в бою під Мотовилівкою)	61
23. Сотник Микола Загаєвич (поліг в бою під Мотовилівкою)	61
24. Полк. В. Кучабський (в уніформі сотника)	61
25. Сотник М. Матчак	61
26. „Сінна Площа” у Києві, місце бою СС з більшовиками. (Мал. О. Куриласа із „Золотих Воріт”).	62

27. Перша сотня СС, що пробилася з Гайдамаками з Лівобережжя до Києва і з ними здобула Арсенал	63	64. Полковий лікар д-р І. Рихло в розмові з німецьким старшиною.	126
28. Вулиця Безаківська, місце завятих боїв між СС і більшовиками в січні 1918 року.	63	65. Перед медичною станицею СС.	126
29. Сотн. П. Пасіка.	64	66. Санітарний пункт СС (Львівська 24).	126
30. Сотн. Осип Думін.	64	67. СС одержують платню (Львівська 24).	127
31. Полковн. Іван Рогульський (в однострою хор. УСС).	64	68. Німці на подвір'ї касарні СС (Львівська 24).	127
32. Пполковн. М. Курах.	64	69. СС складають зброю (Львівська 24).	128
33. Штаб Гайдам. Коша Слобідської України в січні 1918 р.	77	70. Вишкіл СС по складенні зброї.	128
34. Старокиївська станиця поліції.	77	71. Проф. М. Грушевський на подвір'ї касарні СС (Львівська 24).	143
35. Київський Арсенал.	77	72. Німці вивозять зложену зброю СС (Львівська 24).	143
36. Частина охорони Уряду України („Залізна Бригада”).	78	73. Михайлівський монастир у Києві.	144
37. Стійки СС біля вагонів Уряду України 1918 р.	79	74. Артилерія СС переїздить Львівською вулицею у Києві.	144
38. Сотня СС на вправах.	79	75. Санітарна поміч СС (Львівська 24).	145
39. Сотн. Іван Андрух.	93	76. Авто команди СС.	145
40. Сотн. Д. Бурко	93	77. Перед похороном Січ. Стрільця із Закарпаття.	146
41. Сотн. Д. Герчанівський.	93	78. Похорон того самого стрільця. Київ, 4 травня 1918 р.	146
42. Сотн. Г. Гладкий	93	79. Гетьман П. Скоропадський.	155
43. Сотн. Є. Зиблікевич.	93	80. Під час гостини у гетьмана.	155
44. Сотн. І. Кичун.	93	81. Проголошення гетьманату на Софійській площі.	156
45. Пор. Б. Збудовський.	93	82. Вибух амуніції в Києві 6-го липня 1918 р. (Звіринець).	157
46. Хор. П. Сагайдачний.	93	83. Панахида на дніпровому острові Хортиця.	157
47. Хор. М. Талпаш.	93	84. Полковник П. Болбочан, к-т 2-го Запорізького полку.	158
48. Сотн. Ф. Мамчур.	94	85. Команда Запорізької дивізії і старшини 2-го полку.	158
49. Сотн. А. Сава.	94	86. Симон Петлюра, Голова Директорії і Гол. Отаман Військ УНР	173
50. Чет. Р. Харамбура і чет. М. Маренін.	94	87. Генштабу генерал О. Осецький, нач. Гол. Штабу повст. військ.	174
51. Сотн. А. Бялий і чет. Сташинський.	94	88. Полковник Василь Тютюнник.	174
52. Полковн. О. Жуковський, військовий міністер УНР у 1918 р.	95	89. Штаб Осадного Корпусу у Хвастові. Листопад 1918 р.	174
53. Українські делегати на мирову конференцію в Бересті в переїзді через Львів.	95	90. Почесна чота СС на зал. дворці у Хвастові.	175
54. Мiroва конференція в Бересті (малюнок Швормштедта).	96	91. Сотник М. Турок.	176
55. Касарні Запас. Куреня СС при вул. Львівській ч. 24.	109	92. Сотн. К. Мандзенко.	176
56. Збірка СС (Запас. Курінь, вул. Львівська ч. 24).	109	93. Панцерне авто „Черник” на підльвівським фронті.	176
57. Січові Стрільці слухають думи про Сагайдачного.	110	94. Панцерний поїзд „Січовий Стрелець” і його обслуга.	189
58. Сотня СС на пароплаві в дорозі до Канева.	111	95. Панцерні авта „От. Коновалець” і „От. Мельник” Автопанцерного Дивізіону СС.	190
59. Оркестра СС.	111	96. Софійська площа під час проголошення соборности.	191
60. Старшини СС з гістьми — представниками УСС в Києві 1918 року.	112	97. Момент проголошення соборности 22-го січня 1919 р.	192
61. Сотн. М. Турок веде навчання серед кулеметників.	125	98. Кінна розвідка 3-го полку СС. К-т хор. Борисів.	192
62. СС готові до виступу (Львівська 24).	125		
63. Д-р К. Воевідка, полковий лікар.	126		

99. Сотн. В. Калимон.	205
100. Сотн. В. Чорній.	205
101. Пор. Л. Савойка.	205
102. Пор. В. Артемовський.	205
103. Пор. Даниленко.	205
104. Чет. О. Стецишин.	205
105. Пор. Стецишин.	205
106. Хор. В. Андрухів.	205
107. Хор. І. Вислоцький.	205
108. Генштабу полковник М. Безручко, нач. шт. Корп. СС.	206
109. Генштабу полковник Ю. Отмарштайн, нач. Штабу 11 дивізії СС.	206
110. Генштабу полковник В. Змієнко, нач. Штабу 10 дивізії СС.	206
111. Генштабу генерал-полковник М. Юнаків.	207
112. Генштабу генерал-полковник М. Омелянович-Павленко.	207
113. Генштабу генерал-хорунжий М. Греків.	207
114. Генштабу генерал-полковник М. Капустянський	207
115. Сотн. Я. Чиж.	208
116. Хор. П. Богаєць.	208
117. Хор. Т. Гладилович.	208
118. Хор. Д. Купчак.	208
119. Хор. В. Козлів.	208
120. Хор. М. Шешор.	208
121. Хор. Перегінець.	208
122. Хор. Д. Угринчук.	208
123. Хор. І. Байдак.	208
124. Сотн. Ф. Борис.	221
125. Кіннотник СС.	221
126. Збірка кінноти СС.	221
127. Сотн. І. Юріїв.	222
128. Польовий духовник о. Бобик.	222
129. Сотн. І. Даньків, нач. постац. СС.	222
130. Хор. О. Бабій.	222
131. Д н і п р о .	223
132. Німецький корабель вантажить збіжжя. Херсон 1918 р.	223.
133. Хор. В. Данилюк.	224
134. Стр. П. Бойчук.	224
135. Стр. А. Щепанський.	224
136. Бунч. Крушельницький.	224
137. Бунч. М. Фільц.	224

138. Ст. стрілець Клубок.	224
139. Стр. Д. Цюпка.	224
140. Стр. Гурега.	224
141. Бунчужний Іван Солодчук.	224
142. Пполковник Г. Лисенко.	237
143. Сотн. Ю. Чайківський.	237
144. Пор. А. Батюк.	237
145. о. С. Гребенюк, духовник СС (в однострою УГА).	237
146. Старшини Пішої Розвідки 1-го п. полку СС.	238
147. Старшини Коша Скорострілів Корпусу СС.	238
148. Сотн. О. Гриневич.	239
149. Пор. Матвій Загаевич.	239
150. Хор. С. Іванець.	239
151. Пор. О. Грабар.	239
152. Пор. Ілько Пак.	239
153. Хор. Іван Пак.	239
154. Хор. Я. Орищин.	239
155. Сотн. Іван Малько.	239
156. Пор. М. Притула.	239
157. Хор. О. Гусак.	240
158. Хор. М. Лебідь.	240
159. Чет. Хлібовицький	240
160. Бунч. М. Войтович.	240
161. Бунч. В. Гарматій.	240
162. Бунч. П. Охримович.	240
163. Бунч. Л. Павленко.	240
164. Бунч. Панасій.	240
165. Бунч. Л. Петрович.	240
166. Перевезення тлінних останків героїв Крут з місця їх тимчасового поховання до Києва. Березень 1918 року.	257
167. Похорони Героїв Крут у Києві 10 березня (ст.ст.) 1918 р.	258
168. Підполк. А. Гончаренко.	264
169. Санітарна валка 11-ої дивізії в Шепетівці.	266
170. Бойові вправи новобранців у Старокостянтинові.	266
171. Вид з літака на Кам'янець Подільський.	273
172. Кам'янець Подільський. Місто осідку урядів УНР і ЗО УНР 1919 р.	273
173. Присяга Директорії, серпень 1919 року.	274
174. Полк. Архип Кмета.	293
175. Полк. Василь Филонович.	293
176. Сотн. В. Зарицький (мол.) в.о. к-ра 4-го гарм. полку СС.	293
177. Сотн. Б. Білинський, к-р 1-ї гавб. бат. СС.	293

178. Група: сотн. Макаренко, хор. З. Борисів, стр. С. Сердюків	294
179. Стрільці пробойової сотні, П. Сапіжак, І. Купчак.	294
180. Володимирська Гірка.	294
181 і 182. З перегляду Корпусу СС у Проскуріві	
18-го берез. 1919 р. (2 світлини).	301
183 і 184. З перегляду СС у Проскуріві	
18 березня 1919 року (2 світлини).	302
185. Старшини 1-го куреня 1-го полку СС.	
Проскурів, 14 бер. 1919 р.	303
186. Група СС.: стр. П. Теслюк, стр. М. Ковцун і товариші.	304
187. Сотн. Є. Гловінський.	304
188. Сотн. І. Гончаренко.	304
189. Пор. Дідов.	304
190. Старшини 1-го п.п. СС. Проскурів 1919 року.	318
191. Фрагмент з київської пристані.	318
192. Відділ постачання СС (група).	319
193. Батерія сотника Филиповича.	319
194. Сотня А. Бялого 1-го куреня 1-го п.п. Проскурів 1919 р.	320
195 — 197. Панцерний поїзд СС (три світлини).	321
198. Заслав, за який велися завзяті бої СС	
з більшовиками 1919 р.	321
199. Кінні розвідчики 1-го куреня 1-го полку СС.	322
200. Гурток старшин СС (Бісик, Микуляк, Гриневич і тов.).	322
201. Артилерія СС у поході.	338
202. Полк. Сергій Чорний.	338
203. Сотн. А. Жуковський.	338
204. Вправи гармашів.	339
205. Вправи гармашів на зал. площадці.	339
206. Штаб 5-го полку СС. Дубно, 1919 року.	340
207. Команда 11-ї дивізії СС. Шепетівка, 1919 р.	340
208. Присяга новобранців у Вишколі СС в присутності	
Гол. От. С. Петлюри, мін. Безпалка і К-ди Корпусу	
в Старокостянтинові.	358
209. Новобранці дефілюють чотами після присяги	
в Старокостянтинові.	359
210. Вид на касарні вишколу СС у Старокостянтинові.	359
211. Польове Богослуження в Старокостянтинові.	360
212. Оркестра СС проходить вулицями Києва.	372
213. Один із скорострільів СС.	372
214. Командантська сотня і старшини штабу 11-ї див. 1919 р.	373
215. Обід командантської сотні 11-ої дивізії.	373

216. Авто команди Корпусу СС.	
217. Сотник І. Цяпка в гостях в інспекторському відділі.	374
218. Команда Корпусу СС по саморозв'язанню (Луцьк,	
січень 1920 р.).	386
219. Мотив з Волині.	386
220. Старшини 1-го п.п. СС (березень 1920 р.).	389
221. Група СС у Проскуріві (Журавчик, Литвинко і тов.).	393
222. СС на відвідинах у Станиславові взимі 1918/1919 року.	393
223. Вісім світлин членів Комітету Відзначення 50-их роковин	
створення формації СС. 609-610	
224. Кольорова копія проєкту Ювілейно-Пропама'ятної	
відзнаки СС. (окрема вкладка) між стор.	612-613
225. Грамота надання ЮПВ (у зменшенні).	613
226. Світлини СС — Ветеранів.	622-627
227. Світлини Фундаторів і Добродіїв — жертводавців	
на видавничий фонд Ювіл. Книги СС. 629-636	
Схеми ситуаційні:	
1. Бої СС з більшовиками в Києві 29, 30 і 31 січня 1918 року.	70
2. Бій під Мотовилівкою, становище на початку бою.	160
Бій під Крутами 29 січня 1918 року.	254
3. Бій авангарду Корпусу СС перед наступом на Бердичів	
в днях 21 і 22 березня 1919 року.	287
4. Наступ Корпусу СС на Бердичів 21 — 29 березня 1919 р.	289
5. Оборона Шепетівки. Бойове становище 5 — 27. IV 1919 р.	297
6. Оборона лінії ріки Горинь. Становище 15 — 27. V 1919 р.	313
7. СС в контр-маневрі армії УНР на Проскурів і Старокост-	
тянтинів. Карта боїв від 29 травня до 12 червня 1919 р.	317
8. Бої за переправи через ріку Случ і Бужок у другій	
половині червня 1919 року.	334
9. Операції Корпусу СС в напрямі Проскурова і Чорного Ост-	
рова. Бойове становище 13 — 28 липня 1919 року.	349
10. Група СС в наступі на Шепетівку. Бойові операції	
в днях 1 — 18 серпня 1919 року.	357
11. Бої групи СС за Новгород Волинський і Коростень.	
Операції від 21 серпня до 17 вересня 1919 року.	364
12. Бої групи СС за Новгород Волинський і Коростень.	
Схеми організаційні:	
Організаційна схема Корпусу СС по реорганізації	
в квітні 1919 року.	278
Організаційна схема Корпусу СС по реорганізації	
в липні 1919 року.	343

Українському Громадянству за сприяння і моральну підтримку Видавничому Комітетові в ділі видання Ювілейної Книги СС.

9. Молитовно дякуємо Всевишньому Творцеві, що дав силу і здоров'я нам, членам Комітету, в Золотий Ювілей постанови СС гідно завершити наш останній активний чин — видати твір — нарис історії Корпусу СС.

КОМІТЕТ

ПРИМІТКА: Не всі світлини з Книги „Золоті Ворота” були придатні до репродукції, а й ті, що їх використано, не вийшли задовільно з уваги на нечіткі відбитки в „Золотих Воротах” та й через уже пожовклий, змиршавілий папір тієї книжки.

Де була можливість знайти кращі світлини, використано їх, і за це належить приятельська подяка побратимові видавцеві Микитюкові у Вінніпегу, генер. хор. В. Филоновичеві в Ст. Пол і директорові бібліотеки УНО в Торонто Шан. Хлипавці за випозичення Комітетові пошукуваних кліш і знімків для нашої Книги.

РЕДАКЦІЯ

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

стор.	написано:	має бути:
75	6-й рядок згори	Че не в повному
133	9-й рядок знизу	ставала яко сь твердо
171	3-й рядок (у зносі знизу)	в жовтні
208	Підпис під знімком	хор. Д. Угринук
256	14-й рядок знизу	прийшов до нього
256	18-й рядок згори	вертав я
293	Підпис під знімком	гаво батерії
362	11-й рядок згори	11-ю дивізією
462	5-й рядок згори	Бо
480	7-й рядок знизу	42
589	3-й рядок згори	Зачалось
624	Під знімком	
	† пор. Білоуса	† пор. В. Білоус
638	Під числом 6	інж. Білинський Дмитро, Дітройт, Міч.
638	Під числом 27	100.00 \$
640	4-й рядок знизу	ч. 38 Гірняк Володимир
		ч. 36 д-р Балтарович Марія

Просимо читачів виправити ці помилки у своїх книжках.

З М І С Т

Вступне слово (до ювілейного видання) — Редакція	VII
I. Кедрин: Вступне слово (до „Золотих Воріт”)	XI
I.	
Василь Кучабський:	
ВІД ПЕРВОПОЧИНІВ ДО ПРОСКУРІВСЬКОГО ПЕРІОДУ (з двома ситуаційними схемами)	1
Від автора	3
I. Передісторія Січового Стрілецтва	5
II. Початки Січового Стрілецтва	28
III. Січове Стрілецтво на певному шляху	50
IV. Перші бої Січового Стрілецтва за Київ	55
V. Перший відступ Січового Стрілецтва з Києва і друге здобуття столиці	85
VI. Січове Стрілецтво у Києві перед гетьманським переворотом	91
VII. Січове Стрілецтво під час гетьманського перевороту	103
VIII. Біла Церква	118
IX. Повстання Січових Стрільців проти Гетьманщини	137
X. Мотовилівський бій	159
XI. Облога Києва	172
XII. Переможені переможці	198
XIII. Спроби відродження Січового Стрілецтва	232
Пполк. А. Гончаренко: Бій під Крутами (з одною ситуаційною схемою)	255
Богдан Гнатевич: Вишкіл Січових Стрільців у Білій Церкві	267

II.

**Ген. Штабу ген. Марко Безручко:
ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧОРТОРИЇ**
(9 ситуац. і 2 організац. схеми)

275

I. Реорганізація Корпусу Січових Стрільців	277
II. Бої за Бердичів, Полонне і Шепетівку	284
III. Наступ на Проскурів і Старокостянтинів	323
IV. Наступ в напрямку на Новгород Волинський	354
V. Січові Стрільці на фронті проти Денікіна	375
VI. Саморозв'язання Групи Січових Стрільців	387

Пполк. В. Зарицький: Бій під Житомиром	395
--	-----

III.

**Полковник Євген Коновалець:
ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

399

Сотн. д-р Т. Мамчур: Правда про обставини виїзду Головного Отамана С. Петлюри за кордон 5-6 XII 1919 р.	447
--	-----

О. Бабій: Січові Стрільці	461
---------------------------	-----

Пполк. В. Зарицький: Сильветка полк. Є. Коновальця	465
--	-----

IV.

**Іван Шендрик:
БІБЛІОГРАФІЯ**

473

Матеріяли до бібліографії Січових Стрільців	475
1. Початки Січового Стрілецтва на В. Україні. Формування Галицько-Буковинського куріня СС у Києві. Переформування в 1-й курінь СС. 1-а сотня. 2-а сотня	477
2. 1-ша укр.-московська війна. Бої 1-го куріня СС з москалями у Києві і на його доступах обабік Дніпра	484
3. Перебування в залозі столиці до дня роззброєння владою. Розгорнення 1-го куріня СС в 1-й полк СС	487
4. СС на розсіяння від дня роззброєння до поновного формування в Білій Церкві. У корпусі ген. Натієва	489

661

5. Формування Окремого Загону СС у Білій Церкві	491
6. СС в повстанні проти Гетьмана Павла Скоропадського. Мотовилівський бій. Переформування в дивізію СС. Зайняття Києва	492
7. СС залогою столиці. Осадний Корпус. Початок другої укр.-моск. війни. Ударні групи Сушка і Рогульського. Відділ Думіна. Бої на Лівобережжі. Переформування в Корпус СС. Залишення Києва без бою	500
8. СС в оборонній війні на Правобережжю в складі Армії УНР до часу переходу Збруча УГА. Бої за Житомир, Крем'янець і Кам'янець. Переформування в Групу СС. Переформування Групи	505
9. СС в поході Соборної Армії на Київ-Одесу до часу зайняття Києва. Захоплення Звягеля і відворот до Шепетівки	512
10. Залишення Києва і оголошення війни Добровольчій армії. Участь в боях на південному фронті. Відступ Групи СС до Старокостянтинова. Нарада в Чорторії і розв'язання Січового Стрілецтва	513
11. Відгомін по Січових Стрільцях	517
12. Причинки до біографії. Некрологи СС	518
13. Ідеологія Січового Стрілецтва. Боротьба ідей: петрушевичівці і січовиківці	520
14. Творчість літературна СС-ва. Проза і поезія. Пам'ятки	523
15. Січове видавництво	525
Додаток до бібліографії (із записок Д. Герчанівського)	528
Показчик частин СС.	534
Показчик місцевостей, де перебували або боролися СС	537
Показчик авторів статей до ювілейної книги СС	542
Показчик прізвищ	544
Список Січових Стрільців	548

V.

ДОКУМЕНТИ

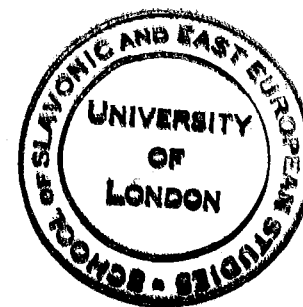
Перший Універсал Української Центральної Ради	565
Другий Універсал Української Центральної Ради	568
Третій Універсал Української Центральної Ради	570
Четвертий Універсал Української Центральної Ради	573
Текст грамоти гетьмана Павла Скоропадського про федерацію України з Росією	577
Відозва гуртка старшин Західніх Земель	578
Конституція Української Народньої Республіки	579

Реакція на проголошення грамоти гетьмана про федерацію	588
Другий Універсал Директорії	591
Зречення влади гетьмана П. Скоропадського	592
Текст зречення влади гетьманського уряду	592
Ухвала Укр. Нац. Ради з 3 січня 1919 про злуку ЗУНР з УНР	593
Універсал Директорії УНР про Соборність України	594
Конституція Трудового Конгресу	594
Універсал Трудового Конгресу до Українського Народу	596
Закон про місцеві Конгреси Трудового Народу	598
Деклярація Січових Стрільців	601
Закон, ухвалений Радою Народніх Міністрів	602
Наказ Команди Осадного Корпусу	604

VI.

ПОСТАННЯ ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ СС
ЮВІЛЕЙНО-ПРОПАМ'ЯТНА ВІДЗНАКА
ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

Комітет для Відзначення 50-х роковин створення Формації СС	609
Ювілейно-Пропам'ятна Відзнака	611
Ветерани Січові Стрільці	621
Видавничий Фонд	628
Список ілюстрацій і схеми	649
Післяслово	656
Подяка	657
Зміст	660

7.20

Handwritten text on the right edge of the page, partially obscured by a black strip.